

**T.C.
PAMUKKALE ÜNİVERSİTESİ
ARKEOLOJİ ENSTİTÜSÜ**

**Doktora Tezi
Arkeoloji Anabilim Dalı
Arkeoloji Doktora Programı**

GEÇ ANTİK ÇAĞ'DA KİBYRA

Esra SAYIN

**Danışman
Prof. Dr. Fahriye BAYRAM**

**2022
DENİZLİ**

DOKTORA TEZİ ONAY FORMU

Arkeoloji Anabilim Dalı, Arkeoloji Bilim Dalı doktora programı öğrencisi Esra SAYIN tarafından Prof. Dr. Fahriye BAYRAM yönetiminde hazırlanan “**Geç Antik Çağ’da Kibyra**” başlıklı tez aşağıdaki jüri üyeleri tarafından 24/01/2022 tarihinde yapılan tez savunma sınavında başarılı bulunmuş ve Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Jüri Başkanı
Prof. Dr. Bahadır DUMAN

Jüri-Danışman
Prof. Dr. Fahriye BAYRAM

Jüri
Prof. Dr. Turhan KAÇAR

Jüri
Doç. Dr. Şükrü ÖZÜDOĞRU

Jüri
Doç. Dr. Ünal DEMİRER

Pamukkale Üniversitesi Arkeoloji Enstitüsü Yönetim Kurulu’nun
.....tarih ve sayılı kararıyla onaylanmıştır.

Prof. Dr. Celal ŞİMŞEK
Enstitü Müdürü

Bu tezin tasarımı, hazırlanması, yürütülmesi, araştırmalarının yapılması ve bulgularının analizlerinde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini; bu çalışmanın doğrudan birincil ürünü olmayan bulguların, verilerin ve materyallerin bilimsel etiğe uygun olarak kaynak gösterildiğini ve alıntı yapılan çalışmalara atıfta bulunulduğunu beyan ederim.

Esra SAYIN

ÖNSÖZ

Kibyra’da devam eden arkeolojik kazı ve yüzey araştırmalarının sonucunda ele geçen arkeolojik verilerin özellikle MS IV. yüzyıl ve sonrası kapsamlı bilimsel çalışmalara konu edilmemiştir. Dolayısıyla Geç Antik ağ’da Kibyra başlıklı bu doktora tezinin çalışılmaya değer görülmesinin en temel sebebi, Kibyra araştırmalarındaki bu boşluğu doldurmak olmuştur.

Bu amaç doğrultusunda çalışmaya başladığım ilk günden itibaren yoluma ışık tutan, engin bilgi, tecrübeleri ve aynı zamanda manevi desteği ile yanımda olan kıymetli danışman hocam Prof. Dr. Fahriye Bayram’a teşekkürlerimi sunmayı borç bilirim. Kendisinin ğrencisi olmaktan her daim onur duyacağım.

Bu doktora tezini çalışmam için bana şans veren, güven ve inançla tüm malzemeyi emanet eden Kibyra Kazı Başkanı Doç. Dr. şükrü zdoğru’ya içtenlikle teşekkürlerimi sunarım.

Geç Antik ağ çalışmalarının önde gelen isimlerinden biri olan, saygıdeğer hocam Prof. Dr. Turhan Kaçar’ın bilgi birikiminden faydalanmak benim için ayrıcalıktı. Kıymetli zamanımı benimle paylaştığı için minnettirim. Ayrıca, olumlu ve yapıcı eleştirileri, fikir ve düşünceleriyle her zaman kendisinden çok şey öğrendiğim Prof. Dr. Bahadır Duman’a ve doktora eğitim hayatım boyunca yardımlarını benden esirgemeyen Prof. Dr. Celal şimşek’e teşekkürlerimi sunarım.

Meslek hayatım boyunca beni her konuda yreklendiren, enerji ve neşesi ile manevi desteğini hiç eksik etmeyen, her soruma sabırla cevap veren sevgili hocam Doç. Dr. nal Demirer’e, bu zorlu süreç boyunca pek çok konuda yardımlarını grdğim sevgili arkadaşlarım ve meslektaşlarım Dr. Öğr. Üyesi İsmail Baytak, Öğr. Gör. Mustafa şimşek, Arş. Gör. Mesut Can Kaya ve Uzm. Ark. Belma Gnal’a, manevi destekleri ile her daim yanımda olan Arş. Gör. Burçin Yazar, Arş. Gör. Devlet zelik, Arş. Gör. Umut Kazancı ve Onur Sarıkaya’ya, görev aldığım üniversitedeki değerli Dekan Yardımcısı Dr. Öğr. Üyesi Hilal Kılıç’a ve Bölüm Başkanı Dr. Öğr. Üyesi İlknur Türkoğlu’na tüm destekleri için sonsuz teşekkür ederim.

Ayrıca bu alışma, Ko Üniversitesi Suna & İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Merkezi (AKMED) tarafından desteklenmiştir. Kuruma katkılarından dolayı teşekkürlerimi sunarım.

Son olarak, maddi ve manevi destekleriyle hep yanımda olan canım annem ve tüm aileme sonsuz sevgi ve teşekkürlerimi sunmak isterim.

ÖZET

GEÇ ANTİK ÇAĞ'DA KİBYRA

SAYIN, Esra

Doktora Tezi

Arkeoloji ABD

Arkeoloji Programı

Tez Yöneticisi: Prof. Dr. Fahriye BAYRAM

Ocak 2022, 453 Sayfa

Günümüzde Burdur ili sınırlarının güneybatı ucundaki Gölhisar ilçesinde konumlanan Kibyra, antik dönemde Anadolu'nun farklı kültür bölgeleriyle çevrelenmiş önemli bir noktada yer almaktadır.

Gerçekleştirilen bu çalışma kapsamında, kentte 2006 yılında başlayan ve hala devam eden sistematik kazı ve araştırmalar sonucunda açığa çıkartılan ve Geç Antik Çağ'a atfedilen kültür verilerinin tamamı bütüncül bir yaklaşımla ele alınmıştır. Böylece kentsel yaşamın maddi ortamına ilişkin arkeolojik ve epigrafik veriler ile yazılı kaynaklardan yola çıkarak, Geç Antik Çağ Kibyrası'nın inanç sistemi, sosyo-politik ve ekonomik yapısını değerlendirmek amaçlanmıştır.

Bu bağlamda, Geç Antik Çağ'daki sosyal ve dini değişimin Kibyra'daki yansımaları, kentte gerçekleşen MS 417 depreminin ardından değişen agora merkezli mimari peyzaj ve kent merkezinde MS V. yüzyılda inşa edilen kiliselerde görülmektedir. Mimari veriler dışında kentte ele geçirilen nümismatik ve seramik veriler gibi diğer arkeolojik bulguların da değerlendirilmesi ile yerleşim tarihinin MS VII. yüzyıl sonlarına kadar devam ettiği anlaşılmıştır. Bu tarihten sonra hemen hemen her Anadolu kentinde görülen gerileme sürecinin Kibyra'da da yaşanmış olduğunun kanıtları, arkeolojik verilerin azlığı ve kullanımı son bulan mimari yapılardan anlaşılmaktadır.

Kentte yaşamın zayıfladığı bu tarihten sonra, kentin yakın çevresinde kırsal hayatın devam ettiği görülmektedir. Göl çevresi, ova ve dağ eteği yerleşimleri ile yaylalarda tespit edilen dini mekânlar ile kırsal yaşamın kültür verileri bunu kanıtlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kibyra, Geç Antik Çağ, Hıristiyanlık, Kilise, Kültür Verileri

ABSTRACT

KIBYRA IN LATE ANTIQUITY

SAYIN, Esra
PhD Dissertation
Department of Archaeology
Doctoral Program in Archaeology
Supervisor: Prof. Dr. Fahriye BAYRAM

January 2021, 453 Pages

Kibyra, located in Gölhisar district at the southwestern end of Burdur province borders today, is located at a key point surrounded by different cultural regions of Anatolia in ancient times.

Within the scope of this study carried out, all of the cultural data attributed to Late Antiquity, which were unearthed as a result of systematic excavations and researches that started in 2006 and still continue in the city, were handled with a holistic approach. Thus, it is aimed to evaluate the belief system, socio-political and economic structure of the Late Antique Kibyra, based on archaeological and epigraphic data regarding the material environment of urban life and written sources.

In this context, the reflections of the social and religious changes in the Late Antiquity in Kibyra are seen in the Agora-centered architectural landscape that changed after the 417 AD earthquake in the city and in the churches built in the 5th century AD in the city center. In addition to the architectural data, when the history of the settlement was evaluated with the evaluation of other archaeological findings such as numismatic and ceramic data obtained in the city, it was understood that it continued until the end of the 7th century AD. The evidence that the regression process seen in almost every Anatolian city after this date was also experienced in Kibyra that is understood from the architectural structures that have ceased to be used and the scarcity of archaeological data.

After this date when life in the city weakened, it is seen that rural life continued in the immediate vicinity of the city. This is evidenced by the cultural data of the rural life and the religious places found around the lake, plain and mountainside settlements and plateaus.

Keywords: Kibyra, Late Antiquity, Christianity, Church, Cultural Data

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	i
ÖZET.....	ii
ABSTRACT.....	iii
İÇİNDEKİLER	iv
GİRİŞ	1
Amaç, Kapsam, Yöntem ve Sınırlılık	

BİRİNCİ BÖLÜM TARİHSEL SÜREÇ İÇERİSİNDE KİBYRA'YA GENEL BİR BAKIŞ

1.1. Hıristiyanlık Öncesi Siyasal Süreç, Etnik ve Ekonomik Yapı.....	15
1.2. Hıristiyanlık Öncesi İnanç: Yerli ve Yabancı Kültür.....	17

İKİNCİ BÖLÜM GEÇ ANTİK ÇAĞ'DA KİBYRA

2.1. Geç Antik Çağ'da Bölgenin Genel Durumu	23
2.1.1. Bölgenin MS IV. ve VIII. Yüzyıllardaki Tarihsel Sürecine İlişkin Kaynaklar ve Tartışmalar	34
2.2. Kıbyra Minor ve Kıbyrraioton Teması	43
2.3. Kent ve Çevresine Ait Geç Antik Çağ Verileri.....	46
2.3.1. Epigrafik Veriler	46
2.3.2. Kent Merkezi ve Yakın Çevresi Arkeolojik Verileri	49
2.3.2.1. Mimari Veriler	49
2.3.2.1.1. Savunma Sistemleri	51
2.3.2.1.2. Dini Yapılar	56
2.3.2.1.2.1. Kent İçi I, II, III ve IV Numaralı Kiliseler	57
2.3.2.1.2.2. Yusufça Yaylası V Numaralı Kilise.....	75
2.3.2.1.2.3. Yusufça VI Numaralı Kilise.....	79
2.3.2.1.2.4. Kocayayla Göl Adası Şapeli.....	94
2.3.2.1.3. Agora	96
2.3.2.1.4. İşlikler.....	107
2.3.2.1.5. Hamam	118
2.3.2.1.6. Alt Yapı ve Su Sistemleri.....	125
2.3.2.2. Ölü Kültüne Dair Veriler	138
2.3.2.3. Küçük Buluntular	146
2.3.2.3.1. Nümismatik Veriler	146
2.3.2.3.2. Kurşun Mühürler	156
2.3.2.3.3. Seramikler.....	170
2.3.2.3.3.1. Ampullalar.....	171
2.3.2.3.3.2. Unguentariumlar.....	178
2.3.2.3.3.3. Kandiller.....	189

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
BÖLGEDEKİ GEÇ DÖNEM YERLEŞİMLER
VE
HİRİSTİYANLIĞIN DEVAMI

3. 1. Göl Çevresi Yerleşimleri.....	209
3. 2. Ova ve Dağ Eteği Yerleşimleri	210
3. 3. Yayla Yerleşimleri	220
DEĞERLENDİRME VE SONUÇ	229
KISALTMALAR	242
KAYNAKLAR	244
FİGÜRLER-HARİTALAR-GRAFİKLER LİSTESİ	324
TABLolar-LEVHALAR LİSTESİ	331
FİGÜRLER-HARİTALAR-GRAFİKLER	332
TABLolar-LEVHALAR	428
İNDEKS/DİZİN	451
ÖZGEÇMİŞ	453

GİRİŞ

Amaç, Kapsam, Yöntem ve Sınırlılık

Geç Antik Çağ araştırmaları kapsamında kent ve yakın çevresine ait arkeolojik verilerin bir bütün olarak değerlendirilmesi, Roma-Geç Antik Çağ kentsel dönüşümünü derinden ilgilendiren konuların başında gelmektedir. Bu husustaki genel kanı Geç Antik Çağ ve Bizans kent planlamacılığının Roma kentinin çöküşü ile doğru orantılı olarak geliştiği yönündedir. Hatta Clive Foss, Wolfgang Müller-Wiener ve Wolfram Brandes gibi araştırmacılar bu durumu çalışmalarında ‘*polisten kastrona dönüşüm*’ olarak ifade etmektedirler¹. Antik kentlerde bu dönüşümün yaşandığı yılları konu alan çalışmalar kapsamında çoğunlukla, Geç Antik Çağ ile ilgili kavramların çeşitliliği ve karmaşası görülmektedir. Öncelikle Geç Roma, Geç Antik Çağ ve Bizans gibi çalışmamız çerçevesinde ön plâna çıkan kavramlar üzerine kısa açıklamalar yapmak ve bahsi geçen dönemin bir çöküş mü yoksa devamlılık mı ifade ettiğini irdelemek bu tezin daha anlaşılabilir kılınması için önem arz etmektedir.

Bu amaç doğrultusunda ilk olarak; Geç Antik Çağ çalışmalarında sıkça kullanılan Yunan, Romalı ve Bizanslı kavramları üzerine kısa bir giriş yapmak gerekmektedir. Genel perspektifte, Klasik Eskiçağ dünyasını Yunanlar ve Romalıların iç içe geçmiş sarmal uygarlıklarının şekillendirdiği söylenebilir. Yunan kültürü Ege Bölgesi civarında MÖ 1000 yıllarında kent devletleri üzerine şekillenmeye başlamış ve günümüzde kullanılan ‘demokrasi’ terimini siyasi yapılarının temeline oturtmuşlardır². Zamanla Helenizm olarak adlandırılan bu süreç, çekirdek bölgeden hızla yayılmış ve İspanya’dan Afganistan’a kadar uzanan ortak bir kültürün temelini oluşturmuştur. Romalılar ise, MÖ III. yüzyıldan itibaren geniş ve kültürel anlamda birbirine benzemeyen farklı topraklardaki Helenistik dünya üzerine hızla kök salmaya başlamışlardır³. Yunan siyasi modeline benzer siyasi yapılarının aksine dinleri, dilleri ve kent devletleri Yunan’dan farklıdır. Hızlı ilerleme sağlayan fetih politikaları, Batı Akdeniz’in diğer büyük güçleri olan Kartaca, Doğu sınırlarındaki Parth ve sonrasında Sasani İmparatorlukları ile karşı karşıya gelmelerine sebep olmuştur⁴. Romalıların bütün Helenleşmiş dünyayı topraklarına dahil etme isteği, bu büyük güçlerle olan mücadelelerinde çoğunlukla

¹ Brandes 1989; Foss 1996; Müller-Wiener 1986.

² Yunanlar, Yunan siyasi-idari sistemleri, kent devletleri ve kültürü üzerine daha kapsamlı bazı çalışmalar için bkz.: Gates 2012; Lagopoulos 2009; Thomson 1983; Thomson 1983.

³ MÖ III. yüzyıldan itibaren Romalılar ve Roma tarihine ilişkin genel bilgiler için bkz.: Fentress-Alcock 1998; Magie 1950; Scullard 2002.

⁴ Roma’nın fetih politikası üzerine daha geniş anlatım için bkz.: Scullard 2002.

başarılı olmalarını sağlamıştır. Bu politik hâkimiyetin ardında fethedilen topraklardaki Yunan kültürünü kökünden değiştirmek yoktur; aksine Romalılar stratejik bir şekilde Yunan kültürünü ve kent devlet sistemini devlet yapılarına dahil etmişlerdir. Dolayısıyla, MÖ I. yüzyılda Roma'yı dünya gücü haline getiren askeri gelenek ile fetih politikalarında başarılı olan Roma İmparatorluğu, yönetim biçimlerini de genişleyen sınırları ile doğru orantılı olarak geliştirmiştir⁵. Roma devleti kendisine eklenen yeni etnik gruplar ve geniş kültürel sınırlarla sürekli yenilenmiş ve esnek siyasal politikalar geliştirmiştir. Ancak, bu sınırsız genişlemenin bir sonucu olarak zengin ve fakir arasında oluşan keskin farkın eyaletler arasında hızla katmanlaşmasına engel olamamışlardır⁶. Zaman içinde Roma yönetim şeklinin büyük bir imparatorluğa dönüşmesi, zengin-fakir farkının yanı sıra 'devlet dini' sorunlarını da beraberinde getirmiştir. Buna bir çözüm olarak, Roma imparatorları, sınırları içindeki tüm dini faaliyetleri kontrol etmişler ve tanrıların temsilcileri olduklarını iddia etmişlerdir⁷. Böylece Roma, hem siyasi anlamda ileri bir hükümet; hem de idari mekanizması ve her şeyden önemlisi sağlam bir imparatorluk ideolojisi ile halklarını kontrol etmeyi sürdürmüştür. Ancak Geç Antik Çağ boyunca Roma devleti hızla Hıristiyanlaşmaya başlayınca, bu imparatorluk ideolojisi kaçınılmaz bir şekilde değişmeye başlamıştır⁸.

Dolayısıyla yukarıda özetle bahsi geçen Erken ve Geç Roma dönemleri arasında temeldeki en büyük fark; MS 300 ile 600 yılları arasında Roma İmparatorluğu'nun hızla Hıristiyanlaşması olarak kabul görmüştür. Buradaki önemli husus, Roma İmparatorluğu'nun yaşadığı felaketler dönemi; yani hem askeri hem de politik olarak başarısızlıklarla dolu olan bir dönemde, Hıristiyanlığın resmi anlamda devlet içine hızla girmesi ve giderek daha politik bir hal almış olmasıdır. Bu durum dönem içinde oluşan politik boşluğu doldurmuş ve Hıristiyanların sayıca artması için uygun ortamı sağlamıştır. Bunun bir sonucu olarak yeni dinin savunucuları devlet bürokrasisinde de aktif rol oynamaya başlamışlardır. Toplumda ve bürokraside hızla artan Hıristiyanlar Roma İmparatorluğu'nun bambaşka bir karaktere bürünmesine sebebiyet vererek İlk Çağ'dan Orta Çağ'a geçiş sürecini başlatmıştır. Geç Roma İmparatorluğu'nun idari yapısı

⁵ Roma'nın yönetim biçimi ve siyasal politikası üzerine genel bilgi ve tartışmalar için bkz.: Çapar 1995; Rostovtzeff 1926; Scullard 2002; Tozan 2016; Wachter 2002; Whittaker 1994.

⁶ Roma Döneminde sınıf farklılıklarına ilişkin aktarımlar için bkz.; Alföldy 1988; Finley 2007; Garnsey-Saller 2015; Rostovtzeff 1926; Wachter 2002.

⁷ Roma devleti dini üzerine daha detaylı anlatıları kapsayan bazı kaynaklar için bkz.; Dürüşken 2003; Ferguson 1970; Gradel 2004; Wachter 2002.

⁸ MS II. yüzyıldan itibaren zenginleşmeye başlayan Hıristiyan düşünce tarihi hakkındaki kapsamlı anlatımlar için bkz.: Digeser 2000; Friend 1984; Flusin 2004; Kaçar 2015; Lee 2000; Liebeschuetz 1979.

kendisinden önceki herhangi bir döneme göre çok daha ayrıntılı olarak geniş idari bölgelere ve küçük eyaletlere bölünmüştür⁹. Sivil ve askeri idare birbirinden ayrılmış, imparatorluğun bütün sakinleri için sistematik bir vergilendirme sistemi düzenlenmiştir¹⁰. Devlet yönetimi ise profesyonel bir hükümet bürokrasisine dayandırılmış ve Hıristiyan kilise de bu yönetsel organizasyona dahil edilmiştir.

Bunun yanı sıra; Erken ve Geç Roma dönemleri arasındaki değişime sebep olan ikinci bir etken ise, Roma dünyasının siyasi merkezinin Doğu'ya doğru yön değiştirmesidir. MS III. yüzyılın sonunda Diocletianus merkezi yapıyı korumak adına vatandaşlar arasındaki eşitlik anlayışını terk ederek Doğulu bir monark olma yolunda adımlar atmış ve yönetim merkezini doğuya taşımıştır. Ardından *Yeni Roma*'nın başkenti 330 yılında İmparator Constantinus tarafından Konstantinopolis'e taşınarak Diocletianus'un başlattığı bu Doğululaşma hareketi perçinlenmiştir. Klasik dünyanın merkezini Konstantinopolis'e taşıyan İmparator Constantinus esasında bu hamlesi ile paganizmi terk ettiğini de açıkça göstermiştir.

Geç Roma İmparatorluğu, Geç Antik Çağ ve Bizans Kavramları Üzerine

Tüm bu anlatılanların doğrultusunda dini, yönetim yapıları ve sınırları hızla değişen devletlerin idari anatomisinin ve dini yapılarının incelendiği çalışmalarda ortaya çıkan kavram karmaşasına da kısaca değinmekte fayda olacaktır. Keza araştırmacılar tarafından Roma Dönemi sonrasında yaşanan değişimin algılanış biçimi bu dönemlerin adlandırılmasında da farklılıkları ortaya çıkartmıştır. Bu noktada Türk Eskiçağ tarih yazıcılarının pek çoğu Anadolu tarihinin MS III. yüzyıla kadar olan kısmını *Roma Dönemi*, MS 324 yılında Yeni Roma kentinin kuruluşundan Batı Anadolu'ya Osmanlıların gelişine ve 1453'te İstanbul'un fethine kadar olan kısmını ise *Bizans Dönemi* olarak ifade etmektedirler.

Araştırmacılar, Bizans olarak ifade edilen, muazzam dönüşümlere tanıklık etmiş bu uzun soluklu dönemi kendi içinde Erken, Orta ve Geç Bizans olmak üzere üç büyük döneme ayırarak değerlendirmişlerdir. Bu tezi savunan araştırmacılara göre; Erken Bizans Dönemi, MS IV. yüzyıldan İslam'ın yükselişi ve Arapların Akdeniz kıyılarında varlığını göstermeye başladığı VII. yüzyıllara kadar devam etmektedir. Orta Bizans

⁹ Geç Roma İmparatorluğu'nun idari yapısına ilişkin ayrıca bkz.: Cameron 2008a; Cameron 2008b; Cameron 2011; Jones 1964; Mitchell 2016; Treadgold 1997; Wickham 2009.

¹⁰ Geç Roma İmparatorluğu'nun vergi sistemi üzerine daha geniş bilgi için bkz.: Goffart 1974; Hopkins 1980; Sarris 2013.

Dönemi Anadolu'nun 1071 yılında Türkler tarafından fethedilmesi ya da 1204 Haçlı istilalarına dek, Geç Bizans Dönemi'nin ise bu iki teoriden birinin başlangıcından 1453 yılına kadar olan süreç boyunca devam ettiği kabul edilmektedir. Ancak Avrupalı ve Kuzey Amerikalı bilim insanlarının çoğu, Bizans ve kendi içinde ayrıştırılan bu dönemlere ciddi şekilde karşı çıkarak MS III.-VIII. yüzyıllar arasını bir geçiş süreci olarak ifade ederler. Bu geçiş döneminin ne Roma dünyası ne de Orta Çağ dünyası olarak tanımlanamayacağını bu sebeple *Geç Roma İmparatorluğu* veya *Geç Antik Çağ* olarak isimlendirilmesinin daha doğru olduğunu iddia etmektedirler. Günümüz tarihçileri ise, Geç Roma İmparatorluğu'nu ve Geç Antik Çağ'ı yoğun olarak çalışmalarına dâhil etmekte ve bu dönemi oluşturan yüzyılları hem kendisinden önceki Roma İmparatorluğu'ndan hem de takip eden Bizans İmparatorluğu'ndan ayrı bir dönem olarak önemsemektedirler¹¹. Geç Antik Çağ'ın ayrı bir tarihsel dönem olarak değerlendirilmesinde fayda vardır. Şüphesiz ki dini, ekonomik, sosyal ve politik anlamda MS III. ve VIII. yüzyılların sonlarına kadar olan bu süreç daha önce ve ondan sonra gelen dönemlerden birçok açıdan farklıdır.

Yukarıda detaylarıyla bahsedilen bu tarihsel süreci adlandırmadaki çeşitlilik, beraberinde doğal olarak farklı bakış açılarını ve tarihsel yazım teorilerini de getirmektedir. Örneğin, konularını *Geç Roma İmparatorluğu* olarak belirleyen araştırmacılar yaklaşık olarak MS 300 ile 600 yılları arasındaki siyasi gelişmeleri temel olarak kronolojik sınırlar oluşturmuşlar ve genellikle dikkatlerini imparatorluk çerçevesinde Roma devleti ve kurumlarının üzerine yoğunlaştırmışlardır. *Geç Antik Çağ* araştırmacıları için ise kronolojik çerçeve biraz daha esnektir. Bu başlık altında toplanan ve yaklaşık olarak MS 150 ile 800¹² yıllarını kapsayan çalışmalarda; klasik eskiçağ uygarlığının dönüşümü toplumsal, kültürel ve dini temalar üzerinden incelenmektedir. Geç Antik Çağ olarak adlandırılan bu uzun dönem iki büyük dini değişimi ve bu değişimin toplumsal yansımalarını kapsar: Roma'nın Hıristiyanlığa dönüşümü ve Yakın

¹¹ Mitchell 2016, XIV.

¹² Araştırmacılar Geç Antik Çağ'ın kronolojik sınırları için 150, 200, 250, 284, 395, 400 ve 425 gibi başlangıç tarihleri ile 565, 600, 641, 700, 750 ve 800 gibi alternatif bitiş tarihleri ileri sürmektedirler. Prof. Dr. Turhan Kaçar *Geç Antik Çağ Nedir?* başlıklı çalışmasında bu geniş kronolojik aralığı *kısa ve uzun* Geç Antik Çağ kavramları ile ifade etmektedir. Kaçar'ın da aktardığı üzere; Alexander Demant'ın Diocletianus'tan Iustinianus'a kadar olan dönemi değerlendirdiği eserleri kısa Geç Antik Çağ çalışmalarına örnek teşkil ederken Peter Brown'un 150-750 yıllarını değerlendirdiği çalışmaları ise uzun Geç Antik Çağ'a örnek olarak gösterilebilir. Uzun ve kısa Geç Antik Çağ kavramları ile ilgili ayrıca bkz.: Cameron 2006; Kaçar 2018, 6; Marcone 2008.

Doğu'da hızla yayılan İslamiyet'in etkileri¹³. Özetle, Geç Antik Çağ araştırmaları Doğu ve Batı'da klasik kültürün muhafaza edilişi ile Hıristiyanlık ve İslamiyet'in toplumlar ve kültürler üzerindeki etkisini kapsamaktadır. Bu durum göz önünde bulundurulduğunda araştırmacıların çoğu dini ve kültürel değişimlerin çekirdek bölgesi olarak kabul edilen Doğu Akdeniz ve Yakın Doğu bölgelerini merkeze oturtan çalışmalar yapmışlardır. Siyasi ve kurumsal tarih anlatılarının kısmen ihmal edildiği Geç Antik Çağ çalışmaları daha çok din tarihi üzerine şekillenerek paganizmden monoteist sisteme dönüşümün yankıları ele alınmış, Geç Antik Çağ'da yaşanan sosyal evrim ile dinsel devrimin bağlantısı incelenmiştir. Lakin Türk tarih yazıcılığının Geç Antik Çağ kavramı ve bu döneme ilişkin üretimi, Prof. Dr. Turhan Kaçar'ın da pek çok çalışmasında değindiği üzere oldukça kısıtlıdır. Kaçar, yakın geçmişte yayınladığı '*Geç Antik Çağ Nedir?*' başlıklı çalışması ile bir kez daha Batılı araştırmacıların 1970'lerden itibaren üstüne düşündüğü ve derin tartışmalara konu ettiği Geç Antik Çağ kavramının, Türk tarih ve arkeoloji araştırmacıları tarafından algılanış biçimini ve Türk tarih yazıcılığı açısından önemini incelemiştir¹⁴. Her ne kadar Türk Eskiçağ araştırmacıları için yeni bir çalışma alanı olmuşsa da Geç Antik Çağ kavramı Kaçar'ın da aktardığı gibi ilk kez 20. yüzyılın başlarında Avusturyalı Sanat Tarihçisi Alois Riegl tarafından kullanılmıştır¹⁵.

Son olarak Roma İmparatorluğu'nun varlığını, Doğu topraklarında Hıristiyanlaşarak devam ettirdiğini savunan *Bizans Uygarlığı'nın* araştırmacıları ise hangi kronolojik sınırlar belirlenmiş olursa olsun zorunlu olarak Konstantinapolis'ten yönetilen imparatorluğun Doğu bölümü ile ilgilenmişlerdir¹⁶. Bizans terimi, *Doğu Roma İmparatorluğu'nun* ve onun kültürünün her yönüne atıfta bulunmak için pek çok araştırmacı tarafından sıkça kullanılan bir ifadedir. Özünde, Anadolu coğrafyasında Helenistik dönemde şekillenerek Roma Dönemi aracılığı ile Bizans İmparatorluğu'na geçen ve özünde Doğululaşmış Helen kültürü, Roma devlet geleneği ve Hıristiyanlık bulunan Bizans İmparatorluğu, esasında Geç Roma İmparatorluğu ile pek çok yönden benzer olduğu gibi kati farklılıkları da vardır. Dönemin tarihsel çerçevesi içinde gerçekleşen bu farkların en önemlisi MS VIII. yüzyılda İslam'ın ortaya çıkışı ve Yakın

¹³ Mitchell 2016, 7; İslamiyet üzerine daha geniş anlatımlar için bkz.: Donner 1981; Fowden 2014; Hitti 2011; Hoyland 2012; Kaegi 1995.

¹⁴ Kaçar 2018.

¹⁵ Riegl'in Geç Roma'nın yanı sıra Geç Antik Çağ kavramını da ifade ettiği eserleri için bkz.: Riegl 1889; Riegl 1901; Konuyla ilgili ayrıca bkz.: Elsner 2002.

¹⁶ Mitchell 2016, 6.

Doğu, Mısır ve Kuzey Afrika'nın çoğunun Araplar tarafından fethedilmesidir¹⁷. Bu dönemde İslam dinine mensup Arapların fetih politikaları Anadolu ve Ege'yi zorlayarak sınırları daraltmış ve dolayısıyla Bizans İmparatorluğu selefi Geç Roma İmparatorluğu'nun sınırlarına göre daha dar bir alanda hüküm sürmüştür denilebilir.

Gerileme/Çöküş ve Devamlılık Modelleri Üzerine

Tüm bu anlatılar ışığında üzerinde durulması gereken bir diğer önemli husus ise tarihsel olayların araştırmacılar tarafından aktarılma şeklidir. Bahsi geçen bu ve bunun gibi diğer tarihsel olayları açıklamak üzere tarih araştırmacıları, diyalektik bir disiplinin getirisi olarak dönemler boyunca pek çok model/teori oluşturmuşlardır. Bu bağlamda, yukarıda bahsedilen coğrafi ve kronolojik sınırlar içerisinde Geç Antik Çağ'ın siyasi ve kültürel değişimi ve dönüşümleri üzerine temelde iki ayrı tarihsel anlatı modeli yer almaktadır. İlk model, sancılı bir gerileme dönemi sonucu Roma İmparatorluğu'nun giderek güçsüzleşmesine bağlı olarak yıkılışını öneren *gerileme/çöküş* modelidir¹⁸.

18. yüzyılda İngiliz tarihçi Edward Gibbon, *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyişi ve Çöküşü*¹⁹ isimli eseri ile yıllardır üstünde çalışılan bu çöküş modelinin savunuculuğunu üstlenmiştir. Gibbon'un bahsi geçen eseri ile Hıristiyanlaşma ve barbarlaşma gibi iki temel etmene dayandığı gerileme ve çöküş teorisi, uzun yıllar konuya ilişkin çalışmaları etkileyen en önemli model olarak kabul görmüştür. Gerileme ve çöküş dönemlerini analiz eden Gibbon'un halefleri ise çalışmalarında Roma İmparatorluğu'nu merkeze koymuş olsalar da Gibbon'a göre daha ılımlı bir yaklaşımı, çöküşten ziyade gerilemeyi ön planda tutmuşlardır. Örneğin, gerileme ve çöküş modeli geçtiğimiz yüzyılın ikinci yarısında özellikle A. H. M. Jones'un çok sayıdaki yayını ile devamlılığını korumuş olsa da Jones, 'Çöken Roma' yerine 'Geç Roma İmparatorluğu' kavramını kullanmayı tercih etmiş ve yıkılışı da uzun süren bir gerilemenin sonucu olarak göstermiştir²⁰. Jones, *The Later Roman Empire* çalışmasıyla MS III. ve VII. yüzyıllar arasını arkeolojik bulgulardan ziyade tarihsel anlatımla ele almış; sosyal, ekonomik ve idari olarak Roma İmparatorluğu'nun ömrünü üç yüz yıl uzatarak Geç Roma Çağı'nı MS 284-602 yılları arası olarak belirtmiştir²¹.

¹⁷ Mitchell 2016, XIV.

¹⁸ Çöküş modelinin historiografik geçmişi üzerine yapılan çalışmalar için bkz.: Burke 1976; Rebenich 2009.

¹⁹ Gibbon 1994; Çöküş teorisini Gibbon ile ilgili kapsamlı çalışmalar için ayrıca bkz.: Brown 1982; Peacock 1999.

²⁰ Jones 1964; Jones 1966.

²¹ Kaçar 2018, 5.

Jones'a paralel bir tutumla, çöküş teorisine karşı daha ılımlı bir yaklaşım izleyen Stephen Mitchell'in *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi MS 284-641*²² isimli çalışmasının omurgasını, MS III. yüzyılın sonundan VII. yüzyılın başlarına kadar Roma İmparatorluğu'nun geçirdiği değişimin izini süren bir anlatı oluşturur. Mitchell, çalışmasında Helenistik dünya ve Erken Roma İmparatorluğu ışığında, tarihi gelişmeleri gerileme ve çöküş olarak değerlendirmekten ziyade şartlara göre oluşan dönüşümler olarak yorumlamıştır. Tarihsel olayları kronolojik olarak aktaran Mitchell, Geç Roma İmparatorluğu'nun önemli sosyal, ekonomik ve kültürel olaylarını tematik olarak incelemiş ve böylece dönemi daha bütüncül bir yaklaşımla irdelemiştir.

Ancak, Mitchell ve Jones gibi çöküş teorisine daha ılımlı yaklaşan araştırmacıların aksine çöküş modelinin ateşli savunucularından olan Wolfgang Liebeshuetz, *The Decline and Fall of the Roman City*²³ isimli eserinde tarihsel verilerin herhangi bir devamlılığı kanıtlamakta yetersiz kaldığını ileri sürerek devamlılık modelini şiddetle reddetmiştir²⁴. Hatta Geç Antik Çağ kavramının da milli sınırları değersizleştirerek ulus devletlerini ve kültürlerin özgünlüğünü önemsizleştirdiğini ifade etmiştir²⁵. Liebeshuetz MS VII. yüzyıla kadar Doğu ile ilgili sayısız veri dosyasını incelerken Peter Heather, *The Fall of the Roman Empire: A New History*²⁶ ve Bryan Ward-Perkins ise *The Fall of Rome and the End of Civilization*²⁷ başlıklı çalışmalarında MS V. yüzyıl Batı İmparatorluğu ve çöküşü ile ilgilenmişlerdir.

Ancak, özellikle son yıllarda imparatorluğun geneline uygulanabilecek bir gerileme modelinin üzerine şüpheler oluşmuş ve bölgesel olarak değerlendirilen arkeolojik veriler bu şüpheleri kısmen haklı çıkarmıştır. Yine de Gibbon'un ve haleflerinin savunduğu çöküş modelinin²⁸, Antik Greko-Romen kültürünü oluşturan

²² Mitchell 2016.

²³ Liebeshuetz 2003.

²⁴ Liebeshuetz 2001a; Liebeshuetz 2001b.

²⁵ Liebeshuetz 2006. Averil Cameron ve Bryan Ward-Perkins'in de Geç Antik Çağ kavramının ulus devletlerini önemsizleştirdiği düşüncesi üzerine benzer görüşleri için bkz.: Cameron 2014; Ward-Perkins 2007. T. Kaçar ise bu tartışmaya şu şekilde yaklaşmaktadır; P. Brown'un klasik eserinde Kuran ve İslam'ın yükselişinin Geç Antik Çağ Hıristiyanlığının şemsiyesi altında yaşanmış olduğunu ifade etmesi, Brown'un Kuran'ın ve İslam'ın önemsizleşmesine sebebiyet veren oryantalist bir yaklaşıma sahip olduğunu gösterdiği doğrultusundadır. Brown gibi İslam'ı Geç Antik Çağ'ın bir ürünü olarak gösteren çalışmaların aksine Kaçar'ın aktarımına göre bu noktada Geç Antik Çağ'da İslam veya İslam ve Geç Antik Çağ başlıkları gündeme getirilmeli ve tartışma konusu yapılmalıdır. Kaçar 2018, 8.

²⁶ Heather 2005.

²⁷ Ward-Perkins 2005.

²⁸ Glen Bowersock yakın geçmişte Gibbon'un modeli olan Roma İmparatorluğu'nun çöküşü teorisinin artık modern tarih araştırmalarının konusu olamayacağını ifade etmiştir. Ancak Bowersock'un bu iddiasının aksine çöküş teorisi, 2005 ve daha yakın tarihlerde yayınlanan pek çok 'Roma İmparatorluğu'nun Çöküşü' başlığını taşıyan çalışma ile Batı tarih yazımında yerini, Kaçar'ın ifade ettiği şekildele 'dinsel bir kehanet

kurum ve geleneklerinin birçoğunun yok olduğuna, devam edenlerin de önemli olumsuz değişimler geçirdiğine işaret eden güçlü bir *hagiographia*, *historia* ve *codex* külliyyatı bulunduğunu da göz ardı etmemek gerekmektedir²⁹. Ayrıca Gibbon ve haleflerinin savunduğu düşüncenin temeli, klasik Roma kenti estetiğinden yoksun, devşirme malzemelerden yaratılan yeni Geç Antik Çağ mimarisinin eskinin ihtişamıyla hiçbir şekilde uyuşmayacağı ve bunun devamlılık değil aksine eskinin tahrip edilmiş bir parodisi olduğudur.

1970’li yıllardan itibaren, uzun süre benimsenen ve artık eski moda olarak görülen bu çöküş modeli yerini yeni bir tarihsel yaklaşıma, Roma ve Akdeniz dünyasında yaşanan uzun vadeli değişim ve dönüşümlere dikkat çeken *devamlılık* modeline bırakmıştır³⁰. Devamlılık modelinin savunucuları son yılların arkeolojik çalışmaları ile elde edilen fiziki bulgularından yola çıkarak, bahsi geçen dönemde ani bir çöküş ve gerilemenin mümkün olamayacağını ifade etmektedirler. Yeniden canlanmanın savunulduğu ve ‘Geç Roma Devrimi’ olarak da kabul edilen bu modelin en büyük temsilcisi Peter Brown’dur. Uzun Geç Antik Çağ teorisyeni Brown, alternatif bir yaklaşımla büyük olayların ışığında gerçekleşen tarihsel gelişimi net bir şekilde ortaya çıkarmayı planlamış ve antik çağ dünyasını yaklaşık yüz elli yıl ileriye taşıyan *Geç Antikçağ Dünyası*³¹ isimli eseri ile Marcus Aurelius’tan Hz. Muhammed’e kadar olan dönemin farklı yönlerini ve alanlarını araştırmıştır. MS VII. yüzyılda, İslam dünyasının da dâhil olduğu Akdeniz’de var olan kültürel zenginlik ve canlılığa işaret eden Brown, eserinde özellikle Geç Antik Çağ insanının bu değişim sorununa nasıl yaklaştığını, savaşın ve ağır vergilerin MS III.-IV. yüzyıl toplumlarını nasıl etkilediğini ve en önemlisi yakın komşular ile ilişkileri etkileyen toplumsal ve siyasal değişimleri incelemeyi ön planda tutmuştur. Brown’a göre *Geç Antikçağ Dünyası* çalışması ile çizilmeye çalışılan çerçeve; sadece imparatorlar, barbarlar, askerler, büyük toprak sahipleri ve vergi tahsildarlarından oluşan bir geç antik dünya tarihi değil toplum, sıradan insanlar, keşişler ve din görevlilerinin de yer aldığı daha geniş bir tablodur. Bu tablonun sınırları ise İran, İslam ve hatta İpek Yolu dünyasını da içine alan daha geniş bir coğrafyadan oluşmaktadır. Dolayısıyla Brown ve takipçileri çalışmalarında bütün bölgesel farklılıklarıyla toplumun ve kültürlerin renkli yönlerini

gibi’ terk etmemiştir (Kaçar 2018, 8). Yakın geçmişte gerileme ve çöküş modeli üzerine yazılmış bazı örnek çalışmalar için bkz.; Ermatinger 2004; Heather 2005; Kelly 2011; Mitchell 2016.

²⁹ Ceylan 2016, 536.

³⁰ Devamlılık modelinin historiografik geçmişi hakkındaki genel değerlendirme için bkz.: Kaçar 2018.

³¹ Brown 2016.

açığa çıkarmışlar ve yorumlamışlardır³². Brown'un çalışmasıyla getirdiği yeni bakış açısı araştırmacıların dikkatini kalabalık olayların içinden süzülen yaşam öykülerine çevirmiştir. Örneğin, Averil Cameron 1993 yılında kaleme aldığı *The Late Roman Empire AD. 284-430*³³ eseri ile Roma devlet tarihi geleneğindedir. Ancak Cameron, 1993 yılında yayınlanan bir diğer eseri *The Mediterranean World in Late Antiquity*³⁴'nin 2011 yılındaki gözden geçirilmiş baskısı ile artık kronolojik ve devlet tarihi (imparatorluk kurumları vs.) anlatılarını terk ederek toplumsal, ekonomik ve dini konuları esas alan daha geniş bir çalışmayı bilim dünyasına kazandırmıştır. Peter Brown'dan beri tanık olunan, kültürel tarihin bir parçası olarak dine vurgu yapan çalışmalar arasında A. D. Lee'nin *Pagans and Christians in Late Antiquity: A Sourcebook*³⁵ ve Michael Maas'ın *Readings in Late Antiquity: A Sourcebook*³⁶ adlı eserleri örnek gösterilebilir. Ancak Maas'ın çalışması, kadınlar, felsefe ve tıp bölümleri de dahil olmak üzere daha geniş bir perspektife sahiptir.

2000'li yıllarda, Orta Çağ araştırmacıları Geç Roma Dönemi'ne ilişkin oldukça önemli yayınları bilim dünyasına kazandırmışlardır. Chris Wickham, *Framing the Early Middle Ages: Europe and Mediterranean 400-800*³⁷ isimli araştırmasında Roma İmparatorluğu'nun kontrolündeki bölgelerde toprak denetimini, mülkiyet ve sömürüyü, köylü-aristokrat ilişkisini, üretim biçimi ve vergilendirmeyi incelemiştir. Wickham'ın yaklaşımı Roma sonrası toplumları üzerindeki savaş halini önemsememektedir ve Roma topraklarının barbarlar tarafından işgal edilmesinin yol açtığı yıkım, yer değiştirme ve ekonomik çöküşü vurgulayan yaklaşım modeli ile zıtlık içerisindedir. Ayrıca Wickham, *The Inheritance of Rome: A History of Europe From 400 to 1000*³⁸ adlı diğer bir eseri ile de Roma İmparatorluğu'nun Doğu ve Batı olarak bölünmesinin ötesine geçen arazi kiralamalarıyla oluşan ekonomik ilişkileri ve sosyo-ekonomik şartlarda oluşan benzer dönüşümleri incelemektedir. Wickham'ın ekonomik yaklaşımına kıyasla dini ve siyasi olayların da yer aldığı panoramik bir bakış açısına sahip olan Peter Sarris, *Empires of Faith: The Fall of Rome to the Rise of Islam (500-700)*³⁹ adlı eseri ile Antik Çağ'da ve günümüzde tanımlanan Avrupa sınırlarına bağlı kalmaksızın daha erken tarihi

³² Mitchell 2016, 8.

³³ Cameron 1993a.

³⁴ Cameron 2011.

³⁵ Lee 2000.

³⁶ Maas 2000.

³⁷ Wickham 2005a.

³⁸ Wickham 2019.

³⁹ Sarris 2011.

incelemektedir. Sadece Roma'nın gerilemesine bağlı kalmayan aynı zamanda Geç Roma İmparatorluğu'nun ekonomik yapısının ve kültürel fikirlerinin Orta Çağ'a ve İslam tarihine geçişine odaklanan bunun gibi geniş açılı çalışmalarda Geç Antik Çağ için bahsi geçen 'geçiş dönemi' yaklaşımını benimsemektedir. Yine aynı dönemlerde, Henri Irenee Marrou *Roma'nın Çöküşü mü Geç Antik Çağ mı?*⁴⁰ adlı eseriyle Batı toplumlarının geçirdiği Iustinianus'a kadar olan dönemi ele almış, bu değişimleri Roma uygarlığının canlılığı olarak ifade etmiştir⁴¹.

Geç Roma tarihinden Roma sonrası Avrupa ve Yakın Doğu tarihine evrilen geçiş dönemi çalışmaları, Yakın Doğu ve Akdeniz'in ekonomik ilişkileri, yerel ve bölgesel üretime bağlı ticari değişimler gibi konular üzerine yoğunlaşmıştır. Bu bağlamda; Peregrine Horden ve Nicholas Purcell'in ortak kaleme aldığı *The Corrupting Sea*⁴² isimli eserde Akdeniz'in birbiri ile sıkı bağlantı içinde olan alt bölgeleri ve yerel çevre bağlantıları ilk kez kapsamlı bir biçimde ele alınmıştır. Ayrıca 20. yüzyılın tarih yazıcılarından Henri Pirenne, *Hız. Muhammed ve Charlemagne*⁴³ adlı eseri ile hem antik çağın ömrünü uzatmış hem de Kuzeybatı Avrupa, Akdeniz ve Orta Doğu'nun tarihi arka planına bir bütün olarak yaklaşmıştır⁴⁴. Kavramsal coğrafi sınırlardan kaçınan Pirenne, Geç Antik Çağ hakkındaki modern çalışmalarında merkezi prensiplerinden birini, bütüncül yaklaşımı benimsemektedir.

Özetle, çöküş modelinin aksine devamlılık modeli üzerine şekillenen kaynaklarda; sosyal yapılardan ziyade sosyal tavırlar, yüksek kültür yerine popüler kültürler, eğitim modellerinden ziyade zihniyetler, ulusal politika sorunlarından ziyade toplumsal kimlik meseleleri anlaşılmaya çalışılmıştır⁴⁵.

Dolayısıyla okuyacağınız bu tezde Kıbrıs kentinde MS 417 depremi ile birlikte yaşanan somut değişim, arkeolojik bulgular üzerinden bir önceki dönemin ışığında değerlendirileceği için devamlılık modeli takip edilmektedir. Pek tabii olarak kronolojik

⁴⁰ Marrou 1977.

⁴¹ Markus 2009.

⁴² Horden-Purcell 2000.

⁴³ Pirenne 2006.

⁴⁴ Pirenne'yi tarih sahnesine taşıyan asıl husus ise sonradan kendi adıyla anılacak önemli bir tezi gündeme taşımış olmasıdır. Roma-Germen sentezi düşüncesini çürütmeye yönelik olan Pirenne tezinde özetle, V. ve IX. yüzyıllar arasında yaşanan barbar saldırılarının Roma tarafından absorbe edildiğini, Roma İmparatorluğu'nun Akdeniz çevresinde yarattığı kültürel ve siyasal birliğin VIII. yüzyıldaki İslam saldırıları neticesinde bozulduğunu savunmaktadır. Bu nedenle Pirenne, Ortaçağ'a geçişi V. yüzyıla değil daha ileriye VIII. ve IX. yüzyıllara götürmektedir. Pirenne'nin tezi üzerine geniş anlatım için bkz.: Kaçar 2009.

⁴⁵ Mitchell 2016, 12-13.

çerçeve içindeki tarihsel anlatıların bazı kısımlarında, Roma İmparatorluğu'nun kurumsal olarak çöktüğü düşünülüyor olsa da Anadolu kentlerinde yapılan Geç Antik Çağ çalışmaları sosyal ve kamusal yaşantının istisnalar dışında kesintisiz olarak devam ettiğini net bir şekilde göstermektedir. Bu noktada, bu geçiş dönemindeki devamlılığın nasıl olduğunu ve sosyal yankılarını incelemek, Geç Antik Çağ çalışmaları ve bu tez için en önemli husustur.

Amaç, Kapsam, Yöntem

Geç Antik Çağ ve Bizans'ın en önemli yerleşmeleri, modern Türkiye'nin bugünkü arkeolojik kültür mirasının önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Şüphesiz ki, Doğu Roma İmparatorluğu'nu ayakta tutan tampon bölge konumundaki Anadolu'da Bizans uygarlığının başkentinin yer alıyor oluşu, bu zenginliğin en önemli sebeplerinden birisidir. Tüm bunlara rağmen ne yazık ki, bugün Türkiye sınırları içinde bulunan Geç Antik Çağ ve Bizans Dönemi kültür verileri; ilgili disiplinlerle, evrensel ölçekte ve hak ettikleri şekilde yeni yeni değerlendirilmeye başlanmışlardır. Böylesi ihmal edilen bir çalışma alanını yeniden canlandırma konusunda çok başarılı olmuş araştırmacılar elbette ki vardır. Peter Brown, Averil Cameron, Stephen Mitchell ve Turhan Kaçar gibi bilim insanlarının çabaları sayesinde, Geç Antik Çağ günümüzde antik dünyanın heyecan verici ve önemli bir alanı olarak kabul edilmektedir.

2006 yılında başlayan Kibyra kazı ve araştırmalarının sonucunda, Geç Antik Çağ'a ait ele geçirilen veriler kapsamlı bilimsel çalışmalara konu edilmemiştir. Dolayısıyla *Geç Antik Çağ'da Kibyra* başlıklı bu doktora tezinin çalışılmaya değer görülmesinin en temel sebebi, Kibyra araştırmalarındaki bu muazzam boşluğu değerlendirmek; kentsel yaşamın maddi ortamına ilişkin arkeolojik, epigrafik ve yazılı kaynaklardan yola çıkarak kentin Geç Antik Çağı'na ışık tutmak, dönemin inanç sistemi, sosyo-politik durumu ve Geç Antik Çağ insanına hâkim olan düşüncenin kentsel mekâna olan yansımalarını irdelemek olmuştur. Bu çalışma ile kentin Helenistik Dönem'den itibaren süregelen tarihsel/kronolojik döngüsü, kentin terk edildiği döneme dek kesintisiz olarak bilimsel anlamda incelenmiş, ihtişamlı bir Roma kentinden Geç Antik Çağ kentine evrilen değişim irdelenmiştir. Geç Antik Çağ çalışmalarının sadece Kibyra için değil, ülkemizde de çok fazla üstüne düşülmemiş bir konu olması ile bağlantılı olarak mevcut kaynakların yetersizliği, bilgilerin dağınıklığı ve konunun genişliği bu alandaki çalışmaları zorlaştırırsa da konunun derinliklerine inmek oldukça ilginç bilgiler açığa çıkartmıştır.

Şunu da belirtmekte fayda vardır ki, konunun ve dönemin genişliği pek çok noktanın dışarıda bırakılmasına sebep olmuş olabilir. Ancak, yine de kronolojik ve maddi verilerin önemli bir kısmına yer verilen bu tez çalışması kapsamında Kibyra’da söz konusu dönemin dini, siyasi ve ekonomik yapısı, yerleşim planlaması ve planlamayı etkileyen faktörler detaylı olarak incelenmiş ayrıca, merkezi yerleşim birimlerinin çevrelerinde konumlanan kırsal yerleşimlerle etkileşim de irdelenmiştir. Dolayısıyla bu tez kapsamında yazılı kaynakların, epigrafik verilerin ve arkeolojik buluntuların bir bütün olarak değerlendirilmesiyle; Roma Dönemi’nden Geç Antik Çağ’a geçişte yaşanan dini, sosyal, ekonomik ve kültürel değişimler yani Kibyra’nın Geç Antik Çağ tarihi topografyasına ışık tutmak ve bu döneme dair bilinmezlikleri ortadan kaldırmak amaçlanmıştır. Geç Antik Çağ’daki sosyal evrim ile dinsel devrimin Kibyra’da nasıl yaşandığını kavramak da bu tezin hedeflerinin genel çerçevesini çizmektedir. Bu çalışma ile Anadolu’nun bahsi geçen arkeolojik kültür mirasının önemli bir kısmını oluşturan fakat akademik çevrelerimizce hayli ihmal edilmiş Geç Antik Çağ kültürünü Kibyra çerçevesinde bilimsel olarak değerlendirmek, bölgedeki Geç Antik Çağ çalışmaları dâhilinde önemli bir eksiği giderecek olması bakımından önem taşımaktadır.

Yakın bölgede, Geç Antik Çağ kenti yerleşim dokusu, plânlaması ve hiyerarşisi gibi unsurlara yönelik bir çalışma bulunmamaktadır. Bu açıdan Kibyra’nın, Geç Antik Çağ’daki kent dokusu ve yapısal çözümlenmesine yönelik bu çalışma ilk olmuştur ve şimdiye kadar detaylı olarak araştırılmamış olan Kibyra’daki Geç Antik Çağ, ilk kez kapsamlı bir şekilde araştırılarak bilim dünyasına tanıtılması hedeflenmiştir. Bu noktada tezin önemi, Roma kent dokusuna ait bir yerleşimde Geç Antik Çağ’da yaşanan kentsel dönüşümünün arkeolojik veriler ışığında izlenip incelenmesi olmuştur.

Tezin I. bölümünde tarihsel süreç içerisinde Kibyra’ya genel bir perspektifle yaklaşan anlatı yer almaktadır. Bu kısımda kentin tarihsel süreci, kenti ve halkı doğrudan etkileyen olaylar antik kaynaklar ışığında kapsamlı olarak anlatılmaya çalışılmıştır. Ayrıca, kentte Hıristiyanlık öncesinde var olan inanç sistemi ve yerel-yabancı kültürlerin devamlılığı arkeolojik ve epigrafik verilerle açıklanmıştır. Bu kısımda tartışılan konuların açıklanmasına yönelik ele alınan argümanlar; nümizmatik, epigrafik ve arkeolojik verilerden oluşmuştur.

II. bölümde, Geç Antik Çağ’daki Kibyra ele alınmıştır. Hıristiyanlığın ilk yıllarında bölgenin genel durumu, doğal felâketler, Arap akınları ve bunların Kibyra üzerine somut yansımaları ile başlayan bölümde kent ve çevresine ait Geç Antik Çağ

verileri detaylı olarak değerlendirilmiştir. Bu noktada Kibyra'ya komşu Laodikeia, Hierapolis ve Tripolis gibi kentlerin, Hıristiyanlığın yayılımı sürecinde yüklendikleri roller bakımından Hıristiyanlık tarihi açısından oldukça önemli olduğu dikkate alınmalıdır. Bu coğrafyada yer alan Kibyra da, bulunduğu bölgenin jeopolitik konumu sebebiyle Hıristiyanlık tarihi açısından en az komşu kentleri kadar büyük bir öneme sahip olmalıdır. Bu sebeple kentin Geç Antik Çağ'ının aydınlatılması öncelikle kent merkezindeki arkeolojik buluntuların değerlendirilmesi ile sağlanmıştır.

Çalışmanın son bölümünde ise bölgedeki diğer geç dönem yerleşimleri ve bölgede Hıristiyanlığın devamlılığı incelenmiştir. Havzanın jeolojik gelişimine ve iklimsel kararlılığına bağlı olarak MS VII. yüzyıl sonrasında Kibyra'nın giderek güç kaybetmesi ile kırsala kayan yerleşimlerin konuşlanması, göl kıyısı, ova, dağ eteği ve yayla yerleşimleri olarak üç kategoride ele alınmıştır. Böylece sadece merkez yerleşimlere bağlı kalmaksızın havzanın bütüncül olarak Geç Antik Çağ ve sonrasındaki durumu net olarak değerlendirilebilmiştir.

Sınırlılık

“Geç Antik Çağ'da Kibyra” başlıklı çalışmanın sınırlılığı örneklem (mekânsal) ve kronolojik olarak belirlenmiştir. Bölgesel sınırlandırma çerçevesine, Kibyra kent merkezinde yaşanan Geç Antik Çağ değişimleri ve bu döneme ait arkeolojik buluntuların değerlendirilmesinin yanı sıra kentin etki alanı olan yakın çevrenin de incelenmesi dahil edilmiştir. Böyle bir değerlendirmenin konuya daha fazla açıklık getirmek açısından büyük önem taşıdığı düşünülmektedir.

Kibyra kent merkezinde günümüze kadar yapılmış olan bilimsel çalışmalar, yerleşim kronolojisinin Helenistik dönemde başladığını ve MS VIII. yüzyılda sonlandığını göstermektedir. Bu durum konu için yeterince açık bir kronoloji oluşturmaktadır. Bu nedenle kronolojik sınırlandırma, yukarıda da bahsedildiği gibi kentsel dönüşümün ve arkeolojik verilerin aydınlatılabilmesi ve anlamlandırılabilmesi için önceki araştırmaların ışığında, Roma Dönemi'nden başlatılarak konunun çekirdeğini oluşturan temel değişimin yaşandığı MS 417 depreminden sonrasına yoğunlaştırılmıştır.

Kibyra kazı çalışmaları sırasında elde edilen veriler ve tarihsel belgeler çerçevesinde, kentin olasılıkla MS VII. yüzyıl sonrasında terk edildiği ve X. yüzyıla ise yalnızca birkaç tekil buluntunun tarihlendirilebildiği görülmektedir. Bu sebeple kronolojik üst sınır kentteki son yaşam izlerinin görüldüğü MS IX. yüzyıl olarak belirlenmiştir.

Yöntem

Bu çalışma ile kentin Geç Antik Çağ'a ait arkeolojik kültür değerlerinin araştırılması, belgelenmesi ve yorumlanmasının yanı sıra elde edilen tüm verilerin kentin bulunduğu bölge ve yakın çevredeki antik kültürlerle ilişkilendirilmesi hedeflenmiştir. Çalışma esnasında ortaya çıkan bilinmezlikler arkeolojik, epigrafik ve mimari araştırma metotları ile çözülmeye çalışılmıştır. Dolayısıyla bu bilimsel çalışmanın ana basamaklarını gözlem ve kütüphane çalışmaları yaparak bilgi toplanması, elde edilen bilgilerin düzenlenmesi, bilgi düzenliliğinin ve düzensizliğinin nedenlerinin bulunması sonucunda başka bilim insanları ve gelecek nesiller ile bu bilgilerin ve sonuçlarının yazılı ve görsel olarak paylaşılması oluşturur. Tez konusu olan döneme ait arkeolojik ve epigrafik veriler incelenirken konu ile ilgili yayınlarda uygulanan çalışma yöntemlerine bağlı bir sistem takip edilmiştir⁴⁶. Ayrıca değerlendirmeye alınan arkeolojik buluntuların özgün malzeme olması ve şu ana kadar tümünün ele alınarak incelendiği kapsamlı bir çalışmanın yapılmamış olması, bunların literatür çalışmasından önce bazı teknik özelliklerinin anlaşılmasını gerekli kılmıştır. Buradaki ilk aşama, küçük buluntuların ve mimari verilerin teknik çizimlerinin yapılması ve bunların fotoğraflanarak kayıt altına alınması olmuştur. Söz konusu teknik çalışmaların yapılmasının ardından ise küçük buluntuların ve mimari verilerin tipolojik ayrımları oluşturulmuş ve bu sayede kendi içlerindeki istatistikleri ve tasnifleri sağlanabilmiştir. Tüm bu çalışmalar konu ile alakalı birincil ve ikincil önemdeki kazı buluntularının değerlendirilmesi ile birleştirilmiş ve böylelikle genel çerçevede değerlendirilmiştir. Bu teknik çalışma verilerin dönemlerinin, kullanım özelliklerinin ve dönemsel değerinin anlaşılmasına yardımcı olmuştur.

Çalışma aşamasında teknik uygulamaların yanı sıra pek tabii olarak kütüphane araştırmaları da gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda, Türkiye'de yer alan; İngiliz Arkeoloji Enstitüsü (BIAA), Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarih Kurumu (TTK) Kütüphanesi, Alman Arkeoloji Enstitüsü (DAI), Hollanda Araştırma Enstitüsü, Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü (AKMED), Anadolu Medeniyetleri Araştırma Merkezi (ANAMED) ve diğer kütüphaneler ile üniversite kütüphanelerinde literatür araştırmaları gerçekleştirilmiştir.

⁴⁶ Bu çalışmada bahsi geçen dönemde devletin resmi dili Latince olduğu için imparator isimlerinde Latince kullanımı tercih edilirken; kent ve yakın bölgede Yunan kültürü hakim olduğu için kent ve bölge isimlerinde ise Yunanca tercih edilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

TARİHSEL SÜREÇ İÇERİSİNDE KİBYRA'YA GENEL BİR BAKIŞ

1.1. Hıristiyanlık Öncesi Siyasal Süreç, Etnik ve Ekonomik Yapı

Akdeniz Bölgesi'nde, Burdur ilinin güneybatı ucundaki Gölhisar ilçesinde yer alan ve Akdağlar'ın doğusundaki eteklerde konumlanan Kibyra; antik dönemde Demir Çağı'ndan itibaren Kabalis/Kabalia ve Roma İmparatorluk Dönemi'nde ise Kibyrtis olarak bilinen bölgede yer almaktadır (Harita 1-2)⁴⁷.

Kibyra ve Kibyralılar hakkındaki ilk bilgilere antik dönem yazarlarından Strabon ve Herodotos'un anlatılarından ulaşılmaktadır⁴⁸. Strabon'un anlatılarından; Kibyralıların Lydia soyundan geldikleri ve sonrasında Kabalis Bölgesi'ne göç ettikleri, demir işçiliği ve kakmacılıkta usta oldukları anlaşılmaktadır⁴⁹. Yine Strabon'a göre Kibyralılar göç ettikleri yerdeki Pisidialıları egemenlikleri altına alarak yerleşim alanlarını başka bir konuma taşımışlardır⁵⁰. Bölgede yürütülen arkeolojik kazı ve yüzey araştırmaları verileri, Strabon'un anlatısında bahsi geçen bu taşınmanın, Kibyra'ya yaklaşık 18 km. uzaklıktaki Uylupınar/Göl Adası yerleşmesinden bugünkü Kibyra kent merkezine olduğunu kanıtlamıştır (Harita 3)⁵¹.

Kibyra'nın MÖ II. yüzyıl⁵² ve sonrası siyasi tarihini aydınlatan antik dönem anlatıları ile arkeolojik ve epigrafik veriler, Kibyra'nın bu dönemde yerel bir bey

⁴⁷ Tarihi coğrafya ve kentin topografik özellikleri üzerine daha geniş bilgi için bkz.: Baytak 2014, 109-110; Elitez 2020, 1-5; Özüdoğru 2014a, 171; Özüdoğru 2016a, 662-663; Özüdoğru 2018b, 14; Özüdoğru 2018c, 746; Özüdoğru 2020, 24-42, 132-133.

⁴⁸ Hdt. *Hist.* III. 90, VII. 77; Strab. *Geog.* XIII. 4. 14-17; Ayrıca konu ile ilgili en güncel yayınlar için bkz.: Dökü-Baytak 2017a, 224-226; Özüdoğru 2014a, 173-174; Özüdoğru 2016a, 662; Özüdoğru 2018b, 17-18; Özüdoğru 2018c, 751-753; Özüdoğru 2020, 90-95 vd.

⁴⁹ Strab. *Geog.* XIII. 4. 17; Kibyra'daki demir işçiliği üzerine daha geniş anlatım için bkz.: Demirer 2013; Özüdoğru 2020, 391-393.

⁵⁰ Strab. *Geog.* XIII. 4.17.

⁵¹ Kentin taşınması ve Uylupınar/Göl Adası yerleşimi ile olan ilişkisi hakkındaki tartışmalar ve daha kapsamlı bilgiler için bkz.: Dökü-Özüdoğru 2009, 51; Dökü 2013, 239-240; Dökü-Baytak 2017a, 225; Ekinci vd. 2007, 21; Ekinci vd. 2008, 41; Özüdoğru 2010, 507; Özüdoğru 2014a, 173-174; Özüdoğru 2016a, 662; Özüdoğru 2018b, 17-18; Özüdoğru 2018c, 752; Özüdoğru 2020, 92-93.

⁵² MÖ II. yüzyıl öncesinin siyasi tarihi hakkındaki daha kapsamlı bilgiler hakkındaki en güncel kaynak için bkz.: Özüdoğru 2020, 90-95.

tarafından yönetildiğini⁵³ ayrıca önemli iç ve dış politikalar yürüttüğünü, komşu kentlerle de ittifaklar kurduğunu göstermektedir⁵⁴.

Bu bağlamda ayrıca kentte ele geçirilen ve yaklaşık MÖ II. yüzyıla tarihlendirilen yazıt, antik kaynaklardan da bilinen⁵⁵ Kabalia Tetrapolisi hakkında önemli bilgilere erişilmesini sağlamıştır⁵⁶. Yazıttan ve Strabon'un anlatılarından da anlaşılacağı üzere bu tetrapolise üye olan diğer kentler Boubon, Balboura ve Oinoandadır⁵⁷.

Bahsi geçen tetrapolis yaklaşık MÖ 84/82 yılında Romalı komutan Murena tarafından dağıtılmış ve ardından Kibyra, Asia Eyaleti (Provincia Asia) topraklarına ve tetrapolisin diğer üç kenti ise Lykia Bölgesi'ne dâhil edilmiştir (Harita 4)⁵⁸.

Augustus Dönemi'nden itibaren ise Kibyra, özellikle iç Ege antik kentlerini içine alan Laodikeia merkezli conventusa dahil olarak Laodikeia, Hierapolis, Hydrela ve Themisonium gibi yirmi beş kentin bulunduğu bu conventusa adını vermiştir⁵⁹.

Kent ile ilgili bir diğer tarihsel bilgi de MS 23 yılında geçirdiği depremle ilgilidir⁶⁰. Plinius MS 23 yılında gerçekleşen bu afeti; "*İnsanoğlunun hatırladığı en büyük deprem Tiberius'un imparatorluğu sırasında meydana geldi. Öyle ki, 12 Asia kenti bir gecede harabeye dönüştü. En az 12 şehir de bu deprem tarafından tahrip edildi.*"⁶¹ şeklinde aktarmaktadır. Kibyra, depremin ardından büyük zarar görmüş ve dönemin imparatoru Tiberius ve Roma Senatosu'nun da kararıyla maddi olarak desteklenerek yeniden kalkınmasına olanak sağlanmıştır⁶².

⁵³ Kentte ele geçirilen MÖ 188 yılında Kibyra ve Roma arasında imzalanan antlaşma yazıtında yönetici I. Moagetes'in adı geçmektedir. Polybios ise yazıtta da adı geçen, MÖ II. yüzyılın ilk yarısında Kibyra tiranı olan Moagetes'e bağlı yerleşmelere Kibyrayı da eklemiştir. (Polyb. *Hist.* 21, 34); Ayrıca konu hakkındaki en güncel bilgi ve tartışmalar için bkz.: Özüdoğru 2020, 35, 97, 111-117 vd.

⁵⁴ Özüdoğru 2014a, 174-178; Özüdoğru 2014b, 178-179; Özüdoğru 2016a, 667; Özüdoğru 2018b, 18; Özüdoğru 2018c, 752-753; Özüdoğru 2020, 97 vd.; Komşu kentler Apollonia Salbake, Plarasa/Aphrodisias ve Tabai kentleri ile yapılan ittifak antlaşmaları hakkındaki detaylı bilgiler için bkz.: Corsten 2002, 13-16, No. 2; Özüdoğru 2014a, 178; Özüdoğru 2018b, 18; Özüdoğru 2018c, 756; Özüdoğru 2020, 101-102.

⁵⁵ Strab. *Geog.* XIII. 4.17.

⁵⁶ Özüdoğru 2014a, 178; Özüdoğru 2016a, 662; Özüdoğru 2018b, 18; Özüdoğru 2018c, 755-757; Özüdoğru 2020, 101.

⁵⁷ Strab. *Geog.* XIII.4. 17; Ayrıca Tetrapolis hakkındaki daha kapsamlı bilgiler için bkz.: Özüdoğru 2020, 101, 103-106.

⁵⁸ Strab. *Geog.* XIII. 4. 17; Ayrıca bkz.: Özüdoğru 2014a, 181; Özüdoğru 2014b, 176; Özüdoğru 2018b, 18-19; Özüdoğru 2018c, 756-757; Özüdoğru 2020, 108-109.

⁵⁹ Plin. *Nat.* V. 105; Ayrıca bkz.: Çapar 1995, 731-75; Özüdoğru 2014a, 183; Özüdoğru 2014b, 176; Özüdoğru 2018b, 19; Özüdoğru 2018c, 758; Özüdoğru 2020, 118; Özüdoğru 2020, 115, 118; Sevin 2016, 246; Şimşek 2013c, 57; Şimşek 2016, 5.

⁶⁰ Tac. *Ann.* 4.13. Ayrıca MS 23 yılındaki depremin kent tarihi ve planlamasındaki değişim ve dönüşümlere olan etkisi hakkındaki detaylı bilgiler için bkz.: Özüdoğru 2014a, 183-184; Özüdoğru 2016a, 663-664, 666; Özüdoğru 2018b, 19-21; Özüdoğru 2018c, 754-755, 758; Özüdoğru 2020, 118-121; 133-138.

⁶¹ Plin. *Nat.* II, 86.

⁶² Tac. *Ann.* 4.13; Vermeule 1981, 85-100; Ayrıca bkz.: Özüdoğru 2014a, 183; Özüdoğru 2014b, 181; Özüdoğru 2016a, 666; Özüdoğru 2018b, 19; Özüdoğru 2018c, 758; Özüdoğru 2020, 118-119.

Kentteki ikinci büyük deprem ise MS 417 tarihinde yaşanmıştır⁶³. Marcellinus, MS 417 yılında gerçekleşen depremi; “*Gün içinde hava kararmıştı. Asia’daki Kibyra ve bazı çiflik yerleşimleri depremle yerle bir olmuştu.*”⁶⁴ ifadeleriyle kaleme almıştır. Marcellinus aktardığı ve kentteki arkeolojik verilerle desteklenen bu deprem, Kibyra’daki MS 23 yılı depreminin ardından gerçekleşen kentsel değişim ve dönüşümlerin 417 yılında tekerrür etmesine sebep olmuştur. Dolayısıyla Kibyra araştırmalarında, MS 417 yılında yaşanan ikinci büyük deprem felaketi, Roma Dönemi’nden Geç Antik Çağ’a geçişin başlangıcı olarak kabul edilmektedir (Harita 5)⁶⁵.

Tarihsel kaynaklarda da yer alan bu depremin kentteki izleri ise başta agora olmak üzere kentin tüm yapılı çevresinde açıkça gözlemlenebilmektedir. Bu depremden sonra agoranın çevresi, kentin artık atıl durumda kalmış diyebileceğimiz Roma Dönemi yapılarından sökülen devşirme mimari elemanlarla inşa edilen savunma duvarları ile kuşatılmış ve böylece çekirdeğini agoranın oluşturduğu yeni bir kent merkezi inşa edilmiştir⁶⁶. Başta bu kent merkezi olmak üzere kentin diğer alanlarında gerçekleştirilen kazı çalışmaları ve yakın çevresinde yürütülen yüzey araştırmaları sonucunda ele geçirilen arkeolojik ve epigrafik bulgular, Geç Antik Çağ Kibyrası’nın MS V. ve VI. yüzyıllardaki değişimini dönem ile ilişkili antik kaynaklara nazaran daha anlaşılır kılmaktadır⁶⁷. Tüm bu veriler; Kibyra’da MS 417 depreminin ardından MS VI. yüzyıla kadar güçlenen ancak MS VII. yüzyıl sonlarında neredeyse kent merkezinde kaybolan yaşamın sosyal, kültürel ve ekonomik tablosunu gözler önüne sermektedir⁶⁸.

1. 2. Hıristiyanlık Öncesi İnanç: Yerli ve Yabancı Kültürler⁶⁹

Bu bölümde kentin dini ve kültürel oluşumları temellendirmek amacıyla kent merkezi ve yakın çevresindeki Helenistik ve Roma İmparatorluk dönemlerine ait inanç verileri genel hatlarıyla ele alınacaktır. Konuya böyle bir giriş yapmak öncelikle Kibyralıların sosyal yapısını iyi tanımayı, dinler arası geçişlerin nasıl yaşandığını ve iç içe yaşayan toplumlarda birbirinden ödünç alınan bazı gelenekleri anlamayı sağlaması

⁶³ Ambraseys 2009, 947; Marcell. *Chron.* 417. 2.

⁶⁴ Marcell. *Chron.* 417. 2.

⁶⁵ Özüdoğru 2018b, 22; Özüdoğru 2020, 126, 556.

⁶⁶ Özüdoğru 2018b, 22; Özüdoğru 2020, 556-557.

⁶⁷ Bu konuda yapılmış ilk bilimsel çalışmalar için bkz.: Özüdoğru 2018b; Özüdoğru 2020, 555-593.

⁶⁸ Kibyra agorasında tespit edilerek Corsten tarafından yayımlanan yazıt, MS X. yüzyıla tarihlenmiştir. Fakat bu yazıtın X. yüzyıla ait olabileceği net değildir. Corsten 2002, 334, No. 448.

⁶⁹ Konu ile ilgili yakın geçmişte tamamlanan daha kapsamlı çalışma için bkz.: Özüdoğru 2020, 289-328.

açısından önemlidir. Kültürel etkileşim ve devamlılık⁷⁰ açısından Hıristiyanlık öncesi inançları değerlendirmek her ne kadar doğru bir yaklaşım olmasa da Hıristiyan inancının özellikle gnostisizm, Yahudilik ve politeizm gibi muhtelif ve karşıt tesirlerin etkisinde kalmış olabileceği düşünüldüğünde bu çok çeşitli tapınımların ve dağ kültlerinin önemi bir hakikat olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca kültürel etkileşim ve devamlılık faktörleri dışında Hıristiyanlık gibi geniş çaplı bir dini hareket öncesindeki tapınım ve kültlerin ele alınması, kent ve yakın çevresinde alt kültür grubu olarak varlığını sürdüren Hıristiyanların olduğu erken dönemlerde pagan inançlarının nasıl devam ettiğini ve dolaylı olarak kentin sosyo-kültürel yapısını anlamayı da mümkün kılmaktadır. Bu bağlamda Kibyra ve yakın çevresindeki Hıristiyanlık öncesinde var olan inanç sistemine dair bilgiler Kibyra Kazı Başkanı Doç. Dr. Şükrü Özudoğru ve ekibinin yakın geçmişte yayımladığı en güncel bilimsel çalışmaların ışığında; antik yazarların anlatımları ile arkeolojik, epigrafik ve nümismatik veriler aracılığıyla ele alınarak yalnızca derlenecektir.

Kibyra Kent Merkezinde Hıristiyanlık Öncesi İnanç

Kent merkezindeki en erken tarihli çok tanrılı inanç sistemine ait veriler MÖ II.-I. yüzyıllar arasına tarihlendirilmektedir⁷¹.

Kent merkezindeki Helenistik Dönem inançlarına dair arkeolojik ve epigrafik veriler Zeus Soter⁷² ve Athena Polias'a (Kent Koruyucu Athena)⁷³ aittir⁷⁴. Arkeolojik ve epigrafik verilerin eksikliğine rağmen antik kaynaklar ile belgelenen kentteki bir diğer Helenistik kült ise Apollon'dur⁷⁵.

⁷⁰ Örneğin; sadece aynı coğrafyada doğmuş olmaları sebebi ile Kybele kültü ve Montanist kadınlar arasında kesin bir etkileşim ve devamlılıktan söz etmek bazı araştırmacılara göre sakıncalıdır. Bu görüşü savunan araştırmacılara göre; Hıristiyan toplum içinde kendine yaklaşık dört yüzyıl boyunca yer edinmiş Montanizm, iddia edildiği gibi bir Kybele rahibi tarafından kurulan ve salt pagan etkiler ile ortaya çıkan bir tarikat olmuş olsaydı geniş çaplı yayılımı ve uzun süreli inancı şüphesiz ki mümkün olamazdı. Bu konu hakkındaki daha kapsamlı görüş ve tartışmalar için bkz.: Freeman 1950, 297-316; Kaçar 2002, 39-59; Kaçar 2004, 197-204; Kaçar 2011, 9-28; Schepelemler 1929.

⁷¹ Kibyra ve yakın çevresinin en erken etnik grubu olan Kabalların daha erken tarihli yerel inançları hakkındaki değerlendirmeler ve tartışmalar için bkz.: Özudoğru 2020, 289.

⁷² Zeus Soter kültünün kentteki epigrafik ve arkeolojik verileri için bkz.: Corsten 2002, No. 78, Özudoğru 2020, 291-295; Milner 1998, 10 (15. 23).

⁷³ Athena Polias kültünün kentteki epigrafik verileri için bkz.: Özudoğru 2016b, 56-60; Özudoğru 2018a, 127-132; Özudoğru 2020, 295-297.

⁷⁴ Özudoğru 2020, 291.

⁷⁵ Kentteki Apollon kültünün varlığına dair yazılı kaynaklar ve arkeolojik verilerin değerlendirmesi için bkz.: Özudoğru 2020, 117-118, 297-299.

Roma Dönemi boyunca da devam eden Zeus ve Athena⁷⁶ kültleri dışında Roma Dönemi'nde kentte yeni birkaç kültün daha ön plana çıktığı arkeolojik, epigrafik ve özellikle nümismatik veriler aracılığıyla görülmektedir. Kentin Roma İmparatorluk Dönemi sikkelerinde karşılaşılan tanrı ve tanrıçalar; Demeter, Kybele, Dionysos, Artemis, Hermes, Men, Selene, Hekate, Herakles, Helios, Kent Tykhesi ve epigrafik verilerle de desteklenen Asklepios'tur⁷⁷.

Roma Dönemi'nde kent içinde önem taşıyan diğer iki kült ise Arete⁷⁸ ve Pisidike'dir. Kentteki Arete kültü şuan için yalnızca epigrafik verilerle desteklenmektedir⁷⁹. Kent Tanrıçası Pisidike'nin kentteki varlığı ise sadece nümismatik verilere dayanmaktadır⁸⁰.

Kentteki tanrı ve tanrıça kültleri dışındaki diğer bir inanç ise İmparatorluk kültürüdür. Kibyra İmparatorluk kültürüne ait verilerin en erken tarihlisi Roma İmparatoru Tiberius dönemine aittir⁸¹. Kibyra'da vuku bulan MS 23 yılındaki depremin ardından İmparator Tiberius'un kente imar yardımında bulunması ve bu inşa faaliyetlerinin Claudius Dönemi'nde de devam etmiş olması sebebi ile her iki imparator kentliler tarafından kurucu-kurtarıcı olarak onurlandırılmışlardır⁸². Ayrıca bu iki imparator dışında imparatorluğun kurucusu olan Augustus ile karısı Livia için de kentte imparator kült tapınağı inşa edilmiştir⁸³.

Kibyra'nın Yakın Çevresinde Hıristiyanlık Öncesi İnanç⁸⁴

Kibyra teritoryumu sınırlarında özellikle Çavdır, Bayır, Tefenni, Karamanlı ve Söğüt civarında çok sayıda açık hava tapınım alanları ile eski Anadolu kökenli kültürlerle alakalı arkeolojik veriler tespit edilmiştir⁸⁵. Bu bağlamda bölgedeki kültürler aşağıda kısaca özetlenmiştir;

⁷⁶ Özüdoğru'ya göre; MS 23-31 yılları arasında tarihlendirilen Puzzuoli/Puteoli anıtında elinde mızrağı ve kalkanı, başında miğferiyle savaşçı kadın personifikasyonu olarak Kibyra'yı temsil eden karakter, kentte Helenistik Dönem'de kültü olan ve kent için önemli olduğu anlaşılan Athena Polias olmalıdır. Bu görüş hakkındaki detaylı bilgiler için bkz.: Özüdoğru 2020, 118-119, 299-300.

⁷⁷ Detaylı bilgi için bkz.: Özüdoğru 2020, 300-301.

⁷⁸ Kentteki Arete kültü hakkındaki genel bilgiler için bkz.: Özüdoğru 2020, 308-310.

⁷⁹ Epigrafik veri için bkz.: Milner 1998, 10; Corsten 2002, 41-42A-E; Detaylı bilgi için bkz.: Özüdoğru 2020, 309.

⁸⁰ Kent Tanrıçası Pisidike'nin nümismatik verilerinin değerlendirilmeleri için bkz.: Özüdoğru 2020, 310-314.

⁸¹ Özüdoğru 2020, 301.

⁸² Özüdoğru 2020, 302-303.

⁸³ Özüdoğru 2020, 303-305.

⁸⁴ Konu ile ilgili yakın geçmişte tamamlanan daha kapsamlı çalışmalar için bkz.: Beceren 2018; Özüdoğru-Beceren 2020, 314-328.

⁸⁵ Özüdoğru-Beceren 2020, 314.

Kibyra kırsalındaki ana tanrıça (Meter) kültü, genellikle yerel bir sıfatla nitelendirilmiş ve betimlerinde yanında yer alan domuz ve aslanlar ile bereketle ilişkisi ve hayvanlar üzerindeki hakimiyeti (*Potnia Theron*) gösterilmiştir⁸⁶. Bölgedeki ana tanrıça kültü için kullanılan yerel sıfatlar ve kimlikler ise Meter Theon, Meter Kadmene, Meter Alassene, Artemis Lagbene ve Potnia Theron olarak karşımıza çıkmaktadır⁸⁷.

Bölge kırsalında özellikle de yayla ve dağlık alanlarda hâkim olan bir diğer kült ise atlı tanrılaridir⁸⁸. Bölgede yürütülen bilimsel çalışmalara göre kaya kabartmaları ve adak stellerinde sıklıkla karşılaşılan atlı tanrılar; Kakaspos⁸⁹, Herakles⁹⁰, Sozon⁹¹ ve Theos Alandros'tur⁹².

Bölgedeki atlı tanrılar kategorisinde olan Sozon'un sağ elinde mızrak tutan ve başında ışın tacı ile betimlendiği stel yazıtından da anlaşıldığı üzere MS 350/352 yılında Tanrı Sozon'a adanmıştır⁹³. Stelin tarihlendiği dönem bölgede yavaş yavaş Hıristiyanlığın yer bulmaya başladığı yıllara denk gelmektedir⁹⁴. Dolayısıyla kent merkezinde de Hıristiyanlığın hâkim olmaya başladığı bir dönemde kırsalda yaşayan bir grup paganın varlığı bu stelle birlikte kendini göstermektedir⁹⁵.

⁸⁶ Kocayayla, Karamanlı, Yeşilova, Çavdır ve Tefenni'deki ana tanrıça kültüne dair bulgular için bkz.: Beceren 2018, Kat. No. 144-146, 148-149; Corsten vd. 1998, No. 12; Dökü-Baytak 2018, 442; Dökü 2019aa, 526; Efendioğlu 2010, 37; Labarre vd. 2006, 107-109; Milner 1998, 56, No. 122; Özüdoğru-Beceren 2020, 314-317.

⁸⁷ Meter Theon: Efendioğlu 2010, 37; Özüdoğru-Beceren 2020, 315; Meter Kadmene: Beceren 2018, Kat. No. 145; Milner 1998, No. 122; Özüdoğru-Beceren 2020, 315; Meter Alassene: Corsten vd. 1998, No. 3-8; Efendioğlu 2010, 31-33; Özüdoğru-Beceren 2020, 316; Artemis Lagbene: Beceren 2018, Kat. No. 146-147; Coulton 2012, 145; Dökü 2019a, 526; Özüdoğru-Beceren 2020, 315-316; Potnia Theron: Beceren 2018, Res. 21, Kat. No. 148; Dökü-Baytak 2018, 442; Özüdoğru-Beceren 2020, 316.

⁸⁸ Bölgedeki atlı tanrılar hakkındaki en kapsamlı güncel bilgiler için bkz.: Beceren 2018, 6-18; Özüdoğru-Beceren 2020, 317-319.

⁸⁹ Hisarardı Köyü, Tefenni ve Yeşilova'daki Kakasbos kabarmaları için bkz.: Beceren 2018, 6-9, Kat. No. 1-10; Corsten-Hülden 2012b, 65; Dökü 2014, 234; Dökü-Baytak 2017b, 646, 652, 655; Özsait 2007, 470; Özsait 2009, 362-363; Özüdoğru-Beceren 2020, 317-319.

⁹⁰ Tefenni ve Bayır'da tespit edilen Herakles kültüne ait veriler için bkz.: Beceren 2018, 9-11, Kat. No. 29-75; Corsten 1997, 64; Corsten 2002, No. 84; Delemen 1999, 151; Özüdoğru-Beceren 2020, 318.

⁹¹ Karamanlı ve Tefenni'de tespit edilen Sozon'a ait bulgular için bkz.: Delemen 1999, No. 289-290; Efendioğlu 2010, 78; Özüdoğru 2018b, 37; Özüdoğru-Beceren 2020, 318-319.

⁹² Theos Alandros kültürünün Dirmil'deki bulguları için bkz.: Delemen 1999, No. 391; Özüdoğru-Beceren 2020, 319.

⁹³ Delemen 1999, No. 289; Özüdoğru-Beceren 2020, 319.

⁹⁴ Özüdoğru 2018b, 37; Özüdoğru-Beceren 2020, 319, 571-572.

⁹⁵ Işıklı ve güneşle ilişkili bir tanrı olan Sozon için hermönetik açıdan yapılan değerlendirme ile Helios ve Sol Invictus kültü ile benzer şekilde Mitraik pantheona dahil edilebileceği söylenebilir. Çünkü bilindiği gibi Sozon Anadolu'da bir güneş tanrısıdır ve betimlemelerde başında ışın demeti ve ışın tacıyla tasvir edilmektedir. Tefenni'de ele geçirilen stelde de Sozon sağ elinde mızrak tutan ve başında ışın tacı bulunan atlı bir tanrı olarak betimlenmiştir. Bu bağlamda Anadolu'da Hıristiyanlığın hızla yayıldığı dönemlerde hala güneş tanrısı inancının hâkim olduğu unutulmamalıdır. İmparator Iulianus'un (Apostata) MS IV. yüzyılda Güneş Tanrısı Helios'a inandığı ve bazı Geç Antik Çağ sikkelerinin arka yüzünde Helios'un yer alıyor olması bunun en güzel örneklerindedir. Dolayısıyla bu bilgiler doğrultusunda, bölge için çok geç tarihli bir pagan inancı olarak değerlendirilen bu veri ile kırsalda karşılaşılmaması çok da şaşırtıcı olmamalıdır.

Kökene Helen kültürüne dayanan ve Roma Dönemi ile birlikte Anadolu'da yaygınlaşan Dioskurlar ve tanrıça kültü de bölge kırsalında sıkça karşılaşılan kültler arasındadır⁹⁶. Bölgede, su kaynaklarının yakınlarında, göle bakışlı konumlarda, mağaralarda ve antik yol güzergâhlarında karşılaşılan Dioskur kabartmalarında, genellikle aralarında yer alan bir tanrıçayla birlikte betimlendikleri görülmektedir⁹⁷.

Tüm bu kültler dışında bölge kırsalında tespit edilen yazıtlar ve kabartmalardan da anlaşılacağı üzere Theoi Dikaioi (*Adil Tanrılar*)⁹⁸, Men⁹⁹, Herakles¹⁰⁰, Zeus¹⁰¹, Ares¹⁰², Dionysos¹⁰³, Maron¹⁰⁴, Nymphe¹⁰⁵ ve İsis¹⁰⁶ de bölge halkının tapınım gerçekleştirdiği diğer tanrı ve tanrıçalardandır¹⁰⁷.

Kent ve yakın çevresindeki pagan tanrı ve tanrıçalarına ait kültler dışında gizem dinlerinin ve Hıristiyanlığın ilk yayılım döneminde ortaya çıkan Theos Hypsistos inancının bölgedeki varlığı da yazıtlar ve kutsal alanların keşfi ile kanıtlanmıştır. Paganizmin antropomorfik yapısının tam aksine tek ve soyut bir tanrıya ibadet etme eğilimi gösteren Theos Hypsistos inancının Kibyra yakınlarında bilinen kutsal alanı Oinoanda'da keşfedilmiştir. Ayrıca Sorkun'da ele geçirilen bir yazıtta da inanca ait veriler karşımıza çıkmaktadır¹⁰⁸. Roma İmparatorluğu'ndaki monoteizm tartışmalarının

⁹⁶ Dioskurlar hakkındaki detaylı bilgiler için bkz.: Beceren 2018, 11-16 ; Özüdoğru-Beceren 2020, 319-321.

⁹⁷ Beceren 2018, 16, Harita 7. Çavdır ve çevresinde görülen kaya kabartmalarının detayları için bkz.: Beceren 2018, 11-18, Kat. No. 78, 90, 94-114; Corsten 2002, No. 87-90; Özüdoğru-Beceren 2020, 320-321.

⁹⁸ Bölgede bilinen yazıtlı diğer örneklerinde de anlaşılacağı üzere Theoi Dikaioi (*Adil Tanrılar*), Theoi Agrioi (*Vahşi Tanrılar*) ve Theoi Skleroi (*Acımasız Tanrılar*) olarak karşılaşılan üçlü tanrılar için bkz.: Bean 1971, No. 47; Beceren 2018, Kat. No. 129-130, 132, 136-140, 143; Corsten 2002, No. 96-97, 100; Efendioğlu 2010, 151-154; Özüdoğru-Beceren 2020, 323-324.

⁹⁹ Karamanlı ve Sazak (Yeşilova)'da Men kültüne ait ele geçirilen veriler için bkz.: Corsten vd. 1998, No. 12; Efendioğlu 2010, 37, 51; Milner 1998, No. 110; Özüdoğru-Beceren 2020, 321-322.

¹⁰⁰ Çavdır, Düver ve Tefenni'de tespit edilen Herakles'e ait kabartmalar için bkz.: Beceren 2018, 25, Kat. No. 125, 127; Labarre vd. 2006, 69-71; Özüdoğru-Beceren 2020, 322-323.

¹⁰¹ Çavdır, Dirmil (Altınyayla), Hisarardı Köyü, Tefenni, Karamanlı, Yeşilova ve Uylupınar'da tespit edilen veriler için bkz.: Beceren 2018, Kat. No. 121-119; Corsten vd. 1998, 55-79; Corsten 2002, No. 79; Dökü 2019a, 518-519-530; Dökü 2014, 234; Milner 1998, No. 101-108-123-132; Tarkan 2011, Kat. No. 16; Özüdoğru-Beceren 2020, 324-325.

¹⁰² Ares kültüne ait İbecik, Karamanlı ve Çavdır'daki bulgular için bkz.: Beceren 2018, Kat. No. 76; Karakaya 2007, 89; Milner 1998, No. 2; Özüdoğru-Beceren 2020, 325-237.

¹⁰³ Kayalı (Karamanlı) ve Tefenni'deki Dionysos kültüne ait veriler için bkz.: Corsten vd. 1998, 79; Dökü-Baytak 2017b, 647; Özsait 2006, 466; Özüdoğru-Beceren 2020, 237.

¹⁰⁴ Belenli (Kemer)'deki Maron kültüne ait bulgular için bkz.: Milner 1998, No. 140; Özüdoğru-Beceren 2020, 237-328.

¹⁰⁵ Dirmil (Altınyayla)'de tespit edilen Nymphe kabartmaları için bkz.: Beceren 2018, Kat. No. 150; Dağlı 2011, 160; Naour 1980, 109-136, Taf. VIII, No. 20; Özüdoğru-Beceren 2020, 328.

¹⁰⁶ İsis kültüne ait Kemer yolu üzerindeki yazıtlı heykel altlığı ya da sunak için bkz.: Milner 1998, No. 131; Özüdoğru-Beceren 2020, 328.

¹⁰⁷ Tamamı hakkındaki en güncel bilgiler için bkz.: Özüdoğru-Beceren 2020, 321-328.

¹⁰⁸ Bean 1971, 20-2, No. 37; Özüdoğru-Beceren 2020, 325.

merkezinde yer alan bu inanca dair bölgedeki bulgular ve Epiphanius gibi bir heretik avcısının kentte bulunduğunu kanıtlayan anlatısı, bölgede MS II.-III. yüzyıllarda paganizm ve Hıristiyanlık dışındaki gizem dinlerinin varlığını göstermesi açısından oldukça önemlidir¹⁰⁹.

Özetle içeriğe bir sınır çizilmesi açısından yukarıda genel hatları ile ele alınan farklı inançların arasında veya etki alanında doğan ve gelişen Hıristiyanlık için bölge genelindeki yerel kültürler ile doğrudan bağlantı kurmanın pek de mümkün olmadığı görülmektedir. Ancak, monoteist temelli Theos Hypsistos inancı gibi gizem dinlerine ait bulgular ile bölgenin Hıristiyanlığa geçiş sürecindeki teolojik sistemine ışık tutmak mümkündür. Böylece bölgedeki ilk Hıristiyan topluluklarının, kendilerini izole ettikleri ama aynı zamanda nüfuz etmeye çalıştıkları inançlar ile olan dinsel bağları Theos Hypsistos örneğinde de olduğu gibi görülebilir. Ya da Hıristiyanlığın bölgede tamamen alevlendiği MS IV. yüzyılda Tanrı Sozon inancının kırsalda hala devam ettiğini kanıtlayan veriler aracılığıyla sosyolojik olarak farklı inançlara ait toplulukların kent merkezinde olmasa dahi bölge kırsalında bir uyum içinde yaşadıkları anlaşılabilir. Pek çok farklı kültürün karşılaşması için elverişli bir konuma sahip olan bölgede yerli ve yabancı kültürlerde olduğu gibi pagan ve monoteist inançlar açısından da renkli bir karışıma tanık olmak mümkündür.

¹⁰⁹ Theos Hypsiston inancının pagan kültürlerden farkı, Yahudilik ile olan bağı ve bölgedeki Paganizmden Hıristiyanlık sürecine geçişteki rolü hakkındaki kapsamlı bilgiler *Bölgenin MS IV. ve VIII. Yüzyıllardaki Tarihsel Sürecine İlişkin Kaynaklar ve Tartışmalar* başlığı altında detaylıca ele alınmıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

GEÇ ANTİK ÇAĞ'DA KİBYRA

2. 1. Geç Antik Çağ'da Bölgenin Genel Durumu

Son birkaç yıl boyunca, Roma ve Geç Antik Çağ dünyasının tarihçileri ve arkeologları, iklim ve çevre ile imparatorluğun yükselişi ve çöküşü arasındaki ilişkiye odaklanmaya başlamışlardır. Yakın geçmişte politik, sosyal-kültürel evrim ve iklim arasındaki bağlantılar hakkında bir dizi soru ortaya atılmıştır. Bu bağlamda, MS VII. yüzyıl ve sonrasında yaşanan ekonomik ve sosyal-kültürel buhranı tetikleyen en önemli olayların, MS VI. yüzyılda yaşanan doğal felâketler olduğu genel kabul gören bir yaklaşımdır. Bu görüşü destekleyen en önemli bulgu ise ilgili tarihlerde kentlerdeki nüfus yoğunluğunun giderek azalması ve Kibyra örneğinde de görüldüğü gibi, kentlerin dramatik bir şekilde küçülmeye başlamasıdır.

MS 535 yıllarından itibaren “toz peçesi” ile başlayan felâketler zincirinin, kaynaklara da yansıdığı biçimiyle art arda gelen veba salgınları ve depremlerle imparatorluğun nüfusunu ve dolayısı ile ekonomisini sarsıcı biçimde etkilediği düşünülmektedir¹¹⁰. Aynı şekilde bu dönem Arap akınları, Pisidia ve Isauria dağlık bölgesindeki haydutluk ve sahil kentlerindeki korsanlık tehditleri ile sosyal felâketler açısından da önemli bir dönemdir. Dolayısıyla, imparatorluğun genelinde yaşanan bu çok yönlü çöküntünün, Kibyra'nın da yer aldığı coğrafyayı ve kent merkezini etkilememiş olduğu düşünülemez.

Dendrokronolojik¹¹¹ ve arkeolojik kanıtlarla desteklenen yazılı kayıtlara göre, MS 536-537 yılında *toz peçesi* veya *kuru sis* olarak bilinen doğa felâketi yaşanmıştır. Cassiodorus, Prokopios, Ioannes Lydos ve bazı Süryani tarih yazıcılarının *kara bulut* adıyla aktardığı doğa olayı imparatorluk topraklarının neredeyse tamamında uzun süre

¹¹⁰ Whittow 2008, 479.

¹¹¹ Dendrokronolojik araştırmalar, MS 536 yılını takip eden on yıl boyunca İskandinav çamları, Kuzey Avrupa meşeleri ve birkaç Kuzey Amerika ağaç türü için çok yavaş bir büyüme dönemi olduğunu göstermektedir. Ancak bahsi geçen dönemler için Akdeniz havzasından güvenli bir dendrokronoloji çalışmaları serisi henüz yayımlanmamıştır. Detaylı bilgi için bkz.: Arjava 2005.

gökyüzünü karartmış ve MS 536 ve 537 tarihleri arasında bir yıl süreyle izlenmiştir¹¹² (Harita 6).

Procopius bizzat tanık olduğu bu felâketi şu sözlerle ifade etmektedir: “*Geleceği gösteren en ürkütücü işaret bu yıl yaşanırken geldi ve yerini aldı. Güneşin ışığı parlaklığını kaybetti tüm yıl boyunca ay gibi göründü. Güneş sanki tutulmuş gibi gözüktü. Işıkları tohumların alışık olduğu kadar açık ve parlak değildi. Bu şey olduğu zaman ne savaş ne veba ne de başka bir şey ölüme yol gösteriyordu... Ve işte o zamandı, Iustinianus saltanatının onuncu yılındayken.*”¹¹³

Süryani Michael ise XII. yüzyılda Ephesoslu Ioannes’in anlatımlarına dayanarak bu küresel felaket iddiasını şu şekilde aktarmaktadır; “*536/37 senesinde, güneşte dünyada eşi benzeri görülmemiş bir işaret belirmiştir. Güneş kararmış ve bu karanlık yaklaşık bir buçuk yıl, yani on sekiz ay sürmüştür. Güneş sadece günde dört saat ve cılız bir şekilde parlamıştır. Herkes güneşin eski ışığına asla kavuşamayacağını konuşmuştur. Meyveler olgunlaşmamış ve şarabın tadı ekşi olmuştur.*”¹¹⁴

Cassidorus da Variae isimli eserinde iklim değişikliğinin İtalya’ya olan etkilerini detayları ile aktarmaktadır; “*...Yıldızların ilki olan güneş, alışılmış ışığını kaybetmiş gibi görünüyordu ve mavimsi bir renge bürünmüştü. Öğle vaktinde bedenlerimizin gölgesini görmemek, güneşin ısısının güçsüzlüğünü hissetmek ve bütün bir yıl boyunca devam eden tutulmaya eşlik eden durumları hissetmek hayrete düşürücü.*”¹¹⁵

Söz konusu olayın nedenlerine dair birbirinin alternatifi olabilecek iki düşünce öne sürülmektedir. Bunlardan ilki; toz peçesinin kuzey bölgelerindeki bir yanardağın intifasından kaynaklı olabileceğidir¹¹⁶. Bu görüşü savunan iklimbilimciler, Antartika ve Grönland’daki buz çekirdeklerinin 536-540 yılları arasında artmış olan sülfat oranlarını incelemişler ve buzullardaki bu yoğun sülfat oranlarına dayanarak da güçlü bir volkan patlamasının iklimsel felakete sebep olduğunu ileri sürmüşlerdir¹¹⁷. Diğer görüş ise kaynağı kesinlikle belli olmayan ve sadece kuzey Akdeniz’de izlenebilen nem açısından çok uygun bir sis olabileceği yönündedir¹¹⁸.

¹¹² Arjava 2005, 73; Cass. Var. 12. 25; John Lydus, *de ostendis* 9; Michael the Syrian, *Chr.* 9. 26. 296; Procopius, *Bell. Vand.* 4. 14. 5-6; Ps-Zach. *Chr.* 9. 19.

¹¹³ Procopius, *Bell. Vand.* 4. 14. 5-6.

¹¹⁴ Michael the Syrian, *Chr.* 9. 26. 296.

¹¹⁵ Cass. Var. 12,25.

¹¹⁶ Baillie 1994, 212-217; Robock 2000, 191-219; Toohey vd. 2016, 401-412.

¹¹⁷ Patlayan yanardağın hangisi olduğu konusunda fikir birliği bulunmamaktadır.

¹¹⁸ Arjava 2005, 93.

Görüldüğü üzere daha sıcak ve daha soğuk dönemlerin arkasındaki nedenler net olmamakla birlikte güneş ışınımının döngüsel değişimi de dahil olmak üzere bu iklimsel felâketin sebebinin ne olduğuna dair pek çok spekülâtif yorum yapılabilir.

Ancak şiddetli iklimsel değişimlerin nedenleri ne olursa olsun esas olan, toplumların sosyal güvensizlik duygusunu arttırdığı, dolaylı olarak siyasi huzursuzluk ortamına sebep olduğu ve ekonomik olarak özellikle de tarımsal alanlarında olumsuzluklara sebebiyet vermiştir¹¹⁹. Bu felâketin yaşandığı dönemin ardından, Akdeniz'in genelinde mevsim normallerinin dışında soğuk, kuraklık ve kıtlığın baş göstermesi de bunun en güzel ispatıdır.

Aynı şekilde, Gölhisar Gölü sediman kayıtları, polen ve oksijen izotopları araştırmaları sonucunda yayla bölgelerinde de mikro ikliminin daha kuru ve soğuk hâle geldiği tespit edilmiştir¹²⁰ (Harita 7-Grafik 1). MS VI. yüzyıldan başlayarak VII. yüzyıla kadar artarak devam eden bu iklim değişikliğinden ana gelir kaynağı olan tarım ekonomisinin etkilenmesi göz önüne alındığında araştırmacılar, makul bir şekilde, tarımsal etkinlikler için daha elverişli bölgelere göç ettiğini tahmin etmektedirler¹²¹.

Bahsi geçen dönemde yaşanan talihsiz olaylar silsilesinin bir diğeri ise veba¹²² salgınıdır. 1816 yılında yaşanan ve bugün “Küçük Buz Devri” olarak bilinen dönemdeki sıcaklık değişimleri nasıl ki hijyenik şartları etkileyerek Asya ve Avrupa nüfusunun üçte birinin yok olmasına neden olan salgın hastalıklara sebep olmuşsa aynı şekilde MS 536 yılındaki iklimsel değişim de vebanın doğması için uygun ortamı hazırlamıştır.

Procopius'a göre, Mısır'ın liman kenti Pelusium'dan yayılan hıyarcık vebası (*bubonik*) ilk kez MS 530'larda varlığını hissettirmiştir (Harita 8)¹²³. MS 540 yılında ise iki yüzyıl sürecek olan salgın Anadolu'da kendini göstermiştir.

Salgının sebebi ve bulaş rotası hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. Bazı araştırmacılar salgının çıkış yerinin doğu olduğunu ve Konstantinapolis'e İpek Yolu ticareti ile ulaştığını savunurken diğer araştırmacılar da Etiyopya kökenli salgının

¹¹⁹ Louth 2008, 120. Yine de imparatorluğun genelindeki sosyo-ekonomik ve eşzamanlı olmayan dalgalanmaları sadece iklimsel faktörlerle açıklamak ve herhangi bir ani olayla ilişkilendirmek neredeyse imkânsızdır.

¹²⁰ Haldon vd. 2014, 147. Bu iklim değişikliğinin sebebinin toz peçesi olup olmadığı herhangi bir antik kaynak ya da arkeolojik bulgu ile desteklenmemiştir.

¹²¹ Coulton 2012, 163-184; Eastwood vd. 2006, 327-341.

¹²² Geç Antik Çağ metinlerinde veba kelimesi, günümüzdeki anlamından farklı olarak, ölüm tehlikesi yaratan tüm bulaşıcı hastalıklar için kullanılmıştır. Geç Antik Çağ tarih yazarlarının veba kelimesini kullanımları ve bu metinlerin yorumlanması konusundaki detaylı bilgiler için bkz. Rohrbacher 2002.

¹²³ Little 2007, 3; Mitchell 2016, 556; Procopius. *Bell. Pers.* 2. 22. 6.

İskenderiye limanlarına ve ardından başkente taşındığını ifade etmektedirler¹²⁴. Yine de tüm araştırmacıların ortak görüşü vebanın Anadolu'ya MS 542 ve 543 yıllarında ulaşmış olduğu yönündedir. Bu sebeple salgın, Iustinianus Dönemi vebası olarak da bilinmektedir.

Iustinianus Dönemi vebası olarak da anılan salgının, imparatorluk topraklarında ne denli yıkıcı etkiler bıraktığı ise dönem kaynaklarından açıkça anlaşılmaktadır. İki yüzyıl kadar süren veba salgını dalgalarının, genel nüfusun %30 kadarını yok ettiği bilinmektedir¹²⁵. Bu oran içerisinde kıyı kentlerinin nüfus kaybının ise %50 civarında olduğu iddia edilmektedir¹²⁶. Procopius ise savaş, kıtlık ve deprem felaketlerinden sağ kalanların yarısının veba salgınından öldüğünü aktarmaktadır¹²⁷.

Ancak veba salgınının MS VI.-VII. yüzyıllar arasında imparatorluğun sosyal yapısı ve ekonomisi üstündeki etkileri modern literatürde hala tartışma konusudur. Foss'un da aralarında bulunduğu birçok araştırmacı, veba salgınına yalnızca demografik yapıyı etkileyen ana öge olarak işaret etmektedir¹²⁸. Bu araştırmacılara göre; yapısal ve mimarî olarak zarar görmemiş olan kentler, veba salgını sonrasında yeniden iskân görmüş ve bu nedenle de salgının yarattığı krizler daha kolay ve çabuk atlatılabilmektedir. Örneğin, Mark Whittow *The Making of Byzantium 600-1025* adlı eserinde, vebanın kentlerde yıkıcı bir etki yarattığına ilişkin hiçbir verinin olmadığını ileri sürmektedir¹²⁹. Whittow'a göre sadece nüfus düşüşüne sebep olan veba; 1348 yılındaki Kara Ölüm sonrasında olduğu gibi fırsatlar dünyasını yaratmış, daha az insanın varlığı emek talebindeki daha yüksek ücretleri ateşlemiş ve daha fazla arazi ile daha yüksek yaşam standardı olan kırsallar ortaya çıkmıştır¹³⁰. Benzer şekilde, Wickham da MS VI. yüzyıl vebasının yerel etkilerinin dramatik olduğunu fakat yine de dönemin demografik tarihinde sıradışı bir olay olmadığını vurgulayarak vebanın nüfus üzerindeki uzun dönem olumsuz etkilerine karşı çıkmaktadır¹³¹.

Liebeschuetz ise tam aksi bir görüşle, vebanın devletin bağımlı olduğu ekonomik kaynakları ağır şekilde etkilediğine ve sosyal güç dengesini değiştirerek soyluların

¹²⁴ Duggan 2004, 132; Haldon 1997, 111; Louth 2008, 122.

¹²⁵ Mitchell 2016, 557.

¹²⁶ Duggan 2004, 125.

¹²⁷ Procopius *Anec.* VI. 22; XVIII. 44.

¹²⁸ Duggan 2004, 133.

¹²⁹ Whittow 1996, 66-68.

¹³⁰ Whittow 2001, 150.

¹³¹ Wickham 2005a, 548.

hâkimiyetinin ekonomik temelleri sarstığına değinmektedir¹³². Sarris'te benzer bir görüşle vebanın toplumların sosyal güç dengelerini değıştirdiğini ve devletin maliyesi üzerinde olumsuz etkiler yarattığını savunmaktadır¹³³.

Eskiçağ tarih araştırmacılarının, vebanın toplumsal etkileri konusundaki bu çelişkinin temel nedeni, muhtemelen Avrupa'da yaşanan *Kara Ölüm* sonrasında nüfus seviyesinin hızla toparlanması örneğidir¹³⁴. Nasıl ki nüfusunun yarısını kaybeden Avrupa bir yüzyıl içinde nüfusu eski seviyesine ulaştırdıysa, Iustinianus Dönemi vebasının etkileri de MS VI. yüzyıl sonuna kadar azaltılabilir hatta tamamen ortadan kaldırılabilirdi. Ancak, bu durum veba salgınının kentler üzerinde hiç etkisinin olmadığı şekilde de yorumlanmamalıdır. Hiç şüphesiz ki, bazı kentlerin merkez ve kırsal alanlarının vebadan son derece etkilendiğı hem arkeolojik hem de edebi metinler aracılığıyla belgelenmiştir. Ayrıca, vebanın MS VI. ve erken VII. yüzyıllarda tekrar etmesi kentsel ve kırsal nüfusun toparlanmasına da ket vurmuş olmalıdır.

Örneğın; Sionlu Aziz Nikolaos'un *vitasında* Myra'nın kent ile kırsal yaşantısının vebadan etkilendiğı bilgisi yer almaktadır. Vitada, kırsaldaki halkın kent merkezindeki salgından korkması sebebiyle tarım ürünlerini kente ulaştırmadığı ifade edilmektedir¹³⁵. Hatta Aziz Nikolaos, salgın sebebiyle Myra'ya ve kıyı kentlerine ticaret yapılmamasını önermiştir¹³⁶.

Tüm bunlar göz önünde tutulduğunda, arkeolojik verilere dayanarak vebanın etkileri hakkında iddiaları ortaya koymak her ne kadar zor olsa da bu tarihlerde Kıbyra kırsalına yayılmaya başlayan yerleşim, vebanın bölgeyi kaçınılmaz bir şekilde etkilediğinin göstergesidir¹³⁷.

Ancak, özellikle arkeolojik verilerden de anlaşıldığı kadarıyla veba Kıbyra'nın bulunduğu bölgede depremler kadar kalıcı etkiler yaratmamış olmalıdır. Kent

¹³² Liebeschuetz 2003, 390-392.

¹³³ Sarris 2002, 169-182.

¹³⁴ Mitchell 2018, 28.

¹³⁵ Foss 1994; 23-24.

¹³⁶ Foss 1996, 307; İşler 2014, 709.

¹³⁷ Kırsal alana dağılan yerleşim dışında vebanın kentteki etkilerinin saptanabileceğı, alelacele yapılmış toplu gömülere rastlanılmamış ve açığa çıkartılan Geç Antik Çağ gömülerine henüz kapsamlı modern DNA analizleri yapılmamıştır. Ancak kentte bugüne kadar yürütölen antropolojik analizlere göre, henüz veba sebebiyle yaşamını yitirmiş bireylere de rastlanılmamıştır. İlgili çalışmalar için bkz.: Aladağ 2020; Sevim Erol vd. 2015, 615-626; Özüdoğru 2020, 482-485. Ayrıca Kıbyra'da bugüne kadar yalnızca Doğu Nekropolis gibi kent merkezine çok yakın nekropol alanlarında kazı çalışmalarının olması vebanın sebep olduğı toplu gömülere rastlanılmamasına sebep olabilir. Keza bu tip gömüler, eğer ki var ise, muhtemelen kent merkezine nispeten daha uzak alanlarda olmalıdır. Bu sebeple Kıbyra için ilgili dönemlerde kent merkezinin kısmi olarak terk edilmesi ve aldığı biçim veba salgınına müdahale olarak yorumlanması gereken tek ipucudur.

merkezinde, MS V.-VI. yüzyıldan sonra inşa edilen kiliselerin ve hamamın varlığı faal ve canlı yerel nüfusun bir göstergesidir. Dolayısıyla, komşu kentler Laodikeia, Tripolis, Sagalassos ve Hierapolis'te de olduğu gibi MS VI. yüzyıldaki meta ve para ekonomisi Kibyra'da da sürekliliğini koruyabilmiştir.

Geç Antik Çağ kentleşme tarihinde özel bir öneme sahip olan depremlerin etkileri vebaya göre daha sarsıcı olmuştur. Sismik felâketler, veba gibi demografik yapıyı olumsuz yönde etkilemesinin yanı sıra, imar faaliyetlerini ve buna bağlı olarak finansal yapıyı da derinden etkilemiştir. Özellikle, Batı Anadolu'daki yerleşimlerin önemli bir bölümü aktif fay zonları üzerinde yer almalarından ötürü kentlerde kalıcı izler bırakan, büyük ölçekli depremlere maruz kalmışlardır. Bu bağlamda Kibyra, Fethiye-Burdur fay zonu ve Pliny-Strabo hendekleri arasındaki bölgede yer alıyor olmasından dolayı dönemler boyunca deprem felâketi ile karşı karşıya kalmıştır (Harita 9-10).

Hem jeolojik gözlem hem de epigrafik ve arkeolojik bulgular neticesinde elde edilen bilgiler ışığında, Kibyra'yı derinden etkileyen depremler silsilesinin ilki; MS 23, ikincisi ise MS 417 yılında gerçekleşmiştir¹³⁸. MS 23 yılındaki deprem, MS 14-68 yılları arasındaki dönemin tarihsel olaylarını anlatan Latin yazar Tacitus ve zamanın tüm bilimlerini inceleyen Plinius tarafından kaleme alınmıştır¹³⁹. Bahsi geçen tarihçiler Kibyra dâhil olmak üzere deprem felâketi ile karşı karşıya kalan kentlerin senato kararı ile İmparator Tiberius tarafından vergiden muaf tutulduğunu ifade etmişlerdir¹⁴⁰. Antik kaynaklarda yer alan bu doğal felâket, bölgede yapılan jeolojik ve jeomorfolojik araştırmalarla da doğrulanmıştır¹⁴¹.

MS 417 yılındaki deprem ise MS VI. yüzyılın Latin tarihçisi Marcellinus Comes'in MS 379'dan 534'e kadarki dönemin önemli olaylarını kaleme aldığı eserinde kayıtlara geçirilmiştir¹⁴². Bölge genelinde arkeosismolojik çalışmalar neticesinde jeomorfolojik olarak da ispatlanan bu depremin anlatısında Marcellinus, Honorius'un konsüllük görevinin XI. dönemi ve II. Constantius çağında bir günde birçok çiftliğin enkaza dönüştüğünü kaydeder¹⁴³. Ancak, depreminin yoğunluğu tarihsel kayıtlarda rapor

¹³⁸ Akyüz-Altunel 2001, 100; Karabacak 2011, 431; Özüdoğru 2014a, 174, 178, 183-184; Özüdoğru 2016a, 663; Özüdoğru 2018b, 19-20; Özüdoğru 2018c, 758; Özüdoğru 2020, 126, 133-134 vd.

¹³⁹ Plin. *Nat.* 5.38; Tac. *Ann.* 4.13.1.

¹⁴⁰ Plin. *Nat.* 5.38; Tac. *Ann.* 4.13.1; Ayrıca bkz.: ; Özüdoğru 2014a, 183; Özüdoğru 2016a, 664; Özüdoğru 2018b, 19; Özüdoğru 2018c, 758; Özüdoğru 2020, 136.

¹⁴¹ Bölgede yürütülen jeolojik ve jeomorfolojik araştırmalar hakkındaki detaylı bilgi için bkz.: Karabacak 2011.

¹⁴² Bascome 1851, 23; Marcell. *Chr.* 417, 2.

¹⁴³ MS IV.-V. yüzyıl kilise tarihçisi Philostorgius da 19 Temmuz 418'de yaşanan güneş tutulması zamanında pek çok depremin ve felaketin yaşandığını ve Marcellinus'un anlatısındaki gibi tüm çiftlik

edilmemiştir. Yüzey kaymasının ve hasarın yoğunluğu ile doğru orantılı olarak, kentin mimari peyzajındaki hasar ve pliyosen çökelleri içindeki fay hattı da dikkate alındığında, şiddetin en az 7 büyüklüğünde olduğu tahmin edilmektedir¹⁴⁴. Ayrıca ayrıntılı arazi gözlemleri, arkeosismolojik kanıtların jeolojik ve jeomorfolojik gözlemlerle uyumlu olduğunu ve MS 23 yılında depreme sebep olan fay hattının, MS 417 ve olasılıkla MS VII. yüzyıl sonrasında yeniden harekete geçerek Kibyra’da büyük ölçekli hasarlara neden olduğunu göstermektedir¹⁴⁵ (Figür 1).

Yukarıda özetle anlatılan doğa olayları ile salgın hastalıkların da sebep olduğu ve kırsallaşma olarak ifade edilen kentlerin gerileme süreci, bölgedeki haydutluk faaliyetleri ile şiddet kazanmıştır. Antik kentlerin, özellikle kırsal alanlarının güvenliği için en büyük tehdidi oluşturan haydutluk faaliyetleri erken dönemlerden itibaren var olmasına karşın Antik Çağ yazarları tarafından ne yazık ki kapsamlı olarak konu edilmemiştir. Haydutluk ile ilgili bilgiler çoğu edebi metinde kısa anlatılar şeklindedir¹⁴⁶. Araştırmacılara göre antik yazarların bu konuya olan ilgisizliğin en temel sebebi Romalı tarihçi Cassius Dio’nun anlatısından da net olarak anlaşıldığı üzere, erken dönemlerde bahsi geçen isyancıların Romalıların düzenini bozmamış ve ciddi sonuçlara sebebiyet vermemiş olmasıdır¹⁴⁷.

Elbette ki edebi metinlerdeki bilgi eksikliğinin tek sebebi bu değildir. Yine modern araştırmacılara göre; dönem yazarlarının pek çoğunun Romalı bürokrat olması ve imparator yandaşlığı ile ideolojik amaçlara hizmet eden anlatıları kaleme almış olması da imparatorluğu zor duruma düşüren isyan faaliyetlerinin üstün körü ve çok basit meselelermiş gibi anlatılmış olmasının sebepleri arasında yer almaktadır¹⁴⁸.

Kırsal alan güvenlik problemleri ve konu ile bağlantılı anlatılardan dönemle ilişkili olanları; MS III. ile V. yüzyıllar arasında yaşadığı düşünülen *Historia Augusta*’nın yazarı/yazarları ve MS V.-VI. yüzyılda yaşamış olan Zosimos ve Ammianus Marcellinus (MS 322-400) tarafından aktarılmıştır.

yerleşimlerinin yok olduğunu, insanların enkaz altında kaldığını aktarır. Ancak Philostorgius bu anlatısında ne yazık ki Kibyra’dan bahsetmez. Detaylı bilgi için bkz.: Philostorg. xii. 8-9.

¹⁴⁴ Akyüz-Altunel 2001, 100; Karabacak 2011, 440-441.

¹⁴⁵ Karabacak 2011, 429. İlerleyen bölümlerde bahsi geçen depremlerin kent peyzajının şekillenmesine ve mimariye olan etkilerine detaylı olarak değinilecektir.

¹⁴⁶ Araştırmaların genel değerlendirmesi hakkındaki bazı kaynaklar için bkz.: Öztürk 2006, 36-39; Grünwald 2004, 4-13.

¹⁴⁷ “...ve ayrıca çeşitli bölgelerde devam eden çok sayıda başka rahatsızlıklar vardı; yine de bu huzursuzluklardan önemli hiçbir şey çıkmadığı için Romalılar savaşta olduklarını düşünmüyorlardı ve benim açımdan da bu olayları kayda almayı gerektirecek bir şey yoktu.” Dio Cass. 51. 20. 5.

¹⁴⁸ Mattingly 2011, 28.

Ammianus Marcellinus MS IV. yüzyılda, Isaurialı isyankârların dağların sarp ve dolambaçlı vadilerinde doğup büyüdüklerini, buralara sanki düz ovalarmış gibi hükmettiklerini aktarmaktadır¹⁴⁹. Isaurialıların faaliyetlerinin aynı şekilde isyankârlık olarak ifade edildiği Historia Augusta'da ise bu isyankârların liderlerine tiran sıfatının verildiği görülmektedir¹⁵⁰. Tarihçi Zosimos ise MS V.-VI. yüzyıllar arasında kaleme aldığı eserinde, Historia Augusta'dan alıntı yaparak Isaurialı bu isyancıların şefi ve aynı zamanda ünlü bir tiran olan Lydios tarafından Kremna kentinin kuşatıldığını aktarmaktadır¹⁵¹.

Isauria'da olduğu kadar Pisidia'nın dağlık bölgelerinde de kent güvenliği açısından önemli bir sorun teşkil eden dağlı haydutlar üzerine araştırmalar yapan bilim insanları, haydutların Pisidia'da MÖ II. yüzyıldan itibaren tehdit unsuru olmasını birden fazla nedene bağlamaktadırlar. Bu sebeplerden yaygın olarak kabul göreni şüphesiz ki bölgenin fiziki yapısıdır¹⁵². Elbette ki geçiti zor dağların ve sarp yamaçların eşkiya yatağı olması tesadüfi değildir. Ancak, bazı araştırmacılara göre tek etken bu fiziki şartlar değildir; Pisidia'nın uzun dönemler boyunca tiranlar tarafından yönetilmiş olması da bölgedeki haydutluk faaliyetlerinin en önemli sebepleri arasındadır¹⁵³.

Bu görüşü savunan araştırmacıların savlarının en büyük dayanağı ise Strabon'un konu ile ilgili anlatılarından kaynaklanır. Strabon bu durumu şu şekilde ifade etmektedir: "... sözünü ettiğim Pisidialılar'ın dağ kabilelerinden geri kalanların hepsi tıpkı Kilikialılar gibi, tiranlarca idare edilen kabilelere bölünmüş olarak haydutluk yaparlardı¹⁵⁴".

MÖ II. yüzyılda Pisidia kentlerinde olduğu gibi Kibyra'nın da bir tiran tarafından yönetildiği bilinmektedir¹⁵⁵. MÖ II. yüzyılın ilk çeyreğinde yöneticilik yapmış olan I. Moagetes antik kaynaklarda zalim, hain, inançsız ve başa çıkılması zor bir yönetici olarak

¹⁴⁹ Amm. Marc. 14.2.5; 14.8.2.

¹⁵⁰ SHA Tyr. Trig. 26. 1-2.

¹⁵¹ Zos. hist. I, 69-70. Lydios'un tiran olduğu düşüncesi için bkz.: Grünwald 1999, 125.

¹⁵² Pisidia'daki haydutluk faaliyetlerinin sebepleri hakkındaki kapsamlı bilgiler için bkz.: Adak 2006; Mitchell 2009, 155-176.

¹⁵³ Bu görüşü savunan araştırmacılar için bkz.: Bayburtluoğlu 2004, 187, Öztürk 2006, 43; Isauria'daki benzer kanı için bkz.: Shaw 1990, 199-233.

¹⁵⁴ Strab. Geog. XII. 7. 3.

¹⁵⁵ Kokkina 2008, 15; Özüoğlu 2014a, 175; Özüoğlu 2016a, 667; Özüoğlu 2018c, 753-457; Özüoğlu 2020, 97, 111-117.

anlatılmış ayrıca diğer tiranlara göre Romalılara en düşman olanın o olduğu ifade edilmiştir¹⁵⁶.

Moagetes adı ilk kez Roma Konsülü Manlius Vulso'nun Galatia üzerine düzenlediği seferin anlatılarında tarih sahnesine çıkmaktadır. Manlius Vulso, MÖ 189 yılında ordusuyla birlikte Kibyra yakınlarına gelerek kenti yakıp yıkmakla tehdit edince Kibyra tiranı I. Moagetes, komutan ile sıkı bir pazarlığa oturmuş ve belirli bir miktar haraç ödeyerek Kibyra'nın zorla alınmasını engellemiştir¹⁵⁷. Bayburtluoğlu'na göre; siyasi manevralar hususunda usta olan ve bir Roma konsülü ile pazarlık yaparak gücünün şöhretini yayan tiran I. Moagetes'in yönetimi esnasında kentlerin surlarının bile bulunmayışı, onların haydut oluşundan ve kendilerine ne kadar güvendiklerini göstermelerinden ileri gelmektedir¹⁵⁸. Yine de edebi metinlerde Pisidia, Isauria ve Kilikia'daki diğer tiranlar için kullanılan *haydut şefi*¹⁵⁹ sıfatının Moagetes'e verilmediği dikkat çekmektedir.

Edebi ve epigrafik metinlerde, I. Moagetes'in haydut olmasıyla alakalı net bir ifade yer almamakla birlikte Lykia ve Pamphylia Bölgeleri'nin kırsal alan güvenliği üzerine çalışmalar yapan Öztürk, I. Moagetes'in egemenliği altında bulunan Boubon ve Balboursa'nın kuruluş efsanelerinde¹⁶⁰ kent kurucularının haydut olarak nitelendirilmesini temel alarak Moagetes'in de bir haydut şefi olabileceğini ileri sürmektedir¹⁶¹.

Ancak Özüdoğru ise bunun tam aksi bir görüş ile antik kaynaklarda¹⁶² adı geçen Boubon'daki Moagetes¹⁶³ isimli ünlü haydutun I. Moagetes ile aynı kişi olamayacağını, bu şahsın gerçek adının Molkestes olduğunu ve kronolojik olarak da I. Moagetes'in egemenlik yıllarıyla örtüşmediğini aktarmaktadır¹⁶⁴. Ayrıca Kibyra'nın zorba bir tiran

¹⁵⁶ Polyb. *Hist.* XXI, 34; Livy. XXXVIII, 14. Ayrıca daha kapsamlı bilgiler için bkz.: Özüdoğru 2020, 111-117.

¹⁵⁷ Polyb. *Hist.* XXI, 34; Livy. XXXVIII, 14. Ayrıca daha kapsamlı bilgiler için bkz.: Özüdoğru 2014a, 175; Özüdoğru 218c, 754; Özüdoğru 2020, 98-99, 468.

¹⁵⁸ Bayburtluoğlu, Kibyralılar'ın kent surlarının bulunmayışının nedeni, Strabon'un anlattığı üzere 30.000 piyade ve 2.000 süvariden oluşan askeri güçlerine güvenmeleri ve haydut olmalarına atfetmektedir. Detaylı bilgi için bkz.: Bayburtluoğlu 2004, 187; Strab. *Geog.* XIII 4, 17.

¹⁵⁹ Bazı haydut şefi olan tiranlar için bkz.: Niko: Cic. *Verr.* II (5) 30, 79; Korsan kral Zeniketes: Strab. *Geog.* XIV 5, 7; Kilikalı diğer tiranlar ve krallar: Strab. *Geog.* XIV 5, 10 vd.

¹⁶⁰ Steph. Byz. *Eth.* 157, 179.

¹⁶¹ Öztürk 2006, 43.

¹⁶² Diodoros 33.5a

¹⁶³ El yazmalarında şahsın adı Μολκέστις, Μοκέλτις veya Μολκέτις olarak geçse de bu ismin Moagetes olarak düzeltilmesi kabul görmüştür. Kokkina 2008, 19; Özüdoğru 2020, 112.

¹⁶⁴ Özüdoğru 2020, 112-113; Ayrıca benzer görüş için bkz.: Kokkina 2008, 18-20.

tarafından yönetilmediğini ve yönetim biçiminin de katı bir monarşi olarak algılanmaması gerektiğini düşünmektedir¹⁶⁵.

Tüm bu görüşlere rağmen Ormerod ve Magie ise bölgedeki rahatsızlıkların, Roma'ya sadık Lykialılar için de önemli bir tehdit haline geldiğini aktarmaktadır. Ormerod'a göre bu rahatsızlığın temel nedeni; kendi bölgelerinde huzursuzluk yaratan Kibyralılar, Isaurialılar ve Homonadlar'ın Kilikalı ve Lykialı korsanlara destek vermiş olmalarıdır¹⁶⁶.

Lykia kentlerinin bile tedirgin olduğu, Roma'nın Anadolu'daki en erken müttefiklerinden biri olan Kibyra ve Roma arasında MÖ 188 yılında imzalanan ittifak antlaşması Kibyra'nın ne kadar güçlü bir kent olduğunu göstermektedir¹⁶⁷. Bu tarihte Roma ile sıkı ilişkileri olan bölgenin MÖ 84/82 yılına gelindiğinde ise yine müttefikleri olan Romalılar tarafından işgal edildiği görülmektedir¹⁶⁸. Kentin Romalı komutan Murena tarafından neden işgal edildiği konusunda modern literatürde birbirinden farklı yorumlar yer almaktadır¹⁶⁹. Magie'ye göre bu işgalin sebebi yukarıda da belirtildiği üzere, bölge halkının huzursuzluk kaynağı olması ve Lykia'nın güney sahillerine konuşlanmış olan haydutlara ve korsanlara destek sağlamasıdır¹⁷⁰. Şayet sebep bu ise korsanlara karşı mücadelesiyle¹⁷¹ de bilinen Murena'nın dağlık bir bölge olan Kibyris'e yönelmesi, Öztürk'e göre bölge haydutlarının Lykia başta olmak üzere çevreyi yağmaladıklarını göstermektedir¹⁷².

Yukarıda bölge özelinde kısaca özetlendiği üzere her ne kadar tartışmalı dahi olsa MÖ II. yüzyıldan itibaren bölgede bir gelenek gibi süregelen haydutluk faaliyetleri dönem dönem baskılanmış olsa da MS II. yüzyıla gelindiğinde ise tekrar büyük bir tehdit olarak kendini göstermiştir¹⁷³. Bunun başlıca sebebi imparatorluk gücünün Marcus Aurelius'tan sonra politik ve askeri zaafı nedeniyle giderek zayıflaması olmalıdır. Ayrıca imparatorların çoğunlukla haydutları ciddi bir tehdit olarak görmemiş olması palyatif

¹⁶⁵ Bu düşüncenin gerekçeleri hakkındaki kapsamlı bilgiler için bkz.: Özüdoğru 2014a, 175-177; Özüdoğru 2018b, 18-19; Özüdoğru 2018c, 752; Özüdoğru 2020, 115-116.

¹⁶⁶ Ormerod 1997, 213; Magie 1950, 242.

¹⁶⁷ Corsten 2002, 10-11, no. 1; Magie 1950, 241; Özüdoğru 2014a, 178-179; Özüdoğru 2018b, x; Özüdoğru 2018c, 753; Özüdoğru 2020, 97-98, 468-469.

¹⁶⁸ Magie 1950, 242; Özüdoğru 2014a, 176; Özüdoğru 2018b, 18-19; Özüdoğru 2018c, 756-757; Özüdoğru 2020, 31, 108-109, 114.

¹⁶⁹ Bu konudaki tartışmalar için bkz.: Arslan 2007, 271; Magie 1950, 242; Öztürk 2006, 53; Özüdoğru 2020, 108-109; Souza 1999, 123.

¹⁷⁰ Magie 1950, 24.

¹⁷¹ Arslan 2007, 269-271; Ormerod 1997, 214.

¹⁷² Öztürk 2006, 53.

¹⁷³ Lenski 1999, 413-465.

çözümlerle bu eşkıyaları sadece yatıştırmaya yetmiş ve dolayısıyla kalıcı başarılar sağlanamamıştır. Oysa Cicero'nun da ifade ettiği gibi yarım bırakılan işler küçük problemler gibi gözükmüş olsa da yeniden ve daha da güçlenerek ortaya çıkmışlardır¹⁷⁴. Dolayısıyla imparatorluğun askerî açıdan kontrol altına almakta zorlandığı bölgelerde haydutluk faaliyetlerinin kronik bir hâle gelerek MS II. yüzyılda yeniden siyasi gündemin önemli bir parçası olmasına şaşılmamalıdır¹⁷⁵.

Ancak bu dönemde Kibyra ve yakın bölgesinin adı artık haydutlar ile değil haydutlarla mücadele edenler ile anılmaktadır. MS 190 yılında İmparator Commodus, Kibyra'nın eski tetrapolis üyesi ve bu tarihte Kuzey Likya kenti olan Boubonlulara haydutlara karşı kazandıkları zafer adına tebrik fermanı göndermiştir¹⁷⁶. Boubon'un haydutları yenilgiye uğratması hem Lykia Birliği içinde etkin bir konuma gelmesini sağlamış hem de kentin ileri gelenlerine itibar kazandırmıştır¹⁷⁷. Benzer şekilde Kibyra'da da MS III. yüzyılda Kelse(i)as isimli haydut avcısının bronz bir heykelle onurlandırıldığı bilinmektedir¹⁷⁸. Öztürk'e göre, Kelse(i)as MS 270 yılından sonra Isaurialı haydutlarla mücadele etmiş olmalıdır¹⁷⁹.

Kibyra ve yakın bölgelerindeki bu epigrafik veriler bölgenin artık Isauria ve Pisidia gibi haydut yatağı olarak anılmadığını aksine haydutlara karşı mücadeleciler bir kimlik edindiğini göstermektedir.

MS III.-IV. yüzyıllar ise siyasi, iktisadi ve sosyal açıdan taht mücadeleleri, Sasani akınları, ekonomik çöküşün sebep olduğu halk direnişleri ve Hıristiyanlar ile paganlar arasındaki çekişmeler gibi pek çok problemin yaşandığı yıllardır. Haydutluk faaliyetlerinin de imparatorluğun bu karmaşasından yararlanarak artışta olduğu görülmektedir. Öyle ki MS III. yüzyılın ortalarından itibaren artık Isaurialılar ile Romalılar arasındaki mücadeleler nedeniyle, Pamphylia, Pisidia ve Lykia ile diğer komşu bölgelerde hiçbir zaman huzur ortamı sağlanmamış ve buna sebep olan Isaurialılar MS IV. yüzyıldan itibaren artık dış düşman gibi algılanmıştır¹⁸⁰ (Harita 11).

Özetle, MS III. yüzyılın son çeyreğinde yozlaşmış devlet organlarına karşı tepki niteliği de taşıyan eşkıyalık faaliyetlerinin özellikle Isauria ve Pisidia halklarının

¹⁷⁴ Cic. de prov. Cons. XIV. 34.

¹⁷⁵ Ergin 2009, 326.

¹⁷⁶ Milner 1998, 2, No. 1.18; Schindler 1972, 11-23.

¹⁷⁷ Schindler 1972, 19 vd.

¹⁷⁸ Corsten 2002, 60, No. 66; Öztürk 2006, 142-143; Özüdoğru 2020, 125.

¹⁷⁹ Öztürk 2006, 142-143.

¹⁸⁰ Öztürk 2006, 91; Isauria haydutları ile alakalı detaylı bilgi için bkz.: Lenski 1999; Rougé 1966; Shaw 1990a; 1990b.

öncülüğünde gerçekleştirildiği görülmektedir¹⁸¹. MS 278 yılında Isaurialı haydut Lydios liderliğinde bir eşkıya ordusunun Kremna kentini ele geçirmesi, eşkıyaların toplumu ciddi anlamda tehdit ettiğine dair iyi bir örnektir¹⁸². Ayrıca, bu dönemden sonra imparatorluğun otoritesinin giderek zayıfladığı dağlık bölgelerde, Kibyra gibi haydutlar ile mücadele eden kentlerin şehir merkezlerini surlarla çevreledikleri görülmektedir¹⁸³.

Dolayısıyla MS V. yüzyıl sonrasında inşa edildiği düşünülen Kibyra Geç Antik Çağ surlarının en önemli sebebi, bölgedeki haydutluk faaliyetleri olmalıdır¹⁸⁴. Yeni surlar inşa edilerek şehrin güvene alınmaya çalışılması, haydutluk faaliyetlerinin artık Kibyra için de ciddi bir tehdite dönüşmüş olduğunun göstergesidir.

2. 1. 1. Bölgenin MS IV. ve VIII. Yüzyıllardaki Tarihsel Sürecine İlişkin Kaynaklar ve Tartışmalar

Tarih yazıcılığı her daim Eskiçağ eğitim kültürünün temel unsuru olmuş ve Geç Antik Çağ'da da gelişmeye devam etmiştir. MS IV. ve VIII. yüzyıllar arasında olağanüstü yetenekli yazarlar, Herodotos, Xenophon ve Thukydides ile başlayan klasik tarih yazım geleneğini ve mirasını sürdürmüşlerdir. Ammianus Marcellinus ve Prokopios'un eserleri MS IV. ve VI. yüzyıl imparatorluğunu anlamak için temel eserler olarak kabul görmüştür. Bunların MS V. yüzyıldaki emsalleri Olympiodoros, Priscus ve Malchus sadece fragmanlar hâlinde günümüze ulaşabilmiştir. Ancak, bu fragmanlar bile eserlerin bütününe niteliğini göstermeye yetebilecek düzeydedir. Bahsi geçen dönemler, daha mütevazı sayısız vakayiname ile de belgelenmektedir. Yerel ve bölgesel konulara yoğunlaşan bu vakayinameler, yazarların dünya görüşlerini de yansıtması bakımından önem taşırlar. Ayrıca bahsi geçen bu dönem, tamamen yeni bir yazım türü olan kilise tarihçiliğinin doğuşuna da tanıklık etmiştir. Kilise tarihçiliği, Caesarealı Eusebius tarafından yaratılmış ve eseri MS V. yüzyılın ortasında Sokrates, Sozomenus, Theodorethus ve Ariuşçu Philostorgius; MS VI. yüzyılda Evagrius, Ephesoslu Ioannes, Mytileneli Düzmece Zachariah ve Theodoros Lector tarafından sürdürülmüştür¹⁸⁵. Tarih çalışmalarının biraz farklı bir türü olarak değerlendirilen ve teolojik doğrularla yazılan kronikler de en az yukarıda özetle bahsi geçen klasik tarih kaynakları kadar dönemi

¹⁸¹ Adak 2006, 115.

¹⁸² Zos. *hist.* I. 69-70; Ayrıca bkz.: Adak 2006, 115; Grünwald 1999, 125; Öztürk, 85; Shaw 1990b, 239.

¹⁸³ Mitchell 2016, 500.

¹⁸⁴ Özüdoğru 2018b, 28; Özüdoğru 2020, 559.

¹⁸⁵ Mitchell 2016, 12.

aydınlatmaktadır. Dolayısıyla, tüm bu eserler ve dahası Geç Antik Çağ tarihine ait ciddi bir kaynak bütünlüğünü oluşturması bakımından önem taşırlar. Bu sebeple, bölgenin MS IV. ve VIII. yüzyıllardaki tarihsel sürecine ilişkin kaynaklara yer verilen bu bölümde, yukarıda da özetle bahsedilen dönemin klasik edebi metinleri ve kronikleri bölge ve kent bazında incelenmiştir. Ancak, ne yazık ki Geç Antik Çağ Kıbrası için edebi metinlerin ve hatta kent içindeki epigrafik verilerin¹⁸⁶ sınırlı olması, dönemin daha anlaşılır kılınması için arkeolojik verilerin detaylı olarak incelenmesine öncelik vermektedir.

Bu dönemde, Kıbraya'da da görüldüğü üzere Greko-Roma epigrafik alışkanlığının azalması, genel olarak yurttaşlık yaşamında bir düşüş olduğu anlamına gelmemektedir. MS IV. yüzyıldan itibaren kent merkezindeki yerleşim, dönemin sonlarına doğru belirgin bir düşüşle birlikte, Helenistik Dönem'den bu yana devam etmiştir. MS VI. yüzyılın sonunda kamusal binaların inşasının sona ermiş bulunması ve yerel yöneticilerin artık heykel ve yazıtlarla onurlandırılmamış olmasına rağmen Kıbraya'nın bu dönemden sonra, Küçük Asya'daki diğer şehirler gibi, küçülerek aynı merkezde varlığını devam ettirdiği görülmektedir. Kentin en hızlı değişimi, öncelikle agorayı çevreleyen surun inşası ile yaşanmıştır. Sivil toplum merkezini, belki de MS V. ve VI. yüzyılda daha dikkatli şekilde planlanan bir sur ile savunma kararı, kentsel çekirdekte yaşanan güvensizlik ortamını yansıtmaları bakımından önem taşımaktadır. Kıbraya'da da gözlemlenen şehir merkezlerinde ve taşrada refahın kesintiye uğraması esasında MS III. yüzyıl ortasından itibaren kendini Anadolu'da göstermeye başlamıştır.

Bu bağlamda, Kıbraya'da da olduğu gibi Roma yaşam biçiminin değişimine tanıklık eden bu dönemde İmparator Diocletianus, imparatorluk genelinde siyasi ve idari anlamda geniş çapta bir tanzime gitmiştir. İmparator Diocletianus'un reform niteliğindeki bu idari girişimi, eyaletlerde kontrolü daha etkin hâle getirmek amacını gütmektedir. Senatoryal ve emperyal eyaletler arasında ayrımı kaldıran imparator, ilk olarak eyaletlerin sayılarının ve fiziksel sınırlarının bölünmesi yoluna başvurmuştur. Bu, eyalet idaresi değişikliği olan *Dioceses (dioikesis)* sisteminde, bölünen eyaletler oniki *diocese* altında gruplandırılmıştır¹⁸⁷ (Harita 12). MS IV. yüzyılın sonlarına doğru dioceselerin sayısı ondörtte yükseltilmiştir. Bu yeni merkeziyetçi ve hiyerarşi üzerine kurulu idari sistem,

¹⁸⁶ Kıbraya'da şu an için bilinen en geç tarihli onurlandırma yazıtı MS 283 yılına tarihlendirilmektedir. Ayrıca kentte MS III. yüzyıla tarihlendirilen bir diğer yazıt ise kamusal inşa faaliyeti ve buna öncülük eden hayırsever kişiliklerle ilgilidir. Bu yazıt ise odeion stoası zeminini kaplayan mozaikte yer almaktadır ve MS 249-254 yılına atfedilmektedir. Detaylı bilgiler için bkz.: Alten Güler-Tarkan 2020,73-84; Özüdoğru 2020, 124-125, 239, 473; Tarkan 2021, 73.

¹⁸⁷ Ostrogorsky 2015, 31-32.

İmparator Constantinus döneminde *praefectura*lara ayrılmış ve artık her *praefectura* birkaç dioceseyi, her diocese ise büyük bir eyaleti kapsamıştır¹⁸⁸. Doğu *praefectura*sı içinde Libya ve Mısır ile yer alan Anadolu ise üç dioceseye ayrılmıştır¹⁸⁹. İmparator Diocletianus yönetimindeki bu idari reformdan sonra, Kibyra'nın içinde yer aldığı bölge, Karia'nın idari yönetiminde kalmıştır (Harita 13)¹⁹⁰. Hatta Hierocles, Kibyra'yı Stauropolis (Aphrodisias) kentinden sonra Karia'nın ikinci en büyük yerleşim bölgesi (οικισμός) olarak kabul etmektedir¹⁹¹. Bu noktada, Kibyra'nın Karia Bölgesi ile olan bağlantısı ayrıca piskoposluk listelerinde de görülmektedir.

Geç Antik Çağ ile birlikte toplumsal değişimlerin yaşanmasına neden olan Hıristiyanlığın resmi din olmasına da bağlı olarak Roma düzeninin Anadolu'da Hıristiyan gelenekleri ve kurumları ile hızla yer değiştirdiği izlenmektedir (Harita 14). Hıristiyanlığın Kibyra'da da yer bulduğunun göstergesi olan ilk belge M. Le Quein'in *Oriens Christianus* isimli eserinde aktarmış olduğu piskoposluk listeleridir. M. Le Quein, Diocesis Asiane içindeki Provincia Caria'ya bağlı olan Kibyra piskoposluğunda görevli altı piskopos adını aktarmaktadır¹⁹² (Figür 2-3).

Kent, MS 325 yılında toplanan I. Nicaea Konsili'nde I. Leontius/Letodorus, MS 381 yılında toplanan I. Konstantinopolis Konsili'nde II. Leontius, MS 431 yılında toplanan I. Ephesos Konsili'nde Apellas, MS 553 yılında toplanan II. Konstantinopolis Konsili'nde Erasmus¹⁹³, MS 787 yılında toplanan II. Nicaea Konsili'nde Gregorius ve son olarak MS 869/870 yılında toplanan IV. Konstantinopolis Konsili'nde Stephanus tarafından temsil edilmiştir. Ancak yine Le Quein'in listesine göre; MS 451 yılındaki Kalkhedon (Kadıköy) ve MS 680 yılındaki III. Konstantinopolis konsillerine Kibyra'dan bir piskopos katılmamıştır. MS 451 Kadıköy Konsili listelerinde Kibyra'dan bir piskoposun adının geçmiyor olması bu dönemde Kibyra'da kabul edilen İsa doktrininin farklı bir anlayışta olduğunu ve Kadıköy Konsili'ne katılmamanın bir tepkiyi ifade ettiğini söyleyebiliriz. Bunun yanı sıra MS 680 yılındaki III. Konstantinopolis Konsili'ne de dönemin huzursuz siyasi ortamı sebebi ile Kibyra'nın yer aldığı bölgede genel olarak katılımın düşük olduğu görülmektedir (Harita 15).

¹⁸⁸ Ostrogorsky 2015, 32.

¹⁸⁹ Hierocles: 658-90 (Asiane), 690-703 (Pontike), 704-10 (Anatolike).

¹⁹⁰ Özüdoğru 2020, 125.

¹⁹¹ Hierocles: 690. 1, 33.

¹⁹² Le Quien 1740, 903; Ayrıca bkz.: Özüdoğru 2018b, 37-38; Özüdoğru 2020,572-573.

¹⁹³ Kentte ele geçirilen ve MS VI. yüzyıla tarihlendirilen Geç Antik Çağ unguentariumlarında yer alan mühürlerde bu isim *Episko Erasmus* olarak okunmuştur. Detaylı bilgi için bkz.: Özüdoğru 2018b, 38; Özüdoğru 2020, 573.

Ayrıca MS IV. yüzyıl içinde Laodikeia’da yaklaşık 100 kadar piskoposun bulunduğu ve tahminen 300 kişinin katıldığı bir *synod*’un toplandığı bilinmektedir¹⁹⁴. Heretikler, Yahudiler ve Paganlar’ın inanç ve kilise organizasyonu; liturji ve uyulması gereken kurallar açısından önemli kararların alındığı bu synoda¹⁹⁵ muhakkak ki Kibyra’dan da bir temsilci katılmış olmalıdır¹⁹⁶. Ancak, Kibyra’nın bu toplantıya katıldığına dair edebi ve arkeolojik bir kanıt henüz bulunmamaktadır.

Ekümenik konsillerde adı geçen altı Kibyra piskoposu dışında, daha önce yayımlanmış olan ve MS IX.-X. yüzyıllara tarihlendirilen iki mührün üstünde Kibyra piskoposları olarak yorumlanan Basilios¹⁹⁷ ve Prokopios¹⁹⁸ isimleri okunmuştur. Bu kurşun mühürler Özüdoğru’ya göre, kent merkezindeki yerleşim kronolojisine göre çok geç tarihli olmaları sebebiyle Kibyra Minor’a ya da Geç Antik Çağ ile birlikte önem kazanan Yusufça’ya atfedilmişlerdir¹⁹⁹.

Bahsi geçen dönemlerdeki Hıristiyanlık inancının kent ve yakın çevresindeki yayılımı ile alakalı diğer bir veriye ise, MS IV. yüzyılda yaşamış olan Epiphanius aracılığı ile ulaşılmaktadır. Epiphanius yaşadığı dönemde, Ortodoks inancının ateşli savunuculuğunu yapmış ve Ortodoks kilisesince sapkın sayılan tarikatlar ile mücadelesiyle tanınmıştır. Salamis’te piskoposluk yapan Epiphanius’un MS 374-377 yılları arasında kaleme aldığı ve en iyi bilinen eseri *Panarion* 80 sapkın doktrini ele alan kapsamlı bir çalışmadır. 16. yüzyılda *Adversus Haereses* “Sapkınlıklara Karşı” olarak Latince çevirisiyle literatüre kazandırılmıştır.

Epiphanius *Panarion*’un *Alogi* bölümünde²⁰⁰, İsa’nın Galile-Cana’da gerçekleştirdiği suları şaraba dönüştürme mucizesinin yaşandığı iki yerden biri olarak Kibyra’dan bahsetmekte ve bu anlatısında Kibyrayı Karia’nın başkenti olarak nitelendirmektedir²⁰¹. “...Galile'nin Cana'sındaki ilk mucize 30 yıl sonra aynı ayın [Tybi] on birinci gününde gerçekleşen suyun şaraba dönüşmesiydi. (30, 1) Ve bu mucize aynı gün inançsızların tanıklığı için birçok yerde gerçekleşerek nehirler ve akarsular şaraba dönüştü. Kölelerin su doldurduğu ve İsa'nın “bunu ziyafetin düzenleyicisine götürün” dediği gün, aynı saatte Karia'nın başkenti Kibyra'daki bir dereye [tanıklık] yaşandı. Aynı

¹⁹⁴ Bayram 2018, 121; Hosang 2010, 91-106; Huttner 2013, 293-296; Şimşek 2015a, 19-20.

¹⁹⁵ Bayram 2018, 121.

¹⁹⁶ Bu görüş için bkz.: Özüdoğru 2018b, 38; Özüdoğru 2020, 573.

¹⁹⁷ Cheynet vd. 1991, 174, No. 254.

¹⁹⁸ Nesbitt-Oikonomides 1994, No. 68. 1.

¹⁹⁹ Özüdoğru 2018b, 54; Özüdoğru 2020, 590.

²⁰⁰ Epiph. *Pan.* II. 6. 1-35.

²⁰¹ Ayrıca bkz.: Özüdoğru 2018b, 37-38; Özüdoğru 2020, 572.

mucizeye Arabistan'daki Geres'a'daki dere aynı şekilde tanıklık etti. (Ben) Birinden <Kibyra> bizzat içtim ve sarhoş oldum. Tarikat üyelerim de Geres'a'da yer alan martyriumdaki kaynaktan sarhoş oldular... ”²⁰²

Epiphanius'un bu anlatımına göre, Kibyra'daki bir dere şaraba dönüşmüştür ve bu sırada kendisi de Kibyra'da bulunmaktadır²⁰³. Sapkın tarikatlar ile mücadele eden Epiphanius gibi bir Ortodoks yazarın Kibyra'dan bahsetmesi, Kibyra ve çevresinde var olabilecek farklı misyon faaliyetlerinin yapıldığı grupları da akıllara getirmektedir. Bu bağlamda kent ve yakın çevresinin dini dokusu değerlendirildiğinde bölgede yaygın olan ve yine Epiphanius²⁰⁴ tarafınca sapkın olarak nitelendirilen Theos Hypsistos inancının varlığı dikkat çekmektedir.

Geç Antik Çağ çok tanrılı inancının, belki de tüm tartışmalarının merkezinde zorunlu ve değerli bir yer işgal eden Theos Hypsistos inancı, ilk kez 1971 yılında George Bean²⁰⁵ tarafından Lykia'nın kuzeyindeki Oinoanda şehrinden bir yazıt ve kutsal alanın keşfi ile kentin yakın çevresi için anlam kazanmıştır (Harita 16)²⁰⁶. Yazıtın fiziki konumu ve içeriği Anadolu'daki Theos Hypsistos inancına yönelik tartışmaların pek çok noktasına açıklık getirebilir olması bakımından ciddi bir önem arz etmektedir.

Roma dünyasının diğer tüm kültürlerinden daha fazla olan Theos Hypsistos'a ibadet, MS II. ve IV. yüzyıllar arasında özellikle Doğu Akdeniz ve Yakın Doğu'da oldukça yaygındır²⁰⁷ (Harita 17). Bu inanç, paganizmin antropomorfik yapısının tam aksine tek ve soyut bir tanrıya ibadet etme eğiliminindedir²⁰⁸. Diğer bir ifadeyle Roma İmparatorluğu'ndaki monoteizm tartışmalarının kilit noktasıdır. Theos Hypsistos, bilinen Yunan çok tanrılı inanç çerçevesi içinde olmayan diğer ilahi varlıklar ile de ilişkilidir.

²⁰² Epiph. Pan. II. 29, 7.

²⁰³ Kentte ele geçirilen bir unguentarium mührü Epiphanius'un bu anlatısındaki Cana düğünü mucizesine atf yapmaktadır. Aziz Philippos'un adının okunduğu mührde ayakta durarak elindeki haç ile önünde dizili duran kapları kutsayan figür, koltuk altında kutsal bir kitap taşımaktadır. Başında halesi ve uzunca bir giysisi vardır. Ayrıca mühür hakkındaki detaylı bilgiler için bkz.: Özüdoğru 2018b, 42; Özüdoğru 2020, 580.

²⁰⁴ Epiphanius'un Theos Hypsistos anlatısı için bk. Epiph. Pan. 80. 1–2

²⁰⁵ Bean 1971, 20-2, No. 37.

²⁰⁶ Oinoanda dışında Kibyris Bölgesi'nde Theos Hypsistos inancının varlığını tespit etmemize olanak sağlayan bir diğer epigrafik veri ise Kibyra'ya yaklaşık 6 km. uzaklıktaki Sorkun Köyü'nde bulunmuştur. Sunak üzerinde yer alan yazıtta Θεῶ | Ὑψίστω (“En Yüce Tanrıya”) ifadesi görülmektedir ve yazıt MS II.-III. yüzyıla tarihlendirilmiştir. Detaylı bilgi için bkz.: Hall 1998, 27, No. 58.

²⁰⁷ Mitchell 1999, 126; Stein 2001, 124.

²⁰⁸ Zeus Hypsistos ve Theos Hypsistos kültürleri arasında son derece yakın bir ilişki vardır. Theos Hypsistos kültürünün ibadet mekânlarında Zeus ile ilişkili semboller, özellikle bir kartalın yer aldığı örnekleri görmek mümkündür. Araştırmacılara göre bu iki kültürün “histerik” doğasına odaklanmak ve onları birbirinden uç noktalarda değerlendirerek farklılıklarını vurgulamak doğru bir yöntem değildir. Ayrıca, Theos Hypsistos kültürünün ilişkilendirildiği diğer pagan inançları; Meter Theon, Meter Oreia, Nemesis, Helios, Ge ve Mên Ouranios'tir. Konu ile alakalı daha kapsamlı bilgi için bkz.: Mitchell 2010, 170-174.

Yahudi teolojisinde olduğu gibi melekler Theos Hypsistos kültü için de büyük önem taşımaktadır²⁰⁹. Ayrıca bazı pagan tanrılarının da Apollon gibi, Hypsistos'un elçileri olduğu ele geçirilen yazıtlar aracılığı ile anlaşılmaktadır. Melek ibadeti, tek tanrılı inancın önemli bir belirtisidir. Her ne kadar melekler ve ışık ile ifade ediliyor olsa da esasında Theos Hypsistos inancında tanrının hiçbir zaman ayırt edici bir ikonografisi olmamıştır. Bu sebeple, *En Yüce Tanrı* ifadesinin yer aldığı yazıtlar ve antik yazarların anlatıları Theos Hypsistos inancına dair en önemli kaynakları oluşturur. Theos Hypsistos ibadetine ilişkin tüm anlatılar, yalnızca çok tanrı ve Yahudi inançlarına değil, sapkın olarak algılayabilecekleri her tür heretik gruba karşı olan Hıristiyan Ortodoks piskoposlar tarafından da kaleme alınmıştır. Örneğin, Epiphanius Kibyra'dan da bahsettiği Panarion'unda *Messaliani* ya da *Euphemitai* olarak adlandırdığı bu inanç sahiplerinin heretik olduğunu aktarmaktadır²¹⁰. Onların ne Yahudi ne de Hıristiyan olduklarını ifade ederek sadece tanrılarının varlığını kabul eden ama hiçbirine ibadet etmeyen putperestler olduklarını dile getirmektedir. Epiphanius'a göre, kiliseyi taklit eden bu grup 'Yüce Olan' olarak adlandırdıkları tek bir Tanrı'ya tapıyor, kendileri için *proseuchai* dedikleri evler veya açık ibadet alanları inşa ediyorlar, ışıkla ibadet ediyorlar ve ilahiler söylüyorlardı²¹¹.

MS IV. yüzyılda Hypsistarianlar için en geniş bilgileri aktaran diğer bir isim Nazianzuslu Gregory'dir. Nazianzuslu Gregory'nin Hypsistarian doktrini ile tanışmasına en büyük sebep ise babasının bir Hypsistarian olmasıdır²¹². MS 374 yılında kaleme aldığı eserinde Hypsistos kültü inananlarının Yahudiler ile olan bağlantısını Epiphanius'un aksine açıkça ifade etmiştir: "*Kült, iki unsurun bir karışımıydı; Hellenik yanlış ve Yahudi hukukuna bağlılık... Takipçileri, eskilerin putlarını ve ibadetlerini reddetmekte ve ateş ile ışığa ibadet etmekte; Şabati kutsarlar ve bazı yiyeceklere dokunmama konusunda titizler... Ancak sünnetle ilgileri yok. Alçakgönüllüler... Hypsistarian denen bu grubun Pantokrator ibadet ettikleri tek tanrıdır.*"²¹³

Nissalı Gregory ise MS 381'de Eunomius sapkınılığına karşı iki kitap yazmıştır. İkinci kitabında, Nazianzus'lu Gregory'e benzer şekilde *Hypsistianoi* adını verdiği bu grup ile Yahudiler arasında bir bağlantı kurmuştur. Gregory, Hıristiyanlara çok yakın

²⁰⁹Aziz Pavlus Koloselilere yazdığı mektubunda meleklerle ibadet etmenin yanlış olduğunu, MS I. yüzyıl ortalarında Phrygia'nın güneyinde melek inancının ne denli yaygın olduğunu ifade etmektedir. (Kol. 2. 18-19)

²¹⁰ Epiph. Pan. 80. 1-2.

²¹¹ Epiph. Pan. 80. 1-2.

²¹² Mitchell 1999, 97.

²¹³ Gregory of Nazianzus, Or. 18. 5.

olduğunu düşündüğü ve tanrılarını pantokrator olarak kabul eden bu grup hakkında şu şekilde bahseder: “*Tanrıyı (Babayı) her daim ikrar etmeyi kendine yol bilmiş kişi, bir başına hürmet sözünü (Kelâm’i) güçlendirir... Ancak (Baba) Tanrı’dan başka yeni bir şey ortaya çıkarırsa o kişi Yahudiler veya Hıristiyanlar ile ters düşen ve Tanrıyı En Yüce veya Ulu olarak tanımlayan ama Baba’yı reddeden kendilerini Hypsistianoï olarak adlandıran kişiler ile söyleşsin (bir olsun).*”²¹⁴

MS V. yüzyılın başlarında Alexandrialı Cyril ise Hypsistarianlar için Epiphanius’a çok benzer bilgiler vermektedir. Cyril, Hypsistarianların ne Yahudilere ne de putperest geleneklere katı bir şekilde bağlı kaldıklarını ancak iki kültür arasında bölündüklerini aktarmaktadır²¹⁵. Cyril, onları *Tanrı’dan Korkanlar*²¹⁶ olarak ifade etmektedir ki bu cemaat aslında MS I. yüzyıldan kalma ve Yahudi sempatizanları için de kullanılmıştır²¹⁷. Belki de diaspora Yahudilerinin kendi inanç ve ritüellerini Anadolu’da karşılaştıkları pagan topluluklarına empoze etmeleri ve böylelikle Theos Hypsistos kültürünü yerleştikleri bölgede yaymaları büyük bir olasılıktır. Çünkü *Yüce Olan Tanrı* ve melek inancının, Küçük Asya’nın iç kısımları ve Karadeniz’in kuzey kıyılarındaki Helenleşmiş toplumların pagan inançlarından bağımsız olarak geliştiği açıktır. Dolayısıyla Yahudi grupların inançları ile Anadolu’da filizlenen bu yeni inanç, esasında Putperest-Yahudi bölünmesini kapsayan yeni bir kültürün ürünüdür.

Mitchell’e göre ise bu yaklaşımın en büyük gerekçesi yukarıda bahsi geçen dört Yunan Hıristiyan yazarının (Epiphanius, Nazianzuslu Gregory, Nissalı Gregory ve Alexandrialı Cyril) pagan inanç içerisinde tek bir tanrı inancının ve bu inanca ait ibadetlerin tutarlı bir şekilde açıkça tanımladığı gerçeğidir ve özetle Theos Hypsistos inancı; pagan, Yahudilik ve hatta Hıristiyanlık unsurlarının birleştiği yeni bir yarı-monoteist ibadet grubu olarak dönem içinde yerini almıştır²¹⁸.

Dolayısıyla, bölgede varlığı bilinen Theos Hypsistos inancının Yahudilik ile bağlantılı olduğu yönündeki bu görüşler doğrultusunda ve en önemlisi Laodikeia gibi Kibyra’ya yakın kentlerdeki yoğun Yahudi nüfusu göz önüne alındığında Kibyris bölgesinde de Yahudi topluluklarının var olabileceğini söylemek mümkündür²¹⁹. Ancak

²¹⁴ Gregory of Nyssa, *Eun.* 2. 5.

²¹⁵ Cyril of Alexandria, *ador.* 3. 92.

²¹⁶ Batı dillerinde *God-fearers* olarak bilinmektedir.

²¹⁷ Collar 2013, 240.

²¹⁸ Mitchell 2010, 168.

²¹⁹ Laodikeia’daki Yahudi toplulukları hakkındaki daha kapsamlı bilgiler için bkz.: Bayram 2018, 118-119; Huttner 2013, 70-72.

kent merkezinde gerçekleştirilen kazı çalışmaları esnasında henüz bu toplulukların varlığına dair net bir kanıt bulunamamakla birlikte Kibyra Güney Nekropolis Yeraltı Oda Mezarı (1) kazıları esnasında açığa çıkartılan bir kandil, kentteki Yahudi inancının varlığının sorgulanmasına sebep olması açısından önemlidir (Figür 4)²²⁰.

Antik yazarların Theos Hypsistos Kültü için tüm bu anlatılarını ve tartışmalarını aydınlatabilecek değerdeki en önemli arkeolojik veri ise erken dönemlerde Kibyra Tetrapolisi üyelerinden biri olan Oinoanda’da yer alan yazıtlar ve bu yazıtların yer aldığı kutsal alandır. 1971’de George Bean’in yayımladığı bu yazıtlar, şehrin ve hatta yakın çevrenin erken Hıristiyanlık inanç sisteminin anlamlandırılmasını sağlayan iki önemli arkeolojik veriyi oluşturmaktadırlar²²¹.

Oinoanda’daki ilk yazıt, kentin Helenistik Dönem savunma duvarlarının iç kısmında, yerden yaklaşık dört metre yükseklikteki alçak bir sunak üzerinde yer almaktadır (Figür 5-6). Araştırmacılar, yazıtı MS II. yüzyılın sonu III. yüzyılın başına tarihlendirirler²²². Yazıtın metni ise şu şekildedir;

“Kendinden doğmuş, öğretilmemiş, annesiz, sarsılamaz, bir isim ile sınırlanırılmaz, birçok isim ile bilinir, evi ateştedir.

Bu tanrı! Biz, onun melekleri, tanrının küçük birer parçalarıyız.

Tanrının asıl doğasını soran kişi, o Aether’in herşeyi gören tanrı olduğunu, şafak vakti gün doğumuna doğru bakman ve dua etmen gereken kişi olduğunu belirtmiştir.”²²³

Yazıtın Apollon kehanet merkezinde yer alıyor olması, yazıtta bahsi geçen tanrının Apollon mu, yoksa başka bir tanrı mı olduğu sorusunu akıllara getirmektedir. Ancak yazıtta tanrının yüceliği için kullanılan ifadeler, Apollon’un kehanet teolojisinin literatürüne paralel olmakla beraber, Bean hiçbir zaman Apollon’un *Aether* ile anılmadığını da ifade etmektedir²²⁴. Yazıtın teolojisinden daha çarpıcı olan, onun kültüre dayalı olan bağlamıdır. Oinoanda yazıtı, yüce bir tek tanrıya ve meleklerle olan inancın

²²⁰ Diskusuna menorah sembolünün işlendiği kandil, Kibyra Güney Nekropolis (Kavaklıdere Mevkii) Yeraltı oda mezarı 1’den ele geçmiştir. Ortadaki menorahın iki yanında hurma dalı ve meyve betimi bulunmaktadır. Söz konusu kandil MS IV. yüzyılın ikinci yarısı ve MS V. yüzyıla tarihlendirilmiştir. (Metin 2012, 86-87). Kandilin tarihlendirildiği MS. IV. ve V. yüzyılda Hıristiyanların kent içi nekropollerine gömüldüğü şu ana kadar yapılan kazı çalışmaları sonucunda açığa çıkartılmıştır. Ancak, menorahlı bir kandilin Kibyra kent merkezine uzak, terk edilmiş bir Pagan nekropol alanında ele geçirilmiş olması Yahudilerin bu dönemde Kibyralı Hıristiyanlar tarafından nasıl ötekileştirildiğini göstermesi açısından önemli bir detaydır. Yine de bu konu ilerleyen kazı çalışmaları ile açıklığa kavuşacaktır.

²²¹ Bean 1971, 20–2, No. 37; Hall 1978, 263.

²²² Fox 1986, 169–79; Hall 1978, 265–66; Robert 1971, 610.

²²³ Hall 1978, 263.

²²⁴ Bean 1971, 21.

dini pratikte yer bulduğunu göstermektedir. Dönem içinde aktif bir kült sahasına dikilen bu yazıt pagan monoteizmi ve melek inancının benzersiz bir örneğidir ve fiziki ortamı yazıtın önemini göstermeye yeterli olacaktır. Yazıtların yer aldığı kesme duvar taşlarından bazılarının üst kenarında, kandil koymak için girintiler yer almaktadır²²⁵. Bu kandil nişleri ışıkla ibadet eden Theos Hypsistos inananları için önemli bir ayrıntının kanıtı niteliğindedir.

Oinoanda'daki konu ile bağlantılı ikinci yazıt ise, savunma duvarının iç yüzünde, diğer yazıtın hemen altında yer almaktadır (Figür 7). Yine bir sunak üzerinde bulunan bu ikinci yazıt Chromatis'ten Theos Hypsistos'a adanmıştır: “*Chromatis'ten Theos Hypsistos'a... Bu lamba ona bir adaktır.*”²²⁶

Oinoanda'da yer alan bu iki yazıt gerek buluntu yeri²²⁷ gerekse içeriği sebebi ile ilahi ve tek tanrının habercilerinin Apollon gibi pagan tanrıları ya da melekler olduğunun anlaşılması açısından önemlidir. Bu noktada melekler ve ışık gibi Yahudi teolojisinde ve Eski Ahit kitaplarında bahsi geçen ilahi varlıkların yer aldığı inançlar tek, yüce ve soyut tanrı kavramını desteklemektedir. Collins'in görüşüne göre melek inancı, tek tanrılığın sapması olarak görülmemelidir²²⁸. Aksine, melek inancının yer bulduğu inançlar için güçlü bir Yahudi yönü olduğu öne sürülmelidir. Meleklerle ibadet, Küçük Asya'nın herhangi bir yerinden gelen yerli dini kültürün neredeyse tümünün bir parçasıdır ve hatta MS IV. yüzyılda Laodikeia'da düzenlenen *synod*'un toplanma amaçlarından biri de bölgede sapkınlığa dönüşen melek inancının yasaklanması konusudur²²⁹.

Özetle, neoplatonik temelli bu inanç özellikle entelektüellere ve eğitimli seçkinlere; bunun yanı sıra da toplumun diğer alt kesimine hitap eden son derece sofistike bir teolojik sisteme dönüşmüş olmalıdır²³⁰. Zamanla bu monoteist düşünce yapısı Anadolu'daki Yahudilik ve Hıristiyanlığın gelişimi ve hızla yayılması için uygun ortamı hazırlamıştır. Şayet, Küçük Asya toplumları Theos Hypsistos gibi monoteist temelli bir inanç sistemi ile hiç karşılaşmamış olsalardı eski inanç kalıplarının şekillendirdiği pagan

²²⁵ Bean 1971, 21-22.

²²⁶ Hall 1978, 265.

²²⁷ Collar 2013, 261-264.

²²⁸ Collins 1986, 145.

²²⁹ Bayram 2018, 121.

²³⁰ Oinoandalı Diogenes'in Epikuros felsefesini özetlediği yazıtına bakıldığında şehirde kurulan felsefik düşünce sistemi daha anlaşılır bir hâl alır. Belki de Oinoanda'daki Theos Hypsistos ibadetçilerinin kendi felsefelerini entelektüel bir geçişle ilân etmeyi seçmeleri bu sebeple şaşırtıcı değildir. Bean 1971, 20-22 No. 37; Mueller 2014, 45-47.

çok tanrılığından; tek tanrılı Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslami inançlara dönüşümü bu kadar kolay olmayacaktı.

Yukarıda sayılan olaylara ve sonuçlarına dayalı olarak Kibyra'nın Erken Hıristiyanlık Dönemi için edebi kaynak ve arkeolojik veri eksikliğinin olduğu yeterince açık bir şekilde ifade edilebilir. Kaldı ki şu an için bazı eksikliklerin olması, söz konusu dönemde Kibyra'da Hıristiyanlığa dair bir yaşantı yoktur anlamına da gelemez. Yürütülen çalışmaların Geç Antik Çağ'da Kibyra'da yaşanan sosyal, politik ve dini gelişmeler konusunda yeni veriler sunacağı aşikârdır.

2. 2. Kibyra Minor ve Kibyrraioton Theması²³¹

Bizans İmparatorluğu'nun thema sistemi hakkındaki ana kaynak, MS X. yüzyılda imparator VII. Konstantin Porphirogennetos tarafından kaleme alınan *De Thematibus et De Administrando Imperio* adlı eserdir²³². İmparatorun bu eserinde, her ne kadar MS VII. yüzyıldaki thema organizasyonu hakkında detaylı bilgiler verilmiş olsa da sistemin İmparator Heraclius döneminde kurulduğu açıkça ifade edilmiştir²³³. Themaların ortaya çıkışını ve gelişimini inceleyen H. Gelzer'e göre ise themalar, İmparator Diocletianus döneminde başlayan, I. Iustinianus döneminde devam eden ve Mavrikios dönemine geldiğinde ise *eksarhlık* sistemiyle kökleşen bir askerîleşmenin sonucudur²³⁴. Themaların, tamamıyla askerî nitelikli idarî birlikler olduğunu vurgulayan Ostrogorsky'nin²³⁵ tam aksi görüşüyle Haldon²³⁶, themaların askerî birlikler olmalarının yanı sıra coğrafi olarak bölünmüş bir bölge ve malî yönetimi de ifade ettiğini vurgulamaktadır. Themalar hakkında önemli çalışmalara imza atan Pertusi²³⁷ ise ünlü Bizans tarihçisi Vasiliev²³⁸ ile ortak görüşle; bu örgütlenmelerin coğrafya ile ilgisinin

²³¹ Bu konu hakkındaki en güncel tartışma Özüdoğru'nun 2018 yılında yayımladığı makale ile bilim dünyasına sunulmuştur. Özüdoğru 2018b, 53-55. Tekrar yayını için bkz.: Özüdoğru 2020, 589-590. Demirer ve Elam ise 2010-2017 yılları arasında Kibyra'da ele geçirilen kurşun mühürleri değerlendirdikleri çalışmada beş mührü Anatolikon ve Kibyrraioton strategileri ile ilişkilendirmişlerdir. Daha kapsamlı bilgiler için bkz.: Demirer-Elam 2018.

²³² Konst. Porph. *de them.*

²³³ Konst. Porph. *de them.* XII.

²³⁴ Gelzer 1899, 5-8.

²³⁵ Ostrogorsky'e göre themaların adları hiçbir zaman coğrafi bir belirtme olmamıştır. Örneğin; Armeniakon Theması Armenia Bölgesi'nde bulunmadığı gibi Anatolikon Theması da Anadolu'nun batı kısmında yer almaktadır. Benzer şekilde Thrakesion Theması ise Trakya'dan Anadolu'ya nakledilen birliklerin olduğu bölgeyi kapsamaktadır. Detaylı bilgiler için bkz.: Ostrogorsky 2015, 90-91.

²³⁶ Haldon 1990, 215.

²³⁷ Pertusi 1958, 31.

²³⁸ Vasiliev 2016, 264.

olmadığını, themanın var olan askerî coğrafyaya yerleştirilen askerî birlikleri ifade ettiği fikrini ileri sürmüştür. Onlara göre, askerî birliklerin süreç içinde sayılarının hızla artması sonucunda yerleştirildikleri coğrafyanın adının bu themaların adıyla anılmasına neden olduğudur. Sonuç olarak, tüm bu görüşler doğrultusunda themalar, sadece teçhizatlanmış askerî birlikler olarak değil aynı zamanda bazı araştırmacılar tarafından idarî, dini ve sosyo-ekonomik işleyişi olan coğrafi bölgeler olarak da ifade edilmişlerdir.

Magister militum sistemiyle başlayıp *eksarhlık* ile devam eden bu askerîleşmiş sistemin amacı ise; sınır bölgelerinde merkezden atanan olağanüstü yetkilere sahip *strategoslar*²³⁹ aracılığı ile yönetimi kontrol altında tutmak, yerli asker sayısını arttırmak ve dış tehditlerin saldırılarına daha hızlı karşılık verebilmektir²⁴⁰.

Köken olarak ise daha önce de bahsedildiği gibi genel olarak kabul gören görüşle, Mavrikios döneminde oluşturulan *eksarhlık* sistemine dayanan themalar; imparatorluğun merkezî yönetimi için ciddi tehlike oluşturan Batı'da Slav ve Avar, Doğu'da ise Sasani ve Arap saldırılarına karşı Heraclius Dönemi'nde (MS 610–641) idarî ve askerî sınırlarını oluşturmaya ve kurumsallaşmaya başlamışlardır²⁴¹. Başlangıçta idarî ve coğrafi yönetim sınırları oldukça geniş olan themalar, MS VIII. yüzyılın ortasından itibaren X. yüzyıla kadar daha küçük themalara bölünmüşlerdir. Anadolu'da kurulan ilk themalar; merkezde yer alan Anatolikon, imparatorluğun doğu sınırında kurulan Armeniakon, Marmara Denizi ve imparatorluk başkentine yakın emperyal tanrının korumasındaki Opsikion, kuzeyden gelen Slav ve güneyden gelen Arapların tehditlerine karşı Anadolu'nun batısında kurulan Thrakesion, Anadolu'nun güney ve güneybatı kıyılarını korumak için kurulan Karabision/Kibyrraioton²⁴² themalarıdır²⁴³ (Harita 18).

Konu ile bağlantılı olan Kibyrraioton Theması'nın askerî ve idarî sınırları, Anadolu'nun Akdeniz sahili boyunca uzanır; Karia eyaletinin deniz kıyılarından başlayarak doğuya doğru Attaleia Körfezi, Korykos ve doğu en ucunda ise Seleukeia'yı

²³⁹ Themaların yönetim biçimi ve yönetici konumundaki *strategoslar* ile alakalı daha kapsamlı bilgi için bkz.: VI. Leo, *Takt.* IV. 8.61-62; Mavrikios, *Strategikon*, 1.3.

²⁴⁰ Güneş 2018, 35-45.

²⁴¹ Ostrogorsky 2015, 86-94; Vasiliev 2016, 264. Thema sisteminin kökeni ile ilgili farklı görüşler ve daha kapsamlı bilgiler için bkz.: Baynes 1952, 380-381; Güneş 2018, 29-35; Haldon 1990, 35; Öztürk 2012, 168-183; Pertusi 1958,10; Shahid 1987, 391-406; Shahid 1989, 208-243; Shahid 1994, 352-376; Treadgold 1997, 314.

²⁴² III. Leo döneminde Karabisian komutanlığı kaldırılarak alt birimlerine ayrılmıştır. Karabisian strateğosluğunun yerine Droungarios Kibyrraiotonu bu rütbeye yükseltilecek düzenli bir donanma gücü oluşturulmuş ve Kibyrraioton deniz teması kurulmuştur. Detaylı bilgi için bkz.: Bury 1911, 108-109; Haldon 1999, 77-78; Ragia 2009, 219; Vasiliev 2016, 266-267.

²⁴³ Cheynet 2010, 10; Gelzer 1899, 10; Güneş 2018, 109-110; Ostrogorsky 2015, 91; Vasiliev 2016, 266; Wickham 2009, 470.

kapsamaktadır²⁴⁴. Themanın sınır hattı batıdaki en uç nokta olan Miletos'tan başlayarak güneye doğru Iasos, Bargyilia, Myndos, Halikarnassos, Strabilos; güneybatıdan doğuya doğru Keramos, Knidos, Oidimos Körfezi, Laryma, (Syme ve Rhodos Adaları), Telmessos, Patara, Ksanthos, Myra, Phoiniks, Phaselis, Attaleia, Perge, Sylaiion, Side, Selge, Kal(l)ist(on) Oros, Selinous, Antiokheia Mikra, Anemurium, Syke, Palaios, Seleukeia ve güneydoğudaki en uç nokta olan Korykos'a kadar uzanmaktadır²⁴⁵. Kuzey sınır hattı ise güneydoğudan batıya doğru Lamis Nehri boyunca, Torosları batı yönünde takip ederek Sagalassos'a kadar devam etmekte; Salbake Dağı ve Thrakesion ile sınır olacak şekilde Kibyra Maior'u da içine alan themanın sınırları Mobolla ve Stratonikeia'nın kuzeyindeki Latmos Dağları'na ve buradan Miletos'a bağlanmaktadır²⁴⁶.

Anadolu'nun güney kıyılarını koruyan Kibyrraioton Theması'nın adını, themanın idarî ve askerî coğrafyasında yer alan ve Geç Antik Çağ'da askerî bir liman olarak önemini koruyan Kibyra Minor'den aldığı ise halen bilim dünyası için bir tartışma konusudur²⁴⁷. Kibyrraioton Theması'na olasılıkla adını verdiği düşünülen Kibyra Minor ise, Pamphylia ve Kilikia Bölgeleri sınırında konumlanmaktadır. Alanya ilçesinde yer alan ve Selçuklu Sultanı Alaaddin Keykubat tarafından 1232'de yeniden imar edilen Alara Kalesi'nin kıyıya yakın kısmında (Karaburun) konumlanmaktadır²⁴⁸. Pseudo-Skylaks'ın *Periplous* adlı eserinde ve Strabon'un *Geographika*'sında bahsi geçen Kibyra Minor hakkındaki bilgiler oldukça sınırlıdır²⁴⁹.

Kibyra Minor'un ve Kibyrraioton Theması'nın bu çalışmaya konu olan Kibyra Maior ile arasındaki organik bağın varlığını ispat edebilecek nitelikteki arkeolojik veriler ve edebi metinler henüz yok denecek kadar azdır. Dolayısıyla iki kent arasındaki mesafe ve themaların oluşturulduğu MS VII. yüzyılda Kibyra Maior'de thema merkezi olabilecek nitelikte gelişkin kentsel yaşamın ve yoğun askerî nüfusun varlığına dair verilerin azlığı Kibyrraioton Theması'nın adının Kibyra Maior'dan kaynaklandığını ifade etmeyi güç kılmaktadır²⁵⁰. Yine de Kibyra Agorası I. teras caddesi, II. teras ve III. teras

²⁴⁴ Güneş 2018, 212; Konst. Porph. *de them.* XIV.1-41; Ostrogorsky 2015, 91; Pertusi 1958, 149.

²⁴⁵ Güneş 2018, 224-228.

²⁴⁶ Güneş 2018, Harita 10-11.

²⁴⁷ Bury 1889, 343; Demirel-Elam 2018, 251-252; Güneş 2018, 221; Koder 2017, 16; Özüdoğru 2018b, 54; Özüdoğru 2020, 589-590. Ayrıca bu themanın adını Kibyra Maior'den aldığı konusundaki araştırmalar için bkz.: Bulgurlu 2007, 158-159, Kat. No. 180; Brubaker-Haldon 2011, 729-730; Finley 2014, 496; Yannopoulos 1991, 520-529.

²⁴⁸ Bean-Mitford 1970, 59-66; Hellenkemper-Hild 2004, II. 629; Nolle 1987, 376-377; Özüdoğru 2018b, 53; Özüdoğru 2020, 589.

²⁴⁹ Arslan 2012, 251; Strab. *Geog.* XIV. 4. 2; Shipley 2019, 182: 101. 2.

²⁵⁰ Özüdoğru 2018b, 54; Özüdoğru 2020, 589.

tholos nymphaeum kazıları ile açığa çıkarılan kurşun mühürler bu konu bağlamında değerlendirilebilecek kayda değer bulgular arasındadır. Kurşun mühürler üzerinde yer alan yazıtlar mühürlerin sahiplerinin Anatolikon ve Kibyrraioton strategialarında görev yapmış olabilecekleri düşünülen; archon (Georgios) ve apo eparchon (Pantoleon ve Eusebios) gibi idarî görevliler ile mali bürokrat olan chartoularios (Theophylaktos) ve vergi memuru protektor ya da protiktora (Martinus) ait olduklarını göstermektedir²⁵¹.

Birkaç tekil örnek dışında, Kibyrraioton Theması'nın adını Kibyra Maior'dan aldığı kanısına varılmasını sağlayacak arkeolojik ve epigrafik veriler henüz mevcut değildir. Dolayısıyla Kibyrraioton ve Anatolikon Theması ile doğrudan bağlantılı olmayan idarî görev unvanlarının yer aldığı bu birkaç mührü dayanarak konu ile alakalı kesin sonuca varmak ne yazık ki mümkün değildir.

2. 3. Kent ve Çevresine Ait Geç Antik Çağ Verileri

Çalışmanın bu bölümünde Kibyra'da yaklaşık onaltı sezondur yürütülen kazı ve yüzey araştırmaları sonucunda, özellikle MS 417 depremi sonrasında ait olan, taşınabilir ve taşınamaz kültür verileri detaylı olarak değerlendirilmiştir. Kibyra kent yaşantısının konuya ilişkin somut verileri ile yerleşim dinamiklerine bağlı özel konular da bu bölüm kapsamında değerlendirilerek MS IV. ve VIII. yüzyıllar arasındaki kent yaşantısı aydınlatılmaya çalışılmıştır.

2. 3. 1. Epigrafik Veriler

20. yüzyılın başlarından itibaren Kibyra ve çevresindeki yerleşimlerde tespit edilen yazıtlar, farklı uzmanlar tarafından bilimsel olarak değerlendirmeye alınmıştır²⁵². Başlarda corpus²⁵³ niteliğindeki yayınlarda değerlendirilen yazıtlar ilk kez Bean'in kent merkezindeki yapıları da ele aldığı daha kapsamlı monografik bir çalışma ile bilim dünyasına kazandırılmıştır²⁵⁴. Ardından, kent merkezi ve bölgede A. S. Hall ve C. Naour tarafından devam ettirilen epigrafik çalışmalar ile bölgenin tarihsel coğrafyası, epigrafik veriler aracılığıyla aydınlatılmaya başlamıştır²⁵⁵.

²⁵¹ Kurşun mühürler hakkındaki daha kapsamlı bilgi için bkz.: Demirer-Elam 2018.

²⁵² Kent ve yakın çevresindeki epigrafik çalışmaların araştırma tarihi için bkz.: Corsten 2002, 2-8; Özüdoğru 2020, 14-22; Özüdoğru vd. 2020, 467.

²⁵³ Petersen-Luschan, 1889; Heberdey-Kalinka, 1987 vd.

²⁵⁴ Bean 1956.

²⁵⁵ French 1994; Milner 1998; Naour 1976.

1995 ve 2013 yılları arasında Prof. Dr. T. Corsten başkanlığında kent ve yakın çevresinde epigrafik verilere ağırlık verilerek yürütülen yüzey araştırmaları sonuçları ile yine Corsten tarafından yayımlanan “*Kibyra Yazıtları (Die Inschriften von Kibyra)*” başlıklı corpus, kent ve yakın çevresinin en önemli epigrafik kaynakları arasındadır²⁵⁶.

Günümüzde ise Doç. Dr. Şükrü Özudoğru ve ekibi tarafından yürütülen kazı ve araştırmalar ile Doç. Dr. F. Eray Dökü başkanlığındaki kentin yakın çevresindeki yüzey araştırmalarında tespit edilen epigrafik veriler, Prof. Dr. Murat Arslan başkanlığındaki epigrafi heyeti işbirliğiyle çalışılmaya devam edilmektedir²⁵⁷.

19. yüzyıldan bu yana kent ve yakın çevresinde sistematik olarak devam eden bahsi geçen epigrafik çalışmalar; kentin özellikle Helenistik ve Roma İmparatorluk Dönemi siyasi, sosyal ve ekonomik yapısı ile dini ve kültürel kimliğine dair önemli veriler sunmaktadır²⁵⁸.

Epigrafik çalışmaların göstermiş olduğu üzere; kent merkezindeki epigrafik verilerin en erken tarihlisi MÖ erken II. yüzyıla aittir ve çoğunluğu ise kentin en parlak dönemi olan Roma İmparatorluk Dönemi’ne tarihlendirilmektedir²⁵⁹. Kentte, MS III. yüzyıl ve sonrasına tarihlendirilen epigrafik veriler ise neredeyse yok denecek kadar azdır. Esasında bu durum, sadece Kibyra için geçerli olmayıp Anadolu’daki pek çok Geç Antik Çağ çalışması için genel bir sorun teşkil etmektedir. Genel anlamda MS III. yüzyıl krizinin, Aphrodisias gibi istisnai örnekler dışında, evrensel ve paradoksal olarak etkilediği bir diğer alanın kentlerdeki yazıt üretimi olduğu düşünölmektedir. Sosyal gelişim ve yerel siyasetin giderek zayıflaması, bu dönemde epigrafik verilerin sayıca azalmasının başlıca sebepleri arasında gösterilebilir. Ancak, yine de bazı metropollerin ve Doğu’daki kentlerin Batı kentlerine göre yazınsal kültür merkezleri olarak kaldığını ve genelleme dışında bırakılması gerektiğini açıkça ifade etmek gerekmektedir. Kibyra’da MS III. yüzyıl sonrasında az sayıdaki epigrafik veri, bu yaklaşımı en azından kent özelinde makul kılmaktadır.

Bu dönemden itibaren kent merkezinde MS X. yüzyıla tarihlendirilen²⁶⁰ sadece bir adet geç dönem yazıtı tespit edilebilmiştir. Bu yazıtın da tarihlendirilmesi sorunludur

²⁵⁶ Corsten 1997; Corsten 2002; Corsten 2015; Corsten vd. 1998; Corsten vd. 2010a; Corsten vd. 2010b; Corsten-Hülden 2011; Corsten-Hülden 2012a; Corsten-Hülden 2012b; Corsten-Hülden 2013a; Corsten-Hülden 2013b; Corsten-Hülden 2014a; Corsten-Hülden 2014b; Gay-Corsten 2006.

²⁵⁷ Epigrafik verilerin değerlendirildiği en güncel yayınlar için bkz.: Kileci-Şimşek 2019; Alten Güler-Şimşek 2019; Alten Güler-Tarkan 2020; Özudoğru vd. 2020.

²⁵⁸ Detaylı bilgiler için bkz.: Özudoğru vd. 2020, 467-479.

²⁵⁹ Özudoğru vd. 2020, 467.

²⁶⁰ Corsten 2002, 344, No. 448.

ve içeriği çözümlenememiştir. Corsten tarafından kentin Geç Antik Çağ'daki merkezi olan agorada tespit edilmiş olan yazıtlı parça kireçtaşından yapılmış muhtemelen yuvarlak bir tekne/leğene aittir (Figür 8). Teknenin korunan parçasının üst yüzeyinde yer alan yazıt, anlamsal olarak çözümlenememiş ve yazı karakterine göre MS X. yüzyıla tarihlendirilerek kentteki en geç tarihli veri olarak değerlendirilmiştir. Ancak, yazıtlı parçanın şu an agorada belirtilen alanda bulunamamış olması, yazıt hakkındaki şüpheli bilgilerin giderilmesi için epigrafi heyetince gerçekleştirilmesi gereken güncel incelemelere olanak sağlamamaktadır. Dolayısıyla kentin kronolojisinde geç bir dönem olan yazıtın MS X. yüzyıla tarihlendiriliyor olması halen tartışmaya açık bir konu olarak güncelliğini korumaktadır.

Kent merkezindeki bu yazıt dışında, bugün kentin yer aldığı tepenin alt eteklerinde konumlanan ve Gölhisar'ın modern yerleşim alanı olan Horzum Mahallesi'ndeki bir konutun bahçesinde tespit edilen diğer geç dönem yazıtı da yuvarlak cippus üzerinde yer almaktadır (Figür 9). Geç Antik Çağ'da küçültülerek yeniden kullanılan cippusun üstüne bir haçın kolları arasına gruplanan yazıt eklenmiştir. Yazıt, Corsten tarafından genel olarak Bizans Dönemi'ne tarihlendirilerek '*Tanrım, hizmetkârın Nikolaos'a yardım et!*' olarak tercüme edilmiştir²⁶¹.

Son olarak kentin yaklaşık 7 km. uzaklığındaki Yusufça'da da MS V. yüzyıla tarihlendirilen bir mil taşı tespit edilmiştir. II. Theodosius ve III. Valentinianus Dönemi'ne tarihlendirilen mil taşında başlangıç noktası Kibyra olarak belirtilmiştir²⁶² (Figür 10).

Özetle, kent ve yakın çevresinde Geç Antik Çağ'ın sosyal, siyasal ve ekonomik yaşantısına ışık tutabilecek epigrafik veriler şu an için yalnızca birkaç yazıtla sınırlıdır. Kentte bahsi geçen dönemlere ait şahıs isimleri ve yazınsal verilere ancak kurşun mühürler ve unguentarium mühürleri aracılığıyla ulaşılmaktadır. Bu veriler ile sağlanan bilgiler sonraki bölümlerde detayları ile ele alınacaktır.

²⁶¹ Corsten 2002, 342; No. 446.

²⁶² Corsten 2002, 31; No. 18.

2. 3. 2. Kent Merkezi ve Yakın Çevresi Arkeolojik Verileri

2. 3. 2. 1. Mimari Veriler

MS III. ve IV. yüzyıldan başlayarak imparatorluk genelinde yaşanan krizin ardından ortaya çıkan siyasî ve ekonomik çöküntü sadece sosyal yaşamı değil, aynı zamanda fizikî şartları da olumsuz açıdan etkilemiştir. Bahsi geçen dönemden itibaren klasik özelliklerini yitiren kentler, merkezinde kiliselerin bulunduğu, çevresini saran konutların ve bunların arasından geçen yolların geometrik bir plana göre değil ortaya çıkan ihtiyaçlara göre biçimlendiği, çoğunlukla daha korunaklı alanlara çekilmiş ve surlar ile çevrelenmiş kentlere evrilmişlerdir²⁶³. İlerleyen süreçte ise daha belirgin bir biçimde küçülen bu kent yaşamı yavaş yavaş kırsala kaymaya başlamış ve zamanla sadece ekonomik bir darboğaza girmekle kalmamış, aynı zamanda maddî açıdan da büyük bir çöküntüye uğrayan kırsal alanlar da terk edilmiştir²⁶⁴. Siyasi ve ekonomik gerilemeyle başlayan Roma kentsel yapısının ve kent yaşantısının sarsıldığı bu dönemin mimari faaliyetleri için, sivil ve dinsel metropolisler dışındaki kentlerde, Harrison'un Lykia kentleri için de öngörmüş olduğu "çöküş" fikrinin hâkim olduğu söylenebilir²⁶⁵. Foss da aynı görüş açısıyla bu dönemde kıyı kentlerinde refah seviyesinin yükseldiğini ancak iç kesimlerdeki kentlerin giderek küçüldüğünü, kırsala kaydığını ve çöküşe geçtiğini ifade etmektedir²⁶⁶. Cameron da benzer bir görüşle kentlerin birlik ve kimliğini oluşturan geleneksel imgelerini kaybettiğini; meclislerin önemsizleştiğini, tiyatro gibi faaliyetlerin ahlaki yönden itibar kaybetmesine bağlı olarak sivil gösterilerin azalarak yok olduğunu ifade etmektedir²⁶⁷. Uzun ve önü alınamaz gibi gözükten bu çöküş süreci bazen kısa duraksamalar ve hatta canlanma dönemleriyle bölünmektedir. Kentlerin fiziksel ve ideolojik anlamda iyileşme süreçleri arkeolojik verilerin de desteklediği üzere dönemsel olarak belli aralıklarla yaşanmaktadır²⁶⁸. Liebeschuetz ise bu yaklaşımla, marjinal alanların ekim altına alınması ve yerleşim yerlerinin yoğunluğunu esas alarak Doğu eyaletlerinin nüfusunun gittikçe arttığını ve MS IV. yüzyıldan başlayarak kentlerin fiziksel yapılarını hala koruduğunu ileri sürmektedir²⁶⁹.

²⁶³ Foss 1994, 48-50.

²⁶⁴ İşler 2009, 80.

²⁶⁵ Daha kapsamlı bilgi için bkz.: Harrison 1963, 1977, 1979.

²⁶⁶ Foss 1994, 48.

²⁶⁷ Cameron 1973, 228-232.

²⁶⁸ Eco 2010, 259.

²⁶⁹ Liebeschuetz 1999, 23-33.

Elbette ki dönemin değişkenleri çerçevesinde değerlendirilmesi gereken Geç Antik Çağ ve sonrası yerleşim karakterleri farklı bölgelere göre çeşitlilik göstermektedir. Liebeschuetz'un da önerdiği doğrultuda; topografik yapı ve coğrafi konumun da etkisiyle kaos dönemlerinde dahi gelişmiş kentlerin varlığı inkâr edilemez bir gerçektir. Ayrıca bahsi geçen dönemler için toplam kent sayısında azalma olduğunu söylemek de doğru olmaz²⁷⁰. Aksine Anadolu'da daha küçük merkezlerin gelişimi ve daha sıkı bir ufak kentler ağının ortaya çıkması eğiliminden bahsedilebilir.

Kibyra'da ise Roma İmparatorluğu'nun güçlenmesine bağlı olarak tüm Anadolu kentlerinde de olduğu gibi klasik kent modeli büyük ölçüde genişlemiş ve MS 23 yılındaki depremin ardından kentte yürütülen inşa faaliyetleri özellikle kamu yapılarında hız kazanmıştır²⁷¹. Kentlerin içindeki ve arasındaki rekabet ruhunun, önde gelen yurttaşları arasındaki derin ve içten kentlilik gururu ve yurt sevgisinin imparatorluktaki kentlerin gelişmesine büyük bir katkı sağladığı ve ilerleyen dönemlerde ise Kibyralı varlıklı ailelerin kamu yapımlarını desteklediği bilinmektedir²⁷².

Kibyra'daki bu tamamıyla Romalılaşmış kentsel gelişim MS III. yüzyıl ortalarına kadar devam etmiş, sonrasında imparatorluğun ve sivil özyönetimlerin içinde bulunduğu durumla paralel olarak zayıflamaya başlamış ve nihayet MS V. yüzyılda ise merkezinde agora olacak şekilde küçülmüştür²⁷³. Ancak bu değişim çöküş olarak algılanmamalıdır. Aksine bu dönemde kent, korunan sanayi mahalleleri ve merkeze inşa edilen büyük boyutlu kiliseleri ile güçlü bir Geç Antik Çağ şehirciliği yansıtmaktadır. Toplumun kolektif yaşamındaki değişime bağlı olarak şekillenen yeni kent merkezi, bu dönemde devşirme mimari malzemelerle inşa edilen savunma duvarları ile çevrelenmiştir (Figür 11). Kentin daha önceleri resmi ve dini kullanım için amaçlanan diğer yapıları ise işlevsel bir dönüşümle istihkâm, konut ve mezar alanı olarak kullanılmıştır.

²⁷⁰ Hıristiyanlık Pagan kent yaşamını dönüştürmekle birlikte mevcut kentlerin bazılarının gelişimine katkı sağlamış ve yeni kentlerin kurulmasını da beslemiştir. En temel örneğiyle Konstantinopolis bu dönemde bir Hıristiyan kenti olarak kurulmuştur.

²⁷¹ MS 23 yılındaki deprem sonrasındaki kent planlaması hakkındaki daha kapsamlı bilgiler için bkz.: Özüdoğru 2018b, 20-21; Özüdoğru 2020, 133-140.

²⁷² Bu dönemde kentte kamu yararına yapılan hayırseverlik faaliyetlerinin kanıtları niteliğindeki epigrafik bulgular için bkz.: Alten Güler-Tarkan 2020, 73-84; Özüdoğru 2020, 137, 227; Özüdoğru vd. 2020, 472-473; Alten Güler-Tarkan 2020, 73-84.

²⁷³ Özüdoğru 2018b, 22, 31-32, 55; Özüdoğru 2020, 137, 169, 555-556, 562 vd.

2. 3. 2. 1. 1. Savunma Sistemleri

Geç Antik Çağ'da, özellikle MS III. yüzyılda ortaya çıkan askeri bunalım sonucunda, surların artık kent tanımının bir parçası olacak denli gerekli hale gelmesi, kentlerin daha faydacıl bir yönde değişen rolünün belirtisidir²⁷⁴. MS geç II. ve III. yüzyılın düzensiz koşulları ile surlar artık Roma kentlerinin bağımsızlık ve statü göstergesi konumundan çıkıp tümüyle savunmaya yönelik bir işlev kazanmıştır. Bu dönemde surlar küçülen bir kent merkezinin etrafını çevreliyor dahi olsa şüphesiz ki çok fazla insan gücü ve yüksek bütçeli harcamalar gerektirmektedir. Kentlerde taşınmazlardan ve kent vergilerinden elde edilen gelirin sur inşasının gerektirdiği yeni harcama kalemine aktarılıyor olması, Kibyra'da da görüldüğü üzere, MS III. yüzyıl ve sonrasında kamu kullanımı için çok az sayıda yeni inşa faaliyetinin gerçekleştirilmiş olmasının en önemli sebebidir.

Kibyra'da agoranın etrafını çevreleyen Geç Antik Çağ surlarının yapısal ve plansal özellikleri değerlendirildiğinde, devşirme malzemelerle ve salt savunma amacı güderek inşa edildiği görülmektedir. Surların içinde kalan alanın boyutu gereği savunma için güçlü mevziler oluşturması amacı ve nereden bakılırsa bakılsın kentin önemli bir bölümünü düşmana açık bırakıyor olması, sur inşasının etkileyici bir kamu yapısından ziyade savunma amacıyla tasarlanmış olduğu savını güçlendirmektedir. Ancak bu savunma duvarları her ne kadar kentsel dokuyu parçalamış dahi olsa kentin sınırları elbette ki bu surlar ile sınırlı kalmamış ve yerleşim kentin dış mahallelerinde de devam etmiştir. Hatta kentin Geç Antik Çağ ekonomisi için oldukça büyük bir önem arz eden sanayisi de surların dışında kalan mahallelerde konumlanmaktadır²⁷⁵. Esasında kentsel yaşamın önemli bileşenleri olan endüstri alanlarının surların dışında tutulması sadece kentin küçük bir kısmında güçlü bir tahkimat alanı yaratma düşüncesinin yanı sıra yoğun atık üreten sanayileşmenin kirliliği ve zararlı yönleri gibi tehlikeleri de kent çekirdeğinin uzağında tutma gayesini taşımaktadır²⁷⁶.

Şehirler ve tahkimatı arasındaki ilişki; kentin topografik, altyapı ve topluluğun güvenlik gereksinimlerine göre önemli ölçüde değişiklik göstermektedir²⁷⁷. Dolayısıyla geç dönem savunma duvarları ve kentsel gelişim arasında evrensel olarak kabul edilebilir

²⁷⁴ Liebeschuetz 1999, 6.

²⁷⁵ Kentin seramik üretim alanı surların güneybatısında konumlanmaktadır. Bu üretim alanı ve organizasyonu ile ilgili detaylı bilgiler ilerleyen bölümlerde detaylarıyla ele alınacaktır.

²⁷⁶ Müth 2016, 162.

²⁷⁷ Müth 2016, 160.

net bir bağlantı kurmak mümkün değildir. Bu yaklaşımla Kibyra Geç Antik Çağ surlarının kentin çekirdek yapısını saracak şekilde agora merkezli olarak inşa edilmiş olması tahkimatın kentsel gelişim üzerindeki etkisini gözler önüne sermesi bakımından büyük önem taşımaktadır. Gregory'nin bu tip sur inşalarına yönelik görüşü; Geç Antik Çağ surlarının yalnızca sivil merkezi korumak ve kent sakinlerinin tehlike durumunda alınabileceği bir sığınak sağlamak amacıyla yapıldığı yönündedir²⁷⁸.

Kibyra'nın Geç Antik Çağ savunma duvarları dikdörtgen plan oluşturacak şekilde mevcut cadde planlaması ile karakteristik bir ilişki içinde inşa edilmiştir²⁷⁹ (Harita 19). Surlar, ilerleyen bölümlerde detayları ile incelenecek olan kent agorasını çevrelemektedir. Agoranın teras duvarlarının büyük devşirme bloklarla kuvvetlendirilmesi ve yükseltilmesiyle inşa edilmiştir²⁸⁰. Surun anatomik yapısı esasında oldukça yalındır; ortalama kalınlığı 2 metreyi bulan surun cephelerinde büyük düzgün devşirme bloklar ve içe gömülü olacak şekilde yerleştirilmiş sütunlar kullanılırken iç kısımlarında dolgu amaçlı çok farklı mimari ve plastik eserlere ait parçalar ve moloz taşlara yer verilmiştir (Figür 12-13)²⁸¹. Kireç harcının bağlayıcı özelliği içerisinde daha erken dönemlerde işlevini yitirmiş olan birçok mimari ve plastik malzemenin dolgu amaçlı olarak kullanılmış olması kentin erken dönem kültür mirası adına büyük talihsizliktir. Orijinal yüksekliği hiçbir yerinde *in-situ* olarak korunamamış olan surlar kuzey-güney yönünde yaklaşık 235 m., doğu-batı yönünde ise 135 m. ölçülerindedir ve yaklaşık üç hektarlık²⁸² bir alanı çevrelemektedir²⁸³. Kentin geç dönem surları içinde kalan ve şu ana kadar yürütülen kazı çalışmaları ile açığa çıkarılmış olan yapılar; kilise, agora, agoraya bağlı ticari yapılar topluluğu ve yaşamsal faaliyetlerin devam ettirilebilmesi noktasında önem taşıyan su yapılarıdır.

²⁷⁸ Gregory 1979, 278; Gregory 1982, 50.

²⁷⁹ Roma İmparatorluk Dönemi'nde kentin anıtsal giriş kapısı ile başlayarak sırasıyla stadion, bazilika ve agoraya ulaşan doğu-batı yönünde bir ana cadde yer alır. Bu ana cadde ile tiyatro önünde kesişen ve kent merkezinde bir T formu oluşturan ikinci ana cadde ise odeion, tiyatro, gymnasium ve Roma hamamını birbirine bağlayacak şekilde kuzey-güney doğrultulu uzanmaktadır. Kentin ana caddeleriyle ilgili daha kapsamlı bilgiler için bkz.: Özudoğru 2020, 138-139, 167-168.

²⁸⁰ Özudoğru-Dökü 2013b, 50; Özudoğru 2018a, 127; Özudoğru 2018b, 22, 28-29, 31; Özudoğru 2020, 169, 562.

²⁸¹ Özudoğru-Dökü 2013b, 50; Özudoğru 2018a, 126-127; Özudoğru 2018b, 31; Özudoğru 2020, 170, 562-563.

²⁸² Kibyra kent merkezi Roma İmparatorluk Dönemi'nde yaklaşık 55-60 hektarlık bir alanı kaplamaktadır. Özudoğru 2018b, 31; Özudoğru 2020, 562. Benzer şekilde Roma İmparatorluk Dönemi'nde daha geniş bir alana yayılmışken Geç Antik Çağ'da Tripolis'te 15 hektar, Laodikeia'da 58 hektar, Sagalassos'ta 12.83 hektar ve Phrygia Hierapolis'i'nde ise 60 hektarlık bir alan surlar ile çevrilerek korunduğu görülmektedir. D'Andria 2018a, 236; Duman 2018, 345; Şimşek 2013a, 48-49; Vanhaverbeke vd. 2004, 252.

²⁸³ Özudoğru 2018b, 31; Özudoğru 2020, 562.

Surlar ile çevrelenen bu yeni kent merkezine erişim yalnızca sınırlı sayıda ve kontrol edilebilirliği yüksek kapı açıklıklarından mümkündür (Figür 14). Kent sakinlerinin, yabancıların, hayvanların ve ticari malların kontrollü girişini sağlayan sur kapıları halkın sıklıkla gelip geçtiği yerlere konumlandırılmıştır. Arazinin tüm stratejik avantajı gözetilerek inşa edilen kapı açıklıkları kentin kamu binalarına veya en sık kullanılan yönlerine göre inşa edilmiş ve özellikle yaya ve araç trafiği ile hayvan sürülerini gözetecek şekilde uyarlanmış olmalıdır. Bu bağlamda, kentin merkezi caddeleri ile oluşturulan ızgara planlı ana eksenler, şehrin topografik ve altyapı koşulları da göz önünde bulundurularak kanonik şekilde ana kapılara önderlik etmektedir²⁸⁴. Bugüne kadar gerçekleştirilen kazı çalışmaları neticesinde varlığı tespit edilen dört ana kapıdan ikisi surun doğu cephesinde, biri batı yönünde tiyatro önündeki meydana açılır şekilde ve biri de güneyde yer almaktadır²⁸⁵. Surun kuzey cephesinde yoğun maki oluşumu ve toprak dolgu nedeni ile kapı açıklıkları henüz tespit edilememişken güneydeki kapıda da topografik etkenler nedeniyle (sarp bir yamaç) şu an için kazı ve belgeleme çalışmaları gerçekleştirilememiştir.

Güneydoğu Kapısı: Doğal arazinin topografyasına uyarlanarak bu noktada merdivenli yapılan ve yaklaşık 7 m. genişliğindeki ana caddenin I. teras caddesi ile kesiştiği konumda yer almaktadır (Figür 15)²⁸⁶. Oldukça dar bırakılan kapı açıklığının konumlandırıldığı alanda sur yaklaşık olarak 10 m. içeriye girinti yapmaktadır (Figür 16). Surun içinde ve dışında yer alan iki dünya arasındaki en önemli bağlantı noktalarından biri olan bu kapı, güvenlik açıklığı nedeniyle iki yanında dirsek yapan ve adeta burç görevi gören platform benzeri alanlar ile güçlendirilmiştir²⁸⁷. Kapının iki yanında yer alan bu dirseklerin yapımında erken dönemlere at yazıtlı bloklar ve anıtsal yapılara ait mimari parçalar devşirme olarak kullanılmıştır²⁸⁸.

Kuzeydoğu Kapısı: Güneydoğu kapısı gibi dirsekli sur duvarları ile gizlenen kuzeydoğu kapısının genişliği ise yaklaşık 5.20 m., derinliği 3.70 m.dir²⁸⁹ (Figür 17). Kapı, erken dönemde stadiondan başlayan doğu-batı eksenli dar bir yolun agoraya ulaştığı noktada yer almaktadır²⁹⁰. Kuzeydoğu kapısı, Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait tonozlu

²⁸⁴ Kentin ana caddeleri ile ilgili daha kapsamlı bilgiler için bkz.: Özüdoğru 2020, 138-139, 167-168.

²⁸⁵ Özüdoğru 2018b, 31; Özüdoğru 2020, 562-563.

²⁸⁶ Özüdoğru-Dökü 2013b, 50; Özüdoğru 2018a, 127; Özüdoğru 2018b, 31; Özüdoğru 2020, 138, 563.

²⁸⁷ Özüdoğru-Dökü 2013b, 50; Özüdoğru 2018a, 127; Özüdoğru 2018b, 31; Özüdoğru 2020, 563.

²⁸⁸ Özüdoğru-Dökü 2013b, 50; Özüdoğru 2018a, 127; Özüdoğru 2018b, 31; Özüdoğru 2020, 170, 563.

²⁸⁹ Özüdoğru 2015, 49; Özüdoğru 2018a, 126.

²⁹⁰ Bu tali cadde Özüdoğru tarafından *Agora Caddesi* olarak isimlendirilmiştir. Özüdoğru 2020, 168.

anıtsal kapının surun inşasıyla bağlantılı olarak Geç Antik Çağ'da yeniden düzenlenmesiyle oluşturulmuştur²⁹¹ (Figür 18). Çift yönlü ve iki eşikli olan bu kapı yaklaşık 3 m.lik bir geçişle caddeyi doğu yönde dikine kesen plana sahiptir. Kapı söveleri yarım sütun görünümlüdür ve her iki yönünde de kilit taşları üstünde erkek büstleri yer almaktadır. Erkek büstlerinin yüzlerinin tıraşlanmış olması Roma İmparatorluk Dönemi'nde yapılan kapının geç dönemde küçük uyarlamalar ile tekrar işlevine uygun olarak kullanılmaya devam ettiğini gösteren detaylardan biridir.

Giriş kapıları dışında savunma duvarlarının inşası esnasında göz önünde bulundurulması gereken bir diğer önemli kentsel planlama konusu ise su temini ve drenaj arasındaki bağlantıdır. Bu bağlamda kentin geç dönem surları içinde kalan castellum dividiculum/nymphaeum, güneydoğu giriş kapısının açıldığı basamaklı ana caddenin altında yer alan su sistemi ve agora III. terasta yer alan tholos nymphaeum oldukça önemli arkeolojik bulgular arasındadır. I. teras caddesinin kuzey yönünde 80. metresinde yer alan castellum dividiculum/nymphaeum ve bu su dağıtım merkezine bağlı olarak batı stoa boyunca uzanan su dağıtımına ait beş sıralı künk sistemi kentin sur dışında kalan yerleşimlerine sağlanan su dağıtımının nasıl yürütüldüğünü göstermesi bakımından önem taşımaktadır. Aynı şekilde castellum dividiculum/nymphaeumdan dağıtımın yapıldığı bir diğer bağlantı noktası ise kuzeydoğu giriş kapısının açıldığı ikincil ana caddenin zemininde yer almaktadır. Kentin geç dönem su temini ve dağıtımını ilerleyen bölümlerde detaylı olarak incelenecek bir diğer konu başlığıdır. Ancak şu noktada bilinmesi gereken en temel veri; Kibyralıların kentin su dağıtımını konusunda yüksek önem taşıyan divisoriumu surun içinde, güvende tutuyor olması ve gelişmiş bir dağıtım sistemi ile buhran dönemlerinde dahi kente suyun dağıtılabildiği olmasıdır.

Geç Antik Çağ ve Bizans tahkimatlarının az sayıda ayrıntılı çalışması gerçekleştirilerek yalnızca sınırlı bölgesel çalışmalar olarak yayımlanmıştır. Nicaea veya Ankyra gibi büyük müstahkem geç dönem merkezlerinin birçoğundan bilinen epigrafik kanıtların bulunmadığı durumlarda; şehirlerin karşılaşmış oldukları tehdit ve saldırılara karşı geliştirilmiş teknik beceriler, bölgesel ve geleneksel inşaat teknikleri, politik ve sosyo-ekonomik koşulların yaratmış olduğu farklılıklar göz önünde tutulduğunda surların tarihlendirilmesi noktasında büyük sorunsallar ile karşı karşıya kalınmaktadır²⁹².

²⁹¹ Özüdoğru 2018a, 126; Özüdoğru 2018b, 31; Özüdoğru 2020, 168, 563.

²⁹² Müth vd. 2016, 4.

Dolayısıyla Anadolu'daki tahkimatların MS V. yüzyıldan XII. yüzyıla dek evrimini kesin olarak tanımlamak henüz mümkün değildir.

Ayrıca tahkimatların Geç Antik Çağ'daki rolü de devam eden bir diğer tartışma konusudur. Bazı bilim insanları, bu dönemde inşa edilen surları askeri veya siyasi krize pratik bir cevap olarak görürken; tam aksi bir görüş ile emperyalist gücün sembolizmi olarak düşünenler de bulunmaktadır²⁹³. Birkaç örnek dışında²⁹⁴ Geç Antik Çağ tahkimatlarının tümünü sosyal olarak etkileyici peyzaj anıtları olarak kabul etmek, askeri seçkinlerin stratejik mantığı üzerine spekülasyon yapmanın ötesine geçemez. Dolayısıyla Kibyra geç dönem surlarının; konumu, tasarımı ve dokusu göz önünde bulundurularak tamamıyla stratejik kaygılarla mevcut tehlikeye karşı inşa edildiği net bir şekilde ifade edilebilir. Kibyra özelinde bölge tarihi değerlendirildiğinde dönemin en büyük tehlikesinin, daha önce de detayları ile bahsedildiği gibi, Arap akınlarından²⁹⁵ ziyade haydutluk faaliyetleri olduğu yönündedir²⁹⁶. Dolayısıyla bölge içinde mücadele edilen haydutluk, surların tarihlendirilmesi hususunda elimizdeki neredeyse en önemli veridir.

Bu bağlamda surun tarihlendirilmesi hususunda özetle dönem analizi yapılacak olunursa; merkezi hükümetin zayıflaması ile birlikte Küçük Asya'nın dağlarında haydutların sayısının hızla arttığı ve Antik Çağ'ın en ünlülerinden olan Pisidia ve Isauria haydutlarının III. yüzyıldaki kaostan faydalanarak baskınlar düzenlemesine sebep olduğu görülmektedir²⁹⁷. Foss, Elmalı Ovası'ndan Kibyris'e kadar uzanan kuzeydeki yaylalar ve havzaların MS III. yüzyılın sonlarında itibaren VI. yüzyıla kadar haydutluktan oldukça etkilendiğini ve başta tarım faaliyetleri olmak üzere pek çok yönden sarsıldığını ifade etmektedir²⁹⁸. Bu süreç içinde sadece Kibyra değil başta Pisidia yakınlarındaki bölge kentleri olmak üzere pek çok şehir çeşitli mücadele yollarına başvurmuştur. Bu mücadele

²⁹³ Crow 2017, 91.

²⁹⁴ Tahkimatların sivil anıtlar olarak statü göstergesi amacıyla inşa edilmiş olması Euchaita'da (Çorum) epigrafik bir belge ile kanıtlanmıştır (Anderson 2013, 79). Kentte ele geçirilen yazıta göre; MS IV. yüzyılın başlarında Aziz Theodoros kült merkezi olan küçük boyutlu yerleşime İmparator Anastasius MS 515 yılında, bir sur inşa ettirerek kente polis unvanı vermiştir (Mango-Şevçenko, 1972). Öncesinde Aziz Theodoros'un mistik gücü ile korunduğu düşünülen kentin yeni surları fiziksel bir koruma olmasının yanı sıra Euchaita'nın kentsel kimlik bilgilerinin resmileştirilmesine ve emperyal otoritenin benimsenmesine de hizmet etmiştir.

²⁹⁵ Arap akınlarına dair bölgede ve kentte yazılı ve arkeolojik somut veri henüz bulunmamaktadır.

²⁹⁶ Özüdoğru 2018a, 127; Özüdoğru 2018b, 28-29, 56; Özüdoğru 2020; 169, 559-560.

²⁹⁷ Foss 1978, 25.

²⁹⁸ Foss 1996, 20.

yöntemlerinden en önemlisi; Aphrodisias, Sagalassos ve Kibyra'da da olduğu gibi güçlü surlar inşa etme²⁹⁹ ve askeri güçleri olan özel valiler görevlendirilmek olmuştur³⁰⁰.

Ancak bahsi geçen diğer kentlerde olduğu gibi Kibyra'nın yer aldığı bölgeye kadar ilerleyen Pisidia ve Isauria haydutlarının Kibyra kent merkezini tehdit ettiği ve bunun sonucunda surların inşa edilmiş olduğu ne epigrafik ne de edebi kaynaklar aracılığı ile kanıtlanmamıştır. Yine de bu yeni, kompakt savunmalı kent merkezi, tarihlendirilmesi net olmasa da MS V. yüzyıldan itibaren şekillenmiş olmalıdır. Bu dönem haydutluk sebebi ile yayla bölgelerinde iç güvenlik için daha fazla endişeyi yansıtmaları bakımından önemlidir. Dolayısıyla istila korkusu ile dış tehditlere karşı inşa edilen Kibyra geç dönem savunma duvarları inşasının güçlü bir merkezi otoritenin müdahalesiyle ancak kısa süreli bir istikrar zamanında, MS V. yüzyıl içerisinde, gerçekleştirildiği düşünülebilir³⁰¹.

2.3.2.1.2. Dini Yapılar

Hıristiyanlığın ortaya çıkışı ve devletin resmi dini olarak benimsenmesi toplum yaşantısını derinden etkilemesinin yanı sıra, karşı konulamaz bir şekilde kentsel dönüşüme de yol açmıştır. Eski Çağ'da kamu ve toplum odaklı kentsel yaşam, Hıristiyanlık düşüncesinin temeli olan ahiret yaşantısının önemi çerçevesinde dini yapı temelli olarak köklü bir değişim göstermiştir. Bu dönemde fikirlerle birlikte fiziksel değişim de başlamış, kentlerde sayıca azalan pagan topluluklarının da etkisiyle çok tanrılı dinlerle ilişkili yapıların pek çoğu kullanım dışı bırakılmıştır. Tapınakların bazıları kiliseye dönüştürülmüş, pagan eğlenceleri için inşa edilen kamu yapıları ise ya tamamen yok olmaya bırakılmış ya da yeni kentin ihtiyaçları doğrultusunda yapı taşı kaynağı olarak kullanılmıştır. Toplumsal yaşamın yeni odak noktaları olan kiliseler ise hizmet ettikleri halkla daha yakın bir ilişki içerisinde olacak biçimde inşa edilmişler ve bu nedenle kentin konut alanları ya da merkez noktalarına serpiştirilmişlerdir³⁰². Emperyal ya da diğer resmi kaynaklarla inşa edilen kiliselerin yanı sıra pek çoğu da hayırseverlerin bağışlarıyla özel olarak finanse edilmiştir. Bu durum, o dönem için sivil sınıfın getirdiği daha geleneksel

²⁹⁹ Mitchell 2016, 500: “Aphrodisias ve Sagalassos dâhil Küçük Asya'nın pek çok kenti, MS IV. yüzyıl ortalarıyla V. yüzyıl arasında surlar inşa ettiler. Kırsal kesim hala tehdit altındaysa da bu surlar kentler için yeterli korunma sağlıyorlardı.”

³⁰⁰ Aphrodisias ve Sagalassos surları için bkz.: Doruk 1989, 561; Loots vd. 2000, 592-594; Ratte- Smith 2008, 733-734; Vanhaverbeke vd. 2004, 252; 561.

³⁰¹ Kibyra Geç Antik Çağ surları, Kibyra Kazıları Başkanı Şükrü Özüdoğru'nun görüşüne göre de bölgedeki haydutluk faaliyetleri ile bağlantılı olarak inşa edilmiştir. Detaylı bilgi için bkz.: Özüdoğru 2018a, 127; Özüdoğru 2018b, 56; Özüdoğru 2020, 169.

³⁰² Owens 2000, 149.

ve toplumsal sorumluluk biçimlerini desteklemeye yarayan bir kamu yararı politikası haline gelmiştir³⁰³.

Kilise tarihçisi Eusebius'un da ifade ettiği gibi bu yeni dine karşı oluşturulan hoşgörü ortamı ile birlikte artık Hıristiyanlar eski yapıları ile yetinmeyerek kendilerine bütün kentlerde büyük boyutlu kiliseler yaptırmışlardır³⁰⁴. Hıristiyan kiliselerinin MS IV. yüzyıldan VI. yüzyılın sonlarına kadar temel plan tipini oluşturan bazilikalar ise erken dönem kiliselerinin standart biçimi haline gelmiştir. Genel olarak bazilikalar, sütun sıralarıyla üç ya da beş koridora bölünmüş ve yarım daire biçimli bir apsis ile sonlandırılmıştır³⁰⁵. Hıristiyanların bu tür toplantı yeri olarak kullanılan, çok tanrılı inancı hiçbir yönden çağrıştırmayan, belki de sadece devleti akla getiren bir yapı tipini benimsemeleri ise oldukça anlaşılır bir durumdur³⁰⁶.

Kibyra kiliseleri de plansal özellikler bakımından küçük değişiklikleri barındırmakla birlikte hepsi bazilikal plan tipindedir. Bugüne kadar kentte yürütülen kazı ve yüzey araştırmaları sonucunda kent içinde ikisi tapınaktan dönüştürülen toplamda dört kilise, kentin teritoryum sınırlarında ise Yusufça Yaylası'nda bir kilise ve Kocayayla'da bir şapelin varlığı tespit edilebilmiştir (Harita 20)³⁰⁷. Kibyra'nın giderek küçüldüğü ve terkedilmeye başlandığı MS VII.-VIII. yüzyıllarda önem kazanan Yusufça'da ise bazilikal planlı daha büyük bir kilisenin varlığı da bilinmektedir³⁰⁸.

2.3.2.1.2.1. Kent İçi I, II, III ve IV Numaralı Kiliseler

Kent merkezinde yer alan I No.lu Kilise tiyatro tepesinde, Değirmendere Mevkii'ne yakın bir noktada konumlandırılmıştır (Harita 21)³⁰⁹. Henüz bilimsel kazı çalışmalarının gerçekleştirilmediği kilise, yoğun bitki örtüsü ve dolgu toprak içinde son derece harap durumdadır. Hıristiyanlık öncesi dönemde Dor düzeninde inşa edilmiş bir tapınaktan dönüştürülen ya da tapınağın mimari malzemelerinin kullanılmasıyla inşa edilen kilisenin neredeyse tüm yapı elemanları yıkılmış, bu sebeple içi moloz ve çatı kiremitleri ile dolmuştur (Figür 19-21).

³⁰³ Mango 2001, 955-956.

³⁰⁴ Eusebius *C. H.*, 8.1.5.

³⁰⁵ Browne 1912, 5.

³⁰⁶ Mango 2001, 50.

³⁰⁷ Kibyra kent merkezindeki kiliselerin ilk kez değerlendirildiği bilimsel çalışmalar için bkz.: Özüdoğru 2018b, 36-40; Özüdoğru 2020, 571-577.

³⁰⁸ Özüdoğru 2018b, 52; Özüdoğru 2020, 586-587.

³⁰⁹ Özüdoğru 2018b, 39; Özüdoğru 2020, 573.

Kilise dışta 35.00x17.00 m. boyutlarında, doğu-batı doğrultusunda üç nefli, transeptli bazilikal plan tipine sahiptir. Batısında nartheks, kuzeydoğusunda daire, güneybatısında da dikdörtgen planlı birer mekânı yer alır (Figür 22).

Kilisenin duvarları yaklaşık 1 m. kalınlığındadır ve kireç harçlı dolgu malzeme ile dolgu duvar tekniğinde inşa edilmiştir. Görülebildiği kadarıyla örgüde, düzgün kesilmiş büyük boyutlu kesme taşlar ve aralardaki devşirme mimari parçalar kullanılmıştır. Büyük oranda yıkık olan transept duvarları ise kilise duvarlarından farklı olarak moloz taşlar ile inşa edilmiştir (Figür 23). Kilise duvarları ile transept duvarlarını birbirinden ayıran dilatasyon net olarak izlenemez ancak duvar tekniğindeki bu farklılıkların, farklı dönemlerdeki onarımların ya da eklemelerin sonucu olduğu söylenebilir.

Kilisenin ve nartheksin duvarları büyük oranda tahrip olmuştur. Yıkıntı moloz ve bitki örtüsüyle kaplı durumdaki yapının ancak planı tespit edilebilecek kadar birkaç taş sırası yüzeyden izlenebilmektedir. Yapıya giriş, nartheksin batı duvarında, eksenin iki yanına simetrik yerleştirilmiş, 2.20 m. genişliğindeki iki kapı açıklığıyla sağlanmıştır. Kuzey ve güney cephenin birbirine eş düzenlemeye sahip olduğu anlaşılabilmektedir. Doğu cephede eksendeki apsis yarım daire şeklinde 3 m. dışa taşkın olarak yapılmıştır (Figür 24).

Kilisenin genişliğince uzanan nartheks mekânı kuzey-güney doğrultusunda, 15.00x3.50 m. ölçülerinde dikdörtgen planlıdır. İç mekânında bölüntü yoktur. Doğu duvarında biri eksende diğerleri eksenin kuzeyinde ve güneyinde simetrik konumla yer alan toplam üç kapı açıklığıyla naos kısmına geçiş sağlanmıştır. Eksendeki kapının sövelerinin alt kısmı sağlam durumda günümüze ulaşabilmiştir. Naos 26.50x17.00 m. ölçülerindedir ve nef ayrımı karşılıklı yerleştirilmiş altışar sütunla sağlanmıştır (Figür 25). Yaklaşık 0.60 m çapındaki sütunlar, impost başlıklara sahiptir ve sütunların ikisi *in-situ* durumda korunmuştur. Orta ve yan neflerin oranı $\frac{1}{2}$ kadardır. En doğudaki sütunlar arasına iki sütun daha yerleştirilerek nefler sınırlandırılmış ve kolları dışa taşkın transept kısmına geçilmiştir. Bölüntüsü olmayan transept kısmı 26.50 m. uzunluğa sahiptir. Doğuda, içte de yarım daire planlı olan apsis 7 m. genişliğinde ve 4 m. derinliğindedir.

Başka hiçbir özelliği tespit edilemeyen I. No.lu Kilise, plan tipi bakımından değerlendirilmesinin ötesinde şimdilik yoruma açık değildir.

Kilisenin kuzeydoğusunda ve güneybatısında yapıdan bağımsız iki mekân tespit edilmiştir. Kilisenin kuzeydoğusunda yer alan daire planlı yapı 6 m. çapındadır. Güneybatısındaki dikdörtgen planlı yapı ise 8.00x11.00 m. boyutlarındadır (Figür 26-27).

Bunlar da önemli ölçüde tahrip olduğu ve yıkıntı molozla dolduğu için işlevleri anlaşılammıştır. C. Mango'nun da belirttiği üzere, kiliselerin, işlevleri her zaman kesin olarak saptanamayan yapılarla çevrenmesi genel bir durumdur³¹⁰. Dolayısıyla bu iki yapı; vaftiz evi, azizin mezarını örten kutsal bir mekân, idare binası veya depo işleviyle kullanılmış olabilir.

I No.lu Kilise'nin tipolojisinin belirlenmesi ve tarihlendirilmesindeki ana mimari unsur transepttir. Bu doğrultuda Roma mimari geleneğinden alınan bazilikal plana adapte edilen, apsis önünde bemaı da kaplayacak şekilde kuzey-güney doğrultulu yer alan transeptli kiliseler üzerine gerçekleştirilen çalışmaların tipoloji ve işlev olmak üzere iki alanda yoğunlaştığı görülmektedir.

Transeptli kiliseler hakkında gerçekleştirilen en erken çalışmalara imza atan Krautheimer, Lemerle ve Stanzl'in oluşturdukları tipolojiler, transeptin genel plan şeması içindeki formundan ziyade orta ve yan neflerin doğu duvar ile birleşip birleşmediği ve nasıl birleştiği ile ilgilidir. Ancak genel plan şeması içinde değerlendirilecek olursa, en basit ifadeyle, transept kollarının kuzey ve güneyde yapının dışa taşkın ve taşkın olmadığı iki ana formunun olduğu ifade edilebilir.

Krautheimer, Lemerle ve Stanzl'in transeptin kilisenin doğu bölümünde oluşturduğu mekânsal düzenlemeye dayalı olarak belirledikleri tipoloji önerileri ise şu şekildedir: Lemerle'in tipolojisinde iki ana tip vardır. Bunlardan ilki nefleri dik olarak kesen ve onları doğu duvardan ayıran bağımsız transept, ikincisi ise nefleri saran transept tipidir³¹¹. Krautheimer transept tipolojisi için bölüntüsüz, üç bölümlü ve haç transept olan üç tipi önermektedir³¹². Stanzl ise, transeptin ortaya çıkışı ve dönüşümünü aktardığı tabloda kiliseleri nefli transeptli, bölüntüsüz ve bölüntülü ile haç transeptli olmak üzere dört grup altında değerlendirmiştir³¹³.

Ana hatları ile değerlendirilen ve araştırmacılar arasında tartışma konusu olan transept tipolojileriyle ilintili olarak I No.lu Kilise'nin hangi gruba girmesi gerektiğinin kesin cevabı, ileride gerçekleştirilecek kazı çalışmalarının sonucunda verilebilir. Ancak, şu an için gözlemlenebildiği kadarıyla transeptinin kuzey-güney cephelerde dışa taşkın kollarıyla oldukça yalın ve içte bölüntüsüz olarak tasarlandığı söylenebilir.

³¹⁰ Mango 2001, 61.

³¹¹ Lemerle ilk tipin bağımsız bölüntüsüz ve bağımsız üç bölümlü olmak üzere iki alt grubunu oluşturmuştur. Detaylı bilgiler için bkz.: Lemerle 1953, 688-689.

³¹² Krautheimer 1969, 59-68.

³¹³ Stanzl 1979, Taf. 27.

Bazilikal planlı kiliselerde tipolojisi kadar işlevi³¹⁴ de tartışmalı olan transeptin kronolojik olarak ise, MS IV. yüzyıldan itibaren dinsel mimarinin bir parçası haline geldiği ve MS VI. yüzyıl sonlarına kadar yoğun olarak tercih edildiği görülmektedir. Bu bağlamda, MS IV. yüzyılda özellikle İtalya ve Yunanistan'da yaygın olan transeptli bazilikal planlı kiliseler, MS V. yüzyıl ile birlikte Anadolu coğrafyasında da geniş bir dağılıma sahiptir. Bu plan tipindeki kiliselerin; Kilikia ve Isauria³¹⁵, Lykia, Pamphylia ve Pisidia bölgelerindeki iyi korunmuş örnekleri, MS geç IV. yüzyıldan başlayarak VI. yüzyıl sonlarına kadar transeptin kilise mimarisinde tercih edildiğini göstermektedir.

I No.lu Kilise ile plan kurgusu açısından benzerlik kurulabilecek en yakın örnekler ile Lykia, Pamphylia ve Pisidia komşu bölgelerinde karşılaşılmaktadır³¹⁶.

Lykia Bölgesi'nin Patara kentinde kısaltılmış haç transept kurgusuyla tasarlanmış Patara Kent Bazilikası MS V. yüzyılın ikinci yarısına³¹⁷, Phaselis'teki haç transeptli I No.lu Kilise³¹⁸ ve Olympos'taki kısaltılmış haç transeptli Piskoposluk Kilisesi MS V.-VI. yüzyıllara³¹⁹ ve Tlos Kent Bazilikası ise MS IV. yüzyılın ikinci yarısına³²⁰ tarihlendirilmektedir. Bu kiliselerin yanı sıra Limyra ve Aperlae'de kolları dışa taşkın formdaki transeptli kiliselerin varlığı kent plânlarında görülmesine rağmen henüz bu kiliseler hakkında kapsamlı çalışmalar gerçekleştirilmemiştir³²¹.

Pamphylia Bölgesi'ndeki Side'de bölüntüsüz haç transeptli Piskoposluk Sarayı

³¹⁴ Transeptin işlevi üzerine gerçekleştirilen çalışmalar bu konuda farklı teorilerin olduğunu göstermektedir. Örneğin; Krautheimer ve Hill transeptin bir anma mekânı (*memoria*) olarak bazilikaya eklendiğini savunmaktadırlar. Ayrıca Krautheimer koro için kullanıldığını da ileri sürmektedir. Balderstone ise Al Ashmunayn örneği ile haç planlı transeptin mimaride mezhepsel bir ifade biçimi olduğunu aktarmaktadır. Koch'da Roma St. Peter Kilisesi'nde transeptin azizin mezarını vurgulamak için yapılmış olduğunu düşünmesine rağmen Patara, Perge, Sagalassos, Side ve Tlos'ta herhangi bir liturjik ya da işlevsel özellik olmaksızın transeptin tercih edildiği örneklerin de var olduğunu ifade etmektedir. Bazı araştırmacılar ise transeptin vurgulayıcı özelliği ile kiliselerin hem iç mekân hem de dış mekân da anıtsallığı sağladığını ve transeptli plan tipinin tercih edildiği kiliselerin, genellikle buldukları kentlerin en büyük ve en önemli kiliseleri olduğunu aktarmaktadır. Daha kapsamlı bilgiler için bkz.: Balderstone 2004, 33; Hill 1996, 40; Krautheimer 1969, 60; Koch 2015, 43; Mergen 2015, 285; Yıldırım 2013, 116.

³¹⁵ Transeptin doğumunu Kilikia ve Isauria bazilikalara dayandıran Hill'e göre bölgede MS V. yüzyıla tarihlendirilen onüç kilise yer almaktadır. Ancak, Hill tarafından listelenen kiliselerin bir kısmı diğer araştırmacılar tarafından transeptli olarak değerlendirilmemiştir. Bazı farklı görüşler hakkındaki detaylı bilgi için bkz.: Eyice 1976/77, 434; Forstyh 1961, 131-136; Gough 1952, 116; Herzfeld-Guyer 1930, 96-97; Hill 1996, 39-40; Krautheimer 1965, 85.

³¹⁶ Karşılaştırma grubuna dahil edilen Lykia, Pamphylia ve Pisidia kentlerindeki transept kurgusuyla tasarlanmış bazilikal planlı kiliselerin tamamını, transept kollarının kuzey ve güney cephelerde dışa taşkın olduğu örnekler oluşturmaktadır.

³¹⁷ Ceylan-Erdoğan, 2016: 132; Demirton 2018, 131.

³¹⁸ Mergen 2015, 282-283.

³¹⁹ Mergen 2011, 382-387; Öztaşkın 2013a, 82-89, 262-281.

³²⁰ Korkut 2018, 179, Abb. 10; Korkut vd. 2018, 137-138, Res. 4; Tlos Kent Bazilikası ile ilgili en güncel ve kapsamlı kaynak için bkz.: Korkut-Satoshi 2020.

³²¹ Aperlae: Çevik 2021, 324; Hohlfelder-Vann 1999-2000, 203, Fig. 2; Limyra: Peschlow 1984, Abb. 1.

Kilisesi MS IV. yüzyıl sonu V. yüzyıl başlarına, haç transeptli bb Kilisesi MS V.-VI. yüzyıllara³²² ve Perge'deki kısaltılmış haç transeptli A Bazilikası MS V.-VI. yüzyıllara³²³ tarihlendirilmektedir.

Pisidia Bölgesi'nde ise; Sagalassos'ta Dionysos Tapınağı'ndan dönüştürülen E1 Bazilikası ile Apollo Klarios Kutsal alanındaki tapınaktan dönüştürülen kilise kolları dışa taşkın transept ile kurgulanmış örnekler arasındadır ve araştırmacılar tarafından MS V.-VI. yüzyıllara tarihlendirilmişlerdir³²⁴. Kremna'daki C Kilisesi³²⁵ ile Pisidia Antiokheiası'nda kutsal alanda bulunan kilise³²⁶ de dışa taşkın transeptli bazilikal plan tipindedir ve MS V. yüzyıla tarihlendirilmişlerdir.

Sonuç olarak yukarıdaki örnekler ışığında; Anadolu'da sıklıkla karşılaşılan transeptli bazilikal plan tipindeki kiliselerin MS V. ve VI. yüzyıllarda Anadolu'nun dinsel mimarisi içinde yerini aldığı ifade edilebilir.

Bu bağlamda, I No.lu Kilise henüz kazı çalışmaları tamamlanmadan tipolojik ve kronolojik olarak kesin sonuçlar verebilecek nitelikte olmasa dahi transeptin Anadolu'nun dini mimarisi içinde yer bulması ve gelişimi ile Kibyra kent peyzajındaki değişim ve kent merkezindeki Hıristiyanlık düşüncesinin hâkimiyeti göz önünde bulundurularak MS V.-VI. yüzyıllara tarihlendirilebilir³²⁷.

Yine de transept duvarlarının kilise duvarlarından farklı olarak moloz taşlar ile inşa edilmiş olması kilisenin ana kütle için farklı bir inşa tarihi ihtimalinin de tartışılmasını gerekli kılmaktadır. Bu bağlamda, daha önce de ifade edildiği üzere kilisenin ana kütle için daha erken bir tarihte, bu alanda var olan tapınağın yapı malzemeleri ile inşa edilmiş ve tapınaktan dönüştürülen ana kütle için işlev problemine çözüm olarak çok kısa bir süre içinde transept eklenmiş olmalıdır³²⁸.

³²² Yıldırım 2013, 25-26, 120, 219, Res. 11-12 (Piskoposluk Sarayı Kilisesi); 219-222, Res. 319-320 (bb Kilisesi).

³²³ İnan 1987, 187-188, Krautheimer 1965, 84, Fig. 30; Rott 1908, 47, Abb. 19.

³²⁴ Jacobs 2015, 188; Lanckoronski vd. 1892, 149-151; Fig. 123-126; Mitchell vd. 1989, 72, Fig. 5; Strzygowski 1903, 49-50; Abb. 36-37; Talloen-Vercauteren 2011, 366, 368; Waelkens 1993, 93-94.

³²⁵ Öztürk 1995a, 224-226, Fig. 43.

³²⁶ Öztürk-Mitchell 1998, 201-202, Fig. 39.

³²⁷ Özüdoğru kilisenin, kentin MS 325 yılında ilk kez piskoposluk listelerinde yer almasının ardından ya da MS 417 depremi sonrasında tapınaktan dönüştürüldüğünü aktarmaktadır. Bkz.: Özüdoğru 2018b, 39; Özüdoğru 2020, 573.

³²⁸ Tapınaktan dönüştürülen kiliselerin pek çoğunda Hıristiyan ibadetlerinin farklı gereklilikleri ve artan cemaat gibi pek çok faktör sebebi ile ana kütleyle eklenmiş yapı uzantılarını görmek mümkündür. Öyle ki Sagalassos'ta yer alan transeptli iki kilise de Kibyra örneğinde olduğu gibi pagan tapınaklarından dönüştürülerek inşa edilmiştir.

Hıristiyanlığın Paganizm'e karşı kazandığı zaferin kentteki bir diğer göstergesi ise II No.lu Kilisedir. II No.lu Kilise'nin malzemesi tiyatronun batıdaki üst kısmında, caveaya bitişik olarak inşa edilen Apollon Tapınağı'ndan devşirilmiştir (Harita 22)³²⁹.

Hıristiyanlığın MS IV. ve VI. yüzyıllar arasında toplumun tüm seviyelerine yayılması ve özellikle Theodosius kanunları³³⁰ ile birlikte putperest anıtların öneminin giderek azalması sonucunda eski pagan tapınakları yıkılmış, terkedilmiş ya da kiliselere dönüştürülmüştür³³¹. Kiliselere dönüştürülmeyerek yıkılmaya bırakılan tapınaklar da fırsatçı yapı ustaları ve kireç üreticileri için zengin bir kaynak haline gelmiştir. Kültür mirasını korumaya kararlı kent aristokratları ise özellikle Roma ve Atina gibi eski Pagan güç ve entelektüelizminin kalelerinde, Pagan tapınaklarını kültürel belleğe saygı amacıyla korumaya devam etmişlerdir.

Tapınlardan dönüştürülen kiliselerin sayısız örneği içinde Anadolu'da en iyi belgelenmiş olanlarından birkaçı; Didyma'daki Apollon Tapınağı içine inşa edilen bazilikal planlı kilise³³², Ephesos'taki Hadrian Olympius Tapınağı'nın stoasına inşa edilen Azize Meryem Kilisesi³³³ ve belki de en ilginç olanı Aphrodisias'taki ünlü Aphrodite Tapınağı'nın ilgi çekici devasa bir bazilikal planlı kiliseye dönüşümüdür³³⁴.

Bu örnekler ışığında genel olarak en ünlü dönüşüm senaryosunun; Atina Hephaisteion'da³³⁵ olduğu gibi barışçıl ve stratejik bir yaklaşımla tapınağın yalnızca cella ve adytonlarının yıkılmasıyla dinsel iç mekânlarından ve dolayısıyla işlevlerinden arındırıldığı ve pronaosu veya portikosunun ise dekoratif bir unsur olarak kullanılmaya

³²⁹ Özüdoğru 2018b, 39; Özüdoğru 2020, 573.

³³⁰ (Cod. Theod. XVI 10.2, 4-7, 9-10) Pagan ibadetleri için getirilen kısıtlamalar Constantinus döneminde başlamış, sonraki imparatorlar ile birlikte artarak devam etmiştir. Bu sert müdahaleler I. Theodosius kanunları ile yasallaşmıştır. MS 391 yılında Alexandria'daki Serapeion'un yıkımı bu baskıcı politikanın en vurucu örneklerinden biridir. Serapeion'da gerçekleşen bu şiddet eylemi ile Hıristiyanlar açıkça, Pagan tapınaklarını ve onların hafızalarını yok etmenin ilk görev olduğu mesajını vermişlerdir (Pollini 2013, 12-13). Pagan tapınaklarının kiliseye çevrilerek Hıristiyanlar tarafından yeniden ibadet alanları olarak kullanılması ise ancak I. Theodosius (MS 391/92) ve II. Theodosius'un (MS 415-428) fermanları sonrasında mümkün olmuştur. Hatta MS 407 yılındaki kararda kentlerdeki ve kırsaldaki pagan tapınaklarının halkın kullanımına açılması emri yer almaktadır. Dolayısıyla bu tip dönüşümler en erken MS IV. yüzyılın son çeyreği ile MS V. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilmektedir. Detaylı bilgi için bkz.: Cod. Theod. 16.10.19; Koch 2015, 60;

³³¹ Freidrich Deichmann, 1939 yılında tapınak-kilise dönüşümünün arkeolojisi üzerine ilk büyük çalışmayı yapmıştır. Bu eser, bilinen tapınak dönüşümlerinin bölgesel olarak düzenlenmiş bir katalogu olarak sunan tek bir korpusta bir araya getirme girişimidir. Detaylı bilgi için bkz.: Deichmann 1982a/b.

³³² Knackfuss 1941, 29-36.

³³³ Fasolo 1956, 1-30; Karwiese 1998, 17-21.

³³⁴ Cormack 1990, 75-88.

³³⁵ Sturm 2016, 797-800.

devam edildiği³³⁶ ya da Gaza'daki Zeus Marnas Tapınağı'nda³³⁷ olduğu gibi daha düşmanca bir tutumla, tapınağın tamamen yıkılarak aynı blokların yeniden kullanımı ile kilisesinin beden duvarlarının inşa edilmiş olduğu görülmektedir³³⁸.

Tapınaktan dönüştürülen bu tip kiliselerde apsisin iki yanında kule benzeri köşe odaları yer almaktadır. Suriye etkisine de işaret eden bu köşe odalarının en iyi korunmuş örneklerinden birine ise Kilikia'da, tapınaktan dönüştürülen Diocaesarea Kilisesi'nde rastlanmaktadır³³⁹.

Kibyra II No.lu Kilise tiyatronun batı kısmında, caveaya bitişik olarak konumlanmıştır. İlk inşa evresinde Apollon'a adanmış olan bir tapınaktan dönüştürülen kilisenin etrafında, tapınağın Helenistik evresine ait friz ve sima blokları halen görülebilmektedir³⁴⁰. Bugün yüzeyde net olarak görülebilen tapınağa ait bu yapı malzemeleri, ekonomik açıdan uygun görülerek muhtemelen kilisenin inşasında da kullanıldıklarını ve böylece dönüşüm senaryosunda daha barışçıl bir politika izlendiğini göstermektedir.

Henüz bilimsel kazı çalışmaları gerçekleştirilmemiş olan kilisenin tüm yapı elemanları yıkılmış durumdadır. Dolgu toprak ve odunsu bitkileşmenin yoğun bir şekilde tahrip ettiği kilisenin yapısal ve plansal özellikleri net olarak görülememektedir. Mevcut haliyle geçici rölöve çalışması tamamlanmış olan yapı, dışta doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı, içte üç nefli³⁴¹ bir bazilikadır (Figür 28).

Bugün kilisenin ancak temel seviyesinde korunabilmiş, güçlükle seçilen ve yaklaşık 0.70 m. kalınlığındaki duvarları, az miktarda kireç bağlayıcılı harç kullanılarak düzgün kesilmiş, büyük boyutlu kesme taşlar ve içlerindeki devşirme mimari bloklar ile örülmüştür.

Doğuda apsis düz bir duvar ile sınırlandırılmıştır. Kuzey ve güney cephesi birbirine simetrik düzenlenmiştir. Kilisenin batısı yoğun bitki örtüsü ile kapalıdır. Buradaki yoğun maki örtüsü bu alanda var olması muhtemel nartheks ve kilisenin giriş

³³⁶ Doğu'da (örneğin Gerasa, Baalbek ve Hauran'da) tapınaklardan çevrilen kiliselerin önünde ve çevresinde cephelerin, revakların ve peripteral sütunların şaşırtıcı şekilde günümüze kadar korunmuş olması, Hıristiyanların onları kenti güzelleştiren unsurlar olarak korumaya ve kullanmaya devam ettiğinin açık kanıtıdır. Tsafir-Foerster 1997, 111.

³³⁷ Fowden 1978, 69-75.

³³⁸ Bayliss 2005, 17; Tsafir-Foerster 1997, 111.

³³⁹ Bayliss 2005, 18; Hild-Hellenkemper 1990, 239-240, Abb. 165; Hill 1996, 252-254; Fig. 56.

³⁴⁰ Tapınağa ait mimari elemanlar hakkındaki detaylı bilgi için bkz.: Özüdoğru 2014a, 182, Fig. 17; Kaya 2011, Kat. No 63-64.

³⁴¹ Nefleri ayıran taşıyıcı sistemler görülememektedir. Ancak, mevcut ölçüler kilisenin üç nefli olarak düzenlendiğini göstermektedir.

açıklıkları hakkında bilgi sahibi olmayı imkânsız hale getirmektedir (Figür 29). Eni 16 m. uzunluğunda olan fakat boyu hakkında henüz fikir sahibi olunamayan naosun, boyutları itibariyle muhtemelen üç nefeye ayrılmış olabileceği ifade edilebilir. Ancak, naos ve nefleri birbirinden ayıran taşıyıcı unsurlar yüzeyde görülemez. Doğuda yer alan ve dıştan düz bir duvar ile sınırlandırılan apsis içte 5 m. genişliğinde ve yarım daire planlıdır. Apsisin iki yanında doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı birer pastophorion hücresi yer almaktadır.

I No.lu Kilise’de de olduğu gibi, mimari unsurların ve yazılı kaynakların tarihlendirme açısından yetersiz kaldığı kilise ancak plan tipi bakımından değerlendirilmeye açıktır.

Bu bağlamda, Roma İmparatorluk Dönemi tapınaklarının kiliseye dönüştürülmesinin farklı zaman aralıklarına tarihlendirildiği görülmektedir. Roma ve Atina gibi pagan kültürünün köklendiği yerlerde MS VI.-VII. yüzyıllarda dönüşüm örnekleri ile karşılaşılrken Suriye ve Mısır’daki tapınaklar MS IV.-V. yüzyıllarda kiliselere çevrilmiştir³⁴². Anadolu’da ise erken MS V. yüzyılda başlayan dönüşümün MS VII. yüzyıla kadar devam ettiği görülmektedir. Dolayısıyla Kibyra II No.lu Kilise’nin hangi tarihte dönüşüm geçirdiği ancak ilerleyen yıllarda gerçekleştirilecek olan kazı çalışmaları sonucunda, stratigrafi ve kontekst buluntuların değerlendirilmesi ile anlaşılacaktır.

Plan tipi açısından değerlendirildiğinde, Kibyra II No.lu Kilise’de görülen kiliselerin doğu cephesinin düz bir duvar ile sonlandığı örneklerle Kilikia ve Isauria³⁴³ başta olmak üzere Pamphylia³⁴⁴ ve Lykia’da³⁴⁵ sıkça karşılaşılmaktadır. Suriye kilise mimarisine atfedilen³⁴⁶ bu yenilik esasında Suriye’den başlayarak bütün Akdeniz Bölgesi’nde yaygın olarak kullanılmıştır.

³⁴² Frantz 1965, 187; Trombley 1993, 117.

³⁴³ Bell 1906a, Fig. 11-17-19; Bell 1906b, Fig. 1-8; Beşaltı-Şahin 2018, Fig. 3-7; Ebersolt 1934, Fig. 8; Eyice 1976/77, Lev. I, VIII, IX, XI; Hill 1996; 21-22, Krautheimer 1965, Fig. 29; Russell 1989, Fig. 2; Strzygowski 1903, Abb. 41.

³⁴⁴ Hellenkemper, Pamphylia’nın geçiş bölgesi olduğunu ifade ederek buradaki kiliselerin Kilikia kiliselerinden etkilendiğini aktarmaktadır. Hellenkemper 1994, 217; Rott 1908, 51, Abb. 21.

³⁴⁵ Akyürek-Tiryaki 2010, 389, Res. 1; Çevik 2021, 270-271; Grossmann-Severin 2003, Fig. 10-17-36; Peshlow 1984, 414, Fig. 2; Peschlow 2017, 283, Fig. 24.2; Tiryaki 2012a, 511, Fig. 1; Tiryaki 2012b, 24, Şek. 1.

³⁴⁶ Bu plan tipinin Suriye örnekleri hakkındaki detaylı bilgi için bkz.: Butler 1929; Krautheimer 1965, 110; Tchalenko 1953, Pl. XI-XII; Tchalenko 1990. Ayrıca plan tipinin Gürcü ve Ermeni mimarisindeki kullanımı için bkz.: Bayram 2003.

Bu uygulamanın Kilikia ve Isauria'daki çok sayıda örneğinin arasından bazıları; Alahan Doğu ve Batı Kilise³⁴⁷, Anemurium Merkez Kilisesi³⁴⁸, Ayaş Tapınak-Kilise³⁴⁹, Canbazlı Bazilikası³⁵⁰, Kanlıdivane I ve III No.lu kiliseler³⁵¹, Tapureli C Kilisesi³⁵², Ura Kent Kilisesi³⁵³, Seyranlık Kilisesi³⁵⁴, Uzuncaburç Tapınak Kilisesi³⁵⁵, Özköy Kilise I³⁵⁶, Çukurkeşlik Bazilikası³⁵⁷, Çatıören Kilisesi³⁵⁸, Olba Manastırı Kuzey Kilisesi³⁵⁹, Demirciören Kilisesi³⁶⁰ ve Pullu Kilisesi³⁶¹'dir.

Batı ve Güneybatı Anadolu'da; Ephesos Meryem Kilisesi³⁶² ve Doğu Gymnasium Kilisesi³⁶³, Miletos Aziz Mikhael Kilisesi³⁶⁴, Smyrna Gülbahçe Kilisesi³⁶⁵, Hierapolis³⁶⁶, Laodikeia³⁶⁷ ve Tripolis³⁶⁸ kiliselerinde ve hepsi MS V. yüzyıldan VI. yüzyıllara kadar değişen tarihleriyle birlikte Kibyra'nın da piskoposluk sınırları içinde yer aldığı Karia'da; Aphrodisias³⁶⁹, Knidos³⁷⁰, Iasos³⁷¹, Myndos³⁷² ve Labraunda³⁷³ kiliselerinde görülmektedir³⁷⁴.

Yine doğu cephesi düz duvar ile sınırlandırılan kiliselerin MS V. ve VI. yüzyıllara tarihlendirilen bazı örnekleri ile Pamphylia'da; Perge³⁷⁵ ve Side³⁷⁶ ve Lykia'da; Patara³⁷⁷,

³⁴⁷ Hill 1996, Fig. 2-3.

³⁴⁸ Hill 1996, Fig. 9; Russell 1989, Fig. 2.

³⁴⁹ Hill 1996, Fig. 11.

³⁵⁰ Hill 1996, Fig. 14.

³⁵¹ Bell 1906a, Fig. 11, 17; Eyice 1976/77, Res. 1, 9; Hill 1996, Fig. 36, 38.

³⁵² Hill 1996, Fig. 53.

³⁵³ Hill 1996, Fig. 54.

³⁵⁴ Aydın 2004b, Çiz. 4.

³⁵⁵ Hill 1996, Fig. 56.

³⁵⁶ Mörel 2014, Fig. 11.

³⁵⁷ Hill 1996, Fig. 26.

³⁵⁸ Hill 1996, Fig. 25.

³⁵⁹ Özyıldırım-Yeğin 2018, 168, 170, Lev. 1-2.

³⁶⁰ Aydın 2003, Abb. 1.

³⁶¹ Beşaltı-Şahin 2018, Fig. 7.

³⁶² Krautheimer 1965, 81, Fig. 27; Pülz 2011, 66, Res. 21; Strzygowski 1903; Abb. 110; Zimmermann 2011, 132, Plan 6.

³⁶³ Foss 2010, 83; Zimmermann 2011, 135, Plan 8.

³⁶⁴ Niewöhner 2016, Abb. 3.

³⁶⁵ Strzygowski 1903, Abb. 35; Weber 1901, 568-573.

³⁶⁶ Hamam Kilisesi ve Direkli Kilise: Bernardi-Ferrero 1987, 130.

³⁶⁷ Merkezi Kilise, Laodikeia Kilisesi, Kuzey Kilise ve Kuzeybatı Kilisesi: Bayram 2018, Fig. 4-5, 8-9, 12-14; Şimşek-Bayram 2014, Res. 2, Çiz. 1.

³⁶⁸ Erken Bizans Kilisesi: Duman 2013, Fig. 18.

³⁶⁹ Batı Kilise: Dalgıç 2012, 272-273; Dalgıç-Sokolice 2017, 277, Fig. 23.5.

³⁷⁰ C ve D Kiliseleri: Doksanaltı vd. 2016, 57-81; Love 1972, 68-69, Ill. 4; Özgümüş 1992, 7-11, Plan 3-4.

³⁷¹ Serin 2004, 199.

³⁷² Gümüşlük-Myndos Kilisesi: Şahin 2005, 171-184.

³⁷³ Doğu Kilise: Blid 2008, 122-126.

³⁷⁴ Karia'daki bu plan tipine ait kiliseler için bkz.: Serin 2004.

³⁷⁵ A ve B Bazilikaları: Krautheimer 1965, Fig. 30; Rott 1908, Abb. 20-21.

³⁷⁶ AA Bazilikası: Yıldırım 2013, 192-193, Res. 108

³⁷⁷ Kaynak Kilise: Peschlow 2017, Fig. 24. 2.

Rhodiapolis³⁷⁸, Limyra³⁷⁹, Demre/Beymelek³⁸⁰, Demre/Kök Burnu³⁸¹ ve Arneai'da³⁸² da karşılaşılmaktadır.

Dolayısıyla Anadolu'daki benzer örnekler ışığında Kibyra II No.lu Kilise'nin hem dönüşüm senaryosu hem de plansal özellikleri göz önünde bulundurularak MS V.-VI. yüzyıllar aralığında inşa edilmiş olduğu fikri öne sürülebilir. Ayrıca MS 417 yılındaki depremde kentin tapınaklarında meydana gelen hasarın Hıristiyan yönetimi tarafından memnuniyetle karşılandığı da varsayılabilir. Bu hasarlı tapınaklar, MS V. yüzyıl içerisinde Hıristiyanlar tarafından gerektiği gibi restore edilerek kilise olarak kullanılmış olmalıdır.

Kibyra kent merkezindeki bir diğer kilise ise agoranın III. terasında yer almaktadır. Günümüze çok az mimari kalıntı ile ulaşan ve yoğun makileşmenin tahrip ettiği III No.lu Kilise agoranın III. terasında gerçekleştirilen kazı çalışmaları esnasında bitki örtüsünün kısmen temizlenmesi sonucu tespit edilebilmiştir (Harita 23)³⁸³.

Doğu-batı eksenli yapının ana kütlesi Roma İmparatorluk Dönemi agorasının III. terasında ve doğudaki apsis ise II. terasta oluşturulan dolgunun üstünde konumlanmaktadır³⁸⁴. Dolgu toprak ve bitki örtüsü sebebi ile henüz rölöve çalışmaları gerçekleştirilemeyen ancak genel planı güçlükle izlenebilen kilise yaklaşık 25 m. uzunluğunda ve 12 m. genişliğinde olmalıdır (Figür 30)³⁸⁵.

Plan detayları net olarak görülemeyen ancak çok genel hatlarıyla varlığı tespit edilebilen kilise, Geç Antik Çağ Kibyrası'nın savunma duvarları içinde ve kentin agorasında şu ana kadar bilinen tek kilise olması bakımından önem taşımaktadır. Kilisenin bulunduğu konum, Roma İmparatorluk Dönemi'nde Pagan dini ve politik propagandalarının yapıldığı ve kentin en aktif ticari faaliyetlerinin yürütüldüğü kamu alanlarından birisidir. Bu sebeple zamansal ve düşünsel değişimin mekâna yansıdığı en önemli kentsel alan olma özelliğini taşımaktadır.

Bu bağlamda Roma Dönemi'nden Geç Antik Çağ'a geçiş sürecinde agoraların dinsel örgütlenme ve toplumsal yönelime bağlı olarak dönüşüm geçirdiği görülmektedir.

³⁷⁸ Piskoposluk Kilisesi: Akyürek-Tiryaki 2010, 389, Res. 1; Tiryaki 2012a, 511, Fig. 1; Tiryaki 2012b, 24, Şek. 1; Tiryaki 2016, Fig. 2.

³⁷⁹ Limyra Piskoposluk Kilisesi: Pülz-Ruggendorfer 2004, Abb. 3

³⁸⁰ Günağı Kilisesi: İşler 2016, 366, Şek. 3.

³⁸¹ Kök Burnu Kilisesi: Grossmann-Severin 2003, Abb. 10.

³⁸² C Kilisesi: Grossmann-Severin 2003, 114-116, Abb. 36.

³⁸³ Özüdoğru 2018b, 39; Özüdoğru 2020, 574.

³⁸⁴ Özüdoğru 2018b, 39; Özüdoğru 2020, 574.

³⁸⁵ Özüdoğru 2018b, 39; Özüdoğru 2020, 574.

Dolayısıyla Pagan inancını en canlı şekilde yaşatan agoraların en belirgin strüktürel değişimi ise bu alanda kilise veya şapellerin inşa edilmesi ile gözlenebilir.

Hıristiyanlığın Anadolu'da resmen yer bulduğu MS IV. yüzyıl içlerinde kent merkezine, özellikle agoralara inşa edilmiş çok az sayıda kilise ile karşılaşmaktadır.

Pisidia Antiokheia'sındaki Piskopos Optimus'un dönemine tarihlenen (MS 374-381) Aziz Paulus Kilisesi şehir surları içindeki merkeze yakın konumu ve ihtişamı³⁸⁶ ile yakın bölge için Hıristiyanlığın erken dönemlerinde kent merkezine inşa edilen kiliselere önemli bir örnek teşkil etmektedir³⁸⁷. Aynı şekilde Laodikeia'da da MS IV. yüzyıl ile birlikte kentte hızla yayılan Hıristiyanlığa bağlı olarak kent hareketliliğinin kiliselerin etrafında yoğunlaştığı görülmektedir³⁸⁸. Kentin en işlek kamusal alanlarından biri olan Suriye Caddesi ile Kuzey Tiyatro'yu birbirine bağlayan ara sokak üzerinde MS IV. yüzyılda inşa edilen Laodikeia Kilisesi bunun en güzel örneğidir³⁸⁹. Hatta IV. yüzyıl sonrasında kentteki Hıristiyan mahallelerinin ana çekirdeğini Laodikeia Kilisesi ve etrafı oluşturmaktadır³⁹⁰.

MS IV. yüzyılın başlarından farklı olarak V. yüzyıl ve sonrasında ise imparatorluğun genelinde olduğu gibi Anadolu'da da kent merkezlerinde çok sayıda kilise inşa edilmeye başlanmıştır. Özellikle agora gibi kamusal alanlarda yeniden inşa edilen ya da eski Roma Dönemi yapılarından dönüştürülen kiliselerin çok sayıdaki bazı iyi korunmuş örneklerine; Pergamon Aşağı Agora³⁹¹, Ephesos Yukarı Agora³⁹², Iasos Agorası³⁹³, Knidos Dionysos Terası (agora)³⁹⁴, Elaiussa Sebaste Agorası³⁹⁵, Assos Agorası³⁹⁶, Ksanthos Batı Agorası³⁹⁷, Hierapolis Kuzey Agorası³⁹⁸, Kyaneai Agorası³⁹⁹,

³⁸⁶ Kilisenin ilk evresi 70.47x26.50 m. boyutlarında oldukça büyüktür ve zemini mozaikler ile kaplıdır. Demirel 2004, 22, 28-29.

³⁸⁷ Demirel 2004, 22; Öztürk-Mitchell 1998, 210-217, Pl. 140, Fig. 42-43.

³⁸⁸ Şimşek 2018, 93, Fig. 4, 11.

³⁸⁹ Bayram 2018, 125-132, Fig. 8-9; Şimşek 2013b, 21-22; Şimşek 2015a, 21-92; Şimşek 2016, 16, Fig. 37.

³⁹⁰ Şimşek 2015a, 21.

³⁹¹ Kızılavlu: Mathys 2014, 322-323; Radt 2002, 287; Otten 2014, 168; Otten 2017, 227.

³⁹² Serapis Tapınağı'ndan dönüştürülen kilise: Ladstätter 2017, 242, Fig. 19. 3; Bauer 2015, 9-59.

³⁹³ Baldoni vd. 2004, 81-83.

³⁹⁴ C Kilisesi: Love 1972, 68-69.

³⁹⁵ Schneider 2001, 242, 251, Fig. 9; Schneider 2008, 46-61.

³⁹⁶ Batı Kilise: Arslan-Rheidt 2013, 229; Böhlendorf-Arslan 2017, 221, Fig. 16. 1; Clarke vd. 1902, 33, 186-187; Serdaroğlu 1995, 73; Böhlendorf-Arslan 2017, 221, Fig. 16. 1.

³⁹⁷ Agora Kilisesi ve Batı Kilise: Dönmez 2014, 32-34; 35-36; Courtils-Laroche 1998, 467; Manière-Lévêque 2013, 86.

³⁹⁸ Bizans Mezarlığı ve Kilisesi: Arthur 2012, Fig. 10. 8; Scardozzi 2015, 106, 111-112; Wenn vd. 2017, 212; 290-291.

³⁹⁹ E Kilisesi: Kolb vd. 1991, Abb.7, 574.

Laodikeia Kuzey Agorası⁴⁰⁰ ve Tripolis⁴⁰¹ ve Side'de⁴⁰² sütunlu cadde yakınlarında rastlanılmaktadır.

Kibyra Agorası'nın III. terasında inşa edilen III No.lu Kilise de yukarıdaki örneklerde olduğu gibi MS V. yüzyıl sonrasında kamusal alanlarda Hıristiyanlık inancının yaygınlaştırılmaya çalışılmasının kanıtı niteliğindedir.

Henüz yapısal ve plansal özelliklerinin kilisenin tarihlendirilmesi konusunda yetersiz kaldığı III No.lu Kilise Özüdoğru'ya göre; ana kütesinin III. terasa ve doğudaki apsisisin II. terasta oluşturulan dolgunun üstüne yerleştirilmesiyle Roma İmparatorluk Dönemi agorasının simetrini bozmaktadır ve bu sebeple MS 417 depreminin ardından agoraya eklenmiş olmalıdır⁴⁰³.

Dolayısıyla Kibyra Agorası'nda yer alan kilise, Pisidia Antiokheiası'ndaki Aziz Paulus Kilisesi gibi Hıristiyanlığın Anadolu'da yer bulduğu ilk yıllarda değil de ancak en erken Hıristiyan yapı faaliyetlerinin hız kazandığı MS V. ve erken VI. yüzyıllar arasında inşa edilmiş olmalıdır.

Kibyra kent merkezinde şu an için bilinen dördüncü ve son kilise ise IV No.lu Kilise'dir⁴⁰⁴. 2019 yılı öncesine kadar kent bazilikası olarak adlandırılan yapının 2019 yılında başlatılan arkeolojik kazı çalışmaları sonucunda doğusu trikonkhos planlı bazilikal bir kilise olduğu tespit edilmiştir⁴⁰⁵. Yapı ve çevresinde gerçekleştirilen arkeolojik kazı çalışmaları ile öncelikle kilisenin sınırları belirlenerek giriş kısmını oluşturan ve atriuma geçişi sağlayan ön alan, nartheks ve kuzey ile güney yönde yapıya sonradan eklendiği anlaşılan mekânlar ardından ise naos açığa çıkartılmıştır⁴⁰⁶.

Kilise kentin kamu yapılarının yer aldığı merkez tepede, stadionun batısındaki terasta güneydoğu-kuzeybatı doğrultusunda konumlanmaktadır (Harita 24)⁴⁰⁷. Kilisenin konumlandığı tepe batı yönde tiyatroya doğru devam eden doğu-batı doğrultulu ana caddenin kenarında yer almaktadır (Figür 31). Ayrıca kiliseye ulaşım güneyindeki bir ara cadde ile de sağlanmıştır. Merkez tepenin güney yöndeki sınırı olan Kanlıdere üstündeki

⁴⁰⁰ Kuzey Kilise: Bayram 2018, 130, Fig. 12-13; Şimşek 2009, 114-117, Res. 8.

⁴⁰¹ Erken Bizans Kilisesi: Duman 2013, 193, Fig. 18; Duman-Baysal 2014, 634-635; Duman 2019, 335.

⁴⁰² Piskoposluk Sarayı Kilisesi: Yıldırım 2013, 25-26.

⁴⁰³ Özüdoğru 2018b, 39; Özüdoğru 2020, 574.

⁴⁰⁴ 2019 yılında başlayan arkeolojik kazı çalışmaları sonucunda açığa çıkartılan kilise, Kibyra Kazı Başkanı Doç. Dr. Şükrü Özüdoğru tarafından *Bazilikal Planlı Kilise* olarak isimlendirilmiştir. Kibyra Bazilikal Planlı Kilise hakkında yapılan ilk bilimsel çalışma için bkz.: Özüdoğru 2020, 574-577.

⁴⁰⁵ Kilise hakkındaki daha önceki tanımlamalar ve yorumlar için bkz.: Özüdoğru 2010, 510; Özüdoğru 2018b, 39-40.

⁴⁰⁶ Özüdoğru 2020, 574-575.

⁴⁰⁷ Özüdoğru 2020, 575.

köprüye kadar devam ettiği tespit edilen bu ara yol, sivil yapılar ve güney nekropolisin yer aldığı güney tepeye ulaşımı sağlamaktadır⁴⁰⁸.

Kilise dışta 20.00x48.00 m. boyutlarında ve güneydoğu-kuzeybatı doğrultusunda konumlandırılmıştır⁴⁰⁹. Doğusu üç yapraklı yonca şeklinde (*trikonkhos*) düzenlenmiş bazilikal plan tipine sahiptir.

Batısında nartheks, sahanlık ve atrium, kuzeyinde kiliseye bitişik ve güneyinde ise hem kiliseye hem de birbirine bitişik bazı mekânlar bulunmaktadır (Figür 32)⁴¹⁰. Kilisenin duvarları; kaba yonu, büyük boyutlu ve aralarında az sayıda devşirme malzeme bulunan kesme blok taşlar ile örülmüştür. Sonraki dönemlerde yapıya eklenen mekânlar ise düzgün kesme taş, moloz taş ve tuğla gibi farklı malzemeler ile inşa edilmiştir. Kilisenin duvarları ile ek mekânların duvarlarını birbirinden ayıran dilatasyon net olarak izlenebilmektedir. Dolayısıyla duvar tekniğindeki bu farklılıkların, farklı dönemlerdeki eklemelerin sonucu olduğu açıkça ifade edilebilir.

Kilisenin batı ucuna çapraz olarak yerleştirilen 20x20 m. ölçülerindeki kare planlı avlu, temel seviyesinde günümüze ulaşabilmiştir. Avlunun, güneyine merdiven basamaklarının yerleştirildiği ve tonozlu geçişler ile güney yamaçtaki ara yola ulaşımı sağladığı tespit edilmiştir⁴¹¹.

Bazilikaya giriş, avlunun doğusundaki sahanlık bölümüyle başlamaktadır. Sahanlık 3.87x16.93 m. ölçülerinde, kuzey-güney yönünde dikdörtgen plandır⁴¹² (Figür 33). Sahanlığın doğu duvarında, 2 m. genişliğinde iki kapı açıklığı mevcuttur. Alanın zemini opus spicatum tekniğindeki geometrik motif tasarımına sahip döşeme ile kaplıdır ve zeminin bir alt kotunda döşemenin tahrip edilmesi sonucunda üç adet mezar açığa çıkartılmıştır. Mezarların üçü de doğu-batı doğrultuludur, anakaya oyularak oluşturulmuştur ve üstleri tuğlalar ile kapatılmıştır.

Nartheks kısmına sahanlığın doğu duvarındaki kapıların önünde, nartheks yönünde bulunan ve devşirme mimari bloklar ile oluşturulan iki basamaklı birer merdiven ile inilmektedir. Kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı ve içte bölüntüsü olmayan nartheks 7.53x20 m. ölçülerindedir⁴¹³. Doğü duvarında naosa geçişi sağlayan biri

⁴⁰⁸ Ara cadde hakkındaki daha detaylı bilgiler için bkz.: Özüdoğru 2020, 132, 576.

⁴⁰⁹ Özüdoğru 2018b, 39; Özüdoğru 2020, 576.

⁴¹⁰ Özüdoğru 2018b, 39; Özüdoğru 2020, 576.

⁴¹¹ Alanla ilgili ilk tespitler için bkz.: Özüdoğru 2018b, 39; Özüdoğru 2020, 576.

⁴¹² Özüdoğru 2020, 576.

⁴¹³ Özüdoğru 2020, 576.

eksende, diğeri eksene simetrik yerleştirilmiş toplam üç, kuzey duvarında da eksende, sonraki dönemde eklenen mekâna açılan bir kapı açıklığı bulunmaktadır.

Nartheksin batı duvarının kuzey bölümünde sekiz basamaktan oluşan merdiven yer almaktadır. Merdivenlerin dolgusu olarak kireç bağlayıcılı harç ile moloz taşlar kullanılırken merdiven basamakları kaba yonu bloklardan meydana getirilmiştir. Merdivenler olasılıkla nartheksin üst katına erişim için tasarlanmıştır. Ancak, nartheksin duvarları büyük oranda yıkıldığından ikinci kata ve örtü sistemine ait veri elde edilememiştir. Nartheksin zemini geometrik motif tasarımlarına sahip opus spicatum tekniğindeki döşeme ile kaplıdır ve döşemenin bir alt kotunda doğu-batı doğrultulu altı adet mezar yer almaktadır.

Narthekesten naosa geçiş doğu duvarında, biri eksende diğeri ikisi eksene simetrik konumla kuzey ve güneye yerleştirilmiş üç kapı açıklığıyla sağlanmıştır. Eksendeki kapı diğerlerine göre daha yüksek ve geniş tasarlanmıştır (Figür 34)⁴¹⁴. Bu kapının MS II. yüzyıla tarihlendirilen floral bezemeli lento ve söveleri *in-situ* olarak korunmuştur⁴¹⁵.

Naos sütun dizileri ile üç nef bölünmüştür ve orta nef ile yan neflerin oranı ½ kadardır. Kilisenin doğu bölümü içte trikonkhos planlıdır⁴¹⁶. Üç yapraklı yonca planı oluşturan, yaklaşık olarak aynı derinlikte ve aynı genişlikteki üç eksedra dıştan düz duvarlarla sınırlanmıştır. Eksedralar ve beden duvarları arasındaki güneydoğu ve kuzeydoğu köşelerde pastophorion hücreleri yer almaktadır. Doğudaki ana apsisin önünde dikdörtgen planlı bema oluşturulmuştur ve içinde dört basamaklı *syntranon* görülmektedir. Naosta sadece kuzey ve güney nefler opus spicatum döşeme ile kaplı iken pastophorion hücreleri *opus sectile* ve tuğla döşeme ile kaplıdır.

Kuzeydeki Ek Mekân: Nartheksin kuzeyine birleştirilerek inşa edilen ve nartheksin kuzey duvarındaki kapı ile girilen mekân, doğu-batı yönündedir. Odanın zemini opus spicatum tekniğindeki döşeme ile kaplanmıştır.

Güneydeki Ek Mekânlar: Kilisenin güneyine birleştirilen mekânlar kesme taş, moloz taş ve tuğlalarla inşa edilmiştir (Figür 35-36). Yapılan kazı çalışmalarının sonucunda farklı boyutlarda kare ve dikdörtgen plana sahip, düzensiz şekilde biraraya

⁴¹⁴ Özüdoğru 2020, 576.

⁴¹⁵ Kaya 2011, 32; Özüdoğru 2020, 576.

⁴¹⁶ Kilisenin bu bölümündeki çalışmalar henüz tamamlanmış olup kazı çalışmaları sonucunda elde edilecek verilerin tamamının değerlendirilmesi yakın zamanda Doç. Dr. Ş. Özüdoğru tarafından bilim dünyasına aktarılacaktır.

getirilmiş bitişik nizamlı bu odaların, bir sonraki evrede mezar odaları olarak yapıya eklendiği tespit edilmiştir⁴¹⁷. Mekânların bazılarının girişleri kilisenin güney cephesinde yer almaktadır ve hemen hemen hepsinin arasında birbiriyle bağlantı sağlayan kapı açıklıkları mevcuttur. Odaların çoğunun zemini kilisenin diğer birimlerinde de sıklıkla karşılaşılan geometrik motif tasarımına sahip opus spicatum tekniğindeki zemin döşemeleri ile kaplanırken bazı odalarda farklı olarak opus sectile döşemeler görülmektedir. Birkaç odanın zemininin ise özensizce kireç harçlı moloz taşlarla doldurulmuştur.

Güneydoğuda pastophorion hücrelerinin hemen yanına, kiliseye bitişik inşa edilen ilk oda *in-situ* olarak korunan simetrik sütun kaideleri ile bazı odaların mimari açıdan farklı düzenlendiğine işaret etmektedir (Figür 37). Doğu-batı yönünde dikdörtgen planlı bu odanın orta bölümünde kare planlı bir mekân yaratacak şekilde yerleştirilmiş *in-situ* kaideler, kazı çalışmaları ile açığa çıkarılan sütun başlıkları ile küçük boyutlu sütunlar, odanın içinde bir baldaken tasarlandığını göstermektedir. Diğerlerine nazaran daha özenli tasarlanmış olan bu odanın doğu duvarına bitişik şekilde konumlandırılmış bir röliker de odayı farklı kılan bir diğer unsurdur⁴¹⁸.

Röliker dikdörtgen biçimlidir. Doğu yüzü duvara yaslandırılmış ve batı yüzü de devşirme kireçtaşı levhalardan oluşturulmuştur. Kireç bağlayıcı harç ile pişmiş toprak tuğlalarla örülmüştür. Üstü mermer parçalarla kapatılmıştır. Dikdörtgen planlı rölikerin ortasında, röliker olarak kullanılan devşirme bir künk bulunmaktadır. Yuvarlak mermer bir plaka ile kapatılan rölikerin içinde ise üstünde haç ve floral betimlerin olduğu gümüş bir rölik kutusu ele geçmiştir (Figür 38)⁴¹⁹.

Gümüş rölik kutusu ve odanın mimari tasarımı buradaki gömülü kişinin kentin önde gelen din adamlarından biri olabileceğini akıllara getirmektedir. Belki de kilisenin güney cephesine bitişik mezar kompleksinin en doğusunda yer alan bu oda, röliker şapeli olarak ilk inşa edilen mezar odasıdır ve kentin önemli bir din adamının gömüsüne ev

⁴¹⁷ Özudoğru 2020, 574, 577.

⁴¹⁸ Geç Antik Çağ rölikerleri farklı formlar ile çeşitlilik arz etmektedir. En yaygın olanı mermer ya da kireç taşından yapılan, lahit görünümü ve beşik çatı formunda kapakları olanlardır. Aydın tarafından geniş bir repertuar ile kataloglanan Geç Antik Çağ rölikerleri, kiliselerin bema bölümünün altında ve kilisenin çeşitli bölümlerinde yer alan rölikerler olmak üzere iki grupta incelenmiştir. Detaylı bilgi için bkz.: Aydın 2011a. Bu bağlamda IV. No.lu kilisenin güneyindeki mezar odasında yer alan rölikerin, Aydın'ın çalışmasında yer alan örneklerden farklı olarak tamamen devşirme mimari malzemelerle ve daha özensiz bir işçilikle oluşturulmuş olduğu görülmektedir.

⁴¹⁹ Özudoğru 2020, 610.

sahipliği yapmaktadır⁴²⁰. Kentin kutsal sayılan kişinin, ona özel tasarlanan bu odaya gömülmesinin ardından bir Hıristiyan geleneği olarak buraya yakınlarını gömmek isteyenlerin artan talebi doğrultusunda ek odalar yapılmış ve mezar odaları bir temenosu andıracak şekilde her geçen gün sayıca artmış olmalıdır.

Bahsi geçen bu odanın içinde diğerlerinden farklı olarak tek bir mezar yer almaktadır. Bu mezarın etrafı moloz taşlarla çevrilidir. Diğer odalarda ise birden fazla gömünün yer aldığı görülmektedir. Bu kişiler; devşirme lahit mezarlar, devşirme mimari bloklar ve moloz taşlarla çevrelenen mezarlar, iki parçadan oluşan pişmiş toprak tekne mezarlar, kiremit çatma mezarlar, tuğla örtülü mezarlar ve basit şekilde toprak/anakaya oyu mezarlara defnedilmişlerdir⁴²¹.

Etrafında yer alan çok sayıdaki mezar odası ve kilisenin farklı mekânlarındaki geç dönem gömüleri, IV. No.lu kiliseyi kent merkezindeki diğer kiliselerden farklı kılmaktadır. Kilisenin çevresinin adeta bir temenosa dönüştürülerek Hıristiyan gömülerinin gerçekleştirilmiş olması öncelikle kilisenin konumu ile bağlantılı olmalıdır. Ölümle başlayan Hıristiyan inanç sisteminin temelindeki kutsallık anlayışıyla ölüm olgusunun da kutsallaştırılmış olması, Hıristiyan gömülerinin pagan inancına ait yapıların uzağındaki böyle bir kilisenin etrafında yer almasını net bir şekilde açıklamaktadır.

Ancak bu konudaki sorunsal, kilisenin literatürde kabul gören adla, *mezar kilisesi* olarak tanımlanıp tanımlanamayacağıdır. Bilinen örnekler ışığında Geç Antik Çağ'daki mezar kiliselerinin, kutsal bir kişinin mezarının bulunduğu yere inşa edilen kiliseler olarak ifade edildiği görülmektedir⁴²².

⁴²⁰ Mevcut araştırmalar Kibyralı ünlü bir azizi ya da önemli bir din adamını henüz kanıtlamış değildir. Dolayısıyla bu odanın Kibyralı bir azize ya da din büyüğüne ait olduğunu söylemek henüz doğru olmayacaktır. Geç Antik Çağ'da bir bakıma Hıristiyanlığın yayılma politikasına hizmet eden aziz röliklerinin, yerel azizi olmayan yeni bölgelere aktarılması geleneği de (*translasyon*) göz önünde bulundurularak bu odanın sadece daha kutsal bir odaya dönüştürülmüş olduğu yorumunun ötesindeki net ifadelerden kaçınılmalıdır. Aziz röliklerinin taşınması hakkındaki daha kapsamlı bilgiler için bkz.: Baumeister 1988, 132; Kötting 1965, 18; Kötting 1990, 76. Ayrıca Paganlarda olduğu gibi Geç Antik Çağ'da da bağış yapma geleneğinin hala devam ettiği görülmektedir. Bu dönemde Hıristiyan hayırseverler kiliselere yüklü miktarlarda bağış yapmaktadır. Bu hayırsever ve bağışçıları memnun etmek için kendilerine kilise içlerine gömülme ayrıcalığı tanınmıştır. Dolayısıyla tasarımsal olarak farklı olan bu oda bir bağışçı için de inşa edilmiş olabilir. Geç Antik Çağ'da hayırseverlik faaliyetleri için bkz.: Brown 2012, 72-90.

⁴²¹ Mezarlara ait istatistiksel veriler için bkz.: Özüdoğru 2020, 589.

⁴²² Örneğin, Başkent Konstantinopolis'teki Khora Manastırı, seksendört müridiyle şehit edilen Aziz Babylas'ın gömülü olduğu kutsal nekropol alanına üstüne inşa edilmiştir. Akyürek 1995, 5. Benzer örnekler için bkz.: Andriake A Kilisesi (Öztürk-Çekilmez 2016, 34-35); Ephesos Yedi Uyurlar Nekropolü'ndeki kilise (Evren 1996, 25 vd.); Elaiussa Sebaste Bizans Bazilikası (Schneider 2008, 59-60); Hierapolis Aziz Philippus Kilisesi (D'Andria 2014, 127); Çatıören Kilisesi (Koch 2015, 243); Patara Mezar Kilisesi (Peshlow 2015, 463-473)

Bu doğrultudaki ilk değerlendirmelere göre, kesin olmamakla birlikte, IV. No.lu Kilise'nin Geç Antik Çağ'da pagan toplumuna ait bir yapıdan dönüştürülerek inşa edilmiş olabileceği düşünülmektedir⁴²³. İlk incelemeler, yapının hem tam olarak doğu-batı doğrultulu olmaması hem de duvar örgü tekniği ile MS I.-II. ve III. yüzyıllara tarihlendirilen mimari elemanları nedeniyle MS 23 yılındaki depremi sonrasında kentte hız kazanan inşa faaliyetleri esnasında inşa edilmiş ve Geç Antik Çağ'da ise kiliseye dönüştürülmüş olabileceğini göstermektedir⁴²⁴. Şayet bu görüş doğru ise yapı, Anadolu'da bilinen standart mezar kiliselerinde olduğu gibi bir din şehitinin mezarının üstüne inşa edilmiş olamaz.

Mezar kilisesi olarak nitelendirilmeler de, herhangi bir kutsal kişinin mezarının bulunduğu alan üzerine inşa edilip edilmediğiyle ilgili yeterli bilgi bulunmayan ama içine ve çevresine gömülerin yapılmış olduğu dini yapılar da bulunmaktadır. Bu örnekler, Aziz Ioannes'in öğütünde de yer alan "*ölülerinizi İsa'nın bedeninin yakınına koymalısınız.*" ifadesinden de anlaşılacağı üzere Tanrı'nın evi olarak görülen kiliselerin ibadet dışında Hıristiyanların ölülerini gömdükleri ideal mekanlar haline de geldiklerini göstermektedir⁴²⁵. Dolayısıyla burada önemli olan konu, kilisenin mezar kilisesi olarak isimlendirilmesinden ziyade kentteki kutsallığı ve diğer kiliselerden farklı olmasıdır.

Yapıda gerçekleştirilen arkeolojik kazı çalışmaları sonucunda kentin Erken Hıristiyanlık Dönemi için önem taşıyan çok sayıda küçük eser ile kazıma ve kabartma haç bezemeli korkuluk levhaları, levha payesi ve sigma formlu altar masası⁴²⁶ gibi mimari parçalar açığa çıkartılmıştır.

Kilisenin yukarıda genel olarak değerlendirildiği buluntu gruplarının MS IV. yüzyıldan başlayarak, MS V. yüzyılda yoğunlaştığı ve en azından MS VI. yüzyıla kadar devam ettiği görülmektedir⁴²⁷. Dolayısıyla yapının MS IV.-V. yüzyılda inşa edildiği ve

⁴²³ Bu görüş için bkz.: Özüdoğru 2020, 577.

⁴²⁴ Bu görüş için bkz.: Özüdoğru 2020, 576-577.

⁴²⁵ Aziz Ioannes Chrysostom, Opera, Montfaucon, Paris, VII, 71, 74.

⁴²⁶ Kentteki benzer bir diğer altar masası 2018 yılındaki kazı çalışmaları ile işlik fonksiyonuna sahip kuzey yamaç 1 No.lu mekânda bulunmuştur ve buradaki kullanım amacı henüz alandaki çalışmalar devam ettiği için tespit edilememiştir. Ayrıca agora I. teras caddesinin doğu stoasındaki bir geç dönem dükkânında da burada devşirme olarak kullanıldığı düşünülen, bir altar masası daha açığa çıkarılmıştır. 7. dükkândaki tabla, diğerlerinden farklı olarak çerçevesi boyunca art arda sıralanmış, yarım daire şeklinde çanak yuvalarına sahiptir ve tamamı korunamadığı için daire ya da sigma formlu olup olmadığı anlaşılamamıştır. (Sayın 2015, 33, Çiz. 5, Res. 27; Özüdoğru 2020, 562) Kıbyra'da ele geçirilen sigma formlu tablaların Mısır ve Suriye'deki benzerleri MS IV. yüzyıl ile MS VI. yüzyıl arasına tarihlendirilirken Anadolu'da genel olarak MS IV-V. yüzyıllara tarihlendirilmiştir. Suriye ve Mısır: Flood 2001, 60; Strzygowski 1909, Abb. 3; Anadolu: Aydın 2011b, 315; Barb 1956, 43, Fig. 6a; Can-Besikçi 2020; Demirton 2018, 97-98.

⁴²⁷ Özüdoğru 2020, 577.

ilerleyen dönemlerde de çeşitli tadilatlarla kullanılmaya devam edildiği düşünülmektedir⁴²⁸.

Kilise sahip olduğu plan tipi açısından değerlendirildiğinde ise; Hıristiyanlığın erken dönemlerinde oldukça revaçta olan ve cemaat ile manastır kiliselerinin temel planını oluşturan bazilikal plan tipindeki⁴²⁹ kiliselerin Lykia, Pamphylia, Isauria ve Kilikia bölgelerindeki örnekleri bağlamında çoğunlukla MS V. ve VI. yüzyıllarda inşa edildiği görülmektedir⁴³⁰.

Ayrıca kilisenin doğusunun kentteki diğer kiliselerden farklı olarak trikonkhos (üç yapraklı yonca) planında olduğu görülmektedir. Literatürde Mısır ve Ege Tipi olarak da isimlendirilen Trikonkhos plan tipindeki kiliseler Erken Hristiyanlık Dönemi ile birlikte başta Mısır, Filistin ve Anadolu olmak üzere Gürcistan, Ermenistan, İtalya ve Balkanlar'ın da yer aldığı geniş bir coğrafyada görülmektedir⁴³¹. Bağımsız, tek ve çok nefli olmak üzere farklı plan tipleri bulunmaktadır⁴³². Kibyra IV No.lu Kilise çok nefli trikonkhos planlı grupta yer almaktadır.

MS V.-VI. yüzyıllarda başta Lykia olmak üzere Kilikia ve Pisidia Bölgeleri'nde bu plan tipinde inşa edilmiş çok sayıda kilise görülmektedir⁴³³.

⁴²⁸ Bu görüş için bkz.: Özüdoğru 2020, 577.

⁴²⁹ İmparatorluğun desteğini alarak özgürleşen Hıristiyanlar, ibadetlerini yapabilecekleri yeni bir mimari arayış içine girdikleri dönemde toplantıların, mahkemelerin ve imparatorluk kabullerinin yapıldığı, politeizmi hatırlatmayan, uzun dikdörtgen ve geniş planlı sivil bazilikaları yeni ibadet mekânları olarak uygun görmüşlerdir. Özellikle MS IV.-VI. yüzyıllar arasında revaçta olan, fazla mühendislik bilgisi gerektirmeden inşa edilerek istenilen etkinin yakalandığı bazilikal plan tipindeki kiliseler zamanla geniş bir coğrafyaya yayılmış ve uzun yıllar boyunca ufak değişikliklerle kullanılmıştır. Mango 2006, 43, 50-56.

⁴³⁰ Bu genellemeyi destekleyen öneriler ve kanıtları için bkz.: Akyürek 2016, 523; Aydın 2015b, 204; Chavarria-Lewit 2004, 18; Grainger 2009, 196-200; Hill 1996, 55-61; İnan 1998, 63; İşler 2010, 244; Jacobs 2013, 284; Kaymak 2009, 185-186; Koch 2015, 41.

⁴³¹ Trikonkhos plan tipi hakkındaki detaylı çalışmalar için bkz.: Aydın 2005; Aydın 2006; Deichmann 1954, 944-946, 948; Ebersolt 1934, 38-40, Notice 89; Grossmann-Severin 2003, 128-134; Harrison 1963, 149-150; Krautheimer 1965, 87-90; Kurtović-Folić 1997; Lehmann 1996, 331-333; Mercangöz 1990, 126-132; Steppan 1995; Stollmayer 1999.

⁴³² Aydın 2005, 244; Stollmayer 1999, 116.

⁴³³ *Lykia*: Alacahisar Kilisesi (Aydın 2006, 43; Harrison 1963, 136, Fig. 14; İşler 2009, Şek. 120; İşler 2016, 1-21), Bademli Kilisesi (İşler 2020, 241-250), Batı Asarcık Kilisesi (Aydın 2006, 43; Harrison 1963, 137, Fig. 14; İşler 2009, Şek. 119; İşler 2000, Şek. 126; Stollmayer 1999, Abb. 11), Devekuşu Kilisesi (Aydın 2006, 41, Harrison 1963, 131, 137, Fig. 10; Harrison 1979, 527; Grossmann-Severin 2003, 49-53, Fig. 15; 44; İşler 2009, Şek. 121) Dikmen Kilisesi (Aydın 2006, 44; Foss 1994, 29; Harrison 1963, 130-131, Fig. 8), Karabel Bazilikası (Foss, 1994: 28; Harrison 1963, 130-135, Fig. 11; İşler 2012; Steppan 1995, 42), Patara Doğuca Asarı Akropolü Kilisesi (Aydın 2006, 40, 45; Isık 2000, 85), Sion Kilisesi (Foss 1994, 28; İşler 2009, 70 vd.; İşler 2012, 161-173), Muskar ve Ernez Dağ/Çamarkası'ndaki kiliseler (İşler 2009, Şek. 123-124); *Kilikia*: (Aydın 2005); *Pisidia*: (Demirci 2016).

Dolayısıyla benzer örnekler ışığında Kibyra IV No.lu Kilise'nin hem kontekst buluntu grubu hem de plansal özellikleri göz önünde bulundurularak MS IV.-V. yüzyıllar içinde inşa edilmiş olabileceği fikri öne sürülebilir⁴³⁴.

Kilisenin son evresi ise kilisenin etrafındaki mezar odalarının eklendiği dönem, MS V. yüzyıl sonu VI. yüzyıl başı olmalıdır. Bu yapı evresine nartheks ve sahanlıkta bulunan mezarlar da dâhildir. Ancak unutulmamalıdır ki, bu kronolojik ön değerlendirme, henüz başlayan kazı çalışmalarının bir sonucudur ve ilerleyen çalışmalar ile yeni bulgular çerçevesinde değişmeye müsaittir.

2. 3. 2. 1. 2. 2. Yusufça Yaylası V Numaralı Kilise

Kentsel gerileme ile eş zamanlı giden kırsal refahın kanıtı niteliğindeki V No.lu Kilise Kibyra kent merkezinin güneybatısında ve yaklaşık 4 km. uzaklıkta yer alan Yusufça Yaylası'nda Dokuzkavaklar çanağının doğu kesiminde konumlanmaktadır⁴³⁵ (Harita 25). Kaçak kazılar nedeniyle oldukça tahrip olmuş durumdaki kilisenin duvarlarının büyük bir kısmı ve örtü sistemi tamamıyla yıkılmıştır. Bu yıkıntılardan ve kaçak kazıların verdiği tahribattan dolayı mimari özellikleri net olarak görülemeyen kilise dışta 26.00x14.00 m.⁴³⁶ boyutlarındadır ve doğu-batı doğrultulu üç nefli, transeptli bazilikal plan tipindedir. Batısında nartheksi mevcuttur (Figür 39). Böylece Kibyra kentinin transeptli plan kurgusuna sahip şu ana kadar bilinen iki kilisesinden biri olma özelliğini taşımaktadır.

Yapının duvarları kaba yonu moloz taşlar ve yer yer iri boyutlu düzgün kesilmiş sarımsı kireçtaşı bloklarla örülmüştür (Figür 40). Kalın tutulmuş derzlere irili ufaklı taş kırıkları (helik) yerleştirilmiştir. Nefleri ayıran taşıyıcılar ise iri ve düzgün tıraşlanmış sarımsı kireç taşı bloklar ile örülmüştür. Net olarak görülememekle birlikte kesme taş sıralarının arasında düzensiz yerleştirilmiş tuğla malzemeye yer verildiği izlenmektedir. Kilisenin inşasında kullanılan sarımsı kireçtaşı taşlar, ulaşım kolaylığından dolayı olasılıkla yakın çevredeki kayalık alanlardaki taş ocaklarından temin edilmiş olmalıdır. Nitekim kilisenin güneybatısındaki yamaçta bulunan kayalıklar olası taş ocakları için uygun bir ortam sağlamaktadır.

Kilisenin sağlam kalabilmiş duvarlarının yüksekliği 1 metreye bile

⁴³⁴ Özüdoğru 2020, 577.

⁴³⁵ Dokuzkavaklar Kilise Yeri yüzey araştırmaları raporları için bkz.: Corsten-Hülden 2014a, 154, Res. 3; Corsten-Hülden 2015, 231, Abb. 5; Dökü-Baytak 2017c, Fig. 7; Dökü-Baytak 2018, 447-448, Res. 13.

⁴³⁶ Kilisenin boyutlarının kent merkezinde yer alan kiliseler ile hemen hemen aynı olduğu görülmektedir.

ulaşmamaktadır. Dolayısıyla simetrik düzenlemeye sahip olduğu düşünölen kuzey ve güney cephelerin düzenlemesini tespit etmek mümkün olamamıştır. Ancak doğu cephede yarım daire planlı apsisin, yaklaşık 3.50 m. kadar beden duvarından dışa taşkın yapıldığı izlenebilmektedir (Figür 41).

Nartheks kısmı yaklaşık 4.00x12.00 m. ölçülerinde kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlıdır (Figür 42). Mekâna giriş, batı cephede eksenin iki yanına yerleştirilmiş birer kapı açıklığıyla sağlanmıştır. İç mekânı bölüntüsüz yapılmış nartheksin doğu duvarında biri ekseninde, diğeri ikisi simetrik konumla eksenin kuzey ve güneyine yerleştirilmiş üç kapı açıklığı bulunmaktadır. Naosa geçiş sağlayan bu açıklıklardan merkezdeki diğeriğine göre ½ oranında daha geniş tutulmuştur.

Naos 18.00x14.00 m. ölçülerindedir. Nef ayırımı, karşılıklı yerleştirilmiş 0.60x0.60 m. ölçülerinde kare biçimli, olasılıkla beş paye ile sağlanmıştır (Figür 43). Orta nefin genişliği yan neflere göre ½ oranındadır. Doğudaki son payeler ile apsis arasında, neflere açılan birer kapı ile ulaşılan transept bölümü yer almaktadır. Dışa taşkın olmayan transept 4.00x14.00 m. ölçülerindedir ve bölüntüsüz düzenlenmiştir. Apsis kısmı içte de yarım daire planlıdır ve 6 m. genişliğe, 4 m. derinliğe sahiptir.

Kilisenin kronolojisini tespit etmek, stratigrafinin yüzey katmanları ile sınırlı olması sebebiyle şimdilik mümkün görünmemektedir. Ancak, transeptli bazilikal plan tipindeki I No.lu Kilise'de de değerlendirilen transept tipolojisi göz önüne alındığında, V No.lu Kilise'nin dışa taşkın transept kollarının olmadığı görölmektedir. Bu yönüyle özellikle Kilikia'daki Korykos Katedrali⁴³⁷ (MS V. yy.), Korykos Transeptli Kilise (Extra Muros Kilisesi)⁴³⁸ (MS V-VI. yy.) ve Kanlıdivane 4 No.lu Kilise⁴³⁹ (MS VI. yy./VI. yy. sonu VII. yy. başı) ile benzer plan tipindedir.

Dolayısıyla benzer örneklerinin kronolojik değerlendirmeleri ile kilisenin *terminus ante quem*inin MS V. yüzyıl olduğu açıkça ifade edilebilir. Fakat MS V. yüzyıl içlerinde inşa edilmiş olabileceği fikri ise tartışma konusudur. Çünkü kilisenin tarihlendirilmesi noktasında göz önünde bulundurulması gereken bir diğeri husus ise Kibyra kırsalı yerleşim planlaması olmalıdır. Bu bağlamda etrafında yapı topluluğu olsun

⁴³⁷ Ebersolt 1934, 138; Gough 1972, 211; Herzfeld-Guyer 1930, 94-108, Fig. 87-88; Hill 1996, 116-121; Fig. 17.

⁴³⁸ Bell 1906b, 8, Fig. 1; Herzfeld-Guyer 1930, 111-124, Fig. 109; Hill 1996, Fig. 18.

⁴³⁹ Bell 1906a, 410-412; Eyice 1976/77, 429-436, Lev. VIII-Res. 9-10; Lev. XVI-Res. 23-26; Hild-Hellenkemper 1990, 93; Pl. 205-207; Hill 1996, Fig. 39; Krautheimer 1965, 82, 85; Strzygowski 1903, 53-54; Abb. 41.

ya da olmasın⁴⁴⁰ Yusufça Yaylası'nda yer alan kilisenin kentsel gerileme ile eş zamanlı olarak inşa edilmiş olabileceği fikri değerlendirilmelidir.

Geç Antik Çağ'ın başlarında kentsel gerilemenin istisnası olarak kırsalda inşa edilmiş çok sayıda kilisenin varlığı başta arkeolojik veriler ve yazıtlar olmak üzere yazılı kaynaklar, hagiografik eserler ve manastır kayıtları aracılığı ile öğrenilmektedir. Bu dönemde kiliseler ya şahısların bağışladığı veya kilisenin satın aldığı özel mülklere ya da zaten var olan köylerin mevcut ulaşım ağına sadık kalınarak stratejik noktalara inşa edilmişlerdir⁴⁴¹. Sonuç olarak inşa stratejileri ne olursa olsun kırsal alanlarda yer alan kiliseler yaşam alanlarının sadece temel mimari yapılarından biri olarak kalmamış aynı zamanda oranın sosyo-ekonomik gelişiminde önemli rol oynayan faktörlerden biri haline gelerek kırsal kesimin dinsel anlamda elit tabakasını oluşturmuşlardır⁴⁴². Ayrıca tarım ekonomisini besleyen kırsal alanlara konumlanan kiliselerin yönetimlerinin İmparator Arcadius ve Honorius tarafından MS 398 yılında yürürlüğe konan bir yasa ile ilgili kurallarının da belirlendiği bilinmektedir⁴⁴³.

Bu bilgiler ışığında kırsalda konumlanan kiliseler bölgesel olarak değerlendirildiğinde Doğu Lykia'da MS IV. ve V. yüzyıllarda çiftlik yerleşimlerinin yakınlarında konumlanan kiliselerin yalnızca köylü sınıfın dini gereksinimlerini karşıladıkları düşünülerek "köy kiliseleri" olarak adlandırıldığı görülmektedir⁴⁴⁴. Doğu Lykia'nın köy kiliseleri olarak nitelendirilen bu kırsal/çiftlik kiliselerinden üç nefli bazilikal plan tipindekiler MS V.-VI. yüzyıllar arasına tarihlendirilmişlerdir fakat ekleme ve değişimler ile Orta Bizans Döneminde de kullanılmaya devam etmişlerdir⁴⁴⁵. Çiftlik yerleşimlerinde yer alan tek nefli kiliseler ise mimari süsleme ve duvar resimleri sebebi ile MS IX.-X. yüzyıllar arasına veya daha geç bir tarihe, XI.-XII. yüzyıllara tarihlendirilmişlerdir⁴⁴⁶.

Karia Bölgesi'nde de Lykia'da olduğu gibi MS V. ve VII. yüzyıllar arasında kırsalda yoğun bir yapılaşma olduğu dikkati çekmektedir. MS V. yüzyıldan itibaren Karia peyzajını çekirdek köyler, yerleşim ve üretim alanlarının yakınında bulunan kilise ve ufak

⁴⁴⁰ Yusufça Yaylası V No.lu Kilise'nin etrafında tespit edilen metal cürüfları ve amorf seramik parçaları bu alanda sanayileşmiş bir yerleşimin olabileceği fikrini akıllara getirmektedir. Corsten-Hülden 2014a, 154; Corsten-Hülden 2015, 231; Dökü-Baytak 2017c, 267; Dökü-Baytak 2018, 448.

⁴⁴¹ Detaylı bilgi için bkz.: Brogiolo-Chavarría 2008; Dagron 1977.

⁴⁴² Kaplan 1990, 15-25.

⁴⁴³ Cod. Iust. 1,3,11.

⁴⁴⁴ Aydın 2019a, 536; Doğan 2007a, 2-3, 5.

⁴⁴⁵ Aydın 2019a, 537; Foss 1994, 1-52; Harrison 1963, 126-136.

⁴⁴⁶ Kupke 1991, 213-218, Abb. 7; Kolb 1998, 345 vd., Res. 4-5; Kolb-Thomsen 2000, 218-219, 228, 230, Çiz. 2-5.

ibadet yapıları oluşturmaktadır⁴⁴⁷. Ayrıca arkeolojik veriler bölgenin önemli kentlerinden biri olan Iasos'ta Bizans yerleşimin MS XIII. yüzyıla kadar devam ettiğini göstermektedir⁴⁴⁸.

Geç Antik Çağ'da imparatorluk genelinde kırsal yerleşimlerdeki artış Dağlık Kilikia'da da gözlenir. MS V. yüzyıl ile birlikte bölgede huzursuzluk yaratan Isaurialı haydutların yenilgiye uğratılmasıyla Dağlık Kilikia Bölgesi'nde ekonomik ve kültürel anlamda refah süreci yaşanır ve MS V. yüzyılın sonu VI. yüzyılın başlarında bölgedeki mimari faaliyetlerde artış gözlemlenmektedir⁴⁴⁹.

Kilikia kırsalının kilise mimarisi ise Isauria⁴⁵⁰ ve Kuzey Suriye bölgesindeki inşa geleneğini yansıtmaktadır. Bu kiliseler MS V. yüzyıl itibarıyla kırsal mimarideki yerini almıştır. Ancak MS VII. yüzyıl ve IX. yüzyıl arasındaki Arap egemenliği bölgede yapı faaliyetlerini engellemiş ve bu dönemden sonra yeni kilise inşası yerine onarımlar yapılarak var olan kiliseler kullanılmaya devam edilmiştir⁴⁵¹.

Bu bölgesel ve genel değerlendirmeler ile özellikle Geç Antik Çağ'da kent kırsalında inşa edilen kiliselerin dini sembol olmaları dışında ekonomik anlamda güç ve refahın göstergeleri oldukları ve bölgedeki toprak feodalizminin devamlılığını sağladığı anlaşılmaktadır⁴⁵².

Dolayısıyla kırsal kilise mimarisinde görülen bölgesel farklılıklar da göz önünde bulundurulunca henüz Geç Antik Çağ odaklı sistemli bir yüzey araştırmasının gerçekleştirilmediği Kibyra'nın kırsal yerleşimlerini kesin olarak tarihlemek mümkün olmamaktadır. Yine de genel bir yaklaşımla MS VI. yüzyıl içlerinde, Geç Antik Çağ'ın kaçınılmaz değişimleri ile dengelerin değiştiği Kibyra kent merkezinin karşısında kırsalın

⁴⁴⁷ Daha kapsamlı bilgiler için bkz.: Foss 1987, 213-55; Ruggieri 2005; Serin 2004; Serin 2013, 193, 200.

⁴⁴⁸ Baldoni vd. 2004, 43.

⁴⁴⁹ Aydın 2004a, 58; Aydınoglu 2010, 253-259; Aydınoglu 2013, 90; Aydınoglu 2017, 69; Aydınoglu-Çakmak 2011, 82-83; Hill 1985, 94; Mörel 2014, 159.

⁴⁵⁰ İmparator Zeno'nun anavatanı olduğu bilinen Isauria'nın refahına ve inşa faaliyetlerine olan katkısı hem yazılı kaynaklar hem de arkeolojik verilerle doğrulanmaktadır. Zeno'nun yeniden tahta çıktığı MS 476 yılından itibaren bölgeye ayrı bir önem verdiği, bizzat yaptırdığı ve inşasına finansal destekte bulunduğu pek çok kilise ile manastırın olduğu bilinmektedir. Bu kiliseler hakkında yapılan araştırmalar Zeno'nun döneminde inşa edilen kiliselerin üslup olarak da farklılaştığını göstermektedir. İmparatorun döneminde başkent atölyelerinde yetişmiş ve sonrasında bölgeye gelmiş yapı ustalarının bölgenin din mimarisine olan katkıları özellikle kubbeli bazilikaların yanısıra, mimari plastik ve dekorasyondaki çeşitlilikle ön plana çıkmaktadır. Bu bakış açısıyla Kilikia'daki dini mimaride Isauria ve Kuzey Suriye inşa geleneğinin dışında İmparator Zeno döneminin yapı üslubunun da etkilerinin olduğu açıktır.

İmparator Zeno ve inşa faaliyetleri hakkındaki detaylı bilgiler için bkz.: Evag. Sch. *Eccl. Hist.*, III: VIII; Gough 1972; Gough 1985, 30-34, 100; Guyer-Herzfeld 1930, 31-32, 73-74; Kosinski 2010a, 203-221; Kosinski 2010b; Krautheimer 1965, 51, 115-116; Özyıldırım-Yeğin 2019.

⁴⁵¹ Hild-Hellenkemper, 1990, 99 vd.

⁴⁵² Aydın 2019a, 539.

onun yerini alan bir sosyal merkeze dönüştüğü, hem Yusufça Yaylası V no.lu kilise hem de Yusufça'da yer alan yerleşim alanı ile açıkça görülmektedir. Sonuç olarak kilisenin, MS VI. yüzyıldan itibaren güçlendiği düşünülen Kibyra kırsalında, en geç bu tarihte inşa edilmiş olabileceği ifade edilebilir.

2.3.2.1.2.3. Yusufça VI Numaralı Kilise

Yusufça VI No.lu Kilise, Kibyra'ya yaklaşık 7 km. uzaklıktaki Yusufça beldesinde (Frenk Alanı) konumlanmaktadır (Harita 26). 2003-2004 yıllarında Burdur Müze Müdürlüğüne gerçekleştirilen kurtarma kazıları sonrasında açığa çıkartılan kilise, dışta 23.50x15.50 m. boyutlarında ve doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı, üç nefli bazilikal planlıdır. Batısında nartheks ile nartheksin kuzeybatı bölümüne birleştirilerek inşa edilmiş bir vaftizhane bulunmaktadır (Figür 44)⁴⁵³.

Kilisenin yaklaşık 0.80 m. kalınlığındaki duvarları, kireç bağlayıcılı harç kullanılarak içinde devşirme mimari bloklar ve yer yer tuğlanın da kullanıldığı moloz taşlarla örülmüştür. Duvarların korunan yüksekliği pencere seviyesinin altında kaldığı için özellikle kuzey ve güney cephenin ne şekilde düzenlendiği tespit edilememiştir. Doğu cephede, beden duvarlarından yaklaşık 4 m. dışa taşkın olan apsis üç cepheli düzenlenmiştir (Figür 45).

2003 yılında kilisede gerçekleştirilen kurtarma kazıları esnasında ele geçirilen çok sayıdaki ahşap çivisi ve çatı kiremiti parçaları kilisenin ahşap konstrüksiyonlu ve kiremit kaplı bir örtüsünün olduğuna işaret etmektedir⁴⁵⁴.

Nartheks, 15.50x4.50 m. boyutlarında kuzey-güney yönünde dikdörtgen planlıdır ve batı cephesinde biri eksende diğeri onun kuzeyinde; kuzey cephesinde de batı uçta olmak üzere toplam üç kapı açıklığıyla giriş sağlanmaktadır⁴⁵⁵. Yaklaşık 1 m. genişliğindeki açıklıklarından, batı cephenin kuzeyinde yer alan vaftizhaneyle bağlantılıdır.

Nartheksin doğu duvarında ise naosa geçişi sağlayan üç kapı açıklığı mevcuttur. Eksene ve simetrik konumla eksenin iki yanına yerleştirilen üç açıklıktan eksendeki diğerlerine göre ½ oranında daha geniştir (Figür 46). 13.50x15.50 m. ölçülerindeki naosun nef ayrımı karşılıklı yerleştirilmiş, yaklaşık 1.00x1.00 m. kalınlığındaki kare

⁴⁵³ Kurtarma kazısı sonuçlarına ait raporlar için bkz.: Ekinci 2004, 126-128; Ekinci 2005, 159-161; Ayrıca bkz.: Özüdoğru 2018b, 51-52; Özüdoğru 2020, 586-587.

⁴⁵⁴ Ekinci 2004, 126.

⁴⁵⁵ Ekinci 2004, 125.

biçimli, olasılıkla beş adet paye ile sağlanmıştır. Orta nef ile yan neflerin oranı ½ kadardır. Apsis içte yarım daire planlıdır ve 7 m. genişliğe, 3.50 m. derinliğe sahiptir.

Nartheksin batı cephesine, kuzey kısma birleştirilerek yapılan vaftizhane 5.60x3.90 m. ölçülerinde dikdörtgen planlıdır⁴⁵⁶. Vaftizhaneye, nartheksin batı cephesinde, kuzeyde yer alan kapı açıklığıyla giriş sağlanmıştır. Burada yer alan kapının önüne kesme taş ve devşirme sütun parçaları kullanılarak basamaklar yapılmıştır. Odanın güney duvarı önüne düzgün kesme bloklarla oluşturulan haç biçimli vaftiz havuzu yerleştirilmiştir. Vaftiz havuzuna su teminini sağlayan künkler odanın batı duvarı içinden gelerek havuza bağlanırken tahliye künkleri ise kuzeyde, havuz zemininde “L” biçimli olarak doğu duvarın altından devam ederek boşaltımı sağlamaktadır⁴⁵⁷. Ancak bu alandaki yoğun tahribat ve kısıtlı kazı çalışmaları su temini ve tahliyesini sağlayan künklerin ne yönde devam ettiğini anlamayı zorlaştırmaktadır. Vaftiz havuzunun kazılarında açığa çıkarılan kırmızı bordürlü, mavi ve açık yeşil renkteki fresk parçaları, vaftizhanenin duvarlarının fresklerle kaplandığına işaret etmektedir.

Kilisenin nartheks ve naos zemini sarı, mavi, kırmızı, kahverengimsi kırmızı, uçuk pembe, turuncu, siyah ve beyaz renkli taş ve cam tesseralardan oluşan mozaikle kaplıdır⁴⁵⁸. Etrafı geometrik ve bitkisel motifli bordürler ile çevrelenmiş farklı boyutlardaki panolarda kıvrımlı hatlara sahip, ince işçilikli bitkisel motifler, geometrik desenler ve hayvan figürleri *opus vermiculatum*; geometrik bezemeler ise *opus tessellatum* tekniğinde yapılmıştır.

Yusufça VI. No.lu Kilise plan tipi bakımından değerlendirildiğinde dıştan üç cepheli ve içten yarım daire formlu apsisi ile erken dönem başkent mimarisi ile benzerlik göstermektedir⁴⁵⁹.

Apsisi bu şekilde çok cepheli olan kiliselerin MS V. ve VI. yüzyıllarda başta Lykia Bölgesi olmak üzere yakın bölgelerde sıklıkla tercih edildiği görülmektedir. Her ne kadar bazı örneklerde apsis cepheleri Yusufça örneğinde olduğu gibi 90° açılarla inşa edilmemiş, yarım altıgen planlı dahi olsa dıştan üç cepheye sahip olan apsis tasarımı Lykia'da; Doğu Asarcık Kilisesi⁴⁶⁰, Turant Dağı Kilisesi⁴⁶¹, Sura Şehir Kilisesi⁴⁶²,

⁴⁵⁶ Ekinci 2004, 125.

⁴⁵⁷ Ekinci 2004, 125-126.

⁴⁵⁸ Ekinci 2004, 126.

⁴⁵⁹ Erken dönemde başkent örnekleri için bkz.: Mango 2006, 50-51.

⁴⁶⁰ İşler 2009, Şek. 17.

⁴⁶¹ Öztaşkın 2013a, Levha 24, f.

⁴⁶² Kabil 2019, Res. 97-98.

Kyaneai B Kilisesi⁴⁶³, Demre Aziz Nikolaos Kilisesi⁴⁶⁴, Dereagzı Kilisesi⁴⁶⁵ ve Side Piskoposluk Sarayı Kilisesi'nde⁴⁶⁶ karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca yine tamamı MS V.-V. yüzyıla tarihlenen Kilikia'da Karakabaklı Bazilika⁴⁶⁷, Pisidia'da Sagalassos El Bazilikası⁴⁶⁸ ve Phrygia'da Kastabala Bazilikası'nda⁴⁶⁹ da benzer tasarımı görmek mümkündür.

Mozaik Bezeme Repertuarının Teknik ve Kronolojik Açından Değerlendirilmesi

Nartheksin zemin mozaikleri, kuzey-güney doğrultulu iki sıra halinde toplam 24 panodan oluşmaktadır. Panoların tamamı bezemeli iki sıra bordür ile çevrelenmiştir (Figür 46-47). Bordürlerden dıştaki, beyaz zemin üzerine, dönüşümlü yerleştirilmiş çok renkli dama motifi⁴⁷⁰ ile bezelidir. İçteki bordür ise inci-payet dizisini⁴⁷¹ andırır şekilde baklava ve daire motifi dizisinden ibarettir. Kahverengimsi sarı renkli zemindeki baklava ve daire motiflerinin içlerine beyaz, turuncu, kırmızı ve mavi gibi farklı renklerle aynı motifler işlenerek konsentrik bir görünüm kazandırılmıştır.

Bordürlerin sınırlandırdığı ana panel, doğuda ve batıda 12'şer pano içermektedir ve bunların ana temasını, iki sraya şaşırtmalı şekilde yerleştirilmiş, beyaz zemin üzerine kahverengimsi kırmızı renklerle işlenmiş svastika-meander motifi⁴⁷² oluşturmaktadır (Figür 47: a). Bu panoların arasında kalan diğer panolarda motifler siyah zemin üzerine yapılmış, motiflerin ana hatları genellikle beyaz renkle şekillendirilmiştir. Mavi, kahverengimsi kırmızı, uçuk pembe, turuncu renkler kullanılarak da her motif kendi içinde tekrarlanmıştır.

Batıdaki sırada; kuzeyden güneye sırasıyla dört yapraklı çiçek⁴⁷³, çarkıfelek⁴⁷⁴, merkezinde kare motifinin bulunduğu dört düğümlü bir antrolak, zikzak⁴⁷⁵, aralarındaki

⁴⁶³ Kolb vd. 1991, 576.

⁴⁶⁴ Alpaslan 1998, 170; Krautheimer 1965, Fig. 80; Rott 1908, Abb. 123.

⁴⁶⁵ Krautheimer 1965, Fig. 79.

⁴⁶⁶ Yıldırım 2013, Resim 12.

⁴⁶⁷ Aydınoglu-Çakmak 2011, 79, Fig. 11a.

⁴⁶⁸ Jacobs 2015, 188; Lanckoronski vd. 1892, 149-151; Fig. 123-126; Mitchell vd. 1989, 72, Fig. 5; Strzygowski 1903, 49-50; Abb. 36-37; Talloen-Vercauteren 2011, 366, 368; Waelkens 1993, 93-94.

⁴⁶⁹ Kortanoğlu-Barut 2020, Fig. 5, 8; Strzygowski 1903, Abb. 39.

⁴⁷⁰ Décor I. 114f: Çok renkli, ızgara etkisi yaratan dama tahtası motifi.

⁴⁷¹ Décor I. Pl.24e: Boncuk dizisi; Yatay ve köşe noktasına teğet dönüşümlü yerleştirilmiş baklava ve daire motiflerinden oluşan çok renkli bordür motifi.

⁴⁷² Décor I, Pl. 39f: Aralarında dikdörtgen/kare panolar bulunan, ters dönüşlü svastika-meander motifi.

⁴⁷³ Décor II. 42: Quatrefoil; Yaprakları mekik formulu dört yapraklı rozet motifi.

⁴⁷⁴ Décor II. 42: Dönen çarkıfelek/tekerlek.

⁴⁷⁵ Décor I. Pl.199b: Zikzak biçimli gökkuşağı motifi.

birer düğümle birbirine bağlanan dörtlü antrolak ve oldukça deforme olmuş farklı bir antrolak motifine yer verilmiştir (Figür 47: b-f).

Doğudaki sırada; kuzeyden güneye sırasıyla haç, çoklu düğüm, düğümlü iğ (mekik) motifleri, giyoş kollu haç⁴⁷⁶, geometrik geçme⁴⁷⁷ ve çok kollu giyoş motifleri yer almaktadır (Figür 47: g-i). Kuzeyden 1. panoda görülen Yunan haçı motifi çapraz köşelerden uzanan ve karşılıklı iki kenarı uzatılmış altıgen motiflerinin ortasına işlenmiştir, haçın en iç kısmına da kırmızımsı ince bir çizgi halinde haç motifi yapılmıştır (Figür 47: g). 3. panoda yer alan çoklu düğüm motifi, köşeleri ovalilmeklerin birbirine geçirilmesi ile tasarlanmıştır. 5. panoda ise, merkezde düğüm yapan iki bant dört köşede iğ motifi oluşturmuştur. 7. panoda, çapraz olarak yerleştirilmiş iki giyoş dizisi bulunmaktadır. Merkezdeki daireleri ortak olan giyoşlar, diğerleri daha büyük ve eş boyutlu olmak üzere toplam beşer daireye sahiptir. (Figür 47: h). 9. panoda geometrik geçme motifi söz konusudur (Figür 47: ı). İçte kenarları içbükey yapılmış bir eşkenar dörtgen, dıştaki, köşeleri yuvarlak hatlı birer düğüme sahip kare motifinin kenarortaylarından oval düğümler yaparak geçirilmiştir. Motifin merkezine de küçük bir kare motifi oturtulmuştur. 11. panoda dış kenarlarda oval düğümler meydana getiren çok kollu giyoş motifine yer verilmiştir (Figür 47: i).

Naosun zeminini kaplayan mozaikler, geometrik ve floral motifler ile birlikte hayvan figürlerinin de kullanıldığı daha geniş bir bezeme repertuarına sahiptir.

Kuzey nefin zemin mozaikleri; doğu-batı yönlü tek sıra halinde yerleştirilen, siyah konturlu ve beyaz zeminli kare panolardan ve bu panoları çevreleyen kalın bir bordürden oluşmaktadır (Figür 48). Bordür, siyah zemin üzerine beyaz renkli, merkezleri oyuk, köşeleri yuvarlatılmış kare dizisinden meydana getirilmiştir. Bu bordürün çevrelediği panolardan batıdan doğuya doğru 1. panoda çapraz şekilde yerleştirilen ve dallarında meyvesi olan armut ağacı yer almaktadır. Ağacın gövdesi, dalları ve yaprakları siyah, armutlar ise sarı renklidir. 2. panoda, ince beyaz bantla oluşturulmuş eşkenar dörtgenin içinde, aralarındaki birer düğümle birbirine bağlanan dörtlü antrolak motifine yer verilmiştir. Antrolakların ve merkezde oluşan eşkenar dörtgenin merkezlerine küçük kare motifleri işlenmiş; panonun köşesindeki üçgen boşluklar da siyah konturlu, kırmızımsı kahverengi birer lale motifi ile doldurulmuştur. 3. panoda merkezde bir Yunan haçı motifi vardır. Haçın kolları ve merkezi siyah hatlarla eşit parçalara bölünmüş, her bir parçanın

⁴⁷⁶ Décor II. 41: Guilloche cross.

⁴⁷⁷ Décor II. 49: İç içe geçmiş bir kare ve eğrisel kareden oluşan motif.

ortasına iç içe, çift renkli eşkenar dörtgenler yerleştirilmiştir. Haç kollarının uçlarında ise dışta siyah konturlu, içte kırmızımsı kahverengi, uçuk pembe ve beyaz renkli, iç içe ikizkenar trapezler görülmektedir. Merkezdeki haç motifinin kollarının arasına da çapraz yerleştirilmiş çift yönlü oklar işlenmiştir. Diğer tüm motifler gibi oklar da siyah konturludur ve içte kırmızının tonlarıyla gölgelendirme oluşturulmuştur. Kuzey nefte görülebilen son panoda ise iç kısmı yedi sıralı ve birbiri ile ters hizalı inci-payet dizileri ile doldurulmuş, 2. panoda olduğu gibi beyaz ince bantla yapılmış eşkenar dörtgen motifi vardır. Panonun köşelerinde oluşan üçgen boşluklar da yine 2. panodaki gibi birer lale motifiyle doldurulmuştur.

Güney nefteki düzenleme de kuzey nef gibi tek sıra halinde siyah konturlu ve beyaz zeminli kare panolar ile bunları çevreleyen kalın bir bordürden oluşmaktadır (Figür 49). Bordür siyah zemin üzerine beyaz renkle işlenmiş, merkezlerinde küçük birer yuva bulunan yarım daire dizisiyle bezenmiştir. Tanımlanabilir panolardan ilki olan batıdan 1. panoda, dıştan siyah renkle konturlanmış beyaz bantla meydana getirilmiş eşkenar dörtgen motifi bulunmaktadır. Motifin yüzeyi sıra sıra siyah, beyaz, kırmızı ve kahverenginin tonlarındaki zikzak motifleriyle doldurulmuş, panonun köşesindeki üçgen boşluklara ise, kuzey nefte 2. ve son panoda görülen lale motifi işlenmiştir. Batıdan 2. pano siyah ve kırmızı renkli testere dişi motifli⁴⁷⁸ bir bant ile kuşatılmış, yüzeyine çapraz şekilde hurma ağacı motifi yerleştirilmiştir. Ağacın kalın, dik ve pullu gövdesi kırmızı ve kahverengi, üstte iki yana açılan dalları siyah, alt kısımda, iki yana sarkan ve meyveleri taşıyan dalları kahverengi, salkımlı meyveleri ise sarı renklidir. Ağacın gövdesine, iki yandaki boşlukları doldurarak ve sarmallar yaparak asma dallarının sarıldığı görülmektedir. Tanımlanabilir son pano batıdan 3. panodur. Burada 1. panoda olduğu gibi siyah konturlu bir eşkenar dörtgen ile bunun yüzeyini dolduran dörtlü giyoş motifine yer verilmiştir. Köşelerdeki üçgen boşluklara yine siyah konturlu laleler işlenmiştir.

Orta nefin zemini, merkezde batıdan-doğru sıralanmış enlemesine dikdörtgen üç büyük pano, dışta çepeçevre daha küçük panolarla kuşatılmıştır. Dıştaki panolar içteki panolardan iki ince bordür ile ayrılmış, dıştaki turuncu ve beyaz renkli dalga⁴⁷⁹; içteki ise aynı renkli şevron⁴⁸⁰ motifleriyle süslenmiştir (Figür 50).

Dışta, nartheks zeminine benzer şekilde bir atlamalı yerleştirilmiş svastika-

⁴⁷⁸ Décor I. Pl. 10g: Kenarları tırtıklı testere dişi motifi.

⁴⁷⁹ Décor I. Pl. 60g: Dönüşümlü olarak içe ve dışa bakan çanların birbirine teğet yerleştirilmesi ile oluşan dalga motifi.

⁴⁸⁰ Décor I. Pl. 222a: İç içe yerleştirilmiş v biçimli gökkuşağı motifi.

meander motifli panolara yer verilmiş, bunların arasında bulunan ve tamamı dışta çift renkli testere dişi motifli bir bant ile sınırlandırılan panolar geometrik ve bitkisel motiflerle doldurulmuştur. Panolar köşelerde geçme motifinin varyantları; doğu ve batıda eksenal olacak şekilde vazodan çıkan sarmaşık dalları ile bezenmiştir. Diğer panolar ise görülebildiği kadarıyla tasarımlarına göre simetrik konumla sekiz kollu haç, konsentrik daireler ve çokgenlerden oluşan motif tasarımlarına sahiptir.

Batı köşelerdeki panolarda yer alan geometrik geçme motifleri, eşkenar dörtgene geçirilen dikdörtgenimsi iki kapalı şekilden meydana getirilmiş, çapraz yerleştirilen kapalı şekiller, eşkenar dörtgenin köşelerinden geçirilirken iki yanda ovalimsi kıvrımlar oluşturmuştur. Motifin merkezi koyu renklerle gölgelendirilmiş, panonun köşelerindeki üçgen alanlar sarı ve mavi renkli birer lale motifiyle doldurulmuştur.

Doğu köşelerde ise beyaz konturlu büyük bir daire motifi ile sırtları bu dairenin merkezinde teğet birleşen dört yarım daire motifi bulunmaktadır. Yarım dairelerin geçmesiyle dört yapraklı çiçek motifi oluşmuş, yaprakların büyük dairenin dışında kalan üst yarısı koyu renkle yapılmıştır. Çiçek yapraklarının arasındaki boşluklara da orta kısmı içbükey küçük birer yaprak motifi işlenmiştir (Figür 45).

Batı ve doğu eksenlerde yer alan panolarda, beyaz renkli zemin üzerine işlenmiş merkezdeki kantharos benzeri bir kaptan çıkan siyah sarmaşık dalları⁴⁸¹ betimlenmiştir. Helezonlar çizerek tüm pano yüzeyini kaplayan sarmaşık dalları kalp biçimli iri yapraklara sahiptir. Kabin kabartmalı yüzeyi sarı, mavi renklerle vurgulanmıştır (Figür 51).

Kuzey ve güneydeki 3. panolar aralarındaki küçük ince çizgilerle birbirine bağlanan siyah konturlu toplam oniki daire motifiyle doldurulmuştur⁴⁸². Dairelerin merkezleri ile aralarındaki boşluklara iç içe siyah ve kırmızımsı kahverengi küçük dikdörtgen motifleri yerleştirilmiştir.

5. panolarda, siyah konturlu dört dikdörtgen küpün oluşturduğu sekiz kollu yıldız motifi⁴⁸³ bulunmaktadır. Köşelere çapraz uzatılan ve bir köşeleri merkezde birleşen küplerin konturları aynı zamanda sekiz kollu bir haç motifi meydana getirmiştir (Figür 52). Küplerin yüzeyleri önce beyaz bir bantla kuşatılmış, uzun yüzeyler daha sonra dönüşümlü şekilde sarı ve mavi renkle gölgelendirilmiştir. Kare biçimli ön yüzeylerine

⁴⁸¹ Décor I. Pl. 64d: Sarmaşık sarmalı motifi.

⁴⁸² Décor I. Pl. 231b: İç bükey kareler oluşturan teğet daireler motifi.

⁴⁸³ Décor II. 41: Sekiz paralelkenardan oluşan yıldız motifi.

ise beyaz banttandır sonra içte bir kez daha siyah konturlu kare motifi yapılarak yüzeyi sarıyla renklendirilmiştir. Böylece küplere üç boyutlu bir görünüm kazandırılmıştır. Dört yönde oluşan üçgenlerin yüzeyine de iç içe kırmızimsı kahverengi ve mavi renkli üçgenler işlenmiştir.

Orta bölümdeki batıdan 1. panonun merkezinde sekizgen madalyon içine yapılmış bir geyik figürü yer almaktadır. Beyaz zeminli madalyon dışta kırmızı, içte siyah konturlu beyaz bantla⁴⁸⁴ sınırlandırılmış, bantın yüzeyi kırmızı testere dişi motifleriyle doldurulmuştur (Figür 53). Siyah konturlu ve mavi renkli geyik figürü ağaçların arasında, meyveli büyük bir ağaca, arka ayakları üzerinde durarak uzanmış halde betimlenmiştir (Figür 54). Geyiğin arkasında, yanında ve önünde duran sarı meyveli üç ağaç oldukça stilize şekilde işlenmiştir ve ön plan-arka plan ilişkisinin olduğu doğrusal bir perspektif gözetilmeden tasarlanmıştır. Kompozisyonda geyiğin üzerinde durduğu bir zemin çizgisi ise yoktur. Madalyon ile ana pano arasındaki boşluklar üç boyutlu görünüm verilmiş kare, üçgen, baklava dilimi ve trapezler ile doldurulmuş, bunların yüzeyine antrolak, dalga ve küçük baklava dilimi gibi motifler işlenmiştir⁴⁸⁵.

2. panonun merkezinde birinin yüzeyi şevron, diğerinin yüzeyi dalga motifleriyle bezeli geniş iki bantla meydana getirilmiş dört düğümlü büyük bir antrolak motifine yer verilmiştir (Figür 55-56). Düğümlerin uçlarından iki yana ayrılan bantlar, hafif bir kavisle uzanarak panonun kenarortaylarına birleştirilmiştir. Panonun geriye kalan kısmı “U” biçiminde ve ikili giyoş motifinin yer aldığı büyük zencirek dizisiyle kuşatılmış, zencireklerin uçları, bantlarla düğümlerle birleştirilerek dört yönde yarım daire kemerli birer çerçeve oluşturulmuştur. Antrolakın yüzeyi ışınları turuncu, siyah ve mavi renkli güneş diski motifleriyle doldurulmuştur. Dört yöndeki kemerli alanlara karşılıklı şekilde armut ağaçları işlenmiştir. Beyaz zemin üzerine yapılan ağaçların gövdeleri siyah, meyveleri sarı renklidir. Antrolakın düğümleri arasında kalan alanlara oval daldan iki yana helezonlar yaparak sarkan yürek biçimli ikişer sarmaşık yaprağı; panonun köşelerindeki boşluklara ise kare çerçeveler içerisinde nar ağaçları yerleştirilmiştir. Beyaz zemin üstünde yer alan ağaçların gövdeleri siyah, meyveleri kırmızının tonlarında yapılmıştır.

3. ve son panonun sadece doğu yarısı sağlam kalabilmiştir. Burada merkezde iki ucuna küçük birer eşkenar dörtgenin bağlandığı büyük bir eşkenar dörtgen

⁴⁸⁴ Décor I, Pl. 1t: Üç tessera sırasından oluşan tek renkli desen konturu.

⁴⁸⁵ Décor II, Pl 373a: Kanatlı sekizgen motifi; merkeze yerleştirilmiş bir sekizgen ve her kenarına bitişik olarak yerleştirilmiş kareler, kareler arasındaki kenarlarda üçgenler ve köşelerde ise baklava biçimli alanların olduğu merkez motifi.

bulunmaktadır. Bunun dört yanına dikdörtgenler eklenmiş, geriye kalan kısımlar da üçgenlerle doldurulmuştur. Büyük eşkenar dörtgenin yüzeyine, kare merkezli dört kollu çarkıfelek motifi işlenmiştir (Figür 45).

Bema zemini, kuzeyden-güneye doğru yan yana dikdörtgen biçimli üç pano ile kaplanmıştır (Figür 57). Orta kısımdaki pano tamamıyla tahrip olmuş, ancak kuzey ve güney uçtakiler bezemeleri anlaşılabilir durumda korunabilmiştir. Panolar dışta inci-payet; içte çift renkli testere dişi motifiyle bezeli iki kuşakla sınırlandırılmıştır. İki uçtaki panolar eş düzenlemeye sahiptir. Bunlarda, aralarındaki birer düğümlle bağlanan dörtlü antrolak motifine⁴⁸⁶ yer verilmiş, antrolakları oluşturan bantların yüzeyi ikili gıyoş motifiyle doldurulmuştur. Antrolakların herbirinin içine koyu zemin üzerine altı yapraklı rozet⁴⁸⁷, dördünün arasında meydana gelen içbükey dörtgenin merkezine de iç içe iki kare motifi⁴⁸⁸ işlenmiştir.

Apsisin zemini ise tamamıyla, batı yön eksenindeki küçük bir daireden dağılan ışın demetleriyle bezenmiştir (Figür 57).

Yukarıda tasarım özellikleri detayları ile incelenen Yusufça Kilisesi mozaiklerinin bezeme repertuarının, çoğunlukla geometrik motifler ve bunların çeşitlendirilmesi ile oluşan daha karmaşık tasarımlardan oluştuğu görülmektedir. Bu geometrik motiflerin uzun dönemler boyunca mozaik sanatında sıklıkla tercih edildiği bilinmektedir. Bu sebeple mozaiklerin desen repertuarının hem ikincil derecede öneme sahip kenar tasarımı olan hem de ana bezeme alanları olan panoların içinde uygulanan bu tip standartlaşmış; meander, balıksırtı ve gıyoş gibi en basit desenlerin veya oluşturdukları basit kompozisyonların kronolojik gelişimini analiz etmek oldukça güçtür. Araştırmacılar bu motiflerin pek çoğunun kökeninin antik dönem vazo süslemeciliğine dayandığını ve kabaca MÖ V. ve MS VII. yüzyıllar arasında uygulandığını ifade etmektedirler⁴⁸⁹.

Yine de bu tip basit bezeme öğelerinin oluşturduğu karmaşık kompozisyonlarda görülen bazı üslup farklılıklarının mozaiklerin tarihlendirilmesine ve atölyelerinin tespit edilmesine yardımcı olacağı da şüphesizdir. Örneğin, kilisenin naos ve nartheks mozaiklerinde sıkça yer verilen gıyoş motifinin, Geç Antik Çağ boyunca Akdeniz

⁴⁸⁶ Décor I. Pl. 235a: Arada iç bükey sekizgen oluşturacak şekilde, yan yana ve alt alta birbirine ilmikli düğümlerle bağlanan dairelerden oluşan motif tasarımı.

⁴⁸⁷ Décor II. 42.

⁴⁸⁸ Décor II. 39.

⁴⁸⁹ Patacı 2019, 310; Dunbabin 1999, 219.

havzasında, özellikle dini yapıların zemin döşemelerinde, sıklıkla tercih edildiği görülmektedir⁴⁹⁰. Hatta daha erken dönemlerde kullanılan basit giyoşların geç dönemde beş ve daha fazla kol sayısına sahip daha karmaşık bir forma evrildiği örneklerle de karşılaşmak mümkündür. Narthekste kuzeyden 11. panoda da görülen bu tip çok kollu gelişmiş giyoş tasarımlarının; MS IV. yüzyıla tarihlendirilen örneklerine Laodikeia; MS V.-VI. yüzyıllar arasına tarihlendirilen daha geç örneklerine ise Edessa, Ksanthos ve Hadrianoupolis'te rastlanmaktadır⁴⁹¹.

Aynı şekilde inci-payet dizisini andıran ve mozaik terminolojisinde boncuk dizisi olarak bilinen motif tasarımı da bazı örneklerde daire bazı örneklerde ise mekik formlu boncuklardan oluşarak farklılaşmaktadır. Ancak her iki tasarımın da mozaiklerde yoğun olarak bordür motifi olarak tercih edildiği görülmektedir. Boncuk dizisinin yer aldığı çok sayıdaki bordür tasarımı örnekleriyle; Aphrodisias Bazilikası'nda (MS IV. yy.)⁴⁹², Arykanda atriumlu yapıda (MS IV. yy.)⁴⁹³, Ksanthos akropol konutlarında (MS IV. yy.)⁴⁹⁴, Aziz Nikolaos Kilisesi'nin öncülü olan bazilikada (MS IV.-V. yy.)⁴⁹⁵, Sardes sütunlu cadde güney portüğünde (MS IV.-V. yy.)⁴⁹⁶, Tralleis Geç Roma Villası'nda (MS IV.-V. yy.)⁴⁹⁷, Sagalassos Kent Konağı'nda (MS IV.-V. yy.)⁴⁹⁸, Hadrianoupolis B Kilisesi'nde (MS VI. yy.)⁴⁹⁹, Perge Macellumu ve Güney Hamamı'nda (MS V. yy.)⁵⁰⁰ karşılaşmak mümkündür.

Basit geometrik formlardan türetilen bir diğer tasarım olan sekiz kollu yıldız motifi de Geç Antik Çağ mozaiklerinde yoğun olarak kullanılmıştır. Kilisenin orta nefinde dıştaki 5. panolarda bulunan sekiz kollu yıldız motifinin benzerleri; MS IV. yüzyıla tarihlenen Antakya Kavaslı Kilisesi'nde⁵⁰¹ ve Ephesos Meryem Kilisesi'nde⁵⁰², MS V. yüzyıla tarihlendirilen Side konut alanlarındaki mozaiklerde⁵⁰³, MS V.-VI.

⁴⁹⁰ Demirel 2004, 54.

⁴⁹¹ Laodikeia Kilisesi: Şimşek 2015a, Res. 106, 114; Edessa Haleplibahçe Mozaikleri: Karabulut vd. 2011, 69-70, Foto. 82-83; Ksanthos Doğu Bazilika: Raynaud 2009, Fig. 130-131; Hadrianoupolis A Kilisesi Mozaikleri: Patacı 2011, Res. 1-2.

⁴⁹² Campbell 1991, Res. 101-102.

⁴⁹³ Bayburtluoğlu 2007, Res. 2.

⁴⁹⁴ Maniere Leveque- Raynaud 2007, Res. 3.

⁴⁹⁵ Ötügen-Fındık 2009, Çiz. 2.

⁴⁹⁶ Greenewalt 2001, Res. 10-11.

⁴⁹⁷ Dinç-Dede 2003, Çiz. 4.

⁴⁹⁸ Uytterhoeven vd. 2013, Res.10.

⁴⁹⁹ Patacı-Altun 2014, Fig.12.

⁵⁰⁰ Işıklıkaya 2010, Res. 24-26, 41, 84, 87.

⁵⁰¹ Levi 1947, Pl. CXIIIb.

⁵⁰² Reisch 1932, Res. 36.

⁵⁰³ Mansel vd. 1956, Lev. XIX, LI, Res. 71, 156.

yüzyıllara tarihlenen Ksanthos Doğu Bazilikası'nda⁵⁰⁴, Prusia ad Olympum kentinde bir evin bodrum katında ortaya çıkarılan ve MS VI.-VII. yüzyıla tarihlendirilen mozaik zeminde (Yerkapı Mozaikleri)⁵⁰⁵, MS VI. yüzyıla tarihlendirilen Paphlagonia Hadrianoupolis'i A Kilisesi'nde⁵⁰⁶, MS V.-VI. yüzyıllara tarihlenen Nymphaion (Kemalpaşa) yakınlarındaki bir Roma villasında⁵⁰⁷, MS V.-VI. yüzyıllara tarihlenen Hatay Yeniyurt B Kilisesi'nde⁵⁰⁸ ve MS IV.-V. yüzyıllara tarihlenen Perge Güney Hamamı palaestra (VI No.lu mekân) batı portüğünde⁵⁰⁹ yer almaktadır.

Yusufça Kilisesi'nin zengin geometrik tasarımlarından bir diğeri de ana pano ve merkezi motif olan madalyonun arasındaki boşluklarda yer alan; üç boyutlu görünüme sahip kare, üçgen ve eşkenar dörtgenler ile bu motiflerin yüzeyine işlenmiş, dalga ve küçük baklava dilimi gibi geometrik kompozisyonlardır⁵¹⁰. Severuslar Dönemi'nde Kuzey Afrika'da ortaya çıkan bu motif tasarımının Geç Antik Çağ ile birlikte özellikle dini mimaride Yunanistan ve Suriye başta olmak üzere imparatorluğun batı eyaletlerinde sıkça tercih edildiği görülmektedir⁵¹¹. Temel geometrik motiflerin kümelenmesi ile oluşan bu desen repertuarı için Anadolu'da çok sayıda paralel tespit etmek mümkündür. Bu şemadaki tasarımların görüldüğü bazı örnekler arasında; Aphrodisias Bazilikası mozaïği (MS IV. yy.)⁵¹², Amisos mozaikleri (MS V. yy.)⁵¹³, Antakya Büfe Evi 5 no.lu oda (MS V. yy.)⁵¹⁴, Mevsimler Evi 3 no.lu oda (MS V. yy.)⁵¹⁵ ve Deniz Tanrıçası Evi (MS V. yy.)⁵¹⁶ mozaikleri, Perge Macellumu ve Güney Hamamı mozaikleri (MS V. yy.)⁵¹⁷, Derecik Bazilikası mozaikleri (MS V. yy.)⁵¹⁸, Manisa Gördes Manastırı mozaikleri (MS V.-VI. yy.)⁵¹⁹, Kelenderis Agora Bazilikası mozaikleri (MS VI. yy.)⁵²⁰, Prusia ad Olympum kentindeki Yerkapı Mozaikleri (MS VI.-VII. yy.)⁵²¹, Hatay Yeniyurt

⁵⁰⁴ Raynaud 2010: 44, Fig. 29-30.

⁵⁰⁵ Okçu 2009, 34, Res. 1-2.

⁵⁰⁶ Kılavuz-Çelikbaş 2013, Foto. 16.

⁵⁰⁷ Tok vd. 2013, Res. 99.

⁵⁰⁸ Çelikay 2018, Res. 185, 195.

⁵⁰⁹ Işıklıkaya Laubscher 2016, Res. 11; Işıklıkaya 2010, Res. 82.

⁵¹⁰ Orta nef merkezi pano: Batıdan 1. Pano (Kanatlı sekizgen motifi).

⁵¹¹ Işıklıkaya 2010, 338-339.

⁵¹² Campbell 1991, Pl. 101, 103.

⁵¹³ Atakum İlçesi'ndeki Kilise: Şirin 2017, Res. 8-10.

⁵¹⁴ Levi 1947, Pl CXXVa.

⁵¹⁵ Barsanti 2012, Fig. 8; Levi 1947, Pl. LXXXIIa.

⁵¹⁶ Levi 1947, Pl. CXXXIIa.

⁵¹⁷ Işıklıkaya 2010, Res. 44-45, 78-81.

⁵¹⁸ Okçu 2007, Res. 15, 17.

⁵¹⁹ Tok 2008, Res. 2.

⁵²⁰ Eser 2011, Res. 3; Zoroğlu 2008, 29, Res. 1.

⁵²¹ Şahin-Çıtakoğlu 2016, Fig. 12.

B Kilisesi mozaikleri (MS V.-VI. yy.)⁵²² ve Erzincan Altıntepe Kilisesi mozaikleri (MS VI. yy.)⁵²³ sayılabilir.

Yusufça Kilisesi'nin ana panoları için geometrik motiflerden türetilen ve mozaiklere zengin bir görünüm sağlaması sebebiyle sıkça tercih edilen bir diğer tasarımın ise; devinim ve sonsuzluk hissi veren düğümlerle bezeli antrolak motiflerinden oluştuğu görülmektedir. Çok çeşitli kombinasyonlar içeren basit geometrik motiflerin düğümlerle zenginleştirildiği ve böylece üç boyutlu etki kazandırılan bu motif tasarımı Suriye, Filistin ve Ürdün bölgelerinde ortaya çıkmış ve Akdeniz'in tüm doğu kıyısında sıklıkla tercih edilmiştir⁵²⁴. Gıyoş ve halatlardan oluşan, birbirine ilmiklerle bağlanmış motiflerin varyantlarının Anadolu'da da özellikle Akdeniz havzasında, dini mimaride yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir⁵²⁵. Yusufça Kilisesi'nde çok çeşitli örnekleri yer alan bu motif tasarımının en yakın benzerlerine; Laodikeia Kilisesi'nin kuzey nefi (MS IV. yy.)⁵²⁶, Arykanda Büyük Bazilikası (MS IV.-V. yy.)⁵²⁷, Sardes sütunlu cadde güney portiği (MS IV.-V. yy.)⁵²⁸, Torba Manastırı D yapısı (MS IV.-V. yy.)⁵²⁹, Ksanthos Doğu Bazilikası'nın kuzey nefi (MS V. yy.)⁵³⁰, Kilikia Aphrodisiası St. Pantaleon Kilisesi (MS V. yy.)⁵³¹, Perge Güney Bazilika portiği, Geç Dönem meydanı doğu portiği, Güney Hamam ve Macellum (MS V. yy.)⁵³², Halikarnassos Geç Roma Dönemi villası (MS V. yy.)⁵³³, Sardis Pöctulus bölgesindeki villa (MS V. yy.)⁵³⁴, Aphrodisias Papaz Evi avlusu (MS V. yy. sonu)⁵³⁵, Rhodiapolis Piskoposluk Kilisesi'nin kuzey nefi ve prothesisi (MS V-VI. yy.)⁵³⁶, Anemurium Merkez Kilisesi'nin nartheksi (MS V.-VI. yy.)⁵³⁷, Hatay Yeniyurt B Kilisesi (MS V.-VI. yy.)⁵³⁸, Akyaka'daki Çatalçam Bazilikası (MS VI. yy.)⁵³⁹, Olympos mozaikli yapısı (MS VI. yy.)⁵⁴⁰, Marmara Ereğlisi Perinthos Bazilikası'nın

⁵²² Çelikay 2018, Res. 209.

⁵²³ Can 2009, Fig. 17.

⁵²⁴ Balty 1995, 111-140.

⁵²⁵ Ovadiah 1980, 154.

⁵²⁶ Şimşek 2015a, 72, Res. 102,103, 104, 105, 107.

⁵²⁷ Bayburtluoğlu 2007, Res. 4-5.

⁵²⁸ Greenewalt 2001, Res. 10-11.

⁵²⁹ Özet 2002, Res. 17.

⁵³⁰ Campbell 1998, Pl. 107-108; Raynaud 2009, 69, 71-72, 7-1B, Fig. 69.

⁵³¹ Budde 1987, Res. 70-72, 94-97.

⁵³² Işıklıkaya Laubscher 2016, Çiz. 7, Res. 4, 35; Işıklıkaya 2010, Res. 22, 34, 55, 59-61, 63, 69-70, 83

⁵³³ Poulsen 1997, Res. 9.

⁵³⁴ Foss 1976, Fig. 26; Tok 2001, Şek. 19-20.

⁵³⁵ Campbell 1991, Pl. 84; Raynaud 2009, Fig. 69-70.

⁵³⁶ Tiryaki 2016, 528, 532; Fig. 3, 17-18.

⁵³⁷ Russell 1989, Fig. 3.

⁵³⁸ Çelikay 2018, Res. 167, 179-180, 183-184.

⁵³⁹ Özcan 2013, Fig. 4.

⁵⁴⁰ Öztaşkın 2011, Fig. 22, 28.

güney nefi (MS VI. yy.)⁵⁴¹, Erzincan Altıntepe Kilisesi (MS VI. yy)⁵⁴² ve Pisidia Antiokheiası Büyük Bazilika mozaiklerinde (MS VI. yy.)⁵⁴³ rastlanmaktadır.

Ayrıca Yusufça Kilisesi'nin mozaik repertuarında yer alan tüm bu geometrik motif tasarımlarının zengin dolgu motifleri ile bezendiği görülmektedir. En çok tercih edilen dolgu motiflerinin dama tahtası, çarkıfelek, dört ve altı yapraklı rozetler, testere dişi, şevron ve dalga gibi desenleri olduğu görülmektedir. Pek çok çeşitlemesi ile karşılaşılan bu motifler gökkuşağı üslubunun desen repertuarı arasında yer almaktadır ve özellikle MS IV. yüzyıl ile birlikte daha sık kullanılmaya başlanmıştır⁵⁴⁴.

Geometrik bezemelerin yanı sıra asma dalları ve sarmaşıklar gibi floral bezemeler de Yusufça Kilisesi mozaik repertuarına dahil edilmiştir. Geometrik motiflerde olduğu gibi bu tip floral tasarımların da kaynağı her ne kadar Helenistik Dönem'e kadar gitse de, floral bezemelerden türetilen bazı tasarımların kronolojik olarak farklılaştığı da bilinmektedir⁵⁴⁵. Örneğin, özellikle MS IV. ve VI. yüzyıllar arasına tarihlenen mozaiklerin ana panolarında vazolardan sarmallar yaparak çıkan sarmaşıkların sıkça tercih edildiği görülmektedir. Bu bağlamda, orta nefin merkezi panolarını sınırlandıran çerçevenin batı ve doğu eksenlerinde yer alan panolardaki vazo içerisinden çıkan ve tüm panoyu saran, ince işçilikli sarmaşık bezemesi döşemenin tarihlendirilmesi açısından önem taşımaktadır. Geç Antik Çağ'da rağbet gören bu tarz tasarımların çok sayıda örneğine rastlansa da Yusufça Kilisesi'ndeki bezemenin teknik ve işleniş açısından benzerlerini Hadrianoupolis'teki MS V.-VI. yüzyıllara tarihlenen B Kilise'nin güney nef bordüründe⁵⁴⁶, yine Amisos teritoryumunda kentteki en erken kilise olma özelliğini taşıyan yapının mozaik repertuarında⁵⁴⁷ ve MS V. yüzyıla tarihlendirilen Ksanthos Doğu Bazilikası'nın orta nefini bezeyen merkezi madalyonlu kare çerçevelerin köşelerinde⁵⁴⁸, MS V. yüzyıla tarihlenen Assos Gymnasium Bazilikası'nda⁵⁴⁹ ve MS IV.-V. yüzyıllara tarihlenen Torba Manastırı şapeli ve hamamında⁵⁵⁰ görmek mümkündür. Daha şematik işlenen örnekleri ise; MS V. yüzyıl sonlarına tarihlendirilen Derecik Bazilikası'nın

⁵⁴¹ Öztürk 2009, 30.

⁵⁴² Can 2009, Fig. 15.

⁵⁴³ Demirer 2017, Lev. 40.1-2; 42.1-2; 43.1-2.

⁵⁴⁴ Décor II. 38-43.

⁵⁴⁵ Tok vd. 2013, 96.

⁵⁴⁶ Kılavuz-Çelikbaş 2013, 165-168, Foto. 30.

⁵⁴⁷ Şirin 2017, 177-178.

⁵⁴⁸ Raynaud 2009, 90-95, Fig. 98, 99, 102.

⁵⁴⁹ Arslan-Bakan 2012, Res. 7.

⁵⁵⁰ Özet 2009, Fig. 5, 27.

nartheksinde⁵⁵¹, MS V.-VI. yüzyıllara tarihlenen Rhodiapolis Piskoposluk Kilisesi'nin kuzey nefinde⁵⁵², MS VI. yüzyıla tarihlenen Marmara Ereğlisi Perinthos Bazilikası'nda⁵⁵³ ve MS V. yüzyıla tarihlendirilen Sardis Poctulus bölgesindeki villa⁵⁵⁴ mozaiklerinde yer almaktadır.

Mozaik sanatında geometrik bezemelere göre daha az yaygın ama daha prestijli olan ağaçlar, hayvanlar ve yapı betimleri gibi figüratif motiflerin örnekleri ise Yusufça Kilisesi mozaiklerinde nar, armut ve hurma ağacı ile geyik figüründe karşımıza çıkmaktadır.

Kilisenin naos mozaiklerinde yer alan nar, armut ve hurma ağaçlarının benzerlerine; Ksanthos Doğu Bazilikası⁵⁵⁵, Gemiler Adası'ndaki 3 No.lu Bazilika⁵⁵⁶, Marmara Ereğlisi Perinthos Bazilikası (MS VI. yy.)⁵⁵⁷, Akyaka'daki Çatalçam Bazilikası (MS VI. yy.)⁵⁵⁸, Osmaniye Domuztepe Kilisesi (MS VI. yy.)⁵⁵⁹ ve Nymphaion (Kemalpaşa) yakınlarındaki bir Roma villasının (MS V.-VI. yy.) mozaiklerinde rastlanılmaktadır⁵⁶⁰.

Figüratif motiflerden bir diğeri olan ve naosun orta bölümünde batıdan 1. panonun merkezinde yer alan geyik figürü ise aynı tasarımsal özelliklere sahip pek çok örnek ile karşılaştırılabilir. Ancak MS VI. yüzyıla tarihlendirilen Altın-tepe Kilisesi⁵⁶¹ mozaik repertuarında karşımıza çıkan geyik figürünün, Yusufça Kilisesi'ndeki geyik figürü ile büyük bir benzerlik içinde olduğu görülmektedir. Bunun dışında MS VI. yüzyıla tarihlendirilen Kelenderis Agora Bazilikası'nda⁵⁶², MS V. ve VI. yüzyıllara tarihlenen Hatay Yeniyurt A Kilisesi'nde⁵⁶³, MS V. yüzyıla tarihlendirilen Sardis Poctulus Bölgesi'ndeki villada da⁵⁶⁴ ve MS VI. yüzyıla tarihlendirilen Paphlagonia Hadrianoupolis Kilise A'da⁵⁶⁵ benzer geyik motifleri yer almaktadır.

Sonuç olarak; Yusufça Kilisesi'nin zemin mozaikleri yukarıda değerlendirilen

⁵⁵¹ Okçu 2007, 37-45.

⁵⁵² Tiryaki 2016, 528, Fig. 4.

⁵⁵³ Öztürk 2009, Res. 3.

⁵⁵⁴ Tok 2001, Şek. 19-20; Foss 1976, Fig. 26.

⁵⁵⁵ Nar ağacı: Raynaud 2009, 148, Fig. 25-26.

⁵⁵⁶ Nar ağacı: Masuda 2010, 69, Fig. 74, 70, 79.

⁵⁵⁷ Nar ağacı: Işın 1995, 32; Öztürk 1995b, 30.

⁵⁵⁸ Nar ağacı: Özcan 2013, Fig. 8a.

⁵⁵⁹ Hurma ağacı: Tülek 2004, 85.

⁵⁶⁰ Armut ağacı: Tok vd. 2013, Res. 35, 57.

⁵⁶¹ Can 2009, Fig. 8, 13.

⁵⁶² Eser 2011, Res. 37.

⁵⁶³ Çelikay 2018, Res. 73.

⁵⁶⁴ Tok 2001, Şek. 19.

⁵⁶⁵ Kılavuz-Çelikbaş 2013, Foto. 5; Patacı 2011, 38, Res. 27.

sanat anlayışı açısından benzer örnekler ışığında incelendiğinde, kısmen yerel farklılıklar içerse de genel itibariyle MS VI. yüzyıla tarihlendirilebilir. Benzer şekilde kilisenin dıştan üç cepheli apsisiyle sahip olduğu plan tipinde görülen farklılaşma da MS V. ve VI. yüzyılda yakın bölgelerde yaygınlaşmıştır.

Mozaik Bezeme Repertuarının İkonografik Açısından Değerlendirilmesi

Yusufça Kilisesi'nin zemin mozaikleri Geç Antik Çağ Hıristiyan mozaik sanatının dinsel sembolizmini belirgin bir biçimde yansıması açısından da önem taşımaktadır. Dinsel sembollerin mozaik repertuarına dahil edilmesinin dışında doğayla iç içe hayvan figürleri; sarmaşık, meyve ağaçları, palmiye ve farklı bitkisel motifler ile birlikte betimlenmektedir. Eski Çağ'da toplumların kendi inanç ve kültürleri çerçevesinde bazı sembollerini kullandıkları ve bunlara ortak anlamlar yükledikleri açıktır. Bu bağlamda Yusufça Kilisesi'nin mozaik repertuarında karşımıza çıkan nar, armut ve hurma ağacı ile geyik gibi bazı dinsel motiflerin kullanılmış olması kilisenin çağdaş örneklerinde de olduğu üzere ideolojinin görsel olarak ifade edilmiş biçimi olarak yorumlanabilir.

Kilisedeki geometrik, floral ve figüratif motiflerin çok çeşitli dinsel anlamlarından bazıları şu şekildedir:

Nar ağacının dönemler boyunca sahip olduğu çok çeşitli sembolik anlamları olmuştur. Bu anlamlardan birkaçı üreme, bereket ve bollukla ilişkilidir. Bazı araştırmacılar kutsal kitaplarda açıkça belirtilmemişse de insanoğlunun ilk günahını işlemesine vesile olan yasaklı meyvenin nar olduğunu düşünürken diğer bir grup ise Hıristiyan ikonografisinde de yer bulan nar sembolünün, kıyameti ve sonsuz hayatı simgelemek üzere kullanılmış olduğunu ileri sürmektedir⁵⁶⁶. Aynı şekilde yasaklı meyveyi temsil ettiği de düşünülen armut⁵⁶⁷ ise nar kadar yaygın olmasa da MS V. ve VI. yüzyıllarda sıkça betimlenmiştir⁵⁶⁸.

Kompozisyonlarda yer alan ağaç motiflerinin kökeni çok eskilere dayanmaktadır. Eski ve Yeni Ahit'te adı geçen yirmi iki ağaçtan⁵⁶⁹ biri, palmyegiller familyasına mensup

⁵⁶⁶ Ferguson 1954, 46.

⁵⁶⁷ Aziz Augustinus *İtiraflar* isimli eserinin ikinci bölümünde delikanlılık çağında arkadaşları ile yaptığı armut hırsızlığını anlatmaktadır. Anlatısında hiç aç olmadıkları halde armut çaldıklarını ve sonrasında çaldıkları armutları domuzlara attıklarından bahseder. Augustinus, yasak olanı sırf günaha girmiş olmanın hazzını yaşamak için yaptığını anlatırken esasında insanoğlunun ilk işlediği günaha atıf yapmaktadır. Dolayısıyla bu anlatı ışığında Hıristiyan ikonografisinde sıkça karşılaşılan elma, nar ve incir gibi armutun da yasaklı meyveyi temsil ettiği düşünülmektedir. Augustinus'un bu anlatısı için bkz.: Aug. *Confess.* 65-66.

⁵⁶⁸ Filistin ve Ürdün mozaiklerindeki örnekleri için bkz.: Donceel-Voûte 1988, 195.

⁵⁶⁹ Musselman 2003, 45.

hurma ağacıdır ve cennete ait bir meyve ağacı olarak (hayat ağacı) Asya, Mısır, Yunan, Roma ve Avrupa kültürlerinin yanı sıra Hıristiyan ikonografisinde önemli bir konuma sahiptir. Palmiye ile benzer olarak betimlenen hurma ağacının Hıristiyanlık için çok çeşitli anlamlarından bir tanesi; İsa'nın çarmıha gerilmeden bir hafta önce gerçekleştirdiği Kudüs ziyaretine dayanmaktadır. İsa Kudüs'e geldiğinde taraftarları onu palmiye dallarını sallayarak karşılamışlar ve daha sonra da barışı getiren bu kişiye itaatlerini sunmanın bir ifadesi olarak ellerindeki palmiye dallarını İsa'nın ayaklarının dibine bırakmışlardır⁵⁷⁰.

Ayrıca Yusufça Kilisesi'nde hurma ağacına sarılmış şekilde betimlenen asma yapraklarının da anlamlarından bazıları; Eski ve Yeni Ahit anlatılarında Kudüs'ü ve İsa'yı sembolize etmektedir. Eski Ahit'te Kudüs'ün serpilen bir asmaya benzetilmesi ile kutsal topraklara asma ve meyvesi ile gönderme yapılırken⁵⁷¹, Yeni Ahit'te ise İsa ve kutsal ruh ile ilişkilendirilerek kişileştirilmiştir⁵⁷².

Özetle; Yusufça Kilisesi'nin mozaik repertuarında karşımıza çıkan ağaçlar ve meyvelerinin bereketli iklimlerin, yazın ve hasatın zamansal anlatı bileşenlerinin olmasının yanı sıra pek çok teolojik anlamı da ifade ettiği görülmektedir.

Yine Yusufça Kilisesi'nin mozaik repertuarında görülen bir diğer ideolojik anlatı da geyik motifi ile sağlanmıştır. Geç Antik Çağ'da çok yaygın olan avcılık için önem taşıyan geyik aynı zamanda Hıristiyan sembollerinin ilk defa kök salmaya başladığı 42. İlahi⁵⁷³ ve Güneş İlahisi'nde⁵⁷⁴ de yer alarak Tanrı için yanıp tutuşan ruhu ve ruhani yolculuğu temsil etmektedir⁵⁷⁵. Nitekim Hıristiyan sanatı ve edebiyatında hayvanların sembolik anlatımı için referans kaynakları olarak gösterilen *Physiologus*⁵⁷⁶ ve *Bestiarium*⁵⁷⁷ isimli eserlerde de geyik, İsa'yı temsil etme özelliği gibi farklı yönleri ile sunularak Orta Çağ dini kültürünün ikonu haline getirilmiş ve Hıristiyan alegorik

⁵⁷⁰ Pirott 2008, 12; Rampersad 2005, 157; Yuhanna 12: 13.

⁵⁷¹ 'İsrail serpilen bir asmaya benzer...' Hoşea 10:1.

'Mısır'dan bir asma çubuğu getirdin, Ulusları kovup onu diktin. Onun için toprağı hazırladın, kök saldı, bütün ülkeye yayıldı, Gölgesi dağları, dalları koca sedir ağaçları kapladı, Sürgünleri Akdeniz'e, filizleri Fırat'a dek uzadı, Niçin yıktın bağıın duvarlarını? Yoldan geçen herkes üzümünü koparıyor, Orman domuzları onu yoluyor, Yabanıl hayvanlar onunla besleniyor, Ey Her Şeye Egemen Tanrı, ne olur, dön bize! Göklerden bak ve gör, İlgilen bu asmayla.' Mezm. 80:8-14.

⁵⁷² 'Ben gerçek asmayım ve Babam bağcıdır.'; 'Bende kalın, ben de sizde kalayım. Çubuk asmada kalmazsa kendiliğinden meyve veremez. Bunun gibi, siz de bende kalmazsanız meyve veremezsiniz.'; 'Ben asmayım, siz çubuklarsınız. Bende kalan ve benim kendisinde kaldığım kişi çok meyve verir. Bensiz hiçbir şey yapamazsınız.' Yuhanna 15:1; 15:4; 15:5.

⁵⁷³ 'Geyik akarsuları nasıl özlerse, Canım da seni öyle özler, ey Tanrı!' Mezm. 42:1.

⁵⁷⁴ 'Sevgilim ceylana yahut geyik yavrusuna benzer; işte, duvarımızın arkasında duruyor; Pencereleden içeri bakıyor; kafeslerden gözünüyor.' Ezgiler Ezgisi 2:9.

⁵⁷⁵ Eco 2014, 274.

⁵⁷⁶ Physiologus, 90.

⁵⁷⁷ White 1960, 37.

repertuarına dahil edilerek çok çeşitli dini anlatıya atıfta kullanılmıştır⁵⁷⁸.

2.3.2.1.2.4. Kocayayla Göl Adası Şapeli

Kocayayla Göl Adası Şapeli; Kibyra'nın güneybatı kesiminde, kent merkezine yaklaşık 4,5 km. uzaklıkta olan ve Horzum Yaylası olarak da bilinen Kocayayla'da konumlanmaktadır (Harita 27). Kocayayla'da kurak geçen yıllarda suları çekilen Kocayayla Gölü'ndeki bir yarımada üzerine inşa edilmiş olan şapel, Kibyra'nın Geç Antik Çağ kırsal yerleşimleri açısından önem taşımaktadır (Figür 58).

Doğu-batı yönelişi şapel 5.00x9.00 m. boyutlarında dikdörtgen planlı ve tek neflidir. Büyük oranda tahribata uğraması sebebiyle duvarları yalnızca temel seviyesinde takip edilebilmektedir (Figür 59). Ortalama kalınlığı 0.80 m. olan duvarları kaba yonu moloz taşlar ile inşa edilmiştir. Yapının doğu cephesi tamamıyla yarım daire biçiminde yapılmıştır. Şapelin girişi batı cephesi eksenindedir ve yaklaşık 1.00 m. genişliğe sahiptir (Figür 60). Apsis kısmı içte yarım daire planlıdır. Mekânın içinde bulunan yıkıntı moloz dolgu nedeniyle iç kısmın mimari özellikleri tam olarak belirlenememiştir (Figür 61).

Yapı işlev bakımından değerlendirildiğinde; ilk olarak göl kenarında yer alan bir ayazma şapeli olabileceği fikri akıllara gelmektedir⁵⁷⁹. Ancak bu öneri şapel ve yakın çevresinde gerçekleştirilecek olan kazı çalışmaları sonucunda kesinliğe kavuşturulabilecektir. Bunun yanı sıra en genel kanıyla bu tip küçük şapellerin inziva amacıyla ya da önemli din adamları, din şehitleri, daha da özele indirgenmiş bölgede önemli bir yere sahip olan şahıslar adına inşa edilmiş olabileceği ileri sürülebilir.

Şapelin işlevinin ne olduğu hakkındaki bilinmezlik ne yazık ki tarihlendirilmesi konusunda da söz konusudur. Arkeolojik kazı çalışmaları henüz gerçekleştirilmemiş olması sebebi ile birkaç kırmızı aşı boyalı kaplama levhası (Figür 62) ve çatı kiremitleri (Figür 63) dışında, herhangi bir kitabenin ve liturjik bir öğenin bulunamaması somut bir tarihlendirmeyi imkânsız kılmaktadır. Yapının inşasında kullanılan malzeme ve teknik de olası bir tarihlendirmeyi kolaylaştıracak nitelikte değildir. Çünkü Orta Çağ boyunca neredeyse hiç değişmeden kalan düzensiz moloz taş örgü sistemi ile inşa edilen şapel, plan olarak tek nefli ve tüm doğu cephe yarım daire şeklinde yapılmış en tipik örneklerdendir.

⁵⁷⁸ Eco 2014, 274.

⁵⁷⁹ Bizans Dönemi ayazmalarıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.: Karakaya 2002, 35-45.

Tek nefli ve tüm doğu cephesi nef genişliğinde yarım daire apsis olacak şekilde inşa edilmiş bazı şapel örnekleri; Lykia'da Alakilise Vadisi'nin güneybatı ucundaki tepede konumlanan Dikmen Kilisesi'nin⁵⁸⁰, Demre'de Aziz Nikolaos Kilisesi'nin⁵⁸¹, Rhodiapolis'de Piskoposluk Kilisesi'nin⁵⁸², Sura Vadi Kilisesi'nin⁵⁸³, Gemiler Adası'nda Sahil Kilisesi'nin⁵⁸⁴ ve Kök Burnu Kilisesi'nin⁵⁸⁵ bitişiğinde ek bina olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ayrıca Erken Hristiyanlık kiliselerinin içlerine, ilerleyen dönemlerde tek nefli şapellerin de inşa edildiği görülmektedir. Bu bağlamda Patara Kent Bazilikası'nın kuzey nefinin batı bölümünde⁵⁸⁶, Dikmen Kilisesi'nin trikonkhos planlı apsisinin ortasında⁵⁸⁷ ve Devekuyusu⁵⁸⁸, Bademli⁵⁸⁹, Istlada⁵⁹⁰ ve Pisidia Aksu Zindan Mağarası Bazilikal Kiliseleri'nin⁵⁹¹ orta nefinde konumlanan tek nefli ve doğu cephesinin tamamıyla yarım daire biçiminde olduğu şapel örneklerini çoğaltmak mümkündür.

Ancak bu örnekler plan olarak Kocayayla Göl Adası Şapeli ile benzer olsa da tamamı kiliseler ile organik bağı olan ek yapılarıdır. Kocayayla Göl Adası Şapeli'nde de olduğu gibi kiliselerden bağımsız olarak inşa edilen farklı plan tipindeki şapellere yakın bölgelerin kırsal kesimlerinde sıklıkla rastlanmaktadır⁵⁹².

Kent merkezlerinde genellikle büyük kiliselerin ek yapısı olarak görülen şapeller dağlık bölgelerde ya da Kocayayla Şapeli'nde olduğu gibi yayla bölgelerinde konumlanan örneklerde tekil mimari unsurlar olarak değerlendirilmekte ve dönem olarak da çok geniş bir periyodu kapsamaktadır⁵⁹³. Dolayısıyla kent merkezinden uzakta, küçük ölçekte basit şekilde tasarlanmış olan bu tip yapılar için mimari verilerle tarihlendirme yapmak oldukça güçtür.

⁵⁸⁰ Harrison 1963, 130-131, Fig. 8.

⁵⁸¹ Alpaslan 1998, 165-167, 170.

⁵⁸² Akyürek-Tiryaki 2010, 397, Res. 1-2; Tiryaki 2012b, 23-24, Şek. 1.

⁵⁸³ Harrison 1963, Fig. 19.

⁵⁸⁴ Asano 1995, 232-233, 239, Fig. 7.

⁵⁸⁵ Grossmann-Severin 2003, Abb. 10.

⁵⁸⁶ Özkavruk 2019, 20-21, Çiz. 10; Erdoğan-Ceylan 2019, 664, 675.

⁵⁸⁷ Harrison 1963, Fig. 8, 130, 148.

⁵⁸⁸ Erdoğan-Ceylan 2019, Fig. 6; Grossmann-Severin 2003, 49-53.

⁵⁸⁹ İşler 2020, 244, Fig. 5.

⁵⁹⁰ Marksteiner-Niewöhner 2004, Abb. 3.

⁵⁹¹ Demirci 2016, 192, Çiz. 3.

⁵⁹² Lykia Bölgesi için bkz.: Doğan 2005, 97-102; Doğan 2006, 65-70; Doğan 2007b, 90-94; Harrison 1963, 117-151; Karademir 2018, 75-89; Yılmaz 2006, 821-832; Pamphylia Bölgesi için bkz.: Erdoğan 2018, Görsel 209-210; Karademir 2018, 75-89.

⁵⁹³ Koch 2015, 37-39; Mango 2006, 82.

Şapel, her ne kadar küçük boyutlu ve basit yapısal özelliklere sahip olsa da konumu itibariyle bölgenin kırsal Hıristiyan yerleşmesi hakkında sağladığı ipuçları sebebiyle önem teşkil etmektedir.

2. 3. 2. 1. 3. Agora

MÖ VIII. ve VII. yüzyıllar, temelini kentlilik ve vatandaşlık kavramlarının oluşturduğu *polis* kent devletlerinin ortaya çıktığı, kentlerin kimlik kazanmaya başladığı ilk dönemler olarak kabul edilmektedir⁵⁹⁴. Belirli fiziki mekânlar bütünü olan bu yeni kent merkezleri, çevre köyleri de içine alan ve doğal sınırlara dayanan siyasi toplulukları oluşturmaktadır⁵⁹⁵. Polis kent devletlerinin öncülük ettiği bu şehirleşme süreci düzenli ve düzensiz kentler kavramlarını doğurarak şehir planlamacılığına öncülük etmiştir. Bu dönemde şehir planlamacılığında; sokaklarının arazinin topografyasına uyum sağladığı ve karmaşık konutlardan oluşan düzensiz kentlerin görülmesine karşın ilk kez MÖ V. yüzyılda hippodamik planlı daha düzenli kentler oluşmuştur⁵⁹⁶. Izgara planlı bu düzenli kentlerde caddeler katı geometrik biçimlere uydurulmuş ve yer yer engebeli arazilerde de uygulanan caddelere merdivenler inşa edilerek kentlilerin ulaşım ağları kolaylaştırılmıştır⁵⁹⁷. Klasik dönem içinde hızla gelişme gösteren bu yeni düzenli kent planlamacılığı Helenistik Dönem ile birlikte zirveye ulaşmış ve Roma Dönemi'nde Kibyra'da da olduğu gibi topografik yapıya ters düşse bile sıklıkla uygulanmaya çalışılmıştır.

Pax Romana ile hız kazanan kentleşme faaliyetlerinin belki de en önemli özelliği, temeli bahsi geçen ızgara sistemine dayanan cadde sistemi ve çeşitlenen kamu yapıları olmuştur. Roma kent planlamasında birbirini dik kesen ana caddelerin merkezine konumlandırılan agoralar anıtsallaşan Roma mimarisinin göstergeleri haline gelmiş, kent yaşamının kalbi olarak; politik, ekonomik, sosyal ve dini faaliyetlerin ana odak noktası olarak hizmet etmişlerdir.

Geç Antik Çağ'da kentlerdeki inşa programları arkasındaki muhafazakâr ideolojiye rağmen varlığını devam ettirmiştir. Bu dönemde kent yetkililerinin değer verdiği ve kaderine bırakılmayan yapılardan olan agoralar ve mimari bileşenlerinin yeniden inşa edildiği ama genellikle küçük ve büyük ölçekli yeni inşaat faaliyetleri

⁵⁹⁴ Akarca 1998, 19; Owens 2000, 14.

⁵⁹⁵ Thomson 1983, 86.

⁵⁹⁶ Mansel 2011, 423; Owens 2000, 30.

⁵⁹⁷ Gallion 1986, 14-15.

kapsamında onarıldıkları görülmektedir. Anadolu'nun pek çok kent agorasında gerçekleşen bu renovasyonlar aşağıda detaylarıyla ele alınacağı üzere Kibyra'da da gözlemlenmektedir.

Kibyra'da stadion, bazilika, tapınaklar, tiyatro, odeion ve hamam gibi kamu yapılarının yer aldığı merkez tepenin ortasında kuzey-güney doğrultulu ve dikdörtgen planlı olacak şekilde konumlanmaktadır⁵⁹⁸ (Figür 64). Tepenin kısmen daha düz bir kısmında yer alan agora, eğimli kent arazisine uygun şekilde doğudan batıya doğru yükselen ve birbiri ile organik olarak bağlantılı üç terastan oluşmaktadır (Figür 65)⁵⁹⁹.

Kibyra Agorası'nın dört yönü, düzgün kesme taşlarla örülmüş teras duvarlarıyla sınırlanmıştır⁶⁰⁰. Uzunluğu 180 m. ve genişliği 130 m. olan agora, kente girişi sağlayan anıtsal taktan başlayarak tiyatroya ulaşan, doğu-batı doğrultulu bir ana cadde ile bölünmüştür⁶⁰¹. Bu ana cadde, agoraya ulaştığı noktadaki dik eğimde, yaklaşık 70 metrelik kısmı basamaklar ile ulaşımı sağlamakta ve ardından agoranın güneyinden batı yönde devam ederek tiyatroya ulaşmaktadır⁶⁰².

Kentin kamu yapılarını birbirine bağlayan doğu-batı doğrultulu ana cadde haricinde agoraya ulaşım; stadiondan başlayarak ana caddeden ayrılan ve kuzeybatı yönde devam eden dar bir yan caddeyle de sağlanmıştır⁶⁰³.

Bu yan yolun agoraya ulaştığı noktada, I. teras caddesinin kuzey doğusunda, bir kapı yer almaktadır. Genişliği 5.20 ve derinliği ise 3.70 m. olan kapının yazıtlı blokları, İmparator Tiberius Dönemi'nde ya da kısa bir süre sonra inşa edilmiş olduğunu göstermektedir⁶⁰⁴. Orijinali Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait anıtsal giriş kapısı, Geç Antik Çağ'da yeniden düzenlenmiş ve ilerleyen dönemlerde de kullanılmaya devam edilmiştir⁶⁰⁵.

⁵⁹⁸ Kazı sonuçlarına ait raporlar için bkz.: Özüdoğru-Dökü 2010, 42-43; Özüdoğru vd. 2011, 39-41; Özüdoğru-Dökü 2012, 50; Özüdoğru-Dökü 2013a, 165-166; Özüdoğru 2014b, 56-58; Özüdoğru 2015, 48-49; Özüdoğru 2018a, 122-127; Özüdoğru 2019a, 464-467. Agoradaki koruma-onarım çalışmaları için bkz.: Sayın-Demirer, 210-2016.

⁵⁹⁹ Özüdoğru 2014b, 56; Özüdoğru 2018a, 123; Özüdoğru 2019a, 464; Özüdoğru 2020, 167.

⁶⁰⁰ Özüdoğru 2018a, 123; Özüdoğru 2020, 167.

⁶⁰¹ Özüdoğru 2018a, 123; Özüdoğru 2020, 167-168.

⁶⁰² Ana caddede yürütülen kazı ve koruma-onarım çalışmalarının raporları için bkz.: Özüdoğru-Dökü 2012, 51; Özüdoğru-Dökü 2013a, 165-166; Özüdoğru-Dökü 2013b, 49-50; Özüdoğru 2019a, 469; Ana cadde hakkındaki daha kapsamlı bilgiler için bkz.: Özüdoğru 2020, 138-139.

⁶⁰³ Bu yan cadde sadece agoraya ulaşımı sağladığından *Agora Caddesi* olarak adlandırmıştır. Özüdoğru 2020, 168.

⁶⁰⁴ Özüdoğru 2015, 49; Özüdoğru 2018a, 126-127; Özüdoğru 2020, 168.

⁶⁰⁵ Özüdoğru 2018b, 31; Özüdoğru 2020, 563.

Agoranın güney yöndeki girişi ise agora I. teras caddesi ile ana caddenin birleştiği kısımda, erken dönem stil özelliklerine sahip ve burada devşirme olarak kullanılan anıtsal bir kapı ile sağlanmaktadır (Figür 66)⁶⁰⁶. Kapı, söve ve lentoları üzerinde yer alan bezemelerinin stil özelliklerine bağlı olarak MS II. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilmektedir⁶⁰⁷. Kapının güney yönünde agoranın geç evresinde devşirme bloklarla inşa edilmiş, dar bir geç dönem caddesi tespit edilmiştir⁶⁰⁸. Olasılıkla bu anıtsal kapı, daha erken dönemlerde bu alandaki bir tapınağa ait avluya girişi sağlarken Geç Antik Çağ'da agoraya ulaşımı sağlayan tali bir yolun kapısı olarak kullanılmaya devam edilmiştir.

Bu kapı açıklığının hemen önünde Agora I. Teras Caddesi olarak isimlendirilen kuzey-güney doğrultusunda uzanan sütunlu bir cadde, her iki kenarında da stoa ve dükkânlar yer almaktadır (Figür 67). Sütunlu caddeler Helenistik Dönem ile birlikte kent peyzajında yer alan ve kent estetiğine katkı sağlayan en önemli kamusal yapı gruplarından birini oluşturmaları bakımından önem taşımaktadırlar. Roma Dönemi ile birlikte arkalarına eklenen dükkân sıraları ile ticari fonksiyon da kazanan sütunlu caddeler çoğunlukla kent merkezine inşa edilmiş anıtsal kamu yapıları olma özelliğine sahiptirler. MS V. yüzyıla gelindiğinde sütunlu caddelerin önemlerini korudukları görülmektedir. Bunların kent estetiğine olan katkısı MS 421 tarihli Theodosius Kanunu'nda da açıkça belirtilmektedir⁶⁰⁹. MS VI. yüzyıla kadar mevcut sütunlu caddeler korunarak kullanılmış ve sonrasında yenileri de inşa edilmiştir. MS VII. yüzyıl sonrasında ise sütunlu caddeler düzenlerini kaybetmiş ve etrafına geç dönem dükkân ve konutları eklenmeye başlanmıştır. Hierapolis gibi yoğun geç dönem yapılaşmalarına ev sahipliği yapan kentlerde sütunlu caddeler üzerine yapılan dükkân ve konut eklemeleri sıklıkla görülmektedir⁶¹⁰.

Kibyra'da gerçekleştirilen kazı çalışmaları sonucunda açığa çıkarılan agoranın dört farklı döneme ait mimari yapıım evresi olduğu tespit edilmiştir⁶¹¹. Bu alandaki ilk evre Helenistik Dönem'e aittir⁶¹². Kentin Roma agorası ise MS 23 yılı depreminden sonra

⁶⁰⁶ Özudoğru-Dökü 2010, 42-44, Res. 7.

⁶⁰⁷ Detaylı bilgiler için bkz.: Kaya 2011, 36; Özudoğru 2018b, 30; Özudoğru 2020, 170.

⁶⁰⁸ Özudoğru-Dökü 2010, 43; Özudoğru 2018b, 30; Özudoğru 2020, 170.

⁶⁰⁹ Codex Theodosianus'da Honorius Hamamları'nın önüne uzatılacak revaklardan bahsedilirken bu revakların özel hakları ihlal etmesine rağmen, kent peyzajının kazanacağı güzelliğe katkı sağlayacağı ifade edilmiştir (15. 1. 50).

⁶¹⁰ D'Andria 2018a, 239-240.

⁶¹¹ Özudoğru 2018a, 127; Özudoğru 2018b, 28; Özudoğru 2020, 168.

⁶¹² Konu hakkındaki görüşler ve detaylı bilgiler için bkz.: Özudoğru vd. 2011, 40; Özudoğru 2014a, 182; Özudoğru 2018a, 123; Özudoğru 2018b, 28; Özudoğru 2020, 167-169.

planlanmıştır. Bu ikinci evrede I. terasta yer alan cadde ve bu caddenin batı kenarındaki stoa ile dükkânlar inşa edilmiştir⁶¹³. Agoranın üçüncü evresi ise, MS V. yüzyıldaki değişim ve dönüşümleri kapsamaktadır. Bu dönemde agoranın teras duvarları güçlendirilerek Geç Antik Çağ suru inşa edilmiştir⁶¹⁴. Özellikle kent peyzajının zorunlu dönüşümüne sebep olan MS 417 depremi sonrasında, I. teras caddesinin doğu kenarına yeni bir stoa ve dükkânlar ile cadde üstüne balık ve su dağıtım havuzları eklenmiştir⁶¹⁵. MS V. yüzyıl içlerinden başlayarak MS VI. ve VIII. yüzyıllar arasında da minimal eklemeler ve dönüşümlerle agorada yaşamsal faaliyetler devam etmiştir. İlerleyen dönemlerde doğu stoada yer alan bazı dükkânların girişleri kapatılarak sur kuvvetlendirilmiş ve taş döşeli ana caddenin üzerine düzensiz olarak inşa edilen ve işlevi tespit edilemeyen geç dönem yapı toplulukları eklenmiştir.

I. Teras Caddesi: Kentin dönemler boyunca sahip olduğu aktif ticari fonksiyonunu gözler önüne seren I. teras caddesi, doğusu ve batısı olmak üzere iki kenarı farklı dönemlerde inşa edilmiş olan stoalar ve ardındaki dükkânlar ile çevrilidir (Figür 68). 6.5 m. genişliğinde ve 88 m.⁶¹⁶ uzunluğunda olan cadde, düzgün kesilmiş kireçtaşı bloklar ile özenli bir şekilde döşenmiştir ve cadde drenajını sağlamak için doğudan batıya doğru yaklaşık 10 cm.lik bir eğim ile inşa edilmiştir⁶¹⁷.

Düzenli kent planlamacılığında bir ana caddenin gerektirdiği alt yapı sistemine bağlı olan ana kanalizasyona ait veriler ise I. teras caddesi ile doğu-batı yönlü ana caddenin kesiştiği kısımda açığa çıkarılmıştır⁶¹⁸. Yaklaşık 1.50-2 m. derinliğe sahip kanalizasyon, doğuya doğru kesintisiz şekilde devam etmektedir⁶¹⁹.

Batı Stoa: Kibyra Agorası'nın I. teras caddesinin batısında konumlanan stoa yaklaşık olarak 3 m. genişliğindedir ve şimdilik 88 m.si açığa çıkarılmıştır. Batı stoanın batı cephesini oluşturan I. teras duvarı düzgün kesme taşlar ile Roma işçiliğine ait örgü tekniğiyle inşa edilmiştir ve yaklaşık 6 m. yüksekliğindedir⁶²⁰. Bu alanda arkeolojik

⁶¹³ Özüdoğru 2018a, 127; Özüdoğru 2018b, 28; Özüdoğru 2020, 169.

⁶¹⁴ Ş. Özüdoğru'ya göre agoranın etrafını çevreleyen surlar henüz kesin olarak tarihlendirilememekle birlikte MS V. yüzyıl içinde, bölgedeki haydut baskınlarının aktif olduğu bir dönemde, inşa edilmiş ve ilerleyen dönemlerde tadilatlar ile kullanılmaya devam edilmiştir. Bkz.: Özüdoğru 2014b, 57-58; Özüdoğru-Dökü 2013b, 50; Özüdoğru 2018a, 127; Özüdoğru 2018b, 28; Özüdoğru 2020, 169, 560-561.

⁶¹⁵ Özüdoğru 2015, 48; Özüdoğru 2018a, 127; Özüdoğru 2018b, 28; Özüdoğru 2020, 169.

⁶¹⁶ Alandaki mimari veriler caddenin toplam uzunluğunun 112 m. olması gerektiği göstermektedir. Özüdoğru 2018a, 125; Özüdoğru 2020, 169.

⁶¹⁷ Özüdoğru 2018a, 125; Özüdoğru 2020, 169.

⁶¹⁸ Detaylı bilgiler için bkz.: Özüdoğru 2020, 138-139.

⁶¹⁹ Özüdoğru vd. 2011, 39; Özüdoğru 2020, 139.

⁶²⁰ Özüdoğru 2020, 169.

kazısı tamamlanan bölümde, Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait 15 dükkân yer almaktadır⁶²¹. 15 numaralı dükkândan sonra ise agoranın II. terasına ulaşımı sağlayan kemerli bir geçiş yer almaktadır (Figür 69)⁶²².

MS 23 yılındaki depremin ardından inşa edilen batı stoa boyunca yaklaşık 1.80-1.90 m. aralıklarla dizilmiş ve yükseklikleri birbirinden farklı postamentler yer almaktadır. Postamentler üzerinde yükselen yivsiz sütunlar ise Korinth başlıkları ile iki silteli arşitrav bloklarını taşımaktadır⁶²³. Arkeolojik kazı katmanlarından da anlaşılacağı üzere bahsi geçen bu üst yapı elemanları kiremit kaplı bir çatıyı taşımaktadır.

Batı stoa'nın zemini oldukça tahrip olmuş durumdadır. Yine de, kazı çalışmaları ile ele geçirilen çok sayıdaki çokgen formlu zemin plakaları, stoa zemininin opus sectile bir döşeme ile kaplı olduğunu göstermektedir⁶²⁴. II. evrede döşenmiş olan opus sectilelerin, zemin altında stoa boyunca devam eden su sisteminin III. ve IV. evredeki tadilatları esnasında kaldırılmış ya da çok tahrip edilmiş olduğu düşünülmektedir⁶²⁵.

Batı stoda muhtemel zemin döşemesinin altında kuzey-güney yönlü uzanan bu künk hatları dükkânların ve kent su kullanımına ilişkin önemli bilgiler sunmaktadır (Figür 70). Örneğin; batı stoa 1 numaralı dükkân kapısının alt kotunda yaklaşık 0.60x0.70 m. ölçülerinde ve içe doğru 2 m. düz gidip teras duvarı eksenine boyunca devam eden tali bir kanal yer almaktadır⁶²⁶. Çoğunlukla moloz taş ile inşa edilmiş olan bu kanalın bazı bölümleri tuğla sıralarıyla örülmüştür. Zemini ise konglemera ana kayanın tıraşlanması ile oluşturulmuştur. Dükkânların atık su tahliyesini sağlayan bu bölüm ana caddede yer alan ana kanalizasyona bağlanmaktadır. Tali kanalizasyonun kazı çalışmaları esnasında ele geçirilen ve Geç Antik Çağ'a tarihlendirilen kontekt buluntuları, kanalın ve dolaylı olarak dükkânların III. ve IV. evrede halen kullanıldığını göstermektedir⁶²⁷.

Aynı şekilde MS 417 yılı depreminin ardından batı stoda gerçekleştirilen tadilatlar ve eklemeler de Geç Antik Çağ'da batı stoa'nın aktif olarak kullanıldığını kanıtlar niteliktedir. Batı stoa'nın III. evresinde gözlemlenen mimari değişiklikler agoranın ticari devamlılığını gözler önüne sermektedir. MS 417 depreminin yıkıcı etkisinin ardından işlevini kaybeden bazı dükkânların kapıları kesme taşlar ile örülerek

⁶²¹ Dükkânlara ait kapılar teras duvarından yaklaşık 8 m. uzaklıkta başlar ve yaklaşık 3 m. aralıklarla sıralanır. Genişlikleri 1.35 ile 1.80 arasında değişirken yükseklikleri hemen hemen aynıdır.

⁶²² Detaylı bilgi için bkz.: Özüdoğru 2020, 170.

⁶²³ Kaya 2011, 10; Özüdoğru-Dökü 2012, 50.

⁶²⁴ Özüdoğru-Dökü 2012, 39-40; Özüdoğru 2018a, 124.

⁶²⁵ Bu görüş için bkz.: Özüdoğru 2018a, 124.

⁶²⁶ Kazı raporu için bkz.: Özüdoğru vd. 2011, 40.

⁶²⁷ Özüdoğru vd. 2011, 40.

kapatılmış, bir kısmı ise kapı lentoları desteklenerek işlevini sürdürmüştür. Yine bu evrede devşirme mimari elemanlarla inşa edilen küçük bir balık havuzu⁶²⁸ ile castellum dividiculum/nymphaeum⁶²⁹ işlevindeki yapıların da stoaya eklendiği görülmektedir (Figür 71-72)⁶³⁰.

Stoanın IV. evresinde ise artık bu alandaki dükkânların pek çoğunun fonksiyonunu kaybettiğini söylemek mümkündür. Bu dönemde ticari kaygılardan ziyade savunma ihtiyacı doğrultusunda, agoranın teras duvarlarının güçlendirilmesi ile oluşturulan surun yapımına da bağlı olarak bazı dükkânlar kullanıma kapatılarak sur güçlendirilmiş ve postament araları da basit moloz taş örgüler ile kapatılarak dükkân önlerinde işlevi belirlenemeyen, küçük boyutlu ve düzensiz yeni mekânlar meydana getirilmiştir (Figür 73-74). Bu mekânlardan ele geçirilen buluntular işlevlerinin belirlenmesi için yeterli veriyi sağlamamakla birlikte, alanın MS VI. ve VII yüzyıllara kadar yoğun olarak kullanıldığını göstermeye yetecek niteliktedirler.

Doğu Stoa: I. teras caddesinin doğu kenarındaki stoa ve dükkânlar, MS 417 yılındaki depremin ardından inşa edilmiştir (Figür 75-76)⁶³¹. Batı stoa ile simetriktir ve 88. metresinde doğu giriş kapısı ile sonlanmaktadır.

Agora'nın III. evresinde, doğu stoa boyunca devam eden, kare planlı, çatı kiremitleri ile örtülü, bitişik nizamda toplam 11 adet geç dönem dükkânı inşa edilmiştir. Kireç harçla bağlanmış moloz taşlar ve devşirme mimari elemanlarla inşa edilen dükkânların caddeye bakan cephe duvarlarının ekseninde kapı açıklıkları mevcutken arka duvarları ise sura yaslanmaktadır⁶³². Doğu stoa ve dükkânların geç dönem inşa evresini yansıtan en karakteristik özelliği ise zeminde yer alan *opus spicatum*⁶³³ tekniğindeki tuğla döşemedir (Figür 77). Opus spicatum zemin döşemeleri MS 417 depremi sonrasında en

⁶²⁸ Elips formlu 1.30x3.60 m. ölçülerinde ve 0.50 m. derinliğindeki havuz direkt olarak cadde taşlarının üstüne inşa edilmiştir. Tabanı döküörtgen formlu tuğlalardan oluşmaktadır. Batı stoadaki künk hattının doğu yönündeki künk sırasının bir dirsekle ayrılarak havuzu beslediği görülmektedir. Havuzun kazı raporu ve detaylı bilgiler için bkz.: Özüdoğru-Dökü 2012, 50.

⁶²⁹ Castellum dividiculum/nymphaeum "Alt Yapı ve Su Sistemleri" bölümünde kapsamlı olarak ele alınacaktır.

⁶³⁰ Baytak 2015, 667-676; Özüdoğru-Dökü 2012, 50; Özüdoğru 2018a, 127; Özüdoğru 2018b, 30; Özüdoğru 2020, 170, 559.

⁶³¹ Özüdoğru 2018a, 127; Özüdoğru 2018b, 29; Özüdoğru 2020, 170, 559.

⁶³² Özüdoğru 2018a, 126; Özüdoğru 2018b, 29; Özüdoğru 2020, 170, 560.

⁶³³ Opus Spicatum zemin döşemeleri ucuz maliyetli ve kullanışlı olmaları sebebi ile Geç Antik Çağ'da sıklıkla tercih edilmiştir. Döşemeyi oluşturan pişmiş toprak malzemenin buzlanmaya karşı dayanıklı olması ve yağışla oluşan kayganlığı önlemesi sebebiyle genellikle dış mekân özelliği gösteren bahçe, avlu, yürüyüş yolları ya da kiler, havuz ve sarnıçlarda sıklıkla tercih edildiği görülmektedir. Kıbyra'da yer alan opus spicatum zemin döşemelerinin yapım teknikleri, fiziksel özellikleri ve çağdaş örnekleri hakkındaki daha detaylı bilgiler için bkz.: Sayın 2015.

kolay ve maliyetsiz sağlanabilecek malzeme olan tuğla ve kiremit parçalarından oluşmaktadır. Geometrik motif desen repertuarına sahip farklı boyutlardaki panolardan tasarlanmışlardır (Figür 78-79). Aynı teknikle yapılan döşemelerin, ortam etkilerine karşı dayanıklı olması ve hammaddesinin kolay bulunur olması sebebiyle Kibyra'da Geç Antik Çağ boyunca popülerliğini koruyarak agora II. terasındaki geç dönem yapılaşmaları, odeionun önündeki geç dönem işlikleri ve bazilikada da yoğun olarak tercih edildiği dikkati çekmektedir. Ayrıca zemin döşemesinin MS V. yüzyıla ait yakın çevredeki çağdaş örneklerine Phrygia bölgesindeki Laodikeia⁶³⁴ ve Hierapolis⁶³⁵, Lykia bölgesindeki Patara ve Karia bölgesindeki Stratonikeia⁶³⁶ kentlerinde de rastlanmaktadır.

Dolayısıyla opus spicatum zemin döşemelerinin Anadolu'da moda olup yaygınlaştığı yüzyıllar ve benzer örneklerinin tipolojik değerlendirmeleri, doğu stoa ve bu alandaki dükkânların agoranın III. evresinde inşa edilmiş olduğuna şüphe bırakmamaktadır. Ancak, doğu stoa'nın IV. evresinde, batı stoda da olduğu gibi stoa'nın simetrisini bozacak şekilde yeni düzenlemelere gidilmiştir. Moloz taşlarla inşa edilmiş basit mekânlar ve surun mukavemetini sağlamak için kapatılan dükkân girişleri alanda fazlasıyla tahribata neden olmuştur. Nitekim açığa çıkartılan kontekst buluntuların karmaşıklığı, birkaçı dışında dükkânların işlevlerini belirlemeyi neredeyse imkânsız kılmaktadır.

Bu bağlamda doğu stoda yer alan dükkânlar mimari özellikleri ve kontekst buluntular ışığında değerlendirildiğinde ilk dükkânın oldukça tahrip edildiği görülmektedir. 2 no.lu dükkânda ise, sadece temel kısmı korunan 5.00x0.60 m. ölçülerinde basit bir seki (Figür 80) ve dükkânın zeminini kaplayan opus spicatum döşemesinin bir kısmı korunabilmiştir. Zemin döşemesi bu sekinin altında da devam etmektedir⁶³⁷. Devşirme mimari elemanların da kullanıldığı benzer sekilere 3 no.lu dükkânın kuzey-güney ve batı duvarları önünde ve 4 no.lu dükkânda da rastlanmaktadır. Muhtemelen dükkânlarda satılan malların sergilendiği bu sekilerin yapımında stoaya ait Korinth düzeninde başlıkların kullanılmış olması, doğu stoa'nın IV. evresindeki tahribatı ve devinimi göstermesi açısından önemlidir. Aynı zamanda sekilerin opus spicatum döşemeler üzerine inşa edilmiş olması ise döşemeden bir sonraki tarihte mekâna eklendiklerinin ispatı niteliğindedir. Benzer şekilde bazı dükkânlarda işlevleri henüz

⁶³⁴ Şimşek 2005, 426; Şimşek 2006, 464; Şimşek 2008, 415; Şimşek 2009, 113; Şimşek 2012, 104.

⁶³⁵ Ferrero 1992, 318; Ruggiu-Cottica 2009, 152.

⁶³⁶ Söğüt 2012, 46

⁶³⁷ Özüdoğru vd. 2011, 40-41.

belirlenemeyen seki benzeri platformlar da yer almaktadır (Figür 81)⁶³⁸. Devşirme malzemelerle inşa edilen ve muhtemelen sekilerle aynı döneme ait olan bu platformlardan ilki 6 no.lu dükkânın doğu duvarının bitiminde bulunmaktadır. İşlevi hakkında fikir sahibi olunamayan ve etrafı moloz taşlarla çevrelenen platform 2.10x0.90 m. ölçülerindedir. Dolayısıyla mimari unsurları sadece seki ve platformlardan ibaret olan ilk altı dükkânın kontekst buluntuları da değerlendirildiğinde işlevlerine yönelik fikir yürütülememektedir. Fakat 7 no.lu dükkândan itibaren dükkânların işlevini saptamaya ipuçları sağlayacak farklı mimari düzenlemeler dikkat çekmektedir.

İşlevi hakkında net bir kaniya varılabilecek nitelikteki ilk dükkân stoanın 54. metresindeki 7 no.lu dükkândır⁶³⁹. Bu dükkânın zeminin büyük bir kısmı moloz taşlardan oluşturulmuş bir döşeme ile kaplı iken yalnızca dükkânın kuzeybatısına yerleştirilmiş fırının ön kısmında küçük bir alanda opus spicatum döşemesi yer almaktadır. Opus spicatum zemin döşemi üzerine oturtulan bu fırın, kare planlı ve tonoz örtülüdür (Figür 82). 1.95x1.78 cm. ölçülerinde, yüksekliği 1.10 m. olan fırının doğuya bakan açıklığının hemen önüne 2 adet konglomera blok kullanılarak basit bir ısıtma ocağı eklenmiştir⁶⁴⁰. İçerisinde bir pişirme fırını bulunan 7 no.lu dükkân ile bitişiğindeki 8 no.lu dükkân arasındaki kapı ile oluşan organik bağ olasılıkla bu iki dükkânın lokanta ya da fırın işlevli olabileceğini akıllara getirmektedir⁶⁴¹. Nitekim alandaki çalışmalar sonucunda ele geçirilen mermer masa parçaları⁶⁴² ve terazi ağırlıkları dükkânların işlevi hakkında bilgi vermektedir⁶⁴³ (Figür 83).

10 ve 11 no.lu dükkânlarda ise daha farklı mimari düzenlemeler söz konusudur (Figür 84)⁶⁴⁴. 10 no.lu dükkândan itibaren cephe duvarı stoa alanını daraltarak devam etmektedir. Birbiri ile bağlantılı olan ve iki girişi olan bu dükkânların girişlerinden ilki 10 no.lu dükkâna ve oradan da doğu giriş kapısına doğru bir koridora açılmaktadır. Dükkânların işlevine yönelik net buluntuların olmadığı bu alanların ilkinde tuğla ve

⁶³⁸ Özüdoğru vd. 2011, 41.

⁶³⁹ Özüdoğru 2014a, 57-58; Özüdoğru 2018b, 30; Özüdoğru 2020, 170, 561.

⁶⁴⁰ Özüdoğru 2014a, 57.

⁶⁴¹ Bu görüş için bkz.: Özüdoğru 2014a, 57-58; Özüdoğru 2018b, 30; Özüdoğru 2020, 170, 562.

⁶⁴² Sigma Formlu (?) Altar Masası: Bu parçalar birleştirildiğinde ortaya, art arda sıralanmış, yarım daire şeklinde çanak yuvalarına sahip altar masası formunda bir tabla çıkmaktadır. Ancak tablanın tamamı korunamadığı için daire ya da sigma formlu olup olmadığı anlaşılamamıştır. Bu tip masalar; Hıristiyanlık inancında İsa'nın havarileri ile yediği son akşam yemeğine atfedilen ökaristi ayininde yapılan sunuların üzerine konulduğu altınlar olarak tanımlanmaktadır (Taft 1991, 71). Muhtemelen bu alanda masa fonksiyonu ile devşirme malzeme olarak kullanılmıştır.

⁶⁴³ Özüdoğru 2014a, 57; Özüdoğru 2018b, 30.

⁶⁴⁴ Özüdoğru 2018a, 126.

pithos parçalarından örölmüş basit bir ocak yer almaktadır (Figür 85). Bu ocağın ağız açıklığında ise 1.50 m.lik ve fırının kül atıkları için oluşturulmuş çukur bir alan tasarlanmıştır. Bu alanda homojen olmayan ve yoğun miktarda amphora, unguentarium, kandil, cam ve kemik parçaları bir arada ortaya çıkarılmıştır. Bu veriler 10 no.lu dükkânın bir bothros olarak kullanıldığını göstermektedir.

11 no.lu dükkânın içinde ise 3.70x2.70 m. ölçülerinde dikdörtgen planlı bir mekân yer almaktadır⁶⁴⁵. Mekânın kuzeydoğu köşesinde ana kayanın tıraşlanması ile oluşturulan 2 m. çapında ve 0.75 m. derinliğinde bir bothros bulunmaktadır. Alanın kuzeyinde yapı dışına doğru devam eden gider, bothrosu doğu giriş kapısı yönündeki tali bir kanalizasyona bağlanmaktadır⁶⁴⁶.

Bu verilere göre 10 ve 11 no.lu dükkânlar doğu stoanın ilk yapıldığı MS V. yüzyıl içlerinde değil de agoranın IV. evresi olan MS VI.-VII. yüzyılda düzenlenmiş olmalıdır. Nitekim agoranın en işlek caddesinin hala ticari açıdan aktif olarak kullanıldığı bir dönemde, bu denli büyük bothrosların yapılmış olabileceği fikri pek de akla yatkın değildir. MS IV. yüzyılda küçülen ve hem ekonomik hem de sosyal anlamda kriz içinde olan kentlilerin alelacele inşa ettiği savunma duvarının yapımı esnasında bothroslara ihtiyaç duyulmuş olmalıdır. Ayrıca neredeyse iki dükkânı kaplayacak boyuttaki bu bothroslar, surların inşasından kısa bir süre sonra düzeni bozulmuş olan stoaya eklenen derme çatma yeni yapı gruplarının da ihtiyacını karşılamaya yönelik tasarlanmış olmalıdır.

Ayrıca batı stoada olduğu gibi doğu stoanın da IV. evresinde geç dönem dükkânlarının pek çoğunun kapısı moloz taşlarla örölerek kapatılmış ve böylece dükkânların yaslandığı geç dönem suru güçlendirilmiştir (Figür 86). Stoanın postement araları basit moloz taş örgüler ile kapatılarak dükkân önlerinde ve hatta ana cadde üzerinde işlevi belirlenemeyen, küçük boyutlu ve düzensiz yeni mekânlar oluşturulmuştur (Figür 87).

*II. Teras*⁶⁴⁷: Kibyra Agorası yukarıda da detayları ile anlatıldığı şekliyle oldukça geniş bir alana teraslama sistemi ile planlanmıştır. Bahsi geçen I. teras caddesinin batı kenarında yer alan Roma İmparatorluk Dönemi dükkânlarının âdete bir kapalı çarşı

⁶⁴⁵ Özüdoğru 2018a, 126.

⁶⁴⁶ Özüdoğru 2018a, 126.

⁶⁴⁷ Kazı raporu için bkz.: Özüdoğru 2019a, 464-467.

şeklinde kuzey-güney yönlü devam ettiği ve alanın örtü sisteminin II. teras için bir yürüme alanı oluşturduğu görülmektedir (Figür 88)⁶⁴⁸.

II. terasa geçiş I. terasın duvarının güney yönünde yer almaktadır. Ancak, Roma İmparatorluk Dönemi dükkânlarının bulunduğu alana girişi sağlayan bu kapı açıklığı, geç dönemde moloz taş ve devşirme bloklarla kapatılarak işlevsiz hale getirilmiştir (Figür 89)⁶⁴⁹. Aynı zamanda bu alandaki düzenlemeler II. terasın bitiminden itibaren batı yönüne doğru devam etmektedir. Güney teras duvarının kapatılan kapılarının hemen önünde de sütunlar⁶⁵⁰ ve heykel altlıklarının düzensiz aralıklarla yan yana dizilmesiyle bir geç dönem düzenlemesi yapıldığı görülmektedir.

I. teras caddesinde 2008 yılından bu yana devam eden çalışmaların aksine 2017 yılında kazı çalışmalarının başlatıldığı II. teras, agoranın batı stoasında yer alan dükkânların ticari fonksiyonu ve bu alandaki Geç Dönem yapılaşması hakkında şüphesiz ki daha nitelikli bilgiler verecektir. Fakat şu ana kadar yürütülen çalışmalar II. terasın sadece az bir alanını kapsamaktadır. Dolayısıyla geç dönem devinimleri de göz önüne alındığında, alanda başlatılan kısıtlı çalışmalar henüz dükkânlar ve geç dönem değişimleri hakkında yorum yapmayı sağlayacak nitelikte değildir.

III. Teras: Kibyra Agorası'nda, III. terasta yer alan A yapısı, tholos planlı nymphaeum ve agora III. teras güney yamaç⁶⁵¹ olarak adlandırılan alanlarda kazı çalışmaları gerçekleştirilmiştir⁶⁵².

Çalışmanın "Alt Yapı ve Su Sistemleri" bölümünde detayları ile ele alınacak olan tholos planlı nymphaeumun ilk inşa evresi MS 23 yılı depremi sonrasında⁶⁵³. Ancak, agoranın I. ve II. terasında MS 417 depremi ve sonrasında karşılaşılan dönüşüm ve değişim evrelerinin tholos planlı nymphaeum için de gerçekleştiği görülmektedir.

III. terasta kazı çalışmaları sonucu açığa çıkarılan bir diğer yapı ise A Yapısı olarak isimlendirilen tapınak ya da sunak gibi bir kült yapısının alt odasıdır. İsoDOMİK duvar örgü tekniği sebebiyle Helenistik Dönem ya da en geç Erken Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihlendirilen yapı agoranın her alanında olduğu gibi geç dönemde de farklı bir işlevle kullanılmaya devam edilmiştir⁶⁵⁴. Muhtemelen de yeni dinin gelmesi ve

⁶⁴⁸ Özüdoğru 2018b, 28; Özüdoğru 2020, 169, 559.

⁶⁴⁹ Güney teras duvarı hakkındaki detaylı bilgiler için bkz.: Özüdoğru 2019a, 466; Özüdoğru 2020, 168.

⁶⁵⁰ Birbirinden farklı ölçülerdeki sütunların bazılarında kazıya haç motifleri görülmektedir.

⁶⁵¹ Bu alanda agoranın III. terasına güney yönden ulaşımı sağlayan merdivenli bir geç dönem yolu açığa çıkartılmıştır ve alandaki çalışmalar devam etmektedir.

⁶⁵² Kazı raporu için bkz.: Özüdoğru 2018a, 134-137.

⁶⁵³ Özüdoğru 2020, 173-175.

⁶⁵⁴ Özüdoğru 2020, 176.

agoraya bir kilisenin inşa edilmesiyle birlikte kutsallığını kaybeden alan etrafında yoğunlaşan geç dönem yapılaşmasının bothrosuna dönüştürülmüştür. Yapı içinde ele geçirilen birçok kırık ya da parça malzeme (mimari, seramik, heykel vb.) buranın bir çöp alanı olarak kullanıldığının ispatı niteliğindedir⁶⁵⁵.

Özetle; Kibyra Agorası'nda yukarıda ele alınan mimari detaylar MS IV. yüzyıldan başlayarak VII. yüzyıla kadar değişim gösteren sosyal ve siyasal yapının kentlerin dini yapılarında olduğu gibi kamusal yapılarında da nasıl değişimlere sebep olduğunu açıkça gözler önüne sermektedir. Kibyra Agorası'nın klasik Roma mimari detayları ve görünümü Anadolu'nun diğer tüm Geç Antik Çağ kentlerinde de olduğu gibi özellikle MS V. yüzyıldan itibaren peyderpey değişmiştir. Ancak, bu değişimin tek sebebi Hıristiyanlığın giderek artan etkisi değil şüphesiz ki pek çok faktörün bir araya gelmesi sonucudur. Depremler, değişen ekonomik koşullar, sosyo-kültürel ve politik şartlar da değişimi tetiklemiş ve nihayetinde tüm kamu yapılarında olduğu gibi agora da zamanın ruhuna ve güncel ihtiyaçlarına uygun bir biçimde değişime girmiştir.

Ayrıca MS. IV.-V. yüzyıllardaki şehir yönetimlerindeki değişimler agoraların siyasi işlevlerinin de zamanla yok olmasına sebebiyet vermiştir. Etkinliğini yitiren şehir meclisleri ile siyasi gücün vali ve kiliselere geçmesi muhakkak ki halkın agoralardan uzaklaşmasına yol açmıştır. Dolayısıyla önceden siyasi faaliyetlerin de yürütüldüğü agoralar zaman içinde siyasi fonksiyonlarını da kaybetmelerine bağlı olarak sütunlu caddelerde de olduğu gibi, düzensiz inşaatların gerçekleştirildiği kamu yapıları haline dönüşmüşlerdir. Özellikle MS VI. ve VII. yüzyılın güvensiz ortamı agoraların sur içinde kalarak yeni inşaat alanlarının en gözde mekânları haline gelmelerine sebep olmuştur. Bu değişim Kibyra Agorası'nda inşa edilen tanımlanamayan yapı toplulukları ile açıkça izlebilmektedir.

Bununla birlikte neredeyse MS IV. yüzyıla kadar pagan karakterlerini koruyan kentler Hıristiyanlığın hâkimiyetinden sonra sadece şehir yönetimleri olarak değişmemiş; bu süreçte yeni dinin kimliği başta agoralar olmak üzere kentin en işlek mekânlarına inşa edilen kiliseler ile de renovasyona uğramıştır. Dolayısıyla bahsi geçen dönemlerde sütunlu caddelere eklenen konut ve dükkânların yanı sıra kiliseler de agoralardaki yerlerini almaya başlamışlardır. Bu bağlamda Kibyra Agorası'nda henüz kazı çalışmaları

⁶⁵⁵ Özüdoğru 2020, 176.

gerçekleştirilmemiş ancak yüzey araştırmaları sonucunda varlığı tespit edilmiş bir kilisenin agoranın III. terasına inşa edilmiş olduğu görülmektedir.

2. 3. 2. 1. 4. İşlikler

Genellikle tek yönlü bir düşünceye bağlı olarak gerileme dönemi olarak atfedilen Geç Antik ağ dünyasında devam eden ticari ve ekonomik faaliyetler esasında dönemsel gelişmenin kanıtı niteliğindedir. Dolayısıyla Geç Antik ağ ekonomisine ilişkin tartişmaların yeniden ervelendirilmesinin ana yollarından ilki, Geç Antik ağ dünyasına, başarıya ya da başarısızlığa mahkm monolitik bir zaman dilimi olarak değil; her biri kendi güçlü ve zayıf yönlerine sahip, birbirine bağlı bölgelerden oluşan bir bütün olarak bakmak olmalıdır. Dönemin ekonomik dinamikleri ile sosyal yaşamın bağlı Whittaker'ın⁶⁵⁶ araştırmalarında olduğu gibi kendi başına ekonomiyle değil ancak ekonomik faktörlerin sınırlar üzerindeki etkileriyle ya da Cameron'un⁶⁵⁷ daha geniş perspektifli çalışmalarında olduğu gibi ekonomik ve kentsel değişim bütününe bakmakla anlaşılabilir. Fakat ne yazık ki, Anadolu'daki Geç Antik ağ arkeolojik kazı stratejileri ile bu kentsel ve bölgesel değişim bütününü anlamayı sağlayacak, kentsel ticaretin doğası ve kapsamı hakkında fikir sağlayabilecek ticari yapılar ve endüstri alanları arka planda bırakılmaktadır. Bu önyargılı araştırma stratejilerine rağmen dönemin yazılı kaynakları kent sanayilerinin Geç Antik ağ yaşamının göze çarpan en önemli unsurlarından biri olduğunu ve şehirlilerin en az %15-20'sinin endüstriyel üretimle uğraştığını gstermektedir⁶⁵⁸. Aynı zamanda son dönemde yapılan bilimsel araştırmalar, bazı Anadolu kentlerinin standartlaşmış üretim alanlarında stratejik istasyonlar olduğunu da açıkça ortaya koymaktadır.

Bu bağlamda, çoğunlukla klasik Roma kent dokusunu bozan bu Geç Antik ağ sanayi alanları, bazı kentlerin erken dönemlerdeki geleneksel üretim faaliyetlerini de devam ettirdiğini kanıtlamaktadır. Bu noktada Kibyra da bu üretim devamlılığının izlendiği kentlere iyi bir örnek konumundadır. Helenistik Dönem'den itibaren kentte görülmeye başlanan ve seramik üretimi gerçekleştiren çekirdek atölyeler, MS VII. yüzyıl sonlarına kadar aktif olarak varlığını sürdürerek bu üretim devamlılığının somut kanıtı

⁶⁵⁶ Whittaker 1994.

⁶⁵⁷ Cameron 1993b.

⁶⁵⁸ Kingsley 2003, 122.

halini almıştır⁶⁵⁹. Ayrıca bu üretim atölyeleri, erken dönemden başlayarak Geç Antik Çağ'da da devam eden yerel endüstriye yapılan önemli bir yatırımı temsil etmektedir.

Seramik İşlikleri

Kibyra'daki seramik çalışmalarının göstermiş olduğu erken dönemden itibaren gerçekleştirilen seramik üretimi, ilk kez kent içinde yürütülen yüzey araştırmaları ile bugün tiyatronun güneybatı yamacındaki bölgede tespit edilmiştir⁶⁶⁰. Alanda bugüne kadar kazı ve sondaj çalışması yapılmamış olmasına rağmen odeion ve tiyatronun tepe yamaçlarında yüzeyde akıntı halde çok sayıda nitelikli ve üretime dair seramik parçalar görülebilmektedir⁶⁶¹.

MS V. ve VI. yüzyıllara gelindiğinde seramik endüstrisi alanının artık bu dönemde kullanılamaz durumda olan odeionun etrafına ve özellikle önüne konumlandırıldığı görülmektedir⁶⁶². Çalışmanın bu bölümünde kentin bir üretim geleneği olan seramik endüstrisinin bahsi geçen alanda açığa çıkartılan atölye organizasyonu; kentin ekonomik tarihi içerisinde ustalar, malzemeler, zaman ve mekân arasındaki ilişkiler bağlamında değerlendirilecektir.

Kentte yürütülen araştırmalar ile Geç Antik Çağ seramik endüstrisi hakkında önemli veriler açığa çıkartılmıştır. Geç Antik Çağ şehir planlamasında, Roma İmparatorluk Dönemi kentsel yaşamının odak merkezlerinden biri olan odeionun yangın ve deprem felaketleri ile artık kullanılamaz hale gelmesi ve mevcut erken dönem seramik üretim alanına yakınlığı sebebi ile yapının çevresi seramik endüstrisi için bir sanayi mahallesine dönüşmüştür (Figür 90)⁶⁶³. Bu dönemde odeionun önüne inşa edilen Geç Antik Çağ hamamı ile bu alana tali yollardan su temininin de sağlanması, şüphesiz ki işlikler için büyük avantaj sağlamış olmalıdır (Figür 91). Bahsi geçen işlikler odeionun mozaik döşemeli stoasının kuzeydoğusuna, stoanın simetrisini bozacak şekilde kireç bağlayıcılı harç ve moloz taşlarla inşa edilmiştir⁶⁶⁴.

⁶⁵⁹ Akgül 2015, 190-191; Ekinci vd. 2008, 35-37; Özudoğru-Dündar 2007: 145-146; Özudoğru 2014a, 183; Özudoğru 2018b, 40; Özudoğru 2020, 409-410; Uygun-Dökü 2008, 133-134.

⁶⁶⁰ Kentteki Helenistik ve Roma Dönemleri seramik üretimine dair daha kapsamlı bilgiler için bkz.: Özudoğru 2020, 410-412.

⁶⁶¹ Akgül-Özarıslan 2015, 190-191; Ekinci vd. 2007, 24; Ekinci vd. 2008, 40; Japp 2005: 238 vd.; Özudoğru-Dündar 2007, 145-146; Uygun-Dökü 2008, 133-134; Özudoğru 2020, 407, 427.

⁶⁶² Özudoğru 2018b, 40; Özudoğru 2020, 410.

⁶⁶³ Odeionun ön alanında yer alan seramik işliklerinin kazı sonuçları değerlendirmeli için bkz.: Özudoğru-Dökü 2012, 48-49; Özudoğru-Dökü 2013a, 161; Özudoğru-Dökü 2013b, 51.

⁶⁶⁴ Özudoğru-Dökü 2012, 49.

Şu ana kadar gerçekleştirilen kazı çalışmaları sonucunda henüz sayıca az olan fakat seramik endüstrisinin teknolojisi ve kentin Geç Antik Çağ seramik üretim gelenekleri hakkında kapsamlı bilgiler barındıran bir dizi atölyenin bir kısmı oldukça tahrip edilmiş olarak günümüze ulaşmışken “5 ve 6 No.lu Yapılar” olarak isimlendirilen atölyeler seramik üretim döngüsünü gösteren tüm detayları ile korunabilmiştir⁶⁶⁵. 6 no.lu yapı odeionun kuzey ante duvarı ile parados kapısı arasında, bir yüzü odeiona dayandırılarak inşa edilmiştir (Figür 92). Aynı zamanda hemen önünde konumlandırılan ve doğu-batı doğrultusunda uzanan iki odalı 5 no.lu yapı ile organik bağı bulunmaktadır.

6 no.lu yapı kompleksi yan yana sıralanmış üç farklı bölümden oluşmaktadır (a, b, c)⁶⁶⁶. Bölümlerin toplam uzunluğu 4 m.dir (Figür 93). Güneydeki ilk bölüm (a) 1.10x0.56 m.lik ölçüleriyle dikdörtgen planlanmıştır ve korunabilen duvar yüksekliği yaklaşık 1.50 m.dir (Figür 94). Birinci bölüm (a) ile ikinci bölüm (b) arasındaki duvarda yan yana sıralanmış ve yaklaşık 0.12x0.12 m. ölçülerinde dört adet oluk yer almaktadır. Yapının zemininde ise kuzey yönden yapıya bağlanarak su teminini sağlayan 20 cm. çapındaki künk sistemi görülmektedir.

İkinci bölüm (b) ise 2.00x1.80 m. ölçülerinde tasarlanmıştır ve merkezdeki duvar dili ile basit bir şekilde ikiye ayrılmaktadır (Figür 95). İşliğin ikinci bölümüne; güney köşe, kuzey duvarının iç köşesi ve iç bükey formu bir tuğla aracılığıyla üçüncü bölümden olmak üzere üç ayrı yerden su temin edilmiştir. Mekânın atık su tahliyesi ise; zemine eğimli yerleştirilen tuğla plakalarla sağlanmakta ve buradan yapının önündeki künk aracılığıyla kentin ana kanalizasyonuna aktarılmaktadır (Figür 96).

Yapının üçüncü (c) ve son bölümünde ise sadece dikine yerleştirilmiş ve duvardaki oyukla ikinci bölümle bağlantısı olan bir künk sistemi bulunmaktadır (Figür 97). Üç bölümden oluşan bu işliğin iç yüzeylerinin tamamen kireç harçla kaplanmış olması, suyun ve kilin aktarımı için oluşturulan gelir-giderleri ile ilişkisi göz önünde bulundurulduğunda seramik hamurunun işlendiği mekânlar olduğu açıkça anlaşılmaktadır⁶⁶⁷. Birbiri ile organik bağı olan bu üç mekân olasılıkla işliklerin ihtiyacı

⁶⁶⁵ Bu alandaki çalışmalar yalnızca odeionun doğu yöndeki *opus tesellatum* mozaik zeminli stoası üstünde konumlanmış olan seramik işliklerinin açığa çıkartılması amacıyla gerçekleştirilmiştir. Kazı çalışmalarının ardından stoa mozaığı üstündeki işlikler gerekli tüm bilimsel belgeleme işlemlerinin sonrasında kaldırılmıştır. Ancak yüzeyden görülebildiği kadarıyla bu alandaki üretim mekânları bu başlık altında ele alınacak olan yapılarla sınırlı değildir. Stoa'nın doğusundaki dolgu toprağın yüzeyinde izlenebilen temel izleri muhtemelen endüstri alanının esasında daha geniş olduğunu ve ilerleyen çalışmalar da kompleksin sayıca fazla atölyeye sahip olduğunu gösterecektir.

⁶⁶⁶ Yapının kazı çalışmaları raporu ve genel tanımları hakkındaki bilgiler için bkz.: Özudoğru-Dökü 2013a, 162-163.

⁶⁶⁷ Özudoğru-Dökü 2013a, 163.

olan kilin yabancı maddelerden ayrıştırıldığı, dinlendirildiği ve işlendiği mekânlar bütününe meydana getirmektedir.

6 no.lu yapı kompleksinin hemen doğusunda konumlanan 5 no.lu yapı ise doğu-batı doğrultusunda yaklaşık 10 m. uzunluğundadır⁶⁶⁸. Batıdaki doğudakinden daha büyük boyutlu olan iki odadan oluşmaktadır ve odaların bağlantısı, aralarındaki duvarın ekseninde yerleştirilmiş kapı açıklığıyla sağlanmıştır (Figür 98). İlk odanın zemini sıkıştırılmış kireç ve toprak karışımı ile kaplanmışken ikinci odanın zemininde ise Geç Antik Çağ Kıbrası'nın popüler zemin döşemesi olan opus spicatum döşemi görülmektedir (Figür 99). Bu yapı arkasındaki atölye ile bağlantılı olarak seramik hamurunun şekil verildiği alan ve pişirme öncesi nem atmak amaçlı dinlendirme alanı olarak düşünülebilir. Ancak, 6 no.lu yapının opus spicatum döşemeli ön odası ise hem daha estetik özellikler ile donatılması hem de zemin kotunda onlarca pişirilmiş/kullanıma hazır unguentariumun bulunması sebebi ile adeta bir satış ofisini andırmaktadır (Figür 100-101)⁶⁶⁹.

Odeionun çevresindeki bu üretim alanında tanımlanabilir ya da tanımlanamamış seramik işliklerinden oluşan organizasyonel üretim alanı içinde seramik fırınlarının yer almıyor olması ise hayli dikkat çekicidir. Böylesine kompleks bir alanda seramik fırınlarına yer verilmemesinin muhtemelen iki sebebi olmalıdır. İlki; kentteki yüzey araştırmaları sonucunda odeionun üst yamaçlarında bulunduğu öngörülen erken dönem seramik fırınları alanının Geç Antik Çağ'da da kullanımının devam ettirilmiş olmasıdır. Öyle ki, atölyelerin bulunduğu konum Geç Antik Çağ'da sadece sanayi mahallesi olarak değil, aynı zamanda sosyal bir alan olarak da işlev görmüştür. Atölyelerin güneydoğusunda yer alan Geç Antik Çağ hamamı bu görüşü destekleyen en önemli yapıdır. Dolayısıyla insan sirkülasyonunun halen devam ettiği bu alanda, seramik fırınlarının yaratacağı hava kirliliğinden dolayı atölyelerden uzaklaştırılması ve esasında çok da uzak olmayan bir yerde zaten erken dönemlerde örgütlenmiş olan alanın kullanılmasını daha uygun kılmış olmalıdır. İkinci sebep ise; atölyelerin önlerinde yer alan mekânların satış dükkânları olmasıdır. Yapıların bir bölümünün mekânsal özellikler olarak daha itinalı şekilde inşa edilmesi (opus spicatum zemin döşemeleri bunu gösterir), bu alanda sadece üretim yapılmadığını, aynı zamanda üretilen malların satışının

⁶⁶⁸ Yapının kazı çalışmaları raporu ve genel tanımları hakkındaki bilgiler için bkz.: Özüdoğru-Dökü 2013a, 162-163.

⁶⁶⁹ Özüdoğru-Dökü 2013a, 163.

gerçekleştirildiğini de göstermektedir. Dolayısıyla sadece hamam değil, seramik satışının gerçekleştirildiği bu dükkânlar da Geç Antik Çağ'da odeionun doğu cephesinde yer alan sokağın sosyal dinamiğini yansıtmaya önem taşımaktadır.

David Peacock⁶⁷⁰, değişken kümeleriyle tanımlanan ideal organizasyon yapılarını ve üretim tarzlarını incelediği eserinde, Kibyra'daki ile benzer bu tip üretim mekânlarından detaylıca bahsetmiştir. Peacock'un da ifade ettiği gibi bu mekânlar bütünü, büyük üretim fabrikalarından ziyade *çekirdek atölyeler* olarak nitelendirilmektedir. Kibyra'daki bu çekirdek atölyelerin henüz birkaç tanesinde kazı çalışmalarının tamamlanmış olmasına karşın, odeionun çevresinde çok sayıda atölye organizasyonuna dahil olabilecek mekânın varlığı yüzeyde net olarak izlenebilmektedir (Figür 102-103). Kil işleme ve şekillendirme atölyelerinin ve hatta satışın gerçekleştirildiği bu yapıların Geç Antik Çağ Kibyrası'nın aynı alanda örgütlenmiş, her birinin bir üretim birimi olarak özerk unsurlar sergilediği ve aynı zamanda mekânların genel yakınlığı ve kompleksin mimari olarak iç içe geçmiş düzeni ile çekirdek atölye topluluğunu oluşturduğu söylenebilir. Alandaki atölyelerin entegrasyonunun belki de en güçlü kanıtı, kompleksin mimari aşamalarında izlenmektedir. Atölyeleri meydana getiren mekânların her biri arasındaki işlevsel geçişlerin tekdüzeliği, kompleksin paydaşlı kullanımının olduğunu gösterirken atölyelerin özerklik ilişkileri 5. no.lu yapıda da olduğu gibi bireysel üretim ve satış birimleri arasındaki mekânsal ayrımın korunmuş olmasıyla kendini göstermektedir. Atölyeler içindeki bu mekânsal ayrımlar aynı zamanda üretim döngüsünün organizasyonundaki görevlerin uzamsal ayrımını da ortaya koymaktadır. Kil depolama ve hazırlama alanı ile şekillendirme ve satış alanlarının ayrımı genel olarak üretim döngüsünün erken aşamalarının arka mekânlarda, daha sonraki aşamaların da ön mekânlarda, alanında uzmanlaşmış birden çok kişi tarafından gerçekleştirildiğini gösterebilir. Yine de atölyelerin yönetsel yapıları ve işlevsel fonksiyonları hakkında daha kapsamlı sonuçlara ancak alanın bütününde gerçekleştirilecek arkeolojik kazı sonuçları ile varılabileceği kesindir.

Odeion çevresindeki Geç Antik Çağ seramik atölyelerinin üretim yelpazesi ise kompleks genelinde unguentarium üretiminde uzmanlaşma olduğuna işaret etmektedir⁶⁷¹. Kazı çalışmaları ile atölyelerin ön mekânlarında ve özellikle bu mekânların zemin

⁶⁷⁰ Peacock 1982.

⁶⁷¹ Akgül-Özarslan 2015, 193; Özudoğru-Dökü 2013a, 162-163; Özudoğru 2018b, 41; Özudoğru 2020, 412.

kotunda çok sayıda ve neredeyse tamamı tüme yakın unguentariumun ele geçirilmiş olması, atölyelerin hepsinin olmasa da büyük bir kısmının unguentarium üretimi konusunda uzmanlaştığını göstermesi açısından önem taşımaktadır⁶⁷² (Figür 104). Kentte yürütülen yüzey araştırmaları ve kazılar sonucunda 12 bin adeti geçkin Geç Antik Çağ unguentariumu ele geçirilmiştir⁶⁷³. Dolayısıyla atölyelerde açığa çıkartılan çok sayıdaki tam, tama yakın ve üretim hatalı unguentarium sadece seramik üretiminin ürün yelpazesi hakkında değil, aynı zamanda atölyelerin tarihlendirilmesi hususunda da önemli veri kaynağıdır. Alanda bulunan çoğu mühürlü bu unguentarium ve yanı sıra sikkeler atölyelerin MS. V.-VI. yüzyıllarda faaliyette olduğunu göstermektedir⁶⁷⁴. Sonuç olarak; neredeyse MÖ II. yüzyıllarda başladığı düşünülen kentteki seramik üretim endüstrisinin ve organizasyonel atölyelerinin MS V.-VI. yüzyıllara kadar süren varlığına dayanarak, seramik üretiminin erken dönemlerde olduğu kadar Geç Antik Çağ'da da bölgenin ekonomik gelişiminde kritik bir rol oynamış olabileceği ifade edilebilir.

Metal İşlikleri

Antik kaynaklar Kibyralıların erken dönemlerde sadece seramik üretimi ile değil demir işçiliği ile de ilgilendiğini göstermektedir. Strabon Kibyra'dan bahsettiği bölümde Kibyralıların demircilik ve kakmacılıkla tanındıklarını aktarmaktadır⁶⁷⁵. Strabon'un bahsettiği bu ün yüksek olasılıkla kentin yakın çevresindeki demir cevherlerinden kaynaklanmaktadır.

Günümüzde ise linyit, mangan ve krom yataklarına sahip Gölhisar'da, antik kentin yaklaşık 2 km. kuzeybatısında ve Keleli Dere ile İncirli Dere mevkillerinde yakın geçmişe kadar işlenen krom ocaklarının da varlığı bilinmektedir⁶⁷⁶. Bu ocaklarda, işletme ve

⁶⁷² Kibyra unguentariumları hakkındaki bilgiler için bkz.: Akgül-Özarslan 2015, 187-212; Özüdoğru-Dündar 2007, 145-177.

⁶⁷³ Özüdoğru 2018b, 41; Özüdoğru 2020, 412, 578. 2022 yılı itibarıyla unguentariumların değişen sayısal verileri, Kibyra Kazı Başkanı Doç. Dr. Şükrü Özüdoğru ile gerçekleştirilen özel görüşmeye istinaden güncellenmiştir. Güncellenen verileri aktarmama izin verdiği için kendilerine teşekkürlerimi sunarım.

⁶⁷⁴ Özüdoğru-Dökü 2013a, 163; Özüdoğru 2018b, 40; Özüdoğru 2020, 412. Ayrıca 2011 yılında burada gerçekleştirilen arkeolojik kazılar sonucunda alanda bir adet bronzdan (bakır alaşımı) amulet ele geçirilmiştir. Amulet, üstündeki yazıt ve betim ile kentin Geç Antik Çağ verileri içinde önem kazanmaktadır. 35 mm. yüksekliğinde ve 43 mm. genişliğindeki amuletin ancak yarısı korunabilmiştir. Korunabilen kısmın bir yüzünde atını dört nala koşan bir binicinin mızraklı alt kısmı görülebilmektedir, diğer yüzde ise yazıt yer almaktadır. Yazıt, Demirer ve Kraus tarafından şu şekilde tercüme edilmiştir. '*En Yüksek'in yardımında oturan, göklerin Tanrısı'nın koruması altında yaşayacaktır.*' Objenin apotropeik anlamı binici figürü ile açıklanabilir. Benzer örneklerde de görüldüğü üzere bu tip atlı biniciler (azizler) ellerinde tuttıkları mızrak ile yılan, leopar ve akrep gibi kötülüğü temsil eden bir figürlerle savaşırlar. Amulet hakkındaki daha kapsamlı bilgiler için bkz.: Demirer- Kraus 2015.

⁶⁷⁵ Strab. *Geog.* XIII, C631.17

⁶⁷⁶ Demirer 2013, 18.

pazarlama maliyetlerinin yüksekliği ile damarların düşük kalitesi gibi nedenlerle krom madenciliğine son verilmiştir⁶⁷⁷.

Yine de kent çevresinde yakın tarihe kadar varlığını sürdüren bu maden faaliyetleri sebebi ile Strabon'un bahsettiği demir işçiliği için gerekli kaynağın yerel bir ocaktan çıkartılmış olması ihtimali yüksektir⁶⁷⁸. Olasılıkla bahsi geçen maden galerilerine yakın bir yerde zenginleştirilen kütleler, Kibyra kent merkezindeki atölyelere taşınmıştır. Ancak yazılı kaynaklar ve çevredeki maden ocaklarına rağmen kentte bugüne kadar gerçekleştirilen çalışmalarda henüz büyük ve kapsamlı metal atölyelerine ne yazık ki rastlanamamıştır⁶⁷⁹. Öyle ki, kentte yoğun miktardaki cüruf kalıntıları, madeni eşya üretiminde kullanılan ateş karıştırma spatulası ve kaynak havyası gibi çeşitli aletler⁶⁸⁰ ile zengin metal eserleri demircilik faaliyetlerinin geç dönemlere kadar kentte aktif olduğunu göstermektedir⁶⁸¹. Geç Antik Çağ'da gerçekleştirilen metal işleme faaliyetlerine kanıt olarak ulaşılan tek veri kaynağı ise stadion ve Roma imparatorluk hamamında açığa çıkartılan iki basit işliktir.

Roma İmparatorluğu'nun ilk yüzyıllarında geniş çapta dağıtımı gerçekleşen metal nesnelerin üretiminde görülen teknolojik gelişim Geç Antik Çağ'da daha düzensiz ve küçük ölçekli bir hal almıştır⁶⁸². Bu dönemde ancak bölgesel ihtiyaçları karşılayan yerel atölyelerin üretimleri, gündelik hayatın gereksinimleri olan temel alet ve aksamlar ile çivi gibi sarf malzemelerinden oluşmaktadır ve çoğunlukla üretilen malların dağılım alanı kent territoryası ile sınırlı kalmıştır. Kibyra'da açığa çıkartılan demir atölyelerinin de bu amaca hizmet için inşa edilmiş basit işlikler olduğu ifade edilebilir.

Atölyelerden ilki 2007 yılı arkeolojik kazı çalışmaları sonucunda stadionun batı caveasının üst bölümünde tespit edilmiştir (Figür 105)⁶⁸³. Yapının çevresinde yoğun miktarda cüruf ve kül tabakası yer almaktadır (Figür 106-107). Küçük boyutlu ergitme

⁶⁷⁷ Demirer 2013, 19; Yılmaz 2009, 154.

⁶⁷⁸ Bu görüş için bkz.: Demirer 2013, 18.

⁶⁷⁹ Kuzey yamaçta yer alan mekânları ayrı tutmak gerekmektedir. Bu mekânlar burada büyük bir kompleksin varlığını göstermektedir. Ancak kazı çalışmaları henüz başlamış olduğu için kompleks hakkındaki net söylemlerden kaçınılmıştır.

⁶⁸⁰ Demirer 2013, 115-116.

⁶⁸¹ Kibyra metal buluntuları hakkındaki en geniş bilgiler 2013 yılında tamamlanan "*Kibyra Metal Buluntuları*" başlıklı doktora tez çalışmasında yayımlanmıştır. İlgili çalışma için bkz.: Demirer 2013. Ayrıca konu ile ilgili yakın geçmişte yayımlanan diğer çalışmalar için bkz.: Özüdoğru 2018b, 47-48; Özüdoğru 2020, 391-393.

⁶⁸² Elbette ki Geç Antik Çağ'ın nüfuslu kentlerinde büyük maden atölyeleri ve ticareti bu dönemde de varlığını korumuştur. Burada bahsi geçen düzensiz ve küçük ölçekli atölyeler, zayıflayan ve küçülen kentlerde artık kullanılamayan yapıların etraflarında kurulan basit ergitme ocaklarını ifade etmektedir.

⁶⁸³ Yapının ilk değerlendirmeleri için bkz.: Demirer 2013, 19-20.

fırını olarak tasarlanmış yapı yan yana konumlanmış iki mekândan ibarettir (Figür 108-109). Kaba yonu taşlarla, yer yer kireç harç kullanılarak, fakat genelde kuru duvar tekniğiyle oldukça kötü bir işçilikte inşa edilmiştir.

Yapıyı oluşturan ilk mekân dikdörtgen planlanmıştır. 1.20 m. uzunluğundadır ve arka cephesi güneyde teras duvarına yaslandırılmışken kuzey cephesi açık bırakılmıştır. 2. mekân ise 1.30x1.60 m. ölçülerinde daire yakın planlıdır ve ön cephesinde 0.30 m. uzunluğunda bir künk yer almaktadır (Figür 110). Yapının mimari özelliklerinden ve iç kısmında bulunan yaklaşık 0.15 m. kalınlığındaki kül tabakasından da anlaşılacağı üzere 1. mekân muhtemelen demirin ergime işleminin yapıldığı bölümdür⁶⁸⁴. Mekânın kuzey cephesinde bırakılan boşluk ise ateşin körüklenmesinin sağlandığı alandır. 2. mekândaki künk ise demirin soğutulması işleminde ihtiyaç duyulan suyun tahliyesi için kullanılmış olmalıdır. Dolayısıyla su temininin sağlandığı bu mekân da önünde yer alan su künkü ile ısıtılmış demirin soğutulması işleminde kullanılan alan olarak tasarlanmıştır⁶⁸⁵.

Bu basit metal işliği olasılıkla teras duvarının kullanımının tamamıyla sona erdiği bir dönemde inşa edilmiştir. Bu dönemde başka kentlerde maden saflaştırma ya da uzman ustaların üretim yaptığı daha geniş kapsamlı metal atölyeleri elbette ki mevcuttur. Ancak, Kibyra Stadionu'nda yer alan bu işlik, kullanımı sonlanan stadion ve çevresindeki yapıların metallerinin sökülerek ergitildiği ve elde edilen ergimiş maden ile gündelik ihtiyaçlar için metal üretimin yapıldığı basit bir atölye kategorisindedir.

Kentte aynı amaca hizmet eden ikinci metal işliği Roma imparatorluk hamamında yer almaktadır. Hamam kompleksi odeion ve tiyatro ile aynı aksta, agoraya oldukça yakın bir konumda, kent merkezinin kuzeybatı ucunda bulunmaktadır⁶⁸⁶. Muhtemelen MS 417 yılındaki depremin ardından hamamın kullanım dışı kalması sonucunda apsisinin zeminine oldukça basit bir demir işliği-ocağı yapılmıştır⁶⁸⁷ (Figür 111-112). Bu dönemde işlevi sonlanan hamamın metal malzemeleri, bu ocakta ergitilerek yeniden değerlendirilmiş ve farklı ihtiyaçlar doğrultusunda kullanılmış olmalıdır⁶⁸⁸. Öyle ki, kazılar esnasında alanda ele geçirilen demir çiviler, dübeller ve demir cürüfları bu savı destekler niteliktedir.

⁶⁸⁴ Demirel 2013, 19.

⁶⁸⁵ Demirel 2013, 19.

⁶⁸⁶ Özudoğru 2018a, 127; Özudoğru 2020, 219.

⁶⁸⁷ Özudoğru 2018a, 130.

⁶⁸⁸ Özudoğru 2018a, 130.

Demir işliği esasında tekil bir ergitme ocağından ibarettir (Figür 113). Oldukça basit bir biçimde moloz taş ve yer yer kireç harcı kullanılarak inşa edilmiştir. Daire planlı bu ocak, tipolojik olarak İngiltere'deki demir işleme ocaklarının geniş kapsamlı araştırmalarını yapan Cleere tarafından A1 grubunda değerlendirilen ocaklar ile benzerdir⁶⁸⁹. Bu tip ocaklar çanak şeklindedir ve yukarıya doğru kubbe biçiminde yükselmektedir (Figür 114). Genellikle zeminleri kille kaplı olan bu fırınların içine, cevher ve odun kömürü karışımı doldurulmaktadır ve ortaya yığılan bu kütlenin yan tarafına ortadaki ateşi harlamak için bir körük yerleştirilmiştir. Isı kaybını ve indirgenmiş demirin yeniden oksidasyonunu en aza indirmek için ise, kubbe biçimli örtüsünün tepesinde atık gazların çıkması için bir baca açıklığına yer verilmiştir⁶⁹⁰.

Kibyra Geç Antik Çağ metal işletmeciliğine ait bilgiler bu iki demir işleme ve ergitme atölyesine dayanmaktadır. Her ne kadar henüz kapsamlı metal atölyeleri açığa çıkartılmamış olsa da şimdiye kadar ulaşılan çok sayıda madeni kaplar, liturjik eserler, buhurdanlıklar, kişisel kullanım eşyaları ve takılar, mimari aksamlar, aydınlatma araçları, sikkeler ve mühürler gibi buluntuların ışığında metal eşyaların yarısından fazlasının MS IV. yüzyıl ve sonrasına ait olduğu tespit edilmiştir⁶⁹¹. Dolayısıyla erken dönemlerden itibaren demircilik faaliyetleri ile ünlenen Kibyralıların Geç Antik Çağ'da da bu sanayi sektörünü devam ettirdiği anlaşılmaktadır.

Kentteki bu seramik ve metal işlikleri dışında Geç Antik Çağ Kibyrası'nda üretim faaliyetlerinin sürdürüldüğünün düşünüldüğu bir diğer alan tiyatro tepesinin arkasında yer alan Çukurçeşme Mevkii olmalıdır. Bu alanda henüz kapsamlı bilimsel kazı çalışmaları gerçekleştirilmemiştir. Bu nedenle yüzey araştırmaları sonucunda varlığı tespit edilen mekânlar bütününün bir sanayi mahallesi olup olmadığı henüz açıkça ifade edilememektedir (Figür 115). Alanda moloz taşlarla inşa edilmiş yapıların Geç Antik Çağ çiftlik yerleşimi olabileceği ve bu yerleşim alanında konut-işlik tipinde atölyelerin de yer alabileceği görüşü ancak ilerleyen yıllarda yapılacak bilimsel çalışmalar sonucunda açığa çıkartılabilecektir. Yine de bu alanda yüzeyde görülebilen içleri oyularak adeta bir yalak formu verilmiş olan sunaklar ve altarlar, kentin Roma İmparatorluk Dönemi su sisteminden çekilerek bu mevkiye taşınan ve devşirme malzeme olarak kullanılan blok

⁶⁸⁹ Cleere 1981, 94.

⁶⁹⁰ Cleere 1981, 94.

⁶⁹¹ Demirer 2013, 145-146; Özüdoğru 2018b, 47-48; Özüdoğru 2020, 392.

taş künkler buradaki çiftlik evlerinde çeşitli üretim faaliyetlerinin de gerçekleştirildiğini göstermesi açısından önemlidir (Figür 116-117).

Son yıllarda yapılan kazı çalışmaları sonucunda bugüne dek en yoğun metal buluntu grubunun ele geçirildiği alanlardan biri de kentin stadiondan başlayarak Roma İmparatorluk Dönemi hamamına kadar uzanan kuzey yamacı üzerinde açığa çıkartılmıştır⁶⁹². Agoranın kuzeydoğusunda konumlanan yapı kompleksinin şimdiye kadar açığa çıkartılan kısmı “Kuzey Yamaç 1 No.lu Mekân” olarak isimlendirilmiştir ve toprak kaymalarının bir kısmını ortaya çıkarttığı sıralı yapı topluluklarının yamaç boyunca belirli aralıklarla devam ettiği tespit edilmiştir⁶⁹³ (Figür 118).

Mekânı çevreleyen duvarlar, kireç bağlayıcılı harcın kullanıldığı yoğunlukla moloz taşlarla örülmüştür ve duvar köşeleri içlerinde devşirme mimari blokların da bulunduğu büyük bloklarla sağlamlaştırılmıştır. Kazı çalışmalarının gerçekleştirildiği ilk alandaki 1. oda 9.20x5.00 m. ölçülerindedir. Odanın girişi doğu cephededir ve 1.36 m. genişliğindeki kapı açıklığı ile sağlanmaktadır⁶⁹⁴ (Figür 119). Odanın zemini sıkıştırılmış toprak ve taş kırıntılarında yapılmıştır. 1. odanın doğu duvarının dışında, güney yönde, 1.04x1.18 m.lik kısmı korunabilen opus spicatum zemin döşemesi ve yine doğu yönde devam eden duvar temelleri 1. odanın doğusunda odanın daha var olduğunu göstermektedir⁶⁹⁵.

Kapı açıklığının yer aldığı duvarda ise iki farklı yapım evresine ait inşa izleri tespit edilmiştir⁶⁹⁶. Muhtemelen ilk evreye ait olduğu düşünülen duvar 2.60 m.de sonlanmakta ve burada duvar köşelerinde kullanılan devşirme bloklar düzgün şekilde sıralanmaktadır. Bir sonraki evrede moloz taşlarla yeni bir duvar örülmesi sebebiyle, blok taşlar ile yeni örülen moloz duvar arasında, tüm duvar yüksekliği boyunca uzanan dilatasyon oluşmuştur⁶⁹⁷. Dolayısıyla duvar örgü tekniğindeki bu farklılıklar odanın 2.60 m. ile 5.60 m.leri arasındaki kısmının daha geç bir dönemde yapıya eklendiğini göstermektedir (Figür 120). Yine odaya bir sonraki evrede yapılan eklemeler batı cephede görülmektedir. Batı duvarda zemin kodundan başlayarak 0.70 m. yükselen ve 3.90 m. uzunluğundaki

⁶⁹² Kazı çalışmaları raporu için bkz.: Özudoğru 2019b, 175-177; Ayrıca alan hakkındaki ilk bilimsel çalışma için bkz.: Kaya-Demirer 2020.

⁶⁹³ Kaya-Demirer 2020, 114.

⁶⁹⁴ Kaya-Demirer 2020, 114; Özudoğru 2019b, 175.

⁶⁹⁵ Kaya-Demirer 2020, 115; Özudoğru 2019b, 175.

⁶⁹⁶ Kaya-Demirer 2020, 114.

⁶⁹⁷ Kaya-Demirer 2020, 114.

moloz örgü duvar, odanın batı duvarının muhtemelen yamaç akıntısı sebebi ile desteklendiğini göstermektedir⁶⁹⁸.

1. odanın batısında 18.20x3.17 m. ölçülerinde farklı bir mekân yer almaktadır (Figür 121). Bu alanda kuzey-güney ve doğu-batı yönlü uzanan farklı boyutlarda beşli künk sistemi bulunmaktadır. Alanın orta kısmında, 1. odanın batı duvarının hemen arkasında, muhtemelen havan olarak kullanılan ve iç kısmı yarısına kadar oyulmuş bir sunak mevcuttur (Figür 122)⁶⁹⁹.

1. odanın kuzeyinde ise 5.50x3.40 m. ölçülerindeki diğer mekân ise devşirme bloklar ile oluşturulmuş ve yan yana konumlandırılmış iki havuza ev sahipliği yapmaktadır (Figür 123)⁷⁰⁰. Kuzeydeki havuz 2.10x1.45 m. ölçülerindedir ve derinliği 0.67 m.dir, zemini kiremit döşeme ile kaplıdır. Diğer havuzun parapet blokları ise günümüze ulaşamamıştır. Zemini blok taşlarla kaplanmıştır ve batı kenarında arkasındaki künk sistemine bağlanan bir gider yer almaktadır.

1. odanın güneyinde 0.57 m. yüksekliğinde, 0.47 m. genişliğinde kanalizasyon sistemine ait veriler görülmektedir (Figür 124)⁷⁰¹. Kanalizasyon çıkışının hemen önünde etrafı moloz taşlar ile desteklenmiş ve tabanı pişmiş toprak kiremitler ile oluşturulmuş oluk bulunmaktadır.

Kuzey yamaç 1 no.lu mekân olarak isimlendirilen bu yapı kompleksi basit mimari yapısı ile ihtiyaca yönelik şekilde tasarlanmıştır. Bunun yanı sıra yapının kentin Geç Antik Çağı için önemi, sayısız metal buluntu grubunun burada açığa çıkartılmış olmasından kaynaklanmaktadır. Komplekste yaklaşık 600 çivi (Figür 125), 38 kilit ve kilit iç mekanizmasına ait parça (Figür 126), 23 filise ve 36 filise çivisi, 12 menteşe ve çok sayıda menteşe parçası, 10 anahtar, 5 kilit dili, 5 kulp, 1 makas, 1 bız, 2 murç, 1 çingirak parçası, 1 köşebent, 2 balta, 2 murç, 2 bıçak, 1 sella castrensis parçası, 1 ağırlık, 1 kemer tokası, 2 süzgeç, 1'er adet candelabrum ayağı ve kaidesi, zincir ve askı elemanları ile çok sayıda farklı kullanıma ait nitelikli metal malzeme ele geçmiştir⁷⁰² (Figür 127).

Bu yüzlerce metal buluntu yapının kullanım amacıyla ilgili fikir sahibi olunması açısından önemlidir. Öyle ki, 1. odada ele geçirilen çok çeşitli metal buluntular, malzemelerin burada depolanmış olabileceğini; yapının kuzeyinde yer alan havuzlar ile

⁶⁹⁸ Kaya-Demirer 2020, 114.

⁶⁹⁹ Kaya-Demirer 2020, 115; Özüdoğru 2019b, 175.

⁷⁰⁰ Kaya-Demirer 2020, 115; Özüdoğru 2019b, 176.

⁷⁰¹ Kaya-Demirer 2020, 116.

⁷⁰² Kaya-Demirer 2020, 116-117.

su ve tahliye sistemleri odanın kuzey kısmının ise üretim alanı olarak kullanıldığını düşündürmektedir⁷⁰³. Ancak alanda başlatılan çalışmalar oldukça yenidir ve bu görüşün olgunlaşması ilerleyecek çalışmalara bağlıdır. Şayet metal üretimi ile alakalı bir kompleks ise metal ergitme fırınlarını yer aldığı bölümler ilerleyen çalışmalar ile açığa çıkartılabilecektir.

Yapının tarihlendirilebilmesi de henüz problemlidir. Çünkü, kompleksin bulunduğu alan yamaçtan gelen akıntı toprak ile dolmuş durumdadır ve aynı katman içinde MÖ II. yüzyıl ile MS V.-VI. yüzyıllara ait malzemeler karışık halde bulunmuştur⁷⁰⁴. Dolayısıyla erken döneme tarihlenen buluntu grubunun, yamaçtan akan toprakla birlikte yapıya gelmiş olması göz önüne alındığında, mimari yapım tekniği ve Geç Antik Çağ'a ait buluntular alanın MS IV.-VII. yüzyıllar arasında kullanılmış olduğunu göstermektedir⁷⁰⁵.

2.3.2.1.5. Hamam⁷⁰⁶

Bazı kilise ve din büyükleri Hıristiyan doktrininde, kamusal banyolarda yıkanmanın uygun olmadığını ve bu hamamların Pagan dünyasının günahları ile ilişkili olduğunu ileri sürmüştür. Örneğin; Aziz Jerome (Hieronimus), Hıristiyanların münzevi rejiminin bir gereği olarak hamamlardan uzak durmaları gerektiğini belirtmiştir⁷⁰⁷. Hıristiyan inancı ve hamam kültürü ilişkisine dair bu şekilde örnek verilebilecek onlarca hagiografik kaynak bulunmasına karşın araştırmacılar, kilise ve din büyüklerinin bu anlatılarının esasında başka anlamlar taşıyıp taşımadığı üstünde de durmuşlardır. En geniş bakış açısıyla, Aziz Jerome mektuplarında Heliodorus'u terk ettiği münzevi yaşam tarzına döndürmek için hamam ve yıkanma ile ilgili düşüncelerini abartılı olarak aktarmış olabilir. Ya da başka bir görüşle, Jerome gibi dindar kilise babalarının hamam kullanımına yönelik bu sert eleştirileri sadece Tanrı'ya daha yakın olmak için münzevi bir yaşam tarzını seçtikleri için olmalıydı. Ancak, bu anlatılar günümüzde her ne kadar tartışmaya açık bir araştırma konusu haline gelmiş olsa da, bazı dindar Hıristiyanların

⁷⁰³ Bu görüş için bkz.: Kaya-Demirer 2020, 121-122; Özüdoğru 2019b, 176.

⁷⁰⁴ Kompleksin kronolojik değerlendirilmesi için bkz.: Kaya-Demirer 2020, 121-122; Özüdoğru 2019b, 177.

⁷⁰⁵ Kaya-Demirer 2020, 121-122; Özüdoğru 2019b, 177.

⁷⁰⁶ Kibyra Geç Antik Çağ Hamamı Ş. Özüdoğru ve D. Tarkan tarafından 2018 yılında kaleme alınan makale ile bilim dünyasına kapsamlı olarak sunulmuştur. Detaylı bilgi için bkz.: Özüdoğru-Tarkan 2018. Ayrıca bkz.: Özüdoğru 2018b, 32-36; Özüdoğru 2020, 564-570.

⁷⁰⁷ Jer. Ep. 14.10.

kendilerine aktarılanları, hamamların inançlarına uygun olmayan yerler olarak yorumlamasına sebebiyet vermiş olmalıdır⁷⁰⁸. Çünkü bazı anlatılarda hamam kültürünün günah olduğu açıkça belirtilmiştir. Örneğin; Aziz Jerome Paula'nın kızı Laeta'ya yazdığı bir başka mektupta bu kez de bakirelerin hamamlarda yıkanmaması gerektiğini net olarak ortaya koymuştur⁷⁰⁹. Keza Hıristiyanlığın ateşli savunucularından Epiphanius da hamam kültürünü büyük bir günah olarak keskin dille ifade etmiştir⁷¹⁰.

Dolayısıyla Hıristiyanların hamam kültürüne karşı olan bu ideolojik yaklaşımı, şehirlerdeki kapsamlı hamam komplekslerine olan toplumsal eğilimi azaltmış ve bu kurumları müşterilerden, hamamların bakımı için ayrılan devlet fonundan da mahrum bırakmış olmalıdır. Dolayısıyla, hamamlardaki çıplaklığın ve bedensel zevklerin din adamları tarafından engellenmiş olması⁷¹¹, değişen temizlik kavramı ve en önemlisi MS IV.-V. yüzyıllarda imparatorluğun içinde bulunduğu zorlu ekonomik durum Geç Antik Çağ'da bazı kentlerde hamamların kentsel kültürdeki merkezi rolünü kısmen de olsa kaybetmesine yol açmıştır.

Yine de bahsi geçen tüm dinsel, ahlaki ve ekonomik koşulların güçlüğüne rağmen mimarların ve nitelikli işçilerin bulunduğu, su sistemlerinin ağır hasar almadığı ve finansal kaynak⁷¹² bulabilen bazı kentlerde sadece sağlık için kamu hamamlarının inşasının ve eski Roma hamamlarının onarılarak kullanımının devam ettiği hem arkeolojik ve epigrafik hem de hagiografik verilerle kanıtlanmaktadır. Dolayısıyla Roma toplumunun en köklü geleneklerinden biri olan hamamların Geç Antik Çağ ve sonrasında kentsel kimlikteki rollerinin, Anadolu'nun zayıflayan kentlerinde genellikle daha küçük

⁷⁰⁸ Marechal 2020, 208.

⁷⁰⁹ Jer. Ep. 107.11.

⁷¹⁰ Epiph. Adv. Haeres. 30.7.5.

⁷¹¹ Hıristiyan liderlerin ve kilise konseylerinin hamamlar konusunda koydukları tek yasak sadece kadın ve erkeklerin beraber yıkanmaları konusundadır (Cod. Iust. III. 117. 8. 4; Hefele 1896, IV. Can. 30). Bunun dışında yıkanma ve hamam kültürü merkezi otorite tarafından hiçbir zaman açıkça reddedilmemiştir. Hamamlardan uzak durmak ve yıkanmama hali (*alousia*) din büyüklerinin çileci bir inanç biçimini önermesinden öteye gitmemiştir.

⁷¹² Geç Antik Çağ'da merkezi bürokrasinin büyümesi ve kilisenin yükselişi, yerel düzeyde hamam kültürünü destekleyen kültürel çerçeveyi zamanla azaltmıştır. Çünkü, bu dönemde Hıristiyan dünya görüşünü benimseyen otoriteler, Hıristiyan anıtlarının yapımını destekleyerek farklı hayırseverlik öncelikleri belirlemişlerdir. Fakat öncelikli yatırım alanlarının değişmiş olması hamamlara sağlanan finansal desteği tamamen yok etmemiş gibi görünmektedir. Öyle ki epigrafik kanıtlar, seçkin vatandaşların Geç Antik Çağ'da Miletos, Aphrodisias ve Küçük Asya'daki diğer yerlerde hamamlar inşa ettirdiklerini veya onartıklarını göstermektedir (Roueché 1997). Aynı şekilde Iustinianus Dönemi belediye harcamalarında da hamamların ısıtılması ve bakımı için ödeme kalemi ayrıldığı belirtilmektedir. (Cod. Iust. III. 149, a. 569.) Yine bu dönemde hamamların devlet tarafından özel işletmecilere kiralandığı da bilinmektedir (*Balnea meritoria*) (Steskal 2011, 77).

ve daha az lüks, büyük ve güçlü kentlerinde⁷¹³ ise daha büyük boyutlu ve ihtişamlı olacak şekilde devam ettiği ifade edilebilir. Hıristiyan toplumların hamam kültürünü ihtiyatlı bir şekilde kabullenmesi ile palaestra ve gösterişli heykeller⁷¹⁴ gibi pagan unsurlarından arındırılan hamamların yine bu dönemde kârlı bir iş kolu olarak kiliselere hizmet ettiği de görülmektedir⁷¹⁵. Aynı şekilde haç merkezlerinde ve piskoposluk saraylarında da hamamlara rastlamak mümkündür⁷¹⁶. Tüm bunlara ek olarak Hıristiyanların şifa bulmak için kaplıca niteliğindeki hamamları kullandığı da bilinmektedir⁷¹⁷.

MS IV. yüzyıl başından sonra daralan sınırlara sahip Küçük Asya kentlerinde eskiye oranla daha az sayıda yeni hamam inşa edilmiş olmasına rağmen, MS V. yüzyıla⁷¹⁸ kadar mevcut Roma İmparatorluk hamamlarının onararak yeniden kullanıldığı görülmektedir⁷¹⁹. Hem yüksek ısı hem de fazlaca neme maruz kalan hamamların sık sık onarım yapılması gerekli alanlar olduğu da şüphesizdir. Roma Dönemi'nde yoğun olarak yapılan ve hamamları çalışır durumda tutan bu bakım-onarım projeleri, Geç Antik Çağ'da ekonomik koşulların da etkisiyle giderek daha nadir yapılmaya başlanmıştır. MS VII. ve VIII. yüzyıllarda ise Bizans İmparatorluğu'nun politik ve ekonomik gücünün de azalmasına bağlı olarak artık yeni hamamların inşa edilmediği ve IX. yüzyıla gelindiğinde ise kentsel imar politikalarının yalnızca dini yapılarla sınırlı olduğu görülmektedir⁷²⁰.

Bu doğrultuda Kibyra'da MS 23 yılındaki depremin ardından inşa edilmiş olan Roma imparatorluk hamamının çeşitli tadilatlar ile Geç Antik Çağ'da bir süre daha

⁷¹³ Örneğin, Konstantinopolis'te Oikononion ve Zeuxippus hamamları ile Antiokheia'daki Diocletianus hamamları bu dönemde heykelleri, büyük yüzme havuzları ve geniş stoalı alanları ile ün salmıştır. Bunlar MS IV. yüzyılda olağanüstü zenginlik yaşayan bazı mega kentlere ait örneklerden yalnızca birkaçıdır. Daha fazla örnek ve detaylı bilgi için bkz.: Marechal 2020.

⁷¹⁴ Bazı Geç Antik Çağ hamamlarında hala pagan heykellerinin süs unsuru olarak kullanıldığı örnekler de vardır. MS IV. yüzyılda Campania Bölgesi'ndeki Liternium kentindeki Severuslar Hamamı'nda vali tarafından gözden uzak yerlerde duran pagan heykellerinin toplanarak sergilendiği bilinirken Sardis Hamamı'nın soyunma odasında da Kore'nin çocuklarına ait bir grup heykel *in-situ* olarak bulunmuştur. Aynı şekilde, Christodorus Konstantinopolis'teki Zeuxippos Hamamı'nda önemli devlet adamlarının, filozofların ve tanrıların büstlerinin sergilendiğini aktarmaktadır. (*Anth. Pal.* 2; Yegül 2006: 298)

⁷¹⁵ Toplumların dinsel yaşamları kadar sosyal yaşamlarını da yönetmeyi amaçlayan kilise, böylece hamam ve yıkanma kavramlarını da kendi kanatlarına almıştır. Detaylı Bilgi için bkz.: Duchesne 1886, 213-222; Yegül 2006, 291-296.

⁷¹⁶ DeForest 2019, 11-12.

⁷¹⁷ Theod. Prisc. *Phaen.* 2; 35; 36 vd.

⁷¹⁸ MS V. yüzyıldan sonra hamam onarım çalışmalarının yerel yönetimler için büyük güçlükler yarattığı görülmektedir. Bu durumun sebepleri arasında hem bu iş için ayrılan kamu fonunun imparatorluğun içinde bulunduğu güç durum sebebi ile daralması hem de yüzyıllardır ayakta kalma mücadelesi veren bu yapıların artık onarılmayacak büyüklükte hasarlar almaya başlamış olması yer almaktadır. Ward-Perkins 1984, 34.

⁷¹⁹ Robert 1948a, 127; Roberst 1948b, 35; Ward-Perkins 1984, 33-34.

⁷²⁰ Mango 1981, 327, 339, vd.

kullanılmış olduğu, ancak çok geçmeden terk edildiği anlaşılmaktadır⁷²¹. Kibyra Roma İmparatorluk Dönemi Hamamı kentin kamu yapılarının yer aldığı yerleşkenin kuzeybatı ucunda odeion ve tiyatronun hizasında konumlanmaktadır (Figür 128)⁷²². Bu alanda gerçekleştirilen kazı çalışmaları sonucunda yapının; MS 23 yılındaki depremin ardından inşa edildiği ve MS II. yüzyılın ikinci yarısındaki eklemelerle ancak tamamlandığı, muhtemelen MS III.-IV. yüzyıldaki tadilatlarla da kısa bir süre daha kullanılmaya devam edildiği anlaşılmıştır⁷²³. Büyük depremin ardından, MS V. yüzyıl içlerinden itibaren ise hamamın muhtemelen kullanım dışı kalmasına bağlı olarak; ambulacrumununa basit bir demir ocağı konumlandırılmış, yıkılmış praefurnium odasının duvarları üstünden geç dönem su sistemleri geçirilmiş ve kuzey ile doğu cephelerinin önlerine moloz taş ve hamamın mimari elemanlarının devşirme olarak kullanıldığı düzensiz yeni mekânlar eklenmiştir (Figür 129)⁷²⁴.

Tüm bu arkeolojik verilere dayanarak MS V. yüzyıl depremine kadar hamamın daha minimal hale getirilerek ve kısmi onarımlar ile kullanıldığı, ancak deprem sonrasında kentin bu alandaki su dağıtım ve kanalizasyon şebekesi ile Roma İmparatorluk Dönemi hamam kompleksinin onarılamaz derecede zarar görmesi sebebiyle büyük oranda işlev göremez hale geldiği düşünülebilir. Dolayısıyla odeionun önünde konumlanan Geç Antik Çağ hamamının inşasının başlıca nedeni, MS V. yüzyıla kadar kentin tek hamamı olan Roma İmparatorluk Dönemi hamamının artık tamamıyla kullanılamaz durumda olmasıdır.

Kibyra'da hamam gibi önemli bir kamu yapısının Geç Antik Çağ kent manzarasından tamamen silinmemiş olduğunun kanıtı olan ve gösteriştan uzak, tamamen işlevselliğin ön planda tutulduğu bu hamam, kentin güneybatı ucunda konumlanmaktadır⁷²⁵. Yapı, bu alanda yer alan Roma İmparatorluk Dönemi tapınağı ile odeionun arasında ve az bir kısmı odeionun doğu cephesindeki mozaik döşemeli stoasının üstüne gelecek şekilde asimetrik olarak inşa edilmiştir (Figür 130)⁷²⁶.

⁷²¹ Kibyra Roma İmparatorluk Dönemi Hamamı'nın araştırma sonuçları için bkz.: Özüdoğru 2016b, 56-60; Özüdoğru 2018a, 127-132. Ayrıca bkz.: Özüdoğru 2020, 219-221.

⁷²² Özüdoğru 2016b, 56; Özüdoğru 2018a, 127; Özüdoğru 2020, 220.

⁷²³ Özüdoğru 2016b, 58; Özüdoğru 2018a, 130; Özüdoğru 2020, 220.

⁷²⁴ Özüdoğru 2016b, 58; Özüdoğru 2018a, 130-131.

⁷²⁵ Kibyra Geç Antik Çağ Hamamı'nın kazı raporları için bkz.: Özüdoğru-Dökü 2012, 48-49; Özüdoğru-Dökü 2013a, 162-163; Hamamın koruma onarım çalışmaları için bkz.: Sayın-Demirer 2019, 216-217.

⁷²⁶ Özüdoğru-Dökü 2012, 48-49; Özüdoğru-Dökü 2013a, 162; Özüdoğru-Dökü 2013b, 51; Özüdoğru 2018b, 33; Özüdoğru-Tarkan 2018, 177, 190; Özüdoğru 2020, 565.

Hamam, 7.50 m. genişliğinde ve 23.00 m. uzunluğunda dikdörtgen planlıdır (Figür 131)⁷²⁷. Yapı sahip olduğu bu ölçüler ile Geç Antik Çağ'da inşa edilen ve çoğunluğu 500 m²'yi geçmeyen *küçük hamamlar* kategorisine dahildir⁷²⁸. Dönemin inşaat tekniğini yansıtabilecek şekilde kiremit katkılı kireç harç ve yer yer devşirme mimari elemanlar ile tuğlanın kullanıldığı moloz taş duvar örgüsüne sahiptir⁷²⁹. Duvarlardaki *in-situ* durumda olan sıvalardan ve korunabilen kaplama levhalarından anlaşıldığı üzere yapının cepheleri kırmızı renkli kireç harçla sıvalı iken içte mermer plakalarla kaplanmıştır⁷³⁰. Zeminde ise kum ve kireç taşı ile tuğla plakalar yer almaktadır⁷³¹.

Yapının odaları kuzey-güney yönünde, doğrusal ve birbiri ile organik bağlı, kuzeyinde soğuk ve güneyinde sıcak mekânlar olacak şekilde sıralanmıştır. Odalar; apodyterium, frigidarium, tepidarium, ilk caldarium ve ikinci caldarium şeklinde dizilmiştir (Figür 132-133)⁷³². Hamam, planı itibarıyla *sıralı hamam/tek eksenli dizi tipi* kategorisine dahildir⁷³³. Sıralı hamam tipi, Geç Antik Çağ'da imparatorluk sınırları içinde en yaygın kullanılan plan tipidir⁷³⁴. Anadolu'nun güneybatısında sıklıkla tercih edilmiş olan ana banyo odalarının doğrusal olarak dizildiği bu plan tipi, Geç Antik Çağ kentlerindeki popüleritesini, sadeliği ve kentsel dokuya kolay empoze edilebilirliği ile sağlamıştır. Ayrıca, mekânsal kısıtlamalara kolayca uyarlanabilen bu plan tipinde odaların eksenine yerleştirilen tek bir fırın ile kolayca ısıtılabilmesi, özellikle sınırlı yakıt kaynağı olan küçük yerleşimlerde avantaj olmuştur⁷³⁵.

Yapıya giriş, apodyteriumun batı duvarının ekseninde yer alan 0.95 m. genişliğinde ve korunabilen yüksekliği 1.50 m. olan tek kapı açıklığından sağlanmıştır⁷³⁶. Apodyterium 7.20x7.57 m. ölçülerindedir ve zemini kum taşı plakalarla kaplıdır⁷³⁷.

⁷²⁷ Özüdoğru-Dökü 2013a, 162; Özüdoğru-Tarkan 2018, 178; Özüdoğru 2018b, 33; Özüdoğru 2020, 565.

⁷²⁸ Geç Antik Çağ hamamlarının ölçüleri hakkındaki detaylı bilgi için bkz.: Marechal 2020, 185-186.

⁷²⁹ Özüdoğru-Dökü 2013a, 162; Özüdoğru-Tarkan 2018, 178; Özüdoğru 2018b, 33; Özüdoğru 2020, 565.

⁷³⁰ Özüdoğru-Dökü 2013a, 162; Özüdoğru-Tarkan 2018, 178; Özüdoğru 2018b, 33-34; Özüdoğru 2020, 565.

⁷³¹ Özüdoğru-Dökü 2013a, 162; Özüdoğru-Tarkan 2018, 178; Özüdoğru 2018b, 33; Özüdoğru 2020, 566-567.

⁷³² Özüdoğru-Dökü 2013a, 162; Özüdoğru-Tarkan 2018, 178; Özüdoğru 2018b, 33; Özüdoğru 2020, 565.

⁷³³ Özüdoğru-Dökü 2013a, 162; Özüdoğru-Tarkan 2018, 186-187; Özüdoğru 2018b, 33; Özüdoğru 2020, 569. Ayrıca sıralı hamam tipi planı hakkındaki daha kapsamlı bilgiler için bkz.: Krencker 1929, 177-178, Abb. 234:a-e, Marechal 2020, 184-185; Yegül 2006, 60.

⁷³⁴ MS III. ve VII. yüzyıllar arasında Anadolu'da uygulandığı bazı örnekler için bkz.: Amorium: Lightfoot 2005, Fig. 1.; Andriake: Çevik-Bulut 2014, Res. 4.; İssos: Çelik 2007, 48 vd. Res. 1-3; Karahayıt: Uyar-Tarhan 2015, 172 vd., Çiz. 1.; Limyra: Seyer-Schuh 2010, Res. 2; Antakya Narlıca Hamamı: Pamir 2008, 995 ve Paphlagonia Hadrianoupolis: Kılavuz-Çelikbaş 2013, 170, 171, Çiz. 6-8.

⁷³⁵ Marechal 2020, 184.

⁷³⁶ Özüdoğru-Tarkan 2018, 178; Özüdoğru 2018b, 33; Özüdoğru 2020, 565.

⁷³⁷ Özüdoğru-Tarkan 2018, 178; Özüdoğru 2018b, 33; Özüdoğru 2020, 565.

Alanda açığa çıkarılan ve yaklaşık 1.50 m. yüksekliğinde sağlam kalabilmiş tuğla örgü iki duvar payesi ile bir paye, doğudaki daha dar olmak üzere kemerli iki açıklıkla apodyteriumdan frigidariumu geçişi sağlamaktadır (Figür 134)⁷³⁸.

Frigidarium, 8.50x1.90 m. ölçülerindedir ve doğu ile batı duvarları dışa taşkın olmayan yarım daire planlı apsidiol ile sınırlandırılmıştır⁷³⁹. Doğudaki apsidiolün içine oldukça küçük ölçülerde bir piscina yerleştirilmiştir (Figür 135)⁷⁴⁰. Soyunma odası, soğuk oda ve salon işlevlerini birleştiren bu tip frigidariumlar, çoğunlukla Suriye ve Kilikia'nın Geç Antik Çağ hamamlarında görülmektedir⁷⁴¹.

Frigidarium ile ilk caldarium arasında konumlanan tepidarium, 2.00x3.35 m. ölçülerindedir⁷⁴². Zemini kum taşı, duvarları ise kırmızımsı mermer plakalar ile kaplıdır, caldarium ile ortak duvarında ısıtma kanalları yer almaktadır⁷⁴³.

Tepidariumun güney duvarında ekseninin batısında yer alan kapı açıklığıyla 2.88x4.70 m. ölçülerindeki ilk caldariuma geçilir ve dikdörtgen planlı bu oda doğu yönde dışa taşkın yarım daire apsidiol ile sonlandırılmıştır (Figür 136)⁷⁴⁴. Apsidiolün ekseninde yer alan tahliye künkü burada küçük bir havuzun/küvetin yer aldığını işaret etmektedir⁷⁴⁵. Ayrıca havuz olduğu düşünülen alanda praefurnium açıklığı da görülmektedir (Figür 137-138)⁷⁴⁶. Odanın hypocaust sistemine ait pilaeer duvar önlerinde dikdörtgen ve kare, diğer bölümlerde yuvarlak formlu tuğlalardan oluşturulmuştur (Figür 139)⁷⁴⁷. Hypocaust sisteminin altındaki zemin ise kireç harç içine gömülmüş moloz taşlar ile yapılmıştır.

İlk caldariumun güney duvarında, eksenin doğusunda yer alan kapı açıklığıyla ikinci caldariuma geçiş sağlanmıştır. Kapının bulunduğu güney duvarda, zemin kotunda, iki caldarium arasındaki ısı transferini sağlayan dikdörtgen formlu açıklıklar yer almaktadır (Figür 140)⁷⁴⁸.

⁷³⁸ Özüdoğru-Tarkan 2018, 178-179, Res. 7-9; Özüdoğru 2020, 566.

⁷³⁹ Özüdoğru-Tarkan 2018, 179, Res. 7-9; Özüdoğru 2018b, 33; Özüdoğru 2020, 565-566.

⁷⁴⁰ Frigidariumda yer alan piscina hakkındaki kapsamlı bilgiler için bkz.: Özüdoğru-Tarkan 2018, 179, 182, 185, Res. 8; Özüdoğru 2018b, 33; Özüdoğru 2020, 566.

⁷⁴¹ Charpentier-Denoix 2011; Fournet 2012, 332; Yegül 2003, 59. Suriye ve Ürdün örneklerinden de anlaşılacağı üzere buradan, içinde küçük bir labrumun (havuz) bulunabileceği ve genellikle ısıtma sistemi olmayan küçük bir odaya (tepidarium?), ardından doğrusal veya eksenel bir sıra halinde yerleştirilmiş iki veya üç küçük ısıtmalı odaya girilmektedir. bkz.: Lepaon 2015.

⁷⁴² Özüdoğru-Tarkan 2018, 179, Res. 4, 10, 11; Özüdoğru 2018b, 33; Özüdoğru 2020, 565-566.

⁷⁴³ Detaylı bilgi için bkz.: Özüdoğru-Tarkan 2018, 179, Res. 4, 10, 11; Özüdoğru 2018b, 33; Özüdoğru 2020, 565-566.

⁷⁴⁴ Özüdoğru-Tarkan 2018, 179-180, Res. 12-18; Özüdoğru 2018b, 34; Özüdoğru 2020, 566.

⁷⁴⁵ Bu görüş hakkındaki detaylı bilgiler için bkz.: Özüdoğru-Tarkan 2018, 180, Res. 12, 16; Özüdoğru 2018b, 34; Özüdoğru 2020, 566-567.

⁷⁴⁶ Özüdoğru-Tarkan 2018, 180, Res. 12, 16-17; Özüdoğru 2020, 567.

⁷⁴⁷ Özüdoğru-Tarkan 2018, 180, Res. 12; Özüdoğru 2018b, 34; Özüdoğru 2020, 566.

⁷⁴⁸ Özüdoğru-Tarkan 2018, 180, Res. 14; Özüdoğru 2018b, 34; Özüdoğru 2020, 567.

6.20x5.50 m. ölçülerindeki ikinci caldarium; doğu, batı ve güneydeki dışa taşkın yarım daire planlı apsidiolleri ile trikonkhos planlıdır (Figür 141)⁷⁴⁹. Hypocaust sistemi ise ilk caldariumdaki ile benzer tasarıdadır. Odanın doğu ve güney (?) apsidiollerinde kemerli praefurnium açıklıkları yer almaktadır⁷⁵⁰.

Hamamın ısıtma sistemi Ş. Özüdoğru ve D. Tarkan'a göre; olasılıkla ikinci caldariumun güney apsidolünde yer alan ana praefurniumdan sağlanmakta ve ısı her iki caldariumun da zemininde yer alan hypocaust sistemi ile duvarlardaki ısı kanalları aracılığıyla diğer bölümlere aktarılmaktadır⁷⁵¹. Hamamın duvarlarında yer alan ısı transfer sistemine dair korunan tek arkeolojik veri ise, duvarların bazı kısımlarında *in-situ* olarak açığa çıkartılmış T formulu çivilerdir⁷⁵².

Hamamın su temini Böğrüdelik ve Kocayayla'daki tatlısu kaynaklarından sağlanmaktadır. Kaynaktan hamama getirilen ve yapıya batı cepheden iletilen suyun tahliyesi ise doğu cephedeki kanalizasyon aracılığıyla sağlanmıştır⁷⁵³.

Hamamın inşa tekniği, kentteki diğer MS V. yüzyıl yapıları ile benzerdir. Dolayısıyla çevresindeki geç dönem yapılaşması da göz önünde bulundurulduğunda MS 417 depreminin ardından inşa edildiği ifade edilebilir⁷⁵⁴. Aynı zamanda çoğu hamamın kanalizasyonundan olmak üzere yapıda ele geçen ve MS V.-VI. yüzyıllara tarihlendirilen küçük buluntular da bu öneriyi desteklemektedir⁷⁵⁵.

Ancak hamamın mimari detayları ilerleyen dönemlerde yapıda değişim ve dönüşümlere gidildiğini göstermektedir. Bu değişimlerin ilki yapının batı cephesinde gözlemlenmektedir. Bu cepheye yapı boyunca devam eden bir duvar ve duvar dilleri eklenmiştir⁷⁵⁶. Bir diğer ekleme de apodyterimun doğu cephesi önünde bulunmaktadır. Burada cepheye birleştirilerek kuzey-güney yönünde dikdörtgen planlı, iki odalı bir mekân inşa edilmiştir⁷⁵⁷.

⁷⁴⁹ Özüdoğru-Tarkan 2018, 180, Res. 4-5, 18; Özüdoğru 2018b, 34; Özüdoğru 2020, 567.

⁷⁵⁰ İkinci caldariumun praefurnium açıklıkları hakkındaki kapsamlı değerlendirmeler için bkz. Özüdoğru-Tarkan 2018, 180-181, 183-184.

⁷⁵¹ Bu konu hakkındaki tartışmalar için bkz.: Özüdoğru-Tarkan 2018, 183-184; Özüdoğru 2018b, 34; Özüdoğru 2020, 567.

⁷⁵² Demirel 2013, 16, 86, Kat. H34; Özüdoğru-Tarkan 2018, 184, Res. 23; Özüdoğru 2018b, 34; Özüdoğru 2020, 567.

⁷⁵³ Hamamın su temini ve tahliyesi hakkındaki geniş değerlendirme için bkz.: Özüdoğru-Tarkan 2018, 181-182.

⁷⁵⁴ Hamamın kronolojik değerlendirmesi hakkındaki daha kapsamlı bilgiler ve tartışmalar için bkz.: Özüdoğru 2018b, 35-36; Özüdoğru-Tarkan 2018, 190-192; Özüdoğru 2020, 568-570.

⁷⁵⁵ Özüdoğru-Dökü 2013a, 162; Özüdoğru 2018b, 36, Figs. 50, 52-53; Özüdoğru-Tarkan 2018, 189-190; Özüdoğru 2020, 570.

⁷⁵⁶ Özüdoğru 2018b, 34; Özüdoğru-Tarkan 2018, 191, Res. 5; Özüdoğru 2020, 568.

⁷⁵⁷ Özüdoğru-Tarkan 2018, 191, Res. 3, 5.

Yapı içindeki tadilatlarla ise tepidarium, ilk ve ikinci caldariumda rastlanılmaktadır. Tepidariumdaki değişiklikler, ilk caldariumla ortak duvarındaki ısı kanallarının ve doğu apsidiolün duvarında yer alan kemerli preafurnium açıklığının moloz taşlar ile kapatılmasıdır⁷⁵⁸. İkinci caldariumdaki değişiklikler ise güney ile batı apsidiollerde izlenebilmektedir. Odanın güney apsidiolünün tamamen yıkıldığı ve buraya yapının beden duvarları hizasında büyük moloz taşlar ile bir duvar örüldüğü görülürken batı apsidiol de bu dönemde moloz taş ve tuğla almaşığı bir duvar ile kapatılmıştır⁷⁵⁹.

Özetle; Geç Antik Çağ hamamının hem mimari detayları hem de küçük buluntularının değerlendirilmesi ile hamamın MS V. yüzyıl içinde inşa edildiği ve VI. yüzyılda ufak değişimler ile yoğun olarak kullanıldığı, ancak VII. yüzyıl sonrasında başka amaçlara hizmet ettiği kanısına varılmıştır⁷⁶⁰.

2.3.2.1.6. Alt Yapı ve Su Sistemleri

Antik çağlarda hidrolojik koşulların kontrol edilebilirliği, şehirlerin kuruluşu ve organizasyonunda en az coğrafi ve topografik özellikler kadar önemli bir rol oynamıştır. Bunun tek sebebi sadece demografik gelişmeler sonucu değişen tarımsal, endüstriyel ve bireysel ihtiyaçlara yönelik su kullanımındaki artış değildir. Aynı zamanda, özellikle Roma İmparatorluk Dönemi ile birlikte gelişen kent peyzajlarının vazgeçilmez kamu yapıları arasında yer alan ve kent yaşamının gündelik rutini haline gelen, yüksek miktarlarda su gerektiren hamamlar ve anıtsal çeşmelerin de inşasındaki artıştır⁷⁶¹. Dolayısıyla su ile alakalı ve daha büyük mimari yapıların inşasına sebep olan artan refah seviyesi, elbette ki su temini kadar bu yapıları destekleyen alt yapı mühendisliğinin de gelişmesine neden olmuştur.

Kibyra'da da özellikle Roma İmparatorluk Dönemi ile birlikte kentin artan nüfusu ve ihtiyaçlarındaki değişimin, yakın çevredeki su kaynaklarının yetersiz kalmasına sebep olduğu ve yerleşime uzak alanlardaki kaynaklardan suyun taşınmasına ve depolanmasına yönelik su iletim ve dağıtım hatlarını gerektirdiği ifade edilebilir. Bu sebeple kentte, günümüz arkeolojik verilerinden de anlaşıldığı üzere, Roma İmparatorluk Dönemi ile

⁷⁵⁸ Özüdoğru 2018b, 34; Özüdoğru-Tarkan 2018, 191, Res. 13, 16; Özüdoğru 2020, 568.

⁷⁵⁹ Özüdoğru 2018b, 34; Özüdoğru-Tarkan 2018, 192, Res. 19-20; Özüdoğru 2020, 568.

⁷⁶⁰ Bu görüş için bkz.: Özüdoğru 2018b, 34-35; Özüdoğru-Tarkan 2018, 191-192; Özüdoğru 2020, 568-570.

⁷⁶¹ Örneğin araştırmacılar Kremna'daki su kemerlerinin olasılıkla kentin hamamına su sağlamak için inşa edildiğini ileri sürmektedirler. Konu ile ilgili detaylı bilgi için bkz.: Coulton 1987, 81-82; Owens 1991, 56-57.

birlikte su ihtiyacını karşılamak için kapsamlı suyollarının ve suyla alakalı gösterişli ve donanımlı yapıların inşa edildiği görülmektedir⁷⁶².

MS 417 depreminin ardından kent peyzajında her ne kadar yıpratıcı değişimler yaşanmış olsa da Geç Antik Çağ Kibyrası öncül Roma yapılarını ve suyollarını kullanmaya devam etmiş, hatta bu dönemde kente su ile alakalı yeni yapı ve sistemler de eklenmiştir. Belli ki Kibyra'da Geç Antik Çağ'ı başlatan büyük depremin ardından halkın temel ihtiyaçlarının, özellikle de temiz su ihtiyacının giderilmesi öncelikli hedeflerden biri olmuştur. Bu dönemde; harabeye dönüşen kentte salgın hastalıkların engellenmesi, halkın su ihtiyacını karşılamak için çeşme yapılarının onarılması ya da imkânlar dâhilinde yenilerinin inşa edilmesi, suyun mimari doku içinde sergilenerek kentin yeniden kavuştuğu refah ve lüksün gözler önüne sürülmüş olması şüphesiz ki önemli bir politik düşüncenin ürünüdür.

Su Yolları

Kibyra'nın su ihtiyacı, günümüzde de modern yerleşimin su ihtiyacını karşılayan ve kentin batısındaki tepede yer alan Böğrüdelik⁷⁶³ ve Kocayayla⁷⁶⁴'daki tatlı su kaynaklarından sağlanmıştır (Harita 28; Figür 142-143; Grafik 2)⁷⁶⁵. Böğrüdelik ve Kocayayla'dan kente getirilen suyun geçkisi; yeraltı tüneli (*specus*)⁷⁶⁶, blok taş künkler ve pişmiş toprak künkler olmak üzere üç bölümden oluşmaktadır. Geçki üstündeki statik basıncın azaltımının sağlandığı maslak/su basınç odası ise henüz açığa çıkartılamamıştır. Kentin oldukça yüksek eğime sahip geçkisinin üstünde, suyun taksiminden önce yer alması muhtemel bir basınç odasının mevcudiyetinin ispatı için arkeolojik kazıların, söz konusu geçkiye kadar uzanması gerekmektedir.

Böğrüdelik ve Kocayayla kaynaklarındaki tatlı su, kaynaktan (Rakım: 1600-1700 m.) tiyatro tepesinin hemen ardındaki Çukurçeşme Mevkii'ne kadar (Rakım: 1400 m.) kapalı bir tünel ile getirilmiştir⁷⁶⁷. Tepe yamaçları boyunca Çukurçeşme'deki vadiye kadar devam eden bu tünel, ana kayaya oyulmuştur⁷⁶⁸. Kireç bağlayıcılı harç ile moloz

⁷⁶² Merkez tepenin kuzeybatı ucunda konumlanan Kibyra Roma İmparatorluk Dönemi Hamamı 2640 m²lik bir alanı kaplayacak büyüklüktedir, teknik ve estetik açıdan da oldukça donanımlı bir yapıdır. Aynı şekilde agoranın III. teras düzlüğünde konumlanan tholos nymphaeum da kabartmalı frizler ve heykellerle süslenmiş su anıtı olarak ön plana çıkmaktadır. Özüdoğru 2020, 173-175, 219-224.

⁷⁶³ Böğrüdelik kaynağı Gölhisar'dan yaklaşık 7-8 km., Kibyra'dan ise 3 km. uzaklıktadır.

⁷⁶⁴ Kocayayla kaynağı Gölhisar'dan yaklaşık 9,5-10 km., Kibyra'dan ise 4,5 km. uzaklıktadır.

⁷⁶⁵ Baytak 2015, 668; Özüdoğru 2016a, 667; Özüdoğru-Tarkan 2018, 181; Özüdoğru 2020, 42, 139, 175.

⁷⁶⁶ Specusların detaylı mimari tanımı için bkz.: Hodge 1992, 98-99; Landels 2000, 35-36.

⁷⁶⁷ Özüdoğru-Tarkan 2018, 181; Özüdoğru 2020, 139.

⁷⁶⁸ Özüdoğru-Tarkan 2018, 181; Özüdoğru 2020, 139.

taşlarla örülmüştür ve tonozludur (Figür 144-146). Geçkinin bu kısmında rakımın yüksek olması kış aylarında sert geçen bir iklime sebep olmakta ve suyun yüzeye yakın bir kanal ile iletilmesini engellediği için muhtemelen yeraltına oyulmuş bir specusu mecbur kılmaktadır.

Moloz duvar örgülü bu yeraltı tünelleri Roma Dönemi'nde suyun taşınmasında kullanılan en yaygın yöntemlerden biridir⁷⁶⁹. Kapalı tüneller; Kibyra örneğinde de görüldüğü gibi kaynaktan daha düşük irtifadaki bölgelere suyun iletimini sağlarken, suyun yazın taze ve serin kalmasına yardımcı olmakta ve kışın özellikle Kibyra gibi iklimi sert bölgelerde de donmayı engellemektedir⁷⁷⁰. Romalı mimar Vitruvius tarafından da önerildiği şekliyle bu tip tünellerde düzenli aralıklarla yüzeye çıkan dikey bacaların yer alması gerekmektedir⁷⁷¹. Bu bacalar hem tünel kazılırken izlenecek yolun doğruluğunun kontrolünde hem de inşa esnasındaki harfiyat toprağının dışarı atılmasında kullanılmışlardır⁷⁷². Aynı zamanda tünelin dibinde biriken balçığın temizlenmesinde ve kısmi tamiratlarda kolaylık sağlayan bu bacalar geçki üzerinde bulunan halkın tünelden su almasına da hizmet etmişlerdir⁷⁷³. Kibyra su sistemlerinin kaynak ve kent merkezi arasındaki geçkisinin bir bölümünü oluşturan tünelin var olması muhtemel baca açıklıkları, tünelin az bir kısmının korunmuş olması sebebiyle ne yazık ki görülememektedir.

Bahsi geçen bu kapalı tünelin kaynaktan Çukurçeşme Mevkii'ne kadar olan dik yamaçta taşıdığı suyun hızını kaybetmesi için akış düzlemi bozularak Çukurçeşme Mevkii'nden itibaren blok taş künkler kullanılmış ve böylece geçkinin bu noktasında suyun kazandığı ivme düşürülmeye çalışılmıştır (Figür 147-148). Geçkinin iri bloklarla örülmüş bir duvar üzerine yerleştirilen blok taş künklerle devam ettiği bu kısmı, kısmen alçak küçük bir vadide yer almaktadır ve korunan yaklaşık 50 m.lik bölümü ile tiyatro tepesinin güneybatı eteklerine kadar devam ettiği anlaşılmaktadır⁷⁷⁴. Korunan kısım dışında yolun kenarında dağınık halde olan bu basınca dayanıklı taş künkler halen görülebilmektedir⁷⁷⁵. Geçkinin bu bölümü; Kibyra su iletim sistemlerinde taş künklerin

⁷⁶⁹ Hodge 1992, 93-94.

⁷⁷⁰ Kretschmer 2000, 93.

⁷⁷¹ Vitr. VIII. VI. 3.

⁷⁷² Eğilmez vd. 2017, 197.

⁷⁷³ Wilson 2008, 290.

⁷⁷⁴ Ekinci vd. 2007, 23; Özüdoğru-Tarkan 2018, 181; Özüdoğru 2020, 139.

⁷⁷⁵ Blok taş künkler dişi-erkek birleşimlidir ve neredeyse tamamı birbirinden ayrılmış durumdadır. Çapları 18 ile 27 cm. arasında değişmektedir.

sadece vadileri aşan basınçlı alanlarda kullanıldığını, diğer kısımlarında ise basınçsız su iletiminde kullanılan yöntemlerin tercih edildiğini göstermektedir.

Tiyatro tepesinin güneybatı ucunda ise moloz örgü tekniğinde inşa edilmiş tonozlu kapalı bir kanala bağlanan su yolu, tepenin batı yamaçları boyunca devam ederek Roma İmparatorluk Dönemi hamamına ulaşmaktadır⁷⁷⁶.

Suyun kente ulaştırılmasının ardından kullanım alanları arasındaki dolaşımı da en az suyun temini kadar önemlidir. Bu noktada Roma İmparatorluk hamamına kadar üç farklı yöntem ile getirilen su, son kullanıcılar olan hamam, gymnasion, agora, tiyatro ve sivil konutlara farklı ölçülerdeki pişmiş toprak künklerden oluşan isale hatları ile dağıtılmıştır. Dolayısıyla kent içi su dağıtımının, tamiri kolay ve akışın manuel olarak daha rahat kontrol edilebildiği pişmiş toprak künkler ile sağlandığı görülmektedir. Künklerin iç çapları 8-12 cm., cidar kalınlıkları 2-3 cm.⁷⁷⁷, uzunlukları ise 12-14 cm. arasında değişmektedir (Figür 149). Dişi ve erkek künklerin birleşme yerlerindeki geçmeler, Vitruvius'un da ifade ettiği gibi yağla karıştırılmış sönmemiş kireç ile kaplanmıştır⁷⁷⁸.

Kibyra hidrolik strüktürlerinin tarihlendirmesine olanak sağlayan en önemli arkeolojik kanıt ise Yusufça'da ele geçirilen epigrafik veridir⁷⁷⁹. Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait yazıt suyun kent yaşantısında kullanımının kamu otoriteleri tarafından kontrol edildiğine dair önemli bilgiler içermektedir⁷⁸⁰. MS II. yüzyıla tarihlendirilen bu yazıtta; kentteki bazı çiftlik sahiplerinin kamusal suyolundan şahsi kullanımları için izinsiz su temin ettikleri ve bu hukuki sorunun dönemin imparatoruna kadar iletiliği aktarılmaktadır⁷⁸¹. Özetle, Kibyra'da Hellenistik Dönem su sistemine dair verilerin henüz bulunmadığı, ancak Roma İmparatorluk Dönemi ile birlikte kapsamlı bir su iletim sistemi ve altyapının geliştirildiği açıkça ifade edilebilir.

⁷⁷⁶ Özudoğru-Tarkan 2018, 181; Özudoğru 2020, 139.

⁷⁷⁷ Kent içindeki mevcut pişmiş toprak künklerin ince cidarlı oluşları onları Hellenistik Dönem künklerinden ayırmaktadır. Hellenistik Dönem'in su dağıtımı ile ilgili bilinen Anadolu'daki ilk detaylı veriler Pergamon'dadır. İyi korunmuş durumda olan Selinus Attalos ve Selinus Demophon suyolları MÖ III. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilmektedir. Detaylı bilgi için bkz.: Garbrecht 2001; Radt 2002, 151-154. Yakın çevredeki Hellenistik dönem su sistemlerinde kullanılan pişmiş toprak künk örnekleri için ise bkz.: Şimşek-Büyükkolancı 2006, 84-85; Stenton-Coulton 1986, 42-44.

⁷⁷⁸ Vitr. VIII. VI. 8

⁷⁷⁹ Corsten 2002, 32-34; Milner 1998, 21-25, No. 49.

⁷⁸⁰ Benzer şekilde su hukuku ile ilgili örnek bir yazıt Laodikeia'da yer almaktadır. Detaylı bilgi için bkz.: Şimşek 2015b, 66-67.

⁷⁸¹ Detaylı bilgi için bkz.: Özudoğru-Tarkan 2018, 181; Özudoğru 2020, 140-141.

Genel perspektifte, MS V. yüzyıla gelindiğinde ise liman ve su kemeri gibi Roma Dönemi'nden miras kalan yapıların onarımı için kentlilerden para toplanması; kamu yapılarının meclis üyelerine ve loncalara bağlanarak bu yapıların onarımı ve bakımlarının üstlenmelerinin sağlanması; arazilerinden sur ya da su kemeri geçen toprak sahiplerinin bu yapıların bakım masraflarından sorumlu tutulması gibi kanunlar⁷⁸² ile kentlerin yaşadığı finansal sorunlara palyatif önlemler bulunmaya çalışıldığı görülmektedir. Bu uygulamalar devletin kente ayırabileceği kaynakların tükendiğini, ama aynı zamanda var olan Roma yapılarının bakım ve onarımlar ile kullanılmaya devam ettirildiğini göstermektedir. Yazılı kaynakların da işaret ettiği bu onar-kullan modeli pek çok antik kentte arkeolojik verilerle de desteklenmektedir. Kibyra'da da özellikle depremler ile zarar gören Roma İmparatorluk Dönemi mevcut su ve alt yapı sistemlerinin tadilatlar ile tekrar kullanıldığı ve hatta daha basit yeni hidrolik strüktürlerin bu dönemde kent peyzajına eklendiği görülmektedir. Kentin su sistemindeki bu dönüşüm, agora I. teras caddesinin batı stoasında, I. teras caddesi ile kesişerek doğu-batı doğrultulu devam eden ana caddede⁷⁸³, II. Teras düzlüğündeki çeşmede ve geç dönem hamamının yer aldığı alanlarda açıkça görülebilir.

Agora I. teras caddesinin batı stoanın zemini boyunca kuzey-güney yönlü uzanan ve beş sıralı pişmiş toprak künkten oluşan su dağıtım sistemi, stoanın ilk evresi olan MS I. yüzyıl içlerinde planlanmıştır (Figür 150)⁷⁸⁴. Bunun yanı sıra doğu-batı yönlü devam eden taş döşeli ana caddenin altından ilerleyen ve caddenin basamaklı kısmında oldukça iyi korunmuş şekilde gözlemlenen, yan yana dizili pişmiş toprak künklerden oluşan su dağıtım sisteminin de stadion yönüne doğru ilerlediği görülmektedir (Figür 151)⁷⁸⁵.

Bu su dağıtım sistemlerinin MS V. yüzyıldan başlayarak kentin terkedildiği döneme değin tadilatlar geçirerek kullanıldığı anlaşılmaktadır⁷⁸⁶. Batı stoadaki su dağıtım sisteminin MS V. yüzyıldan itibaren faal olduğunu gösteren en önemli kanıt; batı stoaya MS V. yüzyıl içlerinde, erken dönem cadde bloklarının üstüne devşirme mimari elemanlarla inşa edilen ve tabanı dörtgen tuğlalarla örülen 1.30x3.60 m. ölçülerindeki

⁷⁸² İlgili kanunlar için bkz.: Cod. Theod. 15.1.23-40-51-53.

⁷⁸³ Bu alandaki kazı çalışmaları henüz çok yeni olmakla birlikte su sistemine dair veriler kısıtlıdır. Ancak caddeyi oluşturan blokların altında yedi sıradan oluşan su sistemi görülmektedir. Bu su sisteminin kronolojik perspektifte ayrıntılı olarak değerlendirilmesi ise ilerleyen kazı çalışmaları ile mümkün olacaktır. Alanın kazı raporları için bkz.: Özudoğru 2018d, 65; Özudoğru 2019a, 466.

⁷⁸⁴ Baytak 2015, Res. 7, Özudoğru vd. 2011, 39-40; Özudoğru 2018a, 124; Özudoğru 2018b, Fig. 12; Özudoğru 2020, 184-185, 561.

⁷⁸⁵ Özudoğru-Dökü 2013b, 49, Res. 2; Özudoğru 2018b, Fig. 20; Özudoğru 2020, 139.

⁷⁸⁶ Özudoğru 2018a, 124; Özudoğru 2018b, 23; Özudoğru 2020, 561.

havuzdur (Figür 152)⁷⁸⁷. Havuzun su temini; batı stoadaki bahsi geçen beş hatlı su sisteminin podyumun kenarında devam eden hattının küçük bir dirsekle ayrılması ile sağlanmıştır (Figür 153)⁷⁸⁸. Aynı şekilde ana caddenin basamaklı kısmının altından devam eden su sisteminin de tadilatı için geç dönemde basamakların söküldüğü ve bu sebeple merdivenlerin simetrisinin bozulduğu gözlemlenmektedir⁷⁸⁹.

Aynı dönemdeki tadilat ve eklemeler çerçevesinde, I. teras sütunlu caddesinin yine batı stoasına çok işlevli bir su yapısının (*castellum dividiculum/nymphaeum*) inşa edilmiş olması, Kibyra'daki hidrolik mühendisliğin Roma'nın teknolojik mirası ile değişen sosyal ve ekonomik koşullar doğrultusunda nasıl devam ettirildiğini göstermektedir.

Kentin Geç Antik Çağ'daki su temini ve drenajının gözlemlendiği agora dışındaki bir diğer alan ise odeionun önünde konumlanan geç dönem işlikleri ve hamamdır. Bir yangın felaketi sonucu işlevini kaybeden ve Geç Antik Çağ'da adeta *bothrosa* dönüşen odeionun stoası üzerine konumlandırılmış işliklerin ve hamamın su teminini sağlayan isale hattı, kentin kuzeybatısındaki Böğrüdelik ve Kocayayla'dan gelen ana geçkiye bağlı olacak şekilde odeionun güneyinden bu alana ulaştırılmış olmalıdır (Figür 154-156).

Odeion stoasını kaplayan mozaik zemin üstüne yerleştirilmiş olan pişmiş toprak künkler hamamın batı cephesinden su teminini sağlamakta⁷⁹⁰ ve aynı isale hattına bağlı olabilecek diğer dağıtım künkleri de mozaik zemin üzerinden devam ederek odeionun kuzey ön köşesindeki işliklere suyu ulaştırmaktadır. Dolayısıyla MS V. ve VI. yüzyıl içlerinde kentlilerin var olan su hatlarını kullanmanın dışında, ihtiyaca yönelik olacak şekilde ana hatta bağlı yeni terfi isale hatlarını da oluşturduğu açıkça ifade edilebilir.

*Castellum Dividiculum/Nymphaeum*⁷⁹¹

Kibyra'da Geç Antik Çağ'ın sistematik su dağıtım sistemini gözler önüne seren *castellum dividiculum/nymphaeum*⁷⁹², agora I. teras caddesinin 82. metresinde, batı kenarda ve doğu giriş kapısının tam karşısında konumlanmaktadır (Figür 157).

⁷⁸⁷ Özüdoğru-Dökü 2012, 50; Özüdoğru 2018a, 127; Özüdoğru 2018b, 30, Fig. 13; Özüdoğru 2020, 169, 559.

⁷⁸⁸ Özüdoğru-Dökü 2012, 50.

⁷⁸⁹ Özüdoğru-Dökü 2013b, 49, Res. 2.

⁷⁹⁰ Özüdoğru-Tarkan 2018, 181-182.

⁷⁹¹ Yapı hakkında gerçekleştirilen ilk bilimsel çalışma için bkz.: Baytak 2015, 667-675. Kazı raporları için bkz.: Özüdoğru 2015, 48; Özüdoğru 2018a, 125-126. Ayrıca bkz.: Özüdoğru 2018b, 29-30; Özüdoğru 2020, 560-561.

⁷⁹² Vitruvius bu tür yapılar için *castellum* ifadesini kullanırken Festus *dividiculum* olarak adlandırmıştır (Vitr. VIII.6.1 ve VIII.6.2, 244). Çağdaş araştırmacılar bu iki görüş doğrultusunda ortak bir kanı ile kentlerin su sistemlerindeki bu tip dağıtım işlevli havuzlar için "castellum/divisorium" terimini

Tamamı devşirme mimari bloklarla inşa edilmiş farklı boyutlardaki dikdörtgen planlı iki havuzdan oluşan yapı, toplamda 6.00x4.60 m. ölçülerindedir ve yaklaşık 1.15 m. yüksekliğe sahiptir⁷⁹³. Çeşmeye su teminini sağlayan sisteme ait buluntular, I. teras caddesinin batı teras duvarının cephesinde görülmektedir (Figür 158).

I. teras duvarının yüzünde çeşme kotunda, 15 cm. kalınlığında kuzey-güney doğrultulu künk oluk/yuvası yer almaktadır ve bu oluğa yerleştirilen künk ile çeşmeye su temin edilmektedir⁷⁹⁴. İlk havuzun agora I. teras duvarına bitişik olan batı cephesinin ekseninde, çeşmeye gelen bu suyun aktarımını sağlayan ve dört akarı bulunan su karşılama çukuru yer almaktadır⁷⁹⁵. Suyun çeşmeye geldiği ana isale hattı henüz net olarak tespit edilemese de olasılıkla yapının kuzeybatı yönünde yer alan Roma imparatorluk dönemi hamamına getirilen su hattının devam ettirilerek önce agoranın III. terasındaki tholos planlı çeşmeye ve ardından tali bir kanal ile castellum dividiculum/nymphaeum aktarıldığı ifade edilebilir⁷⁹⁶.

Castellum dividiculum/nymphaeumun ilk haznesi 6.00x3.50 m. ölçülerindedir ve su dağıtım havuzu olarak kullanılmıştır⁷⁹⁷. Çeşmenin bu bölümünde, batı ve kuzey parapet bloklarının iç yüzeyine 11 adet (9'u batıda, 2'si kuzeyde) künk olukları bulunmaktadır⁷⁹⁸. 10 cm.lik bu oluklar dikine düzenlenmiştir ve dirsekli künklerle geçişi sağlanarak havuz tabanı boyunca devam etmektedir (Figür 159-160). Bu dağıtım sistemi, ilk havuz yaklaşık 0.80 m. yüksekliğe kadar dolduğunda fazla gelen suyun 11 farklı alana bu künkler ile iletilmesini sağlamaktadır⁷⁹⁹ (Figür 161).

kullanılmaktadırlar. Kibyra'daki yapı daha önce gerçekleştirilen bilimsel çalışmalarda yapının aynı zamanda çeşme işlevi de görmesi sebebiyle *castellum dividiculum/nymphaeum* olarak adlandırılmıştır. Dolayısıyla bu çalışmada da yapı için bu ifade kullanılmamıştır. Baytak 2015, 667-675; Özüdoğru 2018a, 125-126; Özüdoğru 2018b, 29-30; Özüdoğru 2020, 169, 560-561.

⁷⁹³ Baytak 2015, 669; Özüdoğru 2015, 48; Özüdoğru 2018a, 125; Özüdoğru 2018b, 29; Özüdoğru 2020, 561.

⁷⁹⁴ Baytak 2015, 669.

⁷⁹⁵ Baytak 2015, 669; Özüdoğru 2018b, 29; Özüdoğru 2020, 561.

⁷⁹⁶ Kibyra'daki castellum dividiculum/nymphaeum hakkındaki ilk bilimsel çalışmaları yapan Dr. Öğr. Üyesi İsmail Baytak, yapıya su temininin agora I. teras caddesinin üst kotunda, III. terasın düzleminde yer alan iki gözlü su sarnıcı tarafından sağlandığını ifade etmektedir (Baytak 2015, 669). Ancak, 2019 yılında Kibyra'da bu alanda gerçekleştirilen arkeolojik kazı çalışmaları, bahsi geçen yapının bir su sarnıcı olmadığını açığa çıkartmıştır. Yapıda gerçekleştirilen çalışmalar halen devam etmekle birlikte ilk görüşler, tapınak kriptası olabileceği yönündedir. (Özüdoğru 2020, 175-176). Yine de bu görüşün olgunlaşması ancak ilerleyen çalışmalar ile mümkün olacaktır.

⁷⁹⁷ Baytak 2015, 669; Özüdoğru 2018a, 125; Özüdoğru 2020, 561.

⁷⁹⁸ Baytak 2015, 669; Özüdoğru 2018b, 29; Özüdoğru 2020, 561.

⁷⁹⁹ Parapet bloklarının içe bakan yan yüzlerine oyularak düzenlenmiş bu su iletim künkleri zemin altından takip edildiğinde doğu giriş kapısının hemen altından, doğu yönde devam ettiği görülmektedir. Bu sistem ile basamaklı ana caddenin merdiven bloklarının altından kentin güneydoğusuna su temini sağlayan isale hatlarına bir alternatif olarak castellum dividiculum/nymphaeum aracılığı ile kentin kuzeydoğusuna su temini sağlanmış olmalıdır. Baytak 2015, 669; Özüdoğru 2018b, 29-30; Özüdoğru 2020, 561.

Zeminde, parapetlerin iç yüzlerinde yer alan oluklardan gelen künk sıralarının yerleştirildiği 30 cm. genişliğindeki alanlar tadilat kolaylığı sebebi ile tuğla plakalar ile kaplanmışken geriye kalan tüm alan ise büyükçe devşirme blok taşlar ile döşenmiştir⁸⁰⁰. Havuzun içi geçirimsizliği sağlamak adına kireç harç ile sıvanmıştır.

Ayrıca yine havuzun zemininde 15 cm. çapında, ağzı pişmiş toprak tıpa ile kapatılmış ve dikine yerleştirilmiş bir tahliye gideri yer almaktadır⁸⁰¹. Dağıtım havuzunun kuzey ve güney cephelerinde ise batı stoadaki su sistemi ile bağlantılı olan ve içine pişmiş toprak künklerin yerleştirildiği su akarları bulunmaktadır (Figür 162). Bu akarlar havuzun sadece ara sokaklara değil, aynı zamanda stoa içinde de dağıtıcı işleve sahip olduğunu göstermektedir.

Castellum dividiculum/nymphaeumun ikinci haznesi ise 6.00x1.5 m. ölçülerinde ve dikdörtgen planlıdır⁸⁰². Dağıtım işlevli ilk havuzun doğusundaki tek akarla, çeşme işlevli bu ikinci havuzun dolması sağlanmıştır ve zemininde bir adet tahliye gideri bulunmaktadır (Figür 163-166). İkinci havuzun önünde de moloz taş örgü tekniğinde hafif bir eğime sahip rampa mevcuttur⁸⁰³.

Çeşmenin işleyiş prensibine uygun plan özellikleri ilk kez Romalı Mimar Vitruvius tarafından *castellum* ifadesi ile aktarılmıştır;

“...Suyun kente ulaştığı yerde bir su deposu inşa ediniz; buna bağlı üç bölmeli bir dağıtım tankı bulunmalıdır; su deposunda her bağlantı tankı için bir tane olmak üzere üç boru bulunmalıdır ki su, kenarlardaki tanklarda taşıdığı zaman ortadakine akabilsin. Bu merkezi tanktan bütün haznelere ve çeşmelere borular döşenecektir...”⁸⁰⁴.

Vitruvius’un bir castellumun işlevi ve formu hakkında verdiği bilgiler, castellumun ilk keşfedilişinden bu yana, ilgili çalışmalarda bir karşılaştırma konusu olmuş ancak, henüz birebir olarak Vitruvius’un idealindeki forma sahip bir castellum tespit edilememiştir⁸⁰⁵.

Farklı kentlerde bugüne kadar korunmuş örnekler ise castellumların dairesel ya da dörtgen planlı, iki ya da daha fazla havuzlu veya iki ya da daha fazla su çıkış hattına sahip olabileceğini göstermektedir. Dolayısıyla farklı tiplerdeki bu castellumlar işlevsel olarak

⁸⁰⁰ Baytak 2015, 669.

⁸⁰¹ Baytak 2015, 669; Özüdoğru 2018a, 125.

⁸⁰² Baytak 2015, 669; Özüdoğru 2018a, 125; Özüdoğru 2018b, 30; Özüdoğru 2020, 561.

⁸⁰³ Baytak 2015, 669; Özüdoğru 2018a, 126; Özüdoğru 2018b, 30; Özüdoğru 2020, 561.

⁸⁰⁴ Vitr. VIII. 6.1-2.

⁸⁰⁵ Haan-Jansen 1996, 179-183.

aynı amaca hizmet etmekle birlikte, bulunduğu topografya ve su dağıtımının yapılacağı kentin planlamasına göre farklı plan ve formlarda inşa edilmişlerdir⁸⁰⁶.

Kibyra'daki castellum dividiculum/nymphaeum ise pek çok antik kentin su geçişinde karşımıza çıkan ve kente uzak bir tepede konumlanan castellumlardan oldukça farklıdır. Castellumlar yukarıda da özetle belirtildiği üzere suyun kente varmadan önce ilk taksimnin sağlandığı büyük boyutlu su depolarıdır ve nymphaeum işlevi görmezler. Ancak, Kibyra castellum dividiculum/nymphaeumu agora merkezli olarak inşa edilen yeni kentin, kent içi su dağıtım sisteminin bir bölümüne hizmet ederken aynı zamanda ikinci haznesi ile bir çeşme işlevine de sahiptir⁸⁰⁷.

Castellum dividiculum/nymphaeumun tarihlendirilmesine olanak sağlayan en önemli veri yapının parapet bloklarında kullanılan devşirme bloklardır. Bu blokların birinde Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait olan bir duodecim scriptorum⁸⁰⁸ da tespit edilmiştir. Bu devşirme blokların yanı sıra çeşmenin tarihlendirilmesine olanak sağlayan bir diğer veri ise agora I. teras caddesinin MS V. yüzyıl içindeki mimari değişimidir. Kontekst buluntulardan⁸⁰⁹ da anlaşılacağı üzere MS V. yüzyıl içinde kent peyzajında yer bulan bu yapı ile birlikte, Geç Antik Çağ Kibyra'sındaki hidrolik sistemin, sadece küçük boyutlu sokak ve anıtsal çeşmeleri beslemekle kalmadığı aynı zamanda çoğu merkez tepenin kuzey ve güney yamaçlarında konumlanan sivil konutlara da su teminini sağladığı açıkça anlaşılmaktadır.

Tholos Nymphaeum

Kibyra'da Roma İmparatorluk Dönemi'nde inşa edilen ve Geç Antik Çağ'da da aktif şekilde kullanımına devam edilen bir diğer su işlevli yapı, agoranın III. terasında yer almaktadır (Figür 167). 2016 yılında yapıda arkeolojik kazı çalışmaları başlatılarak mimari özellikleri ve çalışma prensibi tespit edilmiştir⁸¹⁰. Bu çalışmalarda ortaya çıkartılan veriler, tholos planlı nymphaeumun MS 23 yılı depreminin ardında inşa edildiğini ve tadilatlar ile farklı kullanım evrelerine sahip olduğunu göstermektedir⁸¹¹.

⁸⁰⁶ Haan-Jansen 1996, 183.

⁸⁰⁷ Özüdoğru 2018b, 28; Özüdoğru 2020, 559.

⁸⁰⁸ Castellum dividiculum/nymphaeum tabanında ele geçirilen bu oyun hakkındaki detaylı bilgi için bkz.: Demirel 2015a, 74-82; Demirel 2015b, 741-750; Özüdoğru 2020, 172.

⁸⁰⁹ Özüdoğru 2015, 48.

⁸¹⁰ Kazı sonuçları raporu için bkz.: Özüdoğru 2018a, 134-137. Ayrıca bkz.: Özüdoğru 2018b, 31; Özüdoğru 2020, 173-175.

⁸¹¹ Bu görüş için bkz.: Özüdoğru 2018b, 31; Özüdoğru 2020, 173-175. Roma Dönemi nymphaeumları genelde tiyatroların sahne binasını andırır düz arka cepheleri olan dikdörtgen veya kare havuzlu anıtsal çeşme binalarını akla getirmektedir. Bunun yanı sıra apsidial ve sütunlu ön havuzu bulunan örnekler de vardır. Ancak, Kibyra'daki gibi tholos planlı örneklerle sıklıkla karşılaşmamaktadır. Bu bağlamda bilinen

Çeşme, iç ve dış olmak üzere daire formlu iki havuzdan oluşmaktadır. Yapının çapı havuzu çevreleyen atık su oluklarıyla birlikte 15.20 m., tahmini yüksekliği ise konik çatısıyla beraber yaklaşık 8 m.ye ulaşmaktadır⁸¹².

Ortaya çıkartılan mimari veriler, çeşmenin MS 23 yılında inşa edilen ilk evresinde çapı yaklaşık 6.5 m. olan ve merkezinde heykellerle su aktarımının yapıldığı tek bir havuzdan meydana geldiğini göstermektedir⁸¹³. MS II. yüzyılın son çeyreği ya da sonlarında ise dışa ikinci bir havuzun eklendiği tespit edilmiştir⁸¹⁴.

MS II. yüzyıl sonlarında artık iki havuzdan meydana gelen tholos planlı çeşmenin MS 417 yılındaki depremle ağır hasar gördüğü ve bu dönemden sonra tadilatlarla eski işleviyle kullanılmaya devam edildiği görülmektedir⁸¹⁵. Örneğin ilk havuzun zeminini kaplayan mermer ya da tuğla plakaların büyük bir kısmı Geç Antik Çağ'daki son evrede sökülmüş ve havuz tabanı kireç harç ile sıvanmış, dış havuzu çevreleyen blokların bir kısmı ise orijinal yerlerinden alınarak agoranın farklı alanlarında devşirme olarak kullanılmıştır⁸¹⁶.

Çeşmenin etrafına konumlandırılmış yoğun geç dönem yapılaşmaları ve arkeolojik kazılarla açığa çıkartılan bu tadilat izleri yapının yine aynı fonksiyonu üstelenerek olasılıkla MS VII. yüzyıl başlarına kadar kullanıldığını açıkça göstermektedir⁸¹⁷ (Figür 168). I. evresinde anıtsal bir çeşme olarak planlanan bu yapı MS 417 yılından sonraki III. evresinde ise bir dağıtım havuzuna (castellum dividiculum) dönüştürülmüş olabilir⁸¹⁸. Yapının etrafını saran ve yapıya getirilen suyun dağıtımını sağlayan çok sayıdaki isale hattı bunu ispatlar niteliktedir. Ancak, alanda ilerletilecek olan kazı çalışmaları yapının etrafındaki Geç Antik Çağ yapılaşmasını mekânsal anlamda açıklayabilmeyi sağlayacakken aynı şekilde çeşmeye bağlı su dağıtım hatlarının da hangi alanların su teminini gerçekleştirdiğini gösterecektir.

en iyi korunmuş tholos nymphaeumlardan biri olan Yunanistan'daki Argos Nymphaeum'unun Kibyra'daki ile büyük benzerlik içinde olduğu görülmektedir. Argos Nymphaeum'u hakkındaki detaylı bilgi için bkz.: Piérart 1999, 243-268.

⁸¹² Özudoğru 2018a, 135; Özudoğru 2020, 174.

⁸¹³ Özudoğru 2018a, 134; Özudoğru 2020, 174.

⁸¹⁴ Özudoğru 2018a, 134-135; Özudoğru 2020, 175.

⁸¹⁵ Özudoğru 2018a, 135-136; Özudoğru 2018a, 31; Özudoğru 2020, 173.

⁸¹⁶ Özudoğru 2018a, 134; Özudoğru 2020, 175.

⁸¹⁷ Tholos planlı çeşme kazıları sonucunda, alanda MS VI. ve VIII. yüzyıllar arasına tarihlendirilen çok sayıda kurşun mühür bulunmuştur. Mühürler hakkındaki daha kapsamlı bilgiler ilerleyen bölümlerde değerlendirilecektir.

⁸¹⁸ Özudoğru 2018b, 31; Özudoğru 2020, 173-175.

Kanalizasyon Sistemleri

Roma Dönemi'nde özenle planlanmış bir kent olan Kibyra'daki bu gelişkin su sistemi kent içi döngüsünü tamamladıktan sonra atık suyu kanalizasyon sistemine kanalize etmek için şüphesiz ki bir kanalizasyon sisteminin varlığını gerektirmektedir.

Araştırmacılar antik kentlerdeki drenaj ve kanalizasyon sistemlerinin ızgara planlı kentlerin gelişimi ile ortaya çıktığını; drenaj ağının tali sokaklardaki atık su künklerinin ana caddelerin altından geçen kanalizasyon şebekelerine bağlandığını ve hem yağmur hem de lağım suları ile entegre işleyen bir atık su sistemine dönüştüğünü ifade etmektedirler⁸¹⁹. Roma Dönemi'ne gelindiğinde ise; inşa edilen kanalizasyon sistemlerinin çaplarının, gelişen kentlerin artan yükü ile doğru orantılı olarak büyüdüğü; üstlerinin ise tonozlar ya da kalın taş levhalar ile kapatıldığı görülmektedir⁸²⁰. Kanalizasyon sistemlerinin antik Roma'nın hidrolik altyapısında nasıl hızlı bir gelişme gösterdiğinin en iyi ispatı, L. Tarquinius Priscus'un emriyle inşa edilmiş olan ve Roma'nın atık sularını Tibet Nehri'ne taşıyan Cloaca Maxima'dır⁸²¹.

Roma Dönemi'nde Kibyra'da da gelişkin bir kanalizasyon sisteminin inşa edildiği kentte yürütülen arkeolojik kazılarla kanıtlanmıştır⁸²².

Kentin ana kanalizasyon sistemi batıda 1350 m. yükseklikteki tiyatro tepesindeki erken dönem seramik atölyelerinin bulunduğu alandan başlayarak doğu yönde önce odeiona ulaşarak ardından stadiona kadar devam etmektedir⁸²³.

Odeionun kuzeydoğusunda yürütülen çalışmalar ile burada açığa çıkartılan 35 m.lik kısım, kanalizasyon sisteminin iç yüksekliğinin 1.50 m. ile 2.00 m. arasında değiştiğini ve genişliğinin ise ortalama 0.60 m. olduğunu göstermektedir (Figür 169)⁸²⁴. Tabanı düzgün işlenmiş blok taşlara oturtulmuş ve her iki yanı da benzer şekilde iri blok taş sıralarıyla örülmüştür. Üstten ise iki sıra blok taş ile kapatılan kanalizasyona her iki yönde de tahliye künklerinin bağlandığı görülmektedir⁸²⁵.

Bu kanalizasyon sisteminin devamı agora I. teras caddesiyle ana caddenin kesiştiği noktada tespit edilmiş ve doğu yönde 75 m.lik kısmı açığa çıkartılabilmektedir.

⁸¹⁹ Wilson 2000, 164.

⁸²⁰ Wilson 2000,169.

⁸²¹ Feo vd. 2014, 3951.

⁸²² Kazı çalışmaları raporları için bkz.: Özüdoğru-Dökü 2020, 43; Özüdoğru vd. 2011, 39; Özüdoğru-Dökü 2012, 46-47; Özüdoğru-Dökü 2013a, 160-162; Özüdoğru 2016b, 59; Özüdoğru 2018a, 125, 131. Ayrıca bkz.: Özüdoğru 2020, 138-139.

⁸²³ Özüdoğru 2020, 139.

⁸²⁴ Özüdoğru-Dökü 2013a, 161.

⁸²⁵ Özüdoğru-Dökü 2013a, 161.

Kanalizasyonun 2.00 m. derinliğe ulaştığı bu alanda, tam iki caddenin kesişim noktasında, girişi 0.40 m. çapında bir rögar (temizleme bacası) yer almaktadır (Figür 170)⁸²⁶. Burada kanalizasyonun tabanının hafif kavisli blok taşlara oluşturulduğu, her iki yanının az miktardaki kireç bağlayıcılı harç ile moloz taşlarla örüldüğü ve üstten ise iki sıra blok taş ile kapatıldığı görülmektedir⁸²⁷.

Bu ana kanalizasyon kentin sadece büyük yapılarının atık su tahliyesini değil, aynı zamanda ana cadde ve ara sokaklardaki kaldırımlardan kanalize edilmiş yağmur suyunun da tahliyesini sağlamıştır. Bu bağlamda agora I. teras caddesinin, doğudan batıya doğru yaklaşık hafif bir eğimle tasarlandığı, bu eğim sayesinde caddede biriken suların, caddenin güneyindeki mazgal bloğu aracılığıyla ana cadde altındaki kanalizasyona tahliye edildiği görülmektedir⁸²⁸.

Kibyra Geç Antik Çağ'ın şanslı kentlerinden biridir. Çünkü kentin bu donanımlı altyapı sistemi büyük depremler ile zarar görmemiş ve terkedildiği döneme değin aktif olarak kullanılmaya devam etmiştir. Kanalizasyon sisteminin de su dağıtım sistemleri gibi MS VII. yüzyıla kadar kullanıldığını belgeleyen en önemli verilerden ilki I. teras caddesi batı stoada yer alan ilk dükkânın girişinde tespit edilmiştir.

Dükkân kapısının alt kotunda 0.60 m. genişliğinde ve 0.70 m. yüksekliğinde, teras duvarı yönünde devam eden tali bir kanal yer almaktadır (Figür 171)⁸²⁹. Düzgün kesilmiş blok taşlar ve yer yer tuğla sıraları ile örülmüş bu atık su kanalı, zeminde ise ana kayanın tıraşlanması ile oluşturulmuştur. Dükkânın atık su tahliyesini sağlayan bu tali kanal ana kanalizasyona bağlandığı yerde az bir meyille daralmaktadır. Buradan ele geçirilen ve MS V. yüzyıldan başlayıp VII. yüzyıla kadar tarihlendirilen küçük buluntular, kentin terk edildiği döneme değin alt yapı sistemlerinin yoğun olarak kullanıldığına işaret etmektedir⁸³⁰. Aynı şekilde, odeion önünde konumlanmış olan geç dönem işliklerinin atık su toplama sistemlerinin de buradaki ana kanalizasyona bağlandığı görülmektedir⁸³¹.

Geç Antik Çağ'da kentte bahsi geçen bu ana kanalizasyona ek olarak, ihtiyaçlar doğrultusunda yeni atık su toplama ve tahliye kanallarının da oluşturulduğu anlaşılmaktadır. Odeion önünde konumlanan geç dönem hamamının kanalizasyon sistemi MS V. yüzyılda ana kanalizasyon sisteminden bağımsız olacak şekilde planlanmıştır

⁸²⁶ Özüdoğru vd. 2011, 39; Özüdoğru 2020, 139.

⁸²⁷ Özüdoğru vd. 2011, 39.

⁸²⁸ Özüdoğru 2018a, 125; Özüdoğru 2020, 169.

⁸²⁹ Özüdoğru vd. 2011, 40.

⁸³⁰ Özüdoğru vd. 2011, 40.

⁸³¹ Özüdoğru-Dökü 2013a, 48-49.

(Figür 172). Yapının tahliye kanalı, yapıyla aynı doğrultuda kuzey-güney yönlü olacak şekilde inşa edilmiştir. Zemini iç bükey formu tuğlalar ile döşenmiş ve alelade kesilmiş bloklar ile kapatılmıştır⁸³². Kentin ana kanalizasyonunun ulaştığı son noktanın bilinmezliğinin aksine buradaki kanalizasyon, hamamın konumlandığı yamacın güneyinde yer alan Kanlıdere'ye doğru uzanarak tahliyesi dereye yapılmıştır⁸³³.

Ana kanalizasyondan bağımsız olarak tasarlanan bir diğer atık su sistemi ise kentin kuzeyindeki Roma İmparatorluk Dönemi Hamamı kazılarında açığa çıkartılmıştır. Yaklaşık olarak 15 m.lik kısmı korunabilmiş olan kanalizasyon, erken dönemde Roma İmparatorluk Dönemi hamamının atık suyunu kanalize edecek şekilde konglomera ana kayaya oyulmuş ve iç kısımda duvarları kireç bağlayıcılı harçlı, pişmiş toprak tuğla sıralarıyla örülmüştür (Figür 173)⁸³⁴. Kanalizasyonun tavan kısmı ise küfeki taşlar ile kapatılmıştır. MS V. yüzyıl içinde Roma imparatorluk hamamında da büyük depremle diğer kamu yapılarında olduğu gibi hasarlar oluşmuş ve artık kullanılmayacak durumda olan alanları basit metal ve kireç ocaklarına dönüştürülmüş, kuzey cephesi ise yoğun olarak geç dönem yapılaşmasına ev sahipliği yapmıştır⁸³⁵. Bu alanda henüz işlevleri tespit edilememiş bu geç dönem yapılarının su ihtiyacını karşılamak amacıyla hamama bitişik praefurnium odasının yıkılmış doğu duvarı üzerinden pişmiş topraktan yapılmış su iletim hatları geçirilmiştir⁸³⁶. Dolayısıyla alandaki yoğun geç dönem yapılaşması hamamın kanalizasyonunun da MS VI.-VII. yüzyıla kadar kullanıldığını göstermektedir.

Sonuç olarak; kentin tiyatro tepesinden başlayarak ana caddesinin altından devam eden ve stadiona kadar ulaşan bir ana kanalizasyon sisteminden bahsedilebilir. Bu ana kanalizasyon sistemi Geç Antik Çağ'da da kullanılmaya devam edilmiş ayrıca yine bu dönemde kentin başka noktalarında ihtiyaçlar doğrultusunda daha basit atık su toplama sistemleri de inşa edilmiştir.

⁸³² Özüdoğru-Tarkan 2018, 182.

⁸³³ Özüdoğru-Tarkan 2018, 177.

⁸³⁴ Özüdoğru 2018a, 132, Fig. 32.

⁸³⁵ Özüdoğru 2018a, 130-131.

⁸³⁶ Özüdoğru 2018a, 130.

2. 3. 2. 2. Ölü Kültüne Dair Veriler

Kibyra'nın yaklaşık 405 hektarlık yayılım alanının üçte ikisini oluşturan nekropoller, kent merkezini dört bir yandan çevrelemektedir⁸³⁷. Topografyanın dik yamaçlarına, teraslar halinde yeraltı oda mezarları konumlandırılmışken tepelerin kısmen daha düz olan alanlarına ise anıt ve podyumlu lahit mezarlar inşa edilmiştir⁸³⁸. Kent merkezine oldukça uzak tepelerde konumlanan nekropollerin yanı sıra kentin kamu yapılarına kısmen daha yakın olan nekropol yolu ve tiyatro tepesi gibi alanlarda da ölü gömme faaliyetlerinin gerçekleştirildiği görülmektedir⁸³⁹. Özellikle doğu nekropol ve nekropol yolu olarak isimlendirilen alan, Hellenistik ve Roma İmparatorluk dönemlerinde burada yer alan mezarların mimarisi, dekoratif unsurları ve yazıtlarıyla Kibyralıların zenginliklerini ve sosyal statülerini göstermesi açısından oldukça önemlidir (Figür 174)⁸⁴⁰. Kent nekropollerinde ise; MS II. yüzyıldan MS VII. yüzyıllara kadar olan zaman aralığına tarihlendirilen, bölgede yaygın olarak rastlanan konglomera ana kayanın oyulması ile yapılan yeraltı oda mezarları dışında; lahitler, ostothekler, podyumlu lahit mezarlar, tapınak mezarlar, anıtsal mezarlar, basit definler ve kremasyon gömüler ile bunların bazılarının birlikte kullanıldığı kompozit mezar tipleri ve dönemler boyunca değişen ölü kültürüne dair çok kapsamlı bilgilere ulaşılmıştır⁸⁴¹.

Sosyal yaşamı derinden etkileyen Hıristiyanlığın Küçük Asya'da MS IV. yüzyılda hızla yayılmaya başlamasının da etkisiyle kentlerde daha homojen bir cenaze kültürü ortaya çıkmıştır⁸⁴². Küçük Asya'nın genelinde olduğu gibi Kibyra'da da Hıristiyanlık bu tarihten itibaren kabul görmüş ve sosyal yaşamın her alanında olduğu gibi nekropollerde de Hıristiyan geleneğine ait izler karşımıza çıkmaya başlamıştır. Bu dönemde Geç Antik Çağ şehirciliğinin en çarpıcı özelliklerinden biri, en azından daha önceki Roma kent planlamacılığı ile karşılaştırıldığında, kent içi gömülerin ortaya çıkmasıdır⁸⁴³. Roma

⁸³⁷ Kibyra nekropolisleri ve ölü gömme gelenekleri hakkındaki daha kapsamlı bilgiler için bkz.: Özüdoğru 2018a, 111-122; Özüdoğru 2020, 255-288; Şimşek 2013a.

⁸³⁸ Özüdoğru 2020, 255.

⁸³⁹ Özüdoğru 2018a, 111-112; Özüdoğru 2020, 255; Şimşek 2013a, 8.

⁸⁴⁰ Daha kapsamlı bilgiler için bkz.: Alten Güler-Şimşek 2019; Kileci-Şimşek 2019; Özüdoğru 2018a, 112-117; Özüdoğru 2020, 256-264; Hierapolis'in yol boyunca uzanan nekropolis alanında da benzer durum söz konusudur. Detaylı bilgi için bkz.: Wenn vd. 2017, 285-286.

⁸⁴¹ Kibyra nekropollerinde gerçekleştirilen yüzey araştırmaları ve kazı çalışmalarının raporları için bkz.: Ekinci vd. 2007, 23; Özüdoğru-Dökü 2010, 39, 42; Özüdoğru vd. 2011, 41-43; Özüdoğru-Dökü 2012, 49; Özüdoğru 2014b, 58-60; Özüdoğru 2015, 49-52; Özüdoğru 2018a, 111-122; Özüdoğru 2018d, 66; Özüdoğru 2019a, 467.

⁸⁴² Harl 2001, 301-322.

⁸⁴³ MS IV. yüzyıl içlerinde başlayan bu uygulama MS VI. yüzyılda Codex Iustinianus ile diğer Geç Roma ve Bizans hukuk kollarında yasaklanmıştır. (Cod. *Theod.* 9.17.36; Cod. *Iust.* I. 47.12.3.5).

şehirlerinin manevi ve yasal sınırı içinde güçlü hukuki ve ahlaki sınırlar olduğundan intramural mezarların varlığı genellikle Geç Antik Çağ kentinin başlangıcı için önemli bir işaret olarak görülmektedir⁸⁴⁴. Savaşlar, doğal afetler ve salgınlar gibi sebeplerle yaşanan ölüm oranlarındaki hızlı artış ile kentsel yönetim tarafından kontrolün temelden bozulması ve işgal edilen kentlerin sınırlarındaki daralma bu kent içi gömülerin başlıca sebepleri arasında gösterilebilir⁸⁴⁵. Tüm bu gerekçelere ek olarak Geç Antik Çağ'ın intramural gömüleri ideolojik sebeplerle de açıklanabilir. Pagan inancına göre ölümler, kentlerin kutsal alanlarını kirletmektedir ve cenaze törenlerinde gerçekleştirilen kurban ayinleri ile ölümlerin günahlarından arındırıldıklarına inanılmaktadır. Hatta bu törenlerin İmparator Theodosius⁸⁴⁶ tarafından yasaklanması sonucunda, arınma olasılıklarının ortadan kaldırılmış olması Paganlar arasında bilişsel bir kriz de yaratmış olmalıdır. Bununla birlikte Hıristiyanlar ölüme karşı olumlu bir tutum yaratmışlar ve ölümlerini kutsal görmüşlerdir. Dolayısıyla bu yeni dinin inananları geçici bir uyku haline yolladıkları ölümlerini yakınlarını, kent sınırları içine almış olmalıydılar. Yine de Geç Antik Çağ dünyasındaki çoğu kentsel ve sosyal değişim gibi bu durumun da kesin kronolojisi ve sebepleri şüphesiz ki kentten kente değişim göstermektedir. Daha önce de bahsedildiği üzere erken dönemlerde Kibyra'da nekropoller genellikle kent merkezi dışına konumlandırılmışken özellikle MS V. yüzyıl sonrasında kent peyzajındaki değişimle de doğru orantılı olarak Geç Antik Çağ gömüleri kentsel dokunun içine alınmaya başlamıştır. Bu durum pek çok Anadolu kentinde olduğu gibi Kibyra'da da Geç Antik Çağ şehir geleneklerinin uygulanmaya başladığına işaret etmektedir.

Bu dönemde Küçük Asya genelinde, Roma İmparatorluk Dönemi'nin ihtişamlı geleneğini devam ettiren kuşlar, çelenkler, meyve sepetleri, tavus kuşları ve yeni dinin ikonografisinin ürünleri olan haçlar ve christogramlar gibi motiflerle bezenen süslü Hıristiyan mezarlarının yanı sıra mezar yapımı için pagan mezar anıtlarının *yağmalandığı*⁸⁴⁷ ve daha önceki mezarların Hıristiyan gömüleri için yeniden kullanılmış

⁸⁴⁴ Ariès 1981, 29-92; Dagron 1977, 1-25; Ivison 1996, 99.

⁸⁴⁵ Cantino Wataghin 1999.

⁸⁴⁶ Cod. Theod. 16.10.10-12.

⁸⁴⁷ *Yağmalama* kelimesi Geç Antik Çağ anlatılarında her durum için kullanılabilir doğru bir ifade değildir. Günümüzde, bazı antik kentlerde pagan mezar alanlarına ait mimari blokların ve lahitlerin MS IV.-V. yüzyıllar içinde yaşanan güvenlik sorunu sebebi ile hızla inşa edilen savunma yapılarında devşirme malzeme olarak kullanıldığı görülmektedir. Aphrodisias, Hierapolis ve Amorium gibi kentlerde bu durumun örnekleri ile karşılaşmak mümkündür (Lightfoot 2017, 278; Staebler 2008, 193-194). Ancak, dönemin yazılı kaynakları bu inşaat faaliyetleri esnasında pagan gömülerine saygılı davranıldığına işaret etmektedir. Nyssalı Gregory mezar soyguncuları ile ilgili anlatılarında, mezarların sökülmesinin ve yapı malzemelerinin kamu ihtiyacı için önemli projelerde yeniden kullanılmasının affedilebilir olarak

olduğu da sıklıkla görülmektedir⁸⁴⁸. Kibyra'da MS IV. yüzyıl ve sonrasında yaşanan olumsuz koşullarla birlikte, büyük olasılıkla, azalan bir nüfus sarmalına yol açan demografik değişim içerisinde sayıca artan cenaze sorununa bir çözüm olarak nekropol yolu kullanılmıştır. Nekropol yolu olarak isimlendirilen alanda bugüne kadar gerçekleştirilen araştırmaların sonucunda, Hıristiyan ikonografik unsurlarını taşıyan lahit ya da anıt mezar tespit edilmemiştir. Ancak, burada yer alan ve erken dönemler boyunca kullanılan lahıtların ve gömü alanlarının Hıristiyanların artan cenaze sayılarına karşılık çözüm olarak kullanılmış olduğu görülmektedir. Ölü hediyesi konmadan, basitçe oluşturulan Hıristiyan gömü yapıları bu alanda karşımıza çoğunlukla basit kiremit-tuğla çatma mezarlar olarak çıkmaktadır⁸⁴⁹. En basit ve en eski gömme biçimleri olan ana kaya veya toprağın tıraşlanması ile oluşturulan antropoid biçimli çukurlar ile tuğla (kiremit mezarlar) veya taşlarla (sandık mezarlar) çevrili/örtülü mezarların sadece Kibyra'da değil Küçük Asya genelinde Geç Antik Çağ boyunca en yaygın gömü geleneği olarak sürdürüldüğü görülmektedir⁸⁵⁰. Bu geleneğe ait Hıristiyan mezarlarında Pagan inancından farklı şekilde doğu-batı yönelimli gömülerin ellerinin göğüste kavuşturulması da oldukça yaygın bir uygulama olarak karşımıza çıkmaktadır⁸⁵¹.

Kibyra'da bugüne kadar gerçekleştirilen kazı çalışmaları sonucunda nekropol yolu dışında odeion, stadion, Kaisarion ve IV No.lu kilisenin çevresinde de yukarıda bahsi geçen basit kiremit-tuğla çatma mezarlar tespit edilmiştir (Figür 175-176)⁸⁵². Kamu yapılarının işlevlerini yitirmesinin ardından gerçekleştirilmiş olan bu gömüler genellikle doğu-batı doğrultulu, sırtüstü uzatılmış ve eller gövdede birleştirilmiştir (Figür 177)⁸⁵³. Basit bir biçimde toprak ya da ana kayaya oyularak oluşturulan mezarların bazılarının zemini, ölü yatağını oluşturacak şekilde tuğla ve kiremitler ile döşenmiştir ve mezar örtüleri ise çoğunlukla birbirine çatılan kiremitler ile oluşturulmuştur⁸⁵⁴. Bazı gömülerin çevresinin moloz taşlar ile çevrelenerek desteklendiği görülmektedir. Kiremit çatma

görüldüğünü, ancak Pagan mezarları dahi olsa talan niteliğindeki mezar soygunlarının ise affedilemeyecek bir günah olduğunu belirtmiştir (Gregory of Nyssa *Ep.*, 31-7a.) Dolayısıyla Geç Antik Çağ'da yeniden kullanılan Pagan nekropollerinin bir yağmalama sonucu olarak değil, yeni gömü alanı ve yapı malzemesi ihtiyacı sonucunda gerçekleştirilen zorunlu tahribatlar olarak görülmesi konusu da tartışmaya değerdir.

⁸⁴⁸ Buchwald-Hanfmann 1983, 207-209.

⁸⁴⁹ Özudoğru 2018a, 119; Özudoğru 2018b, 50; Özudoğru 2020, 585.

⁸⁵⁰ Ivison 2017, 164.

⁸⁵¹ Rush 1941, 1-22.

⁸⁵² Kibyra Geç Antik Çağ mezarlarına ait istatistiksel tablo için bkz.: Özudoğru 2018b, 50; Özudoğru 2020, 585.

⁸⁵³ Ölü'nün başının doğuya gelecek şekilde yerleştirilmesinin sebebi doğunun dirilişi sembolize etmesidir. Acara 1998, 187.

⁸⁵⁴ Özudoğru 2018b, 50, Fig. 46-48; Özudoğru 2020, 585.

mezarların yanı sıra daha özensiz gömüler de hem nekropol yolu ve IV No.lu Kilise'de hem de odeionun çevresinde karşımıza çıkmaktadır⁸⁵⁵.

IV No.lu Kilise'nin çevresi ve nartheks ile sahanlık gibi bazı bölümleri de Geç Antik Çağ'da nekropol alanı olarak kullanılmıştır⁸⁵⁶. Öyle ki, Hıristiyanların Paganlardan farklı olarak *koimeterion*⁸⁵⁷ olarak isimlendirdikleri mezar alanlarının, Hıristiyan nüfusun çoğalmasına da bağlı olarak Paganlara ait eski nekropollerin ve aile mezarlarının bulunduğu alanlardan uzaklaştırılarak yavaş yavaş kiliselerin etrafına konumlandırıldığı bilinmektedir⁸⁵⁸. Elbette bu uygulamanın tek sebebi salgın hastalıklar gibi felaketler ile artan ölüm oranları değil, kilise çevrelerinin azizler tarafından kutsal sayılması ve cenazeler için yapılan tören ve anmaların kilise törenlerine dahil edilmiş olmasıdır⁸⁵⁹. Antik kaynaklardaki anlatımlar ve kentlerde gerçekleştirilen bilimsel kazı çalışmaları, şehir içindeki kiliselerin etrafında çok sayıda gömünün bulunduğunu doğrulamaktadır. Kibyra'da stadionun batı caveasının yaslandığı tepe üzerinde konumlanan IV No.lu Kilisede'ki Hıristiyan gömüleri de bu görüşü desteklemektedir⁸⁶⁰. Şu ana kadar gerçekleştirilen bilimsel kazı çalışmaları ile kilisenin sahanlığı, nartheksi ve mezar odaları olarak isimlendirilen bölümlerinde Hıristiyan gömülerine rastlanmıştır. Kilisenin nartheksinde açığa çıkarılan gömüler, doğu-batı doğrultulu olacak şekilde nartheksin opus spicatum döşemeli zemininin alt kotunda yer almaktadır. Gömülerin bulunduğu alanlardaki zemin döşemesinin tahrip edilmiş olduğu göz önünde bulundurulursa, kilisenin yapımından sonra buradaki gömü faaliyetlerinin başlatıldığını söylemek yanlış olmayacaktır. Nartheksin batı bitişiğinde konumlanan sahanlıkta da tıpkı narthekste olduğu gibi opus spicatum zemin döşemesinin altı gömü alanı olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca, kilisenin güney cephesi önüne muhtemelen daha sonraki dönemlerde eklenmiş olan birimlerin de mezar odası olarak tasarlandığı görülmektedir⁸⁶¹. Devşirme bloklar, moloz taş ve tuğla gibi farklı malzemelerin bir arada kullanılmasıyla inşa edilen bu

⁸⁵⁵ 2006 yılından bu yana Kibyra'da gerçekleştirilen bilimsel kazı çalışmalarının sonucunda bahsi geçen alanlarda Geç Antik Çağ gömülerine rastlanılmıştır. Ancak kentte ilerleyen yıllarda sürdürülecek olan çalışmalar ile daha fazla alanda ve sayıda Hıristiyan gömüleri ile karşılaşılacağı düşünülmektedir. Özüdoğru-Dökü 2010, 42.

⁸⁵⁶ Özüdoğru 2020, 577, 609-610.

⁸⁵⁷ Hıristiyanlar ölümü geçici bir uyku hali, gerçek yaşamın başlangıcı olarak kabul etmektedirler. Bu sebeple mezar alanlarına *uyku yeri/koimeterion* demişlerdir. Rush 1941, 254-256; Trombley 2013, 353.

⁸⁵⁸ Ivison 1996, 105; Steskal vd. 2011, 291-307.

⁸⁵⁹ Marinis 2009, 165-6; Wickham 2009, 106.

⁸⁶⁰ Kibyra kent merkezinde varlığı bilinen ancak henüz kazı çalışmaları başlatılmamış alanlardaki kiliselerin çevresinde de benzer şekilde Hıristiyan gömülerinin yer alıp almadığı ancak ilerleyen süreçte bu kiliselerde gerçekleştirilecek bilimsel kazı faaliyetleri sonrasında açıklığa kavuşturulabilecektir.

⁸⁶¹ Özüdoğru 2020, 577.

mekânların *mezar odası* olarak isimlendirilmelerinin sebebi, sık aralıklarla konumlandırılmış çok sayıdaki Geç Antik Çağ gömüsünün varlığıdır. Odalarda basit toprak gömülerin yanı sıra lahitler, pişmiş toprak sanduka mezarlar, kiremit çatma mezarlar, moloz taş örgü ve devşirme bloklar ile çevrelenen gömüler ile kiremit çatma mezarlar yer almaktadır⁸⁶².

Bu alanların yanı sıra kentin bir diğer erken dönem mezarlık alanı olan güney nekropolisinin de Geç Antik Çağ'da gömü işleviyle değerlendirildiğine dair arkeolojik veriler mevcuttur⁸⁶³. Burada yer alan I no.lu yeraltı oda mezarının kazıları esnasında mezarda MS V. yüzyıl ve sonrasına tarihlendirilen kandil ve kâse gibi seramik eserler ile mezarın ilk odasının üst katmanlarında dağınık ve tahrip edilmiş iskelet parçaları açığa çıkartılmıştır⁸⁶⁴ (Figür 178-179).

Batı nekropoliste de Geç Antik Çağ'a ilişkin bir buluntu tespit edilmiştir, ancak bu tek buluntuyla güney nekropoliste olduğu gibi net sonuçlara ulaşmak mümkün değildir. I no.lu yeraltı oda mezarı içinde açığa çıkartılmış olan menorah figürlü kandil, bu mezar alanının Yahudiler tarafından kullanılmış olabileceğini düşündürmektedir⁸⁶⁵. Hıristiyanlığın ilk yıllarında ve hatta sonrasında da Yahudilerin toplum tarafından ötekileştirilmiş olması onların kent merkezinden uzak nekropol alanlarına gömülmüş olabileceği fikrini doğurmaktadır. Yine de batı nekropolisin, özellikle Yahudiler için bir mezar alanına dönüştürülmüş olabileceği görüşü, söz konusu bu tek buluntu ile desteklenemeyecek kadar güçtür.

Bahsi geçen tüm bu basit Hıristiyan gömüleri dışında Kibyra'da Geç Antik Çağ'a ait tek anıt mezar ise kent girişinden hemen sonra, stadionun doğu caveasının kuzey ucunda yer almaktadır⁸⁶⁶ (Figür 180). Moloz taş ve az sayıdaki devşirme mimari blok ile inşa edilen anıt mezar dışta 8.70x7.30 m. ölçülerinde kareye yakın dikdörtgen, içte ise haç planlıdır ve merkezdeki kare bölüm hariç çift katlıdır⁸⁶⁷. Kuzey cephesi önündeki iki sütunlu giriş mekânıyla *in-antis* plan tipini anımsatmaktadır (Figür 181)⁸⁶⁸. Burada

⁸⁶² Özüdoğru 2020, 585.

⁸⁶³ Kibyra Kazıları Başkanı Doç. Dr. Şükrü Özüdoğru, Kibyra güney nekropolisindeki I no.lu yeraltı oda mezarda gerçekleştirilen MS V. yüzyıldaki ölü gömme faaliyetlerinin, Hıristiyan toplumu içinde azınlıkta kalmış olan Paganlar tarafından gerçekleştirilmiş olabileceği ihtimalini ifade etmektedir. Detaylı bilgiler için bkz.: Özüdoğru 2018b, 51; Özüdoğru 2020, 586.

⁸⁶⁴ Şimşek 2013a, 36-37, Kat. No. 21-23.

⁸⁶⁵ Kandil için bkz.: Metin 2021, 86-87, K808.

⁸⁶⁶ Kazı raporu ve koruma-onarım çalışmaları için bkz.: Özüdoğru-Dökü 2010, 38-39, Res. 3; Sayın-Demirel 2019, 209-210. Ayrıca bkz.: Özüdoğru 2018b, 49-50; Özüdoğru 2020, 584.

⁸⁶⁷ Özüdoğru-Dökü 2010, 39; Özüdoğru 2018b, 49-50; Özüdoğru 2020, 584.

⁸⁶⁸ Bu görüş için bkz.: Özüdoğru 2018b, 49; Özüdoğru 2020, 584.

devşirme Dor stilindeki sütun başlıkları ters çevrilerek sütun kaidesi olarak değerlendirilmiş ancak sütunlar günümüze ulaşamamıştır (Figür 182)⁸⁶⁹.

İç mekâna giriş yapının kuzey cephesi eksenine yerleştirilen bir kapı açıklığıyla sağlanmıştır. Yarım daire beşik tonozla örtü haç kollarına yapılan gömüleriyle alt kat esas mezar odası olarak düzenlenmiştir. Ölü yataklarından doğu haç kolundaki nispeten sağlam durumda korunabilmiştir (Figür 183). Ana kayanın tıraşlanması ile oluşturulan mezar yatağı 2.30 m. uzunluğunda, 0.60 m. genişliğindedir ve doğu-batı yönünde uzanan dikdörtgen bir sandukayı anımsatmaktadır⁸⁷⁰. Bu gömü alanında define ilişkin sadece birkaç iskelet parçası belgelenebilmiştir⁸⁷¹. Kentte gerçekleşen bir deprem sonrasında ağır hasar almış olan yapının üst odası tamamıyla tahrip olmuştur. Yapının muhtemelen basit ahşap konstrüksiyonlu ve kiremitle kaplı örtüsü, deprem sırasında stadion propylaionunun bloklarının buraya düşmesi sonucunda üst oda ile birlikte yıkılmıştır (Figür 184-185)⁸⁷². Bütün bu plan özellikleriyle anıt mezarın, *martyrium* olabileceği ifade edilebilir⁸⁷³.

Geç Antik Çağ'da değişen mimari üslupta Hıristiyan inancı ile de paralel olacak şekilde evrilen anıt mezar anlayışı, klasik dönemlerdeki gibi savaş kahramanları ve varlıklı aileler gibi sosyal sınıflardan ziyade din şehitleri ve kent azizleri için inşa edilmeye başlamıştır⁸⁷⁴. Din şehitleri ve azizler için inşa edilen bu anıt mezarlar literatürde *martyrium*⁸⁷⁵ adıyla bilinmektedir. Martyriumların nasıl ortaya çıktığı ve dönemin dini mimarisinden bağımsız bir gelişme içinde olup olmadığı ise araştırmacılar tarafından her zaman tartışma konusu olmuştur.

Grabar, martyriumların pagan anıt mezarlarından esinlenen oldukça basit plan tiplerine atıfta bulunarak bunların dini yapıların mimari geleneğinden ayrı olduklarını

⁸⁶⁹ Özudoğru 2018b, 49; Özudoğru 2020, 584.

⁸⁷⁰ Özudoğru-Dökü 2010, 39; Özudoğru 2018b, 50; Özudoğru 2020, 584.

⁸⁷¹ Anıt mezarın içinde define ilişkin kemik bulunmamasının sebebi, mezarın kent MS V. yüzyıl sonrasında inşa edilen Geç Antik Çağ surlarının dışında kalmış olması olabilir. Çünkü bu dönemde kuşatmanın dışında kalan aziz mezarlarındaki definlerin, kentlerin işgali esnasında kent merkezindeki kiliselerin çevresine taşınmış olduğu bilinmektedir. Aziz röliklerinin taşınması hakkındaki daha kapsamlı bilgiler için bkz.: Baumeister 1988, 132; Kötting 1965, 18; Kötting 1990, 76.

⁸⁷² Haç plan tipi din şehitleri ve azizlerin gömülü olduğu martyriumlarda ve kiliselerde sıklıkla tercih edilen bir plan türü olarak karşımıza çıkmaktadır. Ramsey-Bell 1909, 345-346, 350; Krautheimer 1965, 69; Stanzl 1979, 56.

⁸⁷³ Bu görüş için bkz.: Özudoğru-Dökü 2010, 39; Özudoğru 2018b, 50; Özudoğru 2020, 584.

⁸⁷⁴ Hıristiyanlığın ilk dönemleriyle birlikte başlayan ve uzunca bir süre devam eden işkenceler; eziyetlere göğüs gererek din uğruna hayatından vazgeçen martyrlerin ve bu yeni dini yaymak amacındaki azizlerin kutsallığını arttırmıştır. İsa ile başlayan çilecilik esnasında azizler ve martyrlere aracılığıyla sürdürülmüştür. Bu sebeple Hıristiyanlık uğruna ölen bu kişiler kutsal sayılmış ve gömüldükleri alanlar da kutsallaştırılmıştır. Mango 2006, 61; Kazhdan-Şevçenko 1991, 799-780.

⁸⁷⁵ Mango 2006, 61-62; Krautheimer 1965, 11, 29, 32.

ifade etmektedir⁸⁷⁶. Fakat bahsi geçen martyrium plan tiplerinin Konstantinos'un öncesinde var olup olmadığını sorgulayan Ward-Perkins ise pagan anıt mezarları dışındaki başka yapıların da martyriumun mimarisine kaynaklık edebileceğini aktarmaktadır⁸⁷⁷. Ward-Perkins gibi düşünen Krautheimer de yeni dinin anıt mezarlarının Roma imparatorluk mimarisindeki farklı plan tiplerinden türetildiğini düşünmektedir⁸⁷⁸. MS IV. yüzyıl martyriumlarına kadar ortaya çıkış kaynağı gibi, özerk yapı olarak kiliselerden bağımsızlığı da tartışmalı olan martyriumların bu dönemden sonra bazilikaların neflerinden bağımsız, merkezi planlı yapılar haline geldiği görülmektedir⁸⁷⁹. MS V. yüzyıla gelindiğinde ise mimari ve liturjik plan özelliklerinin bölgelere göre özelleşmeye başladığı ve imparatorluğun doğusu ile batısında farklı bir gelişme içinde olduğu bilinmektedir⁸⁸⁰.

Kibyra martyriumunun da merkezi planlı olduğu ve bağımsız şekilde inşa edildiği görülmektedir. Alanda gerçekleştirilen kazı çalışmaları sonucunda ne yazık ki martyriumun tarihlendirilmesine yardımcı olacak arkeolojik veri ele geçirilememiştir, ancak yapıyı hem martyrium plan tipinin gelişimi hem de kent peyzajındaki dönüşüm dikkate alınarak MS V.-VI. yüzyıllar arasına tarihlendirmek mümkündür⁸⁸¹.

Kibyra'daki martyriumun mimari özelliklerinin yanı sıra bulunduğu konum itibariyle de değerlendirilmeye alınması önemlidir. Yapı, kent Roma Dönemi stadionunun sınırları içerisine inşa edilmiştir. Şüphesiz ki, martyriumun inşa edildiği tarihte stadion artık kullanılmamaktadır. Ancak burada üzerinde durulması konu, martyriumun Roma tiyatrolarında ya da arenalarında vahşice infaz edilen Paganların dünyasındaki Hristiyanların anısına yapılmış olabileceği fikridir. Herhangi bir edebi kaynakta Kibyra'da bu şekilde öldürülmüş ünlü bir din adamının varlığına dair bir anlatı bulunmamasına karşın, bu tip Pagan eğlence binalarının şehirlerin silüetinden ve sakinlerinin hafızasından giderek kaybolduğu ve sık sık bazı şehitliklerin temsilleri olmaya başladığı da görülmektedir⁸⁸². Tarragona ve Salona⁸⁸³ gibi kentlerde yazılı kaynaklarla da doğrulanan Roma Dönemi tiyatrolarının üstüne Hristiyan şehitleri için

⁸⁷⁶ Grabar'a göre martyriumların tonozlu, merkezi planlı, kare, haç, dairesel veya çokgen planlı tipleri vardır ve Pagan anıt mezarlarının evrimsel gelişimi sonucunda ortaya çıkmışlardır. Grabar 1949, 96.

⁸⁷⁷ Ward-Perkins 1966; Ward-Perkins 1994, 489-490.

⁸⁷⁸ Krautheimer 1965, 35, 51.

⁸⁷⁹ Grabar 1949, 101.

⁸⁸⁰ Krautheimer 1965, 68-69; Ward-Perkins 1994, 495.

⁸⁸¹ Bkz.: Özüdoğru 2018b, 50; Özüdoğru 2020, 584.

⁸⁸² Carbonell 2014, 10.

⁸⁸³ Dyggve 1933, 108-110; Godoy 1999, 177-179; Krautheimer 1965, 135-136, 147. Diğer örnekler için bkz.: Carbonell 2014, 12-13.

inşa edilmiş şapeller ve kiliselerin varlığı bilinirken Kibyra'da olduğu gibi metinsel bağlantılardan uzak olan örnekler de mevcuttur. Bu tip martyriumlar, şehit kültürüne ait olmaksızın kentin ileri gelen birey ve aileleri tarafından da inşa edilmiş olabilirlerdi⁸⁸⁴. Esasında aziz kültü dışında varıl aileler tarafından inşa edilen anıt mezarların da amacı, azizlere adanmış martyriumların ideolojik olarak ifade ettiklerinden pek farklı olmasa gerektir.

Özetle, Geç Antik Çağ Kibyrası'nda yer alan bu anıt mezar ve tüm Hıristiyan gömüleri ve bunların yansıttığı gömme ideolojilerindeki değişim, Klasik ve Orta Çağ toplumlarının sakinleri arasındaki zihinsel sürecin değişikliklerini de ortaya koymaktadır. Tüm Pagan kentlerinde görüldüğü üzere Kibyra'da da MS IV. yüzyıl sonrasında yaşanan sosyal, kültürel, ekonomik ve dini değişimlerin yaşandığı bu süreç elbette ki Kibyra sakinleri için kolay olmamıştır. Bu değişim, yerleşik düzene yönelik bir tehdit olarak algılanan bazı kentliler için yeni yaşam normlarına eski gelenekler ile meydan okunduğu, bilişsel bir kriz ortamı yaratmıştır. Dolayısıyla, geçiş sürecinde kentin nekropol yolu gibi Pagan mezar alanlarının tamamen terk edilmemesinin sebebi de bu olmalıdır. Yine de kentte büyük çoğunluğun imparatorun resmi din ilan ettiği Hıristiyan inancını benimsemesi ve sosyal yaşamlarını bu yeni inancın kuralları ve gelenekleri çerçevesinde yaşamaya başlaması, kentin değişen ölü gömme gelenekleri ve mezar mimarisi ile açıkça görülmektedir.

Kentteki bahsi geçen büyük çoğunluğun, bu semavi dinin kabulünün ardından azınlığa dönüşen Paganların inancına ait unsurları adeta *damnatio memoriae* yaptığı da görülmektedir⁸⁸⁵. Bunun en güzel örneğini yine Kibyra nekropolünde görmek mümkündür. Doğu nekropolis olarak isimlendirilen alan arkeolojik verilerden de anlaşıldığı üzere Hıristiyanlar tarafından hiçbir zaman gömü amacıyla kullanılmamıştır. Sadece Roma İmparatorluk Dönemi'nde zengin aileler tarafından kullanıldığı bilinen bu alanda, Pagan unsurlarını barındıran bir Roma Dönemi lahtinin bilinçli olarak parçalandığı görülmektedir⁸⁸⁶. Muhtemelen bir grup ateşli Hıristiyanlık savunucusu tarafından gerçekleştirilen bu eylemin kanıtı bugün Kibyra kazı deposunda koruma altına alınmıştır. Bu lahit, toplumun sosyal değişimine zihinsel süreçlerin merceğinden bakarak

⁸⁸⁴ Bowes 2014, 105-106.

⁸⁸⁵ Bkz.: Özüdoğru 2018b, 37; Özüdoğru 2020, 571.

⁸⁸⁶ Kibyra koruma ve onarım çalışmaları kapsamında, adeta bin parçadan bütünlünen bu lahtin ulusal koruma kanunlarına uygun olarak tamlama ve tümleme çalışmaları Doç. Dr. Ünal Demirer ve ekibinin zahmetli çalışmaları sonucunda gerçekleştirilmiştir. Detaylı bilgi için bkz.: Sayın-Demirer 2019, 226-227.

inanç sistemlerinin zaman içinde nasıl değiştiğini ortaya koyması açısından önemli bir arkeolojik veri niteliğindedir.

2. 3. 2. 3. Küçük Buluntular

Bu başlık altında kentin ve hatta bölgenin tarihsel sürecine ışık tutacak, antik kaynaklarda yer almayan ve mimari veriler aracılığıyla da ulaşılamayan nice bilgileri gün yüzüne çıkartacak olan küçük eserler incelenecektir. Kıbyra'da Geç Antik Çağ sosyal yaşantısının Hıristiyan inancı ile birlikte değişen karakteri ve düşüncenin objeye yansımaları, kentte yürütülen sistematik kazılarla açığa çıkartılan nümismatik veriler, kurşun mühürler ve seramik eserler değerlendirilerek ele alınacaktır. Böylece kentin hem sosyal hem de siyasal ve ekonomik karakteri sadece yapıları çevrenin ışığında değil, kentte ele geçirilen diğer tüm küçük buluntular aracılığıyla da incelenmiş olacaktır.

Buradaki amaç, eserlerin tüm biçimsel özellikleriyle kataloglanarak okuyucuya aktarılmasından ziyade, bütüncül bir değerlendirmeye olanak sağlayacak şekilde genel bir bakış açısının sunulmasıdır.

2. 3. 2. 3. 1. Nümismatik Veriler

19. yüzyıl sonunda Bizans sikkeleri üzerinde çalışan ilk nümismatlar, Bizans sikke sisteminin başlangıcı olarak Roma İmparatorluğu'nun MS 395 yılında ikiye ayrılması ile Doğu Roma İmparatorluğu'nun başına geçen İmparator Arcadius'u görmüşlerdir⁸⁸⁷. Bu alandaki çalışmaların 20. yüzyılda artması ve kazılar ile yeni verilerin ortaya çıkması sonucunda nümismatlar da artık Bizans sikke sistemini İmparator Anastasius'un yaptığı yeni sikke reformuyla başlatır olmuşlardır⁸⁸⁸. 20. yüzyılda temelleri oturan bu görüşe göre; Anastasius'un tedavüle soktuğu yeni sikke birimleri ile tasvirleri, Bizans sikke sisteminin başlangıcını ve aslında temelini oluşturmaktadır. Ayrıca, Roma Devleti tarafından imparatorluğun çeşitli bölgelerinde basılan sikkeler, bu dönemde artık farklı karakterde basılmaya başladıklarından Roma sikkeleri olarak değil Bizans sikkeleri olarak adlandırılmışlardır⁸⁸⁹.

Özetle, Geç Antik Çağ sikkelerinin kronolojik sınırlarını sikke reformlarının oluşturduğu söylenebilir. Ayrıca bugüne kadar nümismatik alanında yapılan çalışmalar

⁸⁸⁷ Bu görüşü savunan bazı yayınlar için bkz.: Ratto 1959; Breckenridge 1959.

⁸⁸⁸ Bu görüşü savunan bazı yayınlar için bkz.: Hahn 1973, 1975, 1981; Whitting 1973; Bates 1971.

⁸⁸⁹ Tekin 2009, 274.

göstermektedir ki; Geç Antik Çağ'ın ne zaman Bizans'a dönüştüğü konusu, farklı disiplinler ve çalışma alanları tarafından farklı yıllar kullanılarak ele alınsa da nümismatik alanında, tartışmasız olarak, MS 491 yılındaki Anastasius'un sikke reformu temel alınmaktadır. Literatürde de Bizans sikkelerinin I. Anastasius (491-518) ile başladığı ve Konstantinopolis'in 1453'teki fethi sırasında tahtta olan XI. Constantinus'a (1448-1453) kadar olan dönemi kapsadığı ifade edilmektedir⁸⁹⁰.

Yukarıdaki görüş açısıyla bu bölümde MS IV. yüzyıldan başlayarak X. yüzyıl aralığına tarihlendirilen 185 adet sikke değerlendirilmiştir⁸⁹¹ (Tablo 1). 2006-2020 yılları arasındaki çalışmalar sonucunda kentte ele geçirilen Kibyra Geç Antik Çağ ve Bizans sikkelerinin 142'sinin ön ve arka yüz lejantları okunabilmektedir. Kentteki en erkene tarihlenen sikke Maximianus (MS 286-305) ve en geç döneme tarihlenen sikke ise IV. Leon'a (MS 886-921) aittir. İmparatoru belirlenemeyen 43 sikkenin 38'ini ise, arka yüz tipleri yardımıyla tarihlendirmek mümkündür. Ancak değerlendirmeye dâhil edilen 5 sikke yoğun korozyon ve aşınmaya bağlı yüzey bozulmaları sebebi ile Geç Antik Çağ'a tarihlenen sikkeler olduğunu söylemek dışında yoruma açık değildir. Bahsi geçen sikkelerin 2'si gümüş (I. Licinius-Crispus), 2'si bakır (I. Constantius) ve 1 tanesi de altındır (I. Iustinianus)⁸⁹². Diğer 180 sikke ise bronzdur⁸⁹³.

Sikkeler buluntu alanlarına göre değerlendirildiğinde, kentin en yoğun Geç Antik Çağ yapılaşmasına ev sahipliği yapan agoranın en fazla sikkenin ele geçirildiği alan olduğu görülmektedir (Grafik 3). Burada bulunan sikkeler agoranın geç dönem yapılaşmasını yansıtır şekilde agora I. teras sütunlu caddesi ve III. teras tholos nymphaeumda yoğunlaşır ve en erken tarihlisi I. Constantius Dönemi'ne aitken en geçi VI. Leon Dönemi'ne tarihlendirilen X. yüzyıl sikkesidir. Bu sikke kent için en geç tarihli az sayıdaki buluntudan biridir. Geç Antik Çağ sikkelerinin yoğun olarak karşılaşıldığı diğer alanlar ise odeion, stadion ve doğu nekropolisidir. Odeionun önündeki stoa üzerine konumlanan geç dönem hamamı ve işlikler bu alanın geç dönemde yoğun olarak kullanıldığını göstermektedir. Mimari kontekst içinde değerlendirildiğinde odeionda bulunan sikkelerin çoğunun buradaki seramik işlikleri alanında açığa çıkartıldığı

⁸⁹⁰ 1204'teki Latin istilasından sonra kurulan Nikaia, Epiros, Thessalonika İmparatorlukları ile Trabzon İmparatorluğu sikkeleri de Bizans sikkeleri kapsamında ele alınmaktadır. Tekin 1999, 28.

⁸⁹¹ 2009-2020 yılları arasında kentte gerçekleştirilen arkeolojik kazı çalışmaları sonucunda ele geçirilen ve bu bölümde değerlendirilen 185 sikke yalnızca kentin etüdümlük ve envanterlik olarak belirlenen sikkelerdir.

⁸⁹² Agora I. teras caddesi kazılarında ele geçirilen altın I. Iustinianus sikkesi için bkz.: Özüdoğru 2018b, 27, Fig. 28; Özüdoğru 2020, 599.

⁸⁹³ Genel değerlendirme için bkz.: Özüdoğru 2018b, 48; Özüdoğru 2020, 582.

görülmektedir. Aynı şekilde stadion da batı terasında konumlanan kilise ile kentin en işlek alanlarından biri haline dönüşmüş olmalıdır. Doğu nekropolünde ise çok sayıda sikke bulunmasına rağmen, Geç Antik Çağ gömülerine rastlanılmaması oldukça enteresandır. Ancak, alandaki Roma Dönemi'ne ait pagan unsurlar barındıran lahitlerin bilinçli şekilde tahrip edilmesi ve mezar soygunları düşünülecek olursa burada anıtsal mezar başta olmak üzere geç dönemde hareketliliğin olduğu ifade edilebilir. IV. No.lu Kilise'de ise az sayıda sikkenin açığa çıkarılması, alandaki kazı çalışmalarının yeni başlamış olmasına bağlanabilir. İlerleyen yıllarda kent merkezinde gerçekleştirilecek çalışmaların yeni veriler ile kentin nümismatik bilgilerini güncelleyeceğine şüphe yoktur. Ayrıca bu bölümün amacı nümismatik veriler aracılığı ile yapılar ve alanlar bazında değil kent geneli hakkında ulaşılan sosyal ve siyasi bilgileri değerlendirmektir.

Darphanesi okunan 101 sikke; Konstantinopolis (27), Kyzikos (24) ve Nikomedia (19) basımlıyken; Alexandria (2), Antiokheia (12), Heraclea (5), Thessalonica (8), Serdica (1), Siscia (2) ve Ticinum (1) darphanelerinin de sikkeler içerisinde temsil edildiği görülmektedir (Grafik 4; Tablo 2). 84 adet sikkenin darp yeri ise kondisyonlarının düşük olmasından dolayı tespit edilememiştir. Kibyra'da bulunan Geç Antik Çağ sikkelerinin darphane dağılımında doğal olarak başkent Konstantinopolis darp sikkeler sayıca daha fazladır. Bu grubu Kyzikos, Nikomedia ve Antiokheia gibi bölgeye yakın darphanelerin sikkeleri takip ederken darphaneler bölgeden uzaklaştıkça ele geçirilen sikke sayısı da orantılı olarak azalmaktadır.

MS 236 yılından itibaren hizmet vermeye başlayan başkent Konstantinopolis darphanesinin kentteki sikkelerinin yüzdesel üstünlüğün sebebi; şüphesiz ki sikke basımının burada daha yoğun olması ve Anadolu'nun pek çok bölgesine buradan dağıtımın yapılmasıdır. Konstantinopolis darphanesinde dört officinanın (şube) yoğun olarak sikke darp ettiği bilinmektedir. Kibyra'da officinası okunabilen Konstantinopolis darphanesine ait sikkelerin birer tanesi 1. ve üçer tanesi 3. ve 4. officinaya aittir. Genelde C, CP, CONS, CONSP, CONOB darphane işaretleri kullanılmıştır⁸⁹⁴. Kibyra'da da I. Anastasius Dönemi'ne tarihlenen CON işaretli bir sikke kayıtlara geçirilmiştir.

Kentteki Konstantinopolis darphanesinin yüksek oranını Nikomedia, Kyzikos ve Antiokheia darphaneleri takip etmektedir. Antiokheia darphanesine ait sikkeler, kentin Doğu Akdeniz ile Ege arasındaki hareketliliğine işaret edebilir. Ayrıca Antiokheia

⁸⁹⁴ Sear 1974, 48.

darphanesinin doğudaki savaşlar ile ilgili olarak daha yoğun sikke basmaya başladığı ve bu sikkelerin asker hareketleri ile Anadolu geneline dağıldığı da bilinmektedir.

Balkanlara hizmet veren Heraclea ve Thessalonica darphaneleri, Kibyra'da düşük sayılarla temsil edilen darphaneler arasında yer almaktadır. Batı Avrupa darphanelerinden olan Serdica ve Siscia darphanelerinin sikkeleri de doğal olarak karşımıza oldukça az sayıda çıkmaktadır. Asia'da ele geçirilen batı darphanelerine ait sikkelerin çoğunluğunun I. Constantinus'un ordularının hareketleri ile ilgili oldukları düşünülebilir⁸⁹⁵. Eğer bu sikkeler ticaret yolu ile Anadolu içlerine ve hatta Kibyra'ya kadar ulaşmış olsalardı daha sonraki dönemlerde de benzer oranlar ile temsil edilmeleri gerekirdi. Yine de Kibyra'daki Batı darphanelerine ait sikkeler bu veriyi kanıtlayabilecek çoğunlukta değildir.

Kentteki Alexandria darphanesine ait iki sikke ise ilginçtir. Çünkü Bizans Dönemi'nde Alexandria darphanesinin Mısır dışında sirkülasyonunun oldukça az olduğu bilinmektedir. Ancak yakın bölge kentlerinden Aphrodisias'ta Alexandria darphanesi sikkelerinin yer aldığı görülmektedir⁸⁹⁶. Dolayısıyla Kibyra'da olduğu gibi Anadolu'da da az sayıda örnekle temsil edilen Alexandria darphanesinin sikkeleri, ordu hareketlerini desteklemek için Mısır'dan çıkan ve Konstantinopolis yerine Anadolu limanlarına yanaşan tahıl gemilerinin artan sayısı ile ilişkili olmalıdır.

Sonuç olarak bu veriler, farklı darphanelerde basılan sikkelerin dolaşımının kendi bölgeleri ile sınırlı kalmadıklarını, imparatorluk toprakları içinde geniş bir coğrafyaya yayılabildiklerini göstermektedir. Bu sirkülasyon, vergi ya da benzeri ekonomik sebeplerle değişik kentlerden başkente toplanan sikkelerin, yine farklı sebeplerle kentler arasında el değiştirebildiğini ifade etmektedir. Bu değişimde, kentler arasında doğrudan bir ilişkinin olup olmadığı ise henüz tam anlamıyla bilinmemektedir. Kentlerin nümismatik verilerinde yer alan darphane dağılımları, sadece farklı bölgeler arasında var olan ticaretin nitelik ve boyutlarını göstermez aynı zamanda pek çok farklı nedenle yapılmış olabilecek ordu hareketleri veya haç gibi yolculukların da izleridir⁸⁹⁷.

Ayrıca antik kentlerde bulunan nümismatik veriler sadece darphane bilgileri ile değil lejantları ve ikonografik tipleri ile birlikte değerlendirildiğinde, şehirlerin ve

⁸⁹⁵ I. Licinius ile I. Constantinus arasındaki savaş döneminde, I. Licinius'un imparatorluğun doğudaki başkenti Nikomedia'da yaşadığı ve hâkim olduğu bölgelerde rakibi I. Constantinus ve oğulları adına sikke bastırılmasına izin vermediği bilinmektedir. Bu sebeple I. Constantinus'un asker paralarını batı darphanelerinden, Licinius'un ise Nikomedia darphanesinden temin ettiği bilinmektedir. Dönemin sikke sirkülasyonu hakkındaki daha kapsamlı bilgiler için bkz.: Bruun 1966.

⁸⁹⁶ Morrisson 2002, 935.

⁸⁹⁷ Tek vd. 2019, 184.

bölgelerin siyasi ve ekonomik tarihleri hakkında yazılı kaynaklarda yer almayan bilgilerin de kaynağı durumundadırlar. Kent genelinde ele geçirilen sikkelerin kayda değer çoğunluğunun kapsamlı analizleri o yerleşimin devamlılık tarihini ve ekonomik aktivitesini yansıtmaktadır. Bazı araştırmacılar son yıllarda bu yaklaşımın doğruluğunu sorgulamaya başlamış olsa da sosyo-ekonomik yorumlayıcı modelin tarihçileri ile nümismatlar, sikkeler ile ele geçirildikleri kentler arasındaki ekonomik faaliyetin önemli ancak göreceli bir ölçüsünü analiz etmenin mümkün olduğunu ifade etmektedirler.

Bu bakış açısıyla gerçekleştirilen çalışmalar değerlendirildiğinde, Geç Antik Çağ'ın bronz sikkelerinin kötü basılmış olmaları, kalitesiz maden içerikleri ve çoğu zaman ufak ebatları sebebiyle tanım ve tarihlendirmeleri her ne kadar problemlili olsa da Kibyra'da da olduğu gibi kazılarda açığa çıkartılan ve müze koleksiyonlarında yer alan dönem sikkelerinin başta Anadolu genelinde ve sonra bölge özelinde varabileceğimiz sonuçları sağlayacak kondüsyondaki yeterli veriyi büyük ölçüde sağladığını göstermektedir.

Bu bağlamda sosyal ve ekonomik sonuçlara varabilmek için Kibyra'da bulunan Geç Antik Çağ sikkelerinin artış-azalış grafiği imparatorların hüküm yılları temel alınarak oluşturulmuştur (Grafik 5). Aksi halde, imparatorlara göre sadece rakamsal olarak ifade edilen grafikler imparatorların hüküm sürdükleri yıl aralıklarının birbirinden farklı olması sebebi ile yanıltıcı olmaktadır (Grafik 6). Dolayısıyla Grafik 5'te hüküm yılı başına düşen sikke sayısı hesaplanarak Kibyra'nın nümismatik verilerinin ekonomik ve siyasi yansımaları değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Hüküm yıllarının değerlendirildiği Grafik 5 incelendiğinde Kibyra'nın Geç Antik Çağ sikkelerinin en yoğun olarak karşılaştığı grubun MS 324-361 yılları arasına tarihlendiği görülmektedir. Bu durum kentte MS IV. yüzyılda gelişen bir piyasa ekonomisini göstermesi açısından önemli bir artıştır. Konstantinopolis'in kuruluşu, resmi idare merkezinin ve görevlilerinin buraya taşınma hazırlıkları ve yeni imar faaliyetleri imparatorluğun doğu yarısında sikke darbının artmasına ve dağılımının hızlanmasına sebep olmuştur⁸⁹⁸. Ayrıca bu dönemde imparatorluğun uçsuz bucaksız büyüklüğü, yaşanan taht kavgaları ve savaşlar nedeniyle etkilenen ekonomik durumun da etkisiyle yüksek emisyonlarda sikke basılması yoğunluğunun başlıca sebeplerindendir⁸⁹⁹. Doğal olarak bu durum diğer Anadolu kentlerinde olduğu gibi Kibyra'da da kendini sikke

⁸⁹⁸ Nicklas 1995, 134

⁸⁹⁹ Eagleton-Williams 2013, 59-60.

artışıyla belli etmektedir. Bu dönemde kentte, Asia'nın darphaneleri olan Nikomedia ve Kyzikos darphanelerinin sikkeleri sayıca fazladır.

Özellikle II. Constantius Dönemi'nde kentteki sikke artış hızının yüksek bir ivme kazandığı görülmektedir. Bu durum Anadolu genelinde de Kibyra ile benzer şekildedir ve sebebi II. Constantius Dönemi'nde Sasani Kralı II. Şapur'un Mezapotamya'daki baskısını arttırması⁹⁰⁰, II. Constantius'un doğu seferi ile ilgili olarak yaptığı hazırlıklar ve sefer masrafları ile ilgili olmalıdır⁹⁰¹. İmparatorun Kibyra'da bulunan sikkelerinin büyük çoğunluğunu MS 330 yılından itibaren kullanılmaya başlanan **GLORIA EXERCITVS**⁹⁰² ve **FEL TEMP REPARATIO**⁹⁰³ lejantlı sikkeleri oluşturmaktadır. Çoğunluktaki diğer grup ise imparatorun MS 341-348 yılları arasında bastırıldığı, ön yüzünde **D N CONSTANTIVS P F AVG** ve arka yüzünde çelenk içinde **VOT/XX/MVLT/XXX** yazısının bulunduğu sikkelerden oluşur.

Kentte Iulianus Dönemi'ne ait hiç nümismatik veriye rastlanmaz. Bu dönemde hızla yaşanan sikke kaybının tüm Anadolu'da olduğu gibi Kibyra için de tek sebebi; Hıristiyanlığa muhalefeti ile kayıtlara geçen İmparator Iulianus'un pagan teolojisini yeniden alevlendirmek için apis boğası gibi paganlığı anımsatacak ikonografilere sahip yeni paralarının ölümünden sonra hızla piyasadan toplanmış olmasıdır.

I. Valentinianus ve Valens dönemlerinde ise imparatorluğun Ren Nehri sınırındaki ve Kuzey Afrika'daki asker hareketleri ile Gothlara karşı olan mücadeleyi⁹⁰⁴ iyi yansıtır durumda olan ve kısmen yükselen eğri, Gratianus Dönemi ile birlikte azalışa geçmektedir. I. Valentinianus'un kentte temsil edilen sikkelerinin hepsinin ön yüzünde **D N VALENTINIANVS P F AVG** ve arka yüzünde ise **SECVRITAS REIPVBLICAE** lejantı yer almaktadır. İmparator Valens'in kentteki sikkeleri ise 4 farklı tipten oluşmakla birlikte bunların hepsinin ön yüzünde **D N VALENS P F AVG** ve arka yüzlerinde ise **SECVRITAS REIPVBLICAE**, **GLORIA ROMANORVM**, **VICTORIA AVGG** lejantları ve çelenk içinde **VOT XX MVLT XXX** yazısı bulunmaktadır.

Gratianus Dönemi ile birlikte kentte görülen sikke sayısı hızlı bir düşüş içine girmiştir. MS 375-378 yılları arasında doğu darphanelerinin hepsinin kapatıldığı

⁹⁰⁰ Gregory 2010, 87; Mitchell 2016, 109.

⁹⁰¹ Bu dönemde sadece Anadolu darphanelerinin II. Konstantius'un doğu seferini desteklemek için kesintisiz üretime devam ettikleri bilinmektedir. Detaylı bilgi için bkz.: Nicklas 1995, 154.

⁹⁰² Bruun 1966, 567.

⁹⁰³ Bruun 1966, 104; Grant 1968, 68-6.

⁹⁰⁴ Gregory 2010, 96; Ostrogorsky 2015, 47-48; Vasiliev 2016, 99.

düşüncesi⁹⁰⁵ Anadolu'daki nümismatik verilerle de desteklenmektedir. Kibyra'da bu dönemler için Batı darphanelerinin örnekleri az sayıdadır. Ayrıca bu dönemdeki savaşlar nedeniyle darphanelerden kentlere gerçekleştirilen sikke sevkiyatının olumsuz etkilendiği de unutulmamalıdır.

II. Valentinianus Dönemi'nin de nümismatik verileri grafiği düşürecek şekilde azdır. I. Theodosius Dönemin'de ise kentin nümismatik grafiğinde tekrar artış gözlenmektedir. Bu dönemde Goth yağma ve tahribatı ile Batı'da imparatorluğunu ilan eden komutan Maximus'a karşı açılan savaşın⁹⁰⁶ gerektirdiği masraflar imparatorluk genelindeki sikke artışının sebepleri arasındadır. Kentteki I. Theodosius sikkelerinin çoğunluğu Konstantinopolis darphanesine aittir. Hepsi ön yüzde **D N THEODOSIVS P F AVC** lejantı içerirken arka yüz lejantında imparatorun erken ve geç döneme ait dört farklı lejant tipinin örnekleri görülmektedir⁹⁰⁷. Bunlar; MS 379-383 yıllarına tarihlendirilen **GLORIA ROMANORVM** ve **CONCORDIA AVCCC** lejantı ile **VOT XX MVLT XXX** yazısı ve MS 379-395 yıllarına tarihlendirilen **SALVS REIPUBLICAE** lejantıdır.

I. Theodosius Dönemi ile grafikte yaşanan artış İmparator Arcadius'un Dönemi'nde de devamlılığını korumaktadır. Belli ki imparatorun Gothlarla devam eden mücadelesi⁹⁰⁸ Anadolu'nun büyük darphanelerinde basılan çok sayıdaki sikke ile bu dönemde desteklenmektedir. Nitekim Kibyra'da ele geçirilen Arcadius sikkelerinin hepsi Konstantinopolis ve Kyzikos darphanelerine aittir. İmparatorun sikkelerinin kentteki en fazla olan tipi MS 395-401 yıllarına tarihlendirilen ve arka yüz lejantı **VIRTVS EXERCITI** olan grup iken bu grubu takip eden diğer lejant tipleri MS 401-403 tarihli **CONCORDIA AVCC** ve MS 406-408 tarihli **GLORIA ROMANORVM**'dur.

Aynı tarihlerde imparatorluğun batısını yöneten İmparator Honorius'un kentteki sikkeleri ise Arcadius sikkelerine göre oldukça az sayıdadır. Honorius'un kentte temsil edilen az sayıdaki sikkelerinin ön yüz lejantı **D N HONORIVS P F AVC** iken arka yüzde MS 393-395 yıllarına tarihlenen **GLORIA ROMANORVM** ve MS 395-401 tarihli **VIRTVS EXERCITI** lejantları görülmektedir.

⁹⁰⁵ Nicklas 1995, 209.

⁹⁰⁶ Gregory 2010, 105-106; Ostrogorsky 2015, 50; Vasiliev 2016, 100.

⁹⁰⁷ I. Theodosius Dönemi itibarıyla **AVG**, **AVGG** ve **AVGGG** kısaltmalarının **AVC**, **AVCC** ve **AVCCC**'de dönüştüğü görülmektedir. Bkz.: Oyarçin 2017, 4; Keleş-Oyarçin 2019, 198.

⁹⁰⁸ Ostrogorsky 2015, 50; Vasiliev 2016, 112-113.

Kentin nümismatik grafiğindeki eğri I. Anastasius ile tekrar keskin bir düşüş göstermektedir. Anastasius'un imparatorluğu boyunca esasında darphanelerin çok aktif şekilde çalıştığı söylenebilir. Çünkü imparator pek çok eyalet kentinde büyük harcamalar gerektirecek inşaat faaliyetleri sürdürmüştür⁹⁰⁹. Malalas, imparatorun yaptığı harcamaları şu sözlerle ifade etmektedir; ‘..surlar ve su kemerleri dahil, imparator limanların dibini temizletti, halk hamamları inşa ettirdi ve hemen hemen her kente çok şey verdi’⁹¹⁰. Dolayısıyla kentlerde bu harcamalar sebebi ile I. Anastasius Dönemine ait çok sayıda sikke ele geçirilmesi gerekirken sikke sayısında yaşanan bu düşüşün sebebi paranın küçük ve kalitesiz basılmaya başlanması olmalıdır. Dolayısıyla paranın düşen kalitesine bağlı olarak sikkelerin tanımlanması zorlaşmaktadır. İmparatorun MS 498 yılında para sisteminde yaptığı köklü değişiklikler kendinden önceki dönemlerin nümismatik buluntuları ile oldukça büyük farklara sahiptir. Bu sebeple araştırmacılar Bizans sikkelerinin Anastasius Dönemi ile başlatılmasını daha uygun bulmaktadırlar⁹¹¹. MS 498 yılından itibaren piyasaya sürülen bronz sikkelerin ön yüzlerinde imparatorun veya ailesinden birinin büstü cepheden ya da profilden tasvir edilirken arka yüzde sikkenin değerini gösteren birim işaretlerine yer verilmiştir⁹¹². Kibyra’da açığa çıkartılan ve şu an için tek örnek olan Anastasius sikkesinin de ön yüzünde **D N ANASTASIVS P P AVC** lejandı ve imparatorun sağa dönük, inci diademli, giyimli ve zırlı büstü betimlenmiş, arka yüzünde 40 nummia (1 follis) değerinde olduğunu gösteren **M**⁹¹³ harfi yer almıştır.

I. Iustinianus Dönemi’nin idaresi ise, ticaret (özellikle doğu ülkeleri), iktisadi politikalar ve yapı faaliyetleri ile ön plana çıkmaktadır. Dolayısıyla İmparator I. Iustinianus dönemi ile birlikte gelen bu ekonomik ve siyasal hareketlik Kibyra’da da kendini sikke artışı ile göstermektedir. Bu dönemde Nika İsyanı sonrasında yenilenen Konstantinopolis ve Anadolu kentlerinde yürütülen inşa faaliyetleri, imparatorun seferleri ve genişleyen Hıristiyan imparatorluğunun sınırları darphanelerin fazla sikke basmasına neden olmuştur. Ayrıca I. Iustinianus’un imparatorluğu boyunca darphane sistemi de doruk noktasına ulaşmış ve eyaletlerde toplam 14 darphane faaliyet halinde olmuştur⁹¹⁴. MS 528 yılındaki büyük Akdeniz depreminin ardından Antiokheia’nın adının Theoupolis olarak değiştirilmesi ile Antiokheia darphanesine ait sikkelerde **THEUP** yazısı yer

⁹⁰⁹ Treadgold 1997, 169.

⁹¹⁰ Malalas 16,13.

⁹¹¹ Tekin 1994, 32.

⁹¹² Karwiese 1995, 36.

⁹¹³ Tekin 1999, 28.

⁹¹⁴ Sear 1974, 18.

almaya başlamıştır⁹¹⁵. Kibyra'da da bu dönemde Antiokheia darphanesine ait bir sikke üstünde **THEUP** yazısı görülmektedir. I. Iustinianus'un kentte temsil edilen iki farklı tipteki sikkelerinin ilk grubunu **D N IVSTINIANVS P P AVC** önyüz lejantı ile 40 nummia (**M**) değerindeki sikkeleri oluşturur. İkinci grubun sikkelerinin ise ön yüz lejantında yine **D N IVSTINIANVS P P AVC** yer alırken bu sikkeler 20 nummia (**K**) değerindedir. Bu iki bronz grubun dışında kentin en ünik nümismatik verisi ise yine I. Iustinianus'un MS 542-565 yıllarına tarihlendirilen altın sikkesidir⁹¹⁶. Sikkenin ön yüzünde profilden, sorguçu miğfer takan ve sağ elinde diagonal mızrak tutan imparator büstü betimlenmiştir. Sol omzuna dayalı kalkanın çevresinde **D N IVSTINIANVS P P AVC** lejantı yer almaktadır. Arka yüzünde ise bir melek cepheden, ayakta, tunik ve pallium giyimli olarak tasvir edilmiştir. Sağ elinde latin haçı, sol elinde ise haçlı globus tutmaktadır. Meleğin sağ boşluğunda yıldız, çevresinde de **VICTORIA AVCCC** ve kesimde CONOB (Konstantinopolis darphanesi) yazısı bulunmaktadır.

I. Iustinianus ile birlikte tekrar canlanan ekonomi II. Iustinus Dönemin'de de artışı koruyarak Mavrikios'un iktidarının ilk yıllarını içine alacak şekilde düzenli bir eğimle azalmaya başlamıştır. II. Iustinus Dönemi'nde Anadolu geneli ile eş bir grafikte yükselişe geçen sikke sayısı bu dönemde imparatorluk sınırlarında artan enflasyonun sonucunda daha çok sayıda sikke basılması ile ilişkili olmalıdır⁹¹⁷. II. Iustinus Dönemi'ni kentte temsil eden sikkeler imparatorun büyük birimlerdeki follis ve yarım follisleridir. Sikkelerinin ön yüzünde imparator eşi Sophia ile birlikte cepheden, tahta otururken betimlenmiştir ve arka yüzünde sikkelerin değerini gösteren **M** ve **K** harfleri yer almaktadır.

Kentin nümismatik grafiğindeki azalan eğri, MS VI. yüzyılın sonlarındaki askeri ve siyasi politikalarındaki huzursuzluğu yansıtır şekilde Mauricius Tiberius'a ait sikkeler ile kendini göstermektedir. Bu dönemin az sayıdaki örnekleri oldukça düşük kondüsyonludur ve okunabildiği kadarıyla imparatorun follis ile yarım follis değerindeki sikkelerinden oluşmaktadır.

MS VII. yüzyılın başında kentteki nümismatik veriler Phocas ve Heraclius'un sikkeleri ile temsil edilmektedir. Kentlerde bu dönemde sayıca az sikkenin ele geçirilmiş olmasının sebebi şüphesiz ki, iktisadi ve mali açıdan çökme noktasına gelen

⁹¹⁵ Tekin 1999, 46-48; Tekin 2002, 67.

⁹¹⁶ Özüdoğru 2018b, 27, Fig. 28; Özüdoğru 2020, 599.

⁹¹⁷ Gándila 2009, 177-190.

imparatorluğun içinde bulunduğu savaşlar ve siyasi krizlerin sikke sisteminin gelişimini olumsuz anlamda etkilemiş olmasıdır⁹¹⁸.

MS VII. yüzyılın sonlarından itibaren ise tamamıyla fakirleşen ve artık terk edilmeye başlanan Kibyra'da bu dönemden sonra sadece MS IX. yüzyıla ait tek bir sikke bulunmuştur.

Anadolu geneline bakıldığında da Kibyra'da olduğu gibi MS VI. yüzyılın sonlarından başlayarak IX. yüzyıla kadar sikke dolaşımında azalma eğiliminin söz konusu olduğu görülmektedir⁹¹⁹. Bu tarih aralığı Anadolu'nun Geç Antik Çağ'da yaşadığı altın çağının Goth ve Arap akınları ile kesintiye uğradığı dönemdir⁹²⁰. Bununla birlikte bu dönemde, devletin bastırdığı sikkelerin sevkiyatını yaptırmadığı ve bu durumda da halkın tedavülden kalkmamış, daha önceki imparatorlara ait sikkeleri kullanmayı sürdürdüğü ihtimali de oldukça güçlüdür⁹²¹.

Anadolu'da sikke buluntuları yayımlanmış kentlere bakıldığında; Parion⁹²², Side⁹²³, Hadrianoupolis⁹²⁴, Stratonikeia⁹²⁵, Myndos⁹²⁶, Tripolis⁹²⁷ ve Sagalassos gibi pek çok kentin de⁹²⁸ sikke buluntularının Heraclius Dönemi'nden sonra ani bir düşüş içine girdiği görülmektedir. Bu durum bazı kentlerde gözlemlenen tahribat katmanlarıyla bir bütün olarak değerlendirilerek Sasani saldırılarıyla ilişkilendirilmiştir⁹²⁹.

Özetle; MS VI. yüzyılın ortalarında başlayarak ve tüm Anadolu'da olduğu üzere Kibyra özelinde de nümismatik verilerle desteklenen kanı, kentsel bozulma ve yoksullaşma ile ilişkili olmalıdır ancak henüz Sasani saldırılarıyla bağlantısı ispatlanamamıştır.

⁹¹⁸ Harl 1996, 199.

⁹¹⁹ Anadolu'daki sikke dolaşımı hakkındaki çalışmalar için bkz.: Demirel Gökalp 2017, 379-393; Anadolu'nun Ege kıyılarında Erken Bizans dönemi sikke dolaşımı için bkz.: Lightfoot 2002, 233; Lightfoot 2003, 23.

⁹²⁰ Foss 1975, 721.

⁹²¹ Demirel Gökalp 2009, 222; Demirel Gökalp 2011, 197.

⁹²² Oyarçin 2019, 456; Oyarçin 2017.

⁹²³ Tek 2016, 246, Fig. 9.

⁹²⁴ Lafli vd. 2016, 203.

⁹²⁵ Tek vd. 2019, 177, 185-187, grafik 1.

⁹²⁶ Şahin 2016, 307-341.

⁹²⁷ Duman 2018, 359, Fig. 19.

⁹²⁸ Detaylı nümismatik veriler için bkz.: Lightfoot 2002.

⁹²⁹ Foss 1975: 737-739; Schachinger 2014: 535; Duman 2018, 359.

2. 3. 2. 3. 2. Kurşun Mühürler

Bizans Devleti'nin ekonomi, din, sosyal yaşam ve eğitim gibi pek çok alana dayanan iç işlerinin, devlet denetimindeki iyi organize olmuş köklü bir bürokrasi ile yürütüldüğü bilinmektedir⁹³⁰. Bu düzenin devamlılığı ve işleyişi imparatorun emir ve kanunlarını yaymak ve uygulamakla sorumlu olan memurlar tarafından gerçekleştirilmiştir⁹³¹. İntizamla kurulan bu işleyişin sürdürülebilirliği ise muhakkak ki muazzam bir iletişim ağı ile sağlanmıştır. Bu iletişim ağının ana aracı olan yazışmaların günümüze kalan en önemli bulgularını ise kurşun mühürler oluşturmaktadır. Mühürler, İmparatorlardan din adamlarına, memurlardan iş insanlarına kadar pek çok kişi tarafından önemli bilgi ve belgelerin güvenliğinde kullanılmışlardır⁹³².

Bahsi geçen mühürler üzerinde yer alan kişi isimleri, unvanlar, rütbelere, meslekler ve dini betimlemeler gibi bilgiler; devletin sosyal ve idari işleyişi, bu işleyişin tanziminden sorumlu memurların hiyerarşik yapısı, askeri ilişkiler, aristokratlar ve dini yaşam gibi pek çok önemli bilgiye açıklık getirmektedir⁹³³. Bizans yönetimini ve toplumunu tanımada birinci dereceden kaynaklar olarak görülen mühürler, bugün dünya genelindeki çeşitli koleksiyonlarda azımsanmayacak orandadır ve arkeolojik kazılar ile her geçen gün sayıca artmaya devam etmektedir⁹³⁴. Çalışmanın bu bölümünde, Kıbrıs'ta ele geçirilen 14 kurşun mühür, bu yaklaşım açısıyla değerlendirilerek mühürler aracılığıyla ulaşılabilecek bilgiler ile kentlin bilinmeyenlerine ışık tutmak amaçlanmıştır.

Koleksiyonlar ile müzelerde yer alan ve antik kentlerde bulunan kurşun mühürler hakkında yapılan çalışmalar, bu mühürlerin büyük bölümünün MS VI. yüzyıl sonrasına tarihlendirildiğini göstermektedir⁹³⁵. MS IV. yüzyılda özellikle imparatorlara ait mühürlere rastlanmaktadır. Devlet memurlarına ait unvan ve isimlerin yer aldığı mühürlerin ise MS VI. yüzyıl itibariyle yaygınlaştığı görülmektedir⁹³⁶. MS XII. yüzyılda oldukça fazlalaşan mühür kullanımının 1204'ten itibaren ciddi oranda azaldığı ve bu tarihten sonra mum mühürlerin yaygınlaştığı izlenmektedir⁹³⁷.

⁹³⁰ Galavaris 1959, 264.

⁹³¹ Galavaris 1959, 264.

⁹³² Oikonomides 1985, 3; Nesbitt 1977, 110.

⁹³³ Cheynet-Caseau 2009, 134; Galavaris 1959, 266.

⁹³⁴ Cheynet-Caseau 2009, 134; Galavaris 1959, 266; Nesbitt 2008, 150; Schlumberger 1884, 15-20.

⁹³⁵ Nesbitt 2008, 111.

⁹³⁶ Cheynet 1994, 319-336.

⁹³⁷ Cheynet 1994, 319-336

Malzeme ve Üretim

Mühür üretiminde altın, gümüş, kurşun, balmumu ve kil gibi çok çeşitli malzemeler kullanılmıştır. Altın mühürler yalnızca imparator tarafından yabancı hükümdarlar, papa ve doğu patrikleri ile yapılan özel yazışmalar ve fermanları için kullanılırken diğer tüm kurum, memur ve kişilerin mühürlerinin ise ucuz, sağlam ve kolay işlenilebilir olması sebebiyle kurşundan yapıldığı bilinmektedir⁹³⁸. Günümüze ulaşan kurşun mühürlerin çoğunun çapları 20-35 mm. arasında değişmektedir, ancak 10 mm.den küçük ve 70 mm.den büyük mühürler de bulunmaktadır⁹³⁹.

Mühür üretmek için gerekli olan boş pullar için taş kalıplar kullanılmıştır⁹⁴⁰. Kurşun, bu taş kalıba dökülmeden önce kalıbın ortasına bir tel konulmuş, böylece pulların ortasında ip geçirebilmek için bir kanal oluşturulmuştur⁹⁴¹. Taş kalıplar, çift kalıp tekniğindedir ve günümüzde Korinthos, Preslav ve Saraçhane'deki kazılarda bulunmuş örnekleri mevcuttur⁹⁴².

Mühürlerin üstündeki betimlemelerin işlenmesi için *boulloterion* adı verilen ve metalden yapılan kerpeten benzeri bir aletin kullanıldığı bilinmektedir⁹⁴³. Kıskaç benzeri bu aletin geniş olan uçlarındaki matrislerde daire formu negatif olarak kazınmış yazı veya figürler mevcuttur. Taş kalıplara dökülerek hazırlanan boş silindirik pullar bu aletin iç yüzünde yer alan matrislerin arasına yerleştirilmiş, boulloterionun uç kısmına çekiçle vurularak figürlerin ve yazının pulun üstüne pozitif olarak basılması sağlanmıştır⁹⁴⁴. Genellikle her mühür için özel olarak üretilen boulloterionlar, demirden yapılmış olmalarından kaynaklı oksitlenmeye maruz kalmaları ve sahiplerinin ölümünden sonra hileli kullanımları engellemek amacıyla imha edilmeleri yüzünden günümüze oldukça az sayıda ulaşabilmiştir⁹⁴⁵.

⁹³⁸ Bulgurlu 2007, 15-16; Cheynet 1994, 319-336; Cheynet-Caseau 2009, 133-137; Galavaris 1959, 265; Nesbitt 2008, 150. Altın mühürlerin hem diplomatik hem de politik açıdan bir öneme sahip olduğu, gönderilen devletin veya diplomatın rütbesine göre ağırlığının değiştiği bilinmektedir. Altın mühürler için bkz.: Grierson 1966, 239-254; Zacos-Veglery 1972, 30.

⁹³⁹ Patrik mühürleri ile Ayasofya'nın kurum olarak kullanılan mühürlerinin büyük boyutlu oldukları bilinmektedir. Bulgurlu 2007, 19; Cheynet 2016, 324; Oikonomides 1985, 5.

⁹⁴⁰ Galavaris 1994, 266.

⁹⁴¹ Mühürlerin ortasında yer alan bu kanaldan geçirilen ipe balmumu dökülerek sabitlenir ve bu nedenle mühür ancak koparılarak açılabilir. Bulgurlu 2007, 18; Galavaris 1994, 266; Nesbitt-Oikonomides 1991, 1860.

⁹⁴² Taş kalıp örnekleri için bkz.: Davidson 1952, Lev. 134; Bulgurlu 2007, 17. Ayrıca pişmiş toprak kalıp örneklerinin varlığı da bilinmektedir. Bu örnekler için bkz.: Bulgurlu 2007, 17.

⁹⁴³ Bulgurlu 2007, 17; Cheynet-Caseau 2009, 134; Nesbitt 1977, 111; Oikonomides 1983, 147.

⁹⁴⁴ Bulgurlu 2007, 17; Oikonomides 1983, 148.

⁹⁴⁵ Bulgurlu 2007, 18; Cheynet 1994, 319-336; Oikonomides 1985, 4; Zacos-Veglery 1972, IX; Lev. 1-7.

Uzun süreli kullanımlarda matrislerinde aşınmaya bağlı bozulmaların olduğu tahmin edilmekle birlikte bazı mühür örneklerinde bu tip deformelerle de karşılaşmaktadır. Aynı şekilde üretim esnasında kaza ile yanlış basılmış mühür örnekleri de vardır⁹⁴⁶.

Mühürlenmiş mektuplar açıldığında mührün önemi kaybolmaktadır. Bu nedenle mühürlerin eritilerek tekrar kullanıldığı düşünülmektedir. Bundan dolayı sikkelere nazaran çok az sayıda mühür günümüze ulaşabilmiştir⁹⁴⁷.

Kullanım Alanları

Mühürlerin genel işlevinin, üzerinde bulunduğu nesneye aidiyet kazandırmak olduğu söylenebilir. Bu amaç doğrultusunda imparatorluk tarihi boyunca çok farklı kullanım alanları olduğuna da tanıklık edilmektedir.

Genelde resmi evraklara teminat sağlamak ve böylece belgenin doğruluk ve geçerliliğinin tasdiki için kullanılan mühürler; yazışmaların gizliliğini korumak, değerli eşyaların bulunduğu keselerin ağzını kapatmak, rölikleri muhafaza etmek⁹⁴⁸ ve tüm bunların yanı sıra ticari işlerde de sıklıkla kullanılmıştır⁹⁴⁹.

Kurşun mühürlerin yaygın kullanım alanı olan siyasi yazışmalar dışında ticaretle de kullanıldığını gösteren pek çok örnek bulunmaktadır. Örneğin, başkenti ziyaret eden yabancı tüccarların dönüşte yanlarında götürecekleri malları mühürletmek zorunda oldukları bilinmektedir⁹⁵⁰. Bu duruma bir örnek olarak İstanbul'daki Yenikapı kazılarında ortaya çıkarılan bir istiridye kabuğu üzerine yerleştirilen mühür gösterilebilir. MS V.-VII. yüzyıllar arasına tarihlendirilen mührün üzerinde "Evranou: Euranos'un" ifadesinin yer aldığı bir monogram bulunmaktadır⁹⁵¹. Ayrıca, Yenikapı'da bizzat ticari görevler ile ilgili unvanların yer aldığı mühür örnekleri açığa çıkartılmıştır⁹⁵². Laodikeia'da da ele geçirilen kurşun mühürlerin pek çoğunda görülen kumaş veya papirüs izleri, kentte bilinen tekstil ticaretinin önemi de göz önünde bulundurulduğunda özellikle tekstil ticareti amaçlı yoğun yazışmaların yapıldığını göstermesi açısından önem kazanmaktadır⁹⁵³. Bunun yanı sıra

⁹⁴⁶ Cheynet 1994, 319-336.

⁹⁴⁷ Cheynet 2016, 325.

⁹⁴⁸ Din adamlarının, çalınmayı veya alelade kemiklerle değiştirmeyi önlemek amacıyla, yortu günlerinde rölikleri sandıklardan çıkartıp akşam ise sandıkları tekrar koyarak imparator mührü ile mühürledikleri bilinmektedir. Cheynet 1994, 319-336; Ebersolt 1921, 68-69.

⁹⁴⁹ Bulgurlu 2007, 18; Cheynet 1994, 319-336; Nesbitt 2008, 111; Oikonomides 1983,147; Seibt 1978, 34.

⁹⁵⁰ Bulgurlu 2007, 19; Galavaris 1994, 265.

⁹⁵¹ Karamani 2007, 288.

⁹⁵² Asal 2010, 21; Kat. No. M9, M13

⁹⁵³ Şimşek-Yener 2019; 663-671.

elit kişilerin, sivillerin, hukuki metinlerde de belirtildiği üzere memur olamayan bazı kadınların ve imparatoriçelerin de mühür kullandığını gösteren örnekler mevcuttur⁹⁵⁴.

Mühürler Üzerindeki Figürler ve Yazılar

Bizans'ın iki temel kurumu olan imparatorluğun ve kilisenin ideolojisini, politik ilişkileri ve ticari yapıyı yansıtan mühürler üstünde bazen ikonografik bir motif bazen de yazı yer almaktadır. Mührün sahibinin belirlenmesine olanak sağlayan bu figür ve yazılar genellikle mühürlerin sahipleri tarafından seçilmektedir. Hatta mührün sahibi aziz ise kendi portresini kullanmaktadır⁹⁵⁵. Fakat birçok örnekte kişinin kendi adı ve mühür üzerinde yer alan kutsal figür arasında bir ilişki bulunmamaktadır.

Mühürler üstünde yer alan figürler, Hıristiyanlığın da etkisi ile genellikle dini tasvirlerden oluşmaktadır. Schlumberger, mühürler üzerindeki bu tasvirleri tercih edilme sıklıklarına göre şu şekilde gruplandırılmıştır: Meryem (tek, İsa ve azizler ile birlikte), İsa (Meryem ve azizler ile birlikte), azizler, melekler, haç, dini hikâyelere ait betimlemeler, imparator ve imparatoriçeler, mühür sahiplerinin portreleri, hayvan figürleri (bazıları fantastik) ve diğer tasvirler⁹⁵⁶.

Meryem tasvirleri mühürlerde sıklıkla tercih edilmiştir. En yaygın görülen betimleri arasında, haleli bir şekilde ayakta (çoğunlukla orans duruşunda) ya da sadece büst şeklinde, otururken veya kucağında bebek İsa'nın olduğu örnekler bulunmaktadır⁹⁵⁷. İsa tasvirleri ise büst şeklinde, tahtta otururken ve Meryem'in kucağında çocuk olarak betimlenmiştir. Yanında ise çoğunlukla İsa'yı tanımlayan IC-XC siglaları yer almıştır⁹⁵⁸. İkonoklazma döneminin son bulmasının ardından mühürlerde yaygın olarak görülen aziz figürleri ise genellikle haleli büstler olarak tasvir edilmiş ve isimlerine de yer verilmiştir⁹⁵⁹. Sanatın her dalını etkileyen İkonoklazmanın da bir sonucu olarak mühürlerde sıklıkla Grek, Latin ve Patrik haçları ve bunun dışında khristogramlar tercih edilmiştir⁹⁶⁰.

⁹⁵⁴ Cheynet-Caseau 2009, 136-137.

⁹⁵⁵ Nesbitt 2008, 153; Oikonomides 1986, 155.

⁹⁵⁶ Bulgurlu 2007, 19; Schlumberger 1884, 15-20.

⁹⁵⁷ Bulgurlu 2007, 20.

⁹⁵⁸ Bulgurlu 2007, 21.

⁹⁵⁹ Bulgurlu 2007, 20; Nesbitt 2008, 152-153.

⁹⁶⁰ Bulgurlu 2007, 21; Nesbitt 2008, 152-153.

Mühürlerin üzerinde yer alan yazılar ise doğrusal bir hat şeklinde genellikle Grekçe fakat bunun yanı sıra Latince⁹⁶¹, Arapça, Ermenice⁹⁶² dillerinde yazılmıştır. En çok görülen yazılar; Meryem ve İsa'ya yapılan atıflar, dualar ile mühür sahiplerinin ismi, unvanı, mesleği ve hatta dini özel bilgilerden oluşmaktadır. Bu bilgiler çoğu zaman bir monogram ile aktarılmaktadır. Genellikle mührün arka yüzünde ve merkezinde yer alan monogramlar, MS VI. yüzyılda ortaya çıkmış ve İkonoklazmanın da etkisiyle uzun yıllar boyunca sıklıkla tercih edilmiştir⁹⁶³. Blok ve haç biçiminde iki ana monogram türü kullanılmıştır. MS V. yüzyılda yaygın olarak görülen blok monogramlar, bir adın (veya ad ve unvanın) harflerinin M veya N gibi merkezi bir harfle bütünleştirildiği bir tasarıma sahipken MS VII. yüzyılda popülaritesi artan haçlı monogramlarda harfler haç kollarının uçlarına ve aralarında kalan boşluklara yerleştirilmiştir⁹⁶⁴. Sigla yahut ligatür adı verilen bazı harflerin birleştirilerek okunduğu bu tip monogramlar oldukça karmaşıktır ve bazı örneklerde tanımlamayı zorlaştırmaktadır⁹⁶⁵.

Bu yazıların öncelik sıralaması; kişinin vaftiz adı, rütbesi, görevleri ve sonda dua olacak şekilde tasarlanmıştır. MS X. yüzyıl sonrasına ait örneklerde ise en sona soyadı eklenmeye başlamıştır⁹⁶⁶. Birden fazla görev ve unvan ise önemlilik durumuna göre sıralanmıştır⁹⁶⁷.

Tarihlendirme

Mühürlerin tarihlendirilmesindeki hassasiyet, mühür sahiplerinin mührün bulunduğu coğrafya ile ilişkilendirilmesi açısından büyük önem taşımaktadır. Bu konuda araştırmacılar farklı yaklaşımlarla mühürlerin tarihlendirilmesi için pek çok kriter belirlemişlerdir.

Örneğin; Nesbitt kurşun mühürler üzerindeki yazılardan yola çıkarak çift yüzlü monogramlı, karışık monogramlı, ikonografik ve dua monogramlı tipleri tarihleme kriteri olarak tercih ederken Cheynet, kurşunun dış görünüşü, epigrafik karakterler ve yazının içeriğini göz önünde bulundurarak sınıflandırma metodları geliştirmiştir⁹⁶⁸. Pek çok

⁹⁶¹ Başlarda Latince kullanılırken MS IV. yüzyıl ile birlikte Latince ve Grekçenin birlikte kullanıldığı görülmektedir.

⁹⁶² MS X. yüzyılda değişen Doğu sınırları ile birlikte etkilenen siyasi ve ticari ilişkilerin bir sonucu olarak mühürlerde Ermenice ve Arapça kullanımı ortaya çıkmıştır. Bulgurlu 2007, 24.

⁹⁶³ Bulgurlu 2007, 24; Nesbitt 2008, 151.

⁹⁶⁴ Bulgurlu 2007, 24; Nesbitt 1977, 113.

⁹⁶⁵ Nesbitt 1977, 152.

⁹⁶⁶ Cheynet-Caseau 2009, 137.

⁹⁶⁷ Bulgurlu 2007, 25.

⁹⁶⁸ Bulgurlu da mühürlerin tarihlendirilmesi hususunda Cheynet ile aynı yaklaşımı benimsemektedir. Bkz.: Bulgurlu 2007, 26-30.

araştırmacı tarafından türevlerinin oluşturulduğu bu farklı yaklaşımlar ile gerçekleştirilen başarılı çalışmalar, mühürler üzerindeki sayısız bilgi ile farklı sınıflandırma kriterlerinin belirlenmesinin makul ve işe yarar olduğunu göstermektedir.

Tarihlendirme kriterlerinin bazı örnekleri ise şu şekildedir: MS IX. yüzyıl öncesinde mühürlerin düz bir bordürle sınırlandırıldığı, bu tarihten sonra noktalı bordürlerin tercih edildiği; MS VIII. yüzyılda haç motifi iki dal arasında betimlenirken XI. yüzyılla birlikte iki yatay çizgi arasında yer aldığı; MS IX. yüzyıldan öncesinde beta bir çift spiral gibi ifade edilirken bu tarih sonrasında tek bir loptan oluştuğu dikkati çekmektedir. Epiton kriseon, vestes, magistros gibi mevkilere ait mühürler ise bu makamların Constantin Monomachos tarafından kurulmuş olması sebebiyle 1042 yılından sonrasına tarihlendirilmektedir⁹⁶⁹.

Yine de bazı durumlar, mühürlerin tarihlendirilmesini oldukça zorlaştırmaktadır. Örneğin, mühürler üzerinde yer alan ikinci isimler veya aile isimleri kuşaktan kuşağa aktarıldığı için ayırım yapmayı güçleştirmektedir. Keza kurumlara ait figürlerde kalıplaşmış cümlelerin kullanılması da tarihlendirme açısından dikkat edilmesi gereken diğer bir önemli nokta olmaktadır⁹⁷⁰.

Kibyra Mühürleri (Levha 1-2)

Çalışmanın bu bölümünde Kibyra’da gerçekleştirilen sistematik kazı çalışmalarında ele geçirilen 14 kurşun mühür değerlendirilmiştir. Mühürlerin 12 tanesi agorada, 2 tanesi ise Kuzey Yamaç 1 No.lu Mekân adı verilen ve metal üretimi ya da satışı ile alakalı olduğu düşünülen komplekste bulunmuştur⁹⁷¹. Mühürlerin en küçüğü 15, en büyüğü ise 29 mm. çapında olup; çaplarının ortalaması ise 22 mm.dir.

Mühürlerden yedisinin ön yüzünde kucağında çocuk İsa ile Meryem, Meryem ve başmelek Gabriel (müjde sahnesi) ve kartal tasviri bulunmaktadır. Bunlar, Bizans kurşun mühürlerinde sıklıkla karsımıza çıkan figürler arasındadır⁹⁷². Mühürlerin arka yüzünde ise genellikle doğrusal bir hat şeklinde olan yazılar ile monogramlar görülmektedir. Bazı mühürlerin ön yüzlerinde de figürler yerine yazı ve monogramlar kullanılmıştır.

⁹⁶⁹ Daha kapsamlı tarihlendirme kriterleri için bkz.: Bulgurlu 2007, 26-30; Nesbitt 2008, 152-155.

⁹⁷⁰ Bulgurlu 2007, 26.

⁹⁷¹ Agorada ele geçirilen kurşun mühürler Demirer ve Elam, Kuzey Yamaç 1 No.lu Mekân’da bulunanlar ise Kaya ve Demirer tarafından daha önce yayımlanmıştır. İlgili çalışmalar için bkz.: Demirer-Elam 2018; Kaya-Demirer 2020, 122, Kat. No. 75-76.

⁹⁷² Bulgurlu 2007, 23.

14 mühür yazılarının içerikleri doğrultusunda; yöneticilere ait mühürler, idari görevlilere ait mühürler, onurlandırma unvanı almış kişilere ait mühürler ve diğerleri olmak üzere dört grupta ele alınmıştır.

Yöneticilere (Askeri) Ait Mühürler

Bu grupta yer alan ilk mühür, 2010 yılı kazı çalışmalarında agora I. teras caddesinde ele geçmiştir (Levha 1/A/1). 27 mm. çapındaki mührün ön yüzünde üç ve arka yüzünde dört satırdan oluşan doğrusal hatlı yazı yer almaktadır. Ön yüzde yer alan yazı üstte bir haç işareti ile başlamakta ve ΘΕΟΤΟ ΚΕΒΟΗΘΕΙ (Θεοτόκε βοήθη) ifadesiyle devam etmektedir⁹⁷³. ‘*Meryem Ana kuluna yardım et*’ olarak tercüme edilen bu yazı, Meryem’e hitap içermektedir ve mühürlerde sıklıkla karşılaşılmaktadır⁹⁷⁴. Arka yüzde yer alan dört satırlık yazı da küçük bir haç ile başlamakta ve çevresi noktalardan oluşan bir çelenkle sınırlandırılmaktadır. Yazı, mührün sahibinin adı ve unvanından oluşmaktadır. ΓΕΩΡ ΓΙΣΑΡ ΧΟΝΤ ΩC (=Γεωργίου ἄρχοντος [ἄρχοντος])/‘Archon Georgios’un’⁹⁷⁵.

Georgios isimli şahsın taşıdığı archon unvanı, Grekçe ἄρχω (yönetmek) fiilinden türetilmiştir ve MS VI. yüzyıldan sonra mühürlerde sıklıkla karşılaşılmaktadır⁹⁷⁶. Nüfuzlu yönetici sınıfından olan magistan ve dynatos ile eş anlamlı olan archon, strategoi gibi üst düzey yetkililer ile kişisel hizmetkârlara verilmekle birlikte imparator arkadaşları da bu fahri unvanı alabilmektedir⁹⁷⁷. Ayrıca eyalet valileri, ana deniz yollarının kontrolünden sorumlu görevliler ile ordu ve donanma liderleri, Bizans egemenliği altındaki yabancılardan sorumlu idari görevliler, darphane ve imparatorluk atölyelerindeki mali işlerden sorumlu kişiler, kilise yönetimi başkanları ve bazen de yabancı hükümdarları onurlandırmak için bu unvan kullanılmaktadır⁹⁷⁸.

Kentte bulunan bu mührün, en yakın ihtimalle, Kibyrraioton Theması’nda görev yapan bir yetkili ile ilgili olduğu düşünülmektedir⁹⁷⁹. Nikephoros ve Theophanes’in kroniklerinde MS 689 yılında Leontios’a karşı bir isyanla imparator olan Tiberios Apsimaros’tan bahsedilirken onun, öncesinde Kibyrraioton’a bağlı bir bölgede yaşadığı

⁹⁷³ Demirer-Elam 2018, 253.

⁹⁷⁴ Bulgurlu 2007, 24; Diethart 1982, 79-82; Oikonomides 1985, 11.

⁹⁷⁵ Demirer-Elam 2018, 253.

⁹⁷⁶ Petrides 1906, 215-216; Taft 1991, 160.

⁹⁷⁷ Tsougarakis 1990, 141.

⁹⁷⁸ Ahrweiler 1966, 85-89; Bulgurlu 2007, 257; Nichanian 2013, 618; Taft 1991, 160.

⁹⁷⁹ Demirer-Elam 2018, 253-256.

ve burada archon unvanı ile bir denizci ordusuna komuta ettiği aktarılmıştır⁹⁸⁰. Bu örnek, mührün sahibi Georgios'un, Apsimaros gibi archon unvanı ile Kibyrraioton strategialarında görev yapmış bir idareci olması ihtimalini sorgulatmaktadır⁹⁸¹. Eğer bu varsayım doğru ise Kibyra'da ele geçirilen bu mührün kent için önemi, Archon Georgios'un, kentteki yetkiliye askeri bir emirname göndermiş olması ve belgeye eşlik eden mührde yer alan resmi unvan nedeniyle de şahsi bir yazışmanın dışında resmî düzeyde bir temasta bulunduğunu göstermesi olmalıdır.

Elbette ki kentin Geç Antik Çağ'daki gelişkin atölyeleri mührün sahibi Georgios'un kentteki atölyelerin mali işlerinden sorumlu bir şahıs olabileceğini de düşündürmektedir. Ancak bu iki görüş de Georgios ile ilgili yazılı bir kaynak ortaya çıkıncaya kadar yalnızca varsayım olarak değerlendirilmeye açıktır.

Kentte yöneticilere ait olduğu düşünülen bir diğer kurşun mühür ise 2017 yılı kazı çalışmaları ile agoradaki merdivenli ana caddede bulunmuştur (Levha 1/A/2). 18 mm. çapındaki mührün ön yüzünde iki yanında haç motifinin bulunduğu ve kucağında çocuk İsa ile betimlenen Meryem figürü, arka yüzünde ise haçlı monogram vardır. Arka yüzde sadece haç kollarının uçlarında harflerin yer aldığı monogramın etrafı bir çelenkle sınırlandırılmıştır. Haç kollarının ucuna solda N, sağda E, üstte Θ ve tabanda Λ harfleri yerleştirilmiştir, monogramın açılımı ise; NEBOUΛΘ: Νεβούλου (Neboulos'un) olmalıdır⁹⁸².

Kurşun mühürlerde son derece nadir rastlanan Neboulos isminin yer aldığı örneklerle İstanbul Arkeoloji Müzesi koleksiyonunda ve Atina Nümismatik Müzesi'nde karşılaşılmaktadır⁹⁸³. İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde korunan kurşun mühür Cheynet, Bulgurlu ve Gökyıldırım tarafından Neboulos isimli bir piskoposa atfedilirken Atina Nümismatik Müzesi'ndeki mührün, Sebastopolis Savaşı'nda (692) Araplara karşı 30.000 kişilik Slav ordusuna önderlik eden komutan Neboulos'a ait olduğu belirtilmiştir⁹⁸⁴.

Kibyra'da ele geçirilen ve sadece arka yüzündeki monogramda Neboulos isminin yer aldığı bu mühür herhangi bir unvan belirtilmemiş olması sebebi ile ne yazık ki doğrudan tek bir kişiye atfedilememektedir. Yine de kentin yakınlarındaki Kibyrraioton

⁹⁸⁰ Nikephoros (1880), 40. 1-4; Theoph. *chron.*, 370. 23-25.

⁹⁸¹ Bu görüş hakkındaki detaylı bilgiler için bkz.: Demirer-Elam 2018, 253-256.

⁹⁸² Demirer-Elam 2018, 266.

⁹⁸³ Cheynet vd. 2012, n. 6. 81; Gorny-Mosch 2007, Lot No. 2527.

⁹⁸⁴ Cheynet vd. 2012, n. 6. 81; Gorny-Mosch 2007, Lot No. 2527-PMBZ 5233; Komutan Neboulos hakkındaki kapsamlı bilgiler için bkz.: Nikephoros (1880), 36.24; Nikephoros (1990), 38.13; Theoph. *Ann. Mun.* 64. 366

Theması ve kentte ele geçirilen askeri kişiliklere sahip olduğu düşünülen diğer kurşun mühürler, bahsi geçen mührün komutan Neboulos'a ait olabileceği fikrini güçlendirmektedir⁹⁸⁵.

İdari Görevlilere Ait Mühürler

Bu grupta yer alan ilk mühür, 2014 yılı kazı çalışmalarında agora I. teras caddesinin doğu stoasında ele geçmiştir (Lev. 1/B/1). 23 mm. çapındaki mührün ön ve arka yüzünde üçer satırdan oluşan doğrusal hatlı yazı yer almaktadır. Ön yüzdeki yazı ΜΑ|ΡΤΙ|ΝΥ (Martinus'un) ve arka yüzdeki ise çelenk içinde ΠΡΟ|ΤΙCΤ|ΟΡΟ[Σ] (protector/protictor) şeklindedir⁹⁸⁶. Yazının Latince olması önemlidir. Çünkü özellikle Yunanca'nın tercih edildiği kurşun mühürlerde Latince yazı oldukça nadir görülmektedir⁹⁸⁷.

Mührün sahibi Martinus'un unvanı olan protektorların (Lat. Protectors) imparatorun korunmasından sorumlu kişiler oldukları ayrıca düşmanları tutuklamak, vergi denetimlerini yürütmek, görev ve idareleri denetlemek gibi bir takım özel görevlerinin de bulunduğu bilinmektedir⁹⁸⁸. Kibyra'da ele geçirilen ve benzer örnekleri sebebi ile MS VI. yüzyıla tarihlendirilen mührün sahibi Protektor Martinus'un vergi denetiminde sorumlu bir idari görevli olması ihtimali daha yakın gözükmetedir⁹⁸⁹. Kente gönderdiği belgeye resmi unvanı ile eşlik eden bu mühür belki de başkentteki yüksek mali otoriteler adına bölgede vergi toplamakla görevli bir protektorun kentteki yetkili ile temasta olduğunun kanıtıdır.

Bu grubun diğer örneği 2017 yılında kent agorasında açığa çıkartılmıştır (Levha 1/B/2). Mührün çapı 25 mm.dir. Ön yüzünde haçlı monogram, arka yüzünde ise üç satırdan oluşan yazı yer almaktadır. Mührün her iki yüzü de çelenkle sınırlandırılmıştır. Mührün ön yüzündeki haçlı monogramın ortasında Θ, Φ, Ε, üstte ΤΘ, altta Α, sağda Κ, solda Λ harfleri yer almaktadır ve açılımı ΘΕΟΦΥΛΑΚΤΟΒ (=Θεοφυλάκτου, Theophylaktos) olmalıdır⁹⁹⁰. Arka yüzde ise; ΧΑΡΤ ΟΥΛΑ ΡΙΟΒ (=χαρτουλαρίου, Chartoularios) yazısı vardır⁹⁹¹.

⁹⁸⁵ Bu görüş hakkındaki detaylı bilgiler için bkz.: Demirer-Elam 2018, 266.

⁹⁸⁶ Demirer-Elam 2018, 262. Ayrıca benzer mühürler için bkz.: Cheynet 1999, 334, no: 26, pl. 43; DO: 58.106.2942; Zacos-Veglery 1972, No: 930.

⁹⁸⁷ Bulgurlu 2007, 24.

⁹⁸⁸ Demirer-Elam 2018, 262; Wickham 2005a, 203, No. 200.

⁹⁸⁹ Bu görüş hakkındaki detaylı bilgiler için bkz.: Demirer-Elam 2018, 262.

⁹⁹⁰ Demirer-Elam 2018, 264.

⁹⁹¹ Demirer-Elam 2018, 264. Ayrıca benzeri için bkz.: DO: 1955.1.191; 1951.31.5.440; 1951.31.5.308.

Chartouarios unvanı (χάρτης) resmi belge kelimesinden türemiştir⁹⁹². Zaman zaman farklı sorumlulukları da olan bu düşük rütbeli idari görevliler, genellikle resmi evrakların sınıflandırılması ve saklanması gibi görevleri olan mülki işlerden sorumlu arşiv sorumlularıdır⁹⁹³. Ayrıca askeri yönetime bağlı olan chartouarioslar da bilinmektedir⁹⁹⁴. Bunlar MS IX. yüzyılda Logothetes tou Stratiotikon'da görevlidir; asker bulmak, maaşlarını ödemek, harcamaları kontrol etmek ve merkezi yönetime rapor vermekle sorumludurlar ve bazı özel durumlarda ordu komutası görevini de üstlenmişlerdir⁹⁹⁵.

Mührün sahibinin Kibyrraioton strategiasına bağlı mali bir bürokrat olduğu düşünülmektedir. Eğer Kibyra daha önceki bölümlerde de tartışıldığı gibi Kibyrraioton Themasi'na bağlı ise; mührde adı geçen Theophylaktos'un askeri işlerden sorumlu chartouarios olarak görev yapan biri olduğunu kabul etmek makuldür⁹⁹⁶.

Onurlandırma Unvanı Almış Kişilere Ait Mühürler

Kentte onurlandırma unvanı taşıyan ilk kurşun mühür 2011 yılında agora I. teras caddesinde açığa çıkartılmıştır (Levha 1/C/1). Yaklaşık 22 mm. çapındaki mührün çelenkle sınırlandırılan ön ve arka yüzünde üçer satırdan oluşan doğrusal hatlı yazı yer almaktadır. Ön yüzde ΠΑΝΤ ΟΛΕΟΝ ΤΟC arka yüzde ise ΑΠΟ ΕΠΑΡΧΩΝ ifadesi yazılıdır. Mührün açılımı ise; Παντολέοντος από ἐπαρχων (Pantoleon Apo Eparchon) olmalıdır⁹⁹⁷.

Apo eparchon veya apo hyparchon (Lat. praefecturius) eski valilere verilen onurlandırma unvanıdır⁹⁹⁸. Senatoryal elitin bir üyesi olarak bu unvanı taşıyanların bazı onursal görevleri de bulunmaktadır. Bu görevler arasında saray merasimlerinden sorumlu olmak ve genellikle atölyelerin ve mali ödemelerin kontrolünü yapmak yer almaktadır⁹⁹⁹. MS VI-VII. yüzyıl mühürlerinde sıklıkla karşılaşılan apo eparchon unvanı, bu sınıfın üyelerinin eski imtiyaz ve otoritelerini kaybetmesiyle VIII.-IX. yüzyıllardan sonra kaybolmuştur¹⁰⁰⁰.

Kibyra'da apo eparchon unvanının bulunduğu ikinci mühür ise 2016 yılında yine agorada yer alan III. terastaki tholos nymphaeionda ele geçmiştir (Levha 1/C/2). Bu

⁹⁹² Demirer-Elam 2018, 264.

⁹⁹³ Bulgurlu 2007, 266; Bury 1911, 83; Schlumberger 1884, 461.

⁹⁹⁴ Bury 1911, 90.

⁹⁹⁵ Bulgurlu 2007, 266; Bury 1911, 90-91; Laurent 1963-72, 2: 554, 984; Oikonomides 1972, 310-314.

⁹⁹⁶ Bu görüş hakkındaki detaylı bilgiler için bkz.: Demirer-Elam 2018, 264-266.

⁹⁹⁷ Demirer-Elam 2018, 256.

⁹⁹⁸ Bulgurlu 2007, 256; Winkelmann 1985, 45 vd.

⁹⁹⁹ Oikonomides 1972, 86-88.

¹⁰⁰⁰ Bulgurlu 2007, 256; Elam 2021, 685-686.

mührün çapı 29 mm.dir. Ön yüzünde haçlı monogram arka yüzünde ise doğrusal hatlı dört satırdan oluşan yazı yer almaktadır. Ön yüzde yer alan haçlı monogramın ortasında Θ, haç kollarının uçlarına ise solda HE, altta B, sağda K ve üstte TO yerleştirilmiştir. Monogramın açılımı kurşun mühürlerde sıklıkla karşılaşılan ΘΕΟΤΟΚΕ ΒΟΗΘΕΙ (=Θεοτόκε βοήθει) ‘*Meryem Ana kuluna yardım et!*’ dir¹⁰⁰¹. Mührün arka yüzünde üstte haç ile başlayan yazı ΕΥΚ ΕΒΙΩΑΠ ΟΕΠΑΡ ΧΩΝ (Εὐσεβίῳ ἀπὸ ἐπάρχων) şeklinde devam etmektedir ve hitap yazısı, ‘*Meryem Ana, Apo Eparchon Eusebios’a yardım et!*’ olarak tercüme edilmektedir¹⁰⁰².

Kentteki apo eparchon unvanlı mühürlerin sahibi Pantoleon ve Eusebios, apo eparchon saygınlığıyla onurlandırılan ve imparatorluk yönetimi adına devlet atölyelerini kontrol etmekle sorumlu olan idari görevliler olmalıdır¹⁰⁰³. Mühürlerin Kıbyra için önemi kentteki seramik üretimi ile ilişkili olmasıdır. Kentte, yoğun şekilde unguentarium üretimi yapılmış olduğunun kanıtları önceki bölümlerde detayları ile ele alınmıştı. Dolayısıyla mühürler, kentteki atölyelerin varlıklarının diğer kanıtları olarak da değerlendirilebilirler¹⁰⁰⁴.

Pantoleon ve Eusebios’un resmi unvanlarının yer aldığı bu mühürler, kentte bu dönemde seramik üretimi yapan atölyeler için gönderilmiş ticari denetim amaçlı belgelere eşlik etmiş olmalıdırlar. Ne yazık ki Pantoleon ve Eusebios adının okunduğu diğer apo eparchon ünvanlı örneklerin henüz tespitinin yapılamamış olması varsayımları önermenin ötesindeki kanıtları sunmaya olanak sağlamamaktadır.

Diğer Mühürler

Bu gruba dahil edilen ilk mühür 2014 yılında agora I. teras doğu stoasındaki 6 no.lu dükkanda bulunmuştur (Levha 2/D/1). Mühür 24 mm. çapındadır. Ön yüzünde kartal figürü, arka yüzünde ise haçlı monogram yer almaktadır. Çelenkle sınırlandırılan kartal figürü sağa doğru yönelmiş, kanatları açık halde betimlenmiştir, başının üstünde de madalyon içinde yıldız motifi vardır. Arka yüzdeki monogramda haç kollarının ucunda; merkezde I, solda Z, sağda K, altta ω ve üstte ise ΤϞ harfleri görülmektedir. Monogramın en makul açılımı ΖωΤΙΚΟΒ (=Ζωτικοῦ, Zotikos)’dur¹⁰⁰⁵. Mühür, kanatları açık kartal

¹⁰⁰¹ Demirer-Elam 2018, 260; Bulgurlu 2007, 24; Nesbitt-Oikonomides 1994, 239.

¹⁰⁰² Demirer-Elam 2018, 260.

¹⁰⁰³ Bu görüş hakkındaki detaylı bilgiler için bkz.: Demirer-Elam 2018, 256-259.

¹⁰⁰⁴ Kurşun mühürler dışında Perge’de ele geçirilen bazı unguentarium mühürlerinde de *eparchon* ünvanına rastlanılmıştır. Kentteki makam sahibi bir eparkhos tarafından mühürlendiği düşünülen bu örnekler, kent içindeki unguentarium üretimi/ticareti ile ilişkilendirilmiştir. Detaylı bilgiler için bkz.: Bilgin 2018, 120.

¹⁰⁰⁵ Demirer-Elam 2018, 261.

betiminin MS VII.-VIII. yüzyıllarda yaygın olarak kullanılması sebebi ile bu yüzyıllar arasına tarihlendirilebilir¹⁰⁰⁶.

Mühürde yer alan Zotikos adı kaynaklarda dini kişilikler olarak karşımıza çıkmaktadır. Synaxarion'da Zotikos adlı yedi martyrin adı geçmektedir¹⁰⁰⁷. Khalkedon/Kadıköy Konsili'nde (MS 451) Harpasa'yı (Arpaz/Esenköy-Aydın) temsil eden piskoposun adının da Zotikos olduğu bilinmektedir¹⁰⁰⁸. MS 692'de Konstantinopolis'te düzenlenen Trullo Konsili'ne katılan piskoposların listesinde Zotikos, Asia'daki Baretta piskoposu olarak kaydedilmiştir¹⁰⁰⁹.

Kibyra'da ele geçirilen Zotikos'un mühründe piskopos unvanının yer almıyor olması mühür ve kaynaklarda adı geçen bu kişiler arasında bağlantı kurmayı neredeyse imkânsız kılmaktadır¹⁰¹⁰. Öyle ki edebi metinler ve arkeolojik verilerle de bu piskoposlar ile Kibyra arasındaki bağlantıyı henüz kanıtlamış değildir.

Kentte, bu gruba dahil edilen ve aynı ismin yer aldığı diğer iki mühür de 2017 yılında agorada açığa çıkartılmıştır. İlk mühür 19 mm. çapındadır ve ön yüzünde "Meryem'e Müjde", arka yüzünde ise haçlı monogram yer almaktadır (Levha 2/D/2). Meryem ve karşısındaki Başmelek Gabriel ayakta betimlenmiştir, Gabriel sağ elinde tuttuğu asayı Meryem'e doğru yöneltmiştir. Arka yüzdeki monogramda merkezde O harfinin yer aldığı haç kollarının ucuna; üstte TPV, altta A, solda NE ve sağda ise K harfleri yerleştirilmiştir. Monogramın açılımı NEKTAPIOV (=Νεκταρίου, Nektarios)'tur¹⁰¹¹.

Nektarios adının yer aldığı ikinci mühür 15 mm. çapındadır, diğerinden farklı olarak her iki yüzünde de haçlı monograma yer verilmiştir (Levha 2/D/3). Mührün ön yüzü oldukça deforme olmuştur. Okunabildiği kadarıyla haç kolunun üst ucunda Tω ve ortada O (Θ) yer almaktadır. Açılımı ise mührülerde sıklıkla karşılaşılan Θεοτόκε βοήθει 'Meryem Ana kuluna yardım et' olmalıdır. Arka yüzde ise haç kollarının ucunda; üstte T, P ve Ω, altta A, solda NE ve sağda K harfi yazılıdır. Monogramın açılımı ise NEKTAPIΩ (Nektarios)'tur¹⁰¹².

¹⁰⁰⁶ Bulgurlu 2007, 23, 67, 139, 215.

¹⁰⁰⁷ Synaxarium: 1089, Zotikos.

¹⁰⁰⁸ Mansi: 7, 1762, 157. 9-10.

¹⁰⁰⁹ Ohme 1990, 145-170; Laurent 1963-72, 200.

¹⁰¹⁰ Demirer ve Elam mührün sahibinin piskopos olabileceğini ileri sürmüşlerdir. Detaylı bilgi için bkz.: Demirer-Elam 2018, 261, 268.

¹⁰¹¹ Demirer-Elam 2018, 263.

¹⁰¹² Demirer-Elam 2018, 263-264.

Her iki mühürde de yer alan Nektarios ismi ile iki yerde karşılaşılmaktadır; İlki Hellespontos'taki Ilion Piskoposu Niketas, ikincisi Bithynia'daki Mela'nın piskoposu olan Niketas'tır. MS 787 yılındaki İznik Konsili'ne katılmış bu iki piskoposun da adı kayıtlara Nektarios olarak geçmiştir¹⁰¹³. Kaynaklarda adı geçen Ilion ve Mela Piskoposları Niketas/Nektarios ile Kibyra arasındaki bağı kanıtlayacak hiçbir veri bulunmamaktadır. Ele geçirilen bu mühürleri piskopos mührü olarak değerlendirmek ve hangi Nektarios'a ait olduğunu tespit ederek kent ile bağlantısını kurmak şu an için mümkün değildir.

Bu gruba dahil edilen bir diğer mühür ise agora I. teras caddesindeki doğu stoda ele geçmiştir (Levha 2/D/4)¹⁰¹⁴. Mühür 18 mm. çapındadır ve ön yüzü figürlü, arka yüzü ise yazılıdır. Mührün ön yüzünde İsa'nın büstü betimlenmiştir. Bu şekilde yetişkin İsa'nın büstünün yer aldığı kurşun mühürlerin sayısı oldukça azdır¹⁰¹⁵. Mührün arka yüzünde ise iç içe noktalı iki çelenkle kuşatılmış Yunan haçı motifine yer verilmiş, iki çelenk arasına çepeçevre yazı yazılmıştır. Yazı okunması güç şekilde deforme olmuştur, ancak görülebildiği kadarıyla ΠΡΟΚΟΠΙΟΥ, ΡΩΧΝΙΟΥ ya da CICINNIOV ΕΠΙΣΚ kelimeleri bulunmaktadır ve yazının açılımı ise şu şekildedir; Προκοπίου/Ρωσινίου/Σισινίου ἐπίσκ (όπου) (Prokopios/Rosinius/Sisinnios)¹⁰¹⁶. Rosinius ismi bilinmemekle birlikte Sisinnios¹⁰¹⁷ veya Prokopios isimleri mühürlerde oldukça yaygın görülmektedir¹⁰¹⁸.

Yoğun deformasyonu olan mühür için en olası okumanın Prokopios olduğu düşünülmektedir¹⁰¹⁹. Bugün Dumbarton Oaks koleksiyonunda bulunan ve Kibyra'ya ait olduğu belirtilen, MS X. yüzyıla tarihlendirilmiş bir mühürde de Prokopios ismi ile karşılaşılmaktadır¹⁰²⁰. Bu mührün arka yüzündeki dört satırdan oluşan doğrusal yazı; Προκοπίω ἐπισκόπω Κιβύρρας (Kibyra Piskoposu Prokopios) şeklindedir. Yazıdan da anlaşılacağı üzere mührün sahibi Kibyra Piskoposu Prokopios'dur.

¹⁰¹³ PBE: Niketas 18, Niketas 19.

¹⁰¹⁴ Özüdoğru 2018b, 43, 54, Fig. 31; Özüdoğru 2020, 589.

¹⁰¹⁵ Bulgurlu 2007, 21-22.

¹⁰¹⁶ Demirer-Elam 2018, 260-261.

¹⁰¹⁷ Sisinnius Karia/Stauropolis piskoposudur ve MS 692'de İstanbul Konsili'ne katılmıştır. Bkz. PBE: Sisinnius 9. Kurşun mühür örneği için bkz.: Jeffery 2019, 136, Kat. No.: 29. Ayrıca bilinen bir diğer Sisinnios ise MS VIII. yüzyılda yaşamış imparatorluk spathariosu, hypatos ve Seleukeia drungariosudur. Bkz.: Zacos-Veglery 1972, No. 3178; DO: 1947.2.86.

¹⁰¹⁸ Le Quien 1740, 903; Nesbitt-Oikonomides 1994, 170, No. 68.1; Ruggieri 1996, 229, 233.

¹⁰¹⁹ Demirer-Elam 2018, 260.

¹⁰²⁰ DO: 1958.106.100

Ancak X. yüzyıla tarihlendirilen ve Kibyra'ya atfedilen bu mühür biçimsel özellikleri ve yazı karakterleri bakımından Kibyra'da açığa çıkartılan mühürden oldukça farklıdır. Kibyra Agorası'nda ele geçirilen mühürde piskopos unvanı yer almamaktadır ve mührün epigrafik özellikleri daha erken bir tarihi işaret etmektedir¹⁰²¹. Dolayısıyla mühürde adı geçen Prokopios'u X. yüzyılda görev yapan piskopos ile ilişkilendirmek oldukça güçtür¹⁰²².

Bu kategori altında değerlendirilen diğer mühür, 2016 yılında agoranın III. terasında yer alan tholos nymphaeionda ele geçmiştir (Levha 2/D/5). 26 mm. çapındaki mührün ön yüzünde haçlı monogram, arka yüzünde ise doğrusal hatlı üç satırdan oluşan yazı yer almaktadır¹⁰²³. Mührün ön yüzündeki monogramın haç kollarının ucuna; ortada I, solda A, altta ω, sağda N ve üstte ise ⚡ harfleri yerleştirilmiştir. Monogramın açılımı Ἰωάννου (Ioannes) olmalıdır ve arka yüzdeki yazı ise üstte haç ile başlayıp ΘΕ ΟΦΙ ΛΟΥΥ şeklinde devam etmektedir ve açılımı Θεοφίλου (Theophilos)'tur¹⁰²⁴.

Mührün her iki yüzünde de özel ismin yer aldığı bu tip örnekler oldukça yaygındır. Bu mühürlerde arka yüzde yer alan isim mührün sahibine, ön yüzdeki isim de aile bağına aittir ve genellikle özel şahıslara ait mühürler olarak yorumlanmışlardır¹⁰²⁵. Mührün sahibi olan *Ioannes oğlu Theophilos* isimli şahsın adının daha önce herhangi bir kaynakta geçmemiş olması Theophilos'un Kibyralı olup olmadığı hakkında kesin yargıda bulunmayı zorlaştırmaktadır.

2018 yılında kuzey yamaç 1 no.lu mekânda bulunan bir başka mühür de bu grupta ele alınmıştır¹⁰²⁶ (Levha 2/D/6). Yaklaşık 20 mm. çapındaki mührün ön yüzünde kucağındaki çocuk İsa ile cepheden betimlenmiş Meryem büstü, arka yüzünde haçlı monogram görülmektedir. Deformasyon yüzünden net okunamasa da monogramın haç kollarının uçlarına; solda M, altta A, üstte ⚡ ve sağda E harflerinin yerleştirilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Monogramın açılımı, AGEMOU (=Μεγάλου, Megas) olmalıdır¹⁰²⁷.

¹⁰²¹ Demirer-Elam 2018, 260-261.

¹⁰²² Demirer ve Elam Kibyra mühürlerini inceledikleri çalışmada mührün sahibi Prokopios'un unvanının belirtilmemiş olmasını kentte iyi tanınmıyor olması ile ilişkilendirerek X. yüzyıla tarihlendirilen mührün sahibi Piskopos Prokopios ile aynı koltukta görev yapmış olan ve aynı isimli ikinci piskopos olabileceğini ifade etmişlerdir. Ancak kentte yürütülen çalışmalar ve edebi metinlerde bu görüşü destekleyecek bir veri henüz bulunmamaktadır. Detaylı bilgiler için bkz. Demirer-Elam 2018, 260-261.

¹⁰²³ Özüdoğru 2018b, 27, 48, Fig. 30; Özüdoğru 2020, 598.

¹⁰²⁴ Demirer-Elam 2018, 263.

¹⁰²⁵ Nesbitt 1977, 112-113, bkz.: type C.

¹⁰²⁶ Kaya-Demirer 2020, 122, Kat. No. 75.

¹⁰²⁷ Kaya-Demirer 2020, Kat. No. 75. Ayrıca MS VI-VII. yüzyıllara tarihlendirilen benzerleri için bkz.: Cheynet vd. 2012, No. 8.134; DO:1958.106.905; Metcalf 2004, 408 No. 540.

Megas mühürlerde genel olarak bir ismin sıfatı olarak kullanılmaktadır ve en büyük, başta gelen anlamlarına gelmektedir. Bu şekilde bir isim olarak yer aldığı örneklerin sayısı ise hayli azdır¹⁰²⁸.

Bu grubun son örneğini 2018 yılında Kuzey Yamaç 1 No.lu Mekân'da bulunan bir diğer mühür oluşturmaktadır¹⁰²⁹ (Levha 2/D/7). Mühür yaklaşık 20 mm. çapındadır. Ön yüzünde kucağında çocuk İsa ile cepheden betimlenen Meryem büstü vardır. Meryem'in iki yanındaki boşluklar haç işareti ile doldurulmuştur. Arka yüzde ise haçlı monogram yer almaktadır. Haç kollarının uçlarına; solda M, üstte ÖP, sağda M altta A harfleri yerleştirilmiştir. Mührün açılımı ise; AMNORUY (=Ρωμανοῦ, Romanos) olmalıdır¹⁰³⁰.

Genel bir değerlendirme ile Kibyra'da ele geçirilen mühür sayısı henüz çok az olduğundan mühür sahibi kişiler veya diğer kentlerle olan ilişkileri hakkında bilgi vermek şimdilik oldukça güçtür. Ayrıca bu isimlerin Kibyra ile doğrudan ilişkili olduğuna dair yazılı bir kaynak da bulunmamaktadır. Yine de mühürler üzerinde yer alan yazılar; Anatolikon ve Kibyrraioton strategialarında görev yapmış olabilecek askeri yöneticiler (Archon Georgios ve Neboulos), vergi gibi mali işlerden sorumlu idari görevliler (Protektor Martinus ve Chartoularios Theophylaktos) ve onurlandırma unvanı olarak atölye denetimi gibi işlerden sorumlu önemli şahıslar (Pantoleon Apo Eparchon ve Apo Eparchon Eusebios) ile kentteki yöneticilerin önemli yazışmalar yaptıklarını göstermesi açısından önemlidir. Bu mühürler üzerinde yer alan isimlerin Kibyra'da yaşadıklarını kanıtlayacak bir veri olmasa bile mühürler bu kişilerin kent ile bağlantısına tanıklık etmeyi sağlamaktadır.

2. 3. 2. 3. 3. Seramikler

Kibyra'da yürütülen arkeolojik kazı ve yüzey araştırmaları sonucunda kentin gelişmiş sanayi alanlarından birinin seramik üretimi olduğu tespit edilmiştir¹⁰³¹. Bu tespitin en önemli dayanağını; 2006-2007 yıllarında odeion ve tiyatronun konumlandığı tepelerin yamaçları ile 2011 yılında odeionun yakın çevresinde yürütülen yüzey ve kazı çalışmaları sonucunda ele geçirilen çok sayıda benzer niteliklere seramik, üretim

¹⁰²⁸ DO: 1958.106.905

¹⁰²⁹ Kaya-Demirer 2020, 122, Kat. No. 76.

¹⁰³⁰ Kaya-Demirer 2020, Kat. No. 76.

¹⁰³¹ Kibyra seramikleri ve üretimine dair yayınlar için bkz.: Acar 2021; Akgül Özarıslan 2015; Japp 2005; Japp 2009; Metin 2012, Özüdoğru-Dünder 2007; Saygılı 2011, Saygılı 2012, 397-414; Uygun-Dökü 2008.

kalıpları, amorf parçalar ve atölye yapıları oluşturmaktadır¹⁰³². Elbette ilerleyen kazı çalışmaları ile diğer kamu yapı ve alanlarında açığa çıkartılan seramikler üzerine gerçekleştirilecek mineralojik-kimyasal analizler ve kil kaynaklarının tespiti ile desteklenen çalışmalar bu görüşü her geçen gün kuvvetlendirecektir¹⁰³³.

Kentte açığa çıkartılan seramikler; MÖ III. yüzyıldan itibaren üretimin başladığını ve üretim formlarının MÖ II. yüzyıl içinde çeşitlenerek MS II. yüzyıla kadar miktar olarak da arttığını göstermektedir¹⁰³⁴.

MS IV. yüzyıldan itibaren seramik buluntu grupları içinde; amphoralar, özensiz pişirme ve saklama kapları, kupalar ve kaselerin yanı sıra ampullalar, unguentariumlar, kandiller ve mataralar karşımıza çıkmaktadır¹⁰³⁵. Tespit edilen geç dönem seramik verilerine göre Hıristiyanlığın kabulü ile kentte yaşanan değişimler, siyasi ve kültürel alanlar kadar seramik sanatını da büyük oranda etkilemiştir. Bu yeni dinin etkileri özellikle kentte ele geçen ampullalar, kandiller ve unguentariumlarda kendini göstermiştir.

Kibyra'da bu alanda gerçekleştirilen arkeolojik kazı çalışmaları ile tespit edilen Geç Antik Çağ'a ait seramik buluntular kentin ve bölgenin seramik kültürünün anlaşılmasında büyük önem taşımaktadır. Bu sebeple çalışmanın bu bölümünde kentin MS IV. yüzyıldan terk edildiği döneme kadar olan süreç içindeki seramik buluntuları genel olarak tanıtılacak ve Geç Antik Çağ Kibyrası'nın seramik üretimi öncül çalışmaların ışığında genel hatlarıyla değerlendirilecektir.

2. 3. 2. 3. 3. 1. Ampullalar

Ampullalar genellikle pişmiş toprak, cam veya metalden kalıba döküm tekniğiyle yapılarak dini amaçla kullanılan minyatür kaplardır¹⁰³⁶. Kutsallığın (*eulogia*) kutsal bir

¹⁰³² Kazı ve yüzey araştırmalarına ait raporlar için bkz.: Ekinci vd. 2007, 24; Ekinci vd. 2008, 39-40; Özüdoğru-Dökü 2012, 48-49; Özüdoğru-Dökü 2013a, 161; Özüdoğru-Dökü 2013b, 51. Ayrıca bkz.: Acar 2021; Akgül Özarslan 2015, 190; Özüdoğru-Dündar 2007, 147; Özüdoğru 2020, 409-410, 412; Uygun-Dökü 2008, 133-134.

¹⁰³³ Kibyra yerel üretim seramikleri (MÖ III. ve MS III. yüzyıllar arasına ait seçilmiş form grupları) hakkındaki en güncel çalışmalar, Gülnaz Acar tarafından Akdeniz Üniversitesi'nde yakın zamanda tamamlanan doktora tez çalışması kapsamında değerlendirilmiştir. Detaylı bilgi için bkz.: Acar 2021.

¹⁰³⁴ Kibyra Hellenistik ve Roma İmparatorluk Dönemi seramik üretimi hakkındaki en güncel ve kapsamlı bilgiler için bkz.: Özüdoğru 2020, 409-412.

¹⁰³⁵ Özüdoğru 2018b, 40, Fig. 33, 38-41; Özüdoğru 2020, 577-578.

Bu form gruplarından yalnızca unguentarium ve kandillerin kent içi üretimi kanıtlanmıştır. Üretim faaliyetleri ilerleyen başlıklarda detayları ile ele alınacaktır.

¹⁰³⁶ Aydın 2013, 439; Nicholson 2018, 1195; Reygers 1937, 657.

kişi, yer veya madde ile temas yoluyla aktarılabilir olduğu düşüncesinin¹⁰³⁷ bir ürünü olan ampullalar; inançlıların ziyaret ettikleri Kudüs, Abu Mina, Qal'at Sem'an ve Ephesos gibi hac merkezlerinden¹⁰³⁸ ritüelin bir parçası olarak getirilmekteydiler. Hac görevini tamamlayan kişiler ziyaret mekânlarındaki kutsal saydıkları ve koruyucu-iyileştirici özellikleri olduğuna inandıkları yağ, toprak veya su ile doldurdıkları bu şişecikleri yanlarında taşımışlardır. Aynı zamanda Doğu Akdeniz'in dindar gezginleri bu hac şişelerini apotropaik anlamları dolayısıyla muhtemelen evlerinde amulet olarak da kullanmışlardır¹⁰³⁹. Boyunda taşınması için gövde üzerindeki omuz bölümünün iki yanında birer ip deliği ya da küçük kulakçıkları olan yassı, yuvarlak veya oval formlu ampullaların her iki yüzünde aziz ve azizeler, kutsal mekânlar ve Hıristiyan inancı ile alakalı çok çeşitli dinsel semboller yer almaktadır¹⁰⁴⁰. Bu bezemeler hem ampullaların buldukları kentlerin dinsel kimliğini ifade etmeleri hem de Hıristiyan inancının önemli karakterlerini ve olaylarını somutlaştırmaları açısından önem taşımaktadır. Ancak çeşitli koleksiyonlarda yer alan ve bugüne kadar kazılarla ele geçirilen ampullalara bakıldığında üzerindeki betimlemelerde içlerinde taşınan yağ, su ya da toprak gibi maddeler ile gerçekleştirilen Hıristiyan ritüelleri ve mucizeleri ile ilişkili sahnelerin yer almadığı görülmektedir ve bu durumun sebebinin ampullaların kiliselerdeki resim programları gibi anlatıcı rolünün bulunmamasından kaynaklı olduğu düşünülmektedir¹⁰⁴¹.

Dolayısıyla bu şişecikler hem kullanım amacı hem de içinde taşıdıkları nedeniyle daha çok manevi değere sahiptir ve bu nedenle de üzerinde mucizelere aracılık eden kutsal kişilere ya da sembollere yer verilmiş ve İncil sahnelerinden de genellikle hac görevine atıfta bulunan anlatılar tercih edilmiştir¹⁰⁴². Örneğin; Kudüs'e Giriş ve Beytüllahim'e Yolculuk sahneleri hac yolculuğuna atıfta bulunurken Aziz Petrus'un İsa tarafından boğulmaktan kurtarıldığı anlatının betimi, hacıların denizdeki yolculukları sırasında yolculuk endişelerine karşı onları koruması amacına hizmet etmiştir¹⁰⁴³. Kudüs'te yer alan Kutsal Mezar Kilisesi'nin mimari detaylarının betimlendiği örnekler ise hem yapılan mezar ziyaretlerini hem de ölüme karşı zafer temasını hatırlatmaktadır¹⁰⁴⁴.

¹⁰³⁷ Vikan 1982, 13-17.

¹⁰³⁸ Hac merkezleri hakkındaki detaylı bilgi için bkz.: Foss 2002, 129-51.

¹⁰³⁹ Leclercq 1924, 172; Reygers 1937, 658.

¹⁰⁴⁰ Şimşek-Duman 2007, 77.

¹⁰⁴¹ Öztaşkın 2020, 183.

¹⁰⁴² Öztaşkın 2020, 183.

¹⁰⁴³ Katsioti-Mastrochristos 2018, 86; Öztaşkın 2020, 183; Vikan 1982, 61-62.

¹⁰⁴⁴ Griffing 1938, Fig. 21.

Araştırmacılar diğer çanak-çömlek gruplarından farklı olarak faydacı nesnelere yerine kutsal özellikleri bulunan bu ampullaları ikonografik ve form özelliklerine dayandırarak Küçük Asya (Asia Minor)¹⁰⁴⁵ ve Mısır tipi (Menas)¹⁰⁴⁶ olmak üzere iki farklı grupta değerlendirilmişlerdir.

Mısır tipi ampullalar standartlaştırılmış bir ikonografi sergilerken Küçük Asya tipindekiler geniş bezeme repertuarını ortaya koymaktadır. Mısır tipindekiler genellikle yerel azizler, gemiler ve iki yanında deve ile betimlenen orans pozisyonundaki Aziz Menas dahil olmak üzere kısıtlı bir ikonografik çeşitlilik göstermektedir¹⁰⁴⁷. Küçük Asya tipindeki ampullalarda ise sonsuz sayıda kombinasyon oluşturabilecek bezeme stili ve kalıp çeşitliliği vardır. Metzger, Louvre koleksiyonundaki Asya tipi ampullaları temel olarak 10 ikonografik kategoriden bahsetmektedir¹⁰⁴⁸. Bunlar; haçlar, azizler ve İncil yazarları, atlılar, büstler, bitkisel ve geometrik motifler, deniz kabukları ve hayvanlardır.

Geç Antik Çağ ve Bizans Dönemi'ne tarihlendirilen ampullalar, ikonografik özelliklerinin yanı sıra başlıca iki farklı form tipine sahiptirler¹⁰⁴⁹:

Birinci gruptakiler yassı ve oval gövdeli, ince ağız kenarlı, kısa-silindirik boyunlu ve gövdenin omuz kısmında iki küçük ip deliği ya da gövdeye eklenmiş iki kulakçıklıdır¹⁰⁵⁰. Bu form tipindeki ampullaların yükseklikleri 4.5-7.5 cm., genişlikleri ise 3-6 cm. arasında değişmektedir. Bu gruptaki ampullaların yoğun mika katkılı hamurları devetüyü renginin, astarları ise kiremit kırmızısının, kırmızı-kahve ve

¹⁰⁴⁵ Küçük Asya ampullaları MS IV. ve VII. yüzyıllar arasına tarihlendirilmiştir. Anadolu'da ampullaların üretim merkezleri kesin olarak belirlenememekle birlikte büyük çoğunluğunun Ephesos'taki yerel atölyelerde üretildiği ve buradan diğer bölgelere dağıtıldığı kabul edilir. Yine çok sayıda ampullanın ele geçirildiği Smyrna, Hierapolis ve Laodikeia gibi kentlerin de yerel üretim gerçekleştirdikleri bilinmektedir. D'Andria 2001, 112-113; Griffing 1938, 277; Ladstätter 2011, 15; Şimşek-Bahadır 2007, 10; Şimşek-Yener 2018, 225; Vikan 1998, 240.

¹⁰⁴⁶ Menas ampullaları; MS IV. ve IX. yüzyıllar arasında özellikle İskenderiye'nin güneybatısındaki Aziz Menas Tapınağı olan Abu Mina'da ve atölye bölgesi olan Kom-el Dikka'da fabrikasyon tarzında üretilmiştir. Detaylı bilgiler için bkz.: Anderson 2007; Bangert 2007; Haas 1997, 194; Kaufmann 1910; Kiss 1989; Şimşek-Duman 2007, 76.

¹⁰⁴⁷ Anderson 2007, 225.

¹⁰⁴⁸ Metzger 1981.

¹⁰⁴⁹ Şimşek ve Duman 2007 yılında Laodikeia'da açığa çıkartılan ampullaları değerlendirdikleri çalışmada, ampullaları form özelliklerine göre iki grup altında ele almışlardır. Bu yaklaşım; Anadolu kökenli tüm ampullalar için genelleştirilebileceği kabul edilerek Aydın tarafından İzmir Arkeoloji Müzesi, Tarih ve Sanat Müzesi ile Marmaris Müzesi'ndeki ampullaların ele alındığı çalışmalarda tercih edilmiştir. Kıbyra ampulları da bu örnek tipoloji çalışmalarının ışığında benzer bir yaklaşımla incelenecektir. Ampullaların boyutları, formları ve yüzlerindeki betimlemeleri göz önüne alınarak gruplandırıldığı bu tipolojinin detayları için bkz.: Şimşek-Duman 2007; Aydın 2013; Aydın 2015a.

¹⁰⁵⁰ Şimşek-Duman 2007, 77; Aydın 2013, 439; Aydın 2015a; 491. Omzunda ip deliği yer alan ampullaların genellikle Batı Anadolu ve Suriye'de üretildiği kabul edilmektedir. Griffing 1938, 277 vd.; Reygers 1937, 659-661.

devetüyünün açık-koyu tonlarındadır¹⁰⁵¹. Hamurlarının sık dokulu yapısı sebebiyle kaliteli ve pürüzsüz bir yüzeye sahiplerdir.

İkinci form tipindekilerin ise birinci formdakilerden farklı olarak yükseklikleri 3-3.5 cm. ve genişlikleri 2.5-3 cm. arasında değişmektedir. Cidarları kalın, gövde formları yassı ve yuvarlak (matara) olan ampullaların ağızları ince kenarlı, boyunları kısa ve boyunda taşınması için gövde üzerindeki omuz kısımlarında iki adet ip deliği ya da kulakçıklar yer almaktadır¹⁰⁵². Bu ampullaların mika katkılı hamurları genellikle açık devetüyü ve kiremit kırmızısı rengindedir; astarları ise kiremit kırmızısının tonlarındadır¹⁰⁵³.

Kibyra'da 2006 yılından beri süregelen arkeolojik kazılar ile 5 adet pişmiş topraktan yapılmış ampulla açığa çıkartılmıştır¹⁰⁵⁴. Bu ampullaların üçü odeion önünde konumlanan geç dönem işlik alanında, biri agora II. terasında ve diğeri de henüz kazı çalışmalarına yeni başlanan ve kuzey yamaçtaki "1 No.lu Mekân" olarak isimlendirilen alanda ele geçirilmiştir. Kibyra ampullaları; formları, boyutları ve ikonografileri göz önünde bulundurularak yukarıda detayları ile ele alınan iki grup altında değerlendirilecektir.

Tip 1 (1-4 No.lu Ampullalar)

Bu grupta geç dönem işlik alanı ve kuzey yamaçtaki 1 no.lu mekânda bulunan dört adet ampulla yer almaktadır. Yükseklikler 6-7 cm. ve genişlikleri 3-4.5 cm. arasında değişmektedir. Ağız kısmı korunabilen örneklerden anlaşıldığı üzere ince kenarlı, boyunları kısa ve silindirik, gövdeleri ise yassılaştırılmış ovaldir. Tip 1'e ait iki ampullanın omuz kısmında gövdeye eklenmiş kulakçıklar üzerinde ip delikleri yer alırken diğeri iki örnekte ip delikleri gövde üzerinde iki yanda açılmıştır. Bu tipe ait ampullaların hamur ve astar özellikleri de benzerdir. Mika katkılı ve sık dokulu hamurları kırmızı ve kiremit rengi; astarları ise kırmızı ve kahverengi tonlarındadır. Ampullaların her iki yüzünde de Hıristiyanlıkla ilgili çeşitli motifler ve figürlere yer verilmiştir.

¹⁰⁵¹ Şimşek-Duman 2007, 77; Aydın 2013, 439; Aydın 2015a; 491.

¹⁰⁵² Şimşek-Duman 2007, 80-81; Aydın 2013, 440; Aydın 2015a; 491.

¹⁰⁵³ Şimşek-Duman 2007, 80; Aydın 2013, 440; Aydın 2015a; 491.

¹⁰⁵⁴ Kibyra'da pişmiş toprak ampullaların yanı sıra az sayıda kurşun ampulla da bulunmuştur. Bunlar yoğun deformasyonları sebebi ile ikonografik ve tipolojik olarak değerlendirilmeye elverişli olmasalar da her iki yüzünde, silik olmasına rağmen daire şeklindeki bir çerçeve içinde üzüm salkımları ve yapraklardan oluşan bir bezeme ve orta üst bölümde de bir haç motifi görülmektedir. Bu özellikleriyle kurşun ampulla MS VI. yüzyıla tarihlenen Monza grubuna benzemektedir. Kurşun ampullalar hakkındaki genel bilgiler için bkz.: Grabar 1958; Kibyra kurşun ampullaları için bkz.: Demirel 2013, A3-A4.

1. No.lu Ampulla (Levha 3/a)¹⁰⁵⁵: Odeionda (güney oda) açığa çıkarılan ampulla 6.9 cm. uzunluğunda ve 3.1 cm. genişliğindedir. Hamuru kırmızımsı sarı (7.5 YR 6/6) astarı ise kırmızı (2.5 YR 5/6) renklidir. Yoğun yüzey aşınmasına rağmen her iki yüzünde de yüzeyi çentik bezemeli bir bantla oluşturulmuş daire çerçeve¹⁰⁵⁶ içindeki Yunan haçı motifi ve etrafındaki küçük konsantrik daire bezemeleri görülmektedir. Çerçevenin etrafında, birkaç harfi dışında okunamayan Grekçe yazıt bulunmaktadır.

2. No.lu Ampulla (Levha 3/b)¹⁰⁵⁷; Kuzey yamaçtaki 1 no.lu mekânda ele geçirilen ampulla 6.3 cm uzunluğunda ve 4.4 cm. genişliğindedir. Hamur rengi kırmızımsı sarı (7.5 YR 6/6) ve astarı ise kırmızı (2.5 YR 5/6) renklidir. Boyun kısmında dikey tarama çizgiler, her iki yüzünde de merkezde kabartma olarak işlenmiş Yunan haç motifi vardır¹⁰⁵⁸. Haç motifinin kollarının her iki ucu loplu yapılmış, kabın tüm yüzeyi farklı boyutlarda konsantrik daireler ile doldurulmuştur. Bu özellikleri ile ampulla Alexandria örneklerini anımsatmaktadır.

3. No.lu Ampulla (Levha 3/c)¹⁰⁵⁹; Odeion geç dönem işlik alanında açığa çıkarılan ampullanın uzunluğu 6.9 cm., genişliği ise 4.3 cm.dir. Hamur rengi açık kırmızı (2.5 YR 7/6) ve astarı da kırmızının açık tonlarındadır (2.5 YR 6/8). Boyun kısmı enlemesine yiv bezemelidir, her iki yüzünde de yüzeyi nokta bezemeli bantla oluşturulmuş daire çerçeve içerisinde kabartma Yunan haçı motifi vardır. Çerçevenin etrafına da çepeçevre küçük konsantrik daireler işlenmiştir.

4. No.lu Ampulla (Levha 3/d)¹⁰⁶⁰; Odeion geç dönem işlik alanında bulunan ampulla kaliteli bir işçiliğe sahiptir. Korunan yüksekliği 5.9 cm. ve genişliği ise 4.4 cm.dir. Hamur ve astar rengi kırmızımsı sarıdır (5 YR 6/6). Diğerlerinden farklı olarak iki yüzüne de ikonografik sahne işlenmiştir. A yüzünde, profilden betimlenmiş sağa doğru hareket etmekte olan bir at üzerinde oturan figür, belden üst kısmı cepheden alt kısmı ise profilden betimlenmiştir. Figürün sırtında kılıç ya da asa benzeri bir nesne yer almaktadır. Başının etrafında nokta bezeklerden oluşan saçları ile iri gözleri dairesel çizgilerle, ağız ve burun ise stilize çizgilerle belirtilmiştir. Elbisesinin göğüs ve bacak

¹⁰⁵⁵ Benzerleri için bkz.: Aydın 2015a, Fig. 12; Katsioti-Mastrochristos 2018, Fig. 5.

¹⁰⁵⁶ Etrafında dairesel çerçeve olan haç figürü örnekleri için bkz.: Metzger 1981, Fig. 32; 85-8, Fig. 44-49.51; 92-93, Fig. 58.60; 99-101, Fig. 72-73-75-77; 118-121, Fig. 111-113-122; Şimşek-Duman 2007: 17-18, No. 14-17, 28-29, Fig. 24-31.

¹⁰⁵⁷ Benzerleri için bkz.: Griffing 1938, Fig. 22; Robert 1978, 460.

¹⁰⁵⁸ Etrafında dairesel çerçeve olmayan serbest haç figürü örnekleri için bkz.: Metzger 1981, 101, Fig. 76-77, 118 Fig. 110-111; Robert 1984, 459-460, Fig. 2; Şimşek-Duman 2007, 19, No. 20, Fig. 34-35.

¹⁰⁵⁹ Buora vd. 2015, 290, Fig I-18; Griffing 1938, Fig. 23.

¹⁰⁶⁰ Buora vd. 2015, 290, Fig I-6; Maeir-Strauss 1995, Fig. 1; Robert 1978, Fig. 8-9; Şimşek-Yener 2018, Kat. No. 3.

üzerindeki kıvrımları ile atının vücut ve yelesinin ayrıntıları da basit çizgilerle tasvir edilmiştir. B yüzünde, profilden sağa hareket halindeki bir eşeğin üzerinde başı örtülü bir kadın figürü tümüyle cepheden betimlenmiştir.

Kibyra 4 No.lu ampulla ikonografik olarak Metzger tarafından “binici grubu” olarak sınıflandırılan tipin özelliklerini taşımaktadır¹⁰⁶¹. Bu grubun bazı örnekleri, sağ el kaldırılmış ve balta taşır pozisyonda¹⁰⁶² veya sadece ata binen erkek figürü¹⁰⁶³ ile temsil edilirken çoğu Kibyra’daki örnek ile aynı kompozisyonda tasvir edilmiştir. Bu ikonografîye sahip ampullalar hakkında yapılan çalışmalarda Yusuf ve Meryem’in¹⁰⁶⁴ Mısır’a Kaçışı’nın¹⁰⁶⁵ betimlendiğini öne sürülmüştür¹⁰⁶⁶.

*Tip 2*¹⁰⁶⁷

Bu grupta şu an için, agora II. terastan ele geçirilen tek bir örnek yer almaktadır (Levha 3/e). Tip 1’in aksine daha küçük boyutlu olan ampullanın yüksekliği 3.3 cm., genişliği ise 2.8 cm.dir. İnce ağız kenarlı, kısa ve silindirik boyunlu ampullanın cidarı kalın ve yassı gövdesi yuvarlak (matara) formudur. Mika katkılı ve sık dokulu hamuru kırmızımsı sarı (5 YR 6/8) ve astarı da sarımsı kırmızıdır (5 YR 5/6). Gövde üstünde omuzda her iki yanda birer ip deliği bulunur. Kabın iki yüzeyinde de ip deliklerinde kesintiye uğrayan yüzeyi çentik bezemeli bir daire çerçeve içerisinde Yunan haçı motifi yer almıştır.

Geç Antik Çağ’da dini, kültürel ve ticari konumunu koruyan Kibyra’da bulunan bu ampullalar; Erken Hıristiyan sanatı, ikonografisi ve hac rotaları hakkında önemli veriler sunmaktadır. XIX. ve XX. yüzyıllarda ampullalar üzerine gerçekleştirilen çalışmalarda buluntu yerleri ve hac merkezleri dikkate alınarak üretim merkezleri belirlenmeye çalışılmıştır. Örneğin “binici grubu” Meryem ikonografisine sahip olduğu ve en fazla Ephesos’ta ele geçirildiği için, aynı zamanda buradaki Meryem Ana Kilisesi’nin de varlığı kanıt gösterilerek üretim merkezinin Ephesos olduğu ve kutsal

¹⁰⁶¹ Metzger 1981, 18–19, No. 98-103.

¹⁰⁶² Maeir-Strauss 1995, 237–239, Fig. 1, Pl. XXXV-b; Robert 1978, Fig.12.

¹⁰⁶³ Anderson 2004, 83, Fig. 3; Robert 1978, Fig.10-11.

¹⁰⁶⁴ Meryem’in hayatından bir sahne taşıyan ampullaların çoğunun İzmir ve çevresinden ele geçirilmiş olması nedeniyle bu ampullaların, Ephesos kentindeki Meryem Ana Tapınağı’nda üretildiği öne sürülmektedir. Maeir-Strauss 1995, 241.

¹⁰⁶⁵ Robert 1984, 464-67; Wulff 1909, 264.

¹⁰⁶⁶ Bazı araştırmacılar bu iki figürü aynı zamanda varış yerlerine giden hacılar olarak yorumlamaktadırlar. Broneer 1932, 48; Vikan 1991, 84-85.

¹⁰⁶⁷ Benzerleri için bkz.: Anderson 2005, Kat. No. 4; Aydın 2015a, Fig. 10; Buora vd. 2015, 290, Fig I-12,13,14; Dalton 1901, 908; Imperiale 2016, Fig. 6-7; Söğüt 2018, Fig. 16; Şimşek-Duman 2007, Fig. 24-26.

topraklarda bulunan benzer konulu ampullaların Anadolu topraklarından gelen hacılar tarafından buraya getirildiği düşünülmüştür. Aynı şekilde İncil yazarları (Evangelist) tipine ait olan ampullalar da Aziz Ioannes Kilisesi sebebi ile Ephesos üretim merkezli olarak değerlendirilmiştir. Ancak gelişen teknolojik imkânlar ile birlikte kentlerde ele geçirilen seramik eserlerin mineralojik ve kimyasal analizlerinin yapılması ve kent içindeki seramik üretim atölyelerinin de kazı çalışmaları ile açığa çıkarılması sonucunda yeni ampulla üretim atölyeleri tespit edilebilmiştir. Bu bağlamda yakın bölgede Geç Antik Çağ'da Hıristiyanlık için önemini koruyarak parlayan Laodikeia, Hierapolis ve Tripolis gibi kentlerde de ampulla üretiminin yerel atölyeler tarafından gerçekleştirildiği anlaşılabilmiştir¹⁰⁶⁸. Dolayısıyla Kibyra'da bulunan ampullalar kentte kutsal toprakları veya hac merkezlerini ziyaret eden hacıların varlığını ispatlamanın ötesinde bir anlam taşımaktadır. Burada ele alınması gereken en önemli konu Kibyra'da Hellenistik Dönem'den itibaren varlığı bilinen ve Geç Antik Çağ'da da hız kesmeden üretime devam etmiş olan, kentin ticaret kaynağı halindeki seramik atölyelerinin ampulla üretimi yapıp yapmadığıdır. Ancak seramik atölyeleri alanındaki kısıtlı çalışmalar henüz bu konuda net söylemlere fırsat sağlayabilecek kapsamda değildir. Dolayısıyla kentte bugüne kadar hem ampulla kalıp örneği ele geçmemiş olması hem de seramik teknolojileri açısından değerlendirilebilecek kadar yoğun sayıda ampullanın henüz bulunamamış olması böyle bir ticari üretimin bahsine imkân sağlamamaktadır.

Söz konusu form ve ikonografilere sahip, üretim yerleri hala tartışma konusu olan ampullaların tarihlenmesi konusunda da araştırmacılar tarafından farklı öneriler ileri sürülmektedir. Bu bağlamda bölgesel olarak değerlendirildiğinde; Hanfmann'ın Sardis ampullarını MS V. yüzyıl ortalarına¹⁰⁶⁹, Şimşek, Duman ve Yener'in tip 1'e¹⁰⁷⁰ ait Laodikeia ampullarını MS IV. yüzyıl sonu ile V. yüzyıl arasına, tip 2'ye ait ampullaları ise MS VI. yüzyılın başı ile VII. yüzyılın başı arasına¹⁰⁷¹, Duman'ın Tripolis ampullarını MS V.-VI. yüzyıllara¹⁰⁷², Leo Imperiale'nin Hierapolis ampullarını MS V.-VII. yüzyıllara¹⁰⁷³ ve Söğüt'ün ise tip 2'ye ait ampullaları MS VI.-VII. yüzyıllara tarihlendirdiği görülmektedir.

¹⁰⁶⁸ Duman 2018, 357; Ferrero 1987, 132; Şimşek-Duman 2007, 81-82.

¹⁰⁶⁹ Hanfmann 1985, 425-426.

¹⁰⁷⁰ Bazı araştırmacılar da formlarına göre tarihlendirme yaparak yassı oval formulu gövdeye sahip tip 1'e ait ampullaların MS V.-VI. yüzyıla tarihlendiklerini kabul etmektedirler. Stiegemann 2001, 198; Wamser-Zahlhaas 1998, 102.104; Wulff 1909, 264-265.

¹⁰⁷¹ Şimşek-Bilgin 2018: 178; Şimşek-Duman 2007; Şimşek-Yener 2018, 224-225.

¹⁰⁷² Duman 2018, 352-353-357.

¹⁰⁷³ Imperiale 2016, 666.

Bu veriler ışığında Kibyra ampullaları kronolojik olarak ele alındığında tip 1 grubuna dahil olanların hem form ve figür detayları hem de benzer örnekleri ışığında, tip 2 grubundaki ampullaya göre daha erken tarihli oldukları ifade edilebilir. Ayrıca tip 1 grubuna ait 2 no.lu ampulla kuzey yamaçtaki 1 no.lu mekânda; MS 316-317 yıllarına tarihlenen İmparator I. Constantinus ve MS 337-340 yıllarına tarihlenen İmparator II. Constantinus sikkeleri ile aynı katmandan ele geçmiştir. Stratigrafinin izlenebildiği diğer örnekler ise 3 ve 4 no.lu ampullalardır. Odeion geç dönem işlikleri alanında bulunan 3 no.lu ampulla MS 527-565 yıllarına tarihlendirilen İmparator I. Iustinianus sikkesi ve 4 no.lu ampulla ise MS 375-395 yıllarına tarihlenen I. Theodosius sikkesi ile aynı mekânda açığa çıkartılmıştır. Bu veriler ışığında tip 1'e ait ampullalar sadece form ve ikonografik olarak benzer örnekler ile değil, buldukları alandaki katman buluntularıyla da değerlendirildiğinde MS IV. yüzyıl sonu ile VI. yüzyıl başlarına tarihlendirilebilir. Tip 2'ye ait tek ampulla ise stratigrafisinin dağınık olması sebebi ile ancak benzer örnekleri dikkate alınarak değerlendirilebilir. Bu tipe ait ampullaların Batı Anadolu'da benzer örneklerinin neredeyse tamamının MS VI.-VII. yüzyıllara tarihlendirilmesinden dolayı, Kibyra'daki tip 2'ye ait ampullayı da aynı tarih aralığı içerisine yerleştirmek yanlış olmayacaktır.

2. 3. 2. 3. 3. 2. Unguentariumlar

MS V. yüzyıl içlerinden itibaren kentteki seramik üretimi ile ilişkili en kapsamlı sonuçlara, kentin seramik repertuarının en yoğun grubunu oluşturan Geç Antik Çağ unguentariumları aracılığıyla ulaşılmaktadır¹⁰⁷⁴.

Tanım ve Tipoloji

En erken örnekleri ile Erken Hellenistik Dönem'de karşılaşılan unguentariumlar, günlük kullanımın yanı sıra genellikle cenaze törenleri ile ilişkili olarak nekropol alanlarında açığa çıkartılmıştır¹⁰⁷⁵. İğ formu bu Hellenistik Dönem unguentariumları Roma Dönemi'nde torba formunu almışlar ve Geç Antik Çağ ile hem form hem de işlev olarak oldukça farklılaşmışlardır¹⁰⁷⁶. MÖ IV. yüzyıl ile MS VII. yüzyıl arasında,

¹⁰⁷⁴ Kibyra Geç Antik Çağ unguentariumları ile ilgili yapılan daha önceki bilimsel çalışmalar için bkz.: Akgül Özarslan 2015; Japp 2005, 239, Abb. 6; Japp 2009, 102-103, 116-119; Özüdoğru-Dündar 2007; Özüdoğru 2018b, 41-43; Özüdoğru 2020, 412-414, 578-580.

¹⁰⁷⁵ Erken dönem unguentariumlarına genel bir bakış için bkz.: Anderson-Stojanovic 1987; Kotitsa 1998, 153 vd.; Rotroff 2006, 15; Tompson 1934, 470.

¹⁰⁷⁶ Hayes 1971, 243-248; Şimşek-Duman 2007, 286.

Filistin'den İspanya'ya kadar tüm Akdeniz havzasında yaygın olarak kullanılan unguentariumları Geç Antik-Erken Bizans dönemleri için araştırmaya sunan ilk kişi Hayes olmuştur¹⁰⁷⁷. Hayes'in araştırmalarından önce küçük kulpsuz amphora¹⁰⁷⁸, şişecik¹⁰⁷⁹, küçük vazo¹⁰⁸⁰, şişe biçimli kap¹⁰⁸¹ ve ampulla¹⁰⁸² olarak çeşitli isimlendirmeleri bulunan bu kaplar; Hayes'in 1971 yılında yapmış olduğu çalışma ile Geç Antik Çağ unguentariumları olarak literatürdeki yerini almıştır¹⁰⁸³.

Hayes'in tanımladığı bu form tipinin nitelikli ve çok sayıdaki örnekleri Kibyra'da başta odeion çevresindeki geç dönem seramik işliklerinin bulunduğu alanlarda olmak üzere kentteki diğer yapılar ve meydanlardaki kazılarda açığa çıkartılmıştır. Kentin seramik eser koleksiyonunda şu an için 12 bini aşkın tüm ve tüme yakın ile dip parçalarından oluşan Geç Antik Çağ unguentariumu bulunmaktadır (Figür 186-187)¹⁰⁸⁴.

Bu unguentariumlar form olarak; hafif dışa çekik ve ince yuvarlak kenara sahip ağızlı, silindir formlu ve kısa içbükey boyunlu ve boyundan gövdeye geçişin ince bir boğumlu silme ile sağlandığı, ardından aşağıya doğru hafifçe genişleyen ve gövdenin yarısından sonra alta doğru daralan iç (fusiform) biçimli gövdeye sahiptir. Yükseklikleri ise yaklaşık 18-20 cm.dir, bazı örneklerde 30-35 cm.ye kadar uzadığı görülmektedir. Bu farklı boyutlardaki unguentariumların kapasiteleri ise en küçük varyantlarda 30 ml., orta boylarda yaklaşık 100-130 ml. ve daha büyük boyutlularda ise 170-180 ml. arasında değişmektedir¹⁰⁸⁵. Kalın ve sağlam yapılarıyla dikkat çeken unguentariumların çoğunlukla iç yüzeylerinde ve bazen de dış yüzeylerinde kapların çömlekçi çarkında imal edildiğini gösteren yivler bulunmaktadır¹⁰⁸⁶.

Kaidesiz, düztabanlı olan Geç Antik Çağ unguentariumlarının tabanı üstünde durması amaçlanmamıştır, boyutlarından da anlaşılacağı üzere elde tutmaya uygun şekilde tasarlanmışlardır. Hatta kapların boyun kısmındaki ince profilin sebebinin, tabanları üzerinde duramayan bu kapların, bir iple elbiseye tutturulması için yapıldığı

¹⁰⁷⁷ Anderson-Stojanović 1987, 106; Forti 1962, 143-155; Hayes 1971, 243; Hellström 1965, 23; Khairy 1980, 85-91; Rotroff 1984, 258; Thompson 1934, 472-474.

¹⁰⁷⁸ Sieglin-Pagenstecher 1913, 165.

¹⁰⁷⁹ Orsi 1915, 202.

¹⁰⁸⁰ Clerc-D'agnel 1944, 82.

¹⁰⁸¹ Stevenson 1947, 113.

¹⁰⁸² Lochner vd. 2005, 647; Mincev 1992, 126-136.

¹⁰⁸³ Hayes 1968, 212 vd.

¹⁰⁸⁴ Özüdoğru 2018b, 41; Özüdoğru 2020, 412, 578. 2022 yılı itibariyle unguentariumların değişen sayısal verileri, Kibyra Kazı Başkanı Doç. Dr. Şükrü Özüdoğru ile gerçekleştirilen özel görüşmeye istinaden güncellenmiştir. Güncellenen verileri aktarmama izin verdiği için kendilerine teşekkürlerimi sunarım.

¹⁰⁸⁵ Metaxas 2005, 71.

¹⁰⁸⁶ Diederichs 1980, 47, Lev. 16-17, No. 171; Lochner vd. 2005, 654, Fig. 2, No. 1-5.

düşünülmektedir¹⁰⁸⁷. Böylelikle boyunda yer alan bu profil ipin kaymasını engellemektir¹⁰⁸⁸.

İçinde muhafaza edilen ürünün akmaması için kapak fonksiyonu gören küçük bir tıpa kullanılmaktadır¹⁰⁸⁹. Hatta bazı kentlerde gerçekleştirilen çalışmalarda bu amaca hizmet eden pişmiş toprak tıplar da bulunmuştur. Kibyra'da tespit edilen ve çapları 1.5 cm. ile 2.00 cm. arasında değişen yaklaşık 1000 adeti aşkın unguentarium tıpası Geç Antik Çağ unguentariumları için bu alandaki önemli verilerden biri olmuştur (Figür 188)¹⁰⁹⁰. Bu pul formlu tıpların basitçe elle şekillendirildiği üstündeki parmak izlerinden açıkça anlaşılmaktadır.

Kibyra'da ele geçirilen unguentariumlar, yukarıdaki form tanımına uygun şekilde kendi içinde biçimsel ve yapısal açıdan farklılıklar barındırmaktadır¹⁰⁹¹. Biçimsel farklılıklar unguentariumların dip kısmı ile alakalıdır. Bu bağlamda unguentariumlar, sivri ve düz dip ile bitenler olmak üzere iki grup altında incelenebilirler (Figür 189-190). Benzer şekilde Şimşek ve Duman 2007 yılında yayınladıkları çalışmada¹⁰⁹² unguentariumları form özelliklerine göre düz ve sivri dipli olmak üzere iki kategoride değerlendirmiştir¹⁰⁹³. Bu çalışmada incelenen düz dipli unguentariumlar; ince cidarlıdır, boyun kısmından gövdeye doğru hafifçe genişlemekte ve gövdenin alt kısmında yine hafif daralarak düz dipli bir tabanla son bulmaktadırlar¹⁰⁹⁴. Sivri dipli unguentariumlar ise kalın cidarlıdır, gövdeden tabana doğru keskin şekilde daralan form özelliği göstermektedirler ve bazı örneklerin tabanlarının sivri veya yuvarlatılmış olduğu tespit

¹⁰⁸⁷ Anderson-Stojanović 1987, 114; Dusenbery 1998, 799; Şimşek-Duman 2007, 287.

¹⁰⁸⁸ Şimşek-Duman 2007, 287.

¹⁰⁸⁹ Bazı araştırmacılar kilden yapılmış bu tıpların, kapların içindeki sıvıların sızmasını tam olarak engelleyemeyeceği için kumaş gibi malzemelerle destekleneceğini, ayrıca ahşap gibi farklı malzemelerin de tıpa olarak kullanıldığını ifade etmektedirler. Bunun yanı sıra bazı araştırmacılar tıpların zift benzeri yapıştırıcı özelliği olan bir madde ile kaba yapıştırıldığını ve içindeki malzemenin ancak kabın kırılması suretiyle kullanılabilceğini ileri sürmekte ve kazılarda unguentariumların çoğunun kırık parçalar halinde ele geçirilmiş olmasını da bu görüş ile açıklamaktadırlar. Fırat 2003, 91-95, Lev. LXVII, Res. 1; Mincev 1992, 134; Şimşek-Duman 2007, 289; Türker 2005, 313.

¹⁰⁹⁰ Akgül Özarslan 2015, 194, Şek. 4; Özudoğru 2018b, 41; Özudoğru 2020, 412, 578.

¹⁰⁹¹ İlk kez Riley 1975 yılında İsrail kıyılarındaki Caesarea Hipodromu'nda bulunan Geç Antik Çağ unguentariumlarını pişirme tiplerine ve hamur özelliklerine göre A ve B grubu olmak üzere iki kategoride incelemiştir; Tip A unguentariumları daha az pişirilmiş, kahverengi (5YR 5/6) ve yoğun mika katkılı, Tip B'yi ise genellikle çok pişirilmiş, sert ve pembemsi kırmızı (2.5YR 5/6) bir hamur dokusuna sahip olarak değerlendirmiştir. Detaylı bilgi için bkz.: Riley 1979.

¹⁰⁹² Şimşek-Duman 2007, Düz dipli unguentariumlar: 287-291, Res. 3, 19; Sivri dipli unguentariumlar: 291-294, Res. 5, 20.

¹⁰⁹³ Özdilek, Andriake; Kaya, Bathonea; Degeest vd., Sagalassos; Aydın, Olba unguentariumlarını benzer şekilde düz ve sivri dipli olarak iki grupta değerlendirmişlerdir. İlgili çalışmalar için bkz.: Aydın 2019b; Degeest vd. 1999; Kaya 2017; Özdilek 2016.

¹⁰⁹⁴ Şimşek-Duman 2007, 287-288.

edilmiştir¹⁰⁹⁵. Şimşek ve Duman, sivri dipli örneklerin bazılarında gövdenin alt kısmında kaideye yakın bölümde damga baskı görülmesi sebebiyle bu grubu oluşturan unguentariumları damgasız ve damgalı olmak üzere iki grupta değerlendirmişlerdir¹⁰⁹⁶.

Özüdoğru ve Dündar da 2007 yılında Kibyra’da bulunan unguentariumları ilk kez bilimsel bir yayınlara ele aldıkları çalışmada hamur rengine göre Tip 1, 2 ve 3 olmak üzere üç kategori belirlemişlerdir¹⁰⁹⁷. Tip 1 grubuna ait olanlar kırmızımsı sarı renkli, Tip 2 sarımsı kırmızı ve Tip 3 gri hamurlu örnekler olarak sınıflandırılmıştır. Ayrıca bu her üç gruptaki unguentariumları, Şimşek ve Duman’ın çalışmasında olduğu gibi düz ya da sivri dip olmak üzere iki farklı dip formunu temel alarak değerlendirmişlerdir¹⁰⁹⁸.

2007 yılından günümüze kadar kentte yürütülen çalışmalar sonucunda mevcut buluntu grubuna eklenen yeni unguentariumlarla da ispatlandığı üzere Kibyra Geç Antik Çağ unguentariumlarını bu örnek çalışmalar doğrultusunda düz ve sivri dipli olarak iki grup altında değerlendirmek oldukça makuldür. Aksi halde hamur rengine göre yapılacak olan tipolojik bir değerlendirme fırınlanma durumlarına göre hamur renginin farklılık göstermesi sebebi ile yanıltıcı olacaktır. Bu bağlamda Kibyra’daki düz dipli unguentariumların tipolojiye uygun şekilde boyundan gövdeye doğru genişlediği ve gövdenin alt kısmında itibaren daralarak düz dipli bir tabanla son bulduğu; sivri dipli unguentariumların ise gövdeden tabana doğru keskin şekilde daralarak sivri bir dip bittiği görülmektedir.

Genel olarak Geç Antik Çağ unguentariumlarının kil renginin ise pişirime bağlı olarak oldukça değişken olduğu gözlemlenmektedir¹⁰⁹⁹. Pembemsi veya kestane rengi, kırmızı, kahverengi, morumsu ve çelik gri tonlarının tümü yaygındır. Genellikle normalden biraz daha koyu renkli, benzer kilden seyreltilerek yapılan astara yarıya kadar daldırılan kabın alt kısmına doğru astar kayma akıntıları görülmektedir¹¹⁰⁰.

Bu genellemeler ışığında Kibyra Geç Antik Çağ unguentariumlarının iyi pişmiş, sert ve gözeneksiz hamur dokularının hemen hemen tüm örneklerde benzer olduğu ancak pişirmeden kaynaklı farklı hamur renklerine sahip oldukları tespit edilmiştir¹¹⁰¹. Hamur renklerinde; kırmızı, kırmızımsı sarı, kahverengi ve grinin tonlarına kadar geniş bir renk

¹⁰⁹⁵ Şimşek-Duman 2007, 291-292.

¹⁰⁹⁶ Şimşek-Duman 2007, 292-294.

¹⁰⁹⁷ Özüdoğru-Dündar 2007, 153.

¹⁰⁹⁸ Özüdoğru-Dündar 2007, 153.

¹⁰⁹⁹ İçinde değerli sıvılar taşındığı için nem kaçıışı ve sızdırmanın önlenmesi adına unguentariumlar çok yüksek derecelerde pişirilmektedir.

¹¹⁰⁰ Degeest vd. 1999, 248; Hayes 1971, 243; Metaxas 2005, 72.

¹¹⁰¹ Özüdoğru-Dündar 2007, 153.

yelpazesi hâkimdir¹¹⁰². Üretim hatalı unguentarium parçalarında ise pişirme kaynaklı form bozuklukları, hamur patlama ve yarılmaları gözlemlenmektedir (Figür 191).

Kullanım Amacı

Erken dönemlerde ölü hediyesi olarak karşılaşılan unguentariumlar Geç Antik Çağ ile birlikte Hellenistik Dönem’de olduğu gibi artık nekropollerde değil yapı kontekstleri içinde görülmeye başlanmıştır¹¹⁰³. Bu durum unguentariumların form olarak kısmen aynı kalsa da işlevsel olarak zaman içinde değiştiğini göstermesi açısından oldukça önemlidir. Buluntu merkezleri bağlamında değerlendirildiğinde başlıca kutsal su ve yağ taşımak gibi fonksiyonları olduğu ve genellikle hacılara hizmet için üretildikleri tartışma konusu haline gelmiş olan unguentariumlar için Hayes, birçok merkezde bulunan bu kapların sadece dinsel amaçla kullanılmadığını, kiliselerin yanı sıra evlerde de değerlendirilmek üzere çift amaca hizmet ettiklerini, dağıtım ve satışlarına ise kilisenin ne ölçüde katıldığı konusunun belirsiz olduğunu vurgulamaktadır¹¹⁰⁴. Öyle ki, Kıbyra unguentariumları seramik işliklerinin bulunduğu lokal bir alan dışında, sosyal hareketliliğin aktif olduğu agora, hamam ve Geç Antik Çağ’da farklı amaçlara hizmet eden stadionun çevresi gibi muhtelif konumlarda da çok sayıda ele geçirilerek bu görüşü doğrulamaktadır¹¹⁰⁵.

Hem kutsal işlevi olan hem de gündelik kullanıma hizmet eden unguentariumların olası içeriklerinin ise; değerli yağlar, kutsal su, parfüm¹¹⁰⁶, kozmetik ürünler¹¹⁰⁷, sakız¹¹⁰⁸, sirke¹¹⁰⁹, şarap¹¹¹⁰, reçine şarabı (retsina)¹¹¹¹, zeytinyağı¹¹¹², ilaç ve bitkisel yağların¹¹¹³ olduğu düşünülmektedir ve bazı kentlerde yapılan kimyasal analizler ile bu görüşler doğrulanmıştır¹¹¹⁴.

¹¹⁰² Hamur rengi tanımları için Munsell Soil Color Charts 2000 kullanılmıştır. Ayrıca detaylı bilgi için bkz.: Akgül Özarlan 2015, 198; Özüdoğru-Dündar 2007, 153-154.

¹¹⁰³ Hayes 1971, 247.

¹¹⁰⁴ Hayes 1971, 247.

¹¹⁰⁵ Özüdoğru 2018b, 41; Özüdoğru 2020, 412.

¹¹⁰⁶ Jones 1950, 171.

¹¹⁰⁷ Anderson-Stojanović 1987, 116.

¹¹⁰⁸ Hellström 1965, 24.

¹¹⁰⁹ Günay 1989, 3; Gürler 1994, 63.

¹¹¹⁰ Barag 1972, 24-26.

¹¹¹¹ Alcock 1980, 62.

¹¹¹² Rotroff 1997, 175.

¹¹¹³ Greenewalt vd. 1983, 182-183.

¹¹¹⁴ Bazı kimyasal analiz sonuçları için bkz.: Aydıngün vd. 2013, 1-14; Semiz-Duman 2017, 165-180; Şimşek-Duman 2007, 296.

Ayrıca sadece kimyasal analiz sonuçlarına dayalı olmayan bu görüşü destekler nitelikteki arkeolojik ve epigrafik verilere göre, Geç Antik Çağ'da bazı kentlerin bu kapların içinde taşınan özel bitkisel ürünler ürettiği görülmektedir. Örneğin; Andriake'de gümrük denetimiyle korunan özel mallar arasında olan safran (*crocus sativus*)¹¹¹⁵ ile üretilen ilaç ve kozmetiklerin olduğu, Rhodiapolis'de hoş kokulu parfümlerin¹¹¹⁶, Myra Aziz Nikalaos Kilisesi'nin etrafında ise mersin bitkisinden elde edilen myr yağı¹¹¹⁷ üretiminin yapıldığı bilinmekte ve bu kentlerde yoğun şekilde bu ürünler için kullanıldığı düşünülen unguentariumlar ile karşılaşmaktadır.

Tüm bu ürünlerin yanı sıra Geç Antik Çağ unguentariumlarında tedaviye yönelik tıbbi amaçlı şifa verici sıvıların da taşındığı düşünülmektedir¹¹¹⁸. Örneğin; Rhodos'ta¹¹¹⁹ ve Perge'de¹¹²⁰ "Piskopos Severianus"¹¹²¹, Iasos'ta¹¹²² "Piskopos Erasinus" adının yer aldığı ya da Myra'da üzerinde "Meryem yardım et" yazılı mühür¹¹²³ ile Amorium'da¹¹²⁴ tahtta oturan İsa'nın betimlendiği mühürler kilise ile ilişkilendirilerek unguentariumların içindeki malzemenin iyileştirici olduğuna inanılan tıbbi sıvılarınla doldurulmuş ve kilise tarafından da onaylanmış olabileceği görüşünü desteklemektedir. Bu konudaki farklı bir örnek olarak Laodikeia'da ele geçirilen ve olasılıkla medikal bir anlamı olan yazıtla birlikte betimlenen kurt, pelikan, timsah ve akrebin yer aldığı unguentarium mührü gösterilebilir. Kabın içindeki sıvının, mühürde yer alan hem yazıt hem de hayvan betimleri sebebiyle panzehir benzeri tıbbi amaçlı bir ilaç olduğu ileri sürülmektedir¹¹²⁵.

Benzer şekilde Kibyra unguentariumlarının kullanım alanlarından birinin de tıbbi amaçlı sıvıların muhafaza etmek için olduğu düşünülmektedir¹¹²⁶. Bu iddianın en temel dayanağı Geç Antik Çağ Kibyrası'nın bazı ilaçlar ile ün kazandığının yer aldığı antik

¹¹¹⁵ Takmer 2009, 53 vd.

¹¹¹⁶ Çevik 2015, 135-136.

¹¹¹⁷ Çömezoğlu 2008, 352; Türker 2005, 311-327.

¹¹¹⁸ Özüdoğru-Dündar 2007, 150; Özüdoğru 2018b, 41; Özüdoğru 2020, 412; Şimşek-Duman 2007, 296.

¹¹¹⁹ Hayes 1971, 244, Pl. 37/b.

¹¹²⁰ Bilgin 2018, 120-121. Ayrıca Perge'de, "Christophoros'un yakarışını duy Ey Tanrım!" ve MS VI. yüzyıldaki Perge piskoposu Eulogios'un adının geçtiği yazıtlı mühürler de görülmektedir.

¹¹²¹ Kibyra unguentarium mühürlerinde de *Piskopos Severianus* adının geçtiği örnekler görülmektedir. Bkz.: Akgül Özarıslan 2015, Şek. 13-a, c; Özüdoğru 2018b, 41, Fig. 37; Özüdoğru 2020, 412, 578.

¹¹²² Baldoni-Franco 1995, 124.

¹¹²³ Türker 2005, 315, Res. 8: 2.

¹¹²⁴ Lightfoot-Arbel, 2004, 5.

¹¹²⁵ Şimşek-Duman 2007, 294.

¹¹²⁶ Bu görüş için bkz.: Akgül Özarıslan 2015, 193; Özüdoğru-Dündar 2007, 150; Özüdoğru 2018b, 41; Özüdoğru 2020, 413-414 vd.

yazarların anlatıdır¹¹²⁷. Bahsi geçen anlatılarda, Trallesli Aleksander¹¹²⁸ ve Aeginalı Paulus¹¹²⁹ Kibyra'da üretilen *hydromelon* isimli bir ilacın faydalarını ve küçük kaplarda¹¹³⁰ taşındığı aktarılmaktadır.

Dolayısıyla en azından MS VI. yüzyılda antik yazarların anlatılarıyla da kanıtlandığı şekliyle Kibyra'ya özgü tedavi amaçlı bitkisel ilaçların taşınması amacıyla unguentariumların kullanılmış ve üretilmiş olduğu önerilmektedir¹¹³¹.

Unguentarium Mühürleri

Geç Antik Çağ unguentariumlarının içinde taşıdıkları ürünlerin kutsallığı ile alakalı tartışmaların merkezinde, kapların tabana yakın kısmında yer alan mühürler vardır. Geç Antik Çağ unguentariumlarının çoğunda tabanın hemen üzerinde küçük daire, dikgörtgen, kare veya üçgen biçimli bir mühür bulunmaktadır¹¹³². Daire formu mühürlerin boyutları 0.8 ile 1.5 cm.; dikdörtgenlerin boyutları ise 0.8 ile 1.8 cm arasında değişmektedir¹¹³³. Bu mühürlerin baskısı genelde negatif, şablonları ise pozitifdir.

Mühürlerde Hıristiyan monogramları, yazıtlar ve figüratif bezemelerin yanı sıra piskopos isimleri de görülmektedir. Başlarda düşünüldüğü gibi zanaatkâr imzasının ötesinde bir anlama sahip olan bu unguentarium mühürlerinde piskopos isimlerinin de yer aldığı örnekler; kapların içinde taşınan sıvıların dini otoritelerce kontrol edildiğine ve içindeki sıvının resmi kimlik doğrulaması gerektirecek kadar değerli olduğuna dair tartışmalara yol açmıştır. Bu mühür örnekleri, açıkça liturjik bir değere sahip olan ve kilise için özel bir ilgi uyandıran kabın içindekilere kefil olmak için bu şekilde damgalandıklarını göstermektedir¹¹³⁴. Kutsal su ve yağ bu bağlamda en olası ihtimaller arasındadır. Bu sebeple unguentariumlar araştırma alanında daha iyi bilinen Menas şişeleri ile aynı amaca hizmet etmiş gibi görünmektedir¹¹³⁵.

Piskopos isimlerinin yer aldığı mühürler kilise kontrolünde değerlendirilirse, bu mühürler dışındaki monogramlı mühürler de bu işten sorumlu bir işletme örgütünü akıllara getirmektedir. Örneğin; hem hammaddenin işlenmesinden ve içeriğinden hem de

¹¹²⁷ Kibyra'da ilaç üretimi hakkında daha kapsamlı bilgiler için bkz.: Özüdoğru 2018b, 41-42; Özüdoğru 2020, 456-461.

¹¹²⁸ Alex. *Thera*. I. 522, 531-533; II. 235-237, 324.

¹¹²⁹ Paul. Aeg. III. 6. 2; 31. 4; 39. 2; VII. 15. 1.

¹¹³⁰ Paul. Aeg. VII. 15. 1.

¹¹³¹ Kibyra kazıları başkanı Ş. Özüdoğru'nun bu önerisi ve konu hakkındaki daha geniş anlatımlar için bkz.: Özüdoğru 2018b, 41-43; Özüdoğru 2020, 412-413, 460, 579.

¹¹³² Hayes 1971, 243; Metaxas 2005, 77.

¹¹³³ Metaxas 2005, 76.

¹¹³⁴ Hayes 1971, 244.

¹¹³⁵ Hayes 1971, 244.

sonraki dağıtımdan sorumlu, tıbbi-tedavi amaçlı bir özü pazarlamak amacıyla organize olmuş bir manastır teşkilatı bu mühürleme görevini üstlenmiş olabilirdi¹¹³⁶. Bu durumda, mührün önemi ve nedeni; sadece liturjik değil aynı zamanda içeriğin gerçekliğini kullanıcıya garanti eden bir ticaret stratejisi olarak da yorumlanmıştır¹¹³⁷.

Bu görüşler doğrultusunda Kibyra’da ele geçirilen ve benzerlerine Tripolis ile Hierapolis’te de rastlanan yaklaşık 1-2 cm. çapındaki figürlü yuvarlak mühür, konuya açıklık getirmesi açısından oldukça önemlidir (Figür 192)¹¹³⁸. Mühürde ayakta ve sola doğru yönelmiş, giyimli, haleli, sağ elinde İncil tutan ve sol elindeki haçla yan yana sıralanmış kapları kutsayan Aziz Philippus betimlenmiştir. Mühürde yer alan yazıtta Aziz Philippus’un adı açıkça görülmektedir. Bu sahnenin “Kana Düşünü” mucizesi ile ilgili olduğu düşünülmektedir¹¹³⁹. İsa’nın ilk mucizesinin gerçekleştiği Filistin civarındaki Kana’da yapılan bu düğüne havarileriyle birlikte katılan İsa, küplerin içindeki suyu şaraba dönüştürmüştür¹¹⁴⁰. Söz konusu sahne, İsa’nın bu mucizesine şahitlik eden Havari Philippus aracılığı ile unguentariumun içinde taşınan sıvının tedavi amaçlı mucizevi etkisine vurgu yapılmıştır¹¹⁴¹.

Üstelik Kibyra unguentarium mühürlerinde karşılaşılan Piskopos Severianus ve Erasmus isimleri gibi bu figürlü mühür de kapların içindeki ürünlerin (ilacın) dini otoritenin garantisi ve kontrolü altında olduğunu açıkça göstermektedir.

Öyle ki, Hierapolis’te bulunan Aziz Philippus adının yer aldığı mühür; havari kültüne ithaf edilen Hierapolis kompleksinde üretilen ve Hıristiyanlara dağıtılan ilaçların bulunduğu unguentariumlar da kullanılarak bu mühür aracılığıyla hem mucize yaratan kişi hem de ilacın faydası için Aziz Philippus’un garantör olduğu şeklinde yorumlanmıştır¹¹⁴². Benzer şekilde Tripolis’te bulunan Aziz Philippus mührü de Kibyra ve Hierapolis örnekleriyle paraleldir¹¹⁴³.

¹¹³⁶ Ayrıca bazı unguentarium mühürlerinde karşılaşılan ticaretle ilişkili memurlara verilen eparchon unvanı, mühürlemede ve ticari malların denetiminde devlet kontrolünü göstermesi açısından önem taşımaktadır. (Grünbart-Metaxas, 182-183, Abb. 4-5.) Kibyra mühürlü unguentariumlarının içinde yüzlerce örnekle temsil edilen monogramlı mühürler hakkında Ş. Özudoğru tarafından yürütülmekte olan kapsamlı çalışmalar, Kibyra kurşun mühürlerinde karşılaşılan eparchon unvanının unguentariumlarda da kullanılıp kullanılmadığını ilerleyen süreçte açığa çıkartacaktır.

¹¹³⁷ Baldoni-Franco 1995, 124/41; Hayes 1971, 244; Metaxas 2005, 94.

¹¹³⁸ Bahsi geçen mühürle ilgili daha önceki çalışmalar için bkz.: Akgül Özarlan 2015, 198, Şek. 12. a-b; Özudoğru 2018b, 42, Fig. 35; Özudoğru 2020, 580.

¹¹³⁹ Bu görüş için bkz.: D’Andria 2018b, 99; Duman 2018, 357; Özudoğru 2018b, 42; Özudoğru 2020, 580.

¹¹⁴⁰ Yuhanna 2, 1-11.

¹¹⁴¹ Duman 2018, 357; Özudoğru 2018b, 42; Özudoğru 2020, 580.

¹¹⁴² D’Andria 2018b, 101.

¹¹⁴³ Kibyra ve Tripolis’teki benzer mühürlü unguentariumlar ile Laodikeia’daki Aziz Philippus betimli ampullalar; MS V. yüzyıldan itibaren Hierapolis’te Aziz Philippus ve mezarı çevresinde gelişen dini

Tüm bunların yanı sıra mühürlerin bazılarının apotropaik anlamlarının olma ihtimali de tartışılmıştır. Bu bağlamda karşılaşılan çok sayıdaki figürlü mühür yol gösterici olmuştur. Figürlü mühürlerde sıklıkla tercih edilen aslan, timsah, akrep, kurt veya tilki gibi hayvan tasvirlerinin çoğu, Hıristiyanlar için kötülüğü/kötü talihi sembolize etmekte ya da tam tersi zaferi ve dindarlığı temsil eden at, tavus kuşu, güvercin ve palmye dalları gibi figürler de sıklıkla tercih edildiği görülmektedir¹¹⁴⁴. Kibyra'da bulunan unguentariumlarda görülen ve çoğunluğu daire olmak üzere sekizgen ve dikdörtgen gibi farklı çerçevelerle de sınırlandırılan figürlü mühürlerde domuz, pelikan ve farklı kuşların betimlendiği örnekler sayıca çoktur.

Aziz betimleri, hayvan figürleri ve yazıtlı mühürlerin dışında Kibyra unguentariumlarının diğer mühür tipleri ise monogramlılar ve haç motiflilerden oluşmaktadır¹¹⁴⁵ (Levha 4). Bu tiplerden en yoğun grubu oluşturan monogramlı örnekler daha önce Akgül-Özarlan tarafından Kibyra'daki mühürlü unguentariumların ele alındığı çalışmada; tek harfliler (M1), çift harfliler (M2), tek harf merkezli şekillendirilenler (M3), çok harfli şekillendirilenler (M4) ve kompozit şekillendirilenler (M5) olarak 5 farklı kategoride değerlendirilmiştir¹¹⁴⁶. Daire, kare, dikdörtgen ve üçgen ile sınırlandırılmış monogramlı mühürler oldukça karmaşık yapıdadır¹¹⁴⁷.

Yayımlı Alanı

Geç Antik Çağ unguentariumları hakkındaki ilk araştırmaları yapan Hayes bu kapların hac ticaretinde önemli bir rol oynadığını savunarak üretim merkezi olarak Filistin'i göstermekte ve ardından MS VI. yüzyılda tüm Akdeniz'e yayıldığını ileri sürmektedir¹¹⁴⁸. Hayes bu yaklaşımla Rhodos Adası'nda bulunan damgalı üç unguentariumun aziz şehitliklerinden yağ veya Ürdün Nehri'nden su taşımak için hacı şişeleri olarak kullanıldığını önermektedir¹¹⁴⁹. Hatta formun MS VII. yüzyıl civarında

ziyaretlerin bu kentler tarafından kendi ekonomik çıkarları doğrultusunda kullanıldığı düşünülmektedir. Bu görüş için bkz.: Duman 2018, 353; Duman-Koçyiğit 2019, 11, 130, Fig. 7/c-d.

¹¹⁴⁴ Metaxas 2005, 95.

¹¹⁴⁵ Kibyra'da bugüne kadar yaklaşık yaklaşık 3 bin unguentariumun üstünde farklı tiplerde mühür tespit edilmiştir. Sayısal veriler, Kibyra Kazı Başkanı Doç. Dr. Şükrü Özudoğru ile gerçekleştirilen özel görüşmeye istinaden aktarılmıştır. Verileri aktarmama izin verdiği için kendilerine teşekkürlerimi sunarım.

¹¹⁴⁶ Akgül-Özarlan 2015, 196-197.

¹¹⁴⁷ Bazı monogramlı mühür örnekleri için bk.: Degeest v.d. 1999, 260, Pl. 1; Fırat 1999, Lev. 204, Kat. No. 905; Gassner 1997, Taf. 56, No. 711; Hayes 1968, 214-219; Hayes 1971, 243 Fig. 2 Pl. 36 a-b; Laflı 2005b, Abb. 5 b-c; Metaxas 2005, 79, No. 6, Kat. No. 10; Striker-Kuban 1975, Fig. 14.1; Şimşek-Duman, 2007, 292-293; Türker 2009, 118-120, Res. 91, Çiz. 243.

¹¹⁴⁸ Hayes 1971, 245-7; Hayes 2008, 116.

¹¹⁴⁹ Papanikola Bakirtzi 2002, 175, No. 198a-c.

ortadan kaybolmasını da Arapların Filistin’i fethetmesi ve bunun sonucunda ortaya çıkan ticaret modelindeki değişikliklerin sonuçlarından birisi olarak yorumlamaktadır¹¹⁵⁰.

Ancak son yıllarda yapılan çalışmalar biçimlerin, üretim şekilleri ve ikonografinin çeşitliliği, üretimin farklı bölgelerini ve aşamalarını açıkça göstermektedir. Üstelik son yıllarda Küçük Asya’da önemli sayıdaki unguentariumun keşfi ve yapılan mineralojik analizler Anadolu’da birçok merkezde yoğun şekilde üretimin olduğunu da ispatlamıştır¹¹⁵¹.

Özellikle Hıristiyanlığın resmi din olmasıyla metropol ya da piskoposluk merkezlerinde dinsel amaçlı unguentariumların yoğun kullanımı ve üretiminin Anadolu’daki kanıtları; başta başkent Konstantinopolis’te¹¹⁵² Saraçhane, Kalenderhane ve Bathonea’da olmak üzere Anadolu’nun diğer kentlerinde; Andriake, Anemurium, Aphrodisias, Attaleia, Ephesos, Elaiussa Sebaste, Hadrianoupolis, Hierapolis, Iasos, Ksanthos, Laodikeia, Limyra, Magnesia ad Meandrum, Myra, Patara, Parion, Perge, Pisidia Antiokheiası, Sagalassos, Sardis, Seleukeia Sidera, Side, Stratonikeia, Tarsus, Tlos, Tripolis, Alahan ve Diocaesarea’da açığa çıkartılan örneklerle kendini göstermektedir¹¹⁵³. Anadolu dışında ise; Atina, Berenike, İsrail, Korinth, Kıbrıs, Kythera, Samos ve Salamis gibi pek çok merkezde karşılaşılmaktadır¹¹⁵⁴.

Kibyra’da ele geçirilen binlerce unguentarium ve bunların çoğunluğunun seramik işlikleri ve çevresinde yer alan buluntu durumu kapların üretiminin kentte

¹¹⁵⁰ Hayes 1971, 246.

¹¹⁵¹ Cottica 2000, 999; Lochner vd. 2005, 647, Türker 2006, 117.

¹¹⁵² Saraçhane: Hayes 1992, 8-9, 212, Fig. 1. 21-24; Kalenderhane: Striker-Kuban 1975, 315-316; Bathonea: Aydınğün vd. 2013, 3-14; Kaya 2017.

¹¹⁵³ Andriake: Özdilek 2016, 232-236, Fig. 10-20: U9-U19; Anemurium: Williams 1989, 89, Fig. 53: 538, 540; Aphrodisias: Tulay 1992, 165, Res. 23; Attaleia: Yener-Malkoç 2005, 102-105, Çiz. 1; Ephesos: Mitsopoulos-Leon 1991, 150-153; Gassner 1997; Meriç 2002, 86; Elaiussa Sebaste: Ferrazzoli 2003, 662; Ferrazzoli-Ricci 2010, 217-219-221; Hadrianoupolis: Laflı-Kan Şahin 2013, 355-375; Laflı-Kan Şahin 2015, 203-209; Hierapolis: Cottica 1998, Fig. 6, No. 12-28; Iasos: Baldoni-Franco 1995, 121-128; Ksanthos: Courtils-Laroche 2000, 347-348, Fig. 12-13.; Sagalassos: Degeest 1993, 185; Laodikeia; Şimşek-Duman 2007; Limyra: Eisenmenger 2003, 195, Pl. CIX: 6; Vroom 2004, 301; Magnesia ad Meandrum: Vapur 2001, 121-123, Çiz. 34: 160-163; Myra: Acara 1997, 479; Ötügen 2003, 240; Türker 2005, 311 vd.; Patara: DüNDAR 2006, 56-57, Lev. 34-35: 195- 203; Perge: Atik 1995, 180-181; Fırat 1999, 92-95; Fırat 2003, 94-95; Parion: Aydın-Tavukçu, 2006; Pisidia Antiokheiası: Aslan 2004, 224-226; Sagalassos: Degeest 1993, 185; Sardis: Rautman 1995, 49, 63, Fig. 8: 1.28-29; Fig. 16: 2.83-84; Seleukeia Sidera: Laflı 2005, 669-672, Abb. 3-7; Side: Özhanlı-Şen 2007, 142-148; Özhanlı-Fırat 2011, 10, 14-25.; Bilgin 2013, 101-361; Stratonikeia: Öztaşkın 2013b, 176-178, Lev. 6: 58-61; Tarsus: Baydur 1983, 283; Baylan 2001, 60-65; Tlos: Uygun 2014, 267, Res. 8a-b; Tripolis: Atik-Erdem 2003, Lev. 17, Çiz. 6; Semiz-Duman 2017, 165-180; Alahan ve Diocaesarea: Williams 1985, 50, Fig. 8: 71; Kramer 2012, 13, Taf. 13: 82-84.

¹¹⁵⁴ Atina: Frantz 1988, 91 Taf. 73; Grace 1934, 295, No. 289-290; Robinson 1959, 118; Berenike: Riley 1979, 363; İsrail: Riley 1975, 35, 37; Korinth: Slane-Sanders 2005, 272, Kıbrıs: Diederichs 1980, 47; Kythera: Coldstream-Huxley 1972, 174-175; Samos ve Salamis: Hayes 1971, 247-248; Isler 1969, 211 Abb. 28, Taf. 92, 6.

gerçekleştirilmiş olduğu düşüncesini doğrulamaktadır. Ayrıca onlarcası birbiri ile aynı monogramlı mühür de üretim faaliyetini göstermektedir. Tüm bunların yanı sıra üretime şüphe bırakmayacak en önemli buluntu ise çok sayıdaki pişirme hatalı unguentarium parçalarıdır.

Tarihlendirme

Geç Antik Çağ unguentariumları MS IV. yüzyıldan başlayarak özellikle MS V. ve VII. yüzyılda yoğun olmak üzere IX. yüzyıla kadar süren geniş bir tarih aralığına atfedilmektedir¹¹⁵⁵.

Anadolu'da bazı kentlerde ele geçirilen Geç Antik Çağ unguentariumlarının tarihlendirilmesi ise şu şekildedir: Andriake'deki mühürlü örnekler MS VI. yüzyıla, mühürsüz olanlar MS V.-VII yüzyıl aralığına; Laodikeia'da düz dipli unguentariumlar MS IV. yüzyılın ikinci yarısı ile MS erken V. yüzyıl; sivri dipli olanlar MS VI. ile VII. yüzyılın başına; Smyrna'dakiler MS V.-VI. yüzyıllar arasına; Perge'dekiler MS IV.-IX. yüzyıl arasına; Myra, Olba ve Bathonea'dakiler MS VI.-VII. yüzyıllara; Limyra, Ephesos, Hierapolis, Tlos, Xanthos ve Patara'daki örnekler ise MS V.-VII. yüzyıllar arasına tarihlendirilmektedir¹¹⁵⁶.

Kibyra'da MS V. yüzyıl şehirciliğinde yerini alan Geç Antik Çağ seramik atölyelerinin en yoğun grubu olan unguentariumlar kentte en erken MS V. yüzyılda bu kapların üretiminin başladığını işaret etmektedir. Kapların en yoğun kullanımı ise muhtemelen MS VI. yüzyıl içleri olmalıdır. Çünkü MS VI.-VII. yüzyılda aktif olarak kullanılan agora gibi kamusal alanlarda da çok sayıda unguentarium bulunmuştur. MS VII. yüzyıl sonlarında kentin ıssızlaşarak terk edildiği bilindiğine göre bu tarihten sonra kentte faal olarak çalışan seramik atölyelerinin olamayacağı da göz önünde bulundurularak kentteki unguentarium üretimi için en makul tarih aralığının MS V.-VII. yüzyıl arası olduğu söylenebilir¹¹⁵⁷.

¹¹⁵⁵ Anderson-Stojanovic 1987, 105 vd; Atik 1995, 180-181; Hayes 1971, 243-245; Vroom 2005, 46-7; Dotterweich 1999, 1-5.

¹¹⁵⁶ Perge: Atik 1995, 180-181, Abb. 76/400-407; Fırat 1999, Lev. 201-203; Bilgin 2018, 122; Limyra: Eisenmenger 2003, 193-201 Pl. CIX.6; Vroom 1999, 145; Myra: Eisenmenger 2003, 193-201 Pl. CIX.6; Türker 2009, 120, Çiz. 245; Vroom 1999, 145; Andriake: Özdilek 2016, 236; Laodikeia: Şimşek-Duman 2007, 290-291; Smyrna: Argun 2019, 34; Bathonea: Kaya 2017, 242; Ephesos: Löhner vd. 2005, Res. 1, No. 3-4; Hierapolis: Cottica 1998, Fig. 6, No. 12-28; Tlos: Courtills 2001, Res. 8; Patara: Dündar 2008 140, U207, U208, U209.

¹¹⁵⁷ Özüdoğru 2018b, 40-41, 47; Özüdoğru 2020, 414, 581.

2. 3. 2. 3. 3. 3. Kandiller

Sofra, pişirme, depolama ve nakliye için kullanılan, pişmiş topraktan üretilen kapların çeşitli kategorilerinin yanı sıra aydınlatma araçları da Geç Antik Çağ dünyasının önemli arkeolojik verileri arasında yer almaktadır. Kandiller, kentsel yaşantıdan kırsala, her tür konut veya yapıda, ticaret amaçlı ya da belirli ritüellerde (dini veya cenaze törenleri gibi) hemen hemen sosyal yaşantının her alanında karşımıza çıkmaktadır.

Hıristiyan liturjisinde ışığın, Tanrı'nın sembolü olarak tanınması kandilleri ayrıcalıklı objeler haline getirmiş; pratik, estetik ve manevi hususların ayrılmaz olduğu özellikle Geç Antik Çağ kiliselerinin vazgeçilmez bir parçası yapmıştır¹¹⁵⁸. Bu bağlamda Hıristiyanlık açısından kandillere yüklenen metafiziksel anlamları ve işlevsel özellikleri, genel olarak daha geç tarihli manastır kayıtları ve typononlar gibi yazılı kaynaklarda; kullanım sistem ve alanlarına ait betimlemeleri de duvar resimleri ile el yazmaları ve sanatı ürünleri gibi minyatürlü anlatılarda görmek mümkündür¹¹⁵⁹. Bu yazılı ve görsel kaynaklar, kandillerin tipolojik ve kronolojik değerlendirmelerine yeterince yardımcı olmasalar da kullanım sistem ve alanlarını anlamak açısından önemli ipuçları sunmaktadırlar¹¹⁶⁰.

Örneğin görsel anlatılarda, kandillerin genellikle kompozisyonların merkezinde, mekânların kemerlerinde asılı olarak resmedildiği görülmektedir¹¹⁶¹. Bu anlatı biçimi, kandillerin günlük kullanım şeklini yansıtmının ötesinde Tanrı'nın her olaya şahit olduğunu ifade etmek için onun ışığının/sembolünün merkeze yerleştirilmiş olduğu düşüncesini de yansıtmaktadır.

Bu anlatılarda, ışığın kutsiyetiyle bağlantılı olarak esasında bir Pagan geleneği olan mezar alanlarında kandille gerçekleştirilen bazı ritüellerin (cenaze ve anma törenleri gibi) yeni dinin inananları tarafından da devam ettirildiği görülmektedir. Ayrıca Amorium'da MS VI. yüzyıl mezarlarında ele geçirilen haç ve Hıristiyan motifleri ile

¹¹⁵⁸ Sadece Hıristiyanlık için değil Pagan, Yahudi ve İslam inançlarında da ışık tanrı ve tanrının nuru ile özdeşleştirildiği için kandiller, tüm dinlerde işlevselliğin ötesinde bir anlam taşımaktadır.

¹¹⁵⁹ Bazı örnek anlatılar ve betimlemeler için bkz.: Parani 2003, 188-191, Pl. 199, 202; Parani 2005; Thomas-Constantinides Hero 2000; Weitzmann 1979, Fig. 82-83 vd.

¹¹⁶⁰ Örneğin L. Bouras Pantokrator Manastırı'nın kayıtlarından yararlanarak kiliselerde kullanılan aydınlatma araç ve gereçleri için başarılı bir tipoloji değerlendirmesi denemiş ve kullanım biçimlerini incelemiştir. İlgili yayın için bkz.: Bouras 1982.

¹¹⁶¹ Selanik Aziz George Kilisesi'nin kubbesindeki mozaikte tasvir edilen mekânların içinde asılı kandiller, Kıbrıs'taki Aziz Nicholas Kilisesi'nde yer alan azizin Myra'daki ölümü sahnesinde tabutun arkasında asılı duran kandiller, bugün İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde bulunan Havariler Komünyonu gümüş pateninde masa etrafındaki havarilerin arkasına asılmış kandil gibi görsel anlatıların örnekleri çoğaltılabilir. Rice 1986, 62, 171; Rice vd. 1937, 189.

bezenmiş kandiller, hala mezar ritüelinde kullanılmaya devam edildiği gerçeğini desteklemektedir¹¹⁶². Özellikle aziz mezarlarında aydınlatma amacı ile kullanılan ve hem içindeki yağın hem de ışığının kutsallığına inanılan kandillerin Pagan geleneğinde olduğu gibi Hıristiyan mezarlarında ölü hediyesi olmasa da dini ritüel anlamında önemli roller üstlendiklerini söylemek mümkündür¹¹⁶³.

Tüm bunların ışığında, kandillerin Geç Antik Çağ'da da aydınlatma gibi işlevsel amaçlarının ötesinde adanmışlık ve apotropaik anlamlarıyla önem kazandığı tartışmasızdır. Çalışmanın bu bölümünde bu yaklaşımla, kandillerin formları ve üretim teknolojilerinin yanı sıra ritüel işlevlerine odaklanılarak dekoratif tasarımlarındaki dini imge veya sembollerin tartışılması da hedeflenmiştir¹¹⁶⁴. Böylece, Kibyra özelinde Geç Antik Çağ'da yeni kandil tiplerinin ve ikonografik süslemelerin, dini demografik özellikler ile nasıl değiştiğine, bu günlük kullanım nesnelerinin değişen sosyal ve kültürel alanlarda işlevlerini nasıl devam ettirdiklerine ve kentin seramik endüstrisindeki konumuna açıklık getirilmeye çalışılacaktır.

Form Özellikleri

Kibyra kandillerinin ikonografik olarak tek yönlü değerlendirilmesi ithal ve yerel ürünler ile kentin kandil repertuarı gibi pek çok konunun dışarıda bırakılmasına sebebiyet vereceğinden öncelikle kandiller, dönemin popüler form özellikleri ve kandil üretim merkezleri dikkate alınarak temel formlar alt gruplara ayrılmadan kısaca değerlendirilecektir. Bu bağlamda MS III. yüzyıl itibariyle İtalya'da kandil üretiminin azalmaya başlaması¹¹⁶⁵ ve yerini yerel üretimlere devretmesi nedeniyle Kibyra Geç Antik Çağ kandilleri kendi içinde sergiledikleri biçimsel özelliklerine göre gruplandırılacak, bölgesel ve yerel üretim tekelleri çerçevesinde genel olarak ele alınacaktır.

Geç Antik Çağ ile birlikte kendinden önceki tiplerin bazı form özelliklerinden etkilenmiş ve ancak küçük biçimsel değişiklikler ile yeni boyut kazanmış olan geç dönem kandillerinin form olarak değerlendirilmesi; dönemin kandil üretim dinamiklerinin ithal

¹¹⁶² Yaman 2008, 59-68.

¹¹⁶³ Bu bağlamda, Kibyra'da Geç Antik Çağ kandillerinin büyük çoğunluğunun kent içindeki yeraltı oda mezarları ile doğu nekropolisten ele geçirilmiş oldukları görülmektedir.

¹¹⁶⁴ Kibyra'da 2012 yılına kadar gerçekleştirilen arkeolojik kazı çalışmaları ile ele geçirilen Kibyra Hellenistik, Roma ve Geç Antik Çağ kandilleri, Doç. Dr. Hüseyin Metin tarafından tamamlanan doktora tezi ile kapsamlı olarak değerlendirilmiştir. İlgili çalışma için bkz.: Metin 2012.

¹¹⁶⁵ Detaylı bilgi için bkz.: Perlzweig 1961, 8.

ürünlerin tespitinin yanı sıra Kıbrıyalı seramik ustalarının farklı üretim merkezlerinin bu ürünlerini taklit etmedeki gelişmişliklerini de göstermesi açısından önemlidir¹¹⁶⁶.

*Tip 1*¹¹⁶⁷ (Levha 5)

Kentte bulunan bu tipe ait kandiller kalıp yapımıdır. Gövdeleri oval formda ve basıktır. Burunları keskin olmayan hatlarla omuzdan çıkar ve kısadır. Tabanları halka biçimli olan bu tip kandillerin içbükey diskusları ise çemberle sınırlandırılmıştır. Yivli kulpları omuzda diskusu çevreleyen çember sınırından başlayarak tabana kadar devam etmektedir. Burundan diskusa doğru üçgenimsi açı yapan ikili kanal bu tip kandillerin karakteristik özellikleridir¹¹⁶⁸. Yoğun mika, kum ve kireç katkılı hamurları ise genelde kırmızımsı sarı ve kahverengidir¹¹⁶⁹.

Diskusları çeşitli hayvan figürleri, ardışık spiraller ve özellikle diskusun tamamını kaplayan rozetlerle süslenmiştir. Omuz üzerinde ise dalga ve balıksırtı bezemesi oldukça yaygındır. Yeni dinin etkisi ile bu tip kandiller üstünde Hıristiyanlık motifleri de sıklıkla tercih edilmiştir.

Bu tipteki kandiller hakkında yapılan bazı çalışmalara göre, form Attika kökenlidir ve MS IV.-V. yüzyıllarda pek çok kentte taklitleri yoğun olarak üretilmiştir¹¹⁷⁰. Broneer da Korinth'te ele geçirilen bu tipin benzerlerinin Attika etkileşimi içinde olduklarını ve MS III. yüzyıl sonrasında yaygınlaştıklarını ifade ederek Tip 28'de ele almıştır¹¹⁷¹.

Anadolu kentlerindeki güncel arkeolojik çalışmalar, bu form tipindeki kandillerin Attika'dan ithal edilmesinin yanı sıra pek çok kentte üretildiğini de kanıtlamaktadır. Dolayısıyla özellikle Geç Antik Çağ başlarında Attika kandillerinin form olarak yoğun ilgi gördüğü ve ithal kandillerden alınan kalıplar ile yerel atölyelerde taklit üretimlerin gerçekleştirildiği ifade edilebilir. Farklı bölge kentlerinde ele geçirilen bu tip kandillerin yerel üretimleri düşük malzeme kalitesi, bozuk form özellikleri ve acemice üretimleri ile kolaylıkla ayırt edilebilmektedir. Nitekim Kıbrıya'da da bu tipin yerel üretim örnekleri;

¹¹⁶⁶ H. Metin, kentte ele geçirilen Geç Antik Çağ kandillerinin büyük kısmının Kıbrıya atölyelerinin ürünü olduğunu ve bu bağlamda Kıbrıyalı kandil ustalarının Geç Antik Çağ'ın Batı Anadolu merkezli üretilen yeni kandil formlarına önemli katkılar sunduğunu ifade etmektedir. Metin 2012, 246-247. Ş. Özüdoğru'da bu görüşe katılmaktadır. Bkz.: Özüdoğru 2018b, 40-41; Özüdoğru 2020, 577-578.

¹¹⁶⁷ Bu grup H. Metin tarafından ithal ve Attika taklidi kandiller (Kbr-T22) olarak değerlendirilmiştir. Bkz.: Metin 2012, 156-160.

¹¹⁶⁸ Metin 2012, 156.

¹¹⁶⁹ Metin 2012, 156.

¹¹⁷⁰ Perlzweig 1961, Pl. 15-29; Karivieri 1996, 276.

¹¹⁷¹ Broneer 1930, 102-114.

bozuk form yapıları, benzer kalıplardan çıkmış örneklere göre daha küçük oluşları, yoğun kireç ve mika katkılı hamurları ve özensiz işçilikleri ile fark edilmektedir¹¹⁷².

Bu formun bazı benzer örnekleri; Parion'da MS IV. yüzyıla, Adramytteion'da MS V. yüzyıla, Metropolis'te IV.-V. yüzyıllara, Ephesos'ta MS V. yüzyıla, Saraçhane'deki örnekleri MS IV.-V. yüzyıllara ve Tekirdağ Arkeoloji Müzesi'ndekiler MS V. yüzyıla tarihlendirilmektedir¹¹⁷³.

Kibyra'daki bu gruba ait kandiller hem benzer örneklerinin ışığında hem de kontekst buluntu ile değerlendirilerek MS IV.-V. yüzyıllar arasına tarihlendirilmektedir¹¹⁷⁴.

Tip 2¹¹⁷⁵ (Levha 6)

Tip 2 olarak gruplandırılan kandiller oval formludur ve gövdelerinin alt yarısı gemi omurgası biçimindedir. Gövdeleri yüksek ve konik, tabanları ise düzdür. Omuzdan tabana inen mahmuz biçimli tutamakları ve omuzdan az çıkıntılı kısa düz burunları ile kolayca ayırt edilirler¹¹⁷⁶. Çoğunlukla kırmızımsı kahverengi tonlardaki hamura sahiptirler ve genellikle sınırsızdır¹¹⁷⁷.

Bu form tipindeki kandiller Vessberg tarafından Tip 18 ve Oziol tarafından Tip 18 a ve b'de ele alınmıştır¹¹⁷⁸. Geç Antik Çağ kandilleri hakkında çalışma yapan Garnett, bu tip kandillerin MS V. yüzyılın ortalarında ortaya çıktığını ve MS V. yüzyılın sonlarında yaygınlaştığını ifade etmektedir¹¹⁷⁹. Vessberg Kıbrıs'taki benzer formların ise genel olarak MS IV. ve VI. yüzyıllar arasında üretildiği belirtilmiştir¹¹⁸⁰. Menzel bu tip kandilleri Suriye-Filistin kandilleri başlığı altında incelemiş ve MS IV. yüzyıla tarihlemiştir¹¹⁸¹. Salamis kandillerini inceleyen Oziol ise bu form tipine ait kandilleri MS IV. yüzyıla tarihlendirmektedir¹¹⁸². Ancak pek çok merkezde zamanla bu tipin yerel

¹¹⁷² Metin 2012, 160, K239-K243.

¹¹⁷³ Parion: Pekgöz 2020, Kat. No. 11-16; Adramytteion: İler 2009, Kat. No. 50, 94; Metropolis: Güngör 2011, Kat. No. 500; Ephesos: Evren 1996, Çiz. 40; Saraçhane: Hayes 1992, 80-81; Tekirdağ: Çokay Kepçe 2011, Kat. No. 1-2.

¹¹⁷⁴ Metin 2012, 160.

¹¹⁷⁵ Bu grup H. Metin tarafından Korinth ve Kıbrıs Taklidi Kandiller (Kbr-T24) olarak değerlendirilmiştir. Bkz.: Metin 2012, 163-167.

¹¹⁷⁶ Metin 2012, 163.

¹¹⁷⁷ Garnett 1975, 178.

¹¹⁷⁸ Oziol 1977, 219 vd.; Vessberg 1953, 127-128.

¹¹⁷⁹ Garnett 1975, 203.

¹¹⁸⁰ Vessberg 1953, 317-318, Pl. 71, Q2601-2613.

¹¹⁸¹ Menzel 1969, 83-85, 100, Fig. 80-8.

¹¹⁸² Oziol 1977, 240-244-260.

örneklerinin ele geçirilmiş olması formun seramik ustalarınca kopyalanarak hemen hemen her bölgede üretiminin gerçekleştirildiğini göstermektedir.

Kibyra'da sayıca diğer gruplara göre daha az olan bu gruptaki Geç Antik Çağ kandillerinin erken örneklerinde diskus çevresi iç içe çemberlerle sınırlandırılmıştır. Diskuslarında çoğunlukla gladyatör dövüşleri yer alırken bezeme olarak rozetler, sarmaşık yaprakları, balıksırtı ve ışın motifleri tercih edilmiştir. Kandillerin çoğunluğunun formlarındaki bozukluklar, yoğun katkı maddeli hamurları ve aynı şablondan çıkmış gibi diskuslarında gladyatör mücadelesinin işlendiği örnekler Kibyra'da da bu grubun yerel üretiminin yapıldığı fikrini güçlendirmektedir¹¹⁸³.

British Museum kataloğundaki örneklerinin Bailey tarafından Kıbrıs üretimi olarak değerlendirildiği bu tipin Olympos'daki benzerleri Kıbrıs kökenli oldukları kabul edilerek MS V.-VI. yüzyıllara, Silifke Müzesi'ndeki örnekleri Korinth ve Kıbrıs tipi kandillerin dejenere olmuş hali olarak yorumlanarak MS III.-V. yüzyıllara, Miletos'taki benzerleri MS IV. yüzyıla, Kyzikos'takiler MS IV.-V. yüzyıllara ve Hadrianoupolis'teki benzerleri IV.-V. yüzyıllara tarihlendirilmektedir¹¹⁸⁴.

Tip 3¹¹⁸⁵ (Levha 7)

Kentte bulunan bu tipe ait kandiller kalıp yapımı olup oval gövdeli ve uzun sivri burunludurlar. En belirgin özellikleri olarak; geniş oval bir diskusa ve diskusla burnu birleştiren geniş ve sığ bir kanala sahiptirler¹¹⁸⁶. Bazı örneklerinde ise diskuslar yuvarlak ve dairesel haznelidir¹¹⁸⁷. Diskus üzerinde kabartma bezeme ve iki adet doldurma deliği, yükseltilmiş omuzda ise basit kabartma veya baskı tekniğiyle yapılmış bezemeler görülür¹¹⁸⁸. Kulpları konik formludur, düğmeyi andırır ve tabanları ise halka biçimlidir¹¹⁸⁹. Çoğunlukla kırmızı veya kırmızımsı tonlardaki hamura ve aynı tonlardaki astara sahiptirler¹¹⁹⁰.

¹¹⁸³ Metin 2012, K253-255, K259-261, K264-K272.

¹¹⁸⁴ British Museum: Bailey 1988, 318; Olympos: Olcay Uçkan-Öztaşkın 2017, 18; Lev. 2/c-d; Silifke: Öz 2014, 50-51; Kat. No.: 32, Lev. No: 14-28, 15-29-30, 16-31/32; Miletos: Barın 1995, 38-39, Lev. 28; Öztürk 2003, 71, Lev. 41-42; Hadrianoupolis: Dağlı 2008, Kat. No. 193-195.

¹¹⁸⁵ Bu grup H. Metin tarafından Kuzey Afrika taklidi kandiller (Kbr-T23) olarak değerlendirilmiştir. Bkz.: Metin 2012, 160-162.

¹¹⁸⁶ Bailey 1988, 118; Szentléleky 1969, 128.

¹¹⁸⁷ Hayes 1972, 310-314.

¹¹⁸⁸ Brants 1913, 65; Broneer 1930, 118.

¹¹⁸⁹ Bailey 1988, 118.

¹¹⁹⁰ Szentléleky 1969, 127.

Bu form tipindeki kandiller üzerinde genellikle Hıristiyanlıkla ilgili betimlemelere yer verilmiştir. Özellikle hayvan figürleri ile haç ve palmiye motifleri sıklıkla tercih edilmiştir¹¹⁹¹. Ayrıca bu gruba ait bazı örneklerin tabanında ayak baskısı/*planta pedis* yer almaktadır. Ayak baskısı Batı Anadolu kandillerinde karşılaşılan bir özelliktir. Özellikle Akdeniz Bölgesi'ndeki kandil üreticileri tarafından sıklıkla tercih edilmekle birlikte yerel üretimlerin çoğunda kullanılarak Anadolu bir karakter kazanmıştır¹¹⁹².

Form özelliklerinin benzerliği sebebiyle Brooner'ın *Hıristiyan Kandilleri* olarak da nitelendirdiği ve Tip 31'de incelediği örnekler; Hayes'in Tip I ve Tip II olarak değerlendirdiği kandillerle benzerdir¹¹⁹³. Bailey ise bu gruba ait benzer örnekleri Hayes Tip I ve II şeklinde ele alarak MS V.-VI. yüzyıllara tarihlendirmiştir¹¹⁹⁴. Bu kandil formu araştırmacılara göre, Kuzey Afrika ve özellikle Mısır'da sıklıkla görülmektedir ve Anadolu'da pek çok merkezde yerel üretim örneklerine rastlanmaktadır¹¹⁹⁵. Bu kandiller Bailey'in de çalışmalarında ifade ettiği gibi MS V. yüzyılın ilk yıllarında özellikle Akdeniz ülkeleri olmak üzere imparatorluğun her tarafına yayılmış ve buralarda yerel üretim olarak taklit edilmiştir¹¹⁹⁶.

Kıbyra'da ele geçirilen bu tip kandillerden çok az sayıdaki bazı örneklerin fazla pişirme kaynaklı yoğun deformasyonu ve biçimsel farklılıkları Kıbyra'da da bu grubun üretimlerinin yapılmış olabileceğine dair nitelikli kanıtlar sunmaktadır¹¹⁹⁷. Bu örneklerle Kıbyralı ustaların Afrika tipi kandillerini model alarak ona benzer bir tip yarattıklarını söylemek mümkündür.

Başta Konstantinopolis olmak üzere pek çok merkezde açığa çıkartılan bu tipin Patara Hurmalık Hamamı, Parion ve Myndos'ta bulunan örnekleri Kuzey Afrika tipi ve taklitleri olarak değerlendirilerek MS V.-VII. yüzyıllara; Sagalassos'daki örnekler "yerel üretim diskuslu kandiller" başlığı altında MS V.-VII. yüzyıllara; Laodikeia'daki benzerleri MS IV.-VII. yüzyıllar arasına; Bathonea'daki örnekler Kuzey Afrika tipli olarak değerlendirilerek MS V.-VI. yüzyıllara; Perge'deki örnekler MS V.-VII. yüzyıllara; yerel üretim olarak değerlendirilen Miletos örnekleri MS VI.-VII. yüzyıllara;

¹¹⁹¹ Bailey 1972, 20; Hayes 1972, 311-312; Szentléleky 1969, 127.

¹¹⁹² Bu konu hakkındaki tartışmalar için bkz.: Metin 2012, 91-92, 161; Perlzweig 1961, 10.

¹¹⁹³ Broneer 1930, 118-119; Hayes 1972, 310-314.

¹¹⁹⁴ Bailey 1988, 192-196.

¹¹⁹⁵ Homer 1933, 211; Szentléleky 1969, 127.

¹¹⁹⁶ Bovon 1966, 86; Garnett 1975, 197; Rosenthal-Sivan 1978, 68; Karivieri 1996, 32.

¹¹⁹⁷ Metin 2012, 162, K246-K249.

Stratonikeia'daki benzerleri Batı Anadolu'da bir merkezde üretilmiş olabileceği görüşü ile MS V.-VI. yüzyıllara; Kyzikos örnekleri MS VII. yüzyıla; Anamur Müzesi, Tralleis ve Hierapolis'deki benzerleri MS IV. yüzyıl ve sonrasına tarihlendirilmiştir¹¹⁹⁸.

Sonuç olarak MS IV. yüzyılda kandil piyasasında görülmeye başlanan bu tipin örneklerinin MS V. yüzyılda yaygınlaştığı ve MS VII. yüzyıla kadar sevilerek tercih edildiği görülmektedir. Benzer örnekler ışığında ve Kıbyra yerel üretim seramik alanındaki gelişmelerin takibi ile bu formun Kıbyra'da MS V. yüzyıl içlerinden itibaren tercih edildiğini ve kentteki Geç Antik Çağ seramik atölyelerinin faaliyetlerinin son bulduğu düşünülen MS VII. yüzyıla kadar üretiminin yapılmış olabileceğini söylemek mümkündür.

Tip 4¹¹⁹⁹: Küçük Asya Kandilleri (Ephesos Tipi) (Levha 8)

Kıbyra'da ele geçirilen Küçük Asya kandilleri genel olarak; dairesel ve oval bir gövdeye, gövde ve omuzdan yükseltilmiş bir kulp, zengin bezemelere sahip geniş omuz ile geniş yuvarlak bir burun yapısına sahiptir. Bazı örneklerin diskus ve burun arası kanallı iken bazılarında kanalsızdır. İçbükey diskusları ise zengin bezeme repertuarları ile ön plandadır. Tabanlar genellikle tek halkalı ve ayak baskı damgalıdır. Bu tipe ait kandillerin pek çoğu atölyelere göre farklılık göstermekle birlikte genellikle kırmızımsı sarı renklidir, kaliteli astarları da kırmızı ve kahverenginin tonlarındadır¹²⁰⁰.

Küçük Asya kandilleri ilk olarak Walters tarafından 1868-1872 yılları arasında Ephesos'ta bulunan kandillerin kataloglandığı bir çalışmada ele alınmış ve *Yarı Hıristiyanlık Kandilleri* olarak sınıflandırılmıştır¹²⁰¹. Ancak "Küçük Asya Kandilleri" ilk kez Miltner tarafından bir terim olarak kullanılmış ve değerlendirilmiştir¹²⁰². Miltner bu tipe ait kandillerin, Ephesos ve Miletos'da bulunan örneklerinin yer aldığı katalogları referans göstererek Küçük Asya'dan ithalatının yapıldığını ve MS IV. yüzyıl ve

¹¹⁹⁸ Konstantinopolis-Saraçhane: Hayes 1992, 89, 138-139; Patara: Yıldırım 2012, 157-158-159; Şekil 4; Parion: Pekgöz 2020, 94-104, Kat. No. 37-49; Myndos: Mimaroglu 2016, Kat. No. 14-15; Sagalassos: Özkönü 2006, 23-38, Kat. No. 13, 21, 23, 25, 51-52, 67; Laodikeia: Şimşek vd. 2011, Lev. 95-97; Şimşek 2018, Fig. 26, Kat. No. 16; Perge: Çokay 1996, 126-127-130; Miletos: Barın 1995, 41-42, Lev. 31a-c; Öztürk 2003: 74, Lev. 49a-c; Stratonikeia: Öztaşkın 2013b, 181, Kat. No. 65; Anamur: Toprak 2018, Res. 17; Tralleis: Civelek 2011, 11; Hierapolis: Panarelli 2018, Fig. 3B-4; Bathonea: Aslan vd. 2017, Kat. No. 2, 6, 15.

¹¹⁹⁹ Bu tip H. Metin tarafından Batı Anadolu Kandilleri (Kbr-T26: a-b) başlığı altında; diskus-burun bağlantılılar (K280-436) ve diskusu çember kenarlılar (K437-801) olarak iki ana gruba ayrılarak değerlendirilmiştir. Bkz.: Metin 2012, 169-236, K280-801.

¹²⁰⁰ Metin 2012, 169.

¹²⁰¹ Walters 1914, 198-203.

¹²⁰² Miltner 1937, 100.

sonrasında yayılım gösterdiğini belirtmektedir¹²⁰³. Miltner bu çalışmasında Küçük Asya Tipi olarak adlandırdığı kandilleri 12 farklı form ile değerlendirmiştir¹²⁰⁴. Broneer ise bu tipe ait kandillerin Erken Hıristiyanlık Dönemi'nde Anadolu'da yaygın olduğunu ifade ederek Tip 29 altında iki ana grup olarak incelemiştir¹²⁰⁵. Seramik alanında önemli çalışmalara imza atan Hayes ise Saraçhane kazılarında bulunan bu tip kandilleri "Asia Minor" grubu olarak isimlendirerek MS V.-VI. yüzyıla tarihlendirmiş ve üretim yerlerinin Ege Bölgesi olduğunu ifade etmiştir¹²⁰⁶. Bailey ise Ephesos ve Güney Ionia grubu altında değerlendirerek MS VI. yüzyılda yoğun olarak üretildiklerini ve MS VII. yüzyılın ortalarına değinde kullandıklarını belirtmiştir¹²⁰⁷.

Özetle, MS IV. yüzyıl içlerinde ilk kez Batı Anadolu'da pek çok varyasyonu ile üretimine başlanılan bu form tipindeki kandillerin dolaşımı sadece Anadolu ile sınırlı kalmamış Atina¹²⁰⁸ ve Korinth¹²⁰⁹ gibi birçok farklı şehre ihraç edilmiş ve bazı yerel atölyeler tarafından da kopyalanarak MS VII. yüzyılın sonlarına kadar üretilmeye devam edilmiştir.

Küçük Asya kandilleri hem form hem de bezeme dekorasyonundaki çeşitlilik ile kendini göstermektedir. Mitolojik karakterler, bitkisel ve geometrik motifler ile hayvan figürleri ve Hıristiyanlığa ait sembol ve motifler sıklıkla tercih edilmiştir. Kıbyra kandil repertuarının en büyük grubunu oluşturan bu tipin, diskusu burun bağlantılı ve diskusu çember kenarlı olmak üzere 600'den fazla örneği açığa çıkartılmıştır¹²¹⁰. Bu iki ana kategorinin ise; diskusu bezemesiz, diskusu figürlü ve bitkisel bezemeli ya da monogramlı, kabartma kulplu¹²¹¹ ve armudi formlu¹²¹² çok sayıda farklı form ve ikonografik çeşitliliğe sahip örnekleri yer almaktadır.

¹²⁰³ Miltner 1937, Taf. 4-9; Perlzweig 1961, 10.

¹²⁰⁴ Miltner 1937, 112-172.

¹²⁰⁵ Broneer 1930, 114-116. (Buruna dek kanallı olanlar ve olmayanlar)

¹²⁰⁶ Hayes 1992, 80.

¹²⁰⁷ Bailey 1975, 88-93; Bailey 1988, Pl. 105-114.

¹²⁰⁸ Perlzweig 1961, 10.

¹²⁰⁹ Garnett 1975, 199.

¹²¹⁰ Tipin erken örneklerinin form tipi diskus-burun arası iken ilerleyen dönemlerde diskusu çemberle çevrili formların yoğun olduğu tespit edilmiştir. Metin 2012, 246.

¹²¹¹ Bu grup MS I.-II. yüzyıllarda üretimi artan palmet kulplu kandillere göre oldukça stilizedir. Kıbyra'da Geç Antik Çağ'ın az sayıdaki palmet kulplu kandilinin yerel atölyeler tarafınca üretilmiş olabileceği düşüncesi kente bulunan bu tipe ait bir kandil kalıbı ile desteklenmektedir.

¹²¹² Broneer grubun en karakteristik özelliğinin, gövdeden burna doğru yumuşak bir geçişle sağlanan armudi formlar olduğunu aktarmaktadır. Broneer 1930, 280-281.

Bu tipin, odeion seramik bothrosundan bulunan ve üretim hatalı olan çok sayıdaki örneği, kentteki Küçük Asya tipindeki kandillerin neredeyse tamamına yakınının Kibyra üretimi olduğunu göstermektedir¹²¹³.

Sonuç olarak Kibyra’da ele geçirilen pişmiş toprak kandiller form özellikleri ile değerlendirildiğinde temelde 4 farklı ana tip üzerinden şekillenen alt formların yer aldığı görülmektedir. MS IV. yüzyıl ile birlikte Kibyralı kandil ustalarının popüler kandil formlarından negatifler alarak taklit ürünler de üretmiş oldukları anlaşılmaktadır¹²¹⁴. Çağdaşları kadar özenli işçiliğe ve kaliteli hamur yapısına sahip olmayan bu kandiller ithal ürünlerden kolaylıkla ayırt edilebilmektedir.

Tüm bunların yanı sıra kalıptaki kaymalara bağlı hatalı üretime ait örnekler ile hamurda gözlenen yoğun katkı maddesi ve özensiz işçiliğe sahip yüzlerce kandil Kibyra’nın yerel üretim gerçekleştirdiğinin kanıtı niteliğindedir. Ayrıca kentin seramik endüstrisi alanında ele geçirilen MS V-VII. yüzyıl kandil kalıpları ve onlarcası aynı kalıptan çıkan kandiller de kentte Hellenistik Dönem’de başlayan seramik üretim geleneğinin devam ettiğini göstermektedir.

MS VII. yüzyıla kadar Küçük Asya kandilleri Anadolu’nun batı yarısında olduğu gibi Kibyra’da da seri olarak üretilmiştir. Bu dönemin kandil ustalarının çok çeşitli form ve bezemelere sahip yeni kandiller üreterek Küçük Asya kandillerinin gelişimine önemli katkılar sağladığı şüphesizdir.

Kibyra Geç Antik Çağ kandillerinin az sayıdaki örneği üstünde bahsi geçen yerel üretimi destekleyecek usta veya atölye isimlerinin kısaltması olan damgalar da görülmektedir¹²¹⁵. Muhtemelen Kibyra atölyelerinde üretilen kandiller Batı Anadolu’da kandil üreten Ephesos, Miletos gibi diğer kentlerin ürünlerinden ayırt edilmek için mühürlenmiştir. Ancak birkaç tekil örnek, belirli bir atölye ve usta saptaması yapmak için ne yazık ki yeterli değildir.

İkonografik Özellikler

MS IV. yüzyıl sonrasında kandiller, yeni dinin de etkisiyle pagan motif tasarımlarının¹²¹⁶ yanı sıra çeşitli Hıristiyan etkili bezemeler ile de süslenmiş hatta form olarak daha düz hale gelen diskusta Hıristiyanlıkla ilgili yeni figüratif bezemelere sıklıkla

¹²¹³ Metin 2012, 169 vd.

¹²¹⁴ Metin 2012, 246-247.

¹²¹⁵ Detaylı bilgiler için bkz.: Metin 2012, 88-95.

¹²¹⁶ Kibyra’da MS V. ve VI. yüzyıllarda hala pagan tanrı ve tanrıçalarının kandiller üzerinde yer aldığı görülmektedir. Metin 2012, K439-444.

yer verilmiştir. Kandillerde ortaya çıkan bu tasarımlar kilise resimleri gibi dini inancın doğrudan anlatıları olmasa da floral ve figüratif bezemelerin her biri Hıristiyanlık dininin sembolik anlatımına atıf yapmakta ve dindarlığı ifade etmektedir. Örneğin; bu dönemde kandiller üzerinde sıklıkla görülen, Hıristiyan ikonografisinde bolluk ve bereket gibi geniş anlamlar yelpazesine sahip üzüm salkımları kutsal kitaplarda geçen dini anlatının sanata yansımalarıdır¹²¹⁷.

Hıristiyanlık inancının etkisini yansıtan kandillerde elbette ki bu yeni dinin sembolü olan, İsa'nın çarmıha gerilişini, acılarını ve ölümüyle insanlığı günahlardan arındırışını ve ölüme karşı zaferi gibi pek çok anlamı temsil eden ve koruyucu özelliği olduğuna inanılan¹²¹⁸ haç motifi de yoğun şekilde tercih edilmiştir. Kıbyra kandillerinin diskusunda görülen haç motifi genellikle Yunan haçı formundadır (Figür 193)¹²¹⁹. Bu yeni öğretinin sembolünün MS V. yüzyıla tarihlendirilen Kıbyra kandillerinin bezeme repertuarına eklenmiş olması, kentte bu dönemde Hıristiyanlık inancının yaygınlaşmaya başladığını göstermektedir.

Yine MS V. yüzyıla ait başka bir kandilin diskusunda yer alan aziz figürü de bu görüşü desteklemektedir. Kıbyra batı nekropoliste yer alan yeraltı oda mezarında açığa çıkarılan bu kandilin diskusunu süsleyen aziz figürü merkezde, cepheden ellerini iki yana açmış orans (dua eder)¹²²⁰ pozisyonunda betimlenmiştir (Figür 194)¹²²¹. Azizin iki yanında çizgisel üslupla yapılmış ve Hıristiyan sembolizminde şeytani güçleri temsil eden iki adet yılan¹²²², yılanların iki yanında ise üçlü kümeler halinde kabartma noktalar yer almıştır. Bu üçlü kabartma noktalar Hıristiyan sembolizmi açısından önem taşımaktadır. En basit tanımıyla; Hıristiyan doktrinindeki kutsal üçleme yani Tanrı'nın Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'tan oluşan üçlü doğasının¹²²³ ikonografiye yansımaları olarak değerlendirilir.

Hıristiyan inancında çoğunlukla dinsel konuların aktarılmasında kullanılan haç motifi ve aziz figürlerinin yanı sıra hayvan figürleri de Hıristiyan sembolizminin güçlü bir parçasını oluşturmaktadır. Hatta ikonografi de dört İncil yazarından Markos, Luka ve

¹²¹⁷ Hoşea 10:1; Mezm. 80:8-14; Yuhanna 15:1; 15:4; 15:5.

¹²¹⁸ Conybeare 1897, 597-598; Heid 2006, 1129.

¹²¹⁹ Metin 2012, 86.

¹²²⁰ Orans pozisyonu hakkındaki detaylı bilgi için bkz.: Jensen 2000, 35-36.

¹²²¹ Metin 2012, 48, K250.

¹²²² Yılan, Erken Hıristiyanlık inancında nefsinin terbiye etmeye çalışan aziz ve keşişlerin en büyük düşmanı olarak bilinmektedir. Detaylı bilgi için bkz.: Brown 2016, 58; Karpozilos-Cutler 1991, 1920.

¹²²³ Kutsal teslis inancının sembolik açıdan değerlendirilmesi hakkındaki kapsamlı bilgiler için bkz.: Nielsen 1922.

Yuhanna hayvan sembolleriyile temsil edilmişlerdir¹²²⁴. Hıristiyan sanatının her alanında kullanılan hayvan sembolizmi elbette ki dönemin gündelik eşyaları olan kandillerde de sıklıkla tercih edilmiştir ve esasında böylece olasılıkla halkın gündelik hayatta en çok kullandığı eşyalar ile dini propaganda gerçekleştirilmiştir. Kibyra Geç Antik Çağ kandillerinde de diskusların hayvanlarla süslediği örneklerin sayısı oldukça fazladır. Bu bağlamda kent MS IV. yüzyıl ile VII. yüzyıl kandillerinde aslan, boğa, geyik, horoz, kartal, leopar, tavus kuşu, yunus balığı ve ikili hayvan mücadelelerinin yer aldığı örnekleri görmek mümkündür¹²²⁵.

Kandillerde en fazla betimlenen hayvan, MS VI. yüzyılda Batı Anadolu kandil diskuslarında da sevilerek işlenen aslan figürüdür¹²²⁶. Kibyra'da kaliteli kandil kalıplarından çıkmış ve kalıba kusursuz bir şekilde tüm ayrıntılarıyla işlenmiş aslan figürleri tüm asaleti ve haşmetiyile tasvir edilmiştir (Figür 195). Eski ve Yeni Ahit'te sıkça rastlanan aslan anlatıları¹²²⁷, İncil yazarlarından Markos'u temsil etmesinin yanı sıra pek çok dini anlatının aktarımında da önemli bir sembol olarak kullanılmıştır. Örneğin, Hıristiyanlığın erken dönemlerinde zulme uğrayan yeni dinin inananları aslanlara yem olarak atılarak ölümlle cezalandırılmış ve bu ceza onlar için bir tür şehitliğe dönüşmüştür. Bu nedenle şehitliğin de sembolü olan aslan, aynı zamanda İsa'nın gücü, kuvveti ve dirilişinin sembolü olarak da kabul görmüştür¹²²⁸.

Kibyra kandillerinde oldukça sık tercih edilen diğer bir hayvan ise boğadır (Figür 196)¹²²⁹. Kent ekonomisi için önemli olduğu anlaşılan hörgüçlü boğa sadece kandillerde değil, Kibyra sikkelerinde de sıkça tasvir edilmiştir¹²³⁰. Roma Dönemi kandillerinin diskuslarında da görülen hörgüçlü boğa, Geç Antik Çağ'da daha stilize işlenmiştir ve bazı örneklerde haç motifi ile birlikte betimlenmiştir. Boğa, Hıristiyan ikonografisi içindeki anlamından ziyade Kibyra yaylalarında Roma Dönemi'nden itibaren yaygın olan

¹²²⁴ Markos aslan, Luka öküz ve Ioannes kartal ile sembolize edilmiştir. Bu sembolizmin kaynağına Vahiy ve Hezekiel kitaplarında rastlanmaktadır. “Birinci yaratık aslana, ikincisi danaya benziyordu. Üçüncü yaratığın yüzü insan yüzü gibiydi. Dördüncü yaratık uçan bir kartalı andırıyordu.” (Vahiy 4:7). “Her Keruv'un dört yüzü vardı: Birinci yüz öküz[a] yüzüne, ikincisi insan yüzüne, üçüncüsü aslan yüzüne, dördüncüsü kartal yüzüne benziyordu.” Hezekiel 10:14.

¹²²⁵ Metin 2012, 60-75.

¹²²⁶ Bailey 1988, 382, Pl. 105, Fig. 83, Q3107; Menzel 1969, 98, Abb. 81-2.

¹²²⁷ Bazı örnek anlatımlar için bkz.: Yaratılış 49: 9; Mezmurlar 34:10; Yeşeya 5:29.

¹²²⁸ Collins 1913, 17.

¹²²⁹ Metin 2012, 63-64.

¹²³⁰ Özüdoğru 2020, 354 vd.

hörgüçlü boğa yetiştiriciliğinin Geç Antik Çağ'da da devam ettiğini göstermesi açısından önemli bir ikonografik öge olarak karşımıza çıkmaktadır¹²³¹.

Kibyra Geç Antik Çağ kandilleri içinde diskusunda geyik figürünün yer aldığı kandil ise kentte tek bir örnek ile temsil edilmektedir (Figür 197)¹²³². Bir üzüm salkımına uzanır şekilde betimlenen geyik ayakları üzerine çökmüş ve başını geriye çevirmiş şekilde tasvir edilmiştir. Yusufça Kilisesi mozaik repertuarında detayları ile ele alınan geyik figürü, Geç Antik Çağ'da İsa'yı temsil ederek Hıristiyan alegorik repertuarında yer almış ve Hıristiyan sanatında sevilerek kullanılmıştır. Bu örnek ile sadece mozaik sanatında değil kandillerde de sıklıkla tercih edildiği görülmektedir.

Kibyra kandillerinde betimlenen bir diğer hayvan figürü ise benzer kalıplardan çıkmış kandillerin diskuslarında yer alan horozdur (Figür 198)¹²³³. Yeni günün habercisi horoz, gün ağarırken öttüğü için aydınlığı, ışığı ve İsa'yı sembolize etmektedir. Hatta günümüz kiliselerinin çan kulelerinin üstünde de hala horoz figürünün yer aldığı görülmektedir.

Kuşlar da Kibyra Geç Antik Çağ kandillerinde işlenen hayvanlar arasında olmuştur. Hıristiyanlıkta güç, hâkimiyet ve göğe yükselen İsa gibi pek çok anlamın sembolü olan kartal¹²³⁴ aynı zamanda Eski Ahit'te Mısır'dan Çıkış bölümünde de karşımıza çıkmaktadır (Figür 199). Kutsal kitabın bu bölümünde Tanrı inananları kartal kanatları üzerinde taşıyarak kurtarmaktadır¹²³⁵. Bu anlatının kahramanını Kibyra'da MS VI. yüzyıla tarihlendirilen kandillerin ikonografik repertuarında da görmek mümkündür¹²³⁶. Ayrıca emperyal bir sembol olan kartalın yanı sıra Hıristiyan sanatında cennetin ve öldükten sonra etlerinin geç çürümesi sebebi ile ölümsüzlüğün simgesi¹²³⁷ olan tavus kuşları da kentteki kandillerin diskuslarını süslemektedir (Figür 200)¹²³⁸. Kibyra Geç Antik Çağ kandillerinde kanatları açık, diskusu kaplar şekilde betimlenen tavus kuşları sadece ölümsüzlüğü değil aynı zamanda kuyruğunda taşıdığı gözler nedeniyle körün gözlerinin açılışı mucizesi ve tanrının her şeyi gören gözleri gibi çok farklı anlamlarla da ilişkilendirilmiştir¹²³⁹.

¹²³¹ Konu hakkındaki detaylı bilgi için bkz.: Özüdoğru 2020, 448-450.

¹²³² Metin 2012, 64-65.

¹²³³ Metin 2012, 65-66.

¹²³⁴ Schneider-Stemplinger 1950, 91 vd.

¹²³⁵ Mısır'dan Çıkış: 19: 4.

¹²³⁶ Metin 2012, 67-68.

¹²³⁷ Ferguson 1954, 23; Jensen 2000, 159; Leclercq 1937, 1075- 1076.

¹²³⁸ Metin 2012, 70-71.

¹²³⁹ Schiller 1972b, 172; Singelenberg 1958, 110.

İlk Hıristiyanların kimliklerini açığa çıkarmamak adına kullandıkları sembol olan balık da Kıbyra kandillerinde yer alan bir diğer hayvan figürüdür¹²⁴⁰. Birden fazla sembolizmi barındıran balık; inanç ve inançlı olanlar ile aynı zamanda bir Hıristiyan geleneği olan vaftizi de ifade etmektedir¹²⁴¹. Su olmadan yaşayamayan balık vaftiz olmadan kurtuluşa erişemeyecek bir Hıristiyana benzetilmiştir¹²⁴². Erken Hıristiyan sanatının her alanında sıklıkla görülen balık figürü Kıbyra kandillerinde sadece bir örnek ile temsil edilmektedir. Bu balık figürü, MS IV. yüzyıla tarihlendirilen kandilin diskusunda ikili ve ağızlarından birbirine bağlı şekilde tasvir edilmiştir (Figür 201). Bunun yanı sıra kentte yunus balığı figürlerinin görüldüğü kandiller de yer almaktadır (Figür 202). Yunus, erken Hıristiyan sanatında Eski Ahit konulu bir figür olarak karşımıza çıkmaktadır. İonas'ın öyküsüne dayanan bu metaforik anlatım Tanrı tarafından verilen görevi yerine getirmeyerek Yafa'dan Tassus'a giden gemiyle kaçmaya çalışan İonas'ın, fırtınaya yakalanan gemiyi kurtarmak amacıyla denize atıldığı sırada büyük bir balık tarafından yutulurak karaya çıkarılmasına atıf yapmaktadır¹²⁴³. Araştırmacılara göre bu anlatıdaki büyük balığın Yunus olduğu düşünülmektedir ve İonas'ın yunusun karnından sağ çıkması yeniden dirilişi ifade etmektedir.

Bu çok çeşitli sembolik anlamlara sahip hayvanların yanı sıra Kıbyra Geç Antik Çağ kandillerinde istiridye kabuğunun betimlendiği çok sayıda örnekte yer almaktadır (Figür 203)¹²⁴⁴. İstiridye kabuğu Hıristiyan ikonografisi içinde genellikle hacılık görevini ifade etmekte ve Aziz Yakup'un sembolü olarak bilinmektedir¹²⁴⁵. Bu sebeple Aziz Yakup'un elinde hacı asası ve istiridye kabuklu şapkası ile tasvir edildiği görülmektedir. Ayrıca Pagan inancında olduğu gibi Hıristiyanlıkta da istiridye kabuğu yaratılışın ve ikinci hayatın sembolüdür¹²⁴⁶.

Hayvan tasvirlerinde olduğu gibi bitkisel ve geometrik kompozisyonlar da özellikle İkonoklastik Dönem'de Hıristiyan dini tasvirlerinin yasaklanmasıyla büyük bir öneme sahip olmuştur. Mozaik döşemeler, mimari süslemeler, lahitler ve seramik eserlerin her kategorisinde basit gibi gözükse de derin anlamlara sahip bitkisel ve geometrik bezemelere yer verilmiştir. Pişmiş toprak kandillerin de hem diskusları hem de

¹²⁴⁰ Metin 2012, 71, 73.

¹²⁴¹ Castelli 2013, 11-20.

¹²⁴² Ferguson 1954, 18.

¹²⁴³ Yunus 1:1-17.

¹²⁴⁴ Metin 2012, 66.

¹²⁴⁵ Ferguson 1954, 34.

¹²⁴⁶ Eastmond 2004, 64.

omuzlarında görülen bitkisel bezemelerin tasarım zenginliği Kibyralı kandil ustaları tarafından kalıba kusursuz bir şekilde aktarılmıştır. Kentte MS IV. ve VII. yüzyıl arasına tarihlendirilen Hıristiyan kandillerinde diskusun tamamını kaplayan ya da sadece yağ deliğini çevreleyen ardışık spiraller, ışınlar, iç içe geçmiş kareler, giyoşlar, kabartma noktalar ile oldukça plastik işlenmiş yapraklarıyla rozetler, palmetler, yaprağı kalp biçimli çiçekler, asma dalları ve üzüm salkımları en çok tercih edilen bezemeler arasında olmuştur (Figür 204). Kandillerin omuz kısmında ise genellikle asma dalları, meşe çelengi, spiraller, balık kılıcı ve kabartma noktalardan meydana gelen bezeme tasarımları vardır.

Bu bezeme tasarımlarının bazıları Hıristiyan inancı için çok çeşitli sembolik anlamlar taşıırken bazıları da tabiatla iç içe yaşayan ve ondan beslenen insanın etrafında gördüklerini ölümsüzleştirmesi olarak da yorumlanabilir. Örneğin; kiliselerdeki duvar resimlerinde sıklıkla karşılaşılan gökyüzünden süzülen ışık huzmeleri kandillerde ışın demetleri olarak tasvir edilmiştir. Hristiyan sembolizminde dünyanın ışığı olan İsa'nın temsili olan bu ışın motifleri sadece Hıristiyan inancında değil Pagan, Yahudi ve İslam inançlarında da inancı, saflığı ve meleklerin nurunu ifade etmektedir. Bu sebeple, Kibyra kandillerinde de görüldüğü gibi Geç Antik Çağ'ın aydınlatma ve ritüel işlevli kandillerinde de sıklıkla tercih edilen bir motif tasarımı olmuştur. Dionysos kültüyle ortaya çıkan asma dalları ve üzüm salkımları ise Erken Hıristiyanlık döneminde yeni çok çeşitli anlamlar kazanarak ikonografideki yerini korumuştur. Dini seremonilerde içilen şarabın yapımında kullanılan üzüm, Hıristiyan dini için büyük bir önem taşımaktadır. Erken dönemlerden itibaren sanatın her alanında süsleme ögesi olarak karşımıza çıkan asma yaprakları ve üzüm salkımları Kibyra'daki kandillerde de en çok tercih edilen bezemelerden biri olmuştur.

Geometrik ve bitkisel bezeme tasarımlarının yanı sıra kentlerde ele geçirilen kandiller üzerinde Yahudi sembolleri veya farklı ideolojilerle ilgili betimlemeler de söz konusudur. Bu tip bezeme öğeleri ile süslenen eserler kentlerin inanç çeşitliliğinin ortaya konulmasına aracılık etmektedir. Örneğin menora motifli ya da Davut ve Golyat'ın mücadelesi¹²⁴⁷ gibi Eski Ahit figürleri ile bezenen kandiller, Yahudi topluluklarına ev sahipliği yapan kentlerin kozmopolit dini yapısını belirlemeye yardımcı olmaktadır.

Kibyra'da da batı nekropoliste yeraltı oda mezarında açığa çıkartılan ve MS IV. yüzyıl sonlarına tarihlendirilen bir kandilin diskusunda menora sembolünün yer aldığı

¹²⁴⁷ Weitzmann 1979, 384-385.

görülmektedir (Figür 205)¹²⁴⁸. Ortadaki yedi kollu şamdanın iki yanında hurma dalı ve meyve bulunmaktadır. Menorah (yedi kollu şamdan) bilinen en eski Yahudi sembollerinden biridir¹²⁴⁹. Bazı araştırmacılar menorah formunun aslen stilize ağaç motifini temsil ettiğini ve antik sanattaki hayat ağacı ile yakın morfolojik bağlantısının olduğunu savunmaktadırlar¹²⁵⁰. Bazı araştırmacılara göre ise bu yedi kollu şamdan Musa'nın Sina Dağı'nda gördüğü ve Tanrı ile iletişime geçtiği yanan çalıyı simgelemektedir¹²⁵¹. Menorah'ın yedi kolunun ifade ettikleri hakkında da birbirinden farklı görüşler bulunmaktadır. Bu görüşlerden bazıları; tanrının evreni yaratma süreci olan altı günü ve dinlendiği yedinci günü ifade ettiği yönüdeyken diğer bir görüş Yahudilerin Mısır'dan çıkışı ve Sina Dağı'nda On Emir'in alınışı arasında geçen yedi haftayı temsil ettiği şeklindedir. Sonuç olarak Kibyra'da diskusunda menorah sembolünün yer aldığı kandil, her ne kadar kentte Yahudilikle ilgili herhangi bir başka buluntu olmasa da Yahudi inancının olup olmadığının sorgulanmasına sebep olmaktadır. Laodikeia¹²⁵² başta olmak üzere yakın bölge kentlerindeki Yahudi topluluklarının varlığı ve daha önceki bölümlerde detayları ile incelenen bölgedeki Theos Hypsistos inancı Kibyra'da da böyle bir grubun var olması yönündeki düşünceleri kısmen de olsa doğrulamaktadır.

Tüm bu dini anlatılara ve Hıristiyan inancına atıf yapan figüral ve bitkisel bezemeler ve sembollerin yanı sıra Geç Antik Çağ kandillerinde sosyal hayata dair tasvirlerin yer aldığı kandiller de bulunmaktadır. Gladyatör figürlü kandiller bu grubun örneğidir (Figür 206)¹²⁵³. Kibyra, Roma İmparatorluk Döneminde gladyatörleri ile ünlü bir kenttir¹²⁵⁴. Bu dönemde gladyatör tasvirleri sadece seramik eserlerde değil mimari öğelerde de konu edilmiş ve özellikle MS II. yüzyıl kandillerinde yoğunlukla tercih edilmiştir. Ancak MS IV. ve V. yüzyıllara tarihlenen kandillerde de gladyatör sahnelerini görmek mümkündür. Diskuslarda yer alan bu gladyatör sahnelerinin kahramanları silahlanmalarına göre; taraklı miğferi, kalkanı ve kılıcı ile Murmillo ve taraksız miğferi, kılıcı ve kalkanıyla betimlenen Provocator eşleşmesi ile sorguçlu miğferi, uzun dikdörtgen içbükey kalkanı ve kılıcı ile Secutor ve kısa hançeri ile Retarius tipli

¹²⁴⁸ Metin 2012, 86-87.

¹²⁴⁹ Nicholson 2018, 1004.

¹²⁵⁰ Hachlili 2001, 36.

¹²⁵¹ Detaylı bilgiler için bkz.: Goodenough 1953; Gruen 2011, 310-312; Hachlili 2001.

¹²⁵² Bayram 2018, 118-119.

¹²⁵³ Metin 2012, 52-58.

¹²⁵⁴ Kibyra gladyatörleri hakkındaki geniş anlatım için bkz.: Özüdoğru 2020, 493-497.

gladyatörlerin mücadelelerini yansıtmaktadır¹²⁵⁵. Bu tip gladyatör tasvirleri ile bezenmiş Roma Dönemi kandilleri için araştırmacılar bunun bir pazarlama taktiği olduğunu ve kandil endüstrisinin dönemin güncel olayları ile kendisini sürekli canlı tutmayı amaçladığını ifade etmektedir¹²⁵⁶. Geç Antik Çağ'a gelindiğinde ise Hristiyanlığın da kabulü ve kilisenin de talebi ile engellenen Gladyatör dövüşleri İmparator Honorius Dönemi'ne kadar devam etmiş bu dönemden sonra yasaklanmış olmasına rağmen devam ettirilmiş, oyunların tamamen son bulması ise MS 536 yılında gerçekteşmiştir¹²⁵⁷.

¹²⁵⁵ Malay-Sılay 1991, 20-21; Meijer 2008, 81.

¹²⁵⁶ Öztürk 2003, 36.

¹²⁵⁷ Meijer 2008, 159-163; Wisdom 2001, 8.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BÖLGEDEKİ GEÇ DÖNEM YERLEŞİMLER VE HİRİSTİYANLIĞIN DEVAMI

Göller Yöresi'nin güneybatısında ya da başka bir ifadeyle Teke Yarımadası'nın kuzeyinde yer alan Gölhisar Havzası etrafı kuzeydoğu-güneybatı yönlü dağlarla çevrili (intermontane) tektonik bir havzadır¹²⁵⁸. Güneybatı Anadolu'daki tektonizmaya¹²⁵⁹ bağlı olarak oluşan havza alüvyal, flüviyal ve gölsel sedimanlardan oluşmaktadır¹²⁶⁰ (Harita 29). Havzada yer alan Gölhisar Gölü'nün oluşumu ise Neojen Dönemde başlamıştır (Harita 30). Gölün denizden yüksekliği 1000 m.dir ve hidrolojik havzası yaklaşık 88 km²'yi kapsamaktadır¹²⁶¹. Dalaman Çayı'nın su toplama havzasında yer alan bu gölün ortalama derinliği 6 m.dir. Çevresindeki çok sayıdaki küçük doğal kaynak dışında gölün güney kesiminde bulunan Yapraklı Baraj Gölü'nden¹²⁶² de beslenmektedir. Gölün su kaybı ise buharlaşma ve yeraltı suyu sızıntılarından kaynaklanmaktadır¹²⁶³. Göl havzasının güneyinde çörtlü kireçtaşı, güneydoğusundaki yamaçlarda mezozoik kalker, güneybatısında genellikle bataklıklarda görülen neojen marn ve doğusunda ise ultrabazik kayalar görülmektedir (Figür 207)¹²⁶⁴.

Göl çökeltileri içindeki bileşenlerde gerçekleştirilen kararlı izotop ve polen analizleri sonucunda gölün yakın çevresi ve havzanın iklimsel ve topografik özellikleri

¹²⁵⁸ Detaylı bilgi için bkz.: Baytak 2014, 6-10; Elitez vd. 2009.

¹²⁵⁹ Erken Miyosen'deki sıkışma ile bölgedeki yükselme başlamış, bunun hareketlenme sonucu oluşan dağların arasındaki çöküntü alanlarında Gölhisar formasyonunun alt kesimlerini oluşturan iri taneli alüvyal yelpaze sedimanlar meydana gelmiştir. Orta-Geç Miyosen'de bölgedeki sıkışma Isparta Açısı'nın oluşumu ile yerini sol yanal oblik bir harekete bırakarak havza ortalarına doğru akarsu sedimanları çökelişi başlamıştır. Geç Miyosen'de akarsu sedimanlarının çökelişi yerini İbecik formasyonuna ait gölsel sedimanlara bırakmıştır. Messiniyen'de meydana gelen kuraklık dönemiyle göl ortamı yok olmuştur. Pliyosen'den itibaren bölgeye etki eden Helen yayı ile halen devam eden sol yanal gerilmeli bir sistem meydana gelmiştir. Üst Pliyosen Kuvaterner arasında bölgedeki tektonizmadan kaynaklı alüvyal yelpaze çökelimleri olmuştur. Bölge halen sol yanal gerilmeli bir sistemin hâkimiyetindedir. Elitez 2010, 56.

¹²⁶⁰ Alçiçek 2002, 111-114.

¹²⁶¹ Eastwood vd. 1999, 673; 328, Kazancı-Roberts 2019: 328, Table 15. 1.

¹²⁶² Yapraklı Baraj Gölü, Dalaman Çayı üzerindedir ve sulama amaçlı yapay bir göldür. Elitez 2010, 3.

¹²⁶³ Jones vd. 2002, 630.

¹²⁶⁴ Eastwood vd. 2006, 328.

ile ilgili önemli verilere ulaşılmıştır (Harita 31)¹²⁶⁵. Bu veriler aracılığı ile özellikle dönemler boyunca havzada yaşanan iklim değişikliklerinin ortaya konması ve buna bağlı olarak hem topografyanın hem de iklimsel olayların şekillendirmiş olduğu bölgenin yerleşim planının daha net açıklanabilmesi sağlanmaktadır. Dolayısıyla bu bölümde Gölhisar Havzası ikliminin ve jeolojisinin Neojen'den Holosen döneme kadar nasıl değiştiğine dair jeolojik analizleri ve diğer paleoekolojik yöntemlerle elde edilen kanıtları sunmak, bu değişimin doğal bitki örtüsünü, yerleşim planlamasını ve insan kültürlerini nasıl etkilediğini arkeolojik olarak incelemek önem kazanmaktadır. Böylece Gölhisar Gölü çevresine ve gölün kaçınılmaz etkisinin hâkim olduğu havzaya yayılan geç dönem yerleşimlerinin nasıl planlandığı ve iklimsel koşulların kırsal bölgenin ekonomik tarihi üzerindeki potansiyel etkisi daha somut verilerle ortaya konulabilecektir.

Gölhisar Gölü, arkeolojik alanlara yakınlığı nedeniyle paleoekolojik ve arkeolojik kayıtları birbirine bağlamak için ideal konumdadır. Havzanın oluşumunun ve insan faaliyetlerinin varlığını kanıtlayan palinolojik araştırmalar ile arkeolojik kanıtlar Gölhisar Havzası'nın iklim, tarım ve hayvancılığa uygun arazileri ve zengin su kaynakları sebebi ile Anadolu'nun ilk yerleşik yaşamını temsil eden Neolitik Dönem'den itibaren yerleşim tarihine tanıklık ettiğini göstermektedir¹²⁶⁶. Havzada yaklaşık 8 bin yıl önce başlayan bu yerleşim, ovada konumlanan Sorkun, Yusufça ve Çavdır'daki höyüklerde Kalkolitik Dönem'den başlayarak Tunç Çağı boyunca devam etmektedir¹²⁶⁷. Orta Tunç Çağı'na kadar bahsi geçen höyüklerde devam eden bu yerleşmeler Demir Çağı ile birlikte Gölhisar Gölü kıyısında karşımıza çıkmaktadır¹²⁶⁸.

Bu bağlamda gölün izotop stratigrafisi göl çevresinin iklimsel olarak farklı üç önemli dönemini işaret etmektedir (Grafik 7-8). Analizler aracılığıyla MÖ 8650-6950 ve MÖ 4850-3250 yılları arasında koşulların bugün olduğundan daha nemli olduğu sonucuna varılmaktadır¹²⁶⁹. MÖ 6950-4850 ve MÖ 3250-1750 yılları arasında ise yüksek

¹²⁶⁵ Göl ve yakın çevresinin verilerine dayalı bazı paleoekolojik çalışmalar için bkz.: Atalay vd. 2019a; Atalay vd. 2019c; Çakıroğlu vd. 2016; Eastwood vd. 1998; Eastwood-Pearce 1998; Eastwood vd. 1999; Eastwood vd. 2006; Haldon vd. 2014; Roberts vd. 2011; Ayrıca bkz.: Özüdoğru 2020, 145.

¹²⁶⁶ Havzanın yerleşim tarihi hakkındaki en güncel ve kapsamlı bilgiler için bkz.: Özüdoğru 2020, 58-71, 140-145; Özüdoğru 2018c, 745-763.

¹²⁶⁷ Baytak 2014, 63-64; Dökü-Baytak 2017a, 226; Lloyd-Mellart 1962, 70; Özsait 1991, 35-44; Özüdoğru 2014a, 173; Özüdoğru 2016a, 661-662; Özüdoğru 2018c, 747-748; Özüdoğru 2020, 59-61.

¹²⁶⁸ Baytak 2014, 61; Dökü-Özüdoğru 2009, 51; Dökü 2013, 239-249; Dökü-Baytak 2013, 72, 74; Dökü-Baytak 2016b, 217; Dörtlük 1977, 9-32; Ekinci vd. 2007, 26; Ekinci vd. 2008, 40-41; Hall 1994, 48-52; Milner 1998, 17; Özüdoğru 2014a, 173-174; Özüdoğru 2016a, 661-662; Özüdoğru 2018c, 748; Özüdoğru 2020, 61 vd.

¹²⁶⁹ Eastwood vd. 2006, 339.

izotop değerleri kuraklığın bölgede keskin bir zirve yaptığını işaret etmektedir¹²⁷⁰. Gl evresinin M 1500’lerde ise iklim açısından yaşamsal standartlara tam olarak uygun hale geldiği görülmektedir. Gölhisar Gölü’nün kararlı izotop ve polen analizleri M 1250’li yıllarda gl kıyısında insan aktivitesinin arttığını ve M 1250 ile 600 yılları arasında gl havzasında yoğun ekim faaliyetleri olduğunu işaret etmektedir¹²⁷¹.

Dolayısıyla gölün oldukça sığ olduğu da göz önünde bulundurulduğunda bahsi geçen dönemlerdeki nemli ortamın ya da kuraklığın gölün yüzey boyutunu hemen etkilemiş olabileceği unutulmamalıdır. Bu sebeptendir ki, gl kıyılarındaki M 1250 yılı öncesi yaşam izlerinin belli belirsiz arkeolojik varlığı hem gölün ilerleme ve çekilmeleri hem de ortamın iklim koşullarının tam anlamı ile yerleşime uygun hale gelmemesine bağlı olmalıdır. Demir ağı ile birlikte gl çevresinin de yaşamsal olarak uygun koşullara erişmiş olmasıyla gl kıyısında konuşlanan Uylupınar’da kentsel nitelikli yerleşim güçlü bir Şekilde kendini göstermektedir. Bu tarihten itibaren dönemsel farklılıklarla¹²⁷² beraber yerleşimlerin, şu an için Hellenistik Dönem’de bölgede kurulduğu düşünülen Kibyra gibi büyük bir kentin kasabası haline dönüştüğüne ve sonrasında da Osmanlı Dönemi’ne kadar gl çevresi, ova ve dağ yamaçlarında devam ettiğine işaret etmektedir¹²⁷³.

Ancak, palinolojik verilere göre MS 700 yılı sonrasında gl çevresindeki yerleşim giderek azalmış olmalıdır¹²⁷⁴ (Grafik 9). Özellikle MS VII. yüzyıl sonrasında göl suyunun çekilmesi bölgedeki kuraklığı işaret etmektedir. Bu dönem sonrasında bölgedeki baskın polen tipi ise am ve ardıç olarak ön plana çıkmaktadır. am ve ardıç gibi orman örtüsünü temsil eden bitki polenleri, MS VII. yüzyıl sonrasında bölgede ormanın öneminin artmış olduğunu ve böylelikle artık dağ yamaçları ve yaylalardaki yaşamın tercih edildiğini göstermesi açısından önemlidir. Olasılıkla kuraklığa bağlı olarak azalan gl seviyesi havzada sucul bitkilerin yoęunlařtığđ bataklıkları oluşturmuş ve havzanın en azından gl ve çay kıyılarına yakın olan kısımları artık tarım ve fidan yetiştiriciliği için uygun ortamı sağlayamamış olmalıdır. Gölhisar havzasında da olduğu gibi Anadolu’daki hem palinolojik kayıtlar hem de arkeolojik kanıtlara göre; MS VII. yüzyıldan itibaren,

¹²⁷⁰ Eastwood vd. 2006, 339.

¹²⁷¹ Polen analizlerine göre bu dönemde özellikle ceviz, zeytin ve asma yetiştiriciliği yaygındır. Eastwood vd. 1998, 74. Ayrıca bkz.: Özüdoğru 2020, 145.

¹²⁷² Bölge yerleşimlerinde izlenen güçlü Demir ağı izleri Klasik Dönem’de bir sorunsala dönüşmektedir. Bu sorun kendini Klasik Dönem seramiğinin azlığı ile göstermektedir. Yine de yerleşimde tespit edilen ve Klasik Dönem’e tarihlendirilen Lykia kaya mezarlarının varlığı, yerleşimlerin kesintisiz olarak devam ettiğini göstermesi açısından yeterli görülmüştür. Dk-Baytak 2017a, 226.

¹²⁷³ Detaylı bilgiler için bkz.: Baytak 2014, 53-130; Dk-Baytak 2017a, 226-233; zdoğru 2018c; zdoğru 2020, 64-66 vd.

¹²⁷⁴ Eastwood vd. 1998, 78.

neredeyse tüm bölgeleri kaplayan yoğun ve nispeten homojen toprak sömürüsü gerilemiştir. Pek çok bölgede, bu dönemden itibaren makilerin veya yabancı otların, step bitki örtüsü ve ormanlık alanların hızla büyüdüğü tespit edilmiştir¹²⁷⁵.

Özellikle, MS VII. yüzyılda Akdeniz ticaretinin de gerilemesi ile oluşan ekonomik boşluğu, bu dönemde merkezi ya da bölgesel yöneticilerin denetimindeki yeni bir ticaret yapısı doldurmuştur. Bu değişimlerin niteliği bölge ve kentlerde farklılık göstermekle birlikte Gölhisar havzasının kırsal yerleşim birimleri üzerindeki etkisi özellikle dağ yamaçları ve yaylalardaki yerleşimlerde izlenebilmektedir. Bahsi geçen dönem sonrasında bölgenin ekonomik kaynakları; yayladaki hayvan yetiştiriciliği¹²⁷⁶ ile yamaç ve ova yerleşimlerindeki kuru tarım ve bağıcılık olmalıdır. Ayrıca MS VII. yüzyıl sonrasında Kibyra'daki yerleşik düzenin de kaybı ile halkın artık yaylaları, dağ eteklerini ve gölden kısmen uzak ova yerleşimlerini tercih ettiği düşünülebilir¹²⁷⁷. Bu durumun en geçerli sebeplerinden bazıları, gölün çekildiği alanların artık tarıma elverişli olmayan bataklıklardan oluşması ve buna bağlı olarak bataklıklarda oluşan sineklenmenin ortamın yaşam kalitesini düşürmesi; bölgenin içinde bulunduğu siyasi gerilime bağlı olarak göl çevresinin ve ovanın güvensiz olması; dönemin değişim dinamikleri ile toplumun yeni ekonomik kaynak arayışları (dağ yamaçlarındaki bağıcılık ile tepelerdeki madencilik faaliyetleri vb.) ve tüm bu sebepler ile senkronize olarak değişen ulaşım güzergâhları olmalıdır.

Bahsi geçen alanlardaki arkeolojik veriler de bu düşüncüyü desteklemektedir. Özellikle Kibyra'nın batısındaki Kocayayla ve Yusufça Yaylası ile Gölhisar Gölü'nün doğusunda yer alan Çavdır'ın tepelerinin eteklerinde MS VI. yüzyıl sonrasında inşa edilen büyük boyutlu kiliseler, şapeller, kırsal çiftlik yerleşimleri ile işlikler ve hayvan ağılları bu görüşü destekleyen en önemli verilerdir.

Geç Holosen Dönem'e gelindiğinde ise MS 1400'lerde göl seviyesindeki ciddi düşüş gölün kararlı izotopları ile desteklenmiştir. Bu düşüş yaklaşık 1990'ların başına kadar sürmüş ve daha sonra muhtemelen 1993 sonrası su seviyesinin düzenlenmesinin bir sonucu olarak göl aynasında günümüze kadar nispi bir standardizasyon hâkim olmuştur¹²⁷⁸.

¹²⁷⁵ Haldon vd. 2014, 139.

¹²⁷⁶ Yaylalarda gerçekleştirilen hayvancılık faaliyetleri için bkz.: Özüdoğru 2020, 142 vd.

¹²⁷⁷ Özüdoğru 2020, 69 vd.

¹²⁷⁸ Çakıroğlu vd. 2016, 13.

Özetle, havzanın jeolojik gelişimine ve iklimsel kararlılığına bağlı olarak MS VII. yüzyıl sonrasında Kibyra'nın giderek güç kaybetmesi ile kırsala kayan yerleşimleri göl kıyısı, ova, dağ eteği ve yayla yerleşimleri olarak dört kategoride değerlendirmek daha doğru olacaktır. Böylece sadece merkez yerleşimlere bağlı kalmaksızın havzanın bütüncül olarak Geç Antik Çağ ve sonrasındaki durumu net olarak izlenebilecektir. Ayrıca Demir Çağı'nda başlayan ve Orta Çağ boyunca Kibyra kentini besleyen kırsal yerleşimler ve bu yerleşimlerin arazi kullanımı ile yönetim organizasyonlarının tanımlanması Geç Antik Çağ bölge arkeolojisi için önem taşımaktadır. Dolayısıyla bu bölümde bölgedeki yerleşim organizasyonunun Geç Antik Çağ ve sonrasındaki devamlılığı ele alınacaktır.

3. 1. Göl Çevresi Yerleşimleri

Etrafı yüksek dağlarla çevrili bir çanak görünümündeki göl havzasının dönemler boyunca yerleşim karakterini büyük ölçüde etkileyen Gölhisar Gölü'nün çevresi, MÖ VII. yüzyılda ilk kez organize olmuş bir yerleşime ev sahipliği yapmıştır (Harita 39)¹²⁷⁹. Göl çevresinde gerçekleştirilen yüzey araştırmaları sonucunda, bu yerleşim alanının merkezinin doğal bir yarımada olan Göl Adası/Şehir Taşı olduğu tespit edilmiştir (Harita 33; Figür 208)¹²⁸⁰.

MÖ VII. yüzyıl ile MÖ VI. yüzyılın ikinci yarısına kadar merkezin çevresini saran daha alçak tepelerdeki Kızıldökük, Kuyudibi, Gavurdanı, Topraktepe, Kabakkırı, Kapangediği, Köyyeri, Deliktaş, Çilenger, Gözlüce ve Kertil gibi yerleşimler ile yoğun olarak iskân edilen göl çevresi, Hellenistik Dönem'den itibaren zayıflayarak Kibyra'ya bağlı küçük bir kırsal yerleşim niteliğinde Orta Çağ'a kadar varlığını sürdürmüştür¹²⁸¹.

Bahsi geçen merkez yerleşim, Gölhisar Gölü'nün kuzeydoğusunda bir yarımada şeklinde yaklaşık 860x317 m. boyutlarındadır¹²⁸². Adanın güneyinde, doğu-batı doğrultulu olarak uzanan kayalık zirvenin batı yamaçları daha geç dönemlerde ve günümüze yakın süreçler içerisinde taş ocağı olarak kullanılmıştır¹²⁸³. Etrafını saran

¹²⁷⁹ Özüdoğru 2018c, 750; Özüdoğru 2020, 58 vd.

¹²⁸⁰ Baytak 2014, 76 vd.; Dökü 2013, 240; Dökü-Baytak 2013, 73; Dökü-Baytak 2017a, 227; Ekinci vd. 2008, 40-41; Özüdoğru 2018c, 794; Özüdoğru 2020, 58, 67-68 vd.

¹²⁸¹ Baytak 2014, 76-81; Dökü 2013, 241-243; Özüdoğru 2018c, 748; Özüdoğru 2020, 61-62 vd.

¹²⁸² Baytak 2014, 76; Dökü-Baytak 2013, 72; Dökü-Baytak 2016b, 217.

¹²⁸³ Dökü 2013, 241; Dökü-Baytak 2013, 74.

tepelere doğal bir savunma hattı içinde yer alan bu yerleşim, aynı zamanda tepenin tüm eteklerini dolaşan bir sur ile çevrelenmiştir (Figür 209)¹²⁸⁴.

İç ve dış duvardan oluşan surlar; devşirme mimari elemanlar ve moloz taşlar ile kireç bağlayıcılı harç kullanılarak inşa edilmiştir¹²⁸⁵. Dıştaki sur, göl adası eteklerinde yarımada çevresindeki bataklık alandan ayırmaktadır ve bazı alanlarda 1.50-2.00 m. yüksekliğe kadar korunabilmiştir. İç sur ise merkez tepeyi korumaktadır ve surun dağ zirvesindeki korunan kısımlarında ahşap hatıl izleri oldukça belirgindir. Yapım tekniği ve kullanılan devşirme malzemeler, surun adanın son kullanım evresi olan Osmanlı Dönemi'nde inşa edilmiş olabileceğini göstermektedir¹²⁸⁶.

Öyle ki bu kayalık tepelerin bulunduğu ada; bölgeyi ziyaret eden İbn-i Battûta'nın *Rihlet-û Ibn Battûta* isimli seyahatnamesinde aktardığı üzere suyun ortasında yükselen bir tepe konumundadır, ele geçirilmesi güç ve sağlam bir kale görünümündedir¹²⁸⁷.

Bahsi geçen kaledeki yerleşimin Osmanlı Dönemi boyunca devam ettiği, fakat zamanla eşkiya yatağı haline dönüştüğü için yıktırıldığı ise Kâtip Çelebi'nin *Cihannüma* adlı eserindeki anlatımlarından anlaşılmaktadır¹²⁸⁸.

3. 2. Ova ve Dağ Eteği Yerleşimleri

Bu bölümde incelenecek olan ova ve dağ eteği yerleşim karakterini gösteren geç dönem yerleşimleri; Gölhisar Ovası ve Tefenni-Karamanlı düzlüğü ile bu düzlükleri çevreleyen yükseltelerin eteklerinde yer almaktadır.

Gölhisar Ovası modern coğrafyada en geniş tanımıyla; kuzeyde Çavdır dolaylarından başlayarak güneybatıda Gölhisar ilçesi, güneyde Yapraklı Barajı ve kuzeydoğu yönde ise Yusufça Barajı'nın olduğu alan ile sınırlıdır¹²⁸⁹. Oldukça düz olan ve önceleri kapalı havza konumundaki bu topografya alüvyal örtü ile kaplıdır ve Dalaman

¹²⁸⁴ Baytak 2014, 79; Corsten-Hülnden 2012b, Abb. 8; Dökü 2013, 242; Dökü-Baytak 2013, 75; Özüdoğru 2018c, 751; Özüdoğru 2020, 66.

¹²⁸⁵ Sur hakkındaki kapsamlı bilgiler için bkz.: Dökü 2013, 242; Dökü-Baytak 2013, 75; Corsten-Hülnden 2011, 181.

¹²⁸⁶ Dökü 2013, 242; Dökü-Baytak 2013, 75; Corsten-Hülnden 2011, 181.

¹²⁸⁷ Aykut 2000, XXXII. 407-408; Ayrıca bkz.: Baytak 2014, 77; Dökü-Baytak 2013, 72; Özüdoğru 2020, 70.

¹²⁸⁸ Kâtip Çelebi *Cih.* 639, 641.

¹²⁸⁹ Atalay vd. 2019b, 19. Ayrıca antik coğrafyada Demir Çağ içlerinden itibaren Kabalia/Kabalis ve Hellenistik Dönem ile birlikte Kibyatis olarak bilinen bu bölgenin coğrafi sınırlarının daha geniş anlatımı için bkz.: Özüdoğru 2016a, 662; Özüdoğru 2018c, 751-752; Özüdoğru 2020, 25.

Çayı'nın (Indos) kolları ile bölünmektedir. Çayın antik dönemde Indos olarak bilinmesi sebebi ile bazı modern kaynaklarda ova, Indos Vadisi olarak da tanımlanmaktadır¹²⁹⁰.

Göhlisar havzasını çevreleyen dağlar; kuzey-kuzeybatı/güney-güneydoğu doğrultusundadır. Doğusunda 2294 m.ye kadar ulaşan Rahat Dağı, güneyinde 2095 m. yüksekliğindeki Koçaş Dağı ve batısında 2030 m.ye ulaşan Akdağ yer almaktadır¹²⁹¹. Çameli ve Göhlisar havzalarını birbirinden ayıran Akdağ kütlelerinin en önemli zirveleri ise Dede Beleni, Kel Ali ve Elmataşı'dır (Harita 34; Figür 210)¹²⁹².

Tefenni-Karamanlı Düzlüğü ise Burdur ve Göhlisar havzaları arasında yer almaktadır. Yaklaşık yüksekliği 150-200 m. olan bu düzlük Burdur ve Göhlisar havzalarının çökmesi ile oluşmuştur¹²⁹³. Tefenni-Karamanlı düzlüğü çevreleyen dağlar; Burdur-Acıgöl havzaları arasında uzanan ve yüksekliği 2000 m.yi aşan Söğüt Dağları, Burdur-Göhlisar havzasının doğusunda kuzeydoğu-güneybatı yönünde uzanan ve en yüksek zirveleri 2000 m.yi aşan Katrancık Dağı silsilesi, Göhlisar depresyonunun doğusunda Yeşilova-Tefenni arasındaki 1933 m.ye ulaşan Bozdağ ile güneybatısındaki Rahat Dağı'dır¹²⁹⁴.

Bahsi geçen bölgenin yerleşim kronolojisi daha öncede belirtildiği üzere yaklaşık 8000 yıl öncesinde ova düzlüklerindeki höyüklerde başlamış, Demir Çağı itibariyle göl kıyısında yoğunlaşmış ve Hellenistik Dönem ile birlikte Kibyra'nın bölgenin ana kenti olmasına da bağlı olarak ovada ve ovayı çevreleyen dağların yamaçlarında kente bağlı çok sayıda kasaba, köy ve çiftlik yerleşimi kurulmuştur¹²⁹⁵.

Roma Dönemi'nde ise göl çevresinin uygun iklimsel koşullarına da bağlı olarak göl kenarlarında ve ovadaki akarsu kıyılarında zengin Roma Dönemi çiftliklerinin sıralandığı, bölgedeki yüzey araştırmaları sonucunda tespit edilmiştir¹²⁹⁶. Ancak, Geç Antik Çağ'ın iklimsel kararsızlığı ve bölgedeki siyasi huzursuzluğun doğurduğu savunma ihtiyacı ova düzlüklerinin zamanla terk edilmesine sebep olmuş olmalıdır. Öyle ki, özellikle MS VII. yüzyıl sonrasında Kibyra'nın da terk edilmeye başlanmasıyla birlikte ova düzlüğü'nün etrafını çevreleyen tepelerin yamaçlarında ve bu dönemde daha

¹²⁹⁰ Özüdoğru 2020, 35.

¹²⁹¹ Atalay vd. 2019b, 20.

¹²⁹² Özüdoğru 2020, 24.

¹²⁹³ Atalay vd. 2019b, 20.

¹²⁹⁴ Atalay vd. 2019a, 836; Atalay vd. 2019b, 20.

¹²⁹⁵ Bölge yerleşim tarihinin en güncel ve geniş anlatım için bkz.: Özüdoğru 2020, 58-71.

¹²⁹⁶ Dökü-Baytak 2016b, 232.

korunaklı yerleşim alanları olan yaylalarda geç dönem yerleşimleri karşımıza çıkmaya başlamaktadır.

1995-2013 yılları arasında Prof. Dr. T. Corsten ve 2013 yılından günümüze kadar Doç. Dr. F. Eray Dökü başkanlıklarında yürütülen Kıbyra ve çevresindeki sistemli yüzey araştırmaları ve epigrafik çalışmalar sonucunda bahsi geçen ova düzlükleri ve dağ yamaçlarındaki çok sayıdaki Geç Antik Çağ yerleşim alanı tespit edilmiştir¹²⁹⁷. Bu yerleşim alanlarından ilki Gölhisar Ovası'nın göl kıyısı yerleşim alanına kısmen yakın olan ve göl bakışlı tepe yamaçlarına konumlanan Uylupınar Köyü'nün güney kesiminde yer almaktadır (Harita 35).

Burada gerçekleştirilen çalışmalar sonucunda Kökyatağı Kilise Yeri ve Kışlacık olarak isimlendirilen mevkilerde geç dönem yapı gruplarının izleri belgelenmiştir¹²⁹⁸. Kökyatağı Kilise Yeri, Uylupınar-Bayır yolu güzergâhında konumlanmaktadır. Bugün halkın burayı kilise mevki olarak isimlendirmesinin sebebi şüphesiz ki yerleşim alanındaki şapelin varlığı olmalıdır. Kaçak kazılar ile oldukça tahrip edilmiş olan alanda küçük ölçekli bir şapel ve çevresinde yazıtlı bloklar tespit edilmiştir. Şapel doğu yönde yaklaşık 7 m. uzunluğundadır ve mimari detayları tahribattan dolayı net olarak görülememektedir¹²⁹⁹.

Uylupınar-Bayır yolu güzergâhındaki bir diğer yerleşim alanı ise Kışlacık'tır. Yukarı Uylupınar olarak da adlandırılan alanın zirve ve yamaçlarında konumlanmıştır. Yerleşim alanını çevreleyen uzun surlar oldukça iyi korunmuştur. Zirvenin eteklerinde Roma ve Geç Antik Çağ'a ait düzenli yapı grupları ve çok sayıda seramik parçası tespit edilmiştir¹³⁰⁰. Burada yer alan bazı yapıların içinde kısmen korunabilmiş durumda olan mozaikli alanlar dikkat çekmektedir. Bu tip özenli mekânların varlığı burada alelade kurulmuş küçük çiftlik yerleşimlerinden ziyade daha gelişmiş bir yerleşimin var olabileceğini akıllara getirmektedir. Öyle ki Bayır yolu üstünde yer alan bu yerleşim Bayır Köyü'ndeki büyük kilisenin yer aldığı yerleşim alanına da oldukça yakın sayılmaktadır. Dolayısıyla bu alanda geç dönemde yaşanan hareketlilik hem büyük

¹²⁹⁷ Doç. Dr. F. Eray Dökü ve ekibinin yürüttüğü çalışmaların raporları için bkz.: Dökü 2013; Dökü-Baytak 2013; Dökü-Baytak 2015; Dökü-Baytak 2016a; Dökü-Baytak 2016b; Dökü-Baytak 2017b; Dökü-Baytak 2017c; Dökü-Baytak 2018; Dökü 2019a; Dökü 2019b; Prof. Dr. T. Corsten ve ekibinin yürüttüğü çalışmaların raporları için bkz.: Corsten 2015; Corsten vd. 1998; Corsten vd. 2010a; Corsten vd. 2010b; Corsten-Hüllden 2011; Corsten-Hüllden 2012a; Corsten-Hüllden 2012b; Corsten-Hüllden 2013a; Corsten-Hüllden 2013b; Corsten-Hüllden 2014a; Corsten-Hüllden 2014b; Corsten-Hüllden 2015.

¹²⁹⁸ Dökü 2013, 240, 248-249; Dökü-Baytak 2013, 74, 78, 80.

¹²⁹⁹ Dökü 2013, 248; Dökü-Baytak 2013, 80.

¹³⁰⁰ Dökü 2013, 248-49.

boyutlu bir kilisenin varlığı hem de tepe yamaçlarında yer alan gelişmiş yapı grupları ile kendini açıkça göstermektedir.

Göhlisar Gölü'nün güneyindeki tepelerin yamaçlarında yer alan Hisarardı Köyü de göl bakışlı geç dönem yerleşim alanlarına ev sahipliği yapmaktadır¹³⁰¹. Uylupınar Köyü'nün yaklaşık 2 km. güneybatısındaki bu alanda yürütülen yüzey araştırmaları sonucunda köyün; kuru duvar tekniğinde büyük moloz taşlarla inşa edilmiş, yaklaşık 1.20 m. kalınlığındaki surlar ile çevrelendiği tespit edilmiştir¹³⁰² (Figür 211). Su içinde kalan ve göle bakan tepelerin yamaçlarındaki mimari kalıntılar, çatı kiremitleri ve bu alanda çok sayıda ele geçirilen büyük boyutlu pithos benzeri saklama kaplarına ait seramik parçaları yerleşim alanının güneydoğu kesimindeki yoğun çiftlik yerleşimlerinin varlığını desteklemektedir¹³⁰³.

Hisarardı Köyü'nde olduğu gibi köyün Değirmen Başı Kale Yıkığı Mevkii olarak isimlendirilen daha ufak boyutlu yerleşim alanı da Geç Antik Çağ surları ile kuşatılmıştır¹³⁰⁴. Daha küçük bir alanı çevreleyen bu surun içinde bugün yüzeyde görülebildiği kadarıyla yapı gruplarına ait mekânlar ve küçük bir şapel bulunmaktadır¹³⁰⁵ (Figür 212-213). Hisarardı Köyü'nün yaklaşık 700 m. kadar doğusunda Manastır Yeri yerleşimi olarak isimlendirilen alanda da bugün halkın manastır olarak isimlendirdiği bir yapı grubu tespit edilmiştir¹³⁰⁶. Yerleşim alanında ele geçirilen yoğun çatı kiremitleri ve günlük kullanım kaplarına ait çok sayıdaki seramik parçası buradaki geç dönem yerleşiminin varlığını desteklemektedir. Ancak alandaki yoğun tahribat ne yazık ki yapının gerçekten bir manastır olup olmadığı konusunda yeterli veriyi sağlamamaktadır¹³⁰⁷.

Değirmen Başı Kale Yıkığı ve Manastır Yeri yerleşiminde de olduğu gibi küçük çiftlik yerleşimlerinin yer aldığı alanlara Bozyaka ve Deliktaş mevkilerinde de rastlanmaktadır¹³⁰⁸. Buralarda da yoğun Geç Antik Çağ seramikleri ve çatı kiremitleri tespit edilmiştir. Ancak çiftlik yerleşimlerinin ticari karakterlerini ve demografik yapısını

¹³⁰¹ Yüzey araştırmaları raporları için bkz.: Corsten-Hülten 2012a, 176; Corsten-Hülten 2013b, 355; Dökü-Baytak 2016b, 219-221.

¹³⁰² Dökü-Baytak 2016b, 219.

¹³⁰³ Dökü-Baytak 2016b, 221.

¹³⁰⁴ Dökü-Baytak 2016b, 223.

¹³⁰⁵ Corsten-Hülten 2012a, 176; Corsten-Hülten 2013b, 355, Abb. 6.

¹³⁰⁶ Dökü-Baytak 2016b, 220.

¹³⁰⁷ Dökü-Baytak 2016b, 220.

¹³⁰⁸ Yüzey araştırmaları raporu için bkz.: Dökü-Baytak 2016b, 220, 223.

yorumlayabilecek verileri açığa çıkartacak nitelikteki bilimsel kazı çalışmalarının henüz yapılmamış olması sadece yüzey buluntularını değerlendirmeyi zorunlu kılmaktadır.

Hisarardı Köyü'nün kuzeyinde, Koçaş Dağı'nın yamaçlarında konumlanan ve kısmen Gölhisar Ovası'nın alüvyon dolgu düzlüklerine daha yakın olan Kargalı Köyü ise günümüzde Tahtacı Alevileri'nin yerleşim alanını oluşturmaktadır. Gölhisar Gölü'nün sulak arazisine yakın kurulan ve bu sebeple adını gölde yetişen kargı bitkisinden alan¹³⁰⁹ Kargalı Köyü'nün Yağpınar Üstü, Dikmen Önü Bölmece Tepesi, Elma Deresi ve Arpa Deresi mevkilerinde yoğun yerleşim izlerine rastlanmıştır¹³¹⁰. Hellenistik, Roma, Geç Antik Çağ ve Osmanlı seramikleri ve çatı kiremitleri dönemler boyunca buradaki çiftlik yerleşimlerinin varlığını kanıtlamaktadır. Alanda ele geçirilen büyük boyutlu geç dönem tahıl saklama kapları ise verimli düzlükleri ve köyün ortasındaki tatlı su kaynağı sebebi ile günümüzde de tarım ile uğraşan Kargalı halkının Geç Antik Çağ'da da bu yerleşim alanında tarımcılık faaliyetleri ile uğraştığını göstermesi açısından önem taşımaktadır¹³¹¹.

Gölhisar Gölü'nün 3 km. batısında, gölün Pleistosen'deki yatağının kaplandığı alüvyon dolgunun üzerinde konumlanan Karapınar Köyü ise yine ovadaki Geç Antik Çağ yerleşim karakterini gösteren önemli merkezlerden biridir¹³¹². Sadece Geç Antik Çağ'da değil daha erken dönemlerde de ova düzlüğündeki bu alanda yerleşimin varlığı tespit edilmiştir. Köyde bulunan mezar yazıtlarında, Roma Dönemi'nde Kibyra'nın ünlü aile adlarıyla aynı olan ve Latin kökenli isimler yer almaktadır¹³¹³. Dolayısıyla Roma Dönemi'nde de Kibyra'ya yakın konumu ve verimli arazileri ile burada kırsal bir yerleşimden bahsedilebilir¹³¹⁴.

Ayrıca Kibyra ile ova ve göl kıyısı çiftlik yerleşimlerini birbirine bağladığı düşünülen taş döşem yolun bir kısmı Karapınar'da gerçekleştirilen yüzey araştırmaları ile tespit edilmiş ve geç dönem boyunca da kullanıldığı anlaşılmıştır¹³¹⁵. Bu yol Toprak Tepe ve Kertil Tepe arasında yer alan ve günümüzde yerel halkın tarafından Mal Pazarı (Hayvan Pazarı) olarak adlandırılan alana bağlanmaktadır¹³¹⁶.

¹³⁰⁹ Demirkaya-Arıbaş 2006, 83.

¹³¹⁰ Yüzey araştırmaları raporu için bkz.: Dökü-Baytak 2016b, 221-222.

¹³¹¹ Dökü-Baytak 2016b, 221-222.

¹³¹² Yüzey araştırmaları raporu için bkz.: Dökü-Baytak 2016b, 223.

¹³¹³ Detaylı bilgi için bkz.: Özudoğru 2020, 66-67.

¹³¹⁴ Dökü-Baytak 2016b, 224; Özudoğru 2020, 67, 141.

¹³¹⁵ Kıbyralıların olasılıkla göl kıyısı ve ova yerleşimlerine erişimini sağlayan bu yolun varlığı Kıbyra'daki yazıtlar aracılığı ile de desteklenmektedir. Detaylı bilgi için bkz.: Alten Güler-Şimşek 2019, 279; Özudoğru 2020, 41-42.

¹³¹⁶ Dökü-Baytak 2016b, 223-224.

Karapınar'ın kuzeyinde Gölhisar-Burdur karayolu güzergâhının sol kesiminde yer alan Sorkun Köyü'nde de Karapınar Köyü'nde olduğu gibi tatlı su kaynağı bulunmaktadır¹³¹⁷. Hem köyün merkezindeki tatlı su kaynağı hem de ovanın alüvyon örtüsü köyün topraklarını oldukça verimli hale getirmiş ve tarım için elverişli koşulları sağlamıştır. Bu sebeple Geç Kalkolitik Çağ'dan itibaren buradaki höyüklerde karşılaşılan yerleşim Hellenistik¹³¹⁸, Roma ve Geç Antik Çağ boyunca devam etmiştir¹³¹⁹.

Köy içinde devşirme malzeme olarak kullanılan çok sayıdaki mimari blok ile mil taşı buranın Roma Dönemi içerisinde Kibyra'ya bağlı önemli bir yerleşim alanı olduğunu göstermektedir¹³²⁰. MS II-III. yüzyıla ait yerleşim alanında ele geçirilen önemli arkeolojik verilerden biri de üzerinde “*En Yüce Tanrıya (Theos Hypsistos)*” ifadesi yer alan yazıttır¹³²¹. Bölgedeki Theos Hypsistos inancı ile Hıristiyanlık arasındaki ilişki ve bu ilişkinin bölge açısından önemi daha önceki bölümlerde detayları ile ele alınmıştır. Fakat en genel ifadeyle bu yazıtlı blok Sorkun'da Theos Hypsistos inananlarının bir ibadet mekânının olabileceğine işaret etmektedir.

Gölhisar Ovası'nın kuzey yöndeki son yerleşim alanı ise Yusufçadır. Yusufça yerleşimi Antik Çağ'da Ege ve Akdeniz Bölgelerini birbirine bağlayan ana kamu yolu üzerindedir¹³²². Gölhisar ile Acıpayam ovalarını birbirine bağlayan bu yol üstünde konumlanan ve günümüzde Gölhisar ilçesinin bir mahallesi olan Yusufça, zemini mozaiklerle kaplı gösterişli kilisesi ve geç dönem yerleşimleri ile önem kazanmaktadır¹³²³. Burada Burdur Müze Müdürlüğü tarafınca yapılan kurtarma kazıları sonucunda elde edilen veriler aracılığıyla ile yerleşim yerinin Kibyra'nın artık tamamen küçülmeye başladığı MS VI.-VII. yüzyıllar sonrasında ön plana çıkmış olması ve ovadaki en gelişkin geç antik yerleşimini temsil etmesi sebebi ile “Geç Kibyra” olarak isimlendirilmiştir¹³²⁴.

¹³¹⁷ Yüzey araştırma raporları için bkz.: Corsten-Hülten 2014a, 155; Corsten-Hülten 2015, 232; Dökü-Baytak 2016b, 224-226; Dökü-Baytak 2015, 208-210.

¹³¹⁸ Sorkun Köyü yerleşiminin, Hellenistik Dönem tarihçilerinden Polybios tarafından aktarılan, Kibyra'nın Hellenistik Dönem yöneticisi Moagetes'e bağlı bir yer olan Syleion olabileceği Doç. Dr. Şükrü Özudoğru tarafından öngörülmektedir. Daha kapsamlı bilgiler için bkz.: Polyb. *Hist.* XXI. 34; Özudoğru 2014a, 174; Özudoğru 2020, 66.

¹³¹⁹ Corsten-Hülten 2014a, 155; Corsten-Hülten 2015, 232; Dökü-Baytak 2016b, 225; Dökü-Baytak 2015, 208.

¹³²⁰ French 2014, No. 155; Dökü-Baytak 2015, 208; Özudoğru 2020, 66, 241-242.

¹³²¹ Milner 1998, No. 58.

¹³²² Yol ağı hakkındaki kapsamlı bilgiler için bkz.: Özudoğru 2016a, 664-665; Özudoğru 2020, 38-39.

¹³²³ Kilisede gerçekleştirilen kurtarma kazısı raporları için bkz.: Ekinci 2004; Ekinci 2005.

¹³²⁴ Geç Kibyra önerisi için bkz.: Ekinci 2004, 126-128; Ekinci 2005, 159-161; Özudoğru 2014a, 184; Özudoğru 2018b, 52; Özudoğru 2020, 587-588.

Kibyra'da MS VII. yüzyıl içlerinde yaşanan hızlı gerileme dönemin en büyük tehdidi olan işgaller ile ilişkilendirilebilir. Fakat sebep her ne olursa olsun bu dönemden sonra Kibyra'da arkeolojik buluntuların da desteklediği sessizlik, kentlilerin daha güvenli yerleşimlere göç ettiğini göstermektedir. Öyle ki hem yayla hem de ovada MS VII. yüzyıl sonrasında gelişen yerleşim alanları karşımıza çıkmaktadır. Bilinen bu yerleşim alanlarının en büyüğü ise Yusufçadır¹³²⁵. Yusufça'nın modern yerleşim alanının bitiminde Örenlik olarak isimlendirilen mevkide yürütülen çalışmalar sonucunda burada gözlemlenen yoğun yapı izleri, çatı kiremitleri ve seramikler ile mimari bloklar ve ezgi taşları yoğun geç dönem çiftlik yerleşimlerinin varlığını göstermektedir (Figür 214)¹³²⁶. Yusufça'nın ovadaki diğer yerleşimler gibi Geç Antik Çağ'da Kibyra'ya bağlı küçük bir çiftlik yerleşimi olmasının ötesinde, yerleşim alanına inşa edilmiş büyük boyutlu kilisesi ile de anlaşılacağı üzere daha büyük bir geç dönem yerleşim merkezini ifade ettiği açıktır.

Yusufça ve çevresindeki büyük çiftlik yerleşimlerinin benzerleri ise Gölhisar Ovası'nın doğusunda ve Kibyra'ya yaklaşık 25 km. uzaklıkta yer alan Çavdır ve çevre köylerinde bulunmaktadır (Harita 36)¹³²⁷. Çavdır ve çevresindeki yerleşim yerlerindeki kültür izleri Tunç Çağı'ndan başlayarak Osmanlı Dönemi sonlarına kadar kesintisiz şekilde devam etmektedir¹³²⁸. İlçe merkezi, Büyükalan ve Küçükalan Köyleri¹³²⁹, Kayacık¹³³⁰, Bayır¹³³¹, Ambarcık¹³³² ve Kozağacı¹³³³ köylerinde yürütülen yüzey araştırmaları sonucunda bu bölgede de büyük boyutlu çiftlik yerleşimleri ve kiliseler ile karşılaşmıştır.

Çavdır ilçe merkezindeki yerleşim izleri, merkezin güneybatısındaki Çavdır Höyüğü'nün 500 m. kadar güneyinde yer alan ve Dedelik Mevkii olarak adlandırılan yamaçta tespit edilmiştir. Buradaki veriler Geç Antik Çağ ve olasılıkla Selçuklu ya da Osmanlı buluntularından oluşur¹³³⁴. Büyükalan Köyü'ndeki Manastıraltı Eski Köy Yeri ile Papazın Yeri mevkilerinde de benzer yerleşim izleri görülebilmektedir. Büyükalan ve

¹³²⁵ Yüzey araştırmaları raporları için bkz.: Corsten-Hülnden 2014a, 153-157; Corsten-Hülnden 2015, 228-235; Dökü-Baytak 2018, 447-448; Dökü-Baytak 2017c, 267.

¹³²⁶ Corsten-Hülnden 2014a, 153; Corsten-Hülnden 2015, 228-229; Dökü-Baytak 2018, 447.

¹³²⁷ Yüzey araştırmaları raporları için bkz.: Corsten-Hülnden 2014a, 155; Corsten-Hülnden 2015, 232; Dökü-Baytak 2015, 211-213; Dökü-Baytak 2016a, 293-295; Dökü-Baytak 2016b, 226-228; Dökü-Baytak 2017b, 642; Dökü-Baytak 2017c, 668; Dökü-Baytak 2018, 448; Dökü 2019b, 63-67.

¹³²⁸ Dökü-Baytak 2016a, 293.

¹³²⁹ Dökü-Baytak 2015, 223-223; Dökü-Baytak 2016b, 226-227.

¹³³⁰ Dökü-Baytak 2015, 213-214; Dökü-Baytak 2016b, 228.

¹³³¹ Corsten-Hülnden 2013a, 194; Corsten-Hülnden 2014b, 274; Dökü 2019a, 513.

¹³³² Dökü 2019a, 514; Dökü 2019b, 63-64.

¹³³³ Corsten-Hülnden 2013a, 194; Corsten-Hülnden 2012a, 175; Dökü 2019a, 521.

¹³³⁴ Dökü-Baytak 2015, 211; Dökü-Baytak 2016b, 226.

Küçükalan Köyleri arasında konumlanan ve Alan-1 Kebir olarak da bilinen Manastıraltı yerleşim yerinin yamaç boyunca devam ettiği yüzeyde ele geçirilen çok sayıdaki Geç Antik Çağ seramiği ile anlaşılmaktadır¹³³⁵. Aynı şekilde Büyükalan Köyü sınırlarındaki ve halk tarafından Papazın Yeri olarak adlandırılan yerleşimde de yoğun kaçak kazı tahribatının gözlemlendiği alanlarda, geç dönem yapı izleri ve Geç Antik Çağ seramikleri yüzeyde görülebilmektedir¹³³⁶.

Çavdır ilçesi sınırlarındaki Bayır Köyü'nün 4 km. güneybatısındaki Bağarası Mevkii olarak isimlendirilen yerleşim yerinde ise farklı olarak Burdur Müze Müdürlüğü tarafından gerçekleştirilen kurtarma kazıları sonucunda tespit edilen mozaikli bir kilise ve bu alandaki yoğun geç dönem yapılaşması dikkat çekmektedir (Figür 215)¹³³⁷. Yusufça'da açığa çıkartılan bazilikal planlı kilisenin mozaik döşemi ile benzer tasarım ve tekniğe sahip olan bu döşemelerin yer aldığı kilisenin de en az Yusufça Kilisesi kadar büyük olduğu anlaşılmaktadır (Figür 216-217). Mevcut ulaşım ağına bağlı olacak şekilde ya da başka bir ifadeyle daha geniş bölgesel bir çerçevede içerisinde o bölgedeki çeşitli yerleşim birimlerine hizmet verebilecek stratejik noktalarda konumlanan bu iki kilisenin varlığı, Kıbyra'nın yerleşim karakterinin zayıfladığı dönem sonrasında ovanın kuzey ve doğu sınırlarında basit çiftlik yerleşimlerinin ötesinde daha gelişkin yerleşimlerin yer aldığını göstermektedir¹³³⁸.

Bayır Köyü'nün 13 km. güneydoğusunda bulunan Ambarcık Köyü, Köy Gediği Mevkii'nde de Geç Hellenistik Dönem'den başlayarak Geç Antik Çağ boyunca devam eden yaşam izlerinin belirtileri yapı izleri, sikkeler ve seramik buluntular ile anlaşılmaktadır¹³³⁹. Özellikle yamaçlarda ele geçirilen çok sayıdaki depolama kaplarına ait parçalar ile moloz taş ile inşa edilmiş kuru duvar örgü tekniğindeki mekânların izleri buralarda tarımsal faaliyetlerin yürütüldüğü çiftlik yerleşimlerinin varlığını kanıtlamaktadır¹³⁴⁰. Aynı şekilde Kozağacı Köyü içerisinde bulunan Hisarlık Tepesi Mevkii'nde yürütülen incelemelerde de moloz taş kuru duvar örgü temelli mekânlar, çatı kiremitleri ve yoğun miktarda Geç Antik Çağ'a ait saklama kaplarına rastlanmıştır¹³⁴¹.

¹³³⁵ Dökü-Baytak 2016b, 226.

¹³³⁶ Dökü-Baytak 2016b, 226.

¹³³⁷ Dökü 2019a, 513-514.

¹³³⁸ Ayrıca bkz.: Özudoğru 2016a, 665; Özudoğru 2018b, 52; Özudoğru 2020, 67, 587-588.

¹³³⁹ Dökü 2019b, 63-64.

¹³⁴⁰ Dökü 2019a, 516.

¹³⁴¹ Dökü 2019a, 521-522.

Göhlhisar Ovası boyunca ova düzlüklerinde ve tepe yamaçlarında konumlanan, yukarıda detayları ile ele alınan bu yerleşimler özellikle MS VII. yüzyıl sonrasında ovayı sınırlandıran alanlarda büyük boyutlu geç dönem yerleşimleri ile bağcılık gibi tarım faaliyetlerinin yürütüldüğü tepe yamaçlarında ve ovanın verimli alüvyon düzlüklerinde çok sayıda kırsal yerleşimin kurulduğunu göstermektedir. Bu yerleşim birimlerinin Kibyra ile olan organik bağı henüz yazılı kaynaklar aracılığı ile tespit edilememiş olsa da arkeolojik veriler ile ispatlanabilir. Öyle ki, çoğu Geç Antik Çağ çiftlik yerleşiminin Roma Dönemi'nden bu yana varlığını devam ettirdiği ve kültürel anlamda daha homojen bir yapı sergilediği görülmektedir. Bu tip yerleşimlerin Roma Dönemi'nde Kibyra'ya hizmet ettiği hem kentte hem de bu yerleşimlerde bulunan epigrafik veriler ile desteklenebilir. Aynı şekilde yerleşimlerin Geç Antik Çağ'da da Kibyra ile bağlantılı olduğu ve hatta kenti terk eden sakinlerin Yusufça ve Bayır'daki büyük boyutlu yerleşimler başta olmak üzere diğer çiftlik yerleşimlerine taşındığı ifade edilebilir.

Göhlhisar Ovası dışında, bölgedeki yoğun geç dönem yerleşimlerinin izlendiği bir diğer havza ise Tefenni-Karamanlı düzlüğüdür (Harita 37). Burdur ve Göhlhisar havzaları arasında yer alan bu düzlükte ve düzlüğü çevreyelen yüksek tepelerin eteklerindeki yerleşimler Göhlhisar Ovası'nın yerleşim karakteri ile oldukça benzerdir.

Tefenni-Karamanlı düzlüğünde konumlanan Tefenni ilçesi, Eşeler Dağı'nın eteklerinde yer almaktadır. Çok sayıda akarsu kaynağı ile beslenen ilçe yerleşimlerinde iklimin ve özellikle ırmakların etkili olduğu gözlenmektedir. Bu verimli topografyada Hellenistik ve Roma İmparatorluk dönemlerinden itibaren küçük ölçekli kırsal yerleşimlerin yoğun olduğu anlaşılmaktadır. Bu alanda ele geçirilen epigrafik verilerden de anlaşılacağı üzere, MS II. yüzyılın ikinci yarısında varsıl aileler burada arazi sahibi olmuşlardır¹³⁴². Henüz daha sonraki dönemler için benzer şekilde epigrafik veriler ile desteklenmemiş olsa da yüzey araştırmalarındaki gözlemler sonucunda anlaşıldığı üzere Tefenni-Karamanlı düzlüğünde ve tepe yamaçlarında özellikle Roma İmparatorluk Dönemi'nde olduğu gibi Geç Antik Çağ'da da çok sayıda kırsal yerleşimin varlığı tespit edilmiştir.

Tefenni ilçesine bağlı Yuvalak, Hasanpaşa, Beyköy, Başpınar, Bayramlar, Belkaya, Çaylı, Ece, Sazak, Karamusa, Seydiler, Yaylaköy, Yeşilköy ve Yuva köyleri ile

¹³⁴² Calpurnii ve Ummidii olarak bilinen ünlü bir ailenin Tefenni-Karamanlı düzlüklerinde arazi ve çiftlik sahibi oldukları anlaşılmaktadır. Yazıt hakkındaki detaylı bilgiler için bkz.: Corsten-Hülden 2012b, 14; Corsten-Hülden 2014a, 156-157; Corsten-Hülden 2015, 234; Özudoğru 2020, 142.

çevrelerinde yapılan sistematik yüzey araştırmaları sonucunda bahsi geçen Geç Antik ağ yerleşimlerinin bir kısmı belgelendirilmiřtir¹³⁴³.

Hasanpaşa Köyü, Tavşancıl st Mevkii'nde bölge zirvelerinde Gll Pınar olarak isimlendirilen yerleşim yerinde kaçak kazılar ile oldukça tahrip edilmiş yapı kalıntıları görülmektedir. Buradaki daha erken tarihli yerleşim izlerinin yanı sıra zirveye oldukça yakın bir konumda geniş iki teras halinde düzenlenmiş ve halk tarafından Kilise Yeri olarak isimlendirilen yerleşim alanında, temel kısmı büyük kesme bloklar ve üstünde ise moloz taş örgü kullanılan 27 m. uzunluğunda bir sur ve vresinde geç dönem yapı kalıntıları, çatı kiremitleri ile seramikler tespit edilmiřtir¹³⁴⁴. Hasanpaşa Köyü Erikliсеki ve Bikavak mevkilerinde ise aynı şekilde tepede konumlanan bir çiftlik yerleşimine ait yapı kalıntıları ile dere kenarındaki kayalar üstünde kazıma ha motifi ile karřılařılmıřtır¹³⁴⁵. Tefenni ilçe merkezinin 15 km. güneyinde yer alan Yeşilköy Köyü'nde de Roma Dönemi iftlik yerleşimi olduğu düşünülen alanda geç dönem düzenlemeleri ile tekrar kullanılmış olan çiftlik yapılarının birinin içinde, daha sonraki dönemlerde eklenmiş olan bir şapel yer almaktadır¹³⁴⁶.

Tefenni-Karamanlı dzlğindeki bir diğer kırsal yerleşim merkezi Karamanlı ilçesi ve köyleridir. Bu yerleşim alanında Neolitik ağ'dan Geç Antik ağ'a kadar kültür geçişi izlenebilmektedir¹³⁴⁷. Örneğin, Karamanlı ilçe sınırlarında yer alan Manca Köyü'nde bugün köy içinde devşirme malzeme olarak kullanılan çok sayıda mimari blok grlebilir¹³⁴⁸. Bu bloklar hem Roma Dönemi'ne hem de Geç Antik ağ'a aittir ve henüz ait oldukları yapılar ya da taşındıkları yerleşim alanlarına dair net bilgilere ulaşılamamıştır. Manca Köyü'nün aksine geç dönem çiftlik yerleşimlerinin oldukça net olarak izlendiği yerleşim alanı ise Karamanlı Barajı'nın etrafıdır. Burada alçak bir evre duvarı ile korunan geniş bir Geç Antik ağ kırsal yerleşmesi tespit edilmiřtir¹³⁴⁹ (Figür 218). Yerleşim yerinin etrafında yüzeyde çok sayıda görülebilen ezme taşları burada şarap ve zeytinyağı üretiminin gerçekleştirildiğini gösterebilir (Figür 219-220)¹³⁵⁰. Aynı zamanda işliklerin bulunduğu düşünülen alanda şu an sadece temelleri görülebilen bir

¹³⁴³ Corsten-Hlden 2012b, 14; Corsten-Hlden 2013a, 196; Corsten-Hlden 2014a, 156-157; Corsten-Hlden 2014b, 275-276; Corsten-Hlden 2015, 234; Dk-Baytak 2015, 216; Dk-Baytak 2016a, 283; Dk-Baytak 2016b, 229-231; Dk-Baytak 2017b, 645-655.

¹³⁴⁴ Dk-Baytak 2016a, 289-290.

¹³⁴⁵ Dk-Baytak 2017b, 651.

¹³⁴⁶ Corsten-Hlden 2014b, 276.

¹³⁴⁷ Dk-Baytak 2016a, 293. Dk-Baytak 2017b, 641.

¹³⁴⁸ Dk-Baytak 2015, 216.

¹³⁴⁹ Corsten-Hlden 2013a, 197.

¹³⁵⁰ Corsten-Hlden 2013a, 197; Corsten-Hlden 2014b, 227.

kilise de tespit edilmiştir¹³⁵¹. Yine Karamanlı ilçesine bağlı ve Kaletepe olarak isimlendirilen mevkide ise başka bir kırsal yerleşim alanı yer almaktadır. Buradaki yerleşim alanı diğerlerinden farklı olarak eş merkezli, iki sıra moloz taş örgü duvardan oluşan yuvarlak planlı surlar ile çevrelenmiştir (Figür 221)¹³⁵². Surlarda birkaç tanesi korunabilmiş yarım daire biçimli kule ve kapı açıklıkları görülmektedir. Henüz net olarak tarihlendirilemeyen ancak Geç Antik Çağ ve hatta Osmanlı Dönemi boyunca kullanılmış olduğu düşünülen bu savunma duvarları içinde ve tepenin eteklerinde çiftlik yerleşimlerinin izleri görülebilmektedir.

Tefenni-Karamanlı düzlüğünün kuzey ucunda Geç Antik Çağ çiftlik yerleşimlerinin konumlandığı bir diğer yerleşim alanı ise Yeşilova ilçesidir. Karamanlı Kaletepe yerleşiminde olduğu gibi burada da tepe surlar ile kuşatılmıştır (Figür 222). Surun korunabilmiş kısımlarından anlaşılacağı üzere duvarlar boyunca eş aralıklarla kule ve kapı açıklıkları yer almaktadır¹³⁵³. Surun dış kısmında kalan ve tepe etekleri boyunca devam eden yerleşimlerin varlığı da alandaki yüzey araştırmaları sonucunda tespit edilmiştir¹³⁵⁴. Tepe yamaçları boyunca moloz taşlar ile inşa edilmiş çok sayıda ki yapı kalıntısı bugün yüzeyde görülebilmektedir.

3. 3. Yayla Yerleşimleri

Göl çevresi ile ova ve dağ eteklerinde karşımıza çıkan Geç Antik Çağ kırsal yerleşimlerinin yanı sıra bölgenin arkeolojisi için önemli olan bir diğer yerleşim alanı ise yaylalardır. Kıbyra'ya yakın konumda olan Kocayayla, Yusufça Yaylası, Böğrüdilik, Armutlu ve Kozpınar yaylaları ile bu yaylaların yer aldığı yükseltilerin eteklerinde Geç Antik Çağ kırsal yerleşimleri tespit edilmiştir¹³⁵⁵.

Bugün modern ilçenin ve antik kentin tatlı su kaynaklarının bulunduğu Böğrüdilik, Kocayayla ve Armutlu Yaylası düzlükleri Geç Antik Çağ kırsalı için önemli veriler sunmaktadır. Yukarıda da değinildiği gibi tatlı su kaynakları, düzlüklerindeki verimli meraları, orman ve maden kaynakları ile kaliteli taş ocakları bakımından oldukça zengin olan ve kent merkezinden yaklaşık 1600 m.ye kadar yükselen tepelerde yer alan

¹³⁵¹ Corsten-Hülden 2013, 197.

¹³⁵² Corsten vd. 2010b, 74.

¹³⁵³ Corsten-Hülden 2012b, 48-50.

¹³⁵⁴ Corsten-Hülden 2012b, 48-50.

¹³⁵⁵ Yaylalardaki çiftlik yerleşimleri hakkındaki kapsamlı bilgiler için bkz.: Özüdoğru 2018b, 14; Özüdoğru 2020, 66, 140-141 vd.

yaylalar sadece Geç Antik Çağ kırsal yaşamını devam ettirmesi açısından değil, aynı zamanda daha erken dönemlerde de kent ekonomisi açısından oldukça önemlidir¹³⁵⁶.

Göhlisar'ın batısındaki dağlık alanda Kozpınar Yaylası yer almaktadır. Bu mevkideki Kelali Tepesi 1794 m. yüksekliktedir ve yoğun ardıç ormanları ile kaplıdır. Kozpınar Yaylası ve çevresinde yapılan araştırmalarda Geç Antik Çağ yerleşim izleri ile erken dönem nekropol alanlarına rastlanmıştır¹³⁵⁷.

Kozpınar'ından kuzeye doğru artan yükseltide ise Armutlu Yaylası konumlanmaktadır. Kibyra teritoryumu içerisinde değerlendirilen bu kırsal yerleşimde yüzey araştırmaları ile belgelenen yapı kalıntıları ve nekropol izlerine dayanarak Roma Dönemi kırsalına ait köy ve mahallelerin olduğu ifade edilebilir. Çameli yolu üstünde Erikli ve Dömek Alanı Üstü olarak bilinen mevkilerde temel izlerinden anlaşılabilirdiği kadarıyla işlevi belirlenemeyen mekânlar ile işlikler, ezgi taşları ve seramik parçalarının oldukça yoğun gözlemlendiği teras ve tarlaları kapsayan geniş bir yerleşim alanı söz konusudur¹³⁵⁸. Armutlu Yaylası'nın güneyinde ve İğdelice Mevkii olarak bilinen alanda yürütülen çalışmalarda ise yapı temelleri, kapı söveleri ve lento bloklarının olduğu bir alanda yoğun kiremit ve seramik parçaları bulunmuştur¹³⁵⁹. Deliyaraz Mevkii'nde de benzer şekilde yerleşim ve taş döşem yol kalıntıları tespit edilmiştir. Bu yolun Kibyra'yı batıdaki diğer kentler ve çiftlik yerleşimlerine bağladığı düşünülmektedir¹³⁶⁰. Kireçlik Mevkii yine Kibyra'ya bağlı köy ya da mahalle olarak adlandırabileceğimiz bir yerleşim alanı olmalıdır¹³⁶¹. Oldukça geniş teraslar şeklinde düz ve verimli alanlara yayılan yerleşimde tarım faaliyetlerinin yürütüldüğü düşünülebilir¹³⁶².

Armutlu Yaylası'nın kuzeyinde 1892 m. yüksekliğindeki Kocayaran Tepesi'nin kuzeyinde ise Kocayayla konumlanmaktadır (Figür 223). Kentin batı tepesinde ve kent merkezinden 4.5 km. uzaklıkta yer alan Kocayayla'da gerçekleştirilen yüzey araştırmaları sonucunda Geç Antik Çağ yerleşimlerine dair izler tespit edilmiştir¹³⁶³. Yaylada Merdivenkaya olarak bilinen alanda yoğun taş kesim izlerinin yanı sıra az miktarda yarı işlenmiş mimari blok parçaları bugün yüzeyde görülebilir¹³⁶⁴. Ayrıca Horzum Yaylası

¹³⁵⁶ Detaylı bilgiler için bkz.: Özüdoğru 2016a, 663; Özüdoğru 2018b, 14; Özüdoğru 2020, 140-141 vd.

¹³⁵⁷ Dökü-Baytak 2017c, 264; Dökü-Baytak 2018, 443.

¹³⁵⁸ Dökü-Baytak 2017c, 263-64; Dökü-Baytak 2018, 444.

¹³⁵⁹ Dökü-Baytak 2017c, 264-265.

¹³⁶⁰ Dökü-Baytak 2017c, 266.

¹³⁶¹ Bu görüş için bkz.: Dökü-Baytak 2017c, 266.

¹³⁶² Dökü-Baytak 2018, 444-445.

¹³⁶³ Dökü-Baytak 2018, 442.

¹³⁶⁴ Dökü-Baytak 2017c, 262.

olarak da bilinen Kocayayla'da kurak geçen yıllarda suları çekilen Kocayayla Gölü'ndeki yarımada üzerine inşa edilmiş bir şapel bulunmaktadır (Figür 224)¹³⁶⁵. Küçük ölçek ve basit liturjik kurguyla tasarlanmış olan bu şapel Kocayayla'da sadece erken dönemlerde değil Geç Antik Çağ'da da devam eden kırsal yaşamın varlığını kanıtlamaktadır.

Yayladaki taş ocakları ve şapelin yanı sıra tespit edilen bir diğer önemli bulgu ise gözetleme kaleleridir¹³⁶⁶. Bugüne kadar Pisidia ve çevresinde gerçekleştirilen yüzey araştırmaları sonucunda özellikle Roma Dönemi'nde dağ zirvelerinde dağınık yerleşimler arasındaki yol güzergâhlarının kontrolünü sağlayan, basit surlarla çevrelenmiş çok sayıda gözetleme ve haberleşme kalelerinin varlığı bilinmektedir¹³⁶⁷.

Kocayayla'da tespit edilen savunma sistemi çevre bölgelerde olduğu gibi Kibyra'nın yakın çevresinde yer alan yüksek tepelerde de benzer şekilde bölgesel yol ağları ve yerleşim merkezleri ile bağlantılı olarak kalelerin inşa edildiğini göstermektedir. Buradan hareketle özellikle Demir Çağı'ndan itibaren Geç Antik Çağ'a kadar yol ağları ve yerleşim birimleri dikkate alınarak birbirini görecekle şekilde oluşturulan kalelerin farklı dönemlerde aynı işlevde kullanıldıkları tespit edilmiştir¹³⁶⁸.

Kocayayla'da Kocayaran olarak bilinen yükseltide tespit edilen kale yerleşimi, kuzey-güney ve doğu-batı uzantılıdır ve moloz taş ile inşa edilen surlarla çevrelenmiştir¹³⁶⁹. Kocayaran Tepesi'ndeki Doğu Kale olarak isimlendirilen bu kale yerleşimi, Uylupınar ve Gölhisar ovasına hakim konumdadır (Figür 225)¹³⁷⁰. Kalenin üst kısmında ise 9.50x8.90 m. ölçülerinde, doğu-batı uzantılı dikdörtgen planlı iki odadan oluşan apsisli bir yapı yer almaktadır¹³⁷¹. Bu yapının etrafında çok sayıda Geç Antik Çağ seramiği ele geçirilmiştir. Kale etrafında sadece Geç Antik Çağ seramikleri değil aynı zamanda Son Tunç Çağı, Demir Çağı ve Roma Dönemi seramikleri de oldukça fazladır. Dolayısıyla bu yerleşim alanının Demir Çağı'ndan itibaren Geç Antik Çağ'a kadar haberleşme kalesi olarak kullanıldığı ifade edilebilir¹³⁷².

Kocayayla Doğu Kale'nin batısında, 2023 m. yükseklikte Yalnızca olarak da bilinen dağ kütlesinin zirvesinde ise Batı Kale olarak isimlendirilen bir başka kale

¹³⁶⁵ Şapelin mimarisine ait kapsamlı bilgiler "Kent ve Çevresine Ait Geç Antik Çağ Verileri" başlığı altında detayları ile ele alınmıştır.

¹³⁶⁶ Kabalis Bölgesi gözetleme/haberleşme kaleleri hakkındaki kapsamlı çalışma 2017 yılında F. E. Dökü ve İ. Baytak tarafından gerçekleştirilmiştir. İlgili çalışma için bkz.: Dökü-Baytak 2017a.

¹³⁶⁷ Corsten-Hülden 2012b, 41-44; Dökü-Baytak 2015, 208-217; Hürmüzlü-Gerçek 2015, 309-313.

¹³⁶⁸ Bu görüş için bkz.: Dökü-Baytak 2015, 208-217; Dökü-Baytak 2017a, 233.

¹³⁶⁹ Dökü-Baytak 2017a, 236.

¹³⁷⁰ Dökü-Baytak 2017a, 236.

¹³⁷¹ Dökü ve Baytak yapının şapel olabileceğini ifade etmişlerdir. Dökü-Baytak 2017a, 236.

¹³⁷² Bu görüş için bkz.: Dökü-Baytak 2017c, 262-263; Dökü-Baytak 2018, 442.

yerleşimi daha yer almaktadır (Figür 226)¹³⁷³. Bu kalenin de Kocayayla Doğu Kale ile bakışimli, batı yönde tüm Acıpayam Ovası'na hakim ve güneydoğu yönde ise Gölhisar Ovası ile Tefenni-Karamanlı düzlüğünü kontrol edecek şekilde konumlandığı görülmektedir¹³⁷⁴. 600x950 m. ölçülerinde ve kuzey-güney doğrultusunda uzanan kalenin yıkıntıları tepenin eteklerinde görülebilmektedir¹³⁷⁵. Doğu Kale'de olduğu gibi bu yerleşimin zirvesinde de 6.10x14.20 m. ölçülerinde dikdörtgen planlı bir yapı tespit edilmiştir¹³⁷⁶. Yapının etrafındaki Geç Antik Çağ seramikleri burada da bir şapel inşa edilmiş olabileceği fikrini akıllara getirmektedir.

Ele alınan bu gözetleme ve haberleşme kalelerinin neredeyse tüm Gölhisar Ovası ile Tefenni-Karamanlı düzlüklerini kontrol altına aldığı görülmektedir (Harita 38-39)¹³⁷⁷. Kale yerleşimlerinin erken dönemlerden itibaren Geç Antik Çağ'a kadar aktif olarak kullanıldığı, alanlarda ele geçirilen seramikler ve yapı kalıntılarında anlaşılabilir. Bu bağlamda Demir Çağı'ndan Geç Antik Çağ'a kadar aynı coğrafyada, aynı bölgesel yol ağlarını kullanan toplulukların güvenlik sorunlarına benzer çözümler ürettiği bu kale yerleşimleri ile kanıtlanmıştır¹³⁷⁸. Ayrıca kale yerleşimlerinin merkezinde inşa edilen şapeller ve konutlara ait mimari kalıntılar ile en yoğun buluntu grubunu oluşturan Geç Antik Çağ seramikleri bu yerleşimlerin sadece savunma amacı gütmeyişini aynı zamanda civardaki tarımsal üretimin güvenliğini sağladığını ve çiftlik evi olarak da kullanıldığını göstermektedir. Anadolu'da da benzer şekilde erken dönemlere tarihlenen kale yerleşimlerinin, Roma ve Bizans dönemlerinde içlerine ihtiyaçlar doğrultusunda eklemeler yapılarak atölyeler ve çiftlik evleri olarak kullanılmış oldukları görülmektedir¹³⁷⁹.

Kocayayla'nın kuzeyinde Böğrüdelik Yaylası yer almaktadır. Kibyra'nın tatlı su kaynaklarının bulunduğu Böğrüdelik Yaylası ile Kibyra arasındaki su yolu kentin kuzeybatısında tespit edilmiştir¹³⁸⁰. Suyolunun Roma Dönemi'nde inşa edildiği ancak Geç Antik Çağ'da da kullanımına devam edildiği hem suyun kente aktarımının sağlandığı ana kanallardan hem de kent içindeki suyollarından anlaşılmaktadır. Günümüzde

¹³⁷³ Dökü-Baytak 2017c, 237.

¹³⁷⁴ Dökü-Baytak 2017c, 237.

¹³⁷⁵ Dökü-Baytak 2017c, 237.

¹³⁷⁶ Dökü-Baytak 2017c, 237.

¹³⁷⁷ Dökü-Baytak 2017c, 239, Fig. 27.

¹³⁷⁸ Dökü-Baytak 2017c, 239.

¹³⁷⁹ Aydın 2019a, 540; Aydınoğlu 2009, 49-50; Aydınoğlu 2010, 255.

¹³⁸⁰ Baytak 2015, 668; Dökü-Baytak 2017c, 263; Dökü-Baytak 2018, 443; Özudoğru 2016a, 667; Özudoğru-Tarkan 2018, 181; Özudoğru 2020, 42 vd.; Dökü-Baytak 2017c, 263; Dökü-Baytak 2018, 443.

Böğrüdelik ve kent arasındaki su geçkisini oluşturan yeraltı tüneli ve blok taş künkler hala görülebilmektedir. Ancak, kentin kuzeybatısında yer alan taş künklerin bir kısmının geçki içinde tahribat uğradığı ve bu bölgede yer alan ve muhtemelen geç dönem çiftlik yerleşimlerinin konumlandığı Çukurçeşme Mevkii'nde devşirme yapı elemanı olarak kullanıldığı görülmektedir (Figür 227).

Kentin tatlı su kaynaklarının yer aldığı Böğrüdelik Yaylası'nın kuzeyinde Yusufça Yaylası konumlanmaktadır. Yusufça yayla yolu üzerinde yer alan Dokuz Kavaklar, Yolcupınarları ve Mercimekli mevkilerinde yürütülen çalışmalarda Kibyra ile bağlantılı Roma Dönemi ve Geç Antik Çağ yerleşim izleri saptanmıştır¹³⁸¹. Dokuz Kavaklar olarak isimlendirilen mevkide kaçak kazılar ile tahrip edilen büyük bir kilise yer almaktadır (Figür 228)¹³⁸². Daha önceki bölümlerde detayları ile ele alınmış olan kilise 26x14 m. boyutlarında, doğu-batı doğrultulu üç nefli, transeptli bazilikal plan tipindedir. Ayrıca kilise etrafında görülen ezgi taşlarından da anlaşıldığı üzere kilisenin çevresinde sanayileşen kırsal bir yerleşmeden de söz edilebilir. Yüzeyde gözlemlenen çok sayıdaki maden cürufu ve amorf seramikler burada demir ve seramik üretiminin yapıldığına veya işlendiğine işaret etmektedir¹³⁸³.

Özetle, Kocayayla'daki şapeller ile Yusufça Yaylası'ndaki kilise, Kibyra ile organik bağı, yerleşmeler arasındaki taş döşem Roma yollarıyla da kanıtlanmış olan yayla yerleşmelerinde kırsal nitelikli Hıristiyan yerleşimlerinin devam ettiğini açıkça göstermektedir. Yaylalardaki yerleşimlerin erken dönemlerden itibaren başlayarak Geç Antik Çağ'da Kibyra'nın gücünü kaybetmesi ile yoğunlaştığı ve buralarda inşa edilen kiliselerden de anlaşılacağı üzere en azından Roma Dönemi için tahmin edilen konar-göçer yayla yerleşimlerinin artık daha büyük boyutlu kırsal yerleşimlere evrildiği ifade edilebilir. Özellikle Yusufça Yaylası'nda tespit edilen metal cürufları ve amorf seramik parçaları yaylada tarım ve ormancılık dışında farklı alanlardaki sanayileşmenin de Geç Antik Çağ'da hız kazandığını göstermektedir.

Sonuç olarak yüzey araştırmaları verileri ışığında, bölgenin kırsal yerleşimi tarihsel süreç içinde genel hatlarıyla değerlendirildiğinde, yerleşimlerin fiziksel özellikleri ile ekonomik ve sosyal dinamikleri hakkında temel fikirlerin oluşması

¹³⁸¹ Corsten-Hülden 2014a, 154; Corsten-Hülden 2015, 231, Abb. 5; Dökü-Baytak 2017c, 267; Dökü-Baytak 2018, 447-448, Res. 13.

¹³⁸² Corsten-Hülden 2014a, 154, Res. 3; Corsten-Hülden 2015, 231, Abb. 5; Dökü-Baytak 2018, 447-448, Res. 13; Dökü-Baytak 2017c, Fig. 7.

¹³⁸³ Corsten-Hülden 2014a, 154; Corsten-Hülden 2015, 231-232; Dökü-Baytak 2017c, 267; Dökü-Baytak 2018, 447-448.

olanaklıdır. Bu bağlamda bölgede, MS II. yüzyıl sonu ile III. yüzyılın başlarında kırsal yerleşimlerin sayılarında artış olduğu gözlemlenmektedir. Bu dönemde kentin yakın çevresinde nüfusun da artmasına bağlı olarak kırsal yerleşimler çoğalmış ve büyümüş, daha erken dönemlerde de olduğu gibi göl kıyılarından başlayarak ovayı çevreleyen dağ ve tepe eteklerine kadar uzanan düzlük alanlar ise tarım faaliyetleri açısından önem kazanmıştır¹³⁸⁴.

MS III. yüzyılın sonlarına doğru imparatorluk genelinin ekonomik durumuna bakıldığında devletin sadece harçları değil vergilerini de aynı olarak tahsis etmeye başladığı görülmektedir. Bu dönemde vergilerin et, şarap, yağ vb. ürünler olarak tahsil edilmesi, askerlerin de bu şekilde ücret almaya başlaması, kentlerde oturarak arazilerini köylülere kiralayan büyük arazi sahiplerinin ekonomilerinin bozulması ve topraklarının başına geçmek zorunda kalmaları ve bu gibi durumlar sebebiyle imparatorluğun kırsal alanlardaki üretime daha da önem vererek kırsal yerleşimleri koruma altına alması gibi durumlar, kırsalın gelişmesine ve bununla koşut olarak kırsal yerleşimlerde kentsel mimarinin görülmesine olanak sağlamıştır¹³⁸⁵.

MS IV. yüzyıl başı ile VII. yüzyıl arasında ise gerek Anadolu'da gerekse Makedonya, Filistin, Suriye, Ürdün ve Güney İtalya gibi imparatorluğun başka bölgelerinde kırsal yerleşim birimlerinin sayısındaki genel artışla doğru orantılı olarak ekilebilir arazi sayısında ve dağılımında da zenginleşme gözlemlenmektedir¹³⁸⁶. Özellikle MS VI.-VI. yüzyılda kırsal yerleşimler üretimde gittikçe daha önem kazanmış ve ekonomik olarak da etkin merkezler haline gelmiştir. Geç Antik Çağ'ın değişimleri ile güç kaybeden kentin karşısında köy, onun yerini alan sosyal bir merkeze dönüşmüştür¹³⁸⁷. Buna sebep olan etkenin, MS IV. ve V. yüzyıl imparatorlarının tarım amaçlı kullanılacak araziler için uygulamış olduğu ekonomi politikası (tarım devrimi) olduğu söylenebilir¹³⁸⁸.

Benzer şekilde Geç Antik Çağ'da imparatorluk genelinde kırsal yerleşimlerdeki artış Kıbrıs çevresinde de gözlenir. Arkeolojik verilere göre, kırsal alandaki özellikle MS

¹³⁸⁴ Kent kırsalının erken dönemdeki gelişmiş tahıl üretimi hakkındaki görüşler için bkz.: Özudoğru 2020, 143-144.

¹³⁸⁵ Gregory 2010, 48; Finley 2007, 174-175.

¹³⁸⁶ Genel bilgiler için bkz.: Chavarria-Lewit 2004; Çeşitli bölgelerden örnekler için bkz.: Foss 1994 (Lykia); Hirschfeld 1997 (Filistin); Tate 1991 (Suriye); Ward-Perkins 2000, 321 (Karia); Vanhaverbeke-Waelkens 2003; Vanhaverbeke vd. 2004 (Pisidia).

¹³⁸⁷ Haldon 1990, 141.

¹³⁸⁸ İmparatorluğa ait arazileri tarım amacıyla kullanmak isteyen her vatandaşa, arazilerin özel mülkiyetini veren ve *agri deserti* olarak bilinen yasal düzenlemeler hakkındaki daha detaylı bilgiler için bkz.: Cod. Theod. 5, 14, 30; Cod. Iust. II. 11, 58, 7; Hirschfeld 2005; Jones 1964, 812-823; Whittaker 1976, 140-165; 532-535.

IV. ve VII. yüzyıllar arasındaki yapılaşma genişlemiş, yerleşimler yayılmış ve kırsal alanla yakından bağlantılı olarak ekonomik etkinlik de artmıştır. Bu dönemler arasında ekonomik hareketlilik ile ortaya çıkan imar faaliyetleri de kent merkezi ve yakın çevresindeki (Yusufça ve Bayır Köyü Kiliseleri) büyük boyutlu kiliselerin inşası ile kendini göstermektedir.

Ancak, göl çevresinde yapılan polen analizlerine göre; MS VII. yüzyıl içinden itibaren göl havzasında yerleşim azalmıştır ve baskın polen tipi tarımsal ürünlerden ziyade çam ve ardıç gibi ağaçlara aittir (Figür 229)¹³⁸⁹. Dolayısıyla iklimsel değişiklikle de beraber bu tarihte bölgede sulu tarım ekonomisinin sekteye uğradığı ve ovadaki yerleşimlerin dağ yamaçları ve yaylada yoğunlaştığı ifade edilebilir. Akdeniz çanağında yürütülen çalışmalar sonucunda, kırsal yerleşimlerde benzer şekilde MS VII. yüzyıl içinde başlayan bir gerilemenin hâkim olduğu görülmektedir¹³⁹⁰. Bu gerilemenin en önemli nedenlerinden bazıları; kentlerde ve kırsalda art arda yaşanan savaşlar, veba salgını, iklim değişikliği, fakirleşerek topraklarını terkeden çiftçiler ve ekonomik sistemin parçalanmasının da sonucunda nüfusun azalması olmalıdır. Bu paradigma ve kronoloji her ne kadar tartışmalı dahi olsa ekonomileri imparatorluk genelinde pazarı olan ürünlere dayanan ve bu sayede gelişen kırsal yerleşimlerin, Geç Antik Çağ'ın sonunda bu pazarın kaybolması ile geriledikleri kabul edilir bir gerçektir¹³⁹¹.

Yine de Kibyra çevresinde, bölgenin genel tarihsel çerçevesinde zayıfladığı düşünülen kırsal yerleşimlerin ve çiftliklerin MS VIII. yüzyıl içlerinde de faal olduklarını gösteren arkeolojik veriler göl çevresi, ova, dağ etekleri ve yaylada karşımıza çıkmaktadır. Ova, dağ etekleri ve yaylarda zaten var olan ve yüzey araştırmaları ile tespit edilen bu yerleşimlerin MS VIII. yüzyıl sonrasında Kibyra halkının kent merkezini terk etmesi ile muhtemelen tarımsal üretime yönelik köy yerleşimlerine dönüşmüş olabileceği ifade edilebilir¹³⁹². Bu dönemde yeniden şekillenmiş olan bu kırsal alanın yalnızca kentsel merkezi besleyen bir hinterland olarak değil aksine kendi başına canlı ve müreffeh bir faaliyet merkezi olarak yorumlanması doğru olabilir. Yusufça Yaylası'ndaki ve Bayır

¹³⁸⁹ Eastwood vd. 1998, 78.

¹³⁹⁰ Gregory 2010, 197-198; Harrison 1963, 120-121; Mango 2015, 76-78; Foss 1994, 2-3. Çeşitli kentlerden örnekler için bkz.: Arthur 2006 (Hierapolis); Şimşek 2015c (Laodikeia); Duman 2013; Duman 2014; Duman 2018 (Tripolis) ; Foss 1993, 19-25; Foss 1994, 2-3; Harrison 1963, 120-121.

¹³⁹¹ Aydın 2019a, 539; Ceylan 2009, 53; Foss 1995, 213-234.

¹³⁹² Köy, ekonomik anlamda organize olmuş ve fiziksel olarak evlerin kırsal alanda birbirlerine yakın olarak yerleştirildiği merkezi bir kırsal yerleşim birimini ifade etmekte ve oturma birimlerinin arazide dağınık olarak konumlandığı kırsal yerleşim modelinden ayrılmaktadır. Daha detaylı bilgiler için bkz.: Dölger 1927, 113- 123; Kaplan 1982, 205; Laiou 2005, 43; Wickham 2005b, 55-69.

Köyü'ndeki büyük boyutlu kiliseler buralarda basit çiftlik yerleşimlerinin yerini kalabalık nüfuslu köylerin aldığı en güzel kanıtıdır. Büyük boyutlu bu kiliseler, köy halkının dinsel gereksinimini karşıladıkları düşünülerek köy kilisesi olarak nitelendirilebilir. İnşa sebepleri her ne olursa olsun bu tip büyük boyutlu kiliseler, buldukları köylerin genel ekonomik düzeyini göstermesi açısından oldukça önemlidir. Bunun dışında özellikle birbirine yakın küçük ölçekli kırsal yerleşimleri olan Kocayayla, Kökyatağı, Hisarardı ve Yeşilköy'deki şapeller de kırsal yerleşimlerdeki Hıristiyanların dini ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla inşa edilmiş olmalıdır. Özellikle, Geç Antik Çağ'da ekonomik güç ve refah göstergesi olmalarının yanı sıra dindarlık sembolü olarak da inşa edilen bu tip kilise ve şapellerin, bölgedeki toprak feodalizminin devamlılığını sağlayan unsurlar olduğu açıktır. Ayrıca Geç Antik Çağ ve Bizans kırsalında genellikle tek kamu yapısı olarak bilinen kiliselerin, buralardaki tarım topraklarının işletmesi ve denetiminden de sorumlu oldukları da söylenebilir¹³⁹³. Yerel yönetimin muhtarla idare edildiği bu tip kırsal yerleşimlerde önemli din adamları ve piskoposların hem din ve hayır işlerinde hem de idari işlerde de etkin olmaları bu durumu desteklemektedir¹³⁹⁴.

Özetle, bölgenin içinde bulunduğu siyasi ve ekonomik süreç çerçevesinde şekillendirilen bu kronolojik yaklaşım temelinde Kıbyra çevresindeki kırsal yerleşimleri çok kesin olarak tarihlemek mümkün olmasa da MS V. ve VI. yüzyıllar arasında bir artış gözlemlenmektedir. Ardından belki en azından göl çevresi ve ovadaki kısa bir gerileme sonrasında MS VII. yüzyıl ile birlikte kent merkezindeki ıssızlaşma ile de bağlantılı olarak kırsal yerleşimler ve köyler yeniden canlanmıştır. Yüzeysel araştırmaları ile elde edilen veriler bölgedeki dağınık kırsal yerleşimlerin ve köylerin planlaması ve dönemler içindeki gelişimi hakkında ayrıntılı bilgi verebilecek durumda olmasa dahi bulgular yerleşimlerin genel olarak basit ve kompleks çiftlikler ile kent yakınlarından başlayarak bölgeye yayılan küçük, orta ve büyük ölçekli köyler olarak gruplandırıldığını göstermektedir. Bu tipolojideki kırsal yerleşimler tarım yapmaya elverişli çöküntü düzlüklerin etrafındaki tepe yamaçlarına ya da tepeler arasında kalan, küçük düzlükler ile terasların olduğu alanlarda ve meralarda, tarımcılığın yanı sıra ormancılık ile madencilik faaliyetlerinin yapıldığı yaylalarda kurulmuşlardır. Özellikle yaylada görülen yerleşimler, güvenli ortamın oluşması ve ekonominin gelişmesi gibi faktörlerin ova ve kıyıları daha çekici hale getirdiği tarihe kadar iyi bir alternatif olmuştur.

¹³⁹³ Durugönül 1995, 78; Durugönül 1998, 113; Tülek 2017, 142.

¹³⁹⁴ Aydın 2019a, 540; Ceylan 2007, 170-172; Ceylan 2009, 48.

Bölgenin kırsal ekonomisinin ise tarım temelli olduğu anlaşılmaktadır. Endüstriyel üretim de yine tarımsal ürünler olan şarap ve zeytinyağı ağırlıklıdır. Bazı kırsal yerleşimlerde ele geçirilen zeytin ya da üzüm presleri bu fikri desteklemektedir. Bunun dışında seramik ve metal gibi üretimlerin de yerel talebe yönelik olarak gerçekleştirilmiş olabileceği Yusufça Yaylası'ndaki amorf seramikler ve metal cürufları ile desteklenebilir.

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

‘Geç Antik Çağ’da Kibyra’ başlıklı bu tezin konusunu, Kibyra ve çevresinde 2006 yılında başlayan kazı ve yüzey araştırmaları sonucunda açığa çıkarılan ve Geç Antik Çağ’a atfedilen arkeolojik verilerin tamamı ile dönemin yazılı kaynakları oluşturmaktadır. Kentte bahsi geçen döneme ait çok sayıda bulgu ve buluntunun bugüne kadar kapsamlı bir çalışmaya konu edilmemiş olması bu doktora tezinin çalışılmaya değer görülmesinin en temel sebebidir. Bu doğrultuda kent merkezi ve yakın çevresindeki yaşamın maddi ortamına ilişkin arkeolojik, epigrafik ve yazılı kaynaklardan yola çıkılarak, kentin Geç Antik Çağ’daki inanç sistemi ve sosyo-politik durumunun incelenmesi amaçlanmıştır.

Bu çalışma kapsamında, ilk olarak değişim ve dönüşümlerin yaşandığı yılları konu alan çalışmalarda karşılaşılan kavramsal ve kronolojik çeşitlilik tartışılmış ve araştırma için tercih edilen terminoloji sunulmuştur. Bu bağlamda, öncelikle toplumsal konuları değerlendirirken sıklıkla kullandığımız Yunan, Romalı ve Bizanslı kavramları ile kronolojik yaklaşımlarda kullandığımız Geç Roma, Geç Antik Çağ ve Bizans gibi kavramların açılımları ele alınmıştır.

Roma Dönemi sonrasında yaşanan değişimin algılanış biçiminin, bu dönemin adlandırılmasında da farklılıkları ortaya çıkartmış olduğu tespit edilmiştir. Türk Eskiçağ tarih yazıcılarının Anadolu tarihinin MS III. yüzyıla kadar olan kısmını *Roma Dönemi*, MS 324 yılında Yeni Roma kentinin kuruluşundan Batı Anadolu’ya Osmanlıların gelişine ve 1453’te İstanbul’un fethine kadar olan kısmını ise *Bizans Dönemi* olarak ifade ettiği görülmüştür. Bu terminoloji ve yaklaşımla gerçekleştirilen çalışmalarda Bizans Dönemi; Erken (MS IV.-VII. yy. arası), Orta (1071-1204 yılları arası) ve Geç (1071/1204-1453 yılları arası) olarak üç evreye ayrılmıştır. *Geç Roma İmparatorluğu* ya da *Geç Antik Çağ* kavramının benimsendiği çalışmalarda ise; önemli sosyal, siyasal ve dini değişikliklerin yaşandığı MS III.-VIII. yüzyıllar arasının geçiş süreci olarak değerlendirildiği görülmektedir.

Bu farklı bakış açıları ve tarihsel yazım teorilerinin incelenmesi sonucunda Geç Antik Çağ ve Geç Roma İmparatorluğu kavramlarının da kronolojik ve tarihsel sınırlılıklarının farklı olduğu tespit edilmiştir. Bu bağlamda Geç Roma İmparatorluğu kavramını kullanan araştırmacıların genellikle Roma Devleti ve kurumlarının üzerine yoğunlaşarak MS 300 ile 600 yılları arasındaki siyasi gelişmeler temelindeki çalışmalara,

Geç Antik Çağ kavramını tercih eden araştırmacıların ise daha esnek kronolojik çerçeve genelinde (MS 150-800 yılları arası gibi) klasik eskiçağ uygarlığının toplumsal, kültürel ve dini dönüşümlerini inceledikleri çalışmalara imza attıkları görülmektedir.

Türk tarih ve arkeoloji araştırmacıları tarafından da hızla benimsenmeye başlanan Geç Antik Çağ kavramının bu çalışmada tercih edilmiş ve benimsenmiş olmasının en temel sebebi; kentteki geç dönem verilerini esnek kronolojik sınırlar çerçevesinde değerlendirmek ve özellikle yeni dinin etkileri ile değişen sosyal ve kültürel yaşamı ön planda tutmaktır. Böylece amaç, arkeolojik ve yazılı veriler ışığında, Kibyra'daki sosyal yapılardan ziyade sosyal tavrı, yüksek kültür yerine popüler kültürü, ulusal politika sorunlarından ziyade toplumsal kimlik meselelerini anlamaya çalışmak olmuştur. Bu amaç doğrultusunda, öncelikle kentin Hıristiyanlık öncesindeki siyasi yapısı ve yaşam biçiminden yola çıkılmış ve koşullar doğrultusunda farklılıklarla devam eden toplumsal, ekonomik ve dini konular esas alınmıştır. Böylece tarihsel anlatı modeli olarak çöküş teorisinin yerine diyalektik bir yaklaşımla devamlılık teorisi benimsenmiştir. Bu yaklaşım açısıyla, Kibyra'da en erken Helenistik Dönemle başlamış olduğu düşünülen yerleşik yaşamın kronolojik döngüsü, daha erken dönemler yüzeysel olarak ele alınmakla beraber kentin terk edildiği döneme dek kesintisiz olarak incelenmiştir.

Sosyal, ekonomik ve kültürel dinamiklerin hem yazılı kaynakların ve epigrafik verilerin hem de arkeolojik buluntuların ışığında bütüncül bir yaklaşımla incelendiği bu çalışmada tematik olarak üç bölüm oluşturulmuştur:

İlk bölüm, tarihsel süreç içerisinde Kibyra'ya genel bir perspektifle yaklaşan anlatıları kapsamaktadır. Bu bölümde, kentin Hıristiyanlık öncesi siyasal süreci, etnik ve ekonomik yapısı ile inanç sistemi antik kaynaklar ışığında arkeolojik ve epigrafik verilerle desteklenerek incelenmiştir. İhtişamlı bir Roma Dönemi kenti olan Kibyra'nın güçlü bir Geç Antik Çağ kentine dönüşümünün ilk yankıları bu bölümdeki öncül bilgiler aracılığı ve devamlılık teorisi yaklaşımıyla değerlendirilmiştir.

Bu bağlamda kentin, erken dönemlerde *Kabalia/Kabalis*, Roma İmparatorluk Dönemi'nde itibaren ise gücünün de artmasına bağlı olarak *Kibyratıs* olarak bilinen bölgede yer aldığı görülmektedir. Kent, Hellenistik Dönemden itibaren, Roma Dönemi boyunca da gücünü koruyarak bölgenin en önemli ticari, siyasi ve askeri gücü haline gelmiştir. Bu noktada ele geçirilen arkeolojik ve epigrafik verilerin yanı sıra antik yazarların anlatıları da bu görüşü desteklemektedir.

Kentin askeri ve siyasi yapısının yanı sıra bahsi geçen dönemlerinin dini kimliği ise çok çeşitli inanç sistemini yansıtmaktadır. Kentte erken dönemlerde yerel kùltler ile dağ kùltleri ön plana çıkmaktadır. Kentin Hıristiyanlık öncesi inanç sisteminin incelenmesinin en büyük sebebi; Kibyra halkını inanç bağlamında yakından tanımak, dinler arası geçişlerin ve iç içe yaşayan toplumlarda birbirinden ödünç alınan bazı geleneklerin anlaşılmasını sağlamak olmuştur. Hıristiyanlık öncesi inanç sistemlerinin ele alındığı bölümde dini değişimi bir devamlılık olarak görmekten imtina edilmiş, yalnızca Hıristiyanlık karşısındaki gnostisizm, Yahudilik ve politeizm gibi muhtelif ve karşıt tesirlerin kaynakları irdelenmiştir. Ayrıca kültürel etkileşim ve devamlılık faktörleri dışında Hıristiyanların olduğu erken dönemlerde, kent ve yakın çevresinde alt kùltür grubu olarak varlığını sürdüren Pagan inançlarının nasıl devam ettiğini ve dolaylı olarak kentin sosyokültürel yapısını anlamak amaçlanmıştır. Bu bağlamda, Kibyra ve yakın çevresinde Hıristiyanlık öncesinde var olan inanç sistemine dair bilgiler antik yazarların anlatımları ile arkeolojik, epigrafik ve nümismatik veriler aracılığıyla ele alınarak kent merkezi ve yakın çevresi olarak iki grupta değerlendirilmiştir. Kent ve yakın çevresinde Pagan tanrı ve tanrıçalarına ait kùltler dışında gizem dinlerinin ve Hıristiyanlığın yayıldığı ilk dönemlerde bölgede Theos Hypsistos inancının varlığı tespit edilmiştir. Tek ve soyut bir tanrıya ibadetin hakim olduğu bu inanç, Oinoanda'daki kutsal alan ve Sorkun'daki epigrafik veri ile bölgedeki mevcudiyetini kanıtlamıştır.

Roma İmparatorluğu'ndaki monoteizm tartışmalarının merkezinde yer alan Theos Hypsistos inancına ait Kibyra çevresindeki arkeolojik bulgular ve Epiphanius'un Hıristiyanlığın erken dönemlerinde Kibyra'da bulunduğunu kanıtlayan anlatısı bölgede MS II.-III. yüzyıllar da Paganizm ve Hıristiyanlık dışındaki gizem dinlerinin varlığını göstermektedir. Bu veriler, ilk Hıristiyan topluluklarının kendilerini izole ettikleri ama aynı zamanda nüfuz etmeye çalıştıkları inançlar ile olan dinsel bağlarını ve bölgede yerli ve yabancı Pagan kùltlerinde olduğu gibi Hıristiyan, monoteist ve heretik inançlarda da renkli bir karışma tanıklık edildiğine işaret etmektedir.

İkinci bölümde kentin Geç Antik Çağ'ına odaklanılmıştır. Hıristiyanlığın ilk yıllarında bölgenin genel durumu, doğal felâketler, MS VI. yüzyıl sonrasında yaşanan ekonomik ve sosyal-kültürel buhranı tetikleyen önemli olaylar ve bunların Kibyra'daki somut yansımaları irdelenmiştir. Bahsi geçen tüm bu gelişme ve gerilemelerin Kibyra ile olan ilişkisi kent merkezindeki arkeolojik ve epigrafik buluntuların değerlendirilmesi ve tarihsel kaynakların incelenmesi ile mümkün olmuştur.

MS III. ve IV. yüzyıllardaki eyalet idaresi değişikliği esnasında Kibyra'nın içinde yer aldığı bölgenin Karia'nın idari yönetiminde olduğu ve hatta kentin Stauropolis'ten sonra en büyük ikinci yerleşim olarak anıldığı görülmektedir. Kibyra'nın Karia Bölgesi ile olan siyasi bağlantısının yanı sıra dini bağlantısı da piskoposluk listeleri aracılığıyla anlaşılmaktadır. M. Le Quein'in listesine göre Kibyra, Diocesis Asiane içinde ve Provincia Karia'ya bağlı bir piskoposluktur. Bu bağlamda Kibyra adı ilk kez MS 325 yılındaki I. Nicaea Konsili'ne katılan Piskopos I. Leontius/Letodorus ismi ile Hıristiyan metinlerinde karşımıza çıkmaktadır.

MS IV. yüzyılda kent ile ilişkili ilk tarihsel anlatıya ise Salamis Piskoposu Epiphanius'un edebi metninde rastlanmaktadır. Epiphanius, İsa'nın Kana'daki düğünde suyu şaraba dönüştürmesi mucizesinin aynı anda yaşandığı iki yerden biri olarak Kibyra'yı belirtmektedir. Hatta kendisinin de bu mucizeye tanıklık ettiğini ifade etmektedir. Bu heyecan verici anlatı ile kent arasında kurulacak bağlantı, Epiphanius'un sapkın tarikatlar ile mücadelesi bağlamındadır. Çalışmanın ilk bölümünde ele alınan bölgedeki Theos Hypsiston inancı Epiphanius tarafından sapkın bir inanç olarak nitelendirilmektedir. Dolayısıyla belki de Epiphanius'un Kibyra'yı bizzat ziyaret etmiş olmasının altında yatan sebep, bölgedeki bu sapkın olarak nitelendirdiği tarikatı Hıristiyanlığa yönlendirmektir. Yine de Epiphanius gibi Hıristiyanlığın ateşli savunuculuğunu yapan yazarların edebi metinlerdeki abartılı anlatım ve yaklaşımlarını da göz ardı etmemek gerekmektedir. Zira Epiphanius'un gerçekten kente gelmemiş olması ihtimali de her daim vardır.

Çalışmanın ikinci bölümünde incelenen diğer konu başlıkları doğal felâketler, MS VI. yüzyıl sonrasında yaşanan ekonomik ve sosyal-kültürel buhranı tetikleyen önemli olaylar olmuştur. Bu bağlamda MS 536 yıllarından itibaren toz peçesi ile başlayan felâketler zinciri, art arda gelen salgın hastalıklar, depremler, Arap akınları, dağlık bölgelerdeki haydutluk ve sahil kentlerindeki korsanlık tehditlerinin kentlerin nüfusunu ve dolayısı ile ekonomisini derinden sarstığı görülmektedir. İmparatorluk genelinde yaşanan bu olumsuz koşullar, Kibyra'nın da yer aldığı coğrafyayı ve kent merkezini kaçınılmaz bir şekilde etkilemiştir.

İlk olarak MS 536-537 yılında yaşanan ve toz peçesi (kuru sis) olarak bilinen, toplumların sosyal güvensizlik duygusunu arttırarak siyasi huzursuzluk ortamına sebep olan aynı zamanda tarımsal alanlara verdiği darbe ile ekonomiyi de etkileyen bu doğal felaketin Gölhisar Gölü sediman kayıtları, polen ve oksijen izotopları araştırmaları ile

bölge için de doğruluğu kanıtlanmıştır. Göl çevresinde gerçekleştirilen interdisipliner çalışmalar bölgedeki mikro ikliminin daha kuru ve soğuk hâle geldiğini tarım faaliyetlerini gösteren polenlerin ise düşüşte olduğunu göstermektedir.

Bu dönemde kentlerin ekonomik yapılarının yanı sıra demografik yapılarını da etkileyen veba salgınının Kibyra'daki etkileri ise henüz arkeolojik veriler ile tespit edilememiştir. Ancak, MS VII. yüzyıl sonrasında kent merkezindeki azalan nüfusu gösteren arkeolojik bulguların azlığı ve Yusufça gibi kırsalda güçlenen diğer yerleşimler, vebanın özellikle kent merkezini kaçınılmaz bir şekilde etkilediğinin göstergesidir. Yine de vebanın ilk görülmeye başladığı yıllarda kent merkezinde inşa edilen büyük boyutlu kiliseler ve faaliyetlerini sürdüren atölyelerin varlığının tespiti, en azından MS VI. yüzyılda Kibyra'daki meta ve para ekonomisinin hala korunduğunun ispatıdır. Genel bir çıkarımla tek başına vebanın, erken dönemlerinde bölgede depremler ve haydutluk mücadeleleri kadar kalıcı etkiler yaratmamış olduğunu iddia etmek makul görülebilir.

Kibyra Geç Antik Çağ kentleşme tarihinde özel bir öneme sahip olan depremlerin etkileri vebaya göre daha sarsıcı olmuştur. Fethiye-Burdur fay zonu ile Pliny-Strabo hendekleri arasında kalan ve dönemler boyunca şiddetli sismik felaketlere tanıklık eden kentte, MS 23 ve 417 yıllarında iki büyük deprem yaşanmıştır. Latin tarihçi Marcellinus Comes'in eserinde de kayıtlara geçen MS 417 yılındaki deprem hem bölgedeki arkeosismolojik çalışmalar hem de kentteki arkeolojik bulgularla ispatlanmıştır.

Doğal felaketler ve vebanın yanı sıra kentlerin kaçınılmaz sonunu hazırlayan Arap akınlarının Kibyra'daki izleri ise şu an için tespit edilememiştir. Kentteki arkeolojik verilerin tespitine imkân sağlamadığı Arap akınlarını anlatan tarihi kaynaklarda da Kibyra adına rastlanmamaktadır. Ancak bu dönemde kentte en az Arap akınları kadar önemli olan bir başka tehdit haydutluktur. Geç Antik Çağ'da özellikle, Kibyra'nın komşu bölgesi Pisidia'nın dağlık alanlarında nam salan ve kentlerin güvenliğini tehdit edecek kadar güçlenen haydut çetelerinin aslında bu bölgede bir gelenek gibi Hellenistik Dönem'den itibaren var olduğu görülmektedir. MS III. yüzyılda imparatorluğun içinde bulunduğu politik ve askeri zaafın, kökeni daha erken tarihlere dayanan haydutluk faaliyetlerini bölgede tekrar harekete geçirdiği görülmektedir. Bu dönemden sonra Kibyra'da kentsel yaşamının sona erdiği düşünülen MS VII. yüzyıl sonrasına kadar, aralarda hafiflese dahi, haydutluk tehditinin hep var olduğu ifade edilebilir. Özellikle MS IV. yüzyıldaki buhran döneminden faydalanan haydutlar tıpkı Arap akınlarında olduğu gibi artık dış düşman gibi algılanmıştır. Kibyra da bulunduğu fiziki coğrafya sebebi ile dağ eşkıyalarının

tehditine açık bir kenttir. Bunun en önemli kanıtı ise kent çekirdeğinin etrafının, agora merkezli olacak şekilde hızlıca inşa edildiği anlaşılan surlar ile kuşatılmasıdır. Dolayısıyla bu surların, Arap akınlarından ziyade bölgedeki haydutluk faaliyetlerine önlem amacıyla inşa edilmiş olduğu söylenebilir.

Yukarıda özetlenen MS III. ve IV. yüzyıldan başlayarak imparatorluk genelinde yaşanan doğal, siyasî ve ekonomik krizlerin, kentlerin sadece sosyal yaşamını değil, aynı zamanda fizikî şartlarını da etkilediği açıkça görülmektedir. Bu bağlamda MS V. yüzyıl içlerinde Kibyra'daki klasik kent dokusunun bozulduğu ve kentin genel planının surlar ile çevrelenen agora merkezli olarak tasarlandığı tespit edilmiştir.

Sur ile şekillenen Geç Antik Çağ kent planlamacılığında yeni dinin etkileri kendini, kent merkezinde inşa edilen kiliselerde göstermektedir. Bu bağlamda Kibyra'da plansal özellikler bakımından değişiklikleri barındırmakla birlikte hepsi temelde üç nefli bazilika olan toplamda dört kilise mevcuttur. Gerçekleştirilen çalışmada kent içi I, II, III ve IV Numaralı kiliseler olarak isimlendirilen kiliseler; tiyatro tepesinin doruğunda Değirmendere Mevkii'ne yakın bir noktada (I No.lu Kilise), tiyatronun üst kısmında caveaya bitişik (II No.lu Kilise), agoranın üçüncü terasında (III No.lu Kilise) ve stadionun batısında yer alan terasta (IV. No.lu Kilise) konumlanmaktadır. Kiliselerden ikisi (I ve II No.lu kiliseler) Roma Dönemi tapınaklarından dönüştürülmüştür. IV No.lu Kilise'nin de yapısal özellikleri Roma Dönemi'ne ait bir yapıdan dönüştürüldüğünü işaret etmektedir. Ancak kilisede yeni başlamış olan arkeolojik kazı çalışmaları hangi tip bir yapıdan dönüştürüldüğünün anlaşılmasına henüz olanak sağlamamaktadır. Kentte, Roma Dönemi yapılarından bağımsız olacak şekilde inşa edilen tek kilise ise agorada yer alan III No.lu Kilise'dir.

Boyutları hemen hemen aynı olan kiliseler plan özellikleri açısından farklılaşmaktadır. I No.lu Kilise dışa taşkın transeptli bazilikal plandadır. II No.lu kilise doğusu düz duvarla sınırlanan bazilikal plan tipindedir ve IV No.lu kilise ise doğusu trikonkhos planlı bazilikal kilisedir. Kent merkezinde yer alan IV No.lu Kilise hariç diğerlerinde kazı çalışmalarının başlatılmamış olması tarihlendirmeyi güçleştirmektedir. Yine de görülen plan özellikleri ve kent içindeki konumları göz önünde alındığında MS V. yüzyıl içinde yeni kent planlaması ile eş zamanlı olarak inşa edildikleri ifade edilebilir. Kentin yakın çevresinde tespit edilen diğer dini yapılar ise Yusufça Yaylası'ndaki V No.lu Kilise, Yusufça'daki VI No.lu Kilise ve Kocayayla'da tespit edilen şapeldir. Kent kırsalındaki ekonomik güç ve refahı gösteren V No.lu Kilise transeptli bazilikal plan

tipindedir ve hem plan özellikleri hem de konumu nedeniyle yayladaki yaşamın ön planda olduğu MS VI.-VII. yüzyıllara tarihlendirilmektedir. Yusufça'daki V No.lu Kilise ise dışa taşkın apsisli üç nefli bazilikal plan tipine sahiptir. Zemininde yer alan mozaiklerin sanat anlayışı açısından değerlendirilmesiyle MS VI. yüzyıla tarihlendirilmiştir. Kocayayla'da bulunan şapel ise mimari verilerinin eksikliği sebebi ile tarihlendirilememiştir, ancak konumu itibarıyla bölgenin kırsal Hıristiyan yerleşmeleri açısından önem taşımaktadır.

Kiliseler dışında yeni kent planlamacılığının en önemli kamusal yapılarından biri olan agora, MS 23 yılı depreminden sonra inşa edilmiştir ve dört farklı döneme ait mimari yapıım evresi vardır. Agorada en büyük değişimi, çevresini saran surların inşası ve I. teras caddesinin doğusuna eklenen stoa ile geç dönem dükkânları oluşturmaktadır. Ardından MS V. yüzyıl içlerinden başlayarak MS VI. ve VIII. yüzyıllar arasında da minimal eklemeler ve tadilatlarla kullanımına devam edilmiştir. Muhtemelen MS VI. yüzyıl içinde, doğu stoda yer alan geç dönem dükkânlarının pek çoğunun kapılarının moloz taş ile örülerek kapatılmıştır. Böyle bir düzenleme, dükkânların yaslandığı surun güçlendirmek adına tercih edilmiş olmalıdır. Ayrıca kentteki hareketliliğin son izleri olarak agorada görülen bir diğer değişim ise hem I. terastaki ana caddede hem de II. terasta yer alan basit moloz taş örgüler ile oluşturulan ve işlevi belirlenemeyen, küçük boyutlu ve düzensiz yeni mekânlardır. Bu bağlamda, MS VI.-VIII. yüzyıllar arasının güvensiz ortamında sur içinde kalarak yeni inşaat alanlarının en gözde mekânı haline gelen agoranın, sayısız ve tanımlanamayan yapı topluluğuna ev sahipliği yaptığı tespit edilmiştir. Özetle; depremler, ekonomik koşullar, sosyo-kültürel ve politik şartlardaki değişim, tüm kamu yapılarında olduğu gibi agoranın da zamanın ruhuna ve güncel ihtiyaçlara uygun bir biçimde değişmesine yol açmıştır.

Geç Antik Çağ Kıbrası'nda devam eden ticari ve ekonomik faaliyetlerin ise Kıbrı'da Helenistik Dönem'den itibaren gerçekleştirilen seramik ve metal üretimi olduğu anlaşılmaktadır. Kent ekonomisini besleyen seramik üretimi sadece erken dönemlerde değil, Geç Antik Çağ'da da kent için oldukça önemli bir yere sahiptir. Geç dönemde kullanılamaz durumda olan odeionun etrafında, henüz yalnızca birkaç tanesinin arkeolojik kazı çalışmalarının tamamlandığı çok sayıdaki kil işleme ve şekillendirme atölyeleri ve hatta satışın gerçekleştirildiği yapılar bulunmaktadır. Bu yapılar odeionun önünde örgütlenmiş ve her biri bir üretim birimi olarak özerk unsurlar sergileyen sanayileşmiş atölyeler topluluğunu temsil etmektedir.

Geç Antik Çağ seramik atölyelerinin üretim yelpazesinin ne olduğuna ise kompleks genelinde çok sayıda ve tamamı tüme yakın halde ele geçirilen unguentariumlar açıklık getirmektedir. Atölyelerde bulunan unguentariumlar sadece seramik üretiminin ürün yelpazesi hakkında değil, aynı zamanda atölyelerin tarihlendirilmesi hususunda da önemli veri kaynaklarıdır. Çoğu mühürlü olan unguentarium ve sikkeler atölyelerin MS V.-VI. yüzyıllarda faaliyette olduğunu göstermektedir. Sonuç olarak; neredeyse MÖ II. yüzyıllarda başladığı düşünülen kentteki seramik üretim endüstrisinin ve organizasyonel atölyelerinin MS V.-VI. yüzyıllara kadar uzun süredir devam eden varlığı, seramik üretiminin erken dönemlerde olduğu kadar Geç Antik Çağ'da da bölgenin ekonomik gelişiminde kritik bir rol oynamış olduğu ifade edilebilir.

Seramik atölyelerinin bulunduğu ve surların dışında kalan bu alandaki sosyal devamlılığı ise burada geç dönemde inşa edilen hamam göstermektedir. Kibyra'da hamam gibi önemli bir kamu yapısının Geç Antik Çağ kent manzarasından tamamen silinmemiş olduğunun kanıtı olan ve gösteriştan uzak bu hamam sahip olduğu plansal özellikleri ile Geç Antik Çağ'ın küçük hamamlar (*sıralı hamam/tek eksenli dizi tipi*) kategorisine dâhildir. Hamamda açığa çıkartılan arkeolojik küçük buluntular, plan ve yapı özellikleri MS V.-VI. yüzyıllar arasında inşa edildiğini kanıtlamaktadır. Ancak, MS VII. yüzyıl içlerinde hamamda çeşitli tadilat ve mimari değişikliklerin yapıldığı da tespit edilmiştir.

Hamamın su temini odeionun güneyinden gelen ve stoa mozaïği üzerinden geçirilerek hamama bağlanan pişmiş toprak künklerden oluşan terfi hattı ile sağlanmıştır. Genel olarak Geç Antik Çağ'da kentin su temininin Roma İmparatorluk Dönemi'nde inşa edilen kapsamlı suyolları ile sağlandığı görülmektedir. MS V. yüzyıl içlerinden itibaren kent peyzajında her ne kadar yıpratıcı değişimler yaşanmış olsa da Geç Antik Çağ Kibyrası öncül Roma yapılarını ve suyollarını kullanmaya devam etmiş, hatta bu dönemde kent peyzajına su ile alakalı yeni yapı ve sistemler de eklenmiştir. Kentin batısındaki tepede yer alan Böğrüdelik ve Kocayayla'daki tatlı su kaynaklarından getirilen suyun geçkisi; yeraltı tüneli (*specus canalis*), blok taş künkler ve pişmiş toprak künkler olmak üzere üç bölümden oluşmaktadır. Suyun kente ulaştırılmasının ardından kullanım alanları arasındaki dolaşımı da farklı çap ve ölçülerdeki pişmiş toprak künklerden oluşan isale hatları ile sağlanmıştır. MS V. ve VII. yüzyıl içlerinde kentlilerin var olan bu su hatlarını kullanmanın dışında ihtiyaca yönelik olacak şekilde ana hatta

bağlı yeni terfi isale hatlarını da oluşturduğu geç dönem hamamında olduğu gibi agorada inşa edilen castellum dividiculum/nymphaeumda da görülmektedir. Castellum dividiculum/nymphaeum bu dönemde agoranın I. teras caddesinin üstüne inşa edilmiş önemli bir su yapısı olarak karşımıza çıkmaktadır. Yapısal özelliklerine göre, agora merkezli olarak inşa edilen kentin, su dağıtım sisteminin bir bölümüne hizmet etmiştir. Kent Geç Antik Çağ'da Roma Kibyra'sından miras kalan güçlü bir drenaj ve kanalizasyon sistemine de sahiptir. Kentin ana kanalizasyonlarında ele geçirilen ve en geç tarihlisi MS VII. yüzyılın sonlarına ait olan arkeolojik buluntular, altyapı sisteminin büyük depremler ile zarar görmemiş olduğunu ve kentin terkedildiği döneme kadar aktif olarak kullanılmaya devam ettiğini göstermektedir.

Yukarıda kamusal alan bağlamında değerlendirilen yapılarda gözlemlenen geç dönem değişim ve dönüşümler kentteki ölü kültüründe de görülmektedir. Kent nekropollerinde, MS II. yüzyıldan başlayarak MS VII. sonlarına kadar tarihlenen, yeraltı oda mezarlar, lahitler, ostothekler, podyumlu lahit mezarlar, tapınak mezarlar, anıtsal mezarlar, basit definler ve kremasyon gömüler gibi mezar tipleri ve dönemler boyunca değişen ölü kültürüne dair çok kapsamlı bilgilere ulaşılmıştır.

Sosyal yaşamı derinden etkileyen Hıristiyanlığın MS IV. yüzyıldan itibaren kentte hızla yayılmaya başlamasının da etkisiyle cenaze kültüründe de değişikliklerin yaşandığı görülmektedir. Bu dönemde Kibyra'daki Geç Antik Çağ şehirciliğinin en çarpıcı özelliklerinden biri, en azından daha önceki Roma kent planlamacılığı ile karşılaştırıldığında, kent içi gömülerin ortaya çıkmasıdır. Geç dönemde işlevini yitiren odeion, stadion ve bu dönemde inşa edilen IV. No.lu kilisenin çevresinde gömülerle karşılaşmaktadır. Savaşlar, doğal afetler ve salgınlar gibi sebeplerle ölüm oranlarındaki hızlı artış ile kentsel yönetim tarafından kontrolün temelden bozulması ve tehdit altındaki kentin surlarla daralan sınırları, kilise çevresi dışındaki bu kent içi gömülerin başlıca sebepleridir.

Kibyra'nın Geç Antik Çağ ölü kültürüne ait bulgularını ise; ana kaya veya toprağın tıraşlanması ile oluşturulan antropoid biçimli çukurlar, tuğla (kiremit mezarlar) veya taşlarla (sandık mezarlar) çevrili/örtülü mezarlar ve pişmiş toprak tekne mezarlar oluşturmaktadır. Bahsi geçen tüm bu Hıristiyan gömüleri dışında Kibyra'da tespit edilen Geç Antik Çağ'a ait tek anıt mezar ise kent girişinden hemen sonra stadionun doğu caveasının bitiminde yer almaktadır. Merkezi planlı yapı, tek oda ve iki kattan oluşmaktadır. Mimari plan özellikleri ve inşa tekniği sebebi ile yapının martyrium

olabileceği düşünülmektedir. Alanda gerçekleştirilen kazı çalışmaları sonucunda ne yazık ki martyriumun tarihlenmesine yardımcı olacak arkeolojik veri ele geçmemiş olmasına rağmen, yapı hem martyrium plan tipinin gelişimi hem de kent peyzajındaki dönüşüm dikkate alınarak MS V.-VI. yüzyıllar arasına tarihlendirilmiştir.

Kentteki mimari verilerin değerlendirildiği bölümün ardından kentin ve hatta bölgenin tarihsel sürecine ışık tutacak, antik kaynaklarda yer almayan ve mimari veriler aracılığıyla da ulaşılamayan nice bilgileri gün yüzüne çıkartan Geç Antik Çağ'a ait küçük buluntular değerlendirilmiştir. Kibyra'da Geç Antik Çağ sosyal yaşantısının Hıristiyan inancı ile birlikte değişen karakterine ve düşüncenin objeye yansımaya, kentte yürütülen sistematik kazılarla açığa çıkartılan nümismatik veriler, kurşun mühürler ve seramik eserlerin ayrı ayrı değerlendirilmesi ile ulaşılmıştır. Böylece kentin hem sosyal hem de siyasal ve ekonomik karakteri, sadece yapı çevrenin ışığında değil kentte ele geçirilen diğer tüm küçük buluntular aracılığıyla da incelenmiştir.

Bu bağlamda ilk olarak kentte bulunan ve MS IV. yüzyıldan başlayarak X. yüzyıl aralığına tarihlendirilen 185 adet sikke değerlendirilmiştir. Bu sikkelerin 142'sinin ön ve arka yüz lejantları okunabilmektedir ve en erken tarihli sikke Maximianus (MS 286-305), en geç tarihli sikke ise IV. Leon'a (MS 886-921) aittir. Bahsi geçen sikkelerin 2'si gümüş (I. Licinius-Crispus), 2'si bakır (I. Constantius) ve 1 tanesi de altındır (I. Iustinianus). Diğer 180 sikke ise bronzdur. Sikkeler buluntu alanlarına göre değerlendirildiğinde ise, en yoğun Geç Antik Çağ yapılaşmasının olduğu agoranın buluntu sayısı ile ön plana çıktığı görülmektedir. Nümismatik verilerin detaylı tahlili kentte MS VI. yüzyılın sonlarından başlayarak IX. yüzyıla kadar sikke dolaşımında azalma eğilimini göstermektedir. Özellikle, Heraclius Dönemi'nden sonraki ani düşüş mimari verilerin göstermiş olduğu kentsel bozulmanın ve kırsala kayan sosyal yaşamın ispatı niteliğindedir.

Nümismatik verilerin ardından kurşun mühürlerin incelenmiş olduğu bölümde; mühürler üzerinde yer alan kişi isimleri, unvanlar ve dini betimlemeler gibi bilgiler ile kentin sosyal ve idari işleyişi, bu işleyişin tanziminden sorumlu memurların hiyerarşik yapısı, askeri ilişkiler ve dini yaşam gibi pek çok önemli bilgiye ulaşılmaya çalışılmıştır. Kibyra'da ele geçirilen 14 adet kurşun mühür, yazılarının içerikleri doğrultusunda; yöneticilere ait mühürler, idari görevlilere ait mühürler, onurlandırma unvanı almış kişilere ait mühürler ve diğer mühürler olarak dört grup altında incelenmiştir. Mühürler üzerinde yer alan isimlerin, Kibyra ile doğrudan ilişkili olduğuna dair yazılı bir kaynağa

ulaşılamamış ve bölgenin prosopografyasına büyük katkılar sağlanamamıştır. Yine de mühürler üzerinde yer alan yazılar; Anatolikon ve Kibyrraioton strategialarında görev yapmış olabilecek askeri yöneticiler (Archon Georgios ve Neboulos), vergi gibi mali işlerden sorumlu idari görevliler (Protektor Martinus ve Chartoularios Theophylaktos) ve onurlandırma unvanı alarak atölye denetimi gibi işlerden sorumlu önemli şahıslar (Pantoleon Apo Eparchon ve Apo Eparchon Eusebios) ile kentteki yöneticilerin önemli yazışmalar yaptıklarını ve resmi temasta olduklarını göstermektedir.

Kentte açığa çıkarılan seramik bulgular ise ampullalar, unguentariumlar ve kandilleri kapsayacak şekilde üç başlık altında incelenmiştir. MS IV. yüzyıl ile birlikte kentin seramik form repertuarına ampullalar, unguentariumlar, kandiller ve mataraların eklendiği görülmektedir. Bu geç dönem seramik verileri Hıristiyanlığın kabulü ile kentte yaşanan değişimlerin siyasi ve mimari alanı etkilediği gibi seramik sanatını da büyük oranda etkilemiş olduğunu göstermektedir. Öyle ki, bu yeni dinin etkileri özellikle dinsel içerikleriyle ampullalar, kandiller ve unguentariumlarda yer bulmuştur.

Geç Antik Çağ Kıbrası'nın en yoğun seramik buluntusunu unguentariumlar oluşturmaktadır. Kentin Geç Antik Çağ unguentariumlarının pek çoğu mühürlüdür. Mühürlerde genellikle aziz betimleri, hayvan figürleri, yazılar, monogramlar ve haç motiflileri görülmektedir.

Bulunan binlerce unguentarium ve bunların çoğunluğunun seramik işlikleri ve çevresinde yer alan buluntu durumu, kapların üretiminin kentte gerçekleştirilmiş olduğu düşüncesini kanıtlamaktadır. Ayrıca onlarcası birbiri ile aynı olan monogramlı mühür de üretime dönük faaliyeti göstermesi açısından önemlidir. Tüm bunların yanı sıra üretime şüphe bırakmayacak en önemli buluntu ise şüphesiz ki, çok sayıda ele geçirilen pişirme hatalı unguentarium parçalarıdır.

Kentte unguentarium üretiminin yanı sıra kandil üretiminin de gerçekleştirildiği görülmektedir. Kandiller sahip oldukları form özelliklerine göre dört tip altında incelenmiştir. İncemelerin sonucu, MS IV. yüzyıl ile birlikte Kıbralı kandil ustalarının çok çeşitli form ve bezemelere sahip yeni kandiller üreterek Küçük Asya kandillerinin gelişimine önemli katkılar sağladığını göstermektedir. Kandillerde görülen kalıplama hataları, hamurda gözlenen yoğun katkı maddesi ve özensiz işçiliğe sahip yüzlerce kandil ile kentin seramik endüstrisi alanında ele geçirilen MS V.-VII. yüzyıllara ait kandil kalıpları Kıbrı'nın yerel üretim gerçekleştirdiğinin kanıtı niteliğindedir. MS IV. yüzyıl

sonrasında kandillerde, yeni dinin de etkisiyle Hıristiyanlık etkili motifler ile yeni figüratif bezemelere de sıklıkla yer verilmiştir.

Özetle, değerlendirmeye dahil edilen Kibyra'daki Geç Antik Çağ'a ait tüm mimari veriler ile küçük buluntuların incelenmesi sonucunda varılan genel sonuç, kentsel yaşamın MS VII. yüzyıl sonlarına kadar devam ettiği yönündedir. Birkaç tekil buluntu ise MS IX. yüzyıla tarihlendirilmektedir.

Çalışmanın son bölümünde ise bölgedeki diğer geç dönem yerleşimleri ve Hıristiyanlığın devamı incelenmiştir. MS VII. yüzyıl sonrasında Kibyra'nın giderek güç kaybetmesi ve havzanın jeolojik gelişimine ve iklimsel kararlılığına da bağlı olarak kırsala kayan yerleşimlerin konuşlanması göl kıyısı, ova, dağ eteği ve yayla yerleşimleri olarak üç kategoride ele alınmıştır. Böylece sadece merkez yerleşimlere bağlı kalmaksızın havzanın bütüncül olarak Geç Antik Çağ ve sonrasındaki durumu değerlendirilebilmiştir.

Demir Çağı'ndan itibaren Orta Çağ boyunca Kibyra kentini besleyen kırsal yaşantı ve bu yerleşimlerin arazi kullanımı ile yönetim organizasyonlarının tanımlanması aşağıdaki yerleşimlerde tespit edilen arkeolojik verilerin incelenmesi ile mümkün olmuştur. Değerlendirmeye alınan yerleşim alanları göl çevresindeki Göl Adası/Şehir, Kızıldökük, Kuyudibi, Gavurdamı, Topraktepe, Kabakkırı, Kapangediği, Köyyeri, Deliktaş, Çilenger, Gözlüce ve Kertil; ova ve dağ eteğindeki Kökyatağı Kilise Yeri, Kışlacık, Hisarardı Köyü, Değirmen Başı Kale Yıkığı Mevkii, Manastır Yeri, Bozyaka ve Deliktaş Mevkii, Kargalı Köyü, Karapınar Köyü, Sorkun Köyü, Yusufça, Çavdır, Bayır, Kozağacı Köyü, Tefenni, Hasanpaşa Köyü, Karamanlı ve Yeşilova; yayladaki Kocayayla, Yusufça, Böğrüdilik, Armutlu ve Kozpınar'dır.

Sonuç olarak yüzey araştırmaları ile elde edilen veriler ışığında, bölgenin kırsal yerleşimi tarihsel süreç içinde genel hatlarıyla değerlendirilmiş, yerleşimlerin fiziksel özellikleri ile ekonomik ve sosyal dinamikleri hakkında temel fikirler oluşmuştur. Bu bağlamda MS II. yüzyıl sonu ile III. yüzyılın başlarında kırsal yerleşimlerin sayıca arttığı görülmektedir. Artan nüfusla paralel olarak gelişen kırsal hayat göl kıyılarından başlayarak ovayı çevreleyen dağ ve tepe eteklerine kadar uzanan düzlük alanların tarımcılık açısından önemli olduğunu göstermektedir.

MS IV. yüzyıl başında ekilebilir arazi sayısında ve dağılımındaki zenginleşme ile kent merkezindeki yaşamsal koşulların ağırlaşması kırsal alandaki ekonomik etkinliği arttırmış gibi görünmektedir. Ancak, göl çevresinde yapılan polen analizleri MS VII.

yüzyıl içinden itibaren göl havzasında yerleşimin azaldığını ve baskın polen tipinin tarımsal ürünlerden ziyade çam ve ardıç gibi orman ağaçlarına ait olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla iklimsel değişikliklerle beraber bu tarihte bölgede sulu tarım ekonomisinin sekteye uğradığı ve ovadaki yerleşimlerin dağ yamaçları ile yaylalarda yoğunlaştığı ifade edilebilir.

Ova, dağ etekleri ve yaylalarda zaten daha önceki dönemlerde de var olan ve Geç Antik Çağ'a ait verilerin yüzey araştırmaları ile tespit edildiği bu yerleşimlerin olasılıkla MS VIII. yüzyıl başlarında Kıbyra halkının kent merkezini terk etmesi ile tarımsal üretimine yönelik köy yerleşimlerine dönüşmüş olabileceğini göstermektedir. Bu dönemde yeniden şekillenen kırsal alan artık kentsel merkezi besleyen bir hinterland olarak değil, kendi başına canlı ve müreffeh bir faaliyet merkezi olarak yorumlanmıştır. Yusufça Yaylası'ndaki ve Bayır Köyü'ndeki büyük boyutlu kiliseler buralarda basit çiftlik yerleşimlerinin yerini kalabalık nüfuslu köylerin aldığı en güzel kanıtıdır.

Yüzey araştırmaları ile elde edilen veriler bölgedeki dağınık kırsal yerleşimlerin ve köylerin planlaması ve dönemler içindeki gelişimi hakkında ayrıntılı bilgi verebilecek nitelikte değildir. Yine de bu konudaki genel çıkarım, basit ve kompleks çiftlikler ile kent yakınlarından başlayarak bölgeye yayılan küçük, orta ve büyük ölçekli köyler olarak gruplandıkları yönündedir.

Bu dönemde özellikle ormancılık ile madencilik faaliyetlerinin yapıldığı yaylalar da önem kazanmıştır. Yaylalar, güvenli ortamın oluştuğu ve ekonomik koşulların iyileştiği MS IX. yüzyılın sonunda, ova ve göl çevresi tekrar daha çekici hale gelene kadar yerleşim için iyi bir alternatif olmuş gibi gözükmektedir.

Bölgenin kırsal ekonomi ise tarım temellidir. Endüstriyel üretimde de yine en önemli tarımsal ürünlerden olan üzümün kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bazı kırsal yerleşimlerde ele geçirilen üzüm presleri bu görüşü desteklemektedir. Bunun dışında seramik ve metal gibi üretimlerin de gerçekleştirilmiş olduğu Yusufça Yaylası'ndaki amorf seramikler ve metal cürufları ile kanıtlanabilmektedir.

KISALTMALAR

AIIN: Annali dell'Istituto Italiano di Numismatica

AJA: American Journal of Archaeology

AnatSt: Anatolian Studies

AST: Araştırma Sonuçları Toplantısı

BaBesch: Bulletin antieke beschaving: Annual Papers on Classical Archaeology

BASOR: Bulletin of the American Schools of Oriental Research

DACL: Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie

DO: Dumbarton Oak Seals Web Database (Seals BZS)

Epigr. Anat.: Epigraphica Anatolica: Zeitschrift für Epigraphik und historische Geographie Anatoliens

IstMitt: Istanbuler Mitteilungen

JbAC: Jahrbuch für Antike und Christentum

JFA: Journal of Field Archaeology

JHS: Journal of Hellenic Studies

JRA: Journal of Roman Archaeology

KST: Kazı Sonuçları Toplantısı

MJH: Mediterranean Journal of Humanitie

ÖJh: Jahreshefte des Österreichischen archäologischen Instituts in Wien

PBE: Prosopography of the Byzantine Empire

RAC: Revue archéologique du Centre

SBS: Studies in Byzantine Sigillography

Abb: Abbildungen
Bkz.: Bakınız
Cm.: Santimetre
Çev.: Çeviren
Çiz.: Çizim
Ed.: Editör
Fig.: Figür
Kat. No.: Katalog Numarası
Lev.: Levha
Mm.: Milimetre
MÖ: Milattan Önce
MS: Milattan Sonra
No.: Numara
Pl.: Plate
Ref: Referans
Res.: Resim
Şek.: Şekil
Taf.: Tafel
vd.: ve devamı
Vol.: Volume
yy.: Yüzyıl

KAYNAKLAR

Antik Kaynaklar

- Alex. Trall. Thera. Alexander Trallianusi, *Therapeutica*, Kullanılan Metin ve Çeviri: T. Pushmann, Alexander von Tralles. Vol. I-II. Wien, 1878-1879.
- Amm. Marc. Ammianus Marcellinus, *Rerum gestarum libri*, Kullanılan Metin ve Çeviri: Ammianus Marcellinus, with an English translation by J. C. Rolfe, I-III, Cambridge/London 1935–1939 (The Loeb Classical Library).
- Anth. Pal. *The Greek Anthology*, Kullanılan Metin ve Çeviri: W. R. Paton. Revised by Michael A. Tueller ed. and transl., *Greek Anthology*, 5 volumes, (Loeb Classical Library 67, 68, 84, 85, 86) (Cambridge, Mass. 1916–1918. rev. 2014).
- Aug. Confess. Augustinus, *Confessiones*, Kullanılan Metin ve Çeviri: *İtirafnar*. Çev. Dominik Pamir, İstanbul 2009.
- Bas. Caes. Ep. Basilius Caesariensis, *Epistulae*, Kullanılan Metin ve Çeviri: *Patrologiae cursus completus*, series Graeca, 32, ed. J. P. Migné, Paris 1886.
- Cass. Var. Cassiodorus, *Variae*, Kullanılan Metin ve Çeviri: *Cassiodorus: Variae*. Ed.&Trans. by S. J. B. Barnish. (Translated Texts for Historians). Liverpool 1992.
- Cic. Verr. Cicero, *In Verrem*, Kullanılan Metin ve Çeviri: *The Verrine Orations I-II*. English translation by L. H. G. Greenwood. London/New York 1928–1935.
- Cic. de prov. Cons. Cicero, *De Provinciis Consularibus*, Kullanılan Metin ve Çeviri: *Pro Caelio. De Provinciis Consularibus. Pro Balbo*, Translated by R. Gardner, Loeb Classical Library 447. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1958.
- Cod. Iust. II *Codex Iustinianus*, Kullanılan Metin ve Çeviri: *Corpus iuris civilis, II: Codex Iustinianus*. Ed. P. Kreuger, Berlin 1918.
- Cod. Iust. III *Codex Iustinianus*, Kullanılan Metin ve Çeviri: *Corpus Iuris civilis, III: Novellae*. Ed. P. Kreuger, Toronto 1912.

- Cod. *Theod.* Codex Theodosianus, Kullanılan Metin ve Çeviri: *Codex Theodosiani cum constitutionibus sirmondianis et leges novella, I*. Eds. Th. Mommsen, P. M. Meyer, Berlin 1905.
- Cyril of Alexandria, *ador.* Cyril of Alexandria, *De adoratione et Cultu in Spiritu et Veritate*, Kullanılan Metin ve Çeviri: *De Adoratione et Cultu in Spiritu et Veritate*, Clavis Patrum Graecorum, 68, col. 520B-597B.
- Dio Cass. Cassius Dio, *Rhomaika*, Kullanılan Metin ve Çeviri: *Roman History* with an English translation by E. Cary, I-IX, London 1914-1927 (The Loeb Classical Library).
- Epiph. *Pan.* Epiphanius, *Panarion*, Kullanılan Metin ve Çeviri: *The Panarion of Epiphanius of Salamis (II-III)*. Trans. F. Williams. Leiden-Boston 2013.
- Eusebius *C. H.* Eusebius, *Church History*, Kullanılan Metin ve Çeviri: *Church History*. Trans. Arthur C. McGiffert. From Nicene and Post-Nicene Fathers, Second Series, Vol. 1. Ed. P. Schaff and H. Wace. Buffalo 1890.
- Evag. Sch. *Eccl. Hist.* Evagrius, *Ecclesiastical History*, Kullanılan Metin ve Çeviri: *Evagrius Scholasticus, Ecclesiastical History (AD 431-594)*, translated by E. Walford, London, 1846.
- Ezgiler Ezgisi *Tevrat ve Zebur*, Kullanılan Metin ve Çeviri: *Eski Antlaşma*, “Ezgiler Ezgisi”.
- Festus Sextus Pompeius Festus, Kullanılan Çeviri: *De verborum significatu quae supersunt com Pauli epitome*. Ed. Aemilius Thewrewk de Ponor. Pars 1. Toronto 1889.
- Gregory of Nazianzus, *Or.* Gregory of Nazianzus, *Orations*, Kullanılan Metin ve Çeviri: *Select Orations*. Trans. Martha Pollard Vinson, Martha Vinson, USA 2010.
- Gregory of Nyssa, *Ep.* Gregory of Nyssa, *The Letters*, Kullanılan Metin ve Çeviri: Anna M. Silvas, *Gregory of Nyssa: The Letters Introduction, Translation and Commentary*, (Supplements to Vigiliae Christianae, 83.), Leiden and Boston 2007.
- Gregory of Nyssa, *Eun.* Gregory of Nyssa, *Contra Eunomium II*, Kullanılan Metin ve Çeviri: *Gregory of Nyssa: Contra Eunomium II*. an English version with supporting studies: proceedings of the 10th International Colloquium on Gregory of Nyssa (Olomouc, September 15-18, 2004)/edited by Lenka Karfíková, Scot Douglass and Johannes Zachhuber; with the assistance of Vít Hušek and Ladislav Chvátal. Leiden-Boston 2007.

- Hdt. *Hist.* Herodotos, *Historiai*, Kullanılan Metin ve Çeviri: *Herodot Tarihi*. (M. Ökmen, Çev.) İstanbul 2004.
- Hezekiel *İncil*, Kullanılan Metin ve Çeviri: *İncil: Eski Antlaşma, "Hezekiel"*.
- Hierocles Hierocles, *Synecdemus, Le Synecdemus d'Hierocles et l'opuscule géographique de Georges de Chypre*. Ed. by E. Honigmann, 1939.
- Isid. *Orig.* Isidorus, *Origines*, Kullanılan Metin ve Çevirisi: *Etymologiarum sive Originum Isodori Hispalensis*. Ed. W. M. Lindsay, Oxford, 1911.
- Jer. *Ep.* Jerome, *Select Letters*, Kullanılan Metin ve Çeviri: F. A. Wright ed. and transl., *Jerome. Select Letters* (Loeb Classical Library 262), Cambridge 1933.
- John Lydus, *de ostendis* Joannes Lydus, *de ostendis*, Kullanılan Metin ve Çevirisi: *Liber de ostentis et calendaria graeca omnia*. Ed. C. Wachsmuth. Leipzig, Teubner 1897.
- Kâtip Çelebi *Cih.* Kâtip Çelebi, *Kitâb-ı Cihannüma*, Kullanılan Metin ve Çeviri: *Kitâb-ı Cihannüma*. (Tıpkı Basım) Fikret Sarıcaoğlu (Haz.). Ankara 2009.
- Konst. Porph. *de them.* Constantinus Porphyrogenitus, *De thematibus et De administrando imperio*, Kullanılan Metin ve Çeviri: *De thematibus et De administrando imperio*. Ed. I. Bekker, Bonn 1840; *De thematibus*, Ed. A. Pertusi. Città del Vaticano 1952.
- Liv. *perioch.* T. Livius, *Ab Urbe Condita=Ab urbe condita librorum periochae*, Kullanılan Metin ve Çeviri: *Livy, From the Founding of the City*. With an English translation by A.C. Schlesinger. I-XIV. New York 1967.
- Livy. Livius Titus, *The History of Rome*, Kullanılan Metin ve Çeviri: *Roma Tarihi*, C. XXXVIII. (S. Şenbark, Çev.) İstanbul 1994.
- Malalas Malalas, *Chronographia*, Kullanılan Metin ve Çeviri: *Malalas: The chronicle of John Malalas*. Ed.&Trans. By Elizabeth Jeffreys, Michael Jeffreys, and Roger Scott. Melbourne 1986.
- Mansi Kullanılan Metin ve Çeviri: *Sacrorum Conciliorum Nova et Amplissima Collectio*, J. D. Mansi (ed.) vol. 1-53, (1759-1927).

Marcell. <i>Chr.</i>	Marcellinus Comes, <i>Chronicon</i> , Kullanılan Metin ve Çeviri: B. Croke, <i>The Chronicle of Marcellinus Comes</i> . With a Reproduction of Mommsen's Edition of the Text. Sydney 1995.
Mavrikios. <i>Strategikon</i>	Mavrikios, <i>Strategikon</i> , Strategikon Kullanılan Metin ve Çeviri: <i>Strategikon: Bizans Kültüründe Strateji Sanatı</i> , Haz. George T. Dennis, Çev. Volkan Atmaca. İstanbul 2011.
Mezm.	<i>İncil</i> , Kullanılan Metin ve Çeviri: <i>İncil: Yeni Antlaşma</i> , "Mezmurlar".
Michael the Syrian. <i>Chr.</i>	Michael the Syrian, <i>Chronicle</i> , Kullanılan Metin ve Çevirisi: <i>Chronique de Michel le Syrien, Patriarche Jacobite d'Antioche, 1166-1199</i> . Ed. and trans. by J. B. Chabot. Paris 1899-1910.
Mısır'dan Çıkış	<i>İncil</i> , Kullanılan Metin ve Çeviri: <i>İncil: Eski Antlaşma</i> , "Mısır'dan Çıkış".
MS. Canon. Misc. 378	<i>Notitia dignitatum</i> , etc.; Switzerland (Basel), 1436.
Nikephoros (1880)	Kullanılan Metin ve Çevirisi: Nicephori archiepiscopi Constantinopoli, <i>Opuscula Historia</i> , C. de Boor (ed.), 1880.
Nikephoros (1990)	Kullanılan Metin ve Çevirisi: Nicephorus Patriarch of Constantinople, <i>Short History</i> . Text, translation and Commentary, C. Mango (ed.), 1990.
Paul Aeg.	Paulus Aegineta, <i>Medical Compendium</i> , Kullanılan Metin ve Çevirisi: J. L. Heiberg, <i>Paulus Aegineta Vol. I-II</i> , Leipzig, 1921-1924.
Philostorg.	Philostorgius, <i>Church History</i> , Kullanılan Metin ve Çevirisi: <i>Church History (Writings from the Greco-Roman World)</i> . Translated with an introduction and notes by P. R. Amidon, Atlanta 2007.
Physiologus	<i>Physiologus</i> , Kullanılan Metin ve Çeviri: <i>Physiologus: A Medieval Book of Nature Lore</i> . Ed. Michael J. Curley, Chicago 2009.
Plin. <i>Nat.</i>	G. Plinius Secundus, <i>Naturalis Historiae</i> , Kullanılan Metin ve Çeviri: <i>C. Plini Secundi Naturalis Historiae</i> . Vol. 1-6. (Ed. L. Ian & C. Mayhoff) Stuttgart 1967 & 1970.
Polyb. <i>Hist.</i>	Polybios, <i>Historiai</i> , Kullanılan Metin ve Çeviri: <i>The Histories of Polybius</i> . Translated from the Text of F. Hultsch. With an English translation by Evelyn S. Shuckburgh, M.A. Vol. II, New York 1889.

- Procopius *Anec.* Procopius, *The Anecdota*, Kullanılan Metin ve Çeviri: Procopius, *The Anecdota or Secret History*, Translated by H. B. Dewing, Loeb Classical Library 290, Cambridge, 1935.
- Procopius *Bell. Pers.* Procopius, *Wars: De Bello Persico*, Kullanılan Metin ve Çeviri: *History of the Wars, Books 1-2. The Persian War*. Translated by H. B. Dewing. Harvard 1914. (Loeb Classical Library edition)
- Procopius *Bell. Vand.* Procopius, *Wars: De Bello Vandalica*, Kullanılan Metin ve Çeviri: *History of the Wars, Books 3-4. Vandalic War*. Translated by H. B. Dewing. Harvard 1916. (Loeb Classical Library edition)
- Ps-Zach. *Chr.* Pseudo-Zachariah Rhetor, *Chronicle*, Kullanılan Metin ve Çeviri: *The Chronicle of Pseudo-Zachariah Rhetor: Church and War in Late Antiquity*. Edited by Geoffrey Greatrex, trans. by Robert R. Phenix and Cornelia B. Horn with Sebastian P. Brock and Witold Witakowski. (Translated Texts for Historians, 55.) Liverpool 2011.
- SHA Tyr. Trig. The Historia Augusta, *The Lives of the Thirty Pretenders*, Kullanılan Metin ve Çeviri: Historia Augusta, Volume III: The Two Valerians. The Two Gallieni. The Thirty Pretenders. The Deified Claudius. The Deified Aurelian. Tacitus. Probus. Firmus, Saturninus, Proculus and Bonosus. Carus, Carinus and Numerian. Translated by David Magie. Loeb Classical Library 263. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1932.
- Steph. Byz. *Eth.* Stephanus of Byzantium, *Eθνικά*, Kullanılan Metin ve Çeviri: *Stephani Byzantii Ethnicorum quae supersunt*, edited by August Meineike (1790-1870), 1849.
- Strab. *Geog.* Strabon, *Geographika*, Kullanılan Metin ve Çeviri: Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: XII-XIII-XIV)*. (Prof. Dr. A. Pekman, Çev.) İstanbul, 1993.
- Synaxarium Kullanılan Metin ve Çeviri: Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanum, H. Delehay (ed.) (1902).
- Tac. *Ann.* Tacitus, *Annales*, Kullanılan Metin ve Çeviri: *The Annals*. With an English translation by J. Jackson, Cambridge, London 1969.
- Theod. Prisc. Kullanılan Metin ve Çeviri: V. Rose ed., *Theodori Prisciani Euporiston libri III cum Physicorum fragmento et additamentis pseudo-Theodoreis*. Leipzig 1894.

- Theoph. *chron.* Theophanes, *Chronographia*, Kullanılan Metin ve Çeviri: *Theophanes, Chronographia*, C. de Boor (ed.), 1-2 (1883-85), repr. (1980).
- Theoph. *Ann. Mun.* Theophanes, *Anni Mundi 6095-6305*, Kullanılan Metin ve Çeviri: Theophanes Confessor, *The Chronicle of Theophanes (An English Translation of Anni Mundi 6095-6305 (A. D 602-813))*, Çev. H. Turtledove, University of Pennsylvania Press Philadelphia: ABD.
- Vahiy *İncil*, Kullanılan Metin ve Çeviri: *İncil: Yeni Antlaşma*, “Vahiy”.
- VI. Leo. *Takt.* VI. Leo, *Taktika*, Kullanılan Metin ve Çeviri: *The Taktika of Leo VI, Text, Trans and Comm.* George Dennis, Dumbarton Oaks 2010.
- Vitr. Vitruvius, *De Architectura*, Kullanılan Çeviri: Vitruvius, *Mimarlık Üzerine On Kitap*. Çev. S. Güven. İstanbul 2005.
- Yuhanna *İncil*, Kullanılan Metin ve Çeviri: *İncil: Yeni Antlaşma*, “Yuhanna”.
- Yunus *İncil*, Kullanılan Metin ve Çeviri: *İncil: Eski Antlaşma*, “Yunus”.
- Zos. *hist.* Zosimos, *Historia nova*, Kullanılan Metin ve Çeviri: *New History*, translation with commentary by Ronald T. Ridley. Canberra: Australian Association for Byzantine Studies, 1982.

Modern Kaynaklar

- Acar 2021 G. Acar, Kibyra’da Yerel Seramik Faaliyetlerinin Seçilmiş Form Grupları Üzerinden Arkeolojik ve Arkeometrik Yöntemlerle İncelenmesi (MÖ.3. – MS. 3. yüzyıllar), Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya, 2021. (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- Acara 1997 M. Acara, “Seramik Buluntular”, Ed. Y. Ötüken, 1995 Yılı Demre Aziz Nikolaos Kilisesi Kazısı, *KST* 18/2, 1997, 471-487.
- Acara 1998 M. Acara, “Bizans Ortodoks Kilisesinde Liturji ve Liturjik Eserler”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 15/1, 1998, 183-201.

- Adak 2006 M. Adak, "Batı Toroslar'da Yerel Ayaklanmalar ve Eşkıyalık", *OLBA* 14, 105-126.
- Ahrweiler 1966 H. Ahrweiler, *Byzance et la mer. La marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe-XVe siècles*, Paris, 1966.
- Akarca 1998 A. Akarca, *Şehir ve Savunması*, Ankara, 1998.
- Akgül Özarslan 2015 S. Akgül Özarslan, "Kibyra'dan Bir Grup Mühürlü Pişmiş Toprak Unguentarium", 8. *Uluslararası Eskişehir Pişmiş Toprak Sempozyumu* (05-20 Eylül 2014 Eskişehir), 2015, 187-212.
- Akşit 1967 O. Akşit, *Likya Tarihi*, İstanbul, 1967.
- Akyürek 1995 E. Akyürek, *Kariye Parekklesion Bir Mezar Şapeli olarak Programının Yorumlanması*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1995. (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- Akyürek 2016 E. Akyürek, "Likya'da Bizans Dönemi Mimarlığı/ Byzantine Architecture in Lycia", Ed. H. İşkan-E. Dündar, *Lukka'dan Likya'ya Sarpedon ve Aziz Nikolaos'un Ülkesi*, İstanbul, 2016, 520-533.
- Akyürek-Tiryaki 2010 E. Akyürek-A. Tiryaki, "Rhodiapolis Piskoposluk Kilisesi Kazılarında Üç Mimari Plastik Eser Üzerine Değerlendirmeler", *Adalya* 13, 2010, 389-204.
- Akyüz-Altunel 2001 H. S. Akyüz-E. Altunel, "Geological and archaeological evidence for post-Roman earthquake surface faulting at Cibyra, SW Turkey". *Geodinamica Acta* 14, 2001, 1-7.
- Aladağ 2020 B. Aladağ, *Kibyra Antik Kenti'nden 2013-2018 Yılları Arasında Çıkarılan İnsan İskeletlerinin Paleoantropolojik Analizi*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2020. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Alçıçek vd. 2002 M. C. Alçıçek-N. Kazancı-İ. Çemen-M. Özkul, "Strike-slip faulting in the Çameli basin, southwestern Turkey: implications for inland transform prolongation of the Hellenic subduction zone", *Annual Meeting of the Geological Society of America, Denver* 34, 2002, 111-114.
- Alcock 1980 J. Alcock, "Classical Religious Belief and burial Practice in Roman Britain", *Archaeological Journal* 137, 1980, 50-85.
- Alföldy 1988 G. Alföldy, *The Social History of Rome*, London, 1988.

- Alpaslan 1998 S. Alpaslan, “Demre'deki H. Nikolaos Kilisesi Liturjik Mekanları”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 15/1, 1998, 159-173.
- Alten Güler-Şimşek 2019 E. Alten Güler-M. Şimşek, “Kibyra Doğu Nekropolis'inden Bir Grup Mezar Yazıtı – II”, *Libri: Epigrafi, Çeviri ve Eleştiri Dergisi* 5/39, 2019, 275-297.
- Alten Güler-Tarkan 2020 E. Alten Güler-D. Tarkan, “The Mosaic Inscriptions of the Cibyan Odeion”, *JMR* 13, 2020, 73-84.
- Ambraseys 2009 N. Ambraseys, *Earthquakes in the Mediterranean and Middle East, a Multidisciplinary Study of Seismicity up to 1900*, Cambridge, 2009.
- Anderson 1897 J. G. C. Anderson, “A Summer in Phrygia: I”, *JHS* 17, 1897, 409- 410.
- Anderson 2004 W. Anderson, “An archaeology of Late Antique Pilgrim Flasks”, *Anatolian Studies* 54, 2004, 79-93.
- Anderson 2005 W. Anderson, “Late Antique Pilgrim Flasks in the Rijksmuseum van Oudheden, Leiden”, *Eastern Christian Art* 2, 2005, 9-18.
- Anderson 2007 W. Anderson, “Menas Flasks in the West: Pilgrimage and Trade at the End of Antiquity”, *Ancient West and East* 6, 2007, 221-243.
- Anderson 2013 W. Anderson, “Fortification and Landscape Transformation in Late Antique Pessinus”, *Journal of Mediterranean Archaeology*, 26/1, 2013, 75-96.
- Anderson-Stojanović 1987 V. R. Anderson-Stojanović, “The Chronology and Function of Ceramic Unguentaria”, *AJA* 91, 1987, 105-122.
- Argun 2019 S. Argun, *Smyrna Unguentarium Buluntuları (2007-2014)*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2019. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Ariès 1981 P. Ariès, *The Hour of our Death*, New York, 1981.
- Arjava 2005 A. Arjava, “The Mystery Cloud of 536 CE in the Mediterranean Sources”, *Dumbarton Oaks Papers* 59, 2005, 73-94.
- Arslan 2000 M. Arslan, *Antikçağ Anadolu'sunun Savaşçı Kavmi Galatlar*, İstanbul, 2000.
- Arslan 2007 M. Arslan, *Roma'nın Büyük Düşmanı Mithradates VI Eupator*, İstanbul, 2007.

- Arslan 2012 M. Arslan, "Pseudo-Skylaks: Periplous", *MJH* 2/1, 2012, 239-257.
- Arslan-Bakan 2012 N. Arslan-C. Bakan, "Assos Mozaikleri", *JMR* 5, 2012, 120-11.
- Arslan-Rheidt 2013 N. Arslan-K. Rheidt, "Assos. Bericht über die Ausgrabungen und Forschungen zur Stadtentwicklungsgeschichte 2006 bis 2011", *Archäologischer Anzeiger*, 2013/1, 195 –246.
- Arthur 2006 P. Arthur, *Bizans ve Türk Dönemi'nde Hierapolis (Pamukkale)*, İstanbul, 2006.
- Arthur 2012 P. Arthur, "Hierapolis of Phrygia: The Drawn-Out Demise of an Anatolian City", Ed. N. Christie-A. Augenti, *Vrbes Extinctae, Archaeologies of Abandoned Classical Towns*, Farnham, 2012, 275-305.
- Asal 2010 R. Asal, *Yenikapı Marmarayı ve Metro Kurtarma Kazıları Buluntuları Işığında İstanbul'un Roma ve Bizans Dönemi Deniz Ticareti*, Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne, 2010. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Asano 1995 K. Asano, "Two Churches in Ölüdeniz Area (Fethiye-Muğla)", *Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Araştırma Sonuçları Toplantıları*, 13/2, 1995, 231-241.
- Aslan 2004 N. Aslan, "Antiocheia (Pisidya) Kazılarında Bulunan Seramikler", *OLBA* 10, 2004, 209-230.
- Atalay vd. 2019a İ. Atalay-S. Altunbaş-M. Siler, "The effects of The Geomorphology and geologic parent materials on the natural environment assessment in the Burdur-Göhlhisar basin, SW Anatolia", Ed. T. A. Ertek-I. Akova-E. Elbasi, *1st Istanbul International Geography Congress Proceedings Book*, 2014, 833-855.
- Atalay vd. 2019b İ. Atalay-S. Altunbaş-M. Siler-N. Dal, *Burdur-Göhlhisar Havzasının Ekolojisi, Ekosistemleri ve Habitatları ile Mermer Ocaklarının Rehabilitasyonu*, Ankara, 2019.
- Atalay vd. 2019c İ. Atalay-S. Altunbaş-M. Siler, "Geobiomes of Burdur-Göhlhisar basin in the Lakes subregion of the Mediterranean Region in Turkey", Ed. T. A. Gonencgil, *1st Istanbul International Geography Congress Proceedings Book*, 2019, 812-832.
- Atik 1995 N. Atik, *Die Keramik aus den Südthermen von Perge* (Istanbul Mitteilungen: 40), Tübingen, 1995.

- Atik-Erdem 2003 N. Atik-K. Erdem, *Tüba-Tüksek Buldan (Denizli) Arkeolojik Kültür Varlıkları Envanter Çalışması, 2002 Yılı Raporu*, Buldan, 2003, 2-16.
- Aydın 2003 A. Aydın, “Die Christliche Architektur in Kilikien und Isaurien am Beispiel der Kirche von Demirciören”, *Belleten*, 67 (249), 2003, 415-420.
- Aydın 2004a A. Aydın, “Ortaçağ Tarihinde Mersin ve Çevresi”, *Sırtı Dağ, Yüzü Deniz: Mersin*, İstanbul, 2004, 53-67.
- Aydın 2004b A. Aydın, “Mersin-Silifke, Seyranlık Köyü Geç Antik-Bizans Dönemi Mimarisi”, *AST* 21/1, 2004, 217-228.
- Aydın 2005 A. Aydın, “Kilikya ve Isaurya’daki Trikonkhos Planlı Yapılar”, *Adalya* VIII, 2005, 241–262.
- Aydın 2006 A. Aydın, “Die Trikonchosbauten In Lykien, Ihre Entwicklung Und Funktion”, III. Uluslararası Likya Sempozyumu (07–10 Kasım 2005), Antalya, 31–47.
- Aydın 2007 A. Aydın, “Kilikya ve Isauria Bölgesinde Gelişen Hıristiyan Mimarisi”, Ed. Ü. Aydınoglu, *Mersin Arkeolojik Kültür Envanteri* (2007), Mersin, 2007, 27-34.
- Aydın 2011a A. Aydın, *Lahit Formlu Rölikerler, (Antalya)*, Antalya, 2011.
- Aydın 2011b A. Aydın, “Side Müzesi’ndeki Sigma Formlu Tabla”, *Adalya* XIV, 2011, 315- 326.
- Aydın 2013 A. Aydın, “Marmaris Müzesi’ndeki Ampullalar”, *OLBA* 21, 2013, 437-456.
- Aydın 2015a A. Aydın, “İzmir Arkeoloji Müzesi ile Tarih ve Sanat Müzesi’nde Bulunan Ampullalar ”, *OLBA* 23, 2015, 475-514.
- Aydın 2015b A. Aydın, “Kanytellis (Kanlıdivane) Kiliseleri”, Ed. Ü. Aydınoglu, *Kanytellis Kanlıdivane Dağlık Kilikia’da Bir Kırsal Yerleşimin Arkeolojisi*, İstanbul, 2015, 191- 225.
- Aydın 2019a A. Aydın, “Dağlık Kilikia’daki Geç Antik Dönem Kırsal Yerleşimlerinde Kiliselerin Rolü: Seyranlık-Bağhalan Örneği”, *Sanat Tarihi Dergisi* 28/2, 2019, 521-547.
- Aydın 2019b S. Aydın, “Olba Kazılarında Bulunan Geç Antik Dönem Unguentariumlar”, *Seramika* 1, 2019, 97-135.

- Aydın Tavukçu 2006 Z. Aydın Tavukçu, *Parion Nekropolü 2005 Yılı Buluntuları*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2006. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- Aydınğün vd. 2013 Ş. Aydınğün-A. Aslan-D. Kaya, “Küçükçekmece Göl Havzası (Bathonea?) Kazılarında Ele Geçen Unguentariumlar”, *İstanbul Araştırmaları Yıllığı 2*, 2013, 1-14.
- Aydınoğlu 2009 Ü. Aydınoğlu, *Dağlık Kilikia Bölgesinde Antik Çağda Zeytinyağı ve Şarap Üretimi: Üretimin Arkeolojik Kanıtları*, İstanbul, 2009.
- Aydınoğlu 2010 Ü. Aydınoğlu, “The Farms in Rough Cilicia in the Roman and Early Byzantine Periods”, *Adalya 13*, 2010, 243-282.
- Aydınoğlu 2013 Ü. Aydınoğlu, “Pasli: Dağlık Kilikia’da Bir Kırsal Yerleşimin Değişim Süreci”, *OLBA XXI*, 2013, 71-100.
- Aydınoğlu 2017 Ü. Aydınoğlu, “Dağlık Kilikia’da Kırsal Yerleşimlerde Kentsel Mimari: Işıkkale ve Karakabaklı Örneği”, Ed. Ü. Aydınoğlu-A. Mörel, *Antik Dönemde Akdeniz’de Kırsal ve Kent Sempozyumu*, Mersin 2017, 61-77.
- Aydınoğlu-Çakmak 2011 Ü. Aydınoğlu-Ü. Çakmak, “A Rural Settlement in the Rough Cilicia- Isauria Region: Karakabaklı”, *Adalya XIV*, 2011, 71-101.
- Aykut 2000 A. S. Aykut, *İbn Batuta Seyahatnamesi I*, Çev. A.S. Aykut, İstanbul, 2000.
- Bailey 1975 D. M. Bailey, *Catalogue of the Lamps in the British Museum I. Greek, Hellenistic and Early Roman Pottery Lamps*, London, 1975.
- Bailey 1988 D. M. Bailey, *Catalogue of the Lamps in the British Museum III. Roman Provincial Lamps*, London, 1988.
- Bailey1972 D. M. Bailey, *Greek and Roman Pottery Lamps*, Oxford, 1972.
- Baillie 1994 M. G. L. Baillie, “Dendrochronology raises questions about the nature of the AD 536 dust-veil event”, *The Holocene 4/2*, 1994, 212-217.
- Balderstone 2004 S. Balderstone, “Architectural expression of liturgy and doctrine in the Eastern churches of the fourth to sixth centuries: towards a theologically contextual typology”, *Buried History 40*, 2004, 29-38.

- Baldoni vd. 2004 D. Baldoni-C. Franco-M. Manara-B. Paolo-F. Berti, *Carian Iasos*, İstanbul, 2004.
- Baldoni-Franco 1995 D. Baldoni-C. Franco, “Unguentaria tardo-antichi da Iasos (V- VIII d.C.)”, *Rivista di Archeologia* 19, 1995, 121-128.
- Balty 1995 J. Balty, *Mosaiques antiques du Proche-Orient: Chronologie, iconographie, interpretation*, Paris 1995.
- Bangert 2007 Susanne Bangert, “Menas ampullae: a case study of long-distance contacts”, Ed. A Harris, *Incipient Globalisation? long-distance contacts in the sixth century*, Oxford, 2007, 27-33.
- Barag 1972 D. Barag, “Two Roman Glass Bottles with Remnants of Oil”, *Israel Exploration Journal* 22, 1972, 24-26.
- Barb 1956 A. A. Barb, “Mensa Sacra: The Round Table and the Holy Grail”. *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 19, 1956, 40-67.
- Barın 1995 G. Barın, *Aydın ve Milet Müzesi’ndeki Üzeri Kabartmalı Hellenistik-Roma Dönemi Kandiller*, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 1995. (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- Barsanti 2012 C. Barsanti, “The Fate of the Antioch Mosaic Pavements: Some Reflections”, *Journal of Mosaic Research* 5, 2012, 25-42.
- Bascome 1851 E. Bascome, *A History of Epidemic Pestilences from the Earliest Ages, 1495 Years before the Birth of Our Saviour, to 1848, with Researches into Their Nature, Causes, and Prophylaxis*, London, 1851.
- Bates 1971 G. E. Bates, *Byzantine Coins* (Archaeological Exploration of Sardis Monograph: 1), Cambridge, 1971.
- Bauer 2015 H. Bauer, “Zum sog. Serapeion in Ephesos: Die Umwandlung der Cella in eine frühchristliche Kirche”, *Mitteilungen zur Christlichen Archäologie* 21, 2015, 9-59.
- Baumeister 1988 Th. Baumeister, “Heiligenverehrung I”, *RAC* XIV, 1988, 96-150
- Bayburtluoğlu 2004 C. Bayburtluoğlu, *Lykia*, Antalya, 2004.
- Bayburtluoğlu 2007 C. Bayburtluoğlu, “Arykanda Kazıları 2006”, *Anmed* 5, 2007, 1-6.

- Baydur 1983 N. Baydur, "Tarsus Donuktaş Kazısı", *ASanat* 1, 1983, 133-285.
- Baydur 1998 Nezahat Baydur, *Roma Sikkeleri*, İstanbul, 1998.
- Baylan 2001 E. Baylan, *Çanak Çömlek Buluntuları. Tarsus Donuktaş Kazısı Raporu*, Ed. N. Baydur- N. Seçkin, İstanbul, 2001.
- Bayliss 2001 R. Bayliss, *Provincial Cilicia and the Archaeology of Temple Conversion*, University of Newcastle, Department of Archaeology, 2001. (Submitted for the Degree of Doctor of Philosophy).
- Bayliss 2005 R. Bayliss, "From Temple to Church: Converting Paganism to Christianity in Late Antiquity", *Minerva*, 2005, 16-18.
- Baynes 1952 N. H. Baynes, "The Emperor Heraclius and the Military Theme System", *The English Historical Review*, LXVII (CCLXIV), 1952, 380-381.
- Bayram 2003 F. Bayram, *Bir 10. Yüzyıl Elyazmasına Göre Rahip Grigol Handzta'nın Gezi Güzergâhındaki Manastırların Mimarisi*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2003. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- Bayram 2018 F. Bayram, "Laodikeia'da Hıristiyanlık ve Kiliseler", Ed. C. Şimşek-T. Kaçar, *Laodikeia Çalışmaları: Geç Antik Çağ'da Lykos Vadisi ve Çevresi (Ek Yayın Dizisi 1)*, İstanbul, 2018, 117-139.
- Baytak 2014 İ. Baytak, *Kabalis (Kibyrtis) Bölgesi Tarihi Coğrafyası ve Çağlar Boyu Yerleşim Modelleri-Urbanizasyon*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2014. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- Baytak 2015 İ. Baytak, "Kibyra Antik Kenti'nden Yeni Bir Buluntu: Çok İşlevli Bir Çeşme Yapısı", Eds. Ş. Kazan, *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Teke Yöresi Halk Kültürü Uygulama ve Araştırma Merkezi Sempozyumu, I. Teke Yöresi Sempozyumu Bildiriler Kitabı I*, Burdur, 2015, 667-675.
- Bean 1956 G. E. Bean, "Notes and Inscriptions from the Cibyratis and Caralitis", *The Annual of the British School at Athens* 51, 1956, 136-156.
- Bean 1959 G. E. Bean, "Notes and inscriptions from Pisidia I", *AnatSt* 9, 1959, 67-119.
- Bean 1971 G. E. Bean, *Journeys in Northern Lycia 1965-1967*, 'Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Denkschriften' [DAW],

104. 'Ergänzungsbände zu den Tituli Asiae Minoris', Vienna, 1971.
- Bean 1997 G. E. Bean, *Eskiçağda Likya Bölgesi*, İstanbul, 1997.
- Bean-Mitford 1970 G. E. Bean-T. B. Mitford, *Journeys in Rough Cilicia 1964-1968*, Wien, 1970.
- Becerren 2018 N. Becerren, *Kibyris ve Çevresi Kaya Kabartmaları*, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Burdur, 2018. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Behrwald 2000 R. Behrwald, *Der lykische Bund. Untersuchungen zu Geschichte und Verfassung*, Bonn, 2000.
- Belke-Mersich 1990 K. Belke-N. Mersich, *Tabula Imperii Byzantini VII: Phrygien und Pisidien*, Wien, 1990.
- Bell 1906a G. L. Bell, "Notes on a Journey Through Cilicia and Lycaonia (Second article)", *Revue Archéologique, Quatrième Série*, T. 7 (JANVIER-JUIN 1906), 385-414.
- Bell 1906b G. L. Bell, "Notes on a Journey Through Cilicia and Lycaonia (Third article)", *Revue Archéologique, Quatrième Série*, T. 8 (JUILLET-DÉCEMBRE 1906), 7-36.
- Benson 1956 J. L. Benson, "Spirally Fluted Columns in Cyprus", *American Journal of Archaeology* 60/4, 1956, 385-387.
- Bernardi-Ferrero 1987 D. Bernardi-Ferrero, *Hierapolis di Frigia, 1957-1987*, Milano, 1987.
- Beşaltı-Şahin 2018 K. Beşaltı-S. Şahin, "Dağlık Kilikya Kıyılarında Bir Erken Bizans Kilisesi: Pullu Kilisesi Kazı Çalışmaları ve İlk Bulgular", *AMISOS* 3/5, 2018, 359-370.
- Bilgin 2013 S. Bilgin, *Perge Kazılarında Bulunmuş Damgalı Unguentariumlar*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2013. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Bilgin 2018 S. Bilgin, "Perge'de Bulunmuş Geç Roma Dönemi Damgalı Unguentariumları", Ed. T. Kahya vd., *Uluslararası Genç Bilimciler Buluşması II. Anadolu Akdenizi Sempozyumu Bildirileri*, Antalya, 2018, 115-130.
- Blid 2008 J. Blid, "The Byzantine Churches", Ed. Olivier Henry and Jesper Blid. L. Karlsson, *Labraunda 2004-2007: A preliminary report on the Swedish excavations with contributions/ISTMITT* (58), Tübingen, 2008, 122-126.

- Boatwright vd. 2011 M. T. Boatwright-D. J. Gargola-N. Lenski-R. J. A. Talbert, *The Romans: From Village to Empire: A History of Rome from Earliest Times to the End of the Western Empire*, Oxford, 2011.
- Böhlendorf-Arslan 2017 B. Böhlendorf-Arslan, "Assos", Ed. P. Niewöhner, *The Archaeology of Byzantine Anatolia from the end of Late Antiquity until the Coming of the Turks*, Oxford, 2017, 217-226.
- Bouras 1982 L. Bouras, "Byzantine Lighting Devices", *JÖB* 32/3, 1982, 479-491.
- Bovon 1966 A. Bovon, *Lampes d'Argos, École Française d'Athènes Études Péloponnésiennes V*, Paris, 1966.
- Bowes 2014 K. Bowes, "Christians in the Amphitheater? The «Christianization» of Spectacle Buildings and Martyrial Memory", *Mélanges de l'École Française de Rome: Middle Ages* 126/1, 93-114.
- Brandes 1989 W. Brandes, *Die Städte Kleinasiens im 7. und 8. Jahrhundert* (Cilt Berliner Byzantinischen Arbeiten 56), Berlin, 1989.
- Brants 1913 J. Brants, *Antieke Terracotta lampen Uit Het Rijksmuseum van Oudheden Te Leiden*, Leiden, 1913.
- Breckenridge 1959 J. D. Breckenridge, *The Numismatic Iconography of Justinian II (685-695, 705-711)*, New York, 1959.
- Brogiolo-Chavarría 2008 G. P. Brogiolo-A. Chavarría Arnau, "Chiese, territorio e dinamiche del popolamento nelle campagne tra Tardoantico e Altomedioevo", *Hortus Artium Medievalium* 14, 2008, 7-23.
- Broneer 1930 O. Broneer, *Terracotta Lamps*, Corinth Vol. IV, No. 2, Cambridge, 1930.
- Broneer 1932 O. Broneer, "Eros and Aphrodite on the North Slope of the Acropolis in Athens", *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens* 1, 1932, 31-55.
- Brown 1982 P. Brown, *Society and the Holy in Late Antiquity*, California, 1982.
- Brown 2012 P. Brown, *Through the Eye of a Needle. Wealth, the Fall of Rome, and the Making of Christianity in the West, 350-550 AD*, Princeton ve Oxford, 2021.

- Brown 2016 P. Brown, *Geç Antikçağ Dünyası*, Çev. T. Kaçar, İstanbul, 2016.
- Browne 1912 E. A. Browne, *Early Christian and Byzantine Architecture*, London, 1912.
- Brubaker-Haldon 2011 L. Brubaker-J. Haldon, *Byzantium. In the Iconoclast Era. c. 680- 850. A History*, Cambridge, 2011.
- Bruun 1966 P. M. Bruun, *The Roman Imperial Coinage: Constantine and Licinius A.D. 312-3 - 337*, London, 1966.
- Buchwald-Hanfmann 1983 H. Buchwald-G. M. A. Hanfmann, "Christianity: Churches and Cemeteries", Ed. G. M. A. Hanfmann, *Sardis from Prehistoric to Roman Times: Results of the Archaeological Exploration of Sardis, 1958-1975*, Cambridge, 1983, 191-210.
- Budde 1987 L. Budde, *St. Pantaleon von Aphrodisias in Kilikien*, Bongers, 1987.
- Bulgurlu 2007 V. Bulgurlu, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri'ndeki Bizans Kurşun Mühürleri*, İstanbul, 2007.
- Bulifon 1694 A. Bulifon, *Ragionamento intorno d' un' antico marmo scoperto. Nella città di Pozzuoli*, Napoli, 1694.
- Buora vd. 2015 M. Buora-E. Laflı-G. Kan Şahin, "Some Ampullae from Western Asia Minor", Ed. B. Ciupercă, *Archeologia Mileniului I. p.Chr. IV: Nomazi și autohtoni în mileniul I p. Chr. / Archaeology of the First Millenium A.D. IV: Nomads and the Autochthonous in the First Millennium A.D.*, Bucharest, 2015, 273-292.
- Burke 1976 P. Burke, "Tradition and Experience: The Idea of Decline from Brunı to Gibbon", *Daedalus* 105/3, 137-152.
- Bury 1889 J. B. Bury, *A history of the later Roman Empire from Arcadius to Irene, 395 A.D. to 800 A.D.*, London, 1889.
- Bury 1911 J. B. Bury, *The Imperial Administrative System in the Ninth Century, with a revised text of the Kletorologion of Philotheos*, London, 1911.
- Bury 1911 J. B. Bury, *The Imperial Administrative System in the Ninth Century*, London, 1911.
- Butler 1929 H. C. Butler, *Early Churches in Syria (Fourth to Seventh Centuries)*, Princeton, 1929.

- Çakıroğlu vd. 2016 İ. Çakıroğlu-E. E. Levi-Ü. N. Tavşanoğlu vd., “Inferring past environmental changes in three Turkish lakes from sub-fossil Cladocera”, *Hydrobiologia* 778, 2016, 295-312.
- Cameron 1973 A. Cameron, *Porphyrius the Charioteer*, New York, 1973.
- Cameron 1993a A. Cameron, *The Mediterranean World in Late Antiquity: AD 395-700*, London, 1993.
- Cameron 1993b A. Cameron, *The Later Roman Empire, AD 284-430*, Cambridge, 1993.
- Cameron 2006 A. Cameron, “The ‘Long’ Late Antiquity: a Late Twentieth-century Model”, Ed. T. P. Wiseman, *Classics in Progress, Essays on Ancient Greece and Rome*, Oxford, 2006, 164-191.
- Cameron 2008a A. Cameron (Ed.), *The Cambridge Ancient History: Late Antiquity: Empire and Successors, AD 425–600* (C. XIV), New York, 2008.
- Cameron 2008b A. Cameron, (Ed.), *The Cambridge Ancient History: The Late Empire, AD 337–425* (C. XIII), New York, 2008.
- Cameron 2011 A. Cameron, *The Mediterranean World in Late Antiquity: AD 395-700*, London, 2011.
- Cameron 2014 A. Cameron, *Byzantine Matters*, Oxford, 2014.
- Campbell 1991 S. Campbell, *The Mosaics of Aphrodisias in Caria*, Toronto, 1991.
- Campbell 1998 S. Campbell, *The Mosaics of Anemurium*, Toronto, 1998.
- Can 2009 B. Can, “Erzincan Altuntepe Church with Mosaic”, *Journal of Mosaic Research*, 3/4, 2009, 1-9.
- Can-Beşikçi 2020 B. Can-D. Beşikçi, “Sigma Formlu Masalar ve Blaundos Altar Tablası”, *Cedrus* 8, 2020, 383-400.
- Cantino Wataghin 1999 G. Cantino Wataghin, “The ideology of urban burials”, Ed. G. P. Brogiolo-B. Ward Perkins, *The Idea and Ideal of the Town between Late Antiquity and the Early Middle Ages*, Leiden, 1999, 147-80.
- Çapar 1995 Ö. Çapar, “Roma’nın Asia Eyaleti’nde Conventus (Diocesis) Sistemi”, *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 37/1-2, 1995, 731-755.
- Carbonell 2014 J. S. Carbonell, “Roman Spectacles Buildings as a Setting for Martyrdom and its Consequences in the Christian

- Architecture”, *Journal of the American Heart Association* 1.3, 2014, 8-21.
- Castelli 2013 E. Castelli, “The Symbols of Anchor and Fish in the Most Ancient Parts of the Catacomb of Priscilla: Evidence and Questions”, *Studia Patristica*, 59, 2013, 11-20.
- Çelik 2007 Ö. Çelik, “Hatay-Erzin Mozaik Kurtarma Kazısı”, *16. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu*, 2007, 47-60.
- Çelikay 2018 A. Çelikay, *Yeniyurt A-B Kiliseleri ve Mozaikleri*, Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Hatay, 2018. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Çevik 2021 N. Çevik, *Lykia Kitabı*, İstanbul, 2021.
- Çevik vd. 2009 N. Çevik-İ. Kizgut-S. Bulut, “Rhodiapolis Baths: The First Evaluation Following the Excavations and its Contribution to the Knowledge on Lycian Baths Architecture and Technique”, *Adalya* 12, 2009, 231-260.
- Çevik-Bulut 2014 N. Çevik-S. Bulut, “Andriake Doğu Hamamı: Bölgenin Hamam Mimarlığına Işık Tutan Yeni Bir Örnek”, *Adalya* 17, 2014, 221-262.
- Ceylan 2007 B. Ceylan, “Episkopeia in Asia Minor”, Ed. L. Lavan-L. Özgenel-A. Sarantis, *Housing in Late Antiquity Vol. 3 .2*, Leiden-Boston, 2007, 169-196.
- Ceylan 2009 B. Ceylan, “Kilikia’da Geç Antik Dönem Kırsal Yerleşimleri: Kanytellis Örneği”, *OLBA* 17, 2009, 45-61.
- Ceylan 2016 B. Ceylan, “Geç Antik Dönem Kentlerinde Gerileme/Devamlılık Modellerine Kanunlar Üzerinden Bir Bakış”, *OLBA* 24, 2016, 535-554.
- Ceylan-Erdoğan 2016 B. Ceylan-O. Erdoğan, “The Architecture and History of the City Basilica of Patara: A Preliminary Report on Four Seasons of Excavations”, Ed. Ş. Aktaş vd., *Lykiarkhissa: Festschrift für Havva İşkan*, 2016, 173- 192.
- Chalkia 1991 E. Chalkia, *Le Mense Paleocristiane: Tipologia e Funzione delle Mense Secondaria nel Culto Paleocristiano*, İtalya, 1991.
- Charpentier-Denoix 2011 G. Charpentier-S. Denoix, “Bains antiques et médiévaux dans la méditerranée orientale: un programme de recherche interdisciplinaire”, Ed. R. D’Amora-S. Pagani, *Hammam: le terme nell’Islam: convegno internazionale di studi*, Santa

- Cesarea Terme*, 15–16 maggio 2008, (Aquae 9), Florence, 2011, 69–100.
- Chavarria-Lewit 2004 A. Chavarria-T. Lewit, “Archaeological research on the late antique countryside: A bibliographic essay”, Ed. W. Bowden-L. Lavan-C. Machado, *Late Antique Archaeology* 2/1, Leiden, Boston, 2004, 1-52.
- Cheynet 1994 J. C. Cheynet, “Sceaux byzantins des musées d’Antioche et de Tarse”, *Travaux et Mémoires* 12, 1994, 391-478.
- Cheynet 1999 J. C. Cheynet, “Les sceaux Byzantins du musée de Selçuk”, *Revue Numismatique* 154, 1999, 317-352.
- Cheynet 2010 J. C. Cheynet, “La mise en place des thèmes d’après les sceaux: les stratégies”, *Studies for Byzantine Sigillography* 10, 2010, 1-14.
- Cheynet 2016 J. C. Cheynet, *Bir Toplumun Görüntüleri: Bizans, Yapılar, Meydanlar, Yaşamlar*, Ed. A. Pralog, Çev. B. K. Bayrı, İstanbul, 2016.
- Cheynet vd. 2012 J. C. Cheynet-T. Gökyıldırım-V. Bulgurlu, *Les sceaux byzantins du Musée archéologique d’Istanbul*, İstanbul, 2012.
- Cheynet vd. 1991 J. C. Cheynet-C. Morrisson-W. Seibt, *Les sceaux Byzantins de la Collection Henri Seyrig*, Paris, 1991.
- Cheynet-Caseau 2009 J. C. Cheynet-B. Caseau, “Sealing Practices in Byzantine Administration”, Ed. I. Regulski-K. Duistermaat-P. Verkinderen *Seals and Sealing Practices in the Near East*, Proceedings of an International Workshop at the Netherlands-Flemish Institute in Cairo, 2009, 113-149.
- Civelek 2011 A. Civelek, *Tralleis Nekropolisini Buluntuları Işığında Hellenistik ve Roma Dönemi Seramiği*, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2011. (Yayınlanmamış Doktora Tezi)
- Clarke vd. 1902 J. T. Clarke-F. H. Bacon-R. Koldewey, *Investigations at Assos: Drawings and Photographs of the Buildings and Objects Discovered during the Excavations of 1881, 1882, 1883*, London, 1902.
- Cleere 1981 H. F. Cleere, *The Iron Industry of Roman Britain*, London, 1981.
- Clerc-D’agnel 1904 M. Clerc-G. A. D’agnel, *Découvertes archéologiques à Marseille*, Marseille, 1904.

- Cline 2011 R. Cline, *Ancient Angels Conceptualizing Angeloi in the Roman Empire*, Leiden-Boston, 2011.
- Çokay 1996 S. Çokay, *Antik Çağda Aydınlatma Araçları ve Perge Pişmiş Toprak Kandilleri*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1996. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Çokay Kepçe 2011 S. Çokay Kepçe, Tekirdağ Arkeoloji Müzesi'nden Bir Grup Pişmiş Toprak Kandil, *Anadolu Araştırmaları*, 18 (1), 2011, 125-176.
- Coldstream-Huxley 1972 J. N. Coldstream-G. L. Huxley, *Kythera: excavations and studies conducted by the University of Pennsylvania Museum and the British School at Athens*, London, 1972.
- Collar 2013 A. Collar, *Religious Networks in the Roman Empire The Spread of New Ideas*, Cambridge, 2013.
- Collins 1913 A. H. Collins, *Symbolism of Animals and Birds*, New York, 1913.
- Collins 1986 J. J. Collins, *Between Athens and Jerusalem*, New York 1986.
- Çömezoğlu 2007 Ö. Çömezoğlu, *Akdeniz ve Çevresi Orta Çağ Camcılığı Işığında Demre Aziz Nikolaos Kilisesi Cam Buluntuları*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2007. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- Çömezoğlu 2008 Ö. Çömezoğlu, "Demre (Myra) Aziz Nikolaos Kilisesi'nde Bulunan Cam Hacı Şişeleri", Ed. İ. Delemen vd., *Prof. Dr. Haluk Abbasoğlu'na 65. Yaş Armağanı Euergetes C.1*, İstanbul, 2008, 351-358.
- Conybeare 1897 F. C. Conybeare, "Christian Demonology IV", *The Jewish Quarterly Review* 9/4, 1897, 581-603.
- Cook 1914 A. B. Cook. *Zeus: A Study in Ancient Religion. Vol. I. Zeus. God of the Bright Sky*, Cambridge, 1914.
- Cormack 1990 R. Cormack, "The Temple as the Cathedral", Ed. C. Roueche-K. T. Erim, *Aphrodisias Papers (JRA suppl. 11)*, *Ann Arbor MI: Journal of Roman Archaeology Supplement 1*, 1990, 75-88.
- Corsten 1997 T. Corsten, "Kibyra 1995", *AST* 14, 1997, 63-72.
- Corsten 2002 T. Corsten, *Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien, Band 60: Die Inschriften von Kibyra: Teil 1: Die*

Inschriften der Stadt und ihrer näheren Umgebung, Bonn, 2002.

- Corsten 2015 T. Corsten, “An Inscription from Çavdır in the Burdur Museum and the Persistence of Ancient Places Names”, Ed. H. Metin vd., *Pisidia Yazıları: Hacı Ali İkinci Armağanı*, İstanbul, 2015, 7-12.
- Corsten vd. 1998 T. Corsten-T. Drew Bear-M. Özseit, “Forschungen in der Kibyris”, *Epigr.Anat.* 30, 1998, 47-80.
- Corsten vd. 2010a T. Corsten-O. Hüliden-J. Gebauer, “Kibyris Araştırmaları 2009”, *Anmed* 8, 2010, 143-147.
- Corsten vd. 2010b T. Corsten-O. Hüliden-J. Gebauer, “Forschungen in der Kibyris im Jahre 2009”, *AST* 28/1, 2010, 67-81
- Corsten-Hüliden 2011 T. Corsten-O. Hüliden, “Kibyris Araştırmaları 2010”, *Anmed* 9, 2011, 180-183.
- Corsten-Hüliden 2012a T. Corsten-O. Hüliden, “Kibyris Araştırmaları 2011”, *Anmed* 10, 2012, 174-177.
- Corsten-Hüliden 2012b T. Corsten-O. Hüliden, “Zwischen den Kulturen. Feldforschungen in der Kibyris. Bericht zu den Kampagnen 2008-2011”, *İst. Mitt.* 62, 2012, 7-117.
- Corsten-Hüliden 2013a T. Corsten-O. Hüliden, “Kibyris Araştırmaları 2012”, *Anmed* 11, 2013, 193-198.
- Corsten-Hüliden 2013b T. Corsten-O. Hüliden, “Forschungen in der Kibyris im Jahre 2011”, *AST* 30/1, 2013, 353-360.
- Corsten-Hüliden 2014a T. Corsten-O. Hüliden, “Kibyris Araştırmaları 2013”, *Anmed* 12, 2014, 153-157.
- Corsten-Hüliden 2014b T. Corsten-O. Hüliden, “Forschungen in der Kibyris im Jahre 2012”, *AST* 31/2, 2014, 272-286.
- Corsten-Hüliden 2015 T. Corsten-O. Hüliden, “Forschungen in der Kibyris im Jahre 2013”, *AST* 32/2, 2014, 227-238.
- Coşkun 2017 T. Coşkun, Kuşadası, *Kadikalesi/Anaia Kazısı Cam Buluntuları Yoluyla Bizans Camcılığı*, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2017. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- Cottica 1998 D. Cottica, “Ceramiche Bizantine Dipinte ed Unguentari tardo antichi dalla ‘Casa dei Capitelli Ionici’ a Hiearapolis”, *Rivista di Archeologia* 21, 1998, 81-90.

- Cottica 2000 D. Cottica, "Unguentari tardo antichi dal martyrion di Hierapolis, Turchia", *Mélanges de L'Ecole française de Rome. Antiquité* 112/2, 2000, 999-1021.
- Coulton 1976 J. J. Coulton, *The Architectural Development of the Greek Stoa*, Oxford, 1976.
- Coulton 1982 J. James Coulton, "Termessians at Oenoanda (Mk 2)", *AnatSt* 32, 1982, 115-131.
- Coulton 1987 J. J. Coulton, "Roman aqueducts in Asia Minor", Ed. S. Macready-F. H. Thompson, *Roman architecture in the Greek World*, London, 1987, 72-84.
- Coulton 2012 J. J. Coulton, *The Balboursa Survey and Settlement in Highland Southwest Anatolia. I. Balboursa and the History of Highland Settlement* (British Institute of Archaeology at Ankara Monography 43), London, 2012.
- Courtils 2001 J. des Courtils, "Ksanthos, rapport sur la campagne de 2000", *Anatolia Antiqua IX*, 227-241.
- Courtils-Laroche 1998 J. des Courtils-D. Laroche, "Xanthos et le Létôn. Rapport sur la campagne de 1997", *Anatolia Antiqua - Eski Anadolu VI*, 1998, 457- 477.
- Courtils-Laroche 2000 J. des Courtils-D. Laroche, "Ksanthos et le Letoon. Rapport sur la Campagne de 1999", *Anatolia Antiqua VIII*, 227-241.
- Cramer 1832 J. A. Cramer, *A Geographical and Historical Description of Asia Minor. Vol. II*, Oxford, 1832.
- Crow 2017 J. Crow, "Fortifications", Ed. P. Niewöhner, *The Archaeology of Byzantine Anatolia from the end of Late Antiquity until the Coming of the Turks*, Oxford, 2017, 90-109.
- Czurda-Ruth 2007 B. Czurda-B. Ruth, *Hanghaus 1 in Ephesos Die Glaser, Forschungen in Ephesos VIII/7*, Wien, 2007.
- D'Andria 2001 F. D'Andria, "Hierapolis of Phrygia: its evolution in Hellenistic and Roman times", Ed. D. Parrish, *Urbanism in Western Asia Minor, New Studies on Aphrodisias, Ephesos, Hierapolis, Pergamon, Perge and Xanthos*, *JRA Supp.* 45, 97-115.
- D'Andria 2003 F. D'Andria, *Hierapolis (Pamukkale): Arkeoloji Rehberi*, İstanbul, 2003.

- D'Andria 2014 F. D'Andria, *Cehennem'den Cennet'e Hierapolis (Pamukkale). Ploutonion. Aziz Philippus'un Mezarı ve Kutsal Alanı*, İstanbul, 2014.
- D'Andria 2018a F. D'Andria, "Geç Antik Çağ ve Erken Bizans Dönemi'nde Phrygia Hierapolis", Ed. C. Şimşek-T. Kaçar, *Laodikeia Çalışmaları: Geç Antik Çağ'da Lykos Vadisi ve Çevresi* (Ek Yayın Dizisi 1), İstanbul, 2018, 235-247.
- D'Andria 2018b F. D'Andria, "Hierapolis Alma Philippum": Havari'nin Kutsal Alanın'daki Yeni Kazılar, Araştırmalar ve Restorasyonlar, *Anatolia* 44, 2018, 83-156.
- Dağlı 2008 G. Dağlı, Hadrianoupolis Surları Kurtarma Kazısında Bulunan Roma ve Bizans Dönemi Kandilleri, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2008. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Dağlı 2011 İ. Dağlı, *Nympheler ve Lykia'dan Nymphelere Adanmış Kabartmalar*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2011. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)
- Dagron 1977 G. Dagron, "Le christianisme dans la ville byzantine", *Dumbarton Oaks Papers* 31, 1977, 3-25.
- Dalgıç 2012 Ö. Dalgıç, "Early Christian and Byzantine Churches", Ed. C. Ratté-P. D. De Staebler, *Aphrodisias 5: The Aphrodisias Regional Survey*, Mainz, 2012, 367-396.
- Dalgıç-Sokolice 2017 Ö. Dalgıç-A. Sokolice, "Aphrodisias", Ed. P. Niewöhner, *The Archaeology of Byzantine Anatolia from the end of Late Antiquity until the Coming of the Turks*, Oxford, 2017, 269-280.
- Dalton 1901 O. M. Dalton, *Catalogue of Early Christian Antiquities and Objects from the Christian East in the Department of British and Medieval Antiquities and Ethnography of the British Museum*, London, 1901.
- Davidson 1952 G. R. Davidson, *Corinth, Vol. XII: The Minor Objects*, Athens, 1952.
- Décor I C. Balmelle-M. Blanchard Lemée vd., *Le Décor Géométrique de la Mosaique Romaine I*, Paris, 1985.
- Décor II C. Balmelle-M. Blanchard Lemée vd., *Le Décor Géométrique de la Mosaique Romaine II*, Paris, 2002.
- DeForest 2019 D. DeForest, "Baths, Christianity, and Bathing Culture in Late Antiquity", Ed. W. R. Caraher-T. W. Davis-D. K.

- Pettegrew, *The Oxford Handbook of Early Christian Archaeology*, Oxford, 2019, 189-209.
- Degeest 1993 R. Degeest, "Some Late Roman Unguentaria in Sagalassos. Sagalassos II. Report on the Third Excavation Campaign of 1992", Ed. M. Waelkens-J. Poblome, *Acta Archaeologica Lovaniensia Monographiae* 6, Leuven, 1993, 183-189.
- Degeest vd. 1999 R. Degeest-R. Ottenburgs- H. Kucha- W. Viaene-P. Degryse-M. Waelkens, "The Late Roman unguentaria of Sagalassos", *BaBesch* 74, 247-262.
- Deichmann 1954 F. W. Deichmann, "Cella Trichora", *Reallexikon für Antike und Christentum*, V. II, 1954, 944-954.
- Deichmann 1982a F. W. Deichmann, Frühchristliche Kirchen in antiken Heiligtümern (Archäologischer Anzeiger: 54), Wiesbaden, 1982.
- Deichmann 1982b F.W. Deichmann, "Vom Tempel zur Kirche", *Mullus. Festschrift Theodor Klauser*, Münster, 1964, 52-59.
- Delemen 1999 İ. Delemen, *Anatolian Rider- Gods, A Study on Stone Finds from the Regions of Lycia, Pisidia, Isauria, Lycaonia, Phrygia, Lydia and Caria in the Late Roman Period*, Bonn, 1999.
- Demirci 2016 D. Demirci, "Aksu Zindan Mağarası, Bazilikal Planlı ve Trikonkhos Apsisli Manastır Kilisesi Üzerine Bir Değerlendirme", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 39, 2016, 183-214.
- Demirel Gökalp 2009 Z. Demirel Gökalp, *Yalvaç Müzesi Bizans Sikkeleri*, Ankara, 2009.
- Demirel Gökalp 2011 Z. Demirel Gökalp, "Malatya Arkeoloji Müzesi'ndeki Bizans Sikkelerinin Değerlendirilmesi", *Konya: XIV. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu*, 20-22 Ekim 2010, Konya, 191-200.
- Demirel-Gökalp 2017 Z. Demirel Gökalp, "Antik Phrygia'da Bizans Sikke Dolaşımı", *Sanat Tarihi Dergisi* 26/2, 2017, 379-393.
- Demirer 2004 Ü. Demirer, *Pisidia Antiokheiası Büyük Bazilika Taban Mozaikleri*, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya, 2004. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Demirer 2013 Ü. Demirer, *Kibyra Metal Buluntuları*, Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya, 2013. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

- Demirer 2015a Ü. Demirer, “XII Scripta and Two Excavated Game Boards From Kibyra”, Ed. Sergei Fazlullin-M. Mert Antika, *Proceedings of the 17th Symposium on Mediterranean Archaeology: Moscow* (SOMA), Antalya, 2015, 74-82.
- Demirer 2015b Ü. Demirer, “Kibyra Kazılarında Bulunan İki Adet Duodecim Scripta Tablası”, Eds. Ş. Kazan, *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Teke Yöresi Halk Kültürü Uygulama ve Araştırma Merkezi Sempozyumu, I. Teke Yöresi Sempozyumu Bildiriler Kitabı I*, Burdur, 2015, 741-750.
- Demirer-Kraus 2015 Ü. Demirer-T. J. Kraus, “Ein Bronze-Amulett aus Kibyra mit Reiterheiligem und griechischem Psalm 90,1”, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, Bd. 195, 2015, 58-62.
- Demirer 2017 Ü. Demirer, *Pisidia Antiokheiası Büyük Bazilika Taban Mozaikleri*, Moldova, 2017.
- Demirer-Elam 2018 Ü. Demirer-N. Elam, “Lead Seals of the Kibyra Excavations”, *Adalya* 21, 2018, 245-276.
- Demirkaya-Arbaş 2006 H. Demirkaya-K. Arbaş, “Göhlisar, Çavdır ve Altınyayla (Burdur) İlçelerindeki Kırsal Yerleşme Adlarının Kaynakları”, *Türk Coğrafya Dergisi* 46, 2006, 77-88.
- Demirton 2018 C. Demirton, *Patara Kent Bazilikası Litürjik Taş Eserleri*, Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya, 2018. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Diederichs 1980 C. Diederichs, *Ceramiques Hellenistiques, Romaines et Byzantines (1980) Salamine de Chypre IX*, Paris, 1980.
- Diethart 1982 J. M. Diethart, “Κύρια βήματα in byzantinischen Notarsunterschriften”, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 49, 1982, 79-82.
- Digeser 2000 E. D. Digeser, *The Making of a Christian Empire: Lactantius & Rome*, London, 2000.
- Dinç-Dede 2003 R. Dinç-E. Dede, “Tralleis (2000) Kazı Raporu”, *KST* 24/1, 2003, 405-418.
- Doğan 2005 S. Doğan, “Alanya ve Çevresindeki Bizans Araştırmaları 2004”, *Anmed* 3, 2005, 97-102.
- Doğan 2006 S. Doğan, “Alanya ve Çevresindeki Bizans Araştırmaları 2005”, *Anmed* 4, 2006, 65-70.

- Doğan 2007a S. Doğan, “Alanya ve çevresinde Erken Hıristiyan-Bizans Evleri ve Kırsal Yaşam”, *Anadolu ve çevresinde Ortaçağ* 2, 2007, 1-20.
- Doğan 2007b S. Doğan, “Alanya ve çevresindeki Bizans Araştırmaları 2006”, *Anmed* 5, 2007, 90-94.
- Doksanaltı vd. 2016 E. M. Doksanaltı-D. Sevmen vd., “Knidos Kazı ve Araştırmaları 2014”, *KST* 37/3, 2016, 57-81.
- Dökü 2013 F. E. Dökü, “Uylupınar Yerleşmesi (Erken Kibyra) ve evresi Yüzey Araştırması 2012”, *Anmed* 11, 2013, 239-249.
- Dökü 2014 F. E. Dökü, “2013 Yılı Uylupınar (Erken Kibyra) Yerleşimi Yüzey Araştırmaları”, *Anmed* 12, 2014, 230-236.
- Dökü 2015 F. E. Dökü, “Manca ve Hasanpaşa’daki Yeni Bulgular Işığında Kabalis Ölü Gömme Geleneklerinin Yeniden Değerlendirilmesi”. *Adalya* 18, 2015, 73-100.
- Dökü 2019a F. E. Dökü, “2017 Yılı Uylupınar (Erken Kibyra) Yüzey Araştırması”, *AST* 36/1, 2019, 513-530.
- Dökü 2019b F. E. Dökü, “Uylupınar (Erken Kibyra) Yüzey Araştırmaları 2018 Yılı Raporu”, *Anmed* 17, 2019, 63-68.
- Dökü-Baytak 2013 F. E. Dökü-İ. Baytak, “Uylupınar (Erken Kibyra) Yerleşimi 2012 Yüzey Araştırmaları”, Ed. B. Hürmüzlü vd., *I. Pisidia Araştırmaları Sempozyumu Bildiri Metinleri*, Isparta, 2013, 71-89.
- Dökü-Baytak 2015 F. E. Dökü-İ. Baytak, “2014 Yılı Uylupınar (Erken Kibyra) Yerleşimi Yüzey Araştırması”, *Anmed* 13, 2015, 208-217.
- Dökü-Baytak 2016a F. E. Dökü-İ. Baytak, “2015 Yılı Uylupınar (Erken Kibyra) Yerleşimi Yüzey Araştırması”, *Anmed* 14, 2016, 282-295.
- Dökü-Baytak 2016b F. E. Dökü-İ. Baytak, “Uylupınar (Erken Kibyra) Yerleşimi 2013-2014 Yılları Yüzey Araştırmaları”, *AST* 33/1, 2016, 217-241.
- Dökü-Baytak 2017a F. E. Dökü-İ. Baytak, “Kabalis Bölgesi Demirağ Yerleşim Tipleri ve Gözetleme/Haberleşme Kaleleri”, *MJH* 7/2, 2017, 223-242.
- Dökü-Baytak 2017b F. E. Dökü-İ. Baytak, “2015 Yılı Uylupınar (Erken Kibyra) Yerleşimi Yüzey Araştırması”, *AST* 34/2, 2017, 641-670.
- Dökü-Baytak 2017c F. E. Dökü-İ. Baytak, “2016 Yılı Uylupınar (Erken Kibyra) Yerleşimi Yüzey Araştırması”, *Anmed* 15, 2017, 261-268.

- Dökü-Baytak 2018 F. E. Dökü ve İ. Baytak, “2016 Yılı Uylupınar (Erken Kibyra) Yerleşimi Yüzey Araştırması”, *AST* 35/1, 2018, 441-456.
- Dökü-Özüdoğru 2009 F. E. Dökü-Ş. Özüdoğru, “Ticaret Yollarının Kavşağındaki Kent Kibyra”, Ed. N. Yılmaz-H. Yıldız-E. Er, *III. Ulusal Mimarlık ve Taş Sempozyumu, Geçmişten Geleceğe Ticaret Yapılarında Taş*, Mimarlar Odası Antalya Şubesi, 20-21 Kasım 2009, 51-55.
- Dölger 1927 F. Dölger, *Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung besonders des 10. und 11. Jahrhunderts*, Leipzig, 1927.
- Donceel Voûte 1988 P. Donceel Voûte, *Les Pavements des églises byzantines de Syrie et du Liban*, Louvain-la-Neuve, Belgique, 1988.
- Dönmez 2014 A. Dönmez, *Ksanthos Kenti Batı Agorası*, Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya, 2014. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Donner 1981 F. M. Donner, *The Early Islamic Conquests*, New Jersey, 1981.
- Dörtlük 1977 K. Dörtlük, “1975 Uylupınar Kazı Raporu”, *Türk Arkeoloji Dergisi* 24/2, 1977, 9-32.
- Doruk 1989 S. Doruk, “Aphrodisias Araştırmalar-Kazılar-Tarihçe”, *Belleten*, LIII (207-208), 1989, 553-563.
- Dottwerweich 1999 U. Dotterweich, “Unguentarien mit kuppelförmiger Mündung aus Knidos”, Ed. U. Mandel-R. Özgan vd., *Knidos-Studien 1*, Möhnensee, 1999, 89-102.
- Duchesne 1886 L. Duchesne, *Le Liber pontificalis: Texte, introduction et commentaire par L. Duchesne* (1), Paris, 1886.
- Duggan 2004 T. M. P. Duggan, “A Short Account of Recorded Calamities (earthquakes and plaques) in Antalya Province and Adjacent and Related Areas Over the Past 2, 300 years an Incomplete List, Comments and Observations”, *Adalya* 7, 2004, 123-170.
- Duman 2013 B. Duman, “Son Arkeolojik Araştırmalar ve Yeni Bulgular Işığında Tripolis ad Maeandrum”, *Cedrus* I, 2013, 179-200.
- Duman 2014 B. Duman, “Menderes Tripolis’indeki Arkeolojik Keşifler, Denizli’nin Derin Geçmişi: Kazı ve Araştırmalar”, *Geçmişten Günümüze Denizli* 38, 2014, 38-51.

- Duman 2018 B. Duman, “Geç Antik Çağ’da Lydia Tripolis’i (MS 4. yy’dan Sasani Tahribatına Kadar”, Ed. C. Şimşek-T. Kaçar, *Laodikeia Çalışmaları: Geç Antik Çağ’da Lykos Vadisi ve Çevresi (Ek Yayın Dizisi 1)*, İstanbul, 2018, 343-369.
- Duman 2019 B. Duman, “Tripolis 2017 Kazı ve Restorasyon Çalışmaları”, *KST* 40/1, 2019, 325-344.
- Duman-Baysal 2014 B. Duman-H. Baysal, “Tripolis 2. Sezon Kazı ve Restorasyon Raporu: 2013”, *KST* 36/2, 2014, 633-650.
- Duman-Koçyiğit 2019 B. Duman-O. Koçyiğit, *Geç Antik Dönem Konut Kalıntıları ve Buluntuları (Tripolis ad Meandrum II)*, İstanbul, 2019.
- Dunbabin 1999 K. M. D. Dunbabin, *Mosaics of the Greek and Roman World*, Cambridge, 1999.
- Dündar 2006 E. Dündar, *Hellenistik ve Roma Dönemleri Patara Unguentariumları*, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın, 2006. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Durugönül 1995 S. Durugönül, “Olba: Polis mi, Territorium mu?”, Ed. H. İşkan-F. İşık, *Lykia. Anadolu - Akdeniz Arkeolojisi II*, Bonn, 1995, 75-82.
- Durugönül 1998 S. Durugönül, *Türme und Siedlungen im Rauhen Kilikien. Eine Untersuchung zu den archäologischen Hinterlassenschaften im Olbischen Territorium*, Bonn, 1998.
- Dürüşken 2003 Ç. Dürüşken, *Roma Dini*, İstanbul, 2003.
- Dusenbery 1998 E. B. Dusenbery, *Samothrace, The Necropolis and Catalogues of Burials and Catalog of Objects by Categories, Samothrace II*, New Jersey, 1998.
- Dyggve 1933 E. Dyggve, *Recherches à Salone, vol. 2*, Copenhagen, 1933.
- Eagleton-Williams 2013 C. Eagleton-J. Williams, *Paranın Tarihi*, Çev. F. Kahya, İstanbul, 2013.
- Eastmond 2004 A. Eastmond, *Art and Identity in Thirteenth-Century Byzantium: Hagia Sophia and the Empire of Trebizond*, London, 2004.
- Eastwood vd. 1998 W. J. Eastwood-N. Roberts-H. F. Lamb, “Palaeoecological and Archaeological Evidence for Human Occupance in Southwest Turkey: The Beyşehir Occupation Phase”, *AnatSt* 48, 1998, 69-86.

- Eastwood vd. 1999 W. J. Eastwood-N. Roberts-H. F. Lamb-J. C. Tibby, "Holocene environmental change in southwest Turkey: a palaeoecological record of lake and catchment-related changes", *Quaternary Science Reviews* 18, 1999, 671-695.
- Eastwood vd. 2002 W. J. Eastwood-J. Tibby vd., "The Environmental Impact of the Minoan Eruption of Santorini (Thera): Statistical Analysis of Palaeoecological Data from Gölhisar, Southwest Turkey", *The Holocene* 12/4, 2002, 431-444.
- Eastwood vd. 2006 W. J. Eastwood-M. J. Leng vd., "Holocene climate change in the eastern Mediterranean region: a comparison of stable isotope and pollen data from Lake Gölhisar, southwest Turkey", *Journal of Quaternary Science* 22(4), 2006, 327-341.
- Eastwood-Pearce 1998 W. J. Eastwood-N. J. G. Pearce, "Recognition of Santorini (Minoan) Tephra in Lake Sediments from Gölhisar Gölü Southwest Turkey by Laser Ablation ICP-MS", *Journal of Archaeological Science* 25, 1998, 677-687.
- Ebersolt 1921 J. Ebersolt, *Mission archéologique de Constantinople*, Paris, 1921.
- Ebersolt 1934 J. Ebersolt, *Monuments d'architecture byzantine*, Paris, 1934.
- Eco 2014 U. Eco, *Ortaçağ: Barbarlar, Hıristiyanlar, Müslümanlar*, Çev. L. Tonguç Basmacı, İstanbul, 2014.
- Efendioğlu 2010 T. Efendioğlu, *Hellenistik ve Roma Çağlarında Lykia'da Yerel Tanrı ve Tanrıçalar*, İstanbul, 2008.
- Eğilmez vd. 2017 A. H. Eğilmez-E. Kuruçayırılı vd., "Küçükçekmece Göl Havzası (Bathonea?) Kazıları Antik Çağ Su Temin Tünelleri", Ed. Ş. Aydıngün, H. Aydıngün, *İstanbul Küçükçekmece Göl Havzası Kazıları (BATHONEA)*, İstanbul, 2019, 193-216.
- Eisenmenger 2003 U. Eisenmenger, "Late Roman Pottery in Lmyra (Lycia)", Ed. C. Abadie-Reynal, *Les Ceramiques en Anatolie aux Epoques Hellenistique et Romaine, Varia Anatolica XV* (2003), 193-201.
- Ekinci 2004 H. A. Ekinci, "Burdur Müzesi Çalışmaları 2003. Burdur – Gölhisar İlçesi Yusufça Beldesi Erken Bizans Kilisesi Kurtarma Kazısı", *Anmed* 2, 2004, 126-128.
- Ekinci 2005 H. A. Ekinci, "Burdur Müzesi Çalışmaları 2004. Gölhisar, Yusufça Erken Bizans Kilisesi Kurtarma Kazısı", *Anmed* 3, 2005, 159-161.

- Ekinci vd. 2007 H. A. Ekinci-Ş. Özüdoğru-F. E. Dökü-G. Tiryaki, “Kibyra Kazı Çalışmaları 2006”, *Anmed* 5, 2007, 22-28.
- Ekinci vd. 2008 H. A. Ekinci-Ş. Özüdoğru-F. E. Dökü-G. Tiryaki, “Kibyra Kazı Çalışmaları 2007”. *Anmed* 6, 2008, 35-41.
- Ekinci vd. 2009 H. A. Ekinci-Ş. Özüdoğru-F. E. Dökü, “Kibyra 2008 Yılı Kazıları”, *Anmed* 7, 2009, 32-39.
- Elam 2021 N. Elam, “Giresun Müzesi’ndeki Bizans Kurşun Mühürleri”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi* 30, 2021, 671-704.
- Elitez 2010 İ. Elitez, *Çameli ve Gölhisar Havzalarının Miyosen-Kuvaterner Jeodinamiği, Burdur-Fethiye Fay Zonu, Gb Türkiye*, İstanbul Teknik Üniversitesi, Avrasya Yer Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 2010. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Elitez vd. 2009 İ. Elitez-C. Yaltırak-R. Akkök, “Morphotectonic Evolution of the Middle of Burdur-Fethiye Fault Zone: Acıpayam, Gölhisar and Çameli Area, SW Turkey”, *International Symposium on Historical Earthquakes and Conservation of Monuments and Sites in the Eastern Mediterranean Region 500th Anniversary Year of the 1509 September 10 Marmara Earthquake*, İstanbul, 2009, 296-297.
- Elitez vd. 2018 İ. Elitez-C. Yaltırak-G. Sunal, “A new chronostratigraphy (40 Ar-39 Ar and U-Pb dating) for the middle section of the Burdur-Fethiye Shear Zone, SW Turkey (eastern Mediterranean)”, *Turkish Journal of Earth Sciences* 27/5, 2018, 405-420.
- Elsner 2002 J. Elsner, “The Birth of Late Antiquity: Riegl and Strzygowski in 1901”, *Art History*, 25/3, 2002, 358-379.
- Erdoğan 2018 O. Erdoğan, *Pamphylia Lyrboton Kome Kırsal Yerleşimi: Geç Antik Çağ’da Yerleşim Kurgusu ve Mimarlık*, Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya, 2018. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- Erdoğan-Ceylan 2019 O. Erdoğan-B. Ceylan, “Kilise İçinde Kilise: Lykia’daki Geç Antik Çağ Bazilikal Planlı Kiliselerin Orta Çağ’da İkinci Kullanımları”, *Cedrus* VII, 2019, 663-679.
- Ergin 2009 Y. G. Ergin, *Anadolu’da Roma Hâkimiyeti: İsyancılar, Tepkiler ve Huzursuzluklar: Asia Eyaleti’nin Kuruluşu’ndan (MÖ 129) Iustinianus Döneminin Sonuna Kadar (MS 565)*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2009. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

- Ermatinger 2004 J. W. Ermatinger, *The Decline and Fall of the Roman Empire*, London, 2004.
- Eser 2011 E. Eser, *Kelenderis Agora Bazilikası Zemin Mozaïği Üzerindeki Hayvan Betimlemeleri*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2011. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Evren 1996 A. Evren, “Selçuk-Efes Davut Yeriş Tarlası 1993 Yılı Kurtarma Kazısı”, 6. *Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu*, Ankara, 1996, 21-76.
- Eyice 1976/77 S. Eyice, “Silifke Çevresinde İncelemeler: Kanlidivan (=Kanytelleis-Kanytelideis) Basilikaları, Bir Ön Çalışma” *Anadolu Araştırmaları* 4/5, 1976, 411-441.
- Fasolo 1956 F. Fasolo, “La Basilica del Concilio di Efeso”, *Palladio n. s. 1*, 5/6, 1956, 1-30.
- Feissel 1989 D. Feissel, “L'évêque, titres et fonctions d'après les inscriptions jusqu'au VIIe siècle”, *Actes du XIe Congrès International d'Archéologie Chrétienne*, Rome 1989, 814-818.
- Fentress-Alcock 1998 E. Fentress-S. E. Alcock (Ed.), *Romanization and the City, Creation Transformations and Failures. Proceedings of a Conference Held at the American Academy in Rome 38*, Cambridge, 1998.
- Feo vd. 2014 G. De Feo-G. Antoniou-H. F. Fardin vd., “The Historical Development of Sewers Worldwide”, *Sustainability* 6, 2014, 3936-3974.
- Ferguson 1954 G. Ferguson, *Signs and Symbols in Christian Art*, New York, 1954.
- Ferguson 1970 J. Ferguson, *The Religions of the Roman Empire*, New York, 1970.
- Ferrazzoli 2003 F. Ferrazzoli, “Instrumentum Domesticum. Tipologia dei reperti ceramici ed aspetti delle produzioni e della circolazione dei materiali”, Ed. E. E. Schneider, *Elaiussa Sebaste II: Un porto tra Oriente e Occidente*, Roma, 2003, 649-707.
- Ferrazzoli-Ricci 2010 F. Ferrazzoli-M. Ricci, “La Ceramica”, Ed. E. E. Schneider, *Elaiussa Sebaste III L'agora Romana*, İstanbul, 2010, 186-224.

- Ferrero 1987 D. B. Ferrero, “Aziz Philippus’un Martyrion’u ve Kiliseleri”, Ed. ed. Armando Peres, *Hierapolis Di Frigia 1957-1987*, Milano 1987, 121-132.
- Ferrero 1992 D. De Bernardi Ferrero, “1991 Yılı Hierapolis Arkeoloji Kurulunun Çalışma Raporu”, *KST* 14/2, 1992, 315-325.
- Finley 2007 M. I. Finley, *Antik Çağ Ekonomisi*, Çev. H. Palaz Erdemir, İstanbul, 2007.
- Finley 2014 G. Finler, *Greece under the Romans: A Historical View of the Condition of the Greek Nation, from the Time of its Conquest by the Romans until the Extinction of the Roman Empire in the East*, Cambridge, 2014.
- Fırat 1999 N. Fırat, *Perge Konut Alanı Keramiği*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1999. (Yayımlanmamış Doktora Tezi)
- Fırat 2003 N. Fırat, “Perge Konut Alanı Kullanım Keramiği”, Ed. C. Abadie-Reynal, *Les Ceramiques en Anatolie aux Epoques Hellenistique et Romaine, Varia Anatolica XV*, İstanbul, 2003, 92-95.
- Fıratlı 1990 N. Fıratlı, *La Sculpture Byzantine Figurée au Musée Archéologique d’Istanbul, Librairie d’Amérique et d’Orient Adrien Maisonneuve*, Paris, 1990.
- Flood 2001 F. B. Flood, “The Medieval Trophy as an Historical Trope: Coptic and Byzantine Altars in Islamic Contexts”, *Brill* 18, 2001, 41-72.
- Flusin 2004 B. Flusin, “Hıristiyanlığın Zaferi ve Ortodoksluğun Tanınması”, Ed. C. Morrisson, *Bizans Dünyası, Doğu Roma İmparatorluğu 330-641* (Çev. A. Bilge). İstanbul, 2004, 68-96
- Forstyh 1961 G. H. Forsyth, “An Early Byzantine Church at Kanlıdivane in Cilicia”, Ed. M. Meiss, *Essays in Honour of Erwin Panofsky, De Atribus Opuscula XL*, New York, 1961, 127-137.
- Forti 1962 L. Forti, “Gli unguentari del primo periodo ellenistico”, *Rendiconti della Accademia di archeologi, Lettere e belle arti di Napoli* 37, 1962, 143-155.
- Foss 2002 Clive Foss, “Pilgrimage in Medieval Asia Minor,” *Dumbarton Oaks Papers* 56, 2002, 129-151.

- Foss 1975 C. Foss, "The Persians in Asia Minor and the End of Antiquity", *The English Historical Review* 90/357, 1975, 721-747.
- Foss 1976 C. Foss, *Byzantine and Turkish Sardis, Archaeological Exploration of Sardis*, Monograph 4, (Ed. George M. A. Hanfmann ve Stephen W. Jacobs), Harvard, 1976.
- Foss 1978 C. Foss, "Explorations in Mount Tmolus", *California Studies in Classical Antiquity* 11, 1978, 21-60.
- Foss 1987 C. Foss, "The Coasts of Caria and Lycia in the Middle Ages. A Preliminary Report", *Activité Byzantine, Rapports des Missions effectuées en 1983, Fondation Européenne de la Science*, I, Paris, 1987, 213-255.
- Foss 1994 C. Foss, "The Lycian Coast in the Byzantine Age", *Dumbarton Oaks Papers* 48, 1994, 1-52.
- Foss 1995 C. Foss, "The Near Eastern Countryside in Late Antiquity: a review article, The Roman and Byzantine Near East, Some Recent Archaeological Research", Ed. A. Arbor- J. H. Humphrey, *The Roman and Byzantine Near East: Some Recent Archaeological Research* 14, Michigan, 1995, 213-234.
- Foss 1996 C. Foss, *Cities, Fortress and Villages of Byzantine Asia Minor*, London, 1996.
- Foss 2010 C. Foss, *Ephesus After Antiquity: A late antique, Byzantine and Turkish City*, Cambridge, 2010.
- Fournet 2012 T. Fournet, "The ancient baths of southern Syria in their Near Eastern context. Introduction to the Balnéorient projectin", Ed. (Ed.) R. Kreiner-W. Letzner, *Spa, sanitas per aquam, Proceedings of the International Frontinus-Symposium on the technical and cultural history of ancient baths, Aachen, March 18–22, 2009, (BABesch Supplement 21)*, Leuven, 2012, 327-336.
- Fowden 1978 G. Fowden, "Bishops and Temples in the Eastern Roman Empire A.D. 320-435", *The Journal of Theological Studies* 29, 1978, 53-78.
- Fowden 2014 G. Fowden, *Before and After Muhammad, The First Millennium Refocused*, New Jersey, 2014.
- Fox 1986 R. L. Fox, *Pagans and Christians*, New York, 1986.
- Frantz 1965 A. Frantz, "From Paganism to Christianity in the Temples of Athens", *Dumbarton Oaks Papers* 19, 1965, 187-205.

- Frantz 1988 A. Frantz, *Late Antiquity: A. D. 267-700 Agora XXIV*, Athens, 1988.
- Freeman 1950 G. Freeman, "Montanism and the Pagan Cults of Phrygia", *Dominican Studies* 3, 1950, 297-316.
- French 1994 D. French (Ed.), *Studies in the History and Topography of Lycia and Pisidia in Memoriam A.S. Hall*. (The British Institute of Archaeology at Ankara Monograph 19), Ankara, 1994.
- French 2014 D. H. French, *Roman Roads & Milestones of Asia Minor, Vol. 3. Milesstones, Fasc. 3.5-6 (Asia-Lycia et Pamphylia)*, Ankara, 2014.
- Frend 1984 W. H. Frend, *The Rise of Christianity*, Philadelphia, 1984.
- Gain 1985 B. Gain, *L'Église de Cappadoce au IVe siècle d'après la correspondance de Basile de Césarée (330-379)*, *Pontificium Institutum Orientale*, Rome, 1985.
- Galavaris 1959 G. Galavaris, "Seals of the Byzantine Empire." *Archaeology* 12, 1959, 264-270.
- Gallion 1986 A. B. Gallion, *The Urban Pattern: City Planning and Design*, New York, 1986.
- Gândila 2009 A. Gândila, "Early Byzantine Coin Circulation in the Eastern Provinces: A Comparative Statistical Approach", *American Journal of Numismatics* 21, 2009, 151-226.
- Garbrecht 2001 G. Garbrecht, *Die Wasserversorgung von Pergamon. Bd 1: Stadt und Landschaft*, Berlin, 2001.
- Garnett 1975 K. S. Garnett, "Late Roman Corinthian Lamps from the Fountain of the Lamps", *Hesperia* 44/2, 1975, 173-206.
- Garnsey-Saller 2015 P. Garnsey-R. Saller, *The Roman Empire: Economy, Society and Culture*, California, 2015.
- Gassner 1997 V. Gassner, *Das Südtor der Tetragonos-Agora: Keramik und Kleinfunde, Forschungen Ephesos* 13, Vienne, 1997.
- Gates 2012 C. Gates, *Antik Kentler*, İstanbul, 2012.
- Gay-Corsten 2006 K. A. Gay-T. Corsten, "Lycian Tombs in the Kibyrtis and the Extent of Lycian Culture", *AnatSt* 56, 2006, 47-60.
- Gelzer 1899 H. Gelzer, *Die Genesis der Byzantinischen Themenverfassung*, Leipzig, 1899.

- Gibbon 1994 E. Gibbon, *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi* (C. I-V), Çev. A. Baltacıgil, İstanbul, 1994.
- Godoy 1999 C. Godoy Fernández, *Basilica de l'amfiteatre de Tarragona, Del Romà al Romànic*, Barcelona, 1999.
- Goffart 1974 W. Goffart, *Caput and Colonnate: Towards a History of Late Roman Taxation*, Toronto, 1974.
- Goodenough 1953 E. R. Goodenough, *Jewish Symbols in the Greco-Roman Period*, Oxford, 1953.
- Gorny-Mosch 2007 Gorny-Mosch Münzhandlung, Auction 156, 5 March 2007, Lot No. 2527.
- Gough 1952 M. Gough, "Anazarbus", *AnatSt* 2, 1952, 85–150.
- Gough 1972 M. Gough, "The Emperor Zeno and Some Cilician Churches", *AnatSt* 22, 1972, 199-212.
- Gough 1985 M. Gough, *Alahan: An Early Christian Monastery in Southern Turkey: Based on the Work of Michael Gough*, Toronto, 1985.
- Grabar 1949 A. Grabar, *Martyrium. Recherches sur le culte des reliques et l'art chrétien antique*, 2 vols, Paris, 1946.
- Grabar 1958 A. Grabar, *Ampoules de Terre Sainte (Monza, Bobbio)*, Paris, 1958.
- Grace 1934 V. Grace, "Stamped amphora handles found in 1931-1932", *Hesperia* 3, 1934, 197-300.
- Gradel 2004 I. Gradel, *Emperor Worship and Roman Religion*, Oxford, 2004.
- Grainger 2009 J. D. Grainger, *The Cities of Pamphylia*, UK, 2009.
- Grant 1968 M. Grant, *Roman History From Coins: Some uses of the Imperial Coinage to the Historian*, Cambridge, 1968.
- Greene 1990 K. Greene, *The Archaeology of the Roman Economy*, California, 1990.
- Greenewalt 2001 C. H. Greenewalt, "Sardis: Archaeological Research and Conservation Projects in 1999", *KST* 22, 2011, 415-424.
- Greenewalt vd. 1983 C. H. Greenewalt-D. G. Sullivan-C. J. Ratte-T. N. Howe, "Sardis 1981 and 1982", *Türk Arkeoloji Dergisi* 26/2, 1983, 155-215.

- Gregory 1979 T. E. Gregory, "The Late Roman Wall at Corinth", *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens* 48/3, 1979, 264-280.
- Gregory 1982 T. E. Gregory, "Fortification and urban design in early Byzantine Greece", Ed. R. L. Hohlfelder, *City, Town and Countryside in the Early Byzantine Era*, New York, 1982, 43-64.
- Gregory 2010 T. E. Gregory, *Bizans Tarihi*, Çev. E. Ermert, İstanbul, 2010.
- Grierson 1966 P. Grierson, "Byzantine Gold Bullae, with a Catalogue of those at Dumbarton Oaks", *Dumbarton Oaks Papers* 20, 1966, 239-254.
- Griffing 1938 R. P. Griffing, "An Early Christian Ivory Plaque in Cyprus and Notes on the Asiatic Ampullae", *The Art Bulletin* 20/3, 266-279.
- Grossmann-Severin 2003 S. Grossmann-H. G. Severin, *Frühchristliche und Byzantinische Bauten im Südöstlichen Lykien: Ergebnisse zweier Surveys*, Tübingen, 2003.
- Gruen 2011 E. S. Gruen, *Cultural Identity in the Ancient Mediterranean*, Los Angeles, 2011.
- Grünbart-Metaxas 2004 M. Grünbart-S. Metaxas, "Stempel(n) in Byzanz", Ed. W. Hörandner v.d., *Wiener Byzantinistik und Neogäzistik. Beiträge zum Symposium 40 Jahre Institut für Byzantinistik und Neogräzistik der Universität Wien im Gedenken an Herbert Hunger*. 2002, Viyana, 177-189.
- Grünewald 1999 T. Grünewald, *Räuber, Rebellen, Rivalen, Rächer im römischen Reich*, Stuttgart, 1999.
- Grünewald 2004 T. Grünewald, *Bandits in the Roman Empire: Myth and Reality*, Trans. J. Drinkwater, London, 2004.
- Günay 1989 G. Günay, *İzmir Müzesi'nde Bulunan Unguentariumlar*, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 1989. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Güneş 2018 C. Güneş, *Bizans Anadolu'su'nda Askerî ve İdarî Bir Sistem: Thema Sistemi (VII. Yüzyıldan XI. Yüzyıla Kadar)*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla, 2018. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- Güngör 2011 E. Güngör, *Metropolis'te Bulunan Roma Dönemi Kandilleri*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2011. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

- Gürler 1994 B. Gürler, *Metropolis'in Hellenistik Dönem Seramiği*, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 1994. (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- Haan-Jansen 1996 De Haan-G. C. M. Jansen (eds.), *Cura Aquarum in Campania, Proceedings of the Ninth Congress on the History of Water Management and Hydraulic Engineering in the Mediterranean Region*, Leuven, 1996.
- Haas 1997 C. Haas, *Alexandria in Late Antiquity: Topography and Social Conflict (Ancient Society and History)*, London, 1997.
- Hachlili 2001 R. Hachlili, *The Menorah, the Ancient Seven-Armed Candelabrum: Origin, Form and Significance*, Leiden, 2001.
- Hahn 1973, 1975, 1981 W. Hahn, *Moneta Imperii Byzantini*, Band 1-3, Wien, 1973, 1975, 1981.
- Haldon 1990 J. Haldon, *Byzantium in the Seventh Century, the Transformation of a Culture*, Cambridge, 1990.
- Haldon 1999 J. Haldon, *Warfare, State And Society in the Byzantine World 565-1204*, London, 1999.
- Haldon vd. 2014 J. Haldon-N. Roberts vd., "The Climate and Environment of Byzantine Anatolia: Integrating Science, History and Archaeology", *Journal of Interdisciplinary History*, XLV/2, 2014, 113–161.
- Hall 1978 A. S. Hall, "The Klarian Oracle at Oenoanda", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 32, 1978, 263-268.
- Hall 1994 A. S. Hall, "The Site of Sinda", Ed. D. French, *Studies in the History and Topography of Lycia and Pisidia in Memoriam A.S. Hall*. (The British Institute of Archaeology at Ankara Monograph 19), Ankara, 1994, 48-52.
- Hanfmann 1985 G. Hanfmann, "The Donkey and the King", *Harvard Theological Review* 78 (3-4), 1985, 421-430.
- Harl 1996 K. W. Harl, *Coinage in the Roman Economy, 300 B.C. to A. D. 700*, London, 1996.
- Harl 2001 K. W. Harl, "From Pagan to Christian in Cities of Roman Anatolia during the Fourth and Fifth Centuries", Ed. T. S. Burns-J. W. Eadie, *Urban Centers and Rural Contexts in Late Antiquity*, Michigan State, 2001, 301– 22.

- Harrison 1963 M. R. Harrison, "Churches and Chapels of Central Lycia" *AnatSt* 13, 1963, 117-151.
- Harrison 1977 M. R. Harrison, "Lycia in Late Antiquity," *Yayla* 1, 1977, 10-15.
- Harrison 1979 M. R. Harrison, "Aspects of Late Roman and Early Byzantine Lycia", 8. *Türk Tarih Kongresi*, 11-15 Ekim, Ankara, 1979, 525-531.
- Hayes 1968 J. W. Hayes, "A Seventh-Century Pottery Group", Ed. R. Martin Harrison-N. Fıratlı, *Excavations at Saraçhane in İstanbul: Fifth Preliminary Report*, DOP XXII, 1968, 196-216.
- Hayes 1971 J. W. Hayes, "A New Type of Early Christian Ampulla", *The Annual of the British School at Athens* 66, 1971, 243-248.
- Hayes 1972 J. W. Hayes, *Late Roman Pottery*, London, 1972.
- Hayes 1992 J. W. Hayes, *Excavations at Saraçhane in İstanbul, Vol. 2, The Pottery*, Oxford, 1992.
- Hayes 2008 J. W. Hayes, *Roman Pottery Fine-Ware Imports: The Athenian Agora, Vol. XXXII*, Princeton, 2008.
- Heather 2005 P. Heather, *The Fall of the Roman Empire, A New History*, London, 2005.
- Heberdey-Kalinka 1987 R. Heberdey-E. Kalinka, *Bericht über zwei Reisen im südwestliche Kleinasien, Denkschriften der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse* 45.1. Wien, 1987.
- Hefele 1986 C. J. Hefele, *A History of the Councils of the Church: Vol. 5*, Edinburg, 1986.
- Heid 2006 S. Heid, "Kreuz", *Reallexikon für Antike und Christentum*, Ed. A. Hiersemann, Stuttgart, 2006, 1100-1147.
- Hellenkemper 1994 H. Hellenkemper, "Early Church Architecture in Southern Asia Minor", Ed. K. Painter, *Churches Built in Ancient Times. Recent Studies in Early Christian Archaeology*, London, 1994, 213-238
- Hellenkemper-Hild 2004 H. Hellenkemper-F. Hild, *Tabula Imperi Byzantini VIII: Lykien und Pamphylien*, Wien, 2004.

- Hellström 1965 P. Hellström, *Labraunda: Swedish excavations and researches. Vol. II. Part 1, Pottery of Classical and Later Date, Terracotta Lamps and Glass*, Lund, 1965.
- Herington 1955 C. J. Herington, *Athena Parthenos and Athena Polias. A Study in the Religion of Periclean Athens*, Manchester, 1955.
- Herzfeld-Guyer 1930 E. Herzfeld-S. Guyer, *Monumenta Asiae Minoris Antiqua. Vol. II. Meriamlik und Korykos*, Manchester, 1930.
- Hild-Hellenkemper 1990 F. Hild-H. Hellenkemper, *Tabula Imperi Byzantini V: Kilikien und Isaurien*, Wien, 1990.
- Hill 1985 S. Hill, "Matronianus, Comes Isauriae: an Inscription from an Early Byzantine Basilica at Yanikhan, Rough Cilicia", *AnatSt* 35, 1985, 93-97.
- Hill 1996 S. Hill, *The Early Byzantine Churches of Cilicia and Isauria*, Aldershot, 1996.
- Hirschfeld 1997 Y. Hirschfeld, *The Palestinian Dwelling in the Roman-Byzantine Period (Studium Biblicum Franciscanum, Collectio Minor 34)*, Jerusalem, 1997.
- Hirschfeld 2005 Y. Hirschfeld, "The Expansion of Rural Settlements during the Fourth-Fifth Centuries CE in Palestine", Ed. J. Lefort-C. Morrison-J.P. Sodini, *Les villages dans l'Empire byzantin IVE-IXe siècle*, Paris, 2005, 523-537.
- Hitti 2011 P. K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, Çev. S. Tuğ, İstanbul, 2011.
- Hodge 1992 A. T. Hodge, *Roman Aqueducts and Water Supply*, London, 1992.
- Hohlfelder-Vann 1999-2000 R. L. Hohlfelder-R. L. Vann, "The east baths at Aperlae", *Adalya IV*, 1999-2000, 207-2019.
- Hopkins 1980 K. Hopkins, "Taxes and Trade in the Roman Empire (200 B.C.-A.D. 400)", *The Journal of Roman Studies* 70, 1980, 101-125.
- Horden-Purcell 2000 P. Horden-N. Purcell, *The Corrupting Sea: A Study of Mediterranean History*, Oxford, 2000.
- Hosang 2010 F. J. E. B. Hosang, *Establishing Boundaries: Christian-Jewish Relations in Early Council Texts and the Writings of Church Fathers* (Jewish and Christian Perspectives Series 19), Leiden-Boston, 2010.

- Hoyland 2012 R. Hoyland, "Early Islam as a Late Antique Religion", Ed. S. F. Johnson, *The Oxford Handbook of Late Antiquity*, Oxford, 2012, 1053-1077.
- Hudson 1957 J. P. Hudson, *A Pictorial Booklet on Early Jamestown Commodities and Industries*, Virginia, 1957.
- Hürmüzlü-Gerçek 2015 B. Hürmüzlü-A. Gerçek, "Pisidia'da Yeni Bir Kale Yerleşmesi", Ed. C. Şimşek-B. Duman-E. Konakçı, *Mustafa Büyükkolancı'ya Armağan*, İstanbul, 2015, 309-313.
- Huttner 2013 U. Huttner, *Early Christianity in the Lycus Valley*, Leiden-Boston, 2013.
- İlter 2009 F. İlter, *Ören/Adramytteion Antik Kenti Pişmiş Toprak Kandilleri*, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2009. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Imperiale 2016 M. L. Imperiale, "Sanctum oleum sume. Le ampolle a eulogia di tipo microasiatico da Hierapolis di Frigia", Ed. Francesco D'Andria vd., *Hierapolis di Frigia Le Attività Delle Campagne di Scavo e Restauro 2007-2011*, İstanbul, 2016, 663-675.
- İnan 1987 J. İnan, "Perge Kazısı 1986 Yılı Çalışmaları", *KST IX/2*, 1987, 185-214.
- İnan 1998 J. İnan, *Toroslar'da Bir Antik Kent. Lyrbe? Seleukeia?*, İstanbul, 1998.
- Işık 2000 F. Işık, "Patara 1999", *KST/ 22*, 2020, 79-94.
- Işıklıkaya 2010 I. R. Işıklıkaya, *Perge Mozaikleri Macellum, Güney Hamam ve Geç Dönem Meydanı Doğu Portiği*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2010. (Yayımlanmamış Doktora Lisans Tezi).
- Işıklıkaya Laubscher 2016 I. R. Işıklıkaya Laubscher, "Perge Mozaik Atölyeleri ve Akdeniz Havzası Mozaik Ekolleri İçerisindeki Yeri", *Adalya*, 19, 2016, 165-228.
- Işın 1995 M. Akif Işın, "Marmara Ereğlisi Perinthos Bazilika Kazısı 1993", *5. Müze Kurtarma Kazıları Semineri*, Ankara, 1995, 27-37.
- İşlek 2018 A. İşlek, *Bizans Sanatında Son Akşam Yemeği Sahneleri*, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli, 2018. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

- İşler 1994 H. P. İşler, “Glandes. Schleudergeschosse aus den Grabungen auf dem Monte Iato”, *Antike Kunst*, 1994, 239-54.
- İşler 2009 B. İşler, *Lykia Bölgesi'nde Karabel Asarcık'taki Erken Bizans Dönemi Yerleşimi*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2009. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- İşler 2010 B. İşler, “Myra ve Çevresinde Bizans Dönemi”, Ed. N. Çevik, *Arkeolojisinden Doğasına Myra/ Demre ve Çevresi*, Antalya, 2010, 233-255.
- İşler 2012 B. İşler, “Likya Bölgesi'ndeki Karabel-Asarcık'taki Yerleşimin Plan ve İşlev Özellikleri Üzerine Gözlemler”. *Uluslararası Genç Bilimciler Buluşması I: Anadolu Akdenizi Sempozyumu*, 04-07 Kasım 2009, Antalya, 2012, 161-173.
- İşler 2014 B. İşler, “Orta Likya'daki Karabel Yerleşiminde Tarımsal Üretime Yönelik Mimari Bulgular”, *International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 9/10, 2014, p. 697-714.
- İşler 2016 B. İşler, “Orta Likya Bölgesi'nde Yeni Bir Keşif: Günağı Kilisesi”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 25, 2016, 363 – 392.
- İşler 2020 “Demre'nin (Myra) Kırsalında Trikonç Planlı Yapıların Mimarisi: Bademli Kilisesi”, *Phaselis VI*, 2020, 241-250.
- Iverson 1996 E. A. Iverson, “Burial and urbanism at Late Antique and Early Byzantine Corinth (c. AD 400–700)”, Ed. N. Christie-S. T. Loseby *Towns in transition: Urban evolution in Late Antiquity and the Early Middle Ages*, Aldershot, 1996, 99-125.
- Iverson 2017 E. A. Iverson, “Funerary Archaeology”, Ed. P. Niewöhner, *The Archaeology of Byzantine Anatolia: From the End of Late Antiquity Until the Coming of the Turks*, New York, 2017, 160-176.
- Jacobs 2013 I. Jacobs, *Aesthetic Maintenance of Civic Space The 'Classical' City from the 4th to the 7th c. AD.*, Belgium, 2013.
- Jacobs 2015 I. Jacobs, “From Early Byzantium to the Middle Ages at Sagalassos”, Ed. A. Gnasso vd., *The Long Seventh Century: Continuity and Discontinuity*, 2015, 163-198.

- Jankowiak 2013 M. Jankowiak, "Notitia 1 and the impact of the Arab invasions on Asia Minor", *Millennium* 10, 2013, 435-462.
- Japp 2005 S. Japp, "Die Lokale Keramikproduktion van Kibyra", *Rei Cretariae Romanae Fautores Acta* 39, 2005, 237-241.
- Japp 2009 S. Japp, "The local pottery production of Kibyra", *Anat. St.* 59, 2009, 95-128.
- Jeffery 2019 H. G. Jeffery, "New Lead Seals from Aphrodisias", *Dumbarton Oaks Papers* 73, 2019, 127-140
- Jensen 2000 R. M. Jensen, *Understanding Early Christian Art*, London, 2000.
- Jones 1966 A. H. Jones, *The Decline of the Ancient World*, Londra, 1966.
- Jones 1950 F. F. Jones, "The Hellenistic and Roman Periods. The Pottery", Ed. H. Goldman, *Excavations at Gözlükule, Tarsus I*, New Jersey, 1950.
- Jones 1964 A. H. Jones, *The Later Roman Empire 284-602: A Social, Economic and Administrative Survey*, Oxford, 1964.
- Jones vd. 2002 M. D. Jones-M. J. Leng-W. J. Eastwood vd., "Interpreting stable isotope records from freshwater snail shell carbonate: a Holocene case study from Lake Gölhisar, Turkey", *Holocene* 12(5), 629-634.
- Kabil 2019 N. K Kabil, *Sura (Soura) antik kenti Bizans Dönemi Dini Mimarisi*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2019. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Kaçar 2009 T. Kaçar, "Roma'dan Sonra Akdeniz Dünyası ve 'Pirenne Tezi'", *Doğu Batı* 50, 2009, 169-185.
- Kaçar 2002 T. Kaçar, "Montanizm: Erken Kilise'de Çatışan Gelenekler", *Tarih İncelemeleri Dergisi* 17/1, 2002, 39-59.
- Kaçar 2004 T. Kaçar, "Eskiçağ Anadolu Hristiyanlığında Kadın: Montanizm Örneği", *Kadın Çalışmalarında Disiplinlerarası Buluşma* 3, İstanbul, 2004, 197-204.
- Kaçar 2011 T. Kaçar, "İkinci Yüzyılda Hristiyanlık: Entelektüeller, Düşünceler ve Gruplar", *Seleucia* 1, 2011, 9-28.
- Kaçar 2015 T. Kaçar, *Geç Antikçağ'da Hristiyanlık*, İstanbul, 2015.

- Kaçar 2018 T. Kaçar, “Geç Antik Çağ Nedir?”, Ed. C. Şimşek-T. Kaçar, *Laodikeia Çalışmaları: Geç Antik Çağ'da Lykos Vadisi ve Çevresi* (Ek Yayın Dizisi 1), İstanbul, 2018, 3-11.
- Kaegi 1995 W. E. Kaegi, *Byzantium and the Early Islamic Conquests*, Cambridge, 1995.
- Kaplan 1982 M. Kaplan, “Les villageois aux premiers siècles byzantins (VIe-Xe siècles): une société homogène”, *Byzantinoslavica* 43, 1982, 202-217.
- Kaplan 1990 M. Kaplan, “Le village byzantin: naissance d'une communauté chrétienne”, *Année* 21, 1990, 15-25.
- Kaplan 2006 M. Kaplan, *Villes et campagnes*, Paris, 2006.
- Karabacak 2011 V. Karabacak, “Geological, Geomorphological And Archeoseismological Observations Along the Kibyra Fault and Their Implications on the Regional Tectonic of SW Turkey”, *Turkish Journal of Earth Science* 20, 2011, 429-447.
- Karabulut vd. 2011 H. Karabulut, M. Önal, N. Dervişoğlu, *Haleplibahçe Mozaikleri (Şanlıurfa/Edessa)*, İstanbul, 2011.
- Karademir 2018 M. Karademir, “Alara’da Yeni Bulunan Bir Şapel”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 8/15, 2018, 75-89.
- Karakaya 2002 E. Karakaya, “Bizans Ayazmaları (Bir Deneme)”, *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi* 16, 2002, 35-45.
- Karamani 2007 A. P. Karamani (Ed.), *Gün Işığında İstanbul’un 8000 Yılı Marmaray, Metro, Sultanahmet Kazıları*, İstanbul, 2007.
- Karayaka 2007 N. Karayaka, *Hellenistik ve Roma Döneminde Pisidia Tanrıları*, İstanbul, 2007.
- Karivieri 1996 A. Karivieri, *The Athenian Lamp Industry in Late Antiquity*, Volume: V, Helsinki, 1996.
- Karpozilos-Cutler 1991 A. Karpozilos-A. Cutler, “Snakes”, *The Oxford Dictionary of Byzantium III*, Ed. A. Kazhdan, New York, 1920.
- Karwiese 1995 S. Karwiese, *Antik Numismatiğe Giriş*, İstanbul, 1995.
- Karwiese 1998 S. Karwiese, “Ephesos”, *ÖJh*, 1998, 6-23.
- Katsiotti-Mastrochristos 2018 A. Katsiotti-N. Mastrochristos, “Aspects of Pilgrimage in the Eastern Mediterranean During the Early Byzantine Period Archaeological Evidence from Rhodes”, Ed. D. Ariantzi-I. Eichner, *Für Seelenheil und Lebensglück: Das*

Byzantinische Pilgerwesen und Seine Wurzeln, Mainz, 2018, 83-95.

- Kaufmann 1910 C. M. Kaufmann, *Zur Ikonographie der Menas Ampullen*, Cairo, 1910.
- Kaya 2011 M. C. Kaya, *Kibyra Kenti Mimari Bezemeleri*, Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya, 2011. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Kaya 2017 D. Kaya, “Küçükçekmece Göl Havzası (Bathonea?) Kazıları Geç Antik Çağ Unguentariumları-2013”, Ed. Ş. Aydıngün, H. Aydıngün, *İstanbul Küçükçekmece Göl Havzası Kazıları (BATHONEA)*, İstanbul, 2017, 239-257.
- Kaya vd. 2017 A. Aslan-Ş. Aydıngün-A. Enez, “Küçükçekmece Göl Havzası (Bathonea?) Kazıları Geç Roma-Erken Bizans Dönemi Kandil Buluntuları”, Ed. Ş. Aydıngün, H. Aydıngün, *İstanbul Küçükçekmece Göl Havzası Kazıları (BATHONEA)*, İstanbul, 2017, 259-276.
- Kaya-Demirer 2020 M. C. Kaya-Ü. Demirer, “Kibyra’dan Instrumenta Domestica Metaller: Kuzey Yamaç 1 No’lu Mekân Buluntuları”, *Phaselis* 5, 2020, 113-143.
- Kaymak 2009 G. Kaymak, *Die Cumanin Camii in Antalya/Antalya Cumanin Camii*, Antalya, 2009.
- Kazancı-Roberts 2019 N. Kazancı-N. Roberts, “The Lake Basins of South-west Anatolia”, Ed. C. Kuzucuoğlu vd., *Landscapes and Landforms of Turkey*, Switzerland, 2019, 325-337.
- Kazhdan-Şevçenko 1991 A. Kazhdan-N. Şevçenko, “Symeon Metaphrastes”, *The Oxford Dictionary of Byzantium* III, Newyork, 1991.
- Keleş-Oyarçin 2019 V. Keleş-K. Oyarçin, “Parion Odeion’undan Bir Geç Roma Definesi”, *TÜBA-AR* 24, 2019, 189-208.
- Kelly 2011 C. Kelly, *Attila Hunlar ve Roma İmparatorluğu'nun Çöküşü*, Çev. T. Kaçar, İstanbul, 2011.
- Khairy 1980 N. I. Khairy, “Nabatean Piriform Unguentaria”, *The Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 240, 1980, 85-91.
- Kidd 2006 B. J. Kidd, *The Churches of Eastern Christendom. From A.D. 451 to Present Time*, Oxford, 2006.
- Kılavuz-Çelikbaş 2013 B. N. Kılavuz-E. Çelikbaş, “Paphlagonia Hadrianoupolis’i”, *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi* 2/3, 2013, 159-214.

- Kileci-Şimşek 2019 Ş. Kileci-M. Şimşek, “Kibyra Doğu Nekropolis’inden Bir Grup Mezar Yazıtı-I”, *Libri 5*, 2019, 261-274.
- Kılıçkaya 2018 S. Kılıçkaya, *Kibyra’dan Bir Grup Heykeltıraşlık Eser*, Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Burdur, 2018. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Kingsley 2003 S. A. Kingsley, “Late Antique Trade: Research Methodologies & Field Practices”, *Late Antique Archaeology* 1/1, 2003, 111-138.
- Kiss 1989 Z. Kiss, *Les Ampoules de Saint Méneas Découvertes à Kôm el-Dikka*, 1961-1981 (Alexandrie 5), Warsaw, 1989.
- Knackfuss 1941 H. Knackfuss, *Didyma I: Die Baubeschreibung*, Berlin, 1941.
- Koch 2015 G. Koch, *Erken Hıristiyan Sanatı*, Çev. A. Aydın, İstanbul, 2015.
- Koder 2017 J. Koder, “Historical Geography”, Ed. Philipp Niewöhner, *The Archaeology of Byzantine Anatolia: From the End of Late Antiquity until the Coming of the Turks*, Oxford, 2017, 9-27.
- Kokkina 2008 C. Kokkina, *Boubon: The Inscriptions and Archaeological Remains A Survey 2004- 2006*, Athens, 2008.
- Kolb 1998 F. Kolb, “Kyaneai Yüzey Araştırmaları”, *AST* 15/2, 1998, 345-363.
- Kolb vd. 1991 F. Kolb-B. Kupke-M. Miller-M. Zimmermann, “Spätantike und byzantinische Besiedlung auf dem Gebiet der lykischen Polis Kyaneai”, *Klio*, 73, 1991, 563-585.
- Kolb-Thomsen 2000 F. Kolb-A. Thomsen, “1998 Kyaneai Yüzey Araştırması Sonuçları”, *AST* 17/1, 217-234.
- Korkut 2018 T. Korkut, “Stadtgeschichte und Urbanistische Entwicklung von Tlos in Lykien”, Ed. T. Korkut-B. Özen-Kleine, *Festschrift für Heide Froning Studies in Honour of Heide Froning*, 2018, 165-185.
- Korkut vd. 2018 T. Korkut-G. Işın vd., “Tlos Antik Kenti Kazıları (2005-2017)”, *Anmed*, 16, 2018, 132-141.
- Korkut-Satoshi 2020 T. Korkut-U. Satoshi (Ed.), *The City Basilica of Tlos*, İstanbul 2020.

- Kortanoğlu-Barut 2020 R. E. Kortanoğlu-F. Barut, “Antik Kastabala Kenti Kuzey Kilise Üzerine Gözlemler: Uzam, Mekan ve Anlamsal Üretim Döngüsü”, *Anadolu Araştırmaları* 23, 2020, 261–288.
- Kosinski 2010a R. Kosinski, *The Emperor Zeno, Religion and Politics*, Cracow, 2010.
- Kosinski 2010b R. Kosinski, “The Emperor Zeno’s Church Donations”, Ed. E. Dąbrowy, vd., *Hortus Historiae. Księga pamiątkowa ku czci profesora Józefa Wolskiego w setną rocznicę urodzin pod redakcją*, Kraków, 2010, 635-649.
- Kotitsa 1998 Z. Kotitsa, *Hellenistische Keramik im Martin von Wagner Museum der Universität Würzburg*, Würzburg, 1998.
- Kötting 1965 B. Kötting, *Der frühchristliche Reliquienkult und die Bestattung im Kirchengebäude*, Köln, 1965.
- Kötting 1990 B. Kötting, “Die Anfänge der christlichen Heiligenverehrung in der Auseinandersetzung mit Analogien außerhalb der Kirche”, Ed. P. Dinzelsbacher-D.R. Bauer, *Heiligenverehrung in Geschichte und Gegenwart*, Ostfildern, 1990, 67-80.
- Kramer 2012 N. Kramer, *Diokaisareia in Kilikien (Ergebnisse des Surveys 2001-2006) Band 1: Keramik und Kleinfunde aus Diokaisareia*, Ed. D. Wannagat-K. Trampedach, Berlin, 2012.
- Krautheimer 1965 R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, Baltimore, 1965.
- Krautheimer 1969 R. Krautheimer, “The Transept in the Early Christian Basilica”, *Studies in Early Christian, Medieval, and Renaissance Art*, London, 1969, 59-68.
- Krencker 1929 D. Krencker, *Die Trier Kaiserthermen*, Augsburg, 1929.
- Kretschmer 2000 F. Kretschmer, *Antik Roma’da Mimarlık ve Mühendislik*, Çev. Z. İlkelen, İstanbul, 2000.
- Kuijck 2016 J. van Kuijck, *Shaping the Dioceses of Asiana and Africa in Late Antiquity*, Radboud, 2016.
- Kupke 1991 B. Kupke, “Die Kirchen, Kyaneai 1989”, *IstMitt* 41, 1991, 213-218.
- Kurtović-Folić 1997 N. Kurtović-Folić, “Triconch-Its Origin and Place in the Development of Architectural Forms”, *The Scientific*

- Journal Facta Universitatis, University of Niš*, I, 1997, 473-482.
- Labarre vd. 2006 G. Labarre-M. Özsait-N. Özsait, “Les Reliefs Rupestres De Tefenni (Pisidie)”, Ed. P. Chuvin-A. Tibet, *Anatolia Antiqua* XIV, 2006, 89-115.
- Ladstätter 2011 S. Ladstätter, *Bizans Döneminde Ephesos. Büyük Bir Antik Kentin Tarihinde Son Sayfa*, Ed. F. Daim-S. Ladstätter, *Bizans Döneminde Ephesos*, İstanbul, 2011, 3-28.
- Ladstätter 2017 T. Otten, “Ephesus”, Ed. P. Niewöhner, *The Archaeology of Byzantine Anatolia from the end of Late Antiquity until the Coming of the Turks*, Oxford, 2017, 238-249.
- Lafli 2005 E. Lafli, “Erster Vorläufiger Bericht Über Die Römisch-Kaiserzeitlichen und Spätantik-Frühbyzantinischen Tonunguentarien”, *AST* 21/2, 175-188.
- Lafli vd. 2016 E. Lafli-C. Lightfoot-M. Ritter, “Byzantine coins from Hadrianoupolis in Paphlagonia”, *Byzantine and Modern Greek Studies* 40/2, 2016, 187-206.
- Lafli-Kan Şahin 2013 E. Lafli-G. Kan Şahin, “Pottery from Soutwestern Paphlagonia II. Unguentaria and Lamps”, Ed. B. Ramminger-O. Stilborg-M. Helfert, *Naturwissenschaftliche Analysen vor-und Frühgeschichtlicher Keramik III. Methoden, Anwendungsbereiche, Auswertungsmöglichkeiten*, Bonn, 2013, 354-378.
- Lafli-Kan Şahin 2015 E. Lafli-G. Kan Şahin, *Hadrianopolis III: Ceramic Finds from southwestern Paphlagonia*, Oxford, 2015.
- Lagopoulos 2009 A. Lagopoulos, *A History of the Greek City*. Oxford 2009.
- Laiou 2005 A. E. Laiou, “The Byzantine Village (5th-14th century) ”, Ed. J. Lefort-C. Morrison-J. P. Sodini, *Les villages dans l'Empire byzantin IVe-IXe siècle*, Paris, 2005, 5-54.
- Lanckoronski vd. 1892 K. G. Lanckoronski-G. Niemann-E. Petersen, *Städte Pamphyliens Und Pisidiens (Band 2)*, Wien, 1892.
- Landels 2000 J. G. Landels, *Eski Yunan ve Roma'da Mühendislik*, Çev. B. Bıçakçı, Ankara, 2000.
- Larsen 1956 J. A. O. Larsen, “The Araxa Inscription and the Lycian Confederacy”, *Classical Philology* 51, 1956, 151-169.
- Laurent 1963-72 V. Laurent, *Le Corpus des sceaux de l'empire byzantin*, 5/1-3, L'Église, Paris, 1963-1972.

- Lawrence 1928 M. Lawrence, "A Sarcophagus at Lanuvium", *American Journal of Archaeology* 32/4, 1928, 421-434.
- Lawrence 1965 M. Lawrence, "The Velletri Sarcophagus", *American Journal of Archaeology* 69/3, 1965, 207-222.
- Lehmann 1996 T. Lehmann, "Zur Genese der Trikonchosbasiliken" *Innovation in der Spätantike*, ed. B. Brenk, 1996, 317-357.
- Le Quien 1740 M. Le Quien, *Oriens Christianus I*. Paris, 1740.
- Leclercq 1924 H. Leclercq, "Ampoules (A Eulogies)", *DACL I/2*, 1924, 1722-1747.
- Leclercq 1937 H. Leclercq, "Paon", *DACL XIII. I*, Paris, 1937.
- Lee 2000 D. Lee, *Pagans and Christians in Late Antiquity: A Sourcebook*, New York, 2000.
- Lemerle 1953 P. Lemerle, "Saint Démétrius de Thessalonique et les problèmes du martyrium et du transept", *Bulletin de Correspondance Hellénique Année 77*, 1953, 660-694.
- Lenski 1999 N. Lenski, "Assimilation and Revolt in the Territory of Isauria, From the 1st Century B.C. to the 6th Century A.D.", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 42/4, 1999, 413-465.
- Lepaon 2015 T. Lepaon, "Les bains de Placcus a Gerasa de la Décapole. Synthèse des recherches et premières remarques", *Syria* 92, 2015, 105-22.
- Levi 1947 D. Levi, *Antioch Mosaic Pavements*, Princeton, 1947.
- Levit Tawil 1994 D. Levit Tawil, "The Elusive, Inherited Symbolism in the Arcade Illuminations of the Moses Ben Asher Codex (A.D. 894-895)", *Journal of Near Eastern Studies* 53/3, 1994.
- Levtchenko 1999 M. V. Levtchenko, *Kuruluşundan Yıkılışına Kadar Bizans Tarihi*, Çev. M. Selen, İstanbul, 1999.
- Liebeschuetz 1979 J. H. Liebeschuetz, *Continuity and Change in Roman Religion*, Oxford, 1979.
- Liebeschuetz 2001a J. Liebeschuetz, "Late Antiquity and the Concept of Decline", *Nottingham Medieval Studies* 45, 2001, 1-11.
- Liebeschuetz 1999 W. Liebeschuetz, "Antik Kentin Sonu", Ed. J. Rich, *Geç Antik Çağda Kent*, Çev. S. Güven-E. Güven, İstanbul, 1999, 1-48.

- Liebeschuetz 2001b J. H. Liebeschuetz, "The Uses and Abuses of the Concept of Decline or Was Gibbon Politically Incorrect?", Ed. L. Lavan-W. Bowden vd., *Recent Research in Late-antique Urbanism, Journal of Roman Archaeology, Supplementary Series* 42, Michigan, 2001, 233-238.
- Liebeschuetz 2003 J. H. Liebeschuetz, *The Decline and Fall of the Roman City*, Oxford, 2003.
- Liebeschuetz 2006 J. H. Liebeschuetz, *Late antiquity, the rejection of decline and multiculturalism: Decline and change in late antiquity: religion, barbarians and their historiography*, Aldershot, 2006.
- Lightfoot 2002 C. Lightfoot, "Byzantine Anatolia: reassessing the numismatic evidence", *Revue numismatique* 158, 2002, 229-239.
- Lightfoot 2003 C. Lightfoot, "Amorium'daki Sikke Buluntuları: Anadolu'da Bizans Para Ekonomisi İçin Yeni Kanıtlar", *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi* 3, 2003, 23-28.
- Lightfoot 2007 C. S. Lightfoot. *Anadolu'da Bir Bizans Kenti Amorium*, İstanbul, 2007.
- Lightfoot 2017 C. S. Lightfoot, "Christian burials in a pagan context at Amoriumin", Ed. J. R. Brandt-E. Hagelberg-G. Bjørnstad-S. Ahrens, *Life and Death in Asia Minor in Hellenistic, Roman and Byzantine Times Studies in Archaeology and Bioarchaeology*, Oxford, 2017, 272-284.
- Lightfoot vd. 2005 C. S. Lightfoot-Y. Arbel-E. A. Ivison-J. A. Roberts-E. Ioannidou, "The Amorium Project: Excavation and Research in 2002", *Dumbarton Oaks Papers* 59, 2005, 231-265.
- Lightfoot-Arbel 2004 C. Lightfoot-Y. Arbel, "Amorium Kazısı, 2002", *KST* 25, 2004, 1-12.
- Little 2007 L. K. Little, *Plague and the End of Antiquity The Pandemic of 541-750*, Cambridge, 2007.
- Lloyd-Mellart 1962 S. Lloyd-J. Mellart, *Beycesultan. Vol I. The Chalcolithic and Early Bronze Age Levels*, London, 1962.
- Lloyd-Mellart 1965 S. Lloyd-J. Mellart, *Beycesultan. Vol II. The Chalcolithic and Early Bronze Age Levels*, London, 1965.
- Lochner vd. 2005 S. Lochner-R. Sauer-R. Linke, "Late Roman Unguentaria?- A Contribution to Early Byzantine Wares from the View of Ephesus", *Proceedings of the First International*

Conference on Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and Archaeometry (Barcelona, 14-16 March 2002), BAR International Series 1340, 2005, 647- 654.

- Loots vd. 2000 L. Loots-M. Waelkens-F. Depuydt, "The City Fortifications of Sagalassos from the Hellenistic to the Late Roman Period", Ed. M. Waelkens-L. Loots, *Sagalassos V. Report on the Survey and Excavation Campaigns of 1996 and 1997. Acta Archarologica Lovaniensia Manographiae* (11), 2000, 595-634.
- Louth 2008 A. Louth, *The Cambridge History of the Byzantine Empire C. 500–1492*, Ed. Jonathan Shepard, Cambridge, 2008.
- Love 1972 I. C. Love, "A Preliminary Report of the Excavations at Knidos, 1970", *AJA* 76/1, 1972, Vol. 76, 61-76.
- Maas 2000 M. Maas, *Readings in Late Antiquity: A Sourcebook*, New York, 2000.
- Maeir-Strauss 1995 A. M. Maeir-Y. Strauss, "A Pilgrim Flask of Anatolian Origin from Late Byzantine/Early Ummayyad Jerusalem", *AnatSt* 45, 1995, 237-241.
- Magie 1950 D. Magie, *Roman Rule in Asia Minor. To the End of the Third Century After Christ*, New Jersey, 1950.
- Malay-Sılay 1991 H. Malay-H. Sılay, *Antik Devirde Gladyatörler*, İstanbul, 1991.
- Mango 1981-82 C. Mango, "Daily life in Early Byzantium", *JÖBG* 31/1, 1981-82, 337-353.
- Mango 2001 M. M. Mango, "Building and Architecture", Ed. A. Cameron, *The Cambridge Ancient History (14): Late Antiquity: Empire and Successors, AD 425–600*, Oxford, 2001, 918-971.
- Mango 2006 C. Mango, *Bizans Mimarisi*, Çev. M. Kadiroğlu, Ankara, 2006.
- Mango 2015 C. Mango, *Bizans, Yeni Roma İmparatorluğu*, Çev. G. Ç. Güven, İstanbul, 2011.
- Mango-Ševčenko 1972 C. Mango-I. Ševčenko, "Three inscriptions of the reigns of Anastasius I and Constantine V", *Byzantinische Zeitschrift* 65, 1972, 379-93.
- Manière Lévêque 2013 A. M. Manière Lévêque, *Corpus of the Mosaics of Turkey, Xanthos. Part 2: The West Area*, İstanbul, 2013.

- Maniere Leveque-Raynaud 2007A. M. Maniere-Leveque, M. P. Raynaud, “Corpus of the Mosaics of Ksanthos”, *III. Uluslararası Türkiye Mozaik Korpusu Sempozyumu, Bildirileri*, İstanbul, 2007, 33-37.
- Mansel 2011 A. M. Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, Ankara, 2011.
- Mansel vd. 1956 A. M. Mansel-J. İnan-G. E. Bean, *Side Agorası ve Civarındaki Binalar: 1948 Yılı Kazılarına Dair Rapor*, Ankara, 1956.
- Marcone 2008 A. Marcone, “A Long Late Antiquity?: Considerations on a Controversial Periodization”, *Journal of Late Antiquity* 1, 2008, 4-19.
- Marechal 2020 S. Marechal, *Public Baths and Bathing Habits in Late Antiquity*, Leiden, 2020.
- Marinis 2009 V. Marinis, “Tombs and burials in the monastery tou Libos in Constantinople”, *Dumbarton Oaks Papers* 63, 2009, 147-166.
- Marksteiner-Niewöhner 2004T. Marksteiner-P. Niewöhner, “Die Kirche Von Istlada in Lykien”, *Mitteilungen Zur Christlichen Archäologie, Österreichische Akademie der Wissenschaften* 10, 2004, 21-51.
- Markus 2009 R. Markus, “Between Marrou and Brown: Transformations of Late Antique Christianity”, Ed. M. Papoutsakis-P. Rousseau, *Transformations of Late Antiquity, Essays for Peter Brown*, Farnham, 2009, 1-13.
- Marrou 1977 H. I. Marrou, *Décadence romaine ou Antiquité tardive? IIIe-IVe siècle*, Paris, 1977.
- Masuda 2010 T. Masuda, “Floor Mosaic of Church III”, Ed. K. Asano, *The Island of St. Nicholas, Excavation and Survey of the Gemiler Island Area, Lycia, Turkey, Osaka, 2010*.
- Mathys 2014 M. Mathys, “Pergamon Agoraları”, Ed. F. Pirson-A. Scholl, *Pergamon: Anadolu’da Hellenistik Bir Başkent*, İstanbul, 2014, 320-335.
- Mattingly 2011 D. Mattingly, “Deconstructing the Discourses of Roman Imperialism”, *Historically Speaking* 12(1), 28-29.
- McCormick 2015 M. McCormick, “Tracking Mass Death During the Fall of Rome’s Empire (I)”, *Journal of Roman Archaeology* 28, 2015, 325-357.
- McLean 2002 B. H. McLean, *An Introduction to Greek Epigraphy of the Hellenistic and Roman Periods from Alexander the Great*

Down to the Reign of Constantine (323 B.C.-A.D. 337), Michigan, 2002.

- Mercangöz 1990 Z. Mercangöz, “Bafa Gölü, Kirselik'teki Manastır Kilisesi”, *Arkeoloji-Sanat Tarihi Dergisi*, 5, 117–138.
- Meijer 2008 F. Meijer, *Gladyatörler: Tarihin En Ölümcül Sporu*, Çev. D. Güneç, İstanbul, 2008.
- Menzel 1969 H. Menzel, *Antike Lampen im Römisch-Germanischen Zentralmuseum zu Mainz*, Mainz, 1969.
- Mergen 2011 Y. Mergen, *Olympos Antik Kenti'nin Ortaçağ Dönemi Dokusu ve Likya Bölgesi Açısından Önemi*, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2011. (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- Mergen 2015 Y. Mergen, “2014 Yılı Çalışmaları Işığında Phaselis Antik Kenti'nin Geç Antik ve Ortaçağ Mimarisi ile Kentsel Yapısı”, *Phaselis I*, 2015, 277-289.
- Meriç 2002 R. Meriç, *Späthellenistisch-römische Keramik und Kleinfunde aus einem Schachtbrunnen am staatsmarkt in Ephessos IX/3*, Wien, 2002.
- Metaxas 2005 S. Metaxas, “Frühbyzantinische Ampullen und Amphoriskoi”, Ed. F. Krinzinger, *Spätantike und mittelalterliche Keramik aus Ephesos (Archäologische Forschungen 13)*, Wien, 2005, 67-123.
- Metcalf 2004 D. M. Metcalf, *Byzantine Lead Seals from Cyprus*, Nicosia 2004.
- Metin 2012 H. Metin, *Kibyra Kandilleri*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2012. (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- Metin H. Metin, *Kibyra Kandilleri*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2012. (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- Metzger 1981 C. Metzger, *Les ampoules d eulogie du Musée du Louvre, Notes et documents des musées de France*, Paris, 1981.
- Miller 2004 S. G. Miller, *Arete: Greek Sports from Ancient Sources*, London, 2004.
- Milner 1998 N. P. Milner, *An Epigraphical Survey in the Kibyra-Olbasa Region (Conducted by A. S. Hall. The British Institute of*

- Archaeology at Ankara (B.I.A.A.) Monograph 24), Oxford, 1998.
- Miltner 1930 F. Miltner, *Die antiken Lampen in Klagenfurten Landesmuseum*, Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien 26, Wien, 1930.
- Miltner 1937 F. Miltner, *Das Cömeterium der sieben Schläfer*. In: *Forschungen in Ephesos* 4.2.3, Wien, 1937, 96-200.
- Mimaroğlu 2016 S. Mimaroğlu, “Myndos Asar/Tavşan Adası Geç Antik Dönem Kandilleri”, Ed. Derya Şahin, *Myndos Araştırmaları-1*, Bursa 2016.
- Minčev 1992 A. Minčev, “Early Byzantine pottery ampullae from Odessos”, *Bulletin du Musée National de Varna* 28/43, 1992, 126-136.
- Mitchell 1993 S. Mitchell, *Anatolia: Land, Men and Gods in Asia Minor, II: The Rise of the Church*, Oxford, 1993.
- Mitchell 1999 S. Mitchell, “The Cult of Theos Hypsistos between Pagans, Jews, and Christians”, Ed. P. Athanassiadi-M. Frede, *Pagan Monotheism in Late Antiquity*, Oxford, 1999, 81-149.
- Mitchell 2009 S. Mitchell, “Native Rebellion in The Pisidian Taurus”, Ed. K. Hopwood, *Organised Crime in Antiquity*, London, 2009, 155-176.
- Mitchell 2010 S. Mitchell, “Further thoughts on the cult of Theos Hypsistos”, Ed. S. Mitchell-P. Nuffelen, *One God Pagan Monotheism in the Roman Empire*, Cambridge, 2010, 167-209.
- Mitchell 2016 S. Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi M.S. 284-641*, Çev. T. Kaçar, Ankara, 2016.
- Mitchell 2018 S. Mitchell, “The Great Plague of Late Antiquity in Asia Minor”, Çev. C. Şimşek-T. Kaçar, *Laodikeia Çalışmaları: Geç Antik Çağ'da Lykos Vadisi ve Çevresi* (Ek Yayın Dizisi 1), İstanbul, 2018, 27-37.
- Mitchell vd. 1989 S. Mitchell-E. Owens-M. Waelkens, “Ariassos and Sagalassos 1988”, *AnatSt*, 39, 1989, 63-77.
- Mitsopoulos Leon 1991 V. Mitsopoulos Leon, *Die Basilika am Staatsmarkt in Ephesos Kleinfunde. 1. Teil: Keramik hellenistischer und römischer Zeit*, Wien, 1991.

- Mörel 2014 A. Mörel, “Özköy Antik Yerleşimi: Tarımsal Organizasyon ve Yerleşim Düzenlemesi”, *Arkeolojide Bölgesel Çalışmalar Sempozyum Bildirileri, YAS 4*, 2014, 147-171.
- Morrisson 2002 C. Morrişon, “Byzantine Money: Its Production and Circulation”, Ed. A. E. Laiou, *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century*, Washington, 2002, 909-966.
- Mullen 2004 R. L. Mullen, *The Expansion Of Christianity A Gazetteer of its First Three Centuries*, Leiden-Boston, 2004.
- Mueller 2014 M. Mueller, *Hypsistos Cults in the Greek World*, McMaster University/ School of Graduate Studies, Ontario (2014). (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Müller-Wiener 1986 W. Müller-Wiener, “Von der Polis zum Kastron. Wandlungen der Stadt im Ägäischen Raum von der Antike zum Mittelalter”, *Gymnasium. Zeitschrift für Kultur der Antike und humanistische Bildung, Bd. 93*, 1986, 435-475.
- Musselman 2003 L. J. Musselman, “Trees in Koran and the Bible”, *Unasylva* 213/54, 2003, 45-54.
- Müth 2016 S. Müth, “Urbanistic Functions and Aspects”, Ed. S. Müth-P. Schneider-M. Schnelle-P. Staebler, *Ancient Fortifications: A Compendium of Theory and Practice*, Oxford, 2016, 159-172.
- Müth vd. 2016 S. Müth-A. Sokolicek-B. Jansen-E. Laufer, “Methods of Interpretation”, *Ancient Fortifications: A Compendium of Theory and Practice*, Oxford, 2016, 1-24
- Naour 1976 C. Naour, “Inscriptions et reliefs de Kibyratide et de Cabalide”, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 22, 1976, 109-136.
- Naour 1980 C. Naour, *Tyriaion en Cabalide: épigraphie et géographie historique*, Hollanda, 1980.
- Nesbitt 1977 J. W. Nesbitt, “Double Names on Early Byzantine Lead Seals”, *Dumbarton Oaks Papers* 31, 1977, 109-121.
- Nesbitt 2008 J. W. Nesbitt, “Sgillography”, Ed. R. Cormack, J. F. Haldon, E. Jeffreys, *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*, Oxford, 2008.
- Nesbitt-Oikonomides 1991 J. W. Nesbitt-N. Oikonomides, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art. Italy, North of the Balkans, North of the Black Sea 1*, Washington, 1991.

- Nesbitt-Oikonomides 1994 J. Nesbitt-N. Oikonomides, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art. II: South of the Balkans, the Islands, South of Asia Minor*, Washington, 1994.
- Nichanian 2013 M. Nichanian, “La distinction à Byzance: société de cour et hiérarchie des dignités à Constantinople (VIe-IXe s.)”, *Travaux et Memoires 17*, 2013, 579-637.
- Nicholson 2018 O. Nicholson (ed.), *The Oxford Dictionary of Late Antiquity*. 1 & 2, Oxford, 2018.
- Nicklas 1995 S. D. Nicklas, *A General Survey of Coinage in the Roman Empire, AD. 294-408 and its Relation to Roman Military Deployment*, New York, 1995.
- Nielsen 1922 D. Nielsen, *Der Dreieinige Gott in religionshistorischer Beleuchtung*. Band I, Toronto, 1922.
- Niewöhner 2016 P. Niewöhner, “Der Bischofspalast von Milet. Spät Römisches Peristylhaus und frühbyzantinische Residenz”, *Archäologischer Anzeiger 2*, 2016, 182-273.
- Niewöhner 2017 P. Niewöhner, “Urbanism”, Ed. P. Niewöhner, *The Archaeology of Byzantine Anatolia from the end of Late Antiquity until the Coming of the Turks*, Oxford, 2017, 39-60
- Nolle 1987 J. Nolle, “Karallia, Kibyra Minor und Mylome/Justinianupolis”, *AST 5/1*, 1988, 375-378.
- Nußbaum 1961 O. Nußbaum, “Zum Problem der runden und sigmaförmigen Altarplatten”, *JbAC 4*, 1961, 18-43.
- Ohme 1990 H. Ohme, *Das Concilium Quinisextum und seine Bischofsliste: Studien zum Konstantinopeler Konzil von 692*, Berlin, 1990.
- Oikonomides 1972 N. Oikonomides, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*. Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique, Paris, 1972.
- Oikonomides 1983 N. Oikonomides, “The Usual Lead Seal”, *Dumbarton Oaks Papers 37*, 1983, 147-157.
- Oikonomides 1985 N. Oikonomides, *Byzantine Lead Seals*, Washington, 1985.
- Okçu 2007 R. Okçu “Derecik Bazilikası Kurtarma Kazısı”, Ed. M. Şahin, *III. Uluslararası Türkiye Mozaik Korpusu Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul, 2007, 37-45.

- Okçu 2009 R. Okçu, “Prusia Ad Olympum Mozaikleri”, *Journal of Mosaic Research* 3, 2009, 31-52.
- Olçay Uçkan-Öztaşkın 2017 B. Y. Olçay Uçkan-M. Öztaşkın, “Olympos Kazılarında Bulunan Aydınlatma Gereçleri”, *Seleucia* 7, 2017, 11-28.
- Oman 1898 C. W. C. Oman, *A History of the art of war, the Middle Ages from the Fourth to the Fourteenth Century*, London, 1898.
- Orlandos 1952 A. K. Orlandos, *Hē xylostegos palaiochristianike Basilike tes mesogeiakas lekanes, II, Hē en Athēnais Archaikologikē Hetaireia*, Athens, 1952.
- Ormerod 1997 H. A. Ormerod, *Piracy in the Ancient World*, Liverpool, 1997.
- Orsi 1915 P. Orsi, *Sicilia/Siracusa, NSc*, 1915, 201-202.
- Ostrogorsky 2015 G. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. F. Işıltan, Ankara, 2015.
- Otten 2014 T. Otten, “Bizans Dönemi’nde Pergamon”, Ed. F. Pirson-A. Scholl, *Pergamon: Anadolu’da Hellenistik Bir Başkent*, İstanbul, 2014.
- Otten 2017 T. Otten, “Pergamon”, Ed. P. Niewöhner, *The Archaeology of Byzantine Anatolia from the end of Late Antiquity until the Coming of the Turks*, Oxford, 2017, 226-231.
- Ötüken 2003 S. Y. Ötüken, “Likya Bölgesi’ndeki Kazı ve Yüzey Araştırmaları Çerçevesinde Ortaçağ Seramikleri”, *Adalya* 4, 2003, 233-242.
- Ötüken-Fındık 2009 S. Y. Ötüken-E. F. Fındık, “Myra-Demre Aziz Nikolaos Kilisesi Kazısı ve Duvar Resimlerini Belgeleme ve Koruma-Onarım Çalışmaları 2008”, *Anmed* 7, 2009, 49-54.
- Ovadiah 1980 A. Ovadiah, *Geometric and Floral Patterns in Ancient Mosaics: A Study of their Origin in the Mosaics from the Classical Period to the Age of Augustus*, Roma, 1980.
- Owens 1991 E. J. Owens, “The Kremna Aqueduct and Water Supply in Roman Cities”, *Greece & Rome* 38/1, 1991, 41-58.
- Owens 2000 E. J. Owens, *Yunan ve Roma Dünyasında Kent*, Çev. C. Birsal, İstanbul, 2000.
- Oyarçın 2017 K. Oyarçın, *Parion’da 2005-2014 Yılları Arasında Ele Geçen Geç Roma ve Erken Bizans Dönemi Sikkeleri (MS 3.-7. Y.Y.)*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2017. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

- Oyarçin 2019 K. Oyarçin, “Sikke Buluntuları Işığında Parion’da Orta-Geç Bizans Dönemi”, Ed. Vedat Keleş vd., *Cevat Başaran’a 60. Yaş Armağanı*, Ankara, 2019, 451-468.
- Öz 2014 C. Öz, *Silifke Müzesi’nde Bulunan Pişmiş Toprak Kandiller*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2014. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Özcan 2013 H. Ö. Özcan, “Akyaka’daki Çatalçam Bazilikasına Ait Döşeme Mozaikleri”, *Olba* 21, 2013, 445-488.
- Özdilek 2016 B. Özdilek, “2009-2012 Andriake Kazılarında Ele Geçen Unguentarium, Şişe, Lykion ve Mortar Örnekleri”, *OLBA* 24, 2016, 217-265.
- Özet 2002 A. Özet, “Torba Manastırı Kazısı”, *12. Müze Kurtarma Kazıları Semineri*, Ankara, 2002, 33-51.
- Özet 2009 A. Özet, “Bodrum-Torba Monastery Mosaics”, *JMR* 3, 2009, 71-82.
- Özgümüş 1992 F. Özgümüş, “Knidos’taki Bizans Eserleri”, *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 11, İstanbul, 1992.
- Özhanlı-Fırat 2011 M. Özhanlı-M. Fırat, “Side Unguentariumları Işığında Dinin Kapların Kullanım Alanları Üzerindeki Etkileri”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 23, 2011, 7-30.
- Özhanlı-Şen 2007 M. Özhanlı-Z. Şen, “Side’den Geç Roma Unguentariumları”, *Ege Üniversitesi Arkeoloji Dergisi* 10, 2007, 141-155.
- Oziol 1977 T. Oziol, *Les Lampes Du Musée De Chypre, Salamine De Chypre VII*, Paris, 1977.
- Özkavruk 2019 A. Özkavruk, “Kilise İçinde Kilise” *Likya Bölgesi Geç Antik Çağ Bazilikalarının İçine İnşa Edilen Orta Çağ Kiliseleri*, Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019, Antalya. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)
- Özkönü 2006 Y. Özkönü, *Sagallastos’un Kalıp Yapımı Kandilleri*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2006. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Özsait 1985 M. Özsait, *Hellenistik ve Roma Devrinde Pisidya Tarihi*, İstanbul, 1985.
- Özsait 1991 M. Özsait, “1989 Yılı Gölhisar Çevresi Tarihöncesi Araştırmaları”, *AST* 8, 1991, 35-44.

- Özsait 2006 M. Özsait, “2005 Yılı Burdur İli Yüzey Araştırmaları”, *AST* 24/2, 2006, 463- 478.
- Özsait 2007 M. Özsait, “2006 Yılı Burdur ve Isparta İlleri Yüzey Araştırmaları”, *AST* 25/2, 2007, 307-321.
- Özsait 2009 M. Özsait, “2007 Yılı Burdur, Isparta ve Antalya İlleri Yüzey Araştırmaları”, *AST* 26/2, 2009, 357-372.
- Öztaşkın 2011 M. Öztaşkın, “Building with Mosaics of Olympos: Mosaics of Late Ancient Era - Early Byzantine Period”, Ed. M. Şahin, *XI. Uluslararası Türkiye Mozaik Korpusu Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul, 2011, 709-721.
- Öztaşkın 2013a G. K. Öztaşkın, *Olympos Antik Kenti Episkopeion Yapı Topluluğu*, Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir, 2013. (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- Öztaşkın 2013b M. Öztaşkın, *Stratonikeia ve Lagina Kazılarında Bulunan Bizans Dönemi Seramikleri (2008-2010 Yılları)*, Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir, 2013. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- Öztaşkın 2020 M. Öztaşkın, “Olympos’ta Bulunmuş Figürlü Bir Ampullanın İkonografik Değerlendirmesi”, *Social Sciences Research Journal* 9/1, 2020, 181-188.
- Öztürk 1995a J. Öztürk, “Christian Cremna”, Ed. S. Mitchell-S. Cormack, *Cremna in Pisidia: An Ancient City in Peace and in War*, London, 1995, 219-233.
- Öztürk 1995b N. Önder, “Perinthos Bazilika 2007 Kazısı”, *17. Müze Kurtarma Kazıları Semineri*, Ankara, 1995, 29-40.
- Öztürk 2003 N. Öztürk, *Kyzikos Kandilleri*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2003. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- Öztürk 2006 H. S. Öztürk, *MÖ. II.-MS. IV. Yüzyıllarda Lykia-Pamfilya Bölgesinde Kırsal Alan Güvenliği*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2006. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- Öztürk 2009 N. Önder Öztürk, “Perinthos Bazilikası 2007 Yılı Kazısı”, Ed. F. Bayram-A. Özme, *17. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu*, Ankara, 2009, 29-40.
- Öztürk 2012 Y. Öztürk, “Timar-Thema Teriminin Ortaya Çıkması, Bizans Uygulaması ve Osmanlı ile Mukayesesi”, *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 31 (31), 157-208.

- Öztürk-Çekilmez 2016 N. Öztürk-M. Çekilmez, “2015 Myra-Andriake Liman Yerleşimi A Kilisesi Kazı Çalışmaları”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi* 36, 2016, 27-46.
- Öztürk-Mitchell 1998 J. Öztürk-S. Mitchell, “Three Churches at Antioch”, Ed. S. Mitchell vd., *Pisidian Antioch: The Site and its Monuments*, London, 1998, 201-218.
- Özüdoğru 2010 Ş. Özüdoğru, “Kibyra Antik Kenti ve Turizm Potansiyeli”, Ed. M. Tanır, *Geçmişten Geleceğe Burdur Halk Kültürü ve Turizm Sempozyumu (2. Burdur Sempozyumu) 3-5 Haziran 2010*, Burdur, 2010, 507-518.
- Özüdoğru 2014a Ş. Özüdoğru, “Kibyra’dan Hellenistik Dönem’e Ait Yeni Veriler Üzerine Değerlendirmeler”, *Cedrus II*, 2014, 171-188.
- Özüdoğru 2014b Şükrü Özüdoğru, “2013 Yılı Kibyra Çalışmaları”, *Anmed* 12, 2014, 55-61.
- Özüdoğru 2015 Ş. Özüdoğru, “Kibyra 2014 Yılı Çalışmaları”, *Anmed* 13, 2015, 47-54.
- Özüdoğru 2016a Ş. Özüdoğru, “Kibyra’nın Roma İmparatorluk Dönemi Bölgesel Yol Ağları”, Ed. E. Dündar-Ş. Aktaş vd., *Havva İşkan’a Armağan. Lykiarkhissa. Festschrift für Havva İşkan*, İstanbul, 2016, 661-674.
- Özüdoğru 2016b Ş. Özüdoğru, “Kibyra Kazı, Onarım ve Koruma Çalışmaları 2015”, *Anmed* 14, 2016, 55-64.
- Özüdoğru 2018a Ş. Özüdoğru, “Kibyra 2014-2016 Yılı Çalışmaları ve Sonuçları”, *Phaselis IV*, 2018, 109-146.
- Özüdoğru 2018b Ş. Özüdoğru, “Geç Antikçağ’da Kibyra”, *Cedrus VI*, 2018, 13-64.
- Özüdoğru 2018c Ş. Özüdoğru, “Kibyra ve Yakın Çevresinin Erken Dönem Yerleşim Tarihesi”, Ed. M. Arslan ve F. Baz, *A. Vedat Çelgin’in 68. Doğum Günü Onuruna Makaleler*, İstanbul, 2018, 745-763.
- Özüdoğru 2018d Ş. Özüdoğru, “2017 Yılı Kibyra Çalışmaları”, *Anmed* 16, 2018, 61-68.
- Özüdoğru 2019a Ş. Özüdoğru, “Kibyra 2017 Yılı Çalışmaları”, 40. *KST* 40/3, 2019, 463-470.
- Özüdoğru 2019b Ş. Özüdoğru, “Kibyra 2018”, *Anmed* 17, 2019, 171-178.

- Özüdoğru 2020 Şükrü Özüdoğru, *Kibyra Kazı ve Araştırmaları Monografi Serisi I-KIBYRA: Kibyra Maior*, İstanbul, 2020.
- Özüdoğru vd. 2011 Ş. Özüdoğru- F. E. Dökü-G. Dikbaş-H. Vanhavernbeke, “Kibyra 2010 Yılı Kazı Çalışmaları”, *Anmed* 9, 2011, Antalya, 36-43.
- Özüdoğru vd. 2020 Ş. Özüdoğru, E. Alten Güler, Ş. Kileci, “Epigrafi Çalışmaları”, Ed. Ş. Özüdoğru, *Kibyra Kazı ve Araştırmaları Monografi Serisi I-KIBYRA: Kibyra Maior*, İstanbul, 2020, 467-479.
- Özüdoğru-Becerren 2020 Ş. Özüdoğru, N. Becerren, “Kibyra Teritoryumunda (Kırsalda) Tanrı ve Tanrıçalar, Tapınım Alanları ve Kültürel İlişkin Veriler”, Ed. Ş. Özüdoğru, *Kibyra Kazı ve Araştırmaları Monografi Serisi I-KIBYRA: Kibyra Maior*, İstanbul, 2020, 314-328.
- Özüdoğru-Dökü 2010 Ş. Özüdoğru-F. E. Dökü, “Kibyra 2009 Yılı Çalışmaları”, *Anmed* 8, 2010, 37-45.
- Özüdoğru-Dökü 2012 Ş. Özüdoğru-F. E. Dökü, “Kibyra 2011”, *Anmed* 10, 2012, 46-52.
- Özüdoğru-Dökü 2013a Ş. Özüdoğru-F. E. Dökü, “Kibyra 2011 Yılı Çalışmaları”, 34. *KST* 34, 2013, 159-170.
- Özüdoğru-Dökü 2013b Ş. Özüdoğru-F. E. Dökü, “Kibyra 2012 Yılı Kazıları”, *Anmed* 11, 2013, 47-54.
- Özüdoğru-Dündar 2007 Ş. Özüdoğru-E. Dündar 2007, “Kibyra Geç Roma-Erken Doğu Roma Dönemi Mühürlü Unguentariumları”, *OLBA* 15, 2007, 145-168.
- Özüdoğru-Tarkan 2018 Ş. Özüdoğru-D. Tarkan, “Kibyra Geç Antikçağ Hamamı”, *Adalya* 21, 2018, 175-210.
- Özüdoğru-Tarkan 2020 Ş. Özüdoğru, D. Tarkan, “Odeion”, Ed. Ş. Özüdoğru, *Kibyra Kazı ve Araştırmaları Monografi Serisi I-KIBYRA: Kibyra Maior*, İstanbul, 2020, 232-254.
- Özyıldırım-Yeğin 2018 M. Özyıldırım-Y. Yeğin,” Olba Manastırı Kuzey Kilisesi’nin Değerlendirilmesi”, *Seleucia* VIII, 2018, 165-190.
- Özyıldırım-Yeğin 2019 M. Özyıldırım-Y. Yeğin, “İmparator Zeno Dönemi’nde Cilicia ve Isauria’da Kilise İnşa Faaliyetleri”, *MSGSÜ Sosyal Bilimler Dergisi* 3(20), 2019, 264-279.
- Pamir 2008 H. Pamir, “Antakya (Antiocheia ad Orontes)’daki Bazı Hamam Yapılarının Yeniden Değerlendirilmesi F Hamamı,

- Narlıca Hamamı ve Çekmece Hamamı”, Ed. İ. Delemen vd., *Prof. Dr. Haluk Abbasoğlu'na 65. Yaş Armağanı Euergetes C.II*, İstanbul, 2008, 945-962.
- Panarelli 2018 P. Panarelli, “The Ploutonion of Hierapolis in Phrygia in the Late Ancient and Proto-Byzantine Period”, *Laodikeia Çalışmaları: Geç Antik Çağ'da Lykos Vadisi ve Çevresi (Ek Yayın Dizisi 1)*, İstanbul, 2018, 325-340.
- Papanikola Bakirtzi 2002 D. Papanikola Bakirtzi, *Everyday Life in Byzantium*, Athens, 2002.
- Parani 2003 M. G. Parani, *Reconstructing the Reality of Images: Byzantine Material Culture and Religious Iconography (11th-15th centuries)*, Leiden-Boston, 2003.
- Parani 2005 M. G. Parani, M.G., “Representations of Glass Objects as a Source on Byzantine Glass: How Useful are They?”, *Dumbarton Oaks Papers* 59, 2005, 147-171.
- Patacı 2011 S. Patacı, “Paphlagonia Hadrianoupolis’i Hamam A ve A Kilisesi Mozaikleri”, *Journal of Mosaic Research*, Vol. 4, 2011, 27-50.
- Patacı 2019 S. Patacı, “Antik Dönem Anadolu Mozaiklerinde Dalga ve Giyoş Motifli Bordür Tasarımları”, *SELEVCIA IX*, 2019, 303-323.
- Patacı-Altun 2014 S. Patacı-S. Altun, “Mosaics of Early Byzantine Church B in Paphlagonian Hadrianoupolis and their Iconographic Analysis”, *Arkeoloji Dergisi XIX*, 2014, 183-208.
- Peacock 1982 D. Peacock, *Pottery in the Roman World: An Ethnoarchaeological Approach*, London, 1982.
- Pekgöz 2020 S. Pekgöz, *Parion Hamamı Roma Kandilleri*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2020. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Perlzweig 1961 J. Perlzweig, *Lamps of the Roman Period: First to Seventh Century after Christ*, (Athenian Agora), Volume VII Edition, New Jersey, 1961.
- Peschlow 1984 U. Peschlow, “Die Bischofskirche in Limyra (Lykien)”, *Actes du Xe congres international d'archéologie chrétienne*, 1984, 409-435.
- Pertusi 1958 A. Pertusi, “La Formation des Thèmes Byzantins”, *Berichte zum XI. Internationalen Byzantinisten-Kongreß*, München, 1958, 1-40.

- Peschlow 2017 U. Peschlow, "Patara", Ed. P. Niewöhner, *The Archaeology of Byzantine Anatolia from the end of Late Antiquity until the Coming of the Turks*, Oxford, 2017, 280-291.
- Peshlow 2015 U. Peshlow, "The Cemetery Church at the Tepecik Nekropolis of Patara: A Preliminary Report", Ed. H. İşkan-F. İşık, *From Sand into a City: 25 Years of Patara Excavations*, Proceedings of the International Symposium, 11-13 November 2013 Antalya, Patara VII.1, İstanbul, 2015, 463-473.
- Petersen-Luschan 1987 E. Petersen-F. V. Luschan, *Reisen in Lykien, Milyas und Kibyrtien. (Reisen in südwestlichen Kleinasien)* II Bände, Wien, 1889.
- Petrides 1906 S. Petrides, "Sceaux Byzantins", *Échos d'Orient* 9, 1906, 215-216.
- Piérart 1999 M. Piérart, "Les puits de Danaos et les fontaines d'Hadrien", Ed. J. Renard, *Le Péloponnèse. Archéologie et histoire*, Rennes, 1999, 72-84.
- Pirotta 2008 S. Pirotta, *Easter*, New York, 2008.
- Pocock 1999 J. G. Pocock, *Barbarism and Religion: The Enlightenments of Edward Gibbon, 1737-1764* (I), Cambridge, 1999.
- Pollini 2013 J. Pollini, "The Archaeology of Destruction: Christians, Images of Classical Antiquity, and Some Problems of Interpretation", Ed. S. Ralph, *The Archaeology of Violence: Interdisciplinary Approaches*, New York, 2013, 241-270.
- Poulsen 1997 B. Poulsen, "The City Personifications in the Late Roman Villa in Halikarnasos", *Patron and pavements in Late Antiquity*, Ed. S. Isager-B. Poulsen, Odense, 1997, 9-23.
- Prienne 2006 H. Prienne, *Hz. Muhammed ve Charlemagne*, Çev. M. A. Kılıçbay, Ankara, 2006.
- Pülz 2011 A. Pülz, "Bizans Döneminde Ephesos'un Görünümü", Ed. F. Daim-S. Ladstätter, *Bizans Döneminde Ephesos*, İstanbul, 2011, 47-77.
- Pülz-Ruggendorfer 2004 A. Pülz-P. Ruggendorfer, "Kaiserzeitliche und Frühbyzantinische Denkmäler in Limyra: Ergebnisse Der Forschungen in der Oststadt und am Ptolemaion (1997–2001)", *Mitteilungen zur Christlichen Archäologie* 10, 2004, 52–79.
- Radt 2002 W. Radt, *Pergamon: Antik Bir Kentin Tarih ve Yapıları*, İstanbul, 2002.

- Ragia 2009 E. Ragia, "The Geography of the Provincial Administration of the Byzantine Empire (Ca 600-1200), I. 1. The Apothekai of Asia Minor (7th-8th C.)", *Byzantina Symmeikta* 19, 2009, 195-243.
- Rampersad 2005 R. Rampersad, *Ushering in the Apostolic Anointing*, USA, 2005.
- Ramsay 1890 W. M. Ramsay, *The Historical Geography of Asia Minor*, Royal Geography Society, Suppl. Vol IV, London, 1890.
- Ramsay 1960 W. M. Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, Çev. M. Pektaş, İstanbul, 1960.
- Ramsey 1985 W. M. Ramsey, *Being an Essay of the Local History of Phrygia from the Earliest Times to the Turkish Conquest. Volume 1. The Lycos Valley and south-western Phrygia*, Oxford, 1985.
- Ramsey-Bell 1909 W. Ramsey-G. L. Bell, *The Thousand and One Churches*, London, 1909.
- Ratte-Smith 2008 C. Ratte-R. R. R. Smith "Archaeological Research at Aphrodisias in Caria, 2002-2005", *AJA* 112/4, 2008, 713-751.
- Ratto 1959 Rodolfo Ratto, *Monnaies Byzantines et d'autres pays contemporaines a l'epoque Byzantin*, Amsterdam, 1959.
- Rautman 1995 M. L. Rautman, "Two Late Roman Wells at Sardis", *The Annual of the American Schools of Oriental Research* 53, 1995, 37-84.
- Raynaud 2009 M. P. Raynaud, *Corpus of the Mosaics of Turkey, Vol. II: Xanthos, Part I, The East Basilica*, İstanbul, 2009.
- Raynaud 2010 M. P. Raynaud, *Corpus of The Mosaics of Turkey, Vol I, Xanthos, Part I, East Basilica*, İstanbul, 2010.
- Rebenich 2009 S. Rebenich, "Late Antiquity in Modern Eyes", Ed. P. Rousseau, *A Companion to Late Antiquity*, Oxford, 2009, 77-92
- Reisch 1932 E. Reisch, *Die Marienkirche in Ephesos, Forschungen in Ephesos* 4.1, Wien, 1932.
- Reygers 1937 L. Reygers, "Ampulle", Ed. O. Schmitt, *Reallexikon zur Deutschen Kunstgeschichte* I, (Hrsg.), Stuttgart, 1937, 658-661
- Rice 1986 D. T. Rice, *Art of the Byzantin Era*, London, 1986.

- Rice vd. 1937 D. T. Rice-R. Gunnis-T. T. Rice, *The icons of Cyprus*, London, 1937.
- Riegl 1889 A. Riegl, *Die ägyptischen Textilfunde im K.K. Österreich Museum: Allgemeine Charakteristik und Katalog*, Viyana, 1889.
- Riegl 1901 A. Riegl, *Die spätromische Kunst-Industrie nach den Funden in Österreich-Ungarn*, Viyana, 1901.
- Riley 1979 J. Riley, "The Pottery from the First Session of Excavation in the Caesarea Hippodrome", *BASOR* 218, 1979, 25-63.
- Robert 1948a L. Robert, "Epigrammes d'Aphrodisias", *Hellenica* 4, 1948, 127-135.
- Robert 1948b L. Robert, "Epigrammes relatives a des gouverneurs", *Hellenica* 4, 1948, 76-84.
- Robert 1971 L. Robert, "Un oracle gravé a Oinoanda". *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres Année* 115-3, 1971, 597-619.
- Robert 1978 L. Robert, "Documents d'Asie Mineure", *Bulletin de Correspondance Hellénique Année* 102-1, 1978, 395-543.
- Robert 1984 L. Robert, "Ampoules Chretiennes", *Bulletin de correspondance hellénique* 108, 1984, 458-467.
- Roberts vd. 2011 N. Roberts-W. J. Eastwood vd. "Climatic, vegetation and cultural change in the eastern Mediterranean during the mid-Holocene environmental transition", *The Holocene* 21/1, 2011, 147-162
- Robinson 1959 H. S. Robinson, *Pottery of the Roman Period: Agora V*, Athens, 1959.
- Robock 2000 A. Robock, "Volcanic eruptions and climate", *Reviews of Geophysics* 38/2, 2000, 191-219.
- Rohrbacher 2002 D. Rohrbacher, *The Historians of Late Antiquity*, London, 2002.
- Rosenthal-Sivan 1978 R. Rosenthal-R. Sivan, *Ancient Lamps in the Schloessinger Collection*, Jerusalem, 1978.
- Rostovtzeff 1926 M. I. Rostovtzeff, *The Social And Economic History of the Roman Empire*, Oxford, 1926.

- Rotroff 1984 S. I. Rotroff, “The Origins and Chronology of Hellenistic Gray Unguentaria”, *American Journal of Archaeology* 88, 1984, 234-264.
- Rotroff 1997 S. I. Rotroff, *Hellenistic Pottery Athenian and Imported Wheelmade Table Ware and Related Material, The Athenian Agora XXIX*, New Jersey, 1997.
- Rotroff 2006 S. I. Rotroff, *The Athenian Agora XXXIII, Hellenistic Pottery: The Plain Wares*, Princeton, 2006.
- Rott 1908 H. Rott, *Kleinasiatische Denkmäler aus Pisidien, Pamphylien, Kappadokien und Lykien*, Leipzig, 1908.
- Roueché 1997 C. Roueché, “Benefactors in the Late Roman Period: The Eastern Empire”, Ed. M. Christol-O. Masson *In Actes du Xe congrès international d'épigraphie grecque et latine: Nîmes, 4–9 octobre 1992*, Paris, 1997, 353-368.
- Rougé 1966 J. Rougé, “L'Histoire Auguste et Isaurie dans le IVe siècle”, *Revue des Études Anciennes Année* 68, 1966, 282-315.
- Ruggieri 1996 V. Ruggieri, “A Historical Addendum to Episcopal Lists of Caria”, *REByz* 54, 1996, 221-234.
- Ruggieri 2005 V. Ruggieri, *La Caria bizantina: topografia, archeologia ed arte (Mylasa, Stratonikeia, Bargylia, Myndus, Halicarnassus)*, Soveria Mannelli, 2005.
- Ruggiu-Cottica 2009 A. Z. Ruggiu-D. Cottica, “Hierapolis di Frigia fra Tarda Antichità ed XI Secolo: L'apporto Dello Studio Degli Spazi Domestici Nell'insula 104”, *Rivista di Archeologia*, 2009, 139-189.
- Rush 1941 A. C. Rush, *Death and Burial in Christian Antiquity*, Washington, 1941.
- Russell 1989 J. Russell, “Christianity at Anemurium (Cilicia)”, *Publications de l'École Française de Rome* 123/1, 1989, 1621-1637.
- Şahin 2005 M. Şahin, “Myndos 2004 Yılı Yüzey Araştırması”, *AST* 23/1, 2005, 171-184.
- Şahin 2016 M. Şahin, “Geç Antik ve Bizans Çağına Ait Myndos Sikkeleri”, Ed. D. Şahin, *Myndos Araştırmaları I: Myndos Kazı ve Araştırmaları 2004-2013*, Ankara, 2016, 307-341.
- Şahin-Çıtakoğlu 2016 D. Şahin-H. Çıtakoğlu, “A Newly Discovered Mosaic from Myrleia”, *Journal of Mosaic Research*, 9, 2016, 85-94.

- Saldern 1980 A. V Saldern, *Ancient and Byzantine Glass from Sardis*, Londra, 1980.
- Sanders 1999 G. D. Sanders, "A Late Roman Bath at Korinth. Panayia Field, 1995-96", *Hesperia* 68/4, 1999, 441-480.
- Sarris 2002 P. Sarris, "The Justinianic plague: origins and effects", *Continuity and Change*, 17, 169-182.
- Sarris 2011 P. Sarris, *Empires of Faith: The Fall of Rome to the Rise of Islam, 500-700*, Oxford, 2011.
- Sarris 2013 P. Sarris, "The Origins of the Manorial Economy: New Insights from Late Antiquity", *The English Historical Review* 119/481, 2013, 279-311.
- Saygılı 2011 B. Saygılı, *Kibyra Kalıp Yapımı Kâseleri*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2011. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Saygılı 2012 B. Saygılı, "Kalıp Yapımı Kibyra Kaseleri", Ed. Kayhan Dörtlük vd., *Uluslararası Genç Bilimciler Buluşması I. Anadolu Akdenizi Sempozyumu Bildirileri*, Antalya, 2012, 397-414.
- Sayın 2015 E. Sayın, *Kibyra Antik Kenti'nden Opus Spicatum Döşemeler*, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2015. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Sayın-Demirer 2019 E. Sayın-Ü. Demirer "Preventive Conservation and Repair Work at Cibyra from 2010 to 2017", *Phaselis* V, 2019, 207-229.
- Scardozzi 2015 G. Scardozzi, *Phrygia Hierapolisi Yeni Atlası: Kentin ve Nekropolislerin Arkeoloji Haritası*, İstanbul, 2015.
- Schachinger 2014 U. Schachinger, "The Coin Finds from the Theatre in Ephesus and Some Remarks on Coin Circulation in Ephesus", Ed. K. Dörtlük vd., *Birinci Uluslararası Anadolu Para Tarihi ve Numismatik Kongresi*, Antalya, 2014, 525-540.
- Schepelern 1929 W. Schepelern, *Der Montanismus und die phrygischen Kulte*, Tübingen, 1929.
- Schiller 1972 G. Schiller, *Iconography of Christian Art*, London, 1972.
- Schindler 1972 F. Schindler, *Die Inschriften von Bubon (Nordlykien)*, Wien, 1972.

- Schlumberger 1884 G. L. Schlumberger, *Sigillographie de l'empire byzantine*, Paris, 1884.
- Schneider 2001 E. E. Schneider, "1999 Excavations and Research at Eleiussa Sebaste", *KST* 22/2, 2001, 241-255.
- Schneider 2008 E. E. Schneider, *Elaiussa Sebaste Doğu ile Batı Arasında Bir Liman Kenti*, İstanbul, 2008.
- Schneider 2008 E. E. Schneider, *Doğu ile Batı Arasında Bir Liman Kenti Elaiussa Sebaste*, İstanbul, 2008.
- Schneider-Stemplinger 1950 T. Schneider-E. Stemplinger, "Adler", *RAC* I, Stuttgart, 1950.
- Schuler 2016 C. Schuler, "Hellenistik Dönem'de Likya ve Likya Birliği (MÖ 4.-1. yüzyıl)", Ed. H. İşkan-E. DüNDAR, *Lukka'dan Likya'ya. Sarpedon ve Aziz Nikolaos'un Ülkesi*, İstanbul, 2016, 46-59.
- Scullard 2002 H. Scullard, *A History of the Roman World 753-146 BC*, Oxford, 2002.
- Sear 1974 D. R. Sear, *Byzantine Coins and Their Values*, London, 1974.
- Seibt 1978 W. Seibt, *Die byzantinischen Bleisiegel in Österreich (Veröffentlichungen der Kommission für Byzantinistik II/1)*, Wien, 1978.
- Semiz-Duman 2017 B. Semiz-B. Duman, "Tripolis'te Bulunan Geç Antik Çağ Unguentariumlarının Arkeometrik Yönden Değerlendirilmesi", Ed. B. Duman, *Tripolis Araştırmaları*, İstanbul, 2017, 165-180.
- Serdaroğlu 1995 Ü. Serdaroğlu, *Behramkale Assos*, İstanbul, 1995.
- Serin 2004 U. Serin, *Early Christian and Byzantine Churches at Iasos in Caria: An Architectural Survey* (Monumenti di Antichità Cristiana, Serie II/XVII), Città del Vaticano: Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana, 2004.
- Serin 2013 U. Serin, "Karya'daki Geç Antik ve Bizans Dönemi Yapı ve Yerleşimleri Üzerine Bazı Gözlemler", *METU JFA*, 2013/1 (30:1), 191-211.
- Sevim Erol vd. 2015 A. S. Erol, A. Y. Yavuz, D. Tarkan, "Teke Yöresinde Yaşamış Bir Antik Dönem Toplumunun Antropolojik Analizi", Eds. Ş. Kazan, *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Teke Yöresi Halk Kültürü Uygulama ve Araştırma Merkezi*

Sempozyumu, I. Teke Yöresi Sempozyumu Bildiriler Kitabı I, Burdur, 2015, 615-626.

- Sevin 2016 V. Sevin, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I*, Ankara, 2016.
- Seyer vd. 2010 M. Seyer vd., "Limyra 2009", *KST* 32/1, 2010, 331-340.
- Seyer vd. 2011 M. Seyer vd., "Limyra 2011", *KST* 33/1, 2011, 441-452.
- Seyer-Schuh 2010 M. Seyer-U. Schuh, "Limyra 2009", *Anmed* 8, 2010, 50-54.
- Shahid 1987 I. Shahid, "Heraclius and the Theme System: Nem Light From the Arabic", *Byzantion* LVII, 1987, 391-406.
- Shahid 1989 I. Shahid, "Heraclius and the Theme System: Further Observations", *Byzantion* LIX, 1989, 208-243.
- Shahid 1994 I. Shahid, "Heraclius and the Unfinished Themes of Oriens Some Final Observations", *Byzantion* LXIV, 1994, 352-376.
- Shaw 1990a B. D. Shaw, "Bandit Highlands and Lowland Peace: The Mountains of Isauria-Cilicia (1 part)", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 33 (2), 1990, 199-233.
- Shaw 1990b B. D. Shaw, "Bandit Highlands and Lowland Peace: The Mountains of Isauria-Cilicia (2 part)", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 33, 1990, 237-270.
- Shepherd 1911 W. R. Shepherd, *Historical Atlas*, New York, 1911.
- Shipley 2019 G. Shipley, *Pseudo-Skylax's Periplus: The Circumnavigation of the Inhabited World: Text, Translation and Commentary*, Liverpool, 2019.
- Sieglin-Pagenstecher 1913 E. V. Sieglin-R. Pagenstecher, *Expedition von Sieglin: Ausgrabungen in Alexandria. Die griechisch-ägyptische Sammlung Ernst von Sieglin*, Paris, 1913.
- Steppan 1995 T. Steppan, *Die-Athos Lavra und der Trikonchale Kuppelnaos in der Byzantinischen Architektur*, München, 1995.
- Stollmayer 1999 J. Stollmayer, "Spatantake Trikonchoskirchen Ein Baukonzept", *Jahrbuch Fur Antike Und Christentum*, 42, 1999, 116-157.
- Şimşek 1997 C. Şimşek, "Laodikya Sütunlu Lahdi", *Türk Arkeoloji Dergisi* 31, 1997, 269-289.

- Şimşek 2005 C. Şimşek, “2004 Yılı Laodikeia Antik Kenti Kazısı”, *KST* 27/1, 2005, 419-434.
- Şimşek 2006 C. Şimşek, “2005 Yılı Laodikeia Kazı Çalışmaları”, *KST* 28/1, 2006, 455-478.
- Şimşek 2007a C. Şimşek, *Laodikeia (Laodikeia ad Lycum)*, İstanbul, 2007.
- Şimşek 2007b C. Şimşek, “Antik Dönemde Kazanes Vadisi ve Alacain (Agathe Kome) Yerleşmesi”, *Arkeoloji ve Sanat* 124, 2007, 13-44.
- Şimşek 2008 C. Şimşek, “2007 Yılı Laodikeia Antik Kenti Kazıları”, *KST* 30/2, 2008, 409-436.
- Şimşek 2009 C. Şimşek, “2008 Yılı Laodikeia Antik Kenti Kazıları”, *KST* 31/4, 2009, 101-134.
- Şimşek 2012 C. Şimşek, “2011 Yılı Laodikeia Kazı ve Restorasyon Çalışmaları”, *KST* 34/3, 2012, 103-124.
- Şimşek 2013a M. Şimşek, *Kibyra Yer Altı Oda Mezarları: Mimari ve Tipoloji*. Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2013. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Şimşek 2013b C. Şimşek, “Laodikeia Antik Kenti’nde Yapılan Çalışmalar”, *Colloquium Anatolicum (Anadolu Sohbetleri)*, XII, 2013, 15-36.
- Şimşek 2013c C. Şimşek, *Laodikeia (Laodicea ad Lycum)*, Laodikeia Çalışmaları 2, İstanbul, 2013.
- Şimşek 2015a C. Şimşek, *Laodikeia Kilisesi: Lykos Vadisi’nde Hristiyanlık*, Denizli, 2015.
- Şimşek 2015b C. Şimşek, “1900 Yıllık Su Yasası Bulundu”, *Bilim ve Teknik* 2015/49-576, 66-67.
- Şimşek 2015c C. Şimşek, “Laodikeia’da M.S. 7. yy. Sonrası Yaşam”, Ed. C. Şimşek-B. Duman-E. Konakçı, *Mustafa Büyükkolancı’ya Armağan*, İstanbul, 2015, 597-612.
- Şimşek 2016 C. Şimşek, “Urban Planning of Laodikeia on the Lykos in the Light of New Evidence”, Ed. C. Şimşek-F. D’Andria, *Landscape and History in the Lykos Valley: Laodikeia and Hierapolis in Phrygia*, Cambridge, 2017, 1-52.
- Şimşek 2018 C. Şimşek, “Geç Antik Çağ’da Laodikeia”, Ed. C. Şimşek-T. Kaçar, *Laodikeia Çalışmaları: Geç Antik Çağ’da Lykos*

- Vadisi ve Çevresi* (Ek Yayın Dizisi 1), İstanbul, 2018, 81-116.
- Şimşek vd. 2011 C. Şimşek-M. Okunak-M. Bilgin, Laodikeia Nekropolü (2004-2010 yılları), *Laodikeia Çalışmaları* 1. 1, İstanbul, 2011.
- Şimşek-Bayram 2014 C. Şimşek-F. Bayram, “Merkezî Kilise ve Çevresindeki Yapı Kalıntıları”, Ed. C. Şimşek, *10. Yılında Laodikeia (2003-2013 Yılları)*, *Laodikeia Çalışmaları*, 3, İstanbul, 2014, 283-301.
- Şimşek-Bilgin 2018 C. Şimşek-M. Bilgin, “Laodikeia Geç Antik Çağ Seramikleri”, Ed. C. Şimşek-T. Kaçar, *Laodikeia Çalışmaları: Geç Antik Çağ'da Lykos Vadisi ve Çevresi* (Ek Yayın Dizisi 1), İstanbul, 2018, 175-201.
- Şimşek-Büyükkolancı 2006 C. Şimşek-M. Büyükkolancı, “Laodikeia Antik Kenti Su Kaynakları ve Dağıtım Sistemi”, *Adalya* 9, 2006, 84-85.
- Şimşek-Duman 2007 C. Şimşek-B. Duman, “Laodikeia’da Bulunan Geç Antik Çağ Unguentariumları”, *Adalya* 10, 285-307.
- Şimşek-Duman 2007 C. Şimşek-B. Duman, “Laodikeia’da Bulunan Ampullalar”, *OLBA* XV, 2007, 1-29.
- Şimşek-Yener 2018 C. Şimşek-B. Yener, “Ampullae with Figural Depictions from Laodikeia of Late Antiquity”, Ed. C. Şimşek-T. Kaçar, *Laodikeia Çalışmaları: Geç Antik Çağ'da Lykos Vadisi ve Çevresi* (Ek Yayın Dizisi 1), İstanbul, 2018, 217-325.
- Şimşek-Yener 2019 C. Şimşek-Ş. Yener, “Laodikei’da Bulunan Kurşun Mühür Baskıları Işığında Erken Bizans Dönemi Kurşun Mühür Baskı Teknikleri”, *35. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 2019, 663-671.
- Singelenberg 1958 P. Singelenberg, “The Iconography of the Etschmiadzin Diptych and the Healing of the Blind Man at Siloe”, *The Art Bulletin* 40, 1958, 107-108.
- Şirin 2017 O. A. Şirin, “Amisos Territoryumunda Bir Mozaik Kazısı”, *Uluslararası Amisos Dergisi* 2/3, 2017, 175-183
- Slane-Sanders 2005 K. W. Slane-G. D. R. Sanders, “Corinth: Late Roman Horizons”, *Hesperia* 74, 2005, 243-297.
- Smith-Ratte 1998 R. R. R. Smith-C. Ratte, “Archaeological Research at Aphrodisias in Caria 1996”, *American Journal of Archaeology* 102/2, 1998, 225-250.

- Söğüt 2007 B. Söğüt, “Kalıntılar Işığında Antik Dönemde Acıpayam Ovası”, Ed. T. Tok, *I. Acıpayam Sempozyumu Bildirileri*, Denizli, 2007, 142-161.
- Söğüt 2012 B. Söğüt, ‘Stratonikeia 2011 Yılı Çalışmaları’, *KST* 34/3, 2012, 45-59.
- Söğüt 2018 B. Söğüt, “Geç Antik Çağ’da Stratonikeia”, Ed. C. Şimşek-T. Kaçar, *Laodikeia Çalışmaları: Geç Antik Çağ’da Lykos Vadisi ve Çevresi* (Ek Yayın Dizisi 1), İstanbul, 2018, 429-456.
- Souza 1999 P. de Souza, *Piracy in the Graeco-Roman World*, Cambridge, 1999.
- Spratt-Forbes 1847 T. A. B. Spratt-E. Forbes, *Travels in Lycia, Milyas and the Cibyratis I-II*, Rev. E. T. Daniell, London, 1847.
- Staebler 2008 P. D. De Staebler, “Re-use of carved marble in the city Wall”, Ed. R. R. R. Smith-J. L. Lenaghan, *Roman Portraits from Aphrodisias (exhibition catalogue)*, İstanbul, 2008, 185-199.
- Stanzl 1979 G. Stanzl, *Laengesbau und Zentralbau als Grundthemen frühchristlichen Architektur*, Wien, 1979.
- Stein 2001 M. Stein, “Die Verehrung des Theos Hypsistos: ein allumfassender pagan-jüdischer Synkretismus? ” *Epigraphica Anatolica* 33, 2001, 119-125.
- Stenton-Coulton 1986 E. C. Stenton-J. J. Coulton, “Oinoanda: The Water Supply and Aqueduct”, *AnatSt* 36, 1986, 15-59.
- Steskal 2011 M. Steskal, “Erken Bizans Dönemi’nde Ephesos’da Yıkanma ve Hamam Mimarisi”, Ed. F. Daim-S. Ladstaetter, *Bizans Dönemi’nde Ephesos*, İstanbul, 2011, 77-93.
- Steskal 2017 M. Steskal, “Reflections on the mortuary landscape of Ephesus: The archaeology of death in a Roman metropolis”, Ed. J. Rasmus Brandt-E. Hagelberg-G. Bjørnstad-S. Ahrens, *Life and Death in Asia Minor in Hellenistic, Roman and Byzantine Times Studies in Archaeology and Bioarchaeology*, Oxford, 2017, 258-271
- Steskal vd. 2011 M. Steskal-H. Taeuber-N. Zimmermann, “Psalmenzitat, Paradieskreuze und Blütenmotive Zu zwei neu entdeckten Grabhäusern mit spätantiker Malerei in der Hafennekropole von Ephesos”, *Öjh* 80, 2011, 291-307.

- Stevenson 1947 R. B. K. Stevenson, *The pottery, in: The Great Palace of the Byzantine Emperors. Being a first report on the excavations carried out in İstanbul on behalf of the Walker Trust 1935–1938*, London, 1947.
- Stiegemann 2001 C. Stiegemann, *Byzanz, das Licht aus dem Osten: Kult und Alltag im Byzantinischen Reich vom 4 bis 15 Jahrhundert ; Katalog der Ausstellung im Erzbischöflichen Diözesanmuseum Paderborn*, Paderborn, 2001.
- Striker-Kuban 1975 C. L. Striker-Y. D. Kuban 1975, “Work at Kalenderhane Camii in İstanbul: Fifth Preliminary Report (1970-74)”, *Dumbarton Oaks Papers* 29, 1975, 306-318.
- Strzygowski 1903 J. Strzygowski, *Kleinasien: ein Neuland der Kunstgeschichte*, Leipzig, 1903.
- Strzygowski 1909 V. J. Strzygowski, “Der Sigmaförmigen Tisch und der Älteste Typus des Refektoriums”, Ed. R. Meringer-W. Meyer Lübke vd., *Wörter und Sachen* I, Heidelberg, 1909, 70-80.
- Strzygowski-Strong 1907 J. Strzygowski-A. Strong, “A Sarcophagus of the Sidamara T type in the Collection of sir Frederick Cook, Bart., and the Influence of Stage Architecture upon the Art of Antioch”, *The Journal of Hellenic Studies* 27, 1927, 99-122.
- Sturm 2016 J. P. Sturm, “The Afterlife of the Hephaisteion. The Interpretatio Christiana of an Ancient Athenian Monument”, *Hesperia* 85, 2016, 795-825.
- Szentléleky 1969 T. Szentléleky, *Ancient Lamps*, California, 1969.
- Taft 1991 R. F. Taft, *The Oxford Dictionary of Byzantium* I, Oxford, 1991.
- Takmer 2006 B. Takmer, *Lex Portorii Provinciae Lyciae: Likya Eyaletleri Gümrük Yasası*, Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya, 2006. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- Talbert 2000 R. J. A. Talbert, *Barrington Atlas of the Grek and Roman World Map by Map Directory, Vol. II*, Princeton, 2000.
- Talloon-Vercauteren 2011 P. Talloon-L. Vercauteren, “The Fate of Temples in Late Antique Anatolia”, Ed. L. Lavan-M. Mulryan, *The Archaeology of Late Antique 'Paganism'*, Series: Late Antique Archaeology, Volume: 7, 2011, 347–387.

- Tarkan 2011 D. Tarkan, *Kibyra Sunakları (Tip, Biçem, Atölye)*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya, 2011. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Tarkan 2021 D. Tarkan, *Kibyra Odeionu*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya, 2021. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- Tate 1991 G. Tate, "Prosperité économique de la Syrie du Nord à l'époque byzantine (IVe-VIIe s.)", *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, Année 62, 1991, 41-47.
- Tchalenko 1953 G. Tchalenko, *Villages Antiques de la Syrie du Nord, Le Massif du Bélus a L'époque Romaine II*, Paris, 1953.
- Tchalenko 1990 G. Tchalenko, *Églises syriennes à Bêma*, Paris, 1990.
- Tek 2016 A. T. Tek, "Coin Finds from Side in Pamphylia: A Preliminary Assessment of Finds Made Between 1947-2015", *AIIN* 62, 2016, 231-250.
- Tek vd. 2019 A. T. Tek-H. Köker-E. Sarıöz, "Stratonikeia 2008-2018 Yılları Kazılarında Bulunan Erken Bizans Sikkeleri", Ed. B. Söğüt, *Stratonikeia Çalışmaları 4: Mimari, Heykel ve Küçük Buluntu Araştırmaları*, İstanbul, 2019, 175-211.
- Tekin 1994 O. Tekin, *Grek ve Roma Sikkeleri*, İstanbul, 1994.
- Tekin 1999 O. Tekin, *Bizans Sikkeleri*, İstanbul, 1999.
- Tekin 2002 O. Tekin, "Sikkelerin Işığında Antakya Depremi", *Toplumsal Tarih Dergisi* 101, 2002, 67.
- Tekin 2009 O. Tekin, "Roma Devletinde Para ve Ekonomi", *Doğu Batı, Romalılar I*, 49, 2009, 235-277.
- Thomas-Constantinides Hero 2000 J. Thomas-A. Constantinides Hero, (Ed.) *Byzantine Monastic Foundation Documents: A Complete Translation of the Surviving Founders' Typika and Testaments*, Vol. 1, Harward, 2000.
- Thompson 1933 H. A. Thompson, "Terracotta Lamps", *Hesperia* 2/2, The American Excavations in the Athenian Agora: First Report, 1933, 195-215.
- Thompson 1934 H. A. Thompson, "Two Centuries of Hellenistic Pottery", *Hesperia* 3/4, 1934, 311-480.
- Thomson 1983 G. Thomson, *Eski Yunan Toplumunu Üstüne İncelemeler: Tarih Öncesi Ege (C. I)*, Çev. C. Üster, İstanbul, 1983.

- Tiryaki 2012a A. Tiryaki, “Rhodiapolis Piskoposluk Kilisesi’ne Ait Bir Grup Korkuluk Levhası”, *Olba*, 20, 2012, 493-514.
- Tiryaki 2012b A. Tiryaki, “Rhodiapolis Piskoposluk Kilisesi’nde İşlevi Tartışmalı Mimari Düzenlemeler: Yüksek Nef Ayrımı ve Oturma Sekileri”, *TÜBA-KED* 10, 2012, 21-30.
- Tiryaki 2016 A. Tiryaki, “Rhodiapolis Piskoposluk Kilisesi’nin Geometrik Desenli Taban Mozaikleri”, *Olba* 24, 2016, 493-534.
- Tok 2001 E. Tok, “Erken Bizans Dönemi Zemin Mozaiklerine Sardes Örneğinde Bir Bakış”, *Sanat Tarihi Dergisi* XI, 2001, 135-161.
- Tok 2008 E. Tok, “Kuzey Lydia da Bir Kiliseye Ait Zemin Mozaikleri Manisa Gördes Çağlayan Köyü Yakınındaki Kilise Kalıntısı”, *Geçmişten Günümüze Mozaik Köprüsü: IV. Uluslararası Türkiye Mozaik Korpusu Sempozyum*, (6-10 Haziran), 2008, 155-160.
- Tok vd. 2013 E. Tok-A. Talaman-M. Atıcı, “Nymphaion (Kemalpaşa) Yakınlarında Bir Roma Villasının Mozaikleri: Eski Ahit Öyküleri Üstüne Bir Yorum”, *Journal of Mosaic Research*, 6, 2013, 59-105.
- Toohey vd. 2016 M. Toohey, K. Krüger, M. Sigl vd., “Climatic and societal impacts of a volcanic double event at the dawn of the Middle Ages”, *Climatic Change* 136, 2016, 401–412.
- Toprak 2018 Y. Toprak, *Anamur Müzesi’den Bir Grup Pişmiş Toprak Kandil*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2018. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Tozan 2016 M. Tozan, *Roma’nın Anadolu’daki Egemenlik Politikası; Kentler ve Bağımlı Krallıklar (İ.Ö. 133-İ.Ö. 89)*, İstanbul, 2016.
- Treadgold 1997 W. T. Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society*, California, 1997.
- Trombley 1993 F. R. Trombley, *Hellenic Religion and Christianization c. 370-529*, (Religions in the Graeco-Roman World 115/1), Brill, 1993.
- Trombley 2013 F. R. Trombley, “Christianity in Asia Minor: Observations on the epigraphy”, Ed. M. A. Sweeney-M. R. Salzman-W. Adler, *The Cambridge History of Religions in the Ancient World*, Cambridge, 2013, 341-368.

- Tsafrrir-Foerster 1997 Y. Tsafrrir-G. Foerster, "Urbanism at Scythopolis-Bet Shean in the Fourth to Seventh Centuries", *Dumbarton Oaks Papers* 51, 1997, 85-146.
- Tsougarakis 1990 D. Tsougarakis, "The Byzantine Seals of Crete", *SBS* 2, 1990, 137-153.
- Tulay 1992 A. S. Tulay, "Aphrodisias Müzesi Bahçesi Kurtarma Kazısı-1990", 2. *Müze Kurtarma Kazıları Semineri*, 1992, 165.
- Tülek 2004 F. Tülek. *Late Roman and Early Byzantine Floor Mosaics in Cilicia I, II*, University of Illinois, Illinois, 2004. (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- Tülek 2017 F. Tülek, "Kilise Merkezli Bir Tarımsal Üretim Yerleşimi: Sazaklı", Ed. Ü. Aydınöglü-A. Mörel, *Antik Dönemde Akdeniz'de Kırsal ve Kent Sempozyumu*, Mersin 2017, 142-150.
- Türker 2005 A. Ç. Türker, "Myra'da Aziz Nikolaos'un Yağ Kültüyle İlişkili Seramik Kaplar", *Adalya* 8, 2005, 311-327.
- Türker 2009 A. Ç. Türker, *Demre-Myra Aziz Nikolaos Kilisesi Seramikleri* (Adalya Ekyayın Dizisi 8), İstanbul, 2009.
- Uyar 2016 N. Uyar, "Karahayıt Termal Hamam Yapısı Kazı, Restorasyon, Konservasyon Koruma Çalışmaları", 25. *Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu*, 2016, 155-168.
- Uyar-Tarhan 2015 N. Uyar-M. Tarhan, "Karahayıt Termal Hamam Yapısı Kazı Koruma Çalışmaları", 24. *Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu*, 2015, 171-182.
- Uygun 2014 Ç. Uygun, "Kronos Tapınağı 2010-2012 Kazı Çalışmaları", Ed. A. Özfırat-N. Coşkun, *Mustafa Kemal Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü Kazı ve Araştırmaları*, Hatay, 2014, 263-275.
- Uygun-Dökü 2008 Ç. Uygun-E. Dökü 2008 "Kibyra Yerel Kırmızı Astarlı Seramiklerinden Örnekler", *Adalya* 11, 2008, 133-163.
- Uytterhoeven vd. 2013 İ. Uytterhoeven-H. Kökten vd. "Late Antique Private Luxury. The Mosaic Floors of the Urban Mansion of Sagalassos (Ağlasun, Burdur-Turkey)" *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes, Wien* 82, 2013, 373-407.

- Vanhaverbeke vd. 2004 H. Vanhaverbeke-F. Martens-M. Waelkens-J. Poblome, "Late Antiquity in the Territory of Sagalassos", *Late Antique Archaeology* 8/2, 2004, 851–891.
- Vanhaverbeke-Waelkens 2003 H. Vanhaverbeke-M. Waelkens, *The Chora of Sagalassos: The Evolution of the Settlement Pattern from Prehistoric until Recent Times*, Turnhout, 2003.
- Vapur 2001 Ö. Vapur, *Magnesia Ad Maeandrum Gymnasion'u Roma Dönemi Seramikleri*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2001. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Vasiliev 2016 A. A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, Çev. T. Alkaç, İstanbul, 2016.
- Vermeule 1981 C. Vermeule, "The Basis from Puteoli: Cities in Asia Minor in Julio-Claudian Italy", Ed. M. Price-L. Casson, *Coins, Culture, and History in the Ancient World: Numismatic and Other Studies in Honor of Bluma L. Trell*, Detroit, 1981, 85-100.
- Vessberg 1953 O. Vessberg, "Hellenistic and Roman Lamps in Cyprus", *Opuscula Atheniensa* I, 1953, 115-129.
- Vikan 1982 G. Vikan, *Early Byzantine Pilgrimage Art* (Dumbarton Oaks Byzantine Collection Publications No. 5), Washington, 1982.
- Vikan 1991 G. Vikan, "Guided by land and sea, Pilgrim art and pilgrim travel in early Byzantium", Ed. E. Dassmann-K. Thraede, *Tesserae: Festschrift für Josef Engemann* (JbAChr Ergänzungsband 18), Münster, 1991, 74-92
- Vikan 1998 G. Vikan, "Byzantine Pilgrim's Art", Ed. L. Safran, *Heaven on Earth: Art and the Church in Byzantium*, Pennsylvania, 1998, 229-266.
- Vroom 2004 J. Vroom, "Late Antique Pottery, Settlement and Trade in the East Mediterranean: A Preliminary Comparison of Ceramics from Limyra (Lycia) and Boeotia", Ed W. Boeden-L. Lavan-C. Machado, *Recent Research on the Late Antique Countryside*, Leiden, 2004, 281-331.
- Vroom 2007 J. Vroom, "The Archaeology of Late Antique Dining Habit in the Eastern Mediterranean: A Preliminary Study of the Evidence". Ed. L. Lavan-E. Swift-T. Putzeys, *Objects in Context Objects in Use; Material Spatiality in Late Antiquity*, Boston, 2007, 313-361.
- Wacher 2002 J. Wacher, *The Roman World (I-II)*, London, 2002.

- Waelkens 1993 M. Waelkens, *Sagalassos I: First General Report on the Survey (1986-1991) and Excavations (1990-1991)*, Leuven, 1993.
- Waelkens 1998 M. Waelkens, "The Survey and Archaeometrical Research at Sagalassos 1996", *Arkeometri Sonuçları Toplantısı* 13, 1998, 1-29.
- Walters 1914 H. B. Walters, *Catalogue of the Greek and Roman Lamps in the British Museum*, London, 1914.
- Wamser-Zahlhaas 1998 L. Wamser-G. Zahlhaas, *Rom und Byzanz. Archäologische Kostbarkeiten aus Bayern. Ausstellung der Prähistorischen Staatssammlung München*, München, 1998.
- Ward-Perkins 1966 J. B. Ward-Perkins, "Memoria, Martyr's Tomb and Martyr's Church", *The Journal of Theological Studies*, 17/1, 1966, 20-37.
- Ward-Perkins 1984 J. B. Ward-Perkins, *From Classical Antiquity to the Middle Ages: Urban Public Building in Northern and Central Italy, AD 300-85*, Oxford, 1984.
- Ward-Perkins 1994 J. B. Ward-Perkins, *Studies in Roman and Early Christian Architecture*, London, 1994.
- Ward-Perkins 2000 J. B. Ward-Perkins, "Land, Labour and Settlement", Ed. A. K. Cameron-P. Garnsey, *Cambridge Ancient History XIV, Late Antiquity: Empire and Successors, A.D. 425-600*, Cambridge, 2000, 315-345.
- Ward-Perkins 2005 J. B. Ward-Perkins, *The Fall of Rome: And the End of Civilization*, Oxford, 2005.
- Ward-Perkins 2007 J. B. Ward-Perkins, "The Making of Late Antiquity", Ed. J. Drinkwater-B. Salway, *Wolf Liebeschuetz Reflected: Essays Presented by Colleagues, Friends & Pupils*, London, 2007, 9-16.
- Weber 1901 G. Weber, "Basilika und Baptisterium in Gül-bagtsché (bei Vurla)", *Byzantinische Zeitschrift*, 10 (2), 1901, 568-573.
- Weitzmann 1979 K. Weitzmann (Ed.), *Age of Spirituality: Late Antique and Early Christian Art, Third to Seventh Century: Catalogue of the Exhibition at the Metropolitan Museum of Art*, New York, 1979.
- Wenn vd. 2017 C. C. Wenn-S. Ahrens-J. R. Brandt, "Romans, Christians, and pilgrims at Hierapolis in Phrygia: Changes in funerary practices and mental processes", Ed. J. R. Brandt-E. Hagelberg-G. Bjørnstad-S. Ahrens, *Life and Death in Asia*

Minor in Hellenistic, Roman and Byzantine Times Studies in Archaeology and Bioarchaeology, Oxford, 2017, 284-315.

- White 1960 T. H. White, *The Book of Beasts: Being a Translation from a Latin Bestiary of the Twelfth Century*, Wisconsin, 1960.
- Whittaker 1976 C. R. Whittaker, “Agri Deserti”, Ed. M. I. Finley, *Studies in Roman Property*, Cambridge, New York 1976, 140-165.
- Whittaker 1994 C. R. Whittaker, *Frontiers of the Roman Empire: a Social and Economic Study*, London, 1994.
- Whitting 1973 P. D. Whitting, *Byzantine Coins* (The World of Numismatics), London, 1973.
- Whittow 1996 M. Whittow, *The Making of Byzantium 600-1025*, California, 1996.
- Whittow 2001 M. Whittow, “Recent Research on the Late-antique City in Asia Minor: The Second Half of the 6th c. Revisited”, Ed. L. Lavan, *Recent Research in Late Antique Urbanism*, (JRA supplementary series 42), Portsmouth, 2001, 137-53.
- Whittow 2008 M. Whittow, “The Middle Byzantine Economy (600–1204)”, *The Cambridge History of the Byzantine Empire C. 500–1492*, Ed. Jonathan Shepard, Cambridge, 2008, 465-492.
- Wickham 2005a C. Wickham, *Framing the Early Middle Ages: Europe and Mediterranean 400-800*, Oxford, 2005.
- Wickham 2005b C. Wickham, “The Development of Villages in the West (300-900)”, Ed. J. Lefort-C. Morrison-J. P. Sodini, *Les villages dans l’Empire byzantin IVe-IXe siècle*, Paris, 2005, 55-69.
- Wickham 2009 C. Wickham, *The Inheritance of Rome: Illuminating the Dark Ages 400-1000*, London, 2009.
- Williams 1985 C. Williams, “Pottery and Glass at Alahan”, Ed. M. Gough, *Alahan an Early Christian Monastery in Southern Turkey*, Pontifical Institute of Mediaeval Studies, Belgium, 1985, 35-61.
- Williams 1989 C. Williams, *Anemurium; The Roman and Early Byzantine Pottery (Subsidia Mediaevalia 16)*, Toronto, 1989.
- Wilson 2000 A. Wilson, “Drainage and Sanitation”, Ed. Ö. Wikander, *Handbook of Ancient Water Technology*, Leiden, 2000, 151-179.

- Wilson 2008 A. Wilson, "Hydrolic Engineering and Water Supply", Ed. J. P. Oleson, *The Oxford Handbook of Engineering and Technology in the Classical World*, Oxford, 2008, 285-318.
- Winkelmann 1985 Winkelmann, *Byzantinische Rang- und Ämterstruktur im 8. und 9. Jahrhundert: Faktoren und Tendenzen ihrer Entwicklung*, Berlin, 1985.
- Wisdom 2001 S. Wisdom, *Gladiators B.C. 100-A.D 200*, Oxford, 2001.
- Wulff 1909 O. Wulff, *Beschreibung der Bildwerke der christlichen Epochen. 3, Altchristliche und mittelalterliche byzantinische und italienische Bildwerke 1*, Berlin, 1909.
- Yaman 2008 H. Yaman, "Door to the Other World: Phrygian Doorstones at Amorium", Ed. Onur Özbek, *Funeral Rites, Rituals and Ceremonies from Prehistory to Antiquity: Proceedings of the International Workshop "Troas and Its Neighbours"*, İstanbul, 2008, 59-68.
- Yannopoulos 1991 P. Yannopoulos, "Cibyra et Cibyrreotes", *Byzantion* 61/2, 1991, 520-529.
- Yegül 2003 F. Yegül, "Cilicia at the crossroads: transformations of baths and bathing culture in the Roman East", *OLBA* 8, 2003, 55-72.
- Yegül 2006 F. Yegül, *Antik Çağda Hamamlar ve Yıkanma*, Çev. E. Erten, İstanbul, 2006.
- Yener-Malkoç 2005 A. Yener-N. Malkoç, "Kaleiçi, 148 Ada 15 Parselde Yapılan Sondaj Kazısı", *14. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu*, 2015, 101-108.
- Yenipınar vd. 2006 H. Yenipınar-M. E. Gülyaz-S. Tutar, "Sobessos Antik Kenti Kurtarma Kazısı Çalışmaları", *15. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu*, 2006, 121-136.
- Yıldırım 2012 D. Ş. Yıldırım, "Hürmalık Hamamı Buluntuları Işığında Patara'nın Geç Roma-Erken Bizans Dönemi Kuzey Afrika Kökenli Seramikleri", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2012, 151-171.
- Yıldırım 2013 Ş. Yıldırım, *Side Antik Kentinin Bizans Dönemi Dini Mimarisi*, Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013, Eskişehir. (Yayımlanmamış Doktora Tezi)
- Yılmaz 2006 L. Yılmaz, "An Unknown Chapel in Oba-Alanya", *Bulleten* LXX/259, 2006, 821-832.
- Yılmaz 2009 O. Yılmaz, *Göhlisar İlçesi'nin Coğrafyası*, Ankara, 2009.

- Zacos-Veglery 1972 G. Zacos-A. Veglery, *Byzantine Lead Seals* 1, Basel, 1972.
- Zimmermann 2011 N. Zimmermann, “Ephesos Geç Antik ve Bizans Donemleri Resim Sanatı”, Ed. F. Daim-S. Ladstatter, *Bizans Doneminde Ephesos*, İstanbul, 2011, 115-163.
- Zoroğlu 2008 L. Zoroğlu, “Kelenderis 2007 Yılı Kazı ve Onarım alışmaları”, *Anmed* 6, 2008, 29-34.

FIGÜRLER-HARİTALAR-GRAFİKLER LİSTESİ

FIGÜRLER LİSTESİ

- Figür 1: Kibyra arkeosismolojik çalışmaları (Karabacak 2011, 441)
Figür 2-3: Notitia Dignitatum: Diocesis Asiane ve Provincia Caria (Notitia Dignitatum, MS. Canon. Misc. 378: fol. 106v-fol. 108v)
Figür 4: Menorah sembollü kandil (Metin 2012, 865, K808)
Figür 5-6-7: Oinoanda, Theos Hysistos kültü yazıtları (Cline 2011, 42-43-44: 2.1, 2.2, 2.3)
Figür 8: MS X. yüzyıla tarihlenen yazıtlı parça (Corsten 2002, 344; no. 448)
Figür 9: Yazıtlı cippus (Corsten 2002, 342; no. 446)
Figür 10: Mil taşı (Corsten 2002, 31; no. 18)
Figür 11: MS 417 sonrasındaki yeni kent merkezi (Kibyra Kazı Arşivi)
Figür 12: Kibyra Geç Antik Çağ suru (Kibyra Kazı Arşivi)
Figür 13: Surun anatomik yapısı (Kibyra Kazı Arşivi)
Figür 14: Sur kapıları (Kibyra Kazı Arşivi)
Figür 15: Güneydoğu kapısı (Özüdoğru 2020, 153)
Figür 16: Güneydoğu ve Kuzeydoğu kapısı (Kibyra Kazı Arşivi)
Figür 17: Kuzeydoğu kapısı (Kibyra Kazı Arşivi)
Figür 18: Kuzeydoğu kapısı (Kibyra Kazı Arşivi)
Figür 19-20-21: I No.lu Kilise: Dorik mimari elemanları (Kibyra Kazı Arşivi)
Figür 22: I No.lu Kilise planı (Kibyra Kazı Arşivi)
Figür 23: I No.lu Kilise: Transept (Kibyra Kazı Arşivi)
Figür 24: I No.lu Kilise: Apsis (Kibyra Kazı Arşivi)
Figür 25: I No.lu Kilise: Nefleri ayıran Dor sütunları (Kibyra Kazı Arşivi)
Figür 26: I No.lu Kilise: Güneybatıdaki dikdörtgen planlı yapı (Kibyra Kazı Arşivi)
Figür 27: I No.lu Kilise: Kuzeydoğudaki daire planlı yapı (Kibyra Kazı Arşivi)
Figür 28: II No.lu Kilise'nin planı (Kibyra Kazı Arşivi)
Figür 29: II No.lu Kilise (Kibyra Kazı Arşivi)
Figür 30: III No.lu Kilise'nin konumu (Kibyra Kazı Arşivi)
Figür 31: IV No.lu Kilise'nin konumu (Özüdoğru 2020, 218 üst, 605 üst)
Figür 32: IV No.lu Kilise (2019 yılı çalışmaları sonrası) (Özüdoğru 2020, 608)
Figür 33: IV No.lu Kilise: Sahanlık ve nartheks (Özüdoğru 2020, 609 alt)
Figür 34: Naos ana kapı (Kibyra Kazı Arşivi)
Figür 35: IV No.lu Kilise: Güney cephe mezar odaları (Özüdoğru 2020, 609 üst)
Figür 36: IV No.lu Kilise: Güney cephe mezar odaları (Kibyra Kazı Arşivi)
Figür 37: Baldakenli oda: Röliker (Özüdoğru 2020, 609 üst)
Figür 38: Gümüş rölik kutusu (Özüdoğru 2020, 610 üst)
Figür 39: V No.lu Kilise'nin planı (Kibyra Kazı Arşivi)
Figür 40: V No.lu Kilise: Duvar örgüsü (Kibyra Kazı Arşivi)
Figür 41: V No.lu Kilise: Apsis (Kibyra Kazı Arşivi)
Figür 42: V No.lu Kilise: Nartheks (Kibyra Kazı Arşivi)
Figür 43: V No.lu Kilise: Nefleri ayıran payeler (Kibyra Kazı Arşivi)
Figür 44: VI No.lu Kilise'nin planı (Kibyra Kazı Arşivi)
Figür 45: VI No.lu Kilise: Genel görünüm (Burdur Müze Müdürlüğü Kurtarma Kazısı Arşivi)

- Figür 46: VI No.lu Kilise: Nartheks ve vaftiz havuzu (Burdur Müze Müdürlüğü Kurtarma Kazısı Arşivi)
- Figür 47: VI No.lu Kilise: Nartheks mozaikleri (Burdur Müze Müdürlüğü Kurtarma Kazısı Arşivi)
- Figür 48: VI No.lu Kilise: Kuzey nef mozaikleri (Burdur Müze Müdürlüğü Kurtarma Kazısı Arşivi)
- Figür 49: VI No.lu Kilise: Güney nef mozaikleri (Burdur Müze Müdürlüğü Kurtarma Kazısı Arşivi)
- Figür 50: VI No.lu Kilise: Orta nef mozaikleri (Burdur Müze Müdürlüğü Kurtarma Kazısı Arşivi)
- Figür 51: Orta nef, sekiz kollu yıldız motifi (Burdur Müze Müdürlüğü Kurtarma Kazısı Arşivi)
- Figür 52: Orta nef, sarmaşık motifi (Burdur Müze Müdürlüğü Kurtarma Kazısı Arşivi)
- Figür 53-54: Orta nef, geyik motifli ana pano ve detayı (Burdur Müze Müdürlüğü Kurtarma Kazısı Arşivi)
- Figür 55-56: Orta nef, çark motifli ana pano ve detayı (Burdur Müze Müdürlüğü Kurtarma Kazısı Arşivi)
- Figür 57: Apsis, ışın dilimi motifi (Burdur Müze Müdürlüğü Kurtarma Kazısı Arşivi)
- Figür 58: Kocayayla Göl Adası (<http://www.golhisar.bel.tr/>)
- Figür 59: Kocayayla Göl Adası Şapeli: Plan (Kibyra Kazı Arşivi)
- Figür 60: Kocayayla Göl Adası Şapeli: Apsis (Kibyra Kazı Arşivi)
- Figür 61: Kocayayla Göl Adası Şapeli: Genel görünüm (Kibyra Kazı Arşivi)
- Figür 62-63: Kaplama levhaları ve kiremit örnekleri (Kibyra Kazı Arşivi)
- Figür 64: Kibyra kent planlaması (Özüdoğru 2020, 149)
- Figür 65: Kibyra Agorası (Kibyra Kazı Arşivi)
- Figür 66: Agoranın güney giriş kapısı (Özüdoğru 2020, 180 üst)
- Figür 67: Agora I. teras caddesi (Özüdoğru 2020, 177)
- Figür 68: Agora I. teras caddesi (Özüdoğru 2020, 179 üst)
- Figür 69: II. terasa ulaşımı sağlayan kemerli geçiş (Özüdoğru 2020, 186 alt)
- Figür 70: I. teras caddesi, batı stoa su dağıtım sistemi (Özüdoğru 2020, 186 üst)
- Figür 71: Batı stoa, balık havuzu (Özüdoğru 2020, 188)
- Figür 72: Castellum Dividiculum/Nymphaeum (Özüdoğru 2020, 187 üst)
- Figür 73: Batı stoa IV. evre eklemeleri (Kibyra Kazı Arşivi)
- Figür 74: Balık havuzu etrafındaki IV. evre eklemeleri (Kibyra Kazı Arşivi)
- Figür 75: Doğu stoa ve geç dönem dükkânları (Kibyra Kazı Arşivi)
- Figür 76: I. teras caddesi, doğu stoa (Kibyra Kazı Arşivi)
- Figür 77: Opus spicatum zemin döşemesi (Kibyra Kazı Arşivi)
- Figür 78-79: Opus spicatum zemin döşemeleri, detay (Kibyra Kazı Arşivi)
- Figür 80: Seki örneği (Kibyra Kazı Arşivi)
- Figür 81: Platform örneği (Kibyra Kazı Arşivi)
- Figür 82: 7 No.lu Dükkân, fırın (Özüdoğru 2020, 190 alt)
- Figür 83: Mermer masa tablası (Kibyra Kazı Arşivi)
- Figür 84: 10 ve 11 No.lu dükkânlar (Kibyra Kazı Arşivi)
- Figür 85: 10 No.lu dükkân, basit ocak (Kibyra Kazı Arşivi)
- Figür 86: 7 No.lu dükkânın kapatılan girişi (Kibyra Kazı Arşivi)
- Figür 87: IV. evre eklemeleri (Kibyra Kazı Arşivi)
- Figür 88: Agora II. teras (Özüdoğru 2018d, 64, Fig. 2)
- Figür 89: Agora II. teras: Geç Antik Çağ'da kapatılan giriş (Kibyra Kazı Arşivi)
- Figür 90: Odeionun önü, seramik üretimi alanları (Kibyra Kazı Arşivi)

- Figür 91: Odeionun önü, geç antik çağ su temini (Kibyra Kazı Arşivi)
Figür 92: 6 No.lu yapı (Kibyra Kazı Arşivi)
Figür 93: 6 No.lu yapının bölümleri (a-b-c) (Kibyra Kazı Arşivi)
Figür 94-95: 6 No.lu yapı: a ve b bölümleri (Kibyra Kazı Arşivi)
Figür 96: 6 No.lu yapı: Kanalizasyon bağlantısı (Kibyra Kazı Arşivi)
Figür 97: 6 No.lu yapı: c bölümü (Kibyra Kazı Arşivi)
Figür 98: 5 No.lu yapı (Kibyra Kazı Arşivi)
Figür 99: 5 No.lu yapı, opus spicatum zemin döşemesi (Kibyra Kazı Arşivi)
Figür 100-101: 5 No.lu yapı, unguentarium tabakası (Kibyra Kazı Arşivi)
Figür 102-103: Odeionun çevresindeki basit seramik atölyelerinden bir örnek (Kibyra Kazı Arşivi)
Figür 104: Unguentariumlardan örnekler (Özüdoğru 2020, 429)
Figür 105: Stadion batı cavea, metal ışığının konumu (Özüdoğru 2020, 209 üst)
Figür 106-107: Stadion metal ışığı: Kül tabakası ve cüruf buluntuları (Kibyra Kazı Arşivi)
Figür 108: Stadion metal ışığı (Kibyra Kazı Arşivi)
Figür 109: Stadion metal ışığı (Kibyra Kazı Arşivi)
Figür 110: Stadion metal ışığı, 2. mekân (Kibyra Kazı Arşivi)
Figür 111: Roma hamam kompleksi metal ocağı (Kibyra Kazı Arşivi)
Figür 112: Roma hamam kompleksi metal ocağı (Kibyra Kazı Arşivi)
Figür 113: Roma hamam kompleksi metal ocağı (Kibyra Kazı Arşivi)
Figür 114: Metal ocağı (Hudson 2012, 17)
Figür 115: Çukurçeşme Mevkii yapı grupları (Kibyra Kazı Arşivi)
Figür 116: Çukurçeşme Mevkii yüzey buluntuları (Kibyra Kazı Arşivi)
Figür 117: Çukurçeşme Mevkii yüzey buluntuları (Kibyra Kazı Arşivi)
Figür 118: Kuzey yamaç 1 No.lu mekân (Özüdoğru 2019b, 177, Fig. 5)
Figür 119: Kuzey yamaç 1 No.lu mekân, 1. oda (Kaya-Demirer 2020, 115, Fig. 5)
Figür 120: 1. oda doğu cephe (Kaya-Demirer 2020, 115, Fig. 4)
Figür 121: 1. oda, batısı (Kaya-Demirer 2020, 116, Fig. 7)
Figür 122: 1 No.lu mekân, havan (Kaya-Demirer 2020, 116, Fig. 8)
Figür 123: Kuzey yamaç 1 No.lu mekân, kuzeyi (Kaya-Demirer 2020, 116, Fig. 9)
Figür 124: Kuzey yamaç 1 No.lu mekân, güneyi (Kaya-Demirer 2020, 116, Fig. 10)
Figür 125: Çiviler (Kaya-Demirer 2020, 119, Fig. 15)
Figür 126: Kilit aksamı (Kaya-Demirer 2020, 119, Fig. 14)
Figür 127: Diğer metal buluntular (Kaya-Demirer 2020, Kat. No. 1-2, 4, 10, 14, 37, 44, 67)
Figür 128: Kibyra Roma Hamam Kompleksi (Özüdoğru 2020, 222 alt)
Figür 129: Geç dönem su ve kanalizasyon sistemleri (Özüdoğru 2018a, 131, Fig. 32)
Figür 130: Kibyra Geç Antik Çağ Hamamı'nın konumu (Özüdoğru-Tarkan 2020, 243)
Figür 131: Kibyra Geç Antik Çağ Hamamı (Özüdoğru 2020, 601 üst)
Figür 132: Kibyra Geç Antik Çağ Hamamı, plan (Özüdoğru-Tarkan 2018, 199, Res. 5)
Figür 133: Kibyra Geç Antik Çağ Hamamı, kesitler (Özüdoğru-Tarkan 2018, 199, Res. 6)
Figür 134: Apodyterium ve frigidariumu ayıran payeler (Kibyra Kazı Arşivi)
Figür 135: Frigidarium, piscina (Kibyra Kazı Arşivi)
Figür 136: İlk caldarium (Özüdoğru-Tarkan 2018, 202, Res. 12)
Figür 137: İlk caldarium, küvet (Kibyra Kazı Arşivi)
Figür 138: İlk caldarium, praefurnium (Özüdoğru-Tarkan 2018, 204, Res. 17)
Figür 139: İlk caldarium, hypocaust sistemi (Kibyra Kazı Arşivi)

- Figür 140: İlk ve ikinci caldarium arasındaki geçiş ve ısı kanalları (Özüdoğru-Tarkan 2018, 203, Res. 14)
- Figür 141: İkinci caldarium, hypocaust sistemi (Kibyra Kazı Arşivi)
- Figür 142: Böğrüdilik tatlı su kaynağı (Kibyra Kazı Arşivi)
- Figür 143: Kocayayla Gölü (Özüdoğru 2020, 160 üst)
- Figür 144: Yeraltı tüneli (specus), genel görünüm (Kibyra Kazı Arşivi)
- Figür 145: Yeraltı tüneli (specus) (Kibyra Kazı Arşivi)
- Figür 146: Yeraltı tüneli (specus) (Kibyra Kazı Arşivi)
- Figür 147: Blok taş künkler (Kibyra Kazı Arşivi)
- Figür 148: Blok taş künkler (Kibyra Kazı Arşivi)
- Figür 149: Pişmiş toprak künklerden örnekler (Kibyra Kazı Arşivi)
- Figür 150: I. teras caddesi, batı stoa su sistemi (Özüdoğru 2020, 184 alt)
- Figür 151: Basamaklı ana cadde su sistemi (Kibyra Kazı Arşivi)
- Figür 152-153: I. teras caddesi, balık havuzu (Kibyra Kazı Arşivi)
- Figür 154-155-156: Odeion, güneybatıdaki terfi isale hatları (Kibyra Kazı Arşivi)
- Figür 157: Castellum Dividiculum/Nymphaeum (Kibyra Kazı Arşivi)
- Figür 158: Castellum Dividiculum/Nymphaeum su teminini (Kibyra Kazı Arşivi)
- Figür 159: Castellum Dividiculum/Nymphaeum (Kibyra Kazı Arşivi)
- Figür 160: Castellum Dividiculum/Nymphaeum, cephe görünüşü (Kibyra Kazı Arşivi)
- Figür 161: Castellum Dividiculum/Nymphaeum, kesit (Kibyra Kazı Arşivi)
- Figür 162: Castellum Dividiculum/Nymphaeum ve batı stoa bağlantısı (Kibyra Kazı Arşivi)
- Figür 163-166: Castellum Dividiculum/Nymphaeum, işleyiş prensibi (Baytak 2015, Çiz. 7-8-9-10.)
- Figür 167: Tholos nymphaeum (Kibyra Kazı Arşivi)
- Figür 168: Tholos nymphaeum, geç dönem uygulamaları (Kibyra Kazı Arşivi)
- Figür 169-170: Ana kanalizasyon (Kibyra Kazı Arşivi)
- Figür 171: Batı stoa, tali kanal (Kibyra Kazı Arşivi)
- Figür 172: Geç Antik Çağ hamamı kanalizasyon sistemi (Kibyra Kazı Arşivi)
- Figür 173: Roma hamam kompleksi kanalizasyon sistemi (Kibyra Kazı Arşivi)
- Figür 174: Nekropol yolu (Özüdoğru 2020, 268 üst)
- Figür 175: Kiremit çatma mezar örneği (Özüdoğru 2020, 286 üst)
- Figür 176: Etrafı moloz taşlar ile çevrelenmiş kiremit çatma mezar örneği (Kibyra Kazı Arşivi)
- Figür 177: Hıristiyan gömüsü (Kibyra Kazı Arşivi)
- Figür 178: Güney nekropolis, I no.lu yeraltı oda mezarı (Kibyra Kazı Arşivi)
- Figür 179: I no.lu yeraltı oda mezarı, Geç Antik Çağ buluntuları (Kibyra Kazı Arşivi)
- Figür 180: Martyriumun konumu (Kibyra Kazı Arşivi)
- Figür 181: Martyriumun plan ve kesiti (Kibyra Kazı Arşivi)
- Figür 182: Martyriumun girişi (Özüdoğru 2020, 601 alt)
- Figür 183: Ölü yatağı (Kibyra Kazı Arşivi)
- Figür 184: Alt ve üst kat, genel görünüm (Kibyra Kazı Arşivi)
- Figür 185: Alt ve üst kat, genel görünüm (Kibyra Kazı Arşivi)
- Figür 186: Kibyra Geç Antik Çağ unguentariumlarından örnekler (Özüdoğru 2020, 429)
- Figür 187: Kibyra Geç Antik Çağ unguentariumlarından örnekler (Kibyra Kazı Arşivi)
- Figür 188: Unguentarium tıpa örnekleri (Kibyra Kazı Arşivi)
- Figür 189-190: Düz ve sivri dipli unguentarium örnekleri (Kibyra Kazı Arşivi)
- Figür 191: Pişirme hatalı unguentarium örnekleri (Kibyra Kazı Arşivi)
- Figür 192: Aziz Philippus betimli unguentarium mührü (Özüdoğru 430, alt)

- Figür 193: Haç motifli kandil örneği (Metin 2012, 727, Çiz. 76)
- Figür 194: Aziz figürlü kandil (Metin 2012, 48, 772, K250)
- Figür 195: Aslan tasvirleri (Metin 2012, 60)
- Figür 196: Boğa tasvirleri (Metin 2012, 63)
- Figür 197: Geyik tasviri (Metin 2012, 64)
- Figür 198: Horoz tasviri (Metin 2012, 65)
- Figür 199: Kartal tasvirleri (Metin 2012, 67)
- Figür 200: Tavuskuşu tasvirleri (Metin 2012, 70)
- Figür 201-202: İkili balık ve yunus balığı tasvirleri (Metin 2012, 71-73)
- Figür 203: İstiridye kabuğu tasvirleri (Metin 2012, 66)
- Figür 204: Diğer bezemelerden örnekler (Metin 2012, 76-77-82)
- Figür 205: Menorah betimli kandil (Metin 2012, 86, K808)
- Figür 206: Gladyatör tasvirleri (Metin 2012, 52)
- Figür 207: Gölhisar havzasının jeoloji ve topografya özelliklerini gösteren kesit ve profiller (Atalay vd. 2019b, 15, Fig. 5)
- Figür 208: Göl Adası/Şehertaşı, Toprak Tepe ve Kertil Tepesi (Dökü 2013, 241, Res. 3)
- Figür 209: Göl Adası/Şehertaşı, geç dönem surları (Corsten-Hülnden 2012b, Abb. 8)
- Figür 210: Gölhisar Ovası genel görünüm (Özüdoğru 2020, 57 alt)
- Figür 211: Hisarardı Köyü surları (Corsten-Hülnden 2013b, 359, Abb. 6)
- Figür 212-213: Kale Yıkığı Mevkii, mekânlar (Dökü ve Baytak 2016b, 239, Res. 1-2)
- Figür 214: Yusufça Örenlik, ezgi taşı (Dökü-Baytak 2018, 455, Fig. 12)
- Figür 215: Çavdır Bayır Köyü, Bağarası Mevkii (Kıbyra Kazısı Arşivi)
- Figür 216-217: Bayır Köyü Kilisesi kurtarma kazısı sondajları (Kıbyra Kazısı Arşivi)
- Figür 218: Karamanlı Barajı çevresi, Geç Antik Çağ yerleşim alanı (Corsten-Hülnden 2014b, Abb. 9)
- Figür 219-220: Ezme ve oluk taşı (Corsten-Hülnden 2013a, Fig. 6; Corsten&Hülnden 2014b: Abb. 10)
- Figür 221: Karamanlı Kaletape, sur planı (Corsten vd. 2010b, 80, Abb. 6)
- Figür 222: Yeşilova savunma duvarları (Corsten-Hülnden 2012b, 49, Abb. 27)
- Figür 223: Kocayayla Göl çanağı (Özüdoğru 2020, 160 alt)
- Figür 224: Kocayayla Gölü, şapel (Kıbyra Kazısı Arşivi)
- Figür 225-226: Kocayaran Tepesi, Doğu Kale ve Batı Kale (Dökü-Baytak 2017a, Fig. 16; Fig. 20)
- Figür 227: Çukurçeşme Mevkii, çiftlik yerleşimleri (Kıbyra Kazısı Arşivi)
- Figür 228: Yusufça Yaylası Dokuzkavaklar Mevkii, kilise (Corsten-Hülnden 2013a, Res. 3)
- Figür 229: Gölhisar'ın batısındaki Anadolu karaçamları (Atalay vd. 2019b, Res. 86)

HARİTALAR LİSTESİ

- Harita 1: Tarihi coğrafya haritası (Talbert 2000, 65)
- Harita 2: Yakın çevrenin topografik haritası (Özüdoğru 2020, 53 üst)
- Harita 3: Kibyra ve Uylupınar/Göl Adası Yerleşimi (Baytak 2014, Hrt. 23)
- Harita 4: Küçük Asya'daki Roma eyaletleri (Shepherd 1911, 33)
- Harita 5: MS 417 depremi fay haritası (Karabacak 2011, 433; Fig. 2)
- Harita 6: Toz peçesi/kuru sis felaketinin yayılış alanı (Arjava 2005, 82)
- Harita 7: Sediman kayıtları, polen ve oksijen izotopları araştırma merkezleri (Haldon vd. 2014, 130; Fig. 2a)
- Harita 8: Hıyarcık vebası yayılımı (Hirschfeld 2006, 27)
- Harita 9: Anadolu'nun diri fay zonları (Karabacak 2011, 430)
- Harita 10: Kibyra ve çevresi fay zonları (Karabacak 2011, 430)
- Harita 11: Isaurialı haydutların faaliyet gösterdiği komşu bölgeler (Lenski 1999, 414)
- Harita 12: MS III. yüzyıldaki yeni eyalet sistemini oluşturan bölgeler (Boatwright vd. 2011, Map. 12. 3)
- Harita 13: Diocese Karia eyaleti sınırları içinde Kibyra (Kuijck 2016, 31; map. 5)
- Harita 14: MS 325 yılında Hıristiyanlığın yayılımı (Mullen 2004, 347)
- Harita 15: VI. Ekümenik Konseye katılım oranları (Jankowiak 2013, 451: map. 3)
- Harita 16: Oinoanda'nın coğrafi konumu (Coulton 1982, 117: Fig.2)
- Harita 17: Theos Hysistos kültürünün yayılımı (Collar 2013, 273: Map. 5.2)
- Harita 18: Themaların coğrafi sınırları (Oman 1898, 181, Pl. III)
- Harita 19: Kibyra kent planı ve savunma duvarları (Özüdoğru 2020, 147)
- Harita 20: Kibyra ve yakın çevresi dini yapıları (Kibyra Kazı Arşivi)
- Harita 21: I No. Kilise'nin konumu (Özüdoğru 2020, 147)
- Harita 22: II No.lu Kilise'nin konumu (Özüdoğru 2020, 147)
- Harita 23: III No.lu Kilise'nin konumu (Özüdoğru 2020, 147)
- Harita 24: IV No.lu Kilise'nin konumu (Özüdoğru 2020, 147)
- Harita 25: Yusufça Yaylası ve Kibyra'nın coğrafi konumu (Kibyra Kazı Arşivi)
- Harita 26: Yusufça ve Kibyra'nın coğrafi konumu (Kibyra Kazı Arşivi)
- Harita 27: Kocayayla Göl Adası ve Kibyra'nın coğrafi konumu (Kibyra Kazı Arşivi)
- Harita 28: Böğrüdelik ve Kocayayla tatlı su kaynaklarının konumu (Kibyra Kazı Arşivi)
- Harita 29: Burdur–Fethiye zonunun jeolojik haritası (Elitez vd. 2018, 408, Fig. 2)
- Harita 30: Bölgenin jeolojik oluşumu ve fay hatları (Atalay vd. 2019b, 18, Fig. 6)
- Harita 31: Gölhisar Gölü polen analizi çalışma alanı (Eastwood vd. 1999, 673, Fig. 2)
- Harita 32: Bölge topografyası ve Gölhisar Gölü çevresi antik yerleşimler haritası (Özüdoğru 2018, 147, Fig. 4)
- Harita 33: Göl Adası/Şehertaşı yerleşim haritası (Dökü-Baytak 2013, 84, Hrt. 1)
- Harita 34: Gölhisar Havzası ve Tefenni-Karamanlı düzlüğü jeoloji haritası (Atalay vd. 2019b, 13, Fig. 3)
- Harita 35: Gölhisar Gölü güney kesimi yerleşim alanları (Dökü-Baytak 2013: 652, Hrt. 3)
- Harita 36: Çavdır ve çevre köyleri (Dökü-Baytak 2015, 209, Res. 1)
- Harita 37: Tefenni-Karamanlı düzlüğü yerleşim haritası (Dökü-Baytak 2016a, 283, Res. 1)
- Harita 38: Kocayayla Kale yerleşimlerinin gözetleme alanı (Dökü-Baytak 2017a, Fig. 20)
- Harita 39: Kocayayla Kale yerleşimlerinin gözetleme alanı (Dökü-Baytak 2017a, Fig. 15)

GRAFİKLER LİSTESİ

Grafik 1: Gölhisar Gölü sediman kayıtları, polen ve oksijen izotopları grafiği (Arjava 2005, 82)

Grafik 2: Su sistemi güzargah kesiti

Grafik 3: Sikkelerin buluntu yerlerine göre dağılımı

Grafik 4: Sikkelerin darphanelerine göre dağılımı

Grafik 5: İmparatorlara göre hüküm yılı başına düşen sikke dağılımı

Grafik 6: Sikkelerin imparatorlara göre dağılımı

Grafik 7: İzotop analizi verileri ve iklim değişikliği (Haldon vd. 2014, 148, Fig. 5a)

Grafik 8: Polen diyagramı ve kalibre edilmiş radyokarbon tarihleme grafiği (Eastwood vd. 1998, 73, Fig. 4)

Grafik 9: Polen diyagramı ve kronolojik değişim (Eastwood vd. 1998, 75, Fig. 5)

TABLÖLAR-LEVHALAR LİSTESİ

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1: Kibyra Geç Antik Çağ sikkeleri

Tablo 2: Kibyra Geç Antik Çağ sikkelerinin imparatorlara göre darphane dağılımı

LEVHALAR LİSTESİ

Levha 1-2: Kurşun Mühürler (Kibyra Kazı Arşivi)

Levha 3: Ampullalar (Kibyra Kazı Arşivi)

Levha 4: Unguentarium Mühürleri (Kibyra Kazı Arşivi)

Levha 5: Kandiller/Tip 1 (Metin 2012, K234-237, K242-243)

Levha 6: Kandiller/Tip 2 (Metin 2012, K256-257, K264-267)

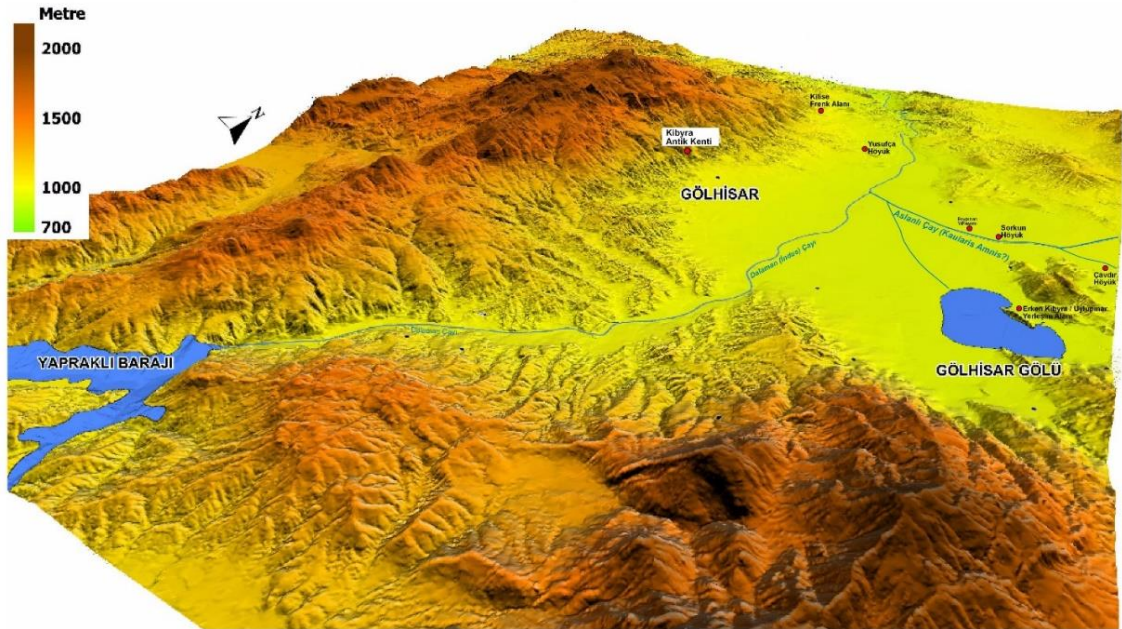
Levha 7: Kandiller/Tip 3 (Metin 2012, K244-247)

Levha 8: Kandiller/Tip 4 (Metin 2012, K280-281, K290-291, K308-309, K605-606)

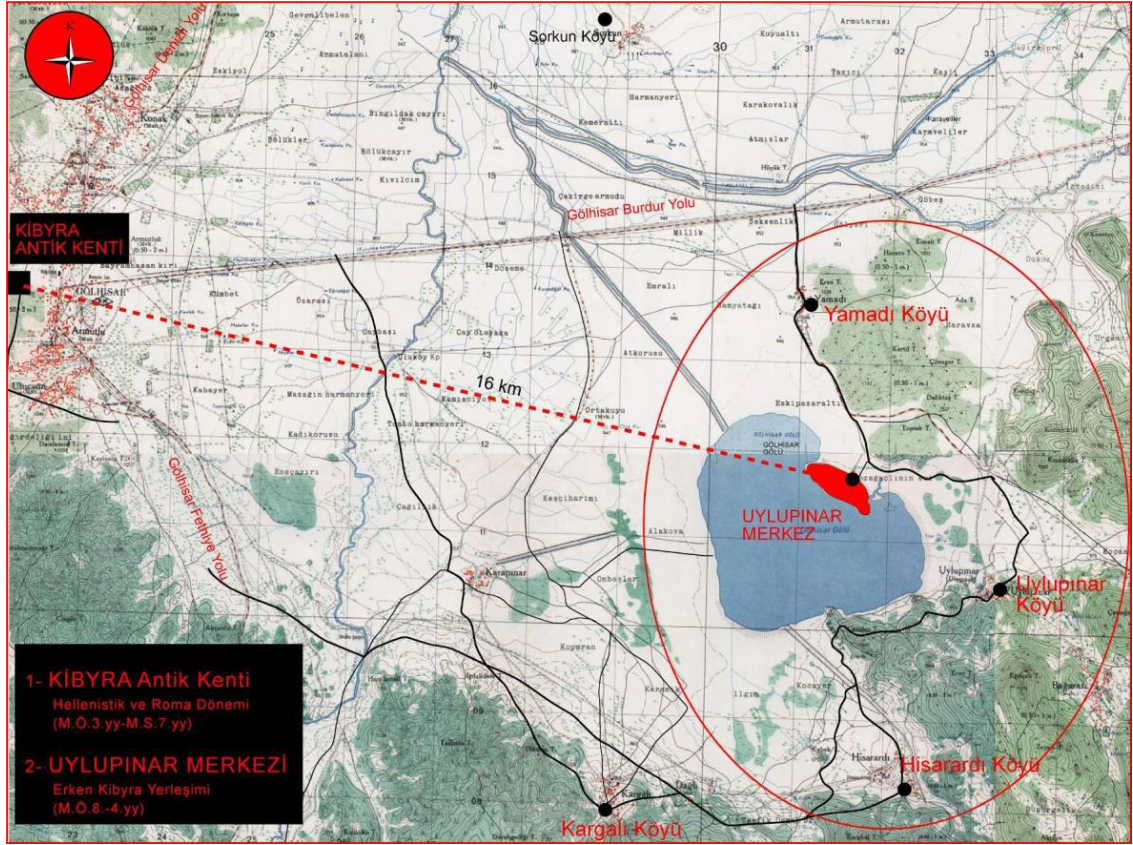
FİGÜRLER-HARİTALAR-GRAFİKLER

Harita 1: Tarihi coğrafya haritası

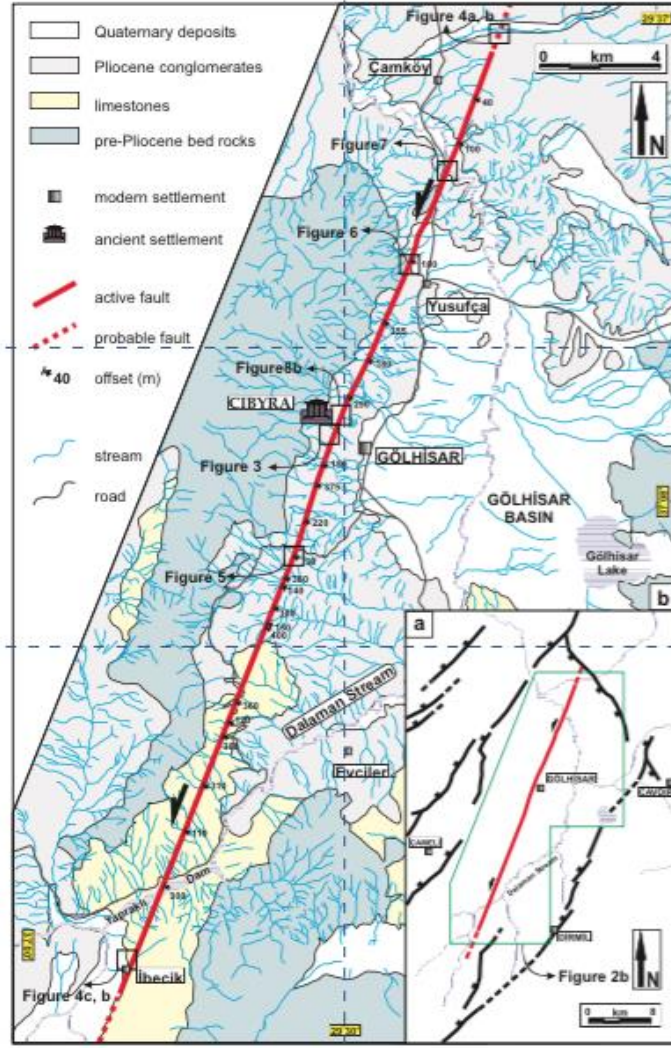
Harita 2: Yakın çevrenin topografik haritası

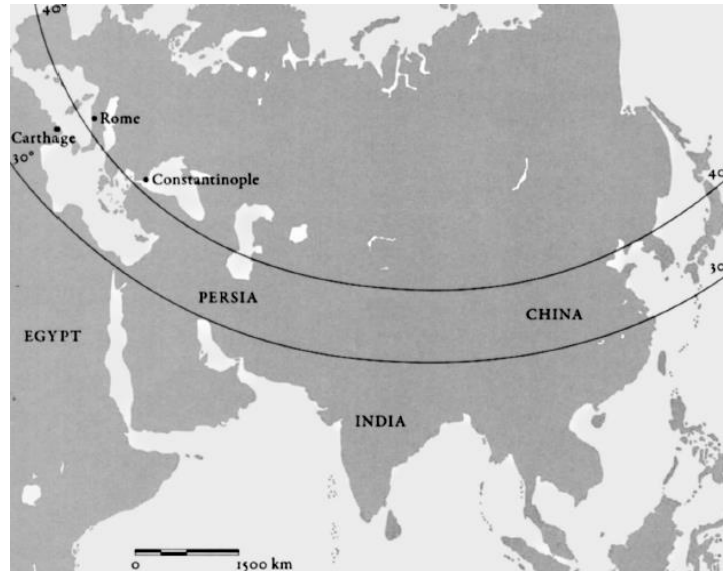
Harita 3: Kibyra ve Uylupınar/Göl Adası yerleşimi

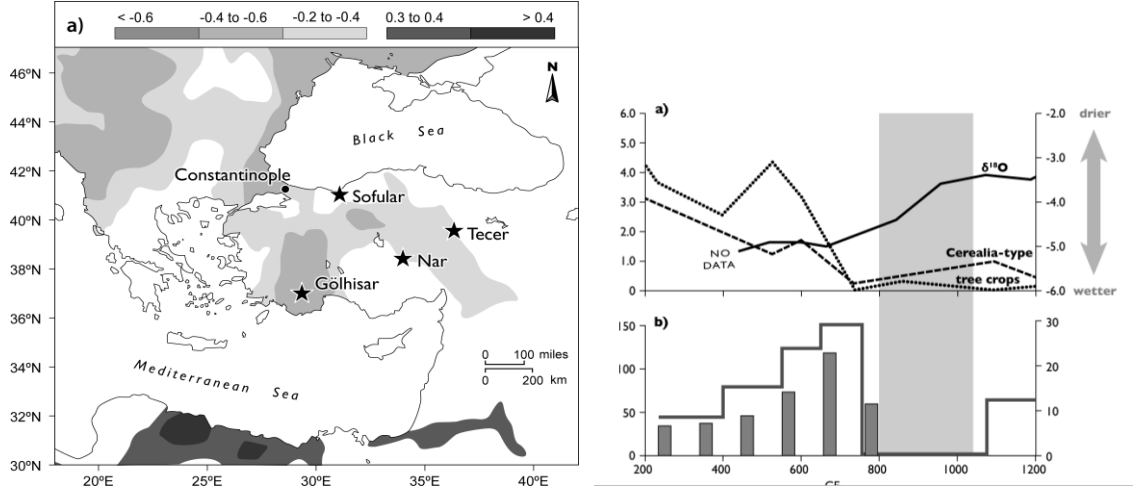
Harita 4: Küçük Asya'daki Roma eyaletleri

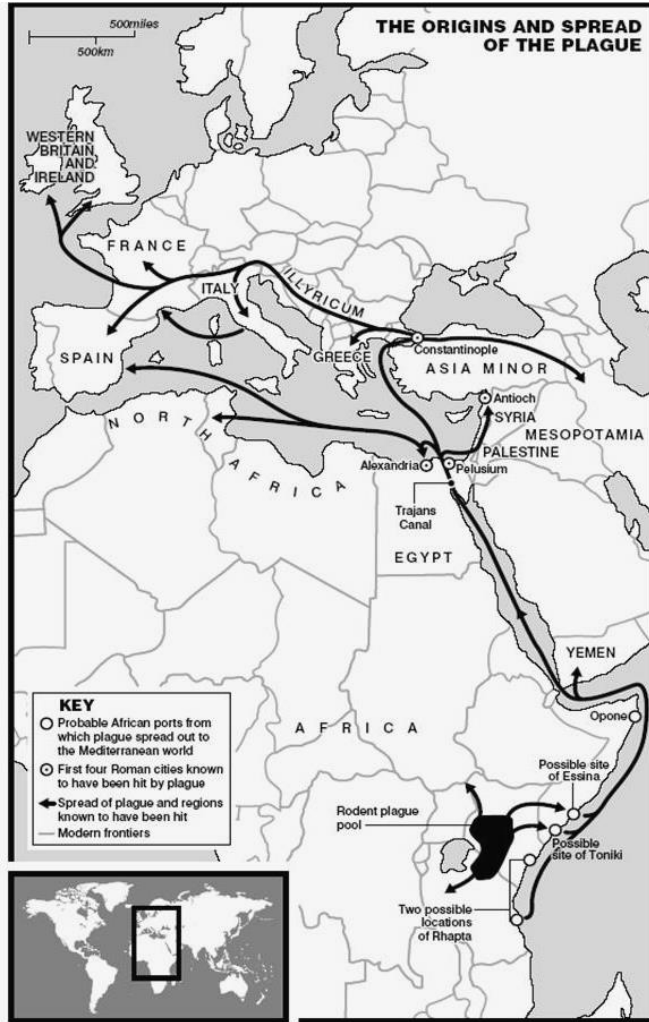
Harita 5: MS 417 depremi fay haritası

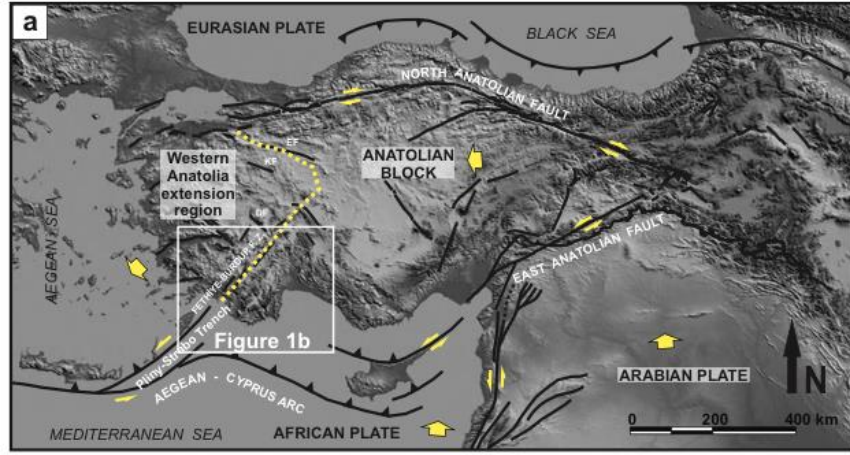
Harita 6: Toz peçesi/kuru sis felaketinin yayılış alanı

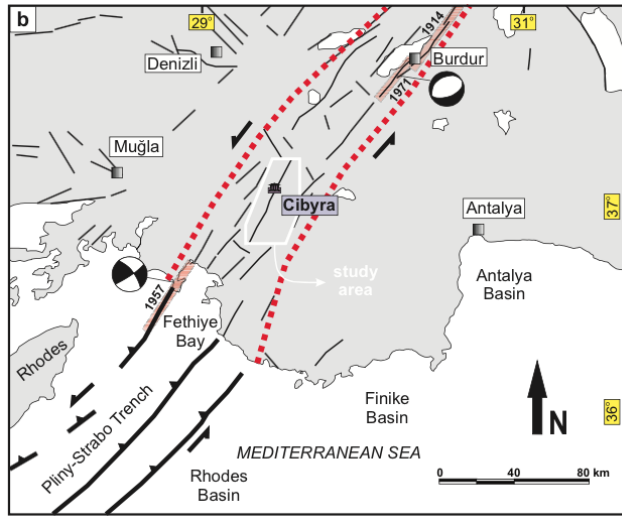
Harita 7 - Grafik 1: Sediman kayıtları, polen ve oksijen izotopları araştırma merkezleri ve Gölhisar Gölü grafiği

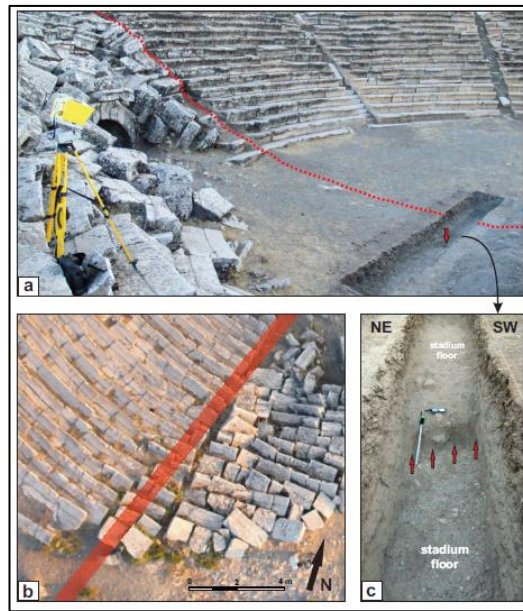
Harita 8: Hıyarçık vebası yayılımı

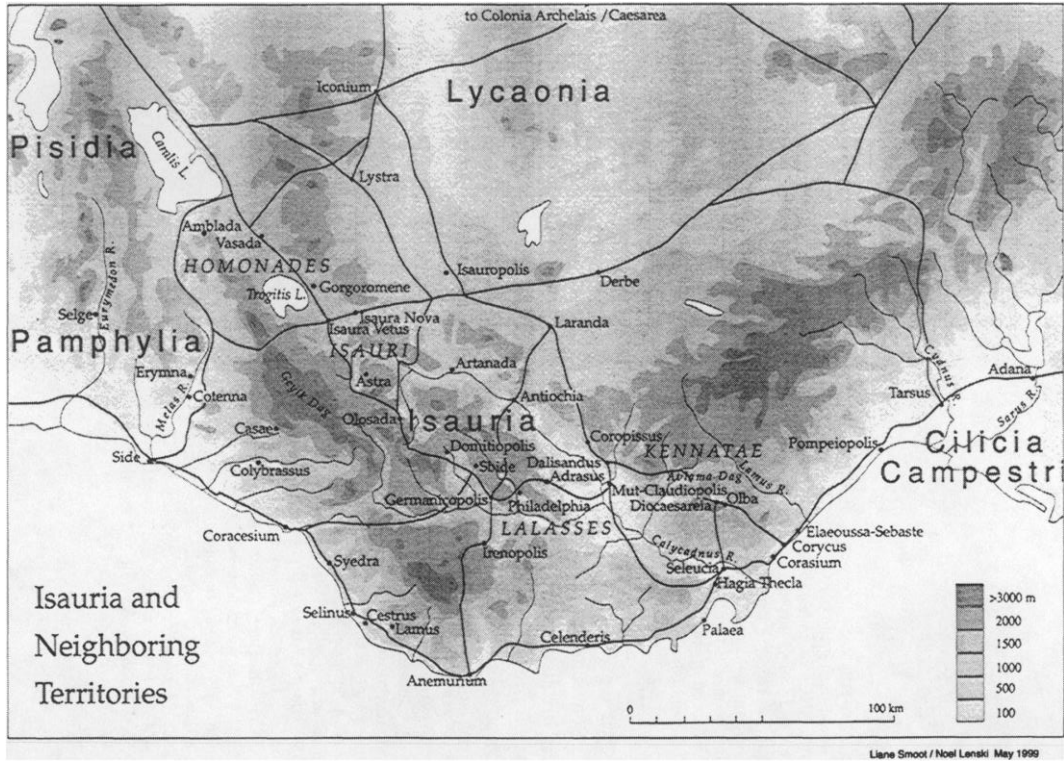
Harita 9: Anadolu'nun diri fay zonları

Harita 10: Kibyra ve çevresi fay zonları

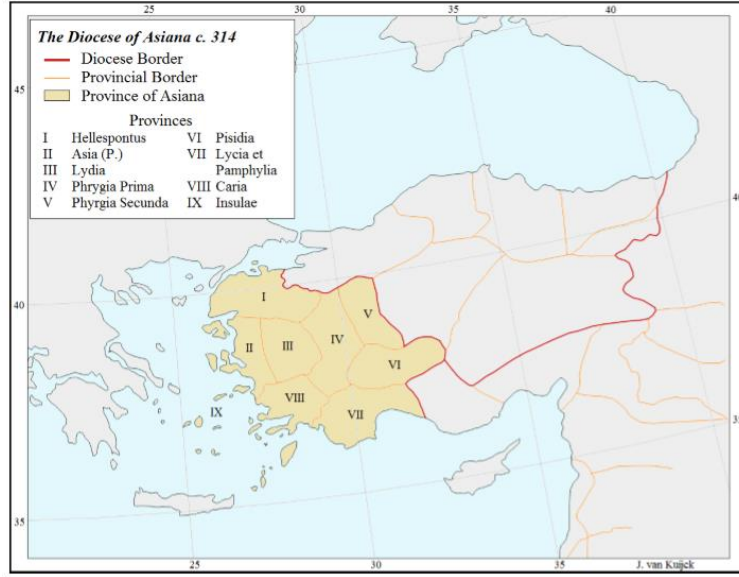
Figür 1: Kibyra arkeosismolojik çalışmaları

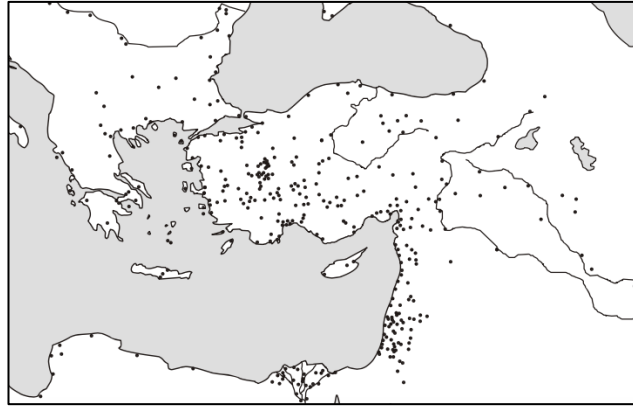
Harita 11: Isaurialı haydutların faaliyet gösterdiği komşu bölgeler

Harita 12: MS III. yüzyıldaki yeni eyalet sistemini oluşturan bölgeler

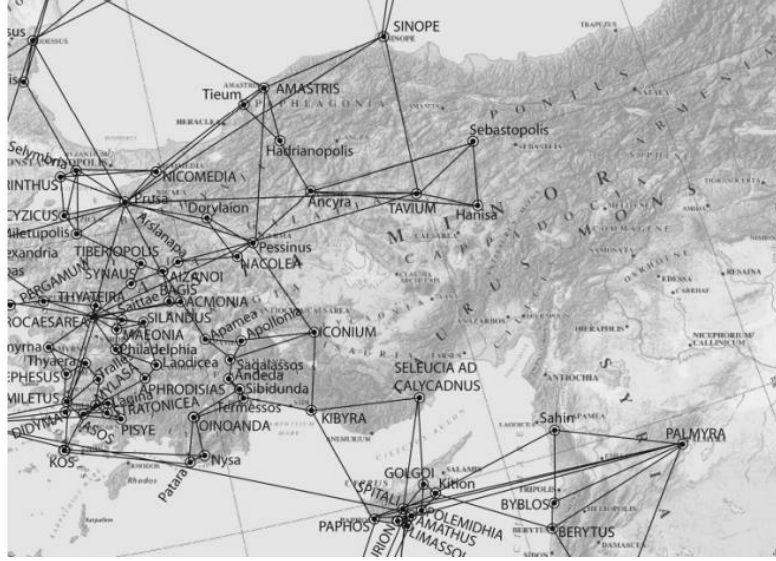
Harita 13: Diocese Karia eyaleti sınırları içinde Kıbrıs

Harita 14: MS 325 yılında Hıristiyanlığın yayılımı

Figür 2-3: Notitia Dignitatum: Diocesis Asiane ve Provincia Caria

Harita 17: Theos Hypsistos kültünün yayılımı

Figür 4: Menorah semboll kandil

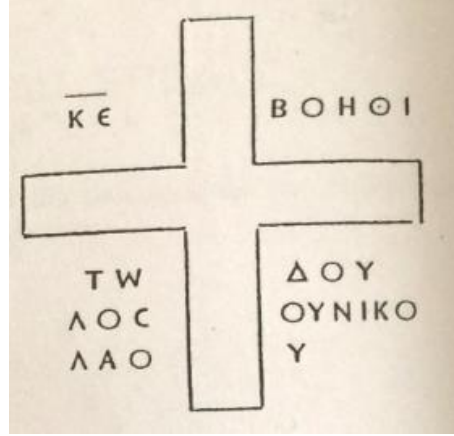
Fig. 5-6-7: Oinoanda, Theos Hypsistos kültü yazıtları

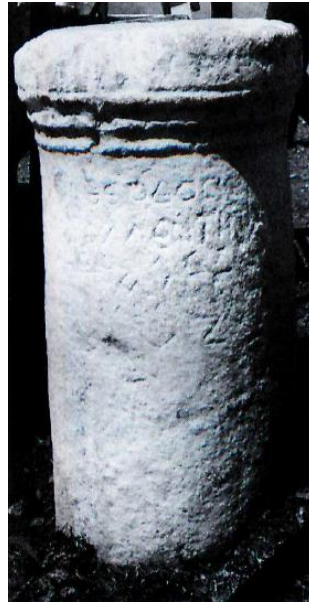
Harita 18: Themaların coğrafi sınırları

Figür 8: MS X. yüzyıla tarihlenen yazıtlı parça

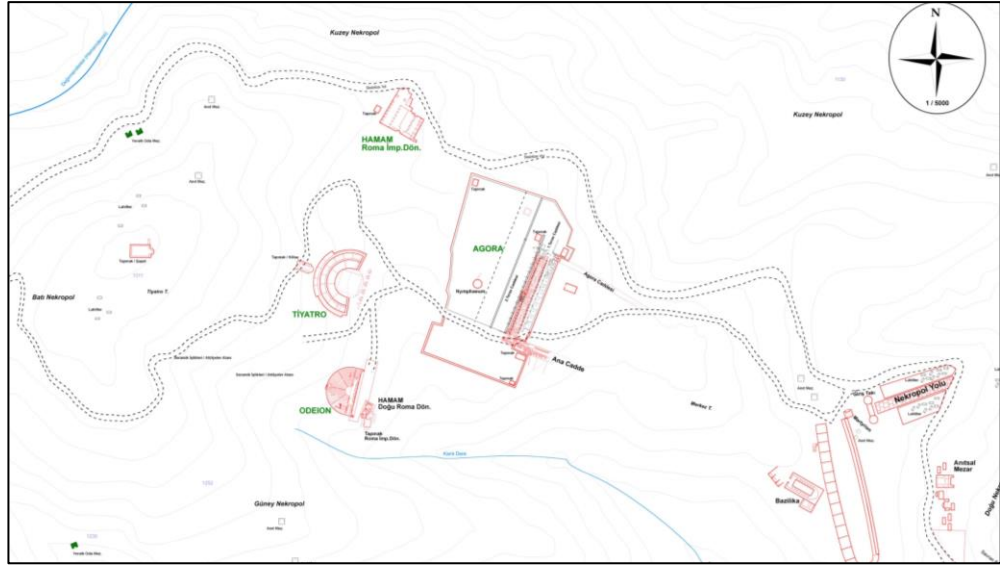
Figür 9: Yazıtlı cippus

Figür 10: Mil taşı

Figür 11: MS 417 sonrasındaki yeni kent merkezi

Harita 19: Kibyra kent planı ve savunma duvarları

Figür 12: Kibyra Geç Antik Çağ suru

Figür 13: Surun anatomik yapısı

Figür 14: Sur kapıları

Figür 15: Güneydoğu kapısı

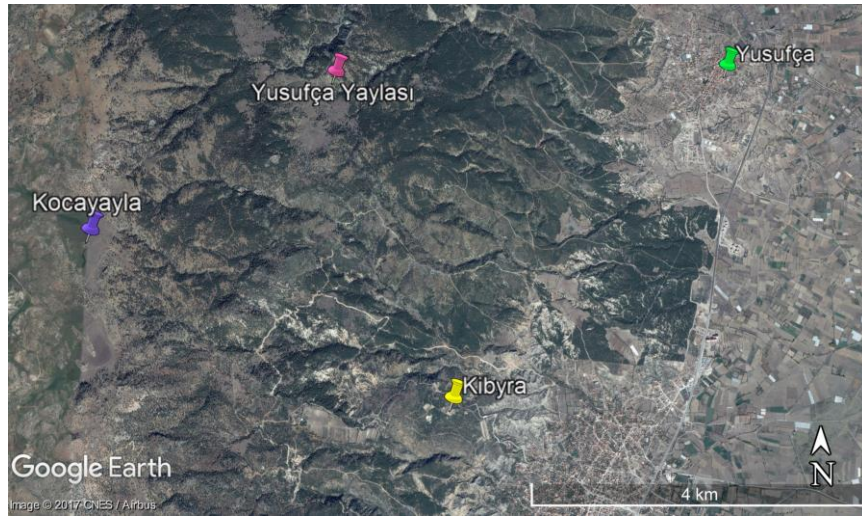
Figür 16: Güneydoğu ve Kuzeydoğu kapısı

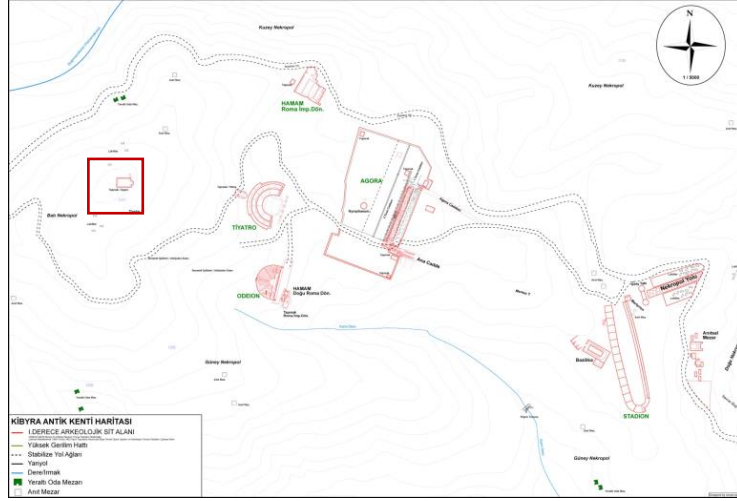
Figür 17: Kuzeydoğu kapısı

Figür 18: Kuzeydoğu kapısı

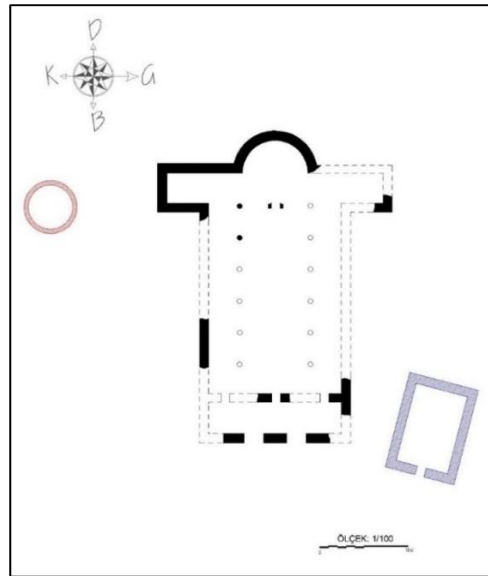
Harita 20: Kibyra ve yakın çevresi dini yapıları

Harita 21: I No. Kilise'nin konumu

Figür 19-21: I No.lu Kilise: Dorik mimari elemanları

Figür 22: I No.lu Kilise planı

Figür 23: I No.lu Kilise: Transept

Figür 24: I No.lu Kilise: Apsis

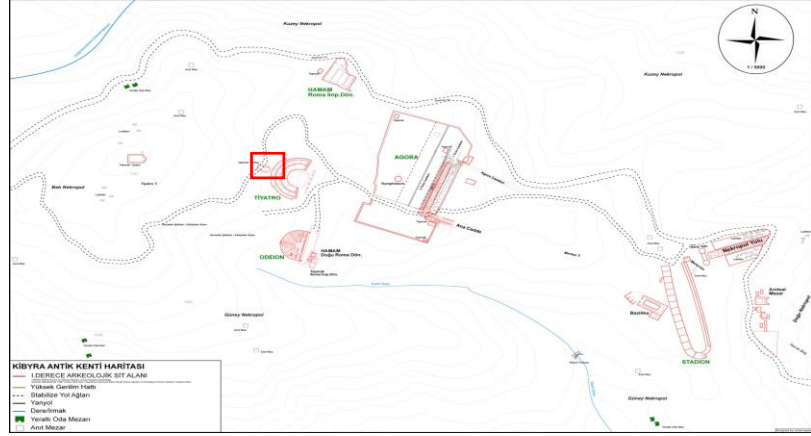
Figür 25: I No.lu Kilise: Nefleri ayıran Dor sütunları

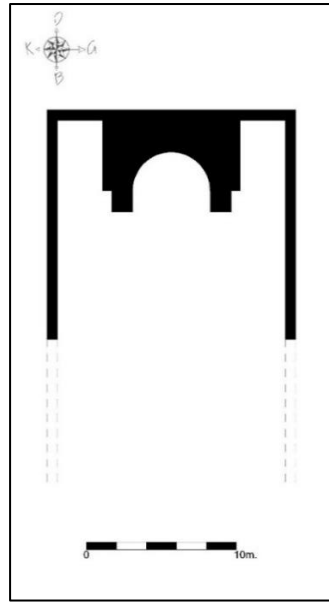
Figür 26: I No.lu Kilise: Güneybatıdaki dikdörtgen planlı yapı

Figür 27: I No.lu Kilise: Kuzeydoğudaki daire planlı yapı

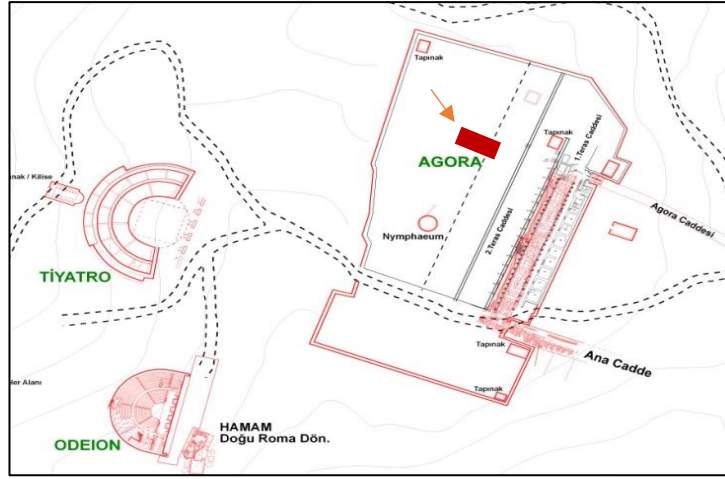
Harita 22: II No.lu Kilise'nin konumu

Figür 28: II No.lu Kilise'nin planı

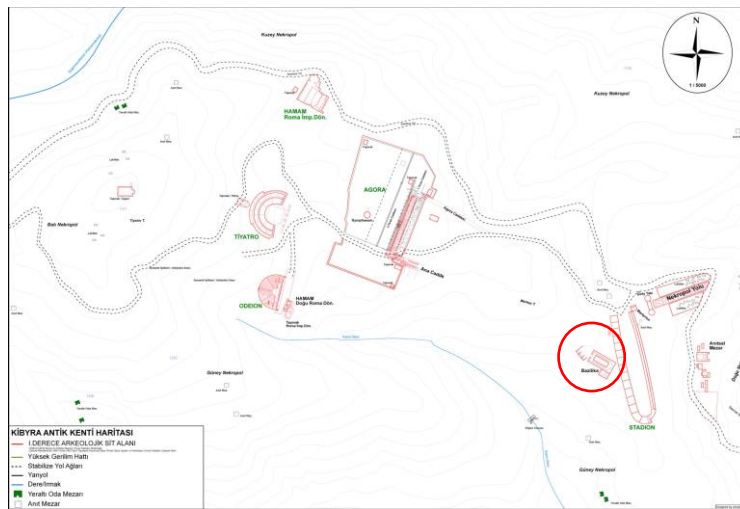
Figür 29: II No.lu Kilise

Harita 23: III No.lu Kilise'nin konumu

Figür 30: III No.lu Kilise'nin konumu

Harita 24: IV No.lu Kilise'nin konumu

Figür 31: IV No.lu Kilise'nin konumu

Figür 32: IV No.lu Kilise (2019 yılı çalışmaları sonrası)

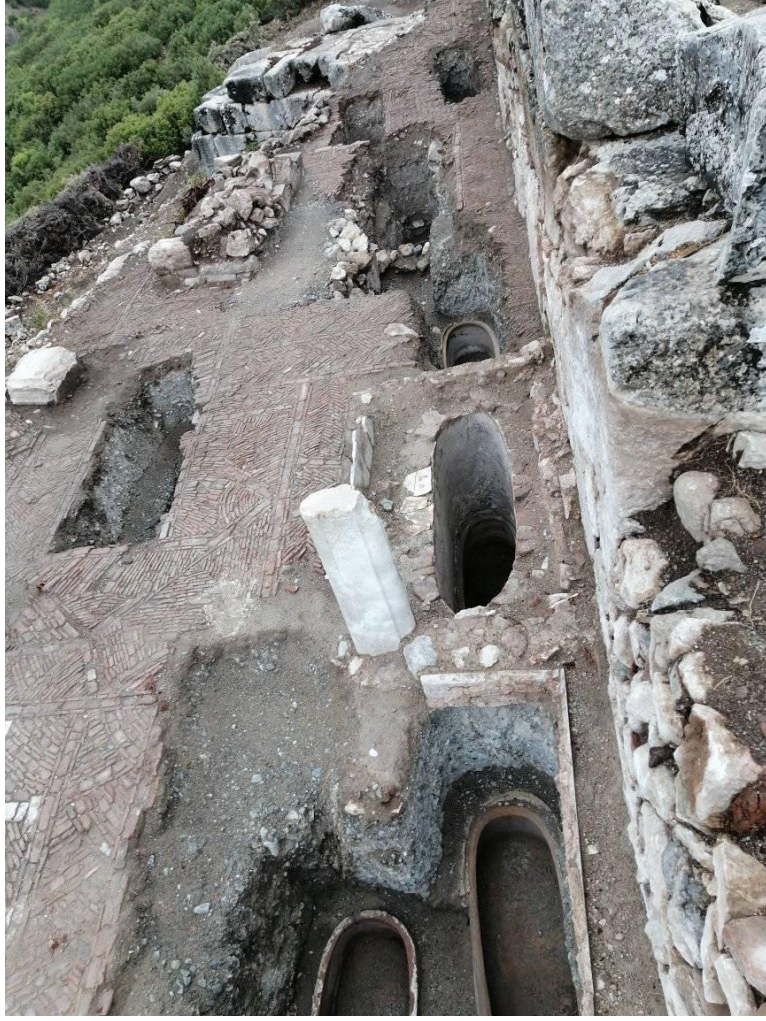
Figür 33: IV No.lu Kilise: Sahanlık ve nartheks

Figür 34: Naos ana kapı

Figür 35: IV No.lu Kilise: Güney cephe mezar odaları

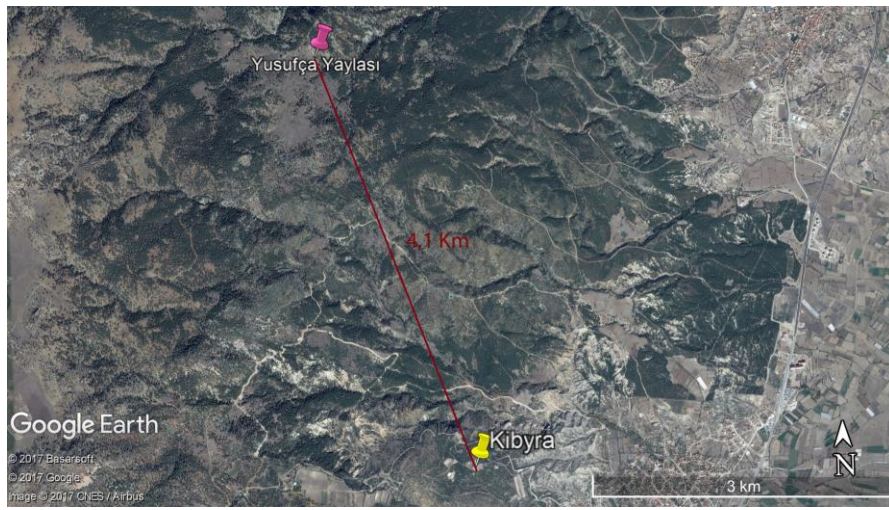
Figür 36: IV No.lu Kilise: Güney cephe mezar odaları

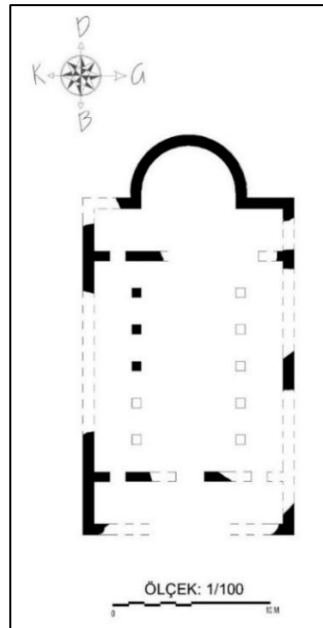
Figür 37: Baldakenli oda: Röliker

Figür 38: Gümüş rölik kutusu

Harita 25: Yusufça Yaylası ve Kibyra'nın coğrafi konumu

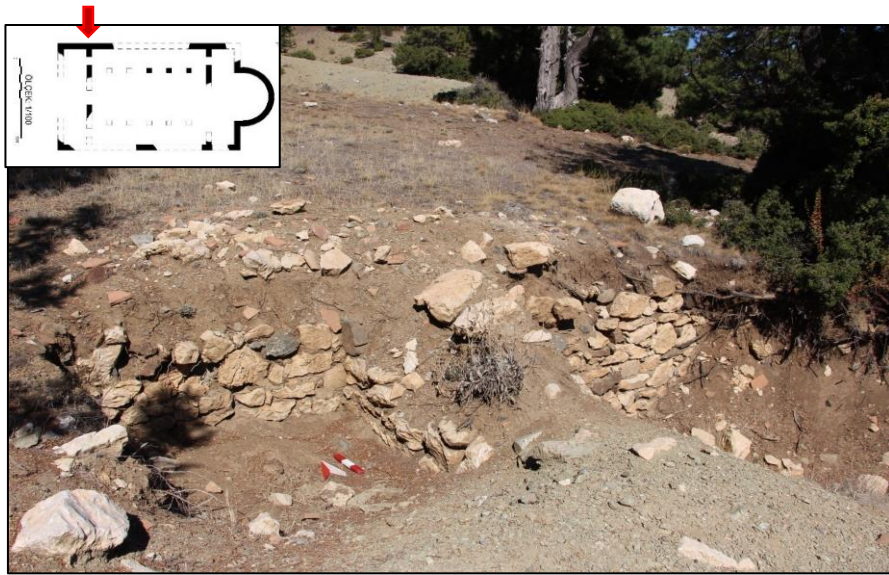
Figür 39: V No.lu Kilise'nin planı

Figür 40: V No.lu Kilise: Duvar örgüsü

Figür 41: V No.lu Kilise: Apsis

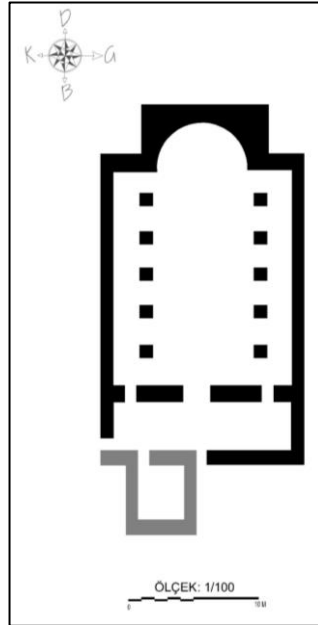
Figür 42: V No.lu Kilise: Nartheks

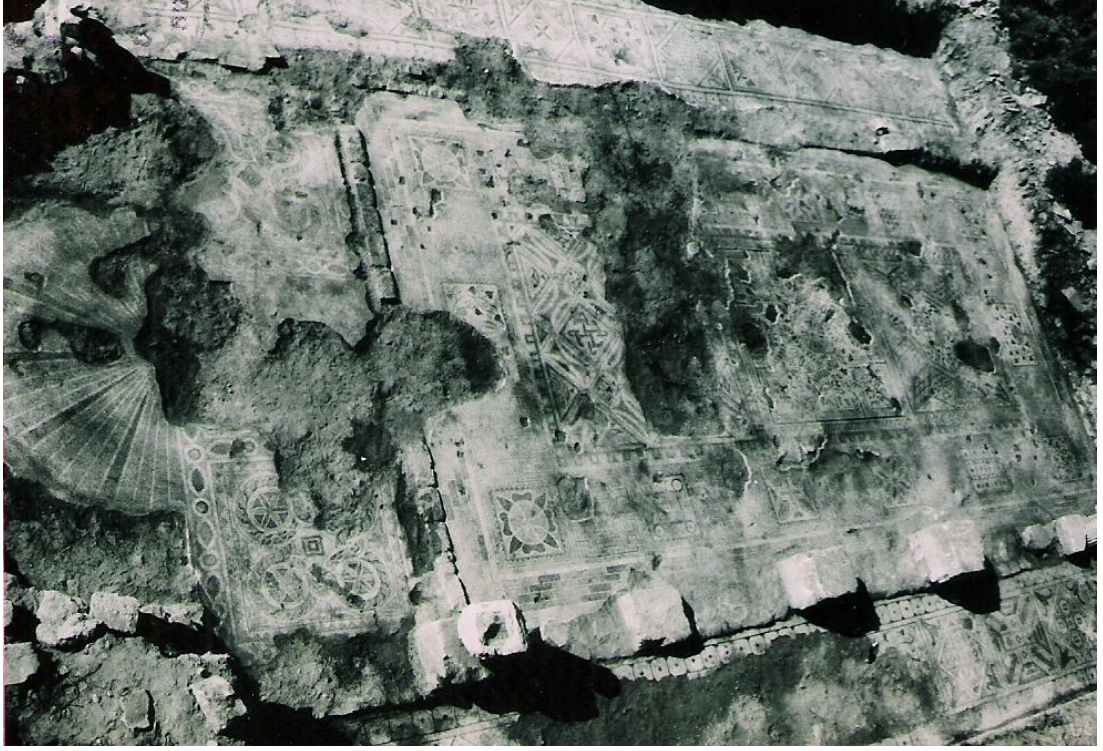
Figür 43: V No.lu Kilise: Nefleri ayıran payeler

Harita 26: Yusufça ve Kibyra'nın coğrafi konumu

Figür 44: VI No.lu Kilise'nin planı

Figür 45: VI No.lu Kilise: Genel görünüm

Figür 46: VI No.lu Kilise: Nartheks ve vaftiz havuzu

Figür 47: VI No.lu Kilise: Nartheks mozaikleri

Figür 48-49: VI No.lu Kilise: Kuzey ve güney nef mozaikleri

Figür 50: VI No.lu Kilise: Orta nef mozaikleri

Figür 51-52: Orta nef, sarmaşık ve sekiz kollu yıldız motifleri

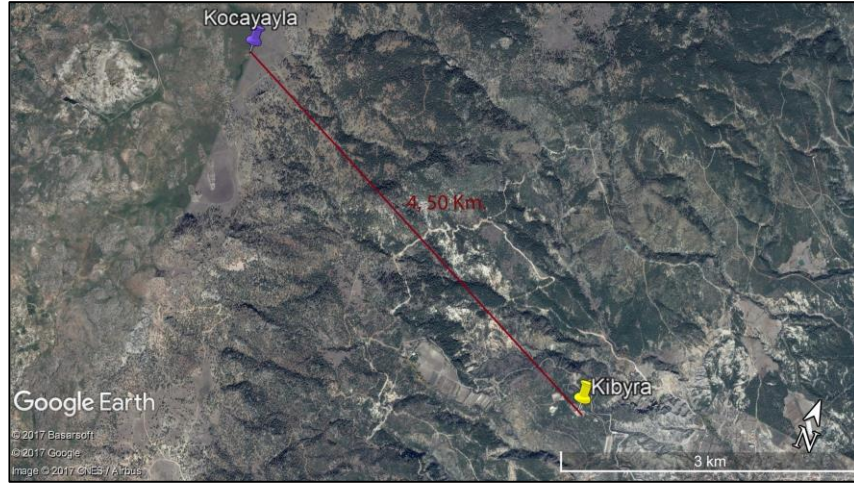
Figür 53-54: Orta nef, geyik motifli ana pano ve detayı

Figür 55-56: Orta nef, güneş çarkı motifli ana pano ve detayı

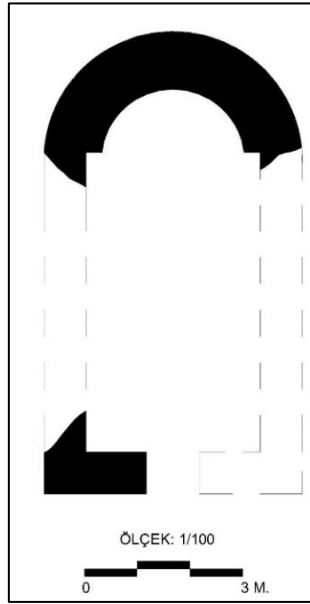
Figür 57: Apsis, ışın dilimi motifi

Harita 27: Kocayayla Göl Adası ve Kibyra'nın coğrafi konumu

Figür 58: Kocayayla Göl Adası

Figür 59: Kocayayla Göl Adası Şapeli: Plan

Figür 60: Kocayayla Göl Adası Şapeli: Apsis

Figür 61: Kocayayla Göl Adası Şapeli: Genel görünüm

Figür 62-63: Kaplama levhaları ve kiremit parçaları

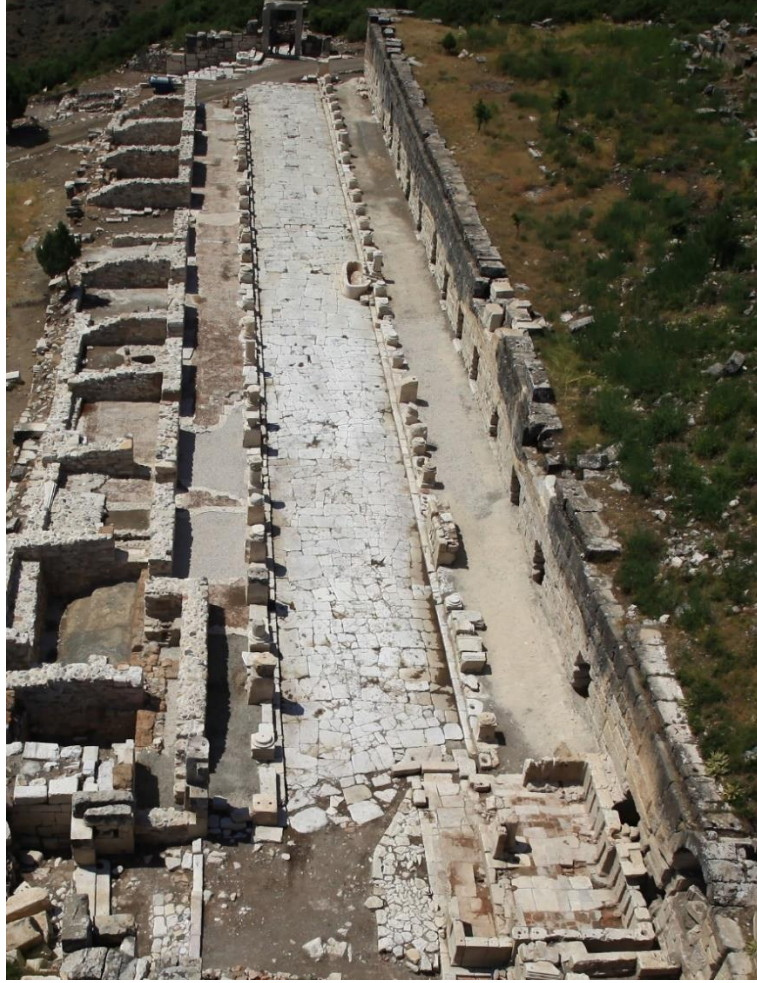
Figür 64: Kibyra kent planlaması

Figür 65: Kibyra Agorası

Figür 66: Agoranın güney giriş kapısı

Figür 67: Agora I. teras caddesi

Figür 68: Agora I. teras caddesi

Figür 69: II. terasa ulaşımı sağlayan kemerli geçiş

Figür 70: I. teras caddesi, batı stoa su dağıtım sistemi

Figür 71: Batı stoa, balık havuzu

Figür 72: Castellum Dividiculum/Nymphaeum

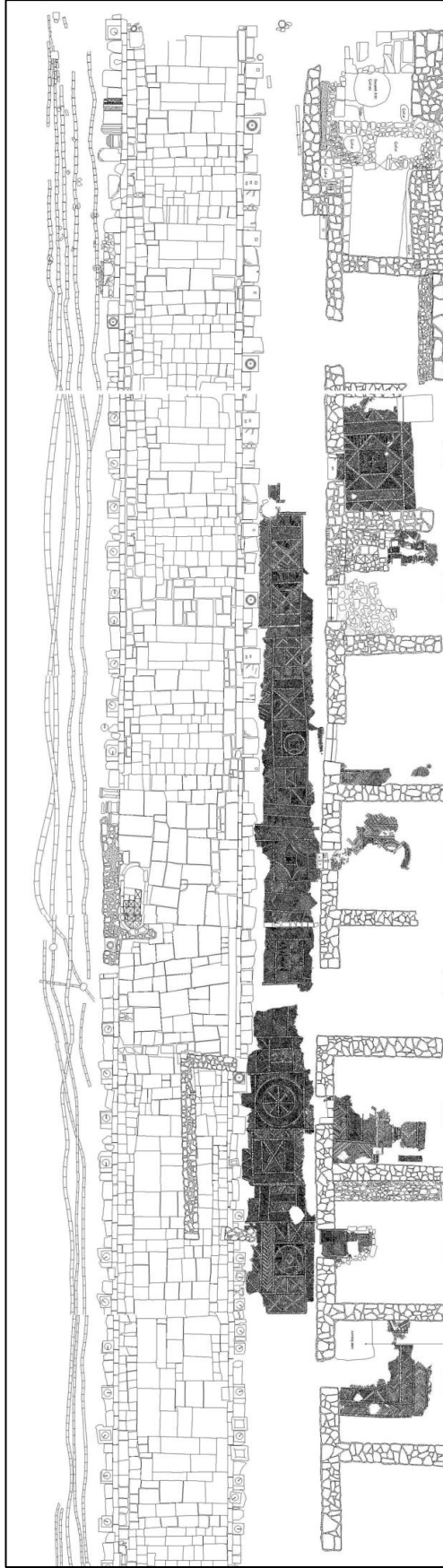
Figür 73: Batı stoa IV. evre eklemeleri

Figür 74: Balık havuzu etrafındaki IV. evre eklemeleri

Figür 75: Doğu stoa ve geç dönem dükkânları

Figür 76: Doğu stoa, opus spicatum zemin döşemeleri

Figür 77: Opus spicatum zemin döşemesi

Figür 78-79: Opus spicatum zemin döşemeleri, detay

Figür 80-81: Seki ve platform örnekleri

Figür 82: 7 No.lu Dükkân, fırın

Figür 83: Mermer masa tablası

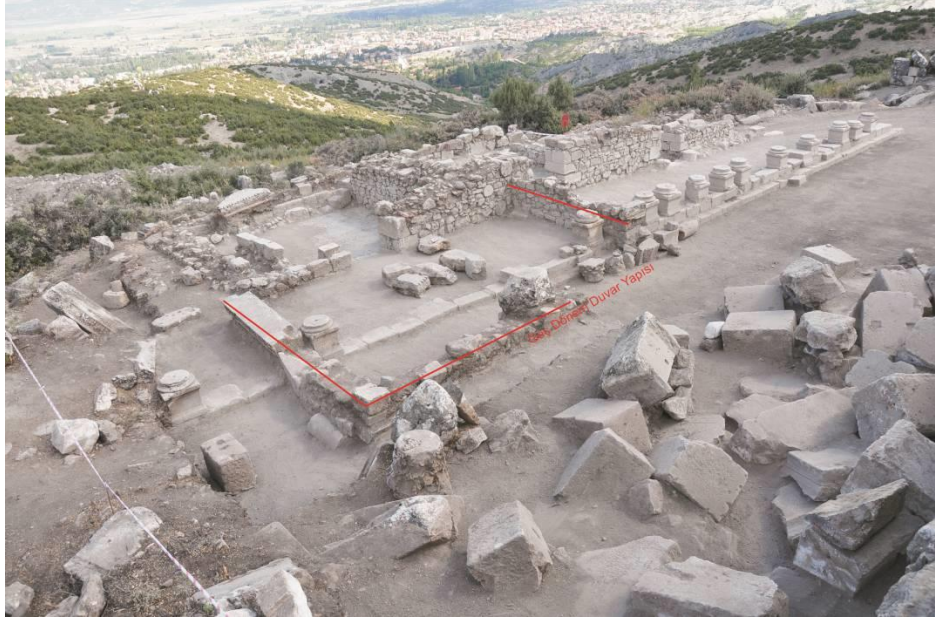
Figür 84: 10 ve 11 No.lu dükkânlar

Figür 85: 10 No.lu dükkân, basit ocak

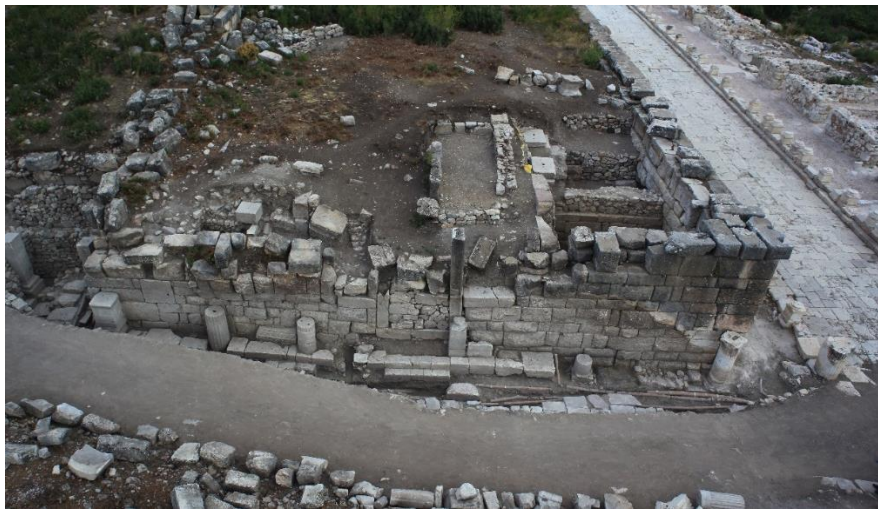
Figür 86: 7 No.lu dükkânın kapatılan girişi

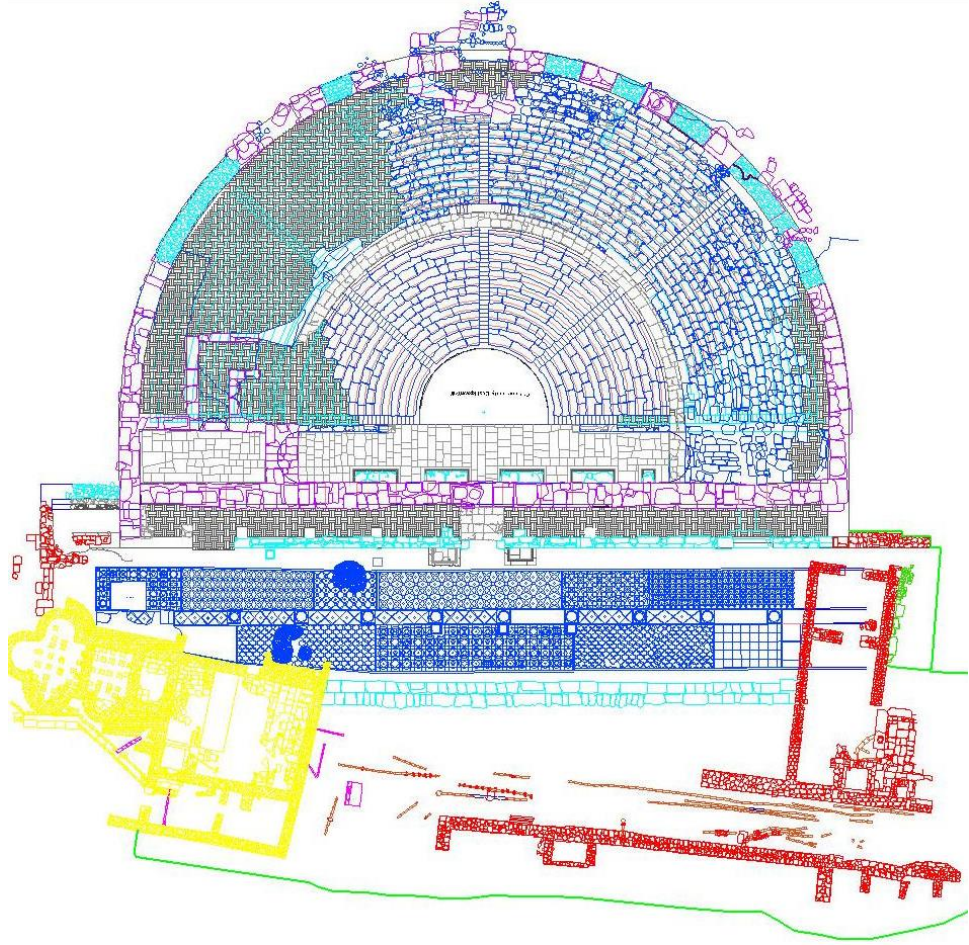
Figür 87: IV. evre eklemeleri

Figür 88: Agora II. teras

Figür 89: Geç Antik Çağ'da kapatılan giriş

Figür 90: Odeionun önü, seramik üretimi alanları

Figür 91: Odeionun önü, geç antik çağ su temini

Figür 92: 6 No.lu yapı

Figür 93: 6 No.lu yapının bölümleri (a-b-c)

Figür 94-95: 6 No.lu yapı: a ve b bölümleri

Figür 96-97: Kanalizasyon bağlantısı - 6 No.lu yapı: c bölümü

Figür 98: 5 No.lu yapı

Figür 99: 5 No.lu yapı, opus spicatum zemin döşemesi

Figür 100-101: 5 No.lu yapı, unguentarium tabakası

Figür 102: Odeionun çevresindeki basit seramik atölyelerinden bir örnek

Figür 103: Odeionun çevresindeki basit seramik atölyelerinden bir örnek

Figür 104: Unguentariumlardan örnekler

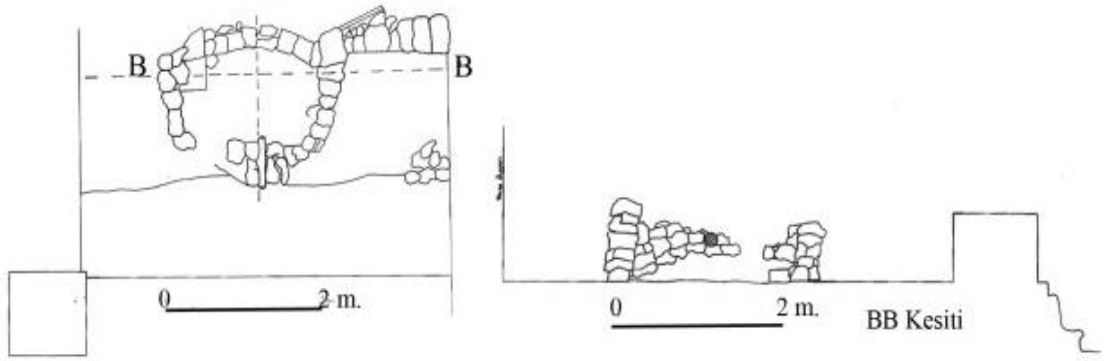
Figür 105: Stadion batı cavea, metal işliğinin konumu

Figür 106-107: Stadion metal işliğı: Kül tabakası ve cüruf buluntuları

Figür 108: Stadion metal işliği

Figür 109: Stadion metal işliği

Figür 110: Stadion metal işliği, 2. mekân

Figür 111: Roma hamam kompleksi metal ocağı

Figür 112: Roma hamam kompleksi metal ocağı

Figür 113: Roma hamam kompleksi metal ocağı

Figür 114: Metal ocağı

Figür 115: Çukurçeşme Mevkii yapı grupları

Figür 116: Çukurçeşme Mevkii yüzey buluntuları

Figür 117: Çukurçeşme Mevkii yüzey buluntuları

Figür 118: Kuzey yamaç 1 No.lu mekân

Figür 119: Kuzey yamaç 1 No.lu mekân, 1. oda

Figür 120: 1. oda doğu cephe

Figür 121: 1. oda, batısı

Figür 122: 1 No.lu mekân, havan

Figür 123: Kuzey yamaç 1 No.lu mekân, kuzeyi

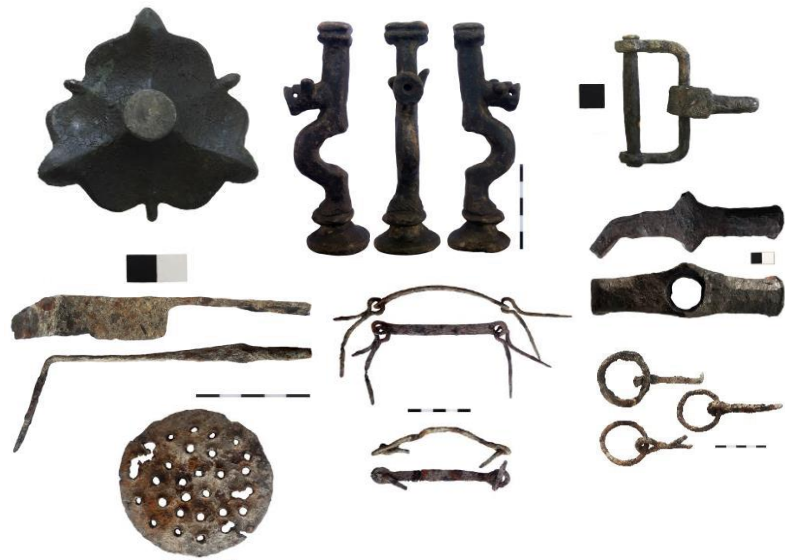
Figür 124: Kuzey yamaç 1 No.lu mekân, güneyi

Figür 125: Çiviler

Figür 126: Kilit aksamları

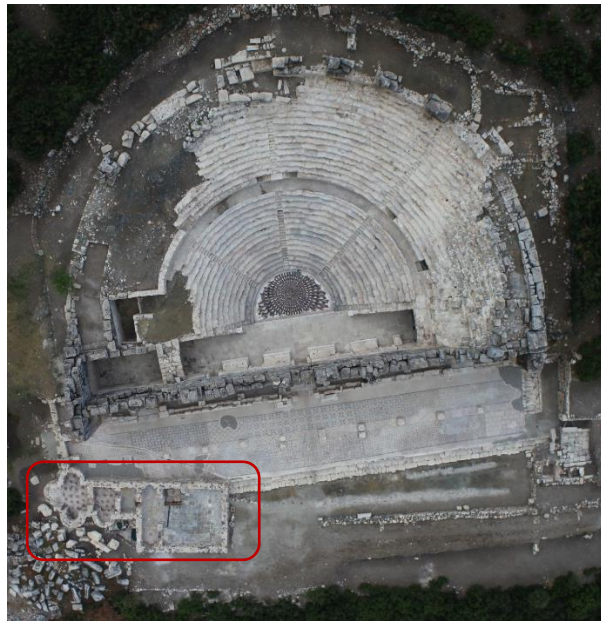
Figür 127: Diğer metal buluntular

Figür 128: Kibyra Roma Hamam Kompleksi

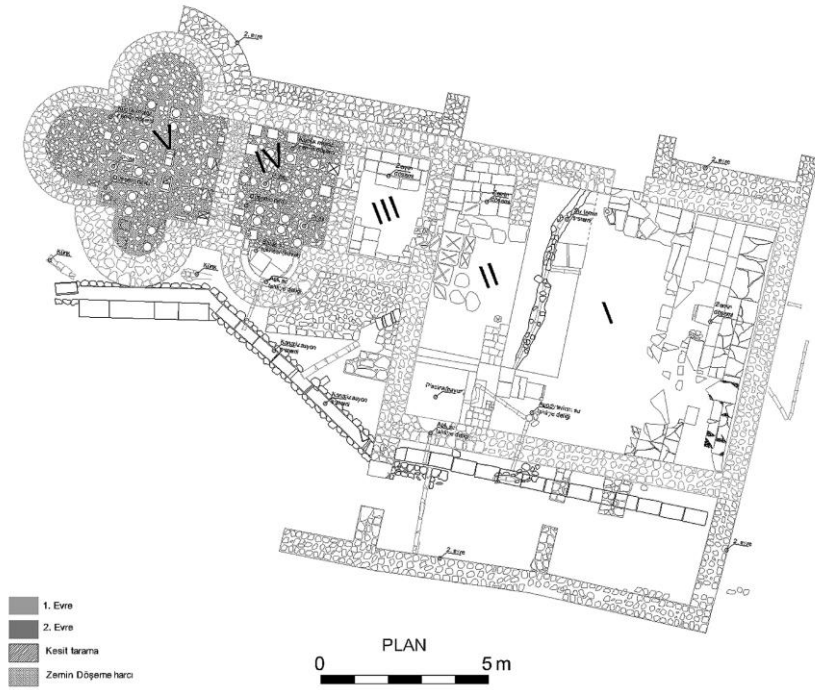
Figür 129: Geç dönem su ve kanalizasyon sistemleri

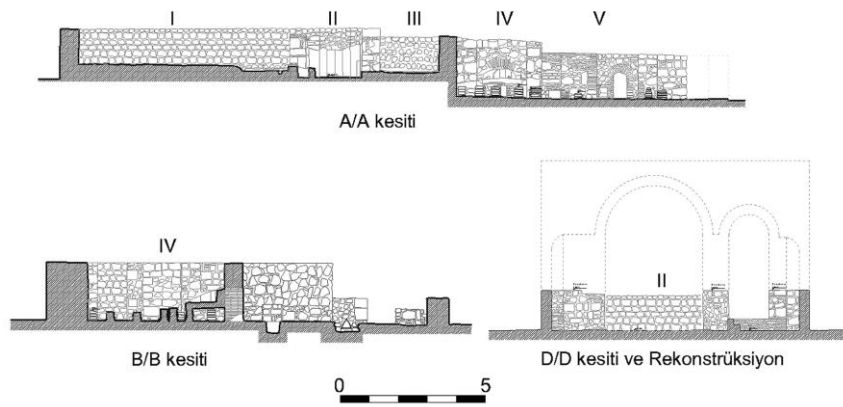
Figür 130: Kibyra Geç Antik Çağ Hamamı'nın konumu

Figür 131: Kibyra Geç Antik Çağ Hamamı

Figür 132: Kibyra Geç Antik Çağ Hamamı, plan

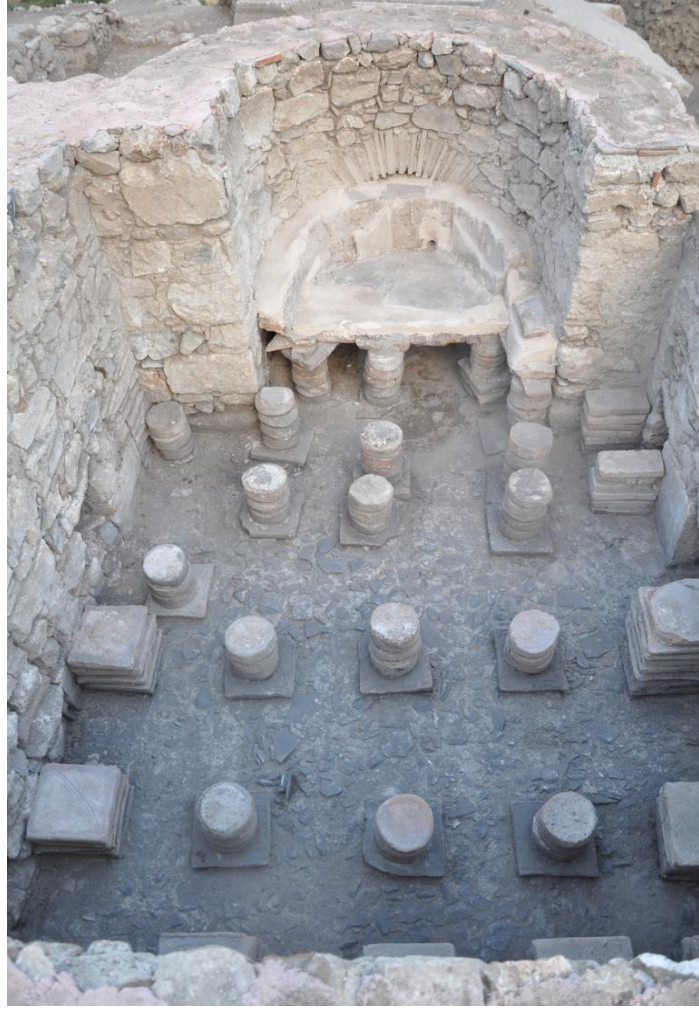
Figür 133: Kibyra Geç Antik Çağ Hamamı, kesitler

Figür 134: Apodyterium ve frigidariumu ayıran payeler

Figür 135: Frigidarium, piscina

Figür 136: İlk caldarium

Figür 137: İlk caldarium, küvet

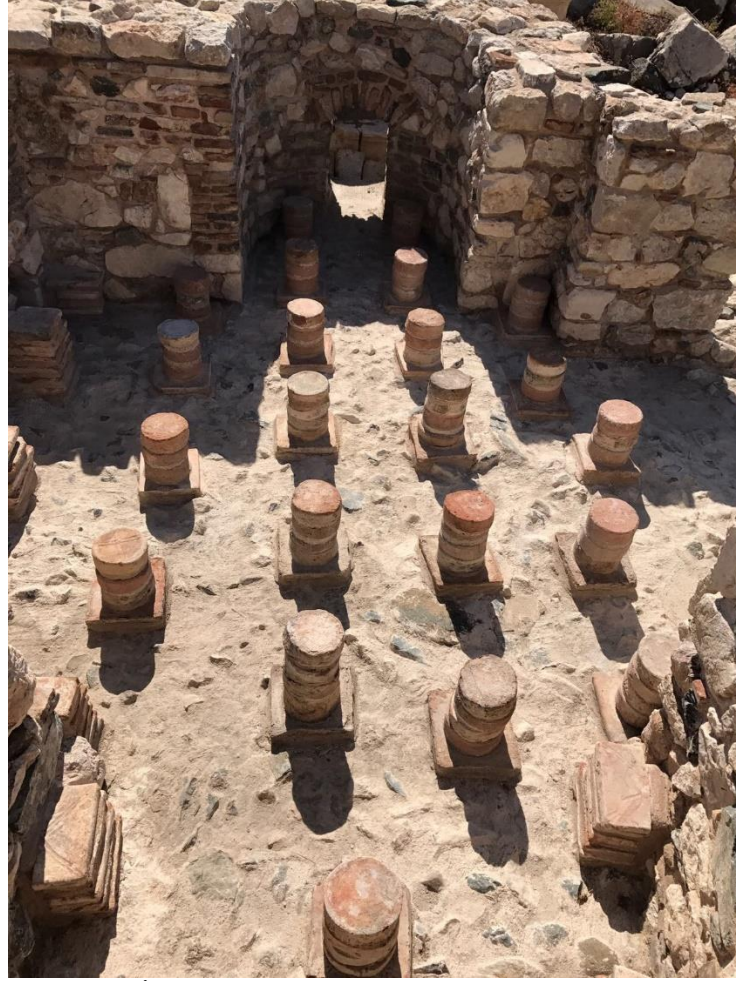
Figür 138: İlk caldarium, praefurnium

Figür 139: İlk caldarium, hypocaust sistemi

Figür 140: İlk ve ikinci caldarium arasındaki geçiş ve ısı kanalları

Figür 141: İkinci caldarium, hypocaust sistemi

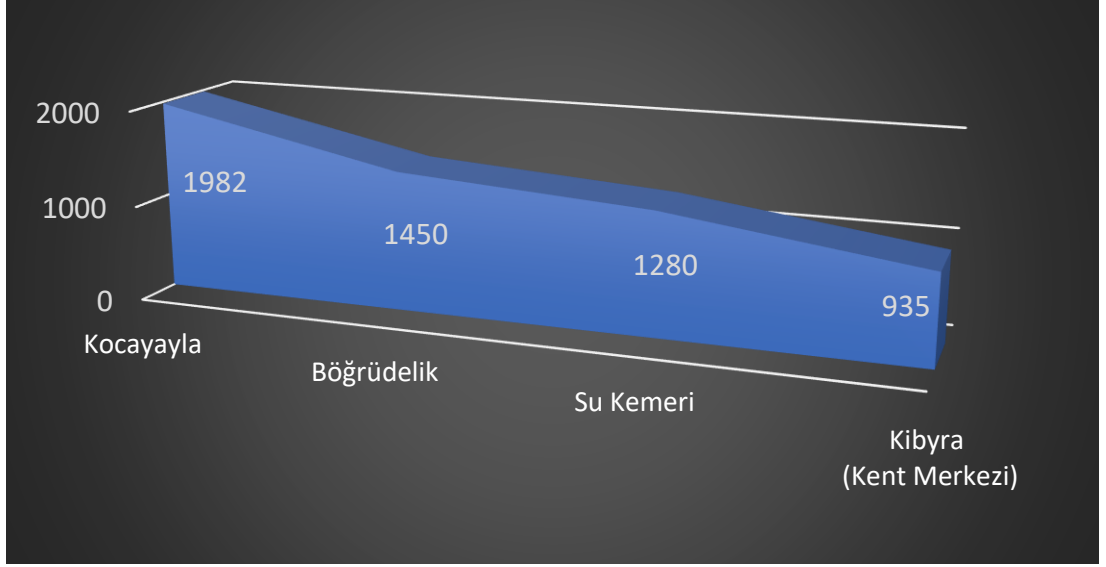
Harita 28: Böğrüdelik ve Kocayayla tatlı su kaynaklarının konumu

Figür 142: Böğrüdelik tatlı su kaynağı

Figür 143: Kocayayla Gölü

Grafik 2: Su sistemi güzargah kesiti

Figür 144: Yeraltı tüneli (specus), genel görünüm

Figür 145: Yeraltı tüneli (specus)

Figür 146: Yeraltı tüneli (specus)

Figür 147: Blok taş künkler

Figür 148: Blok taş künkler

Figür 149: Pişmiş toprak künklerden örnekler

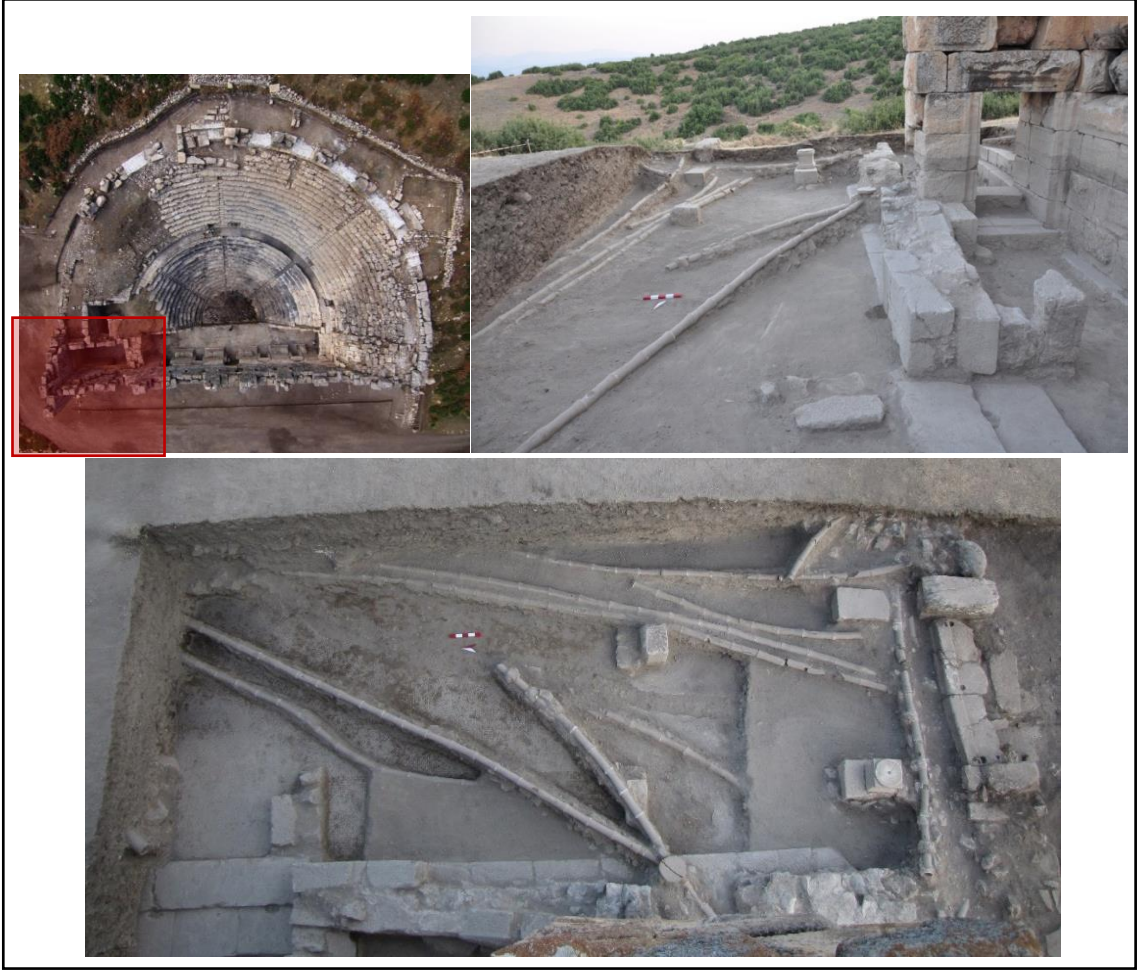
Figür 150: I. teras caddesi, batı stoa su sistemi

Figür 151: Basamaklı ana cadde su sistemi

Figür 152-153: I. teras caddesi, balık havuzu

Figür 154-155-156: Odeion, güneybatıdaki terfi isale hatları

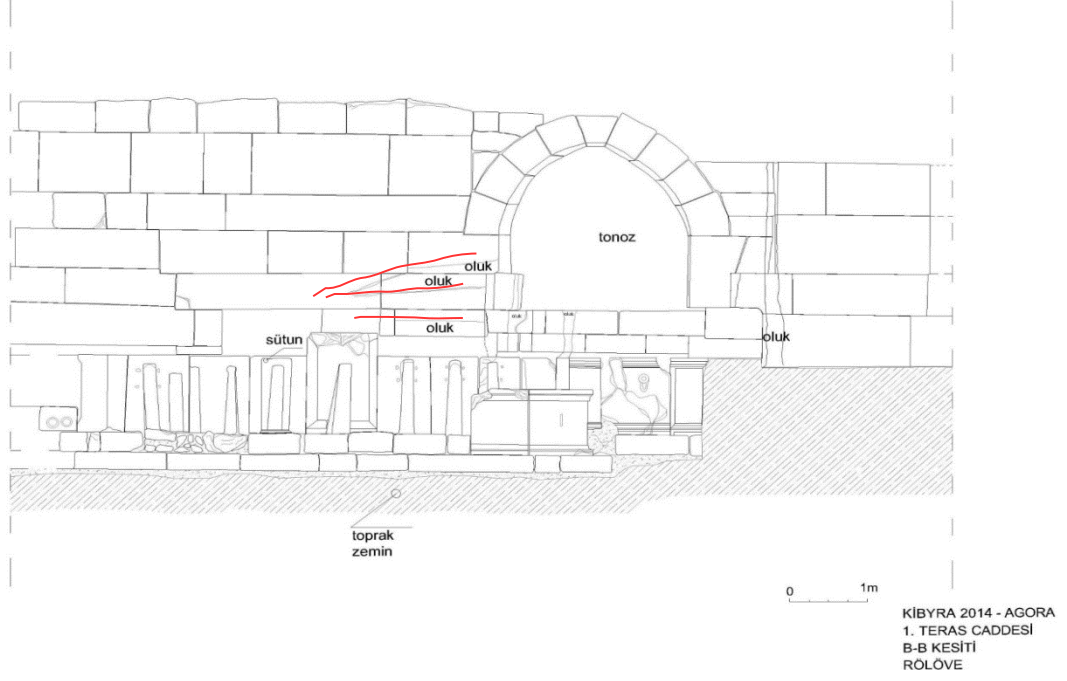
Figür 157: Castellum Dividiculum/Nymphaeum

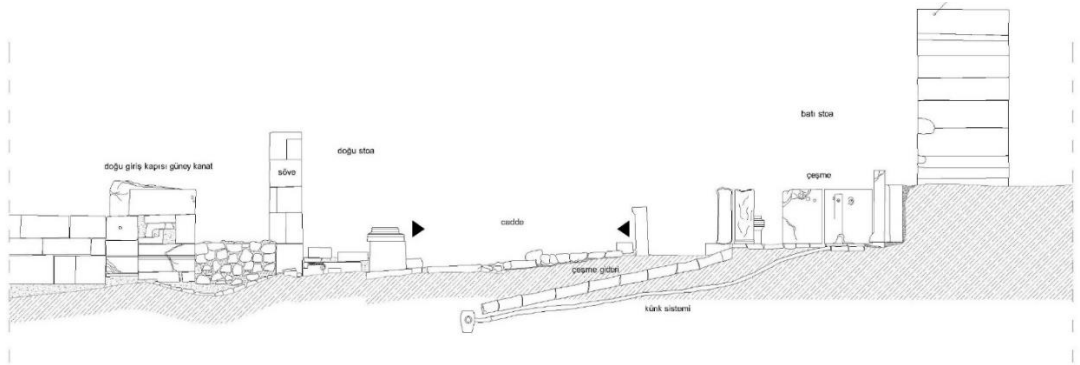
Figür 158: Castellum Dividiculum/Nymphaeum su teminini

Figür 159: Castellum Dividiculum/Nymphaeum

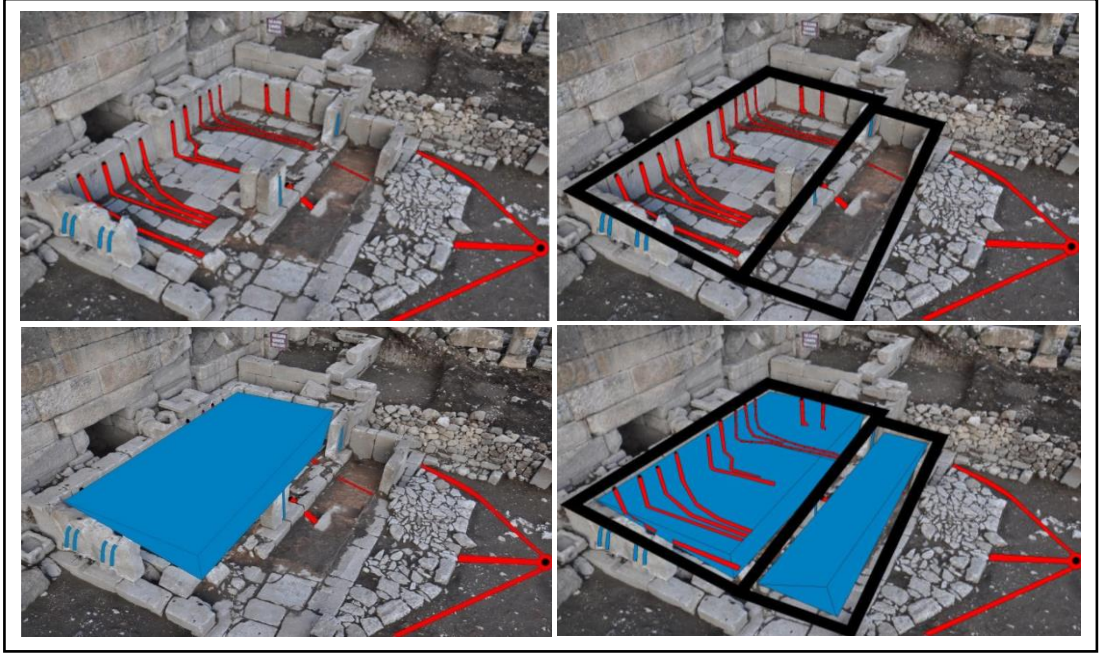
Figür 160: Castellum Dividiculum/Nymphaeum, cephe görünüşü

Figür 161: Castellum Dividiculum/Nymphaeum, kesit

Figür 162: Castellum Dividiculum/Nymphaeum ve batı stoa bağlantısı

Figür 163-166: Castellum Dividiculum/Nymphaeum, işleyiş prensibi

Figür 167: Tholos nymphaeum

Figür 168: Geç dönem uygulamaları

Figür 169-170: Ana kanalizasyon

Figür 171: Batı stoa, tali kanal

Figür 172: Geç Antik Çağ hamamı kanalizasyon sistemi

Figür 173: Roma hamam kompleksi kanalizasyon sistemi

Figür 174: Nekropol yolu

Figür 175: Kiremit çatma mezar örneği

Figür 176: Etrafı moloz taşlar ile çevrelenmiş kiremit çatma mezar örneği

Figür 177: Hıristiyan gömüsü

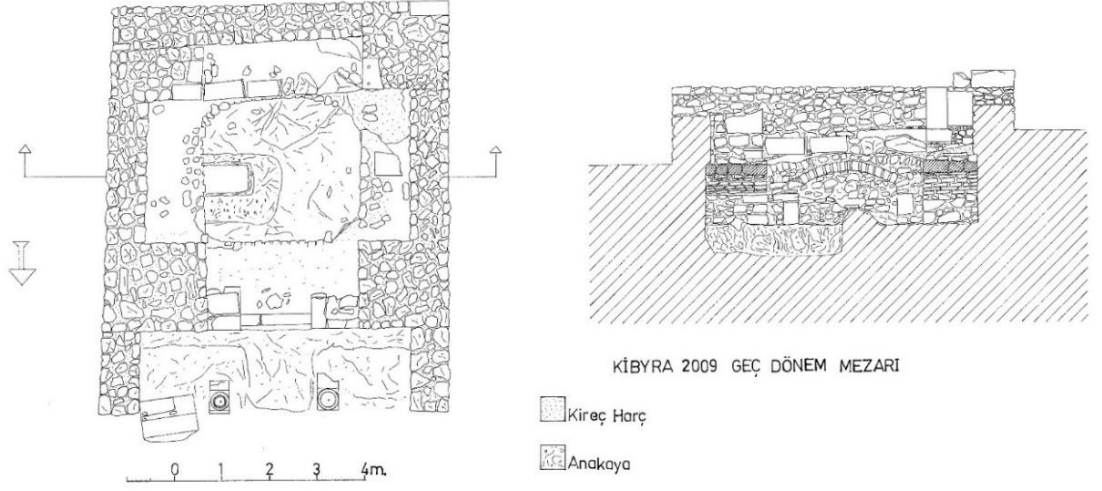
Figür 178: Güney nekropolis, I no.lu yeraltı oda mezarı

Figür 179: I no.lu yeraltı oda mezarı, Geç Antik Çağ buluntuları

Figür 180: Martyriumun konumu

Figür 181: Martyriumun plan ve kesiti

Figür 182: Martyriumun girişi

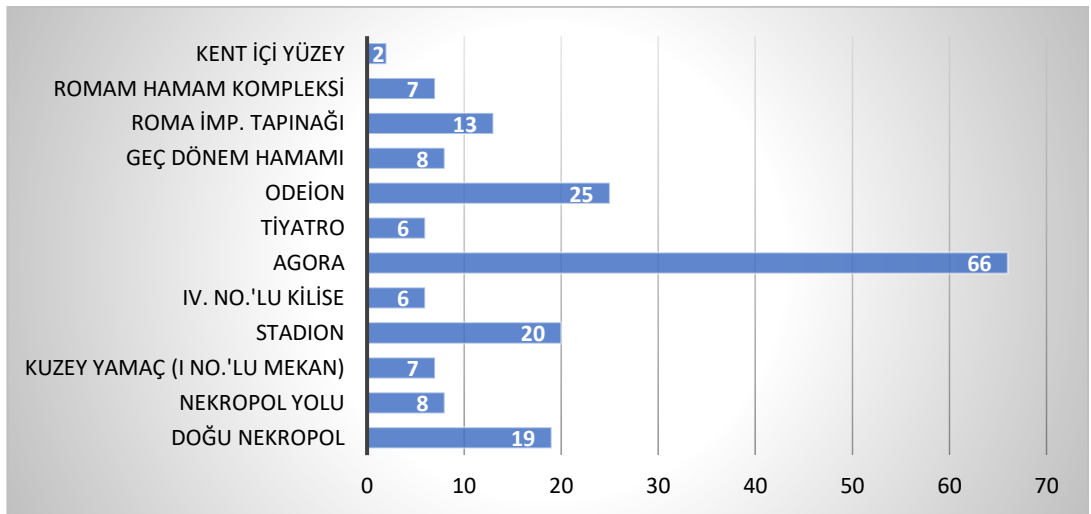
Figür 183: Ölü yatağı

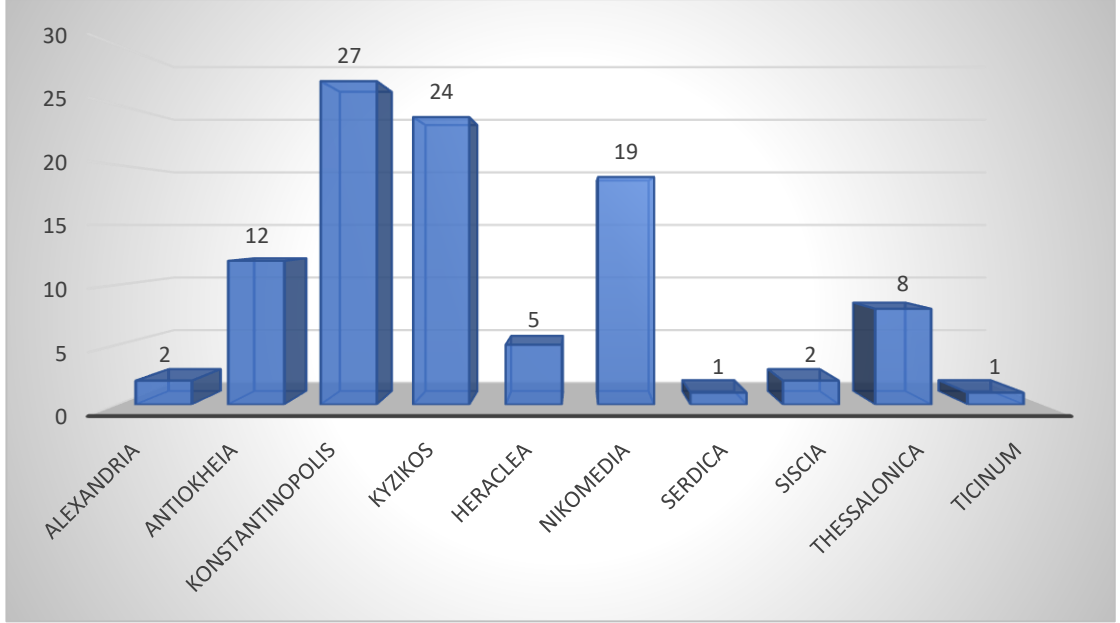
Figür 184: Alt ve üst kat, genel görünüm

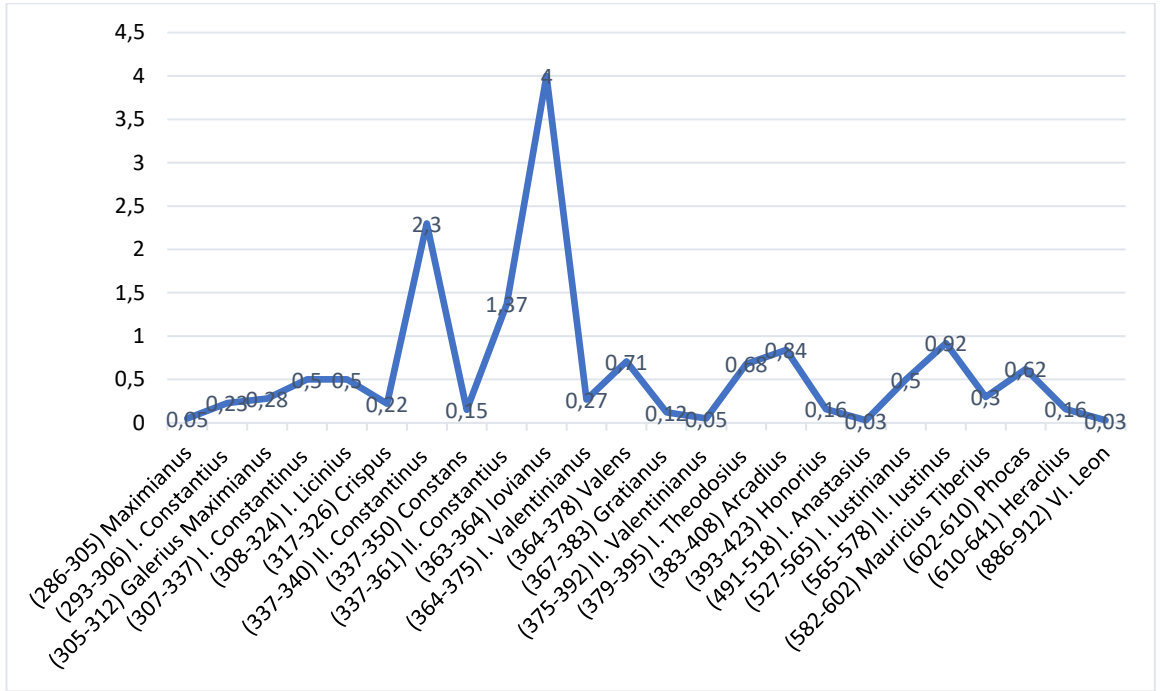
Figür 185: Alt ve üst kat, genel görünüm

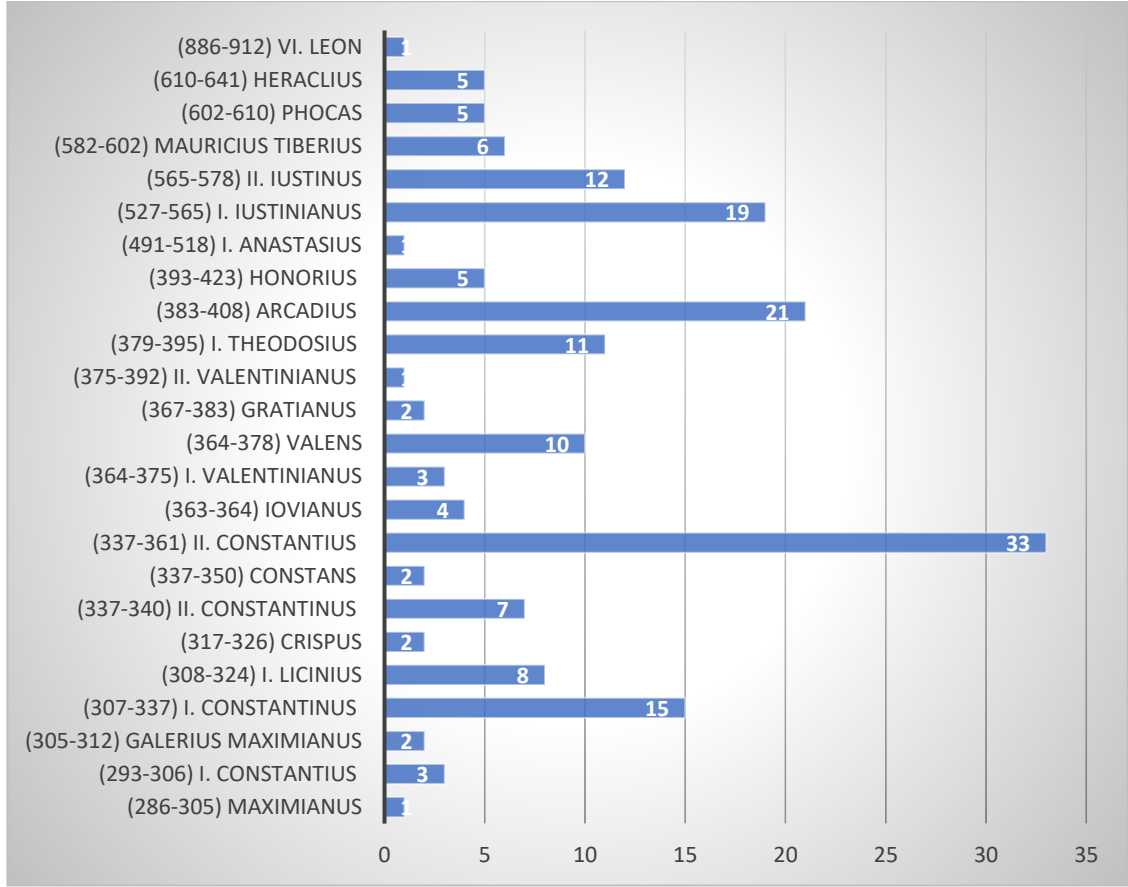
Grafik 3: Sikkelerin buluntu yerlerine göre dağılımı

Grafik 4: Sikkelerin darphanelerine göre dağılımı

Grafik 5: İmparatorlara göre hüküm yılı başına düşen sikke dağılımı

Grafik 6: Sikkelerin imparatorlara göre dağılımı

Figür 186: Kibyra Geç Antik Çağ unguentariumlarından örnekler

Figür 187: Kıbyra Geç Antik Çağ unguentariumlarından örnekler

Figür 188: Unguentarium tıpa örnekleri

Figür 189-190: Düz ve sivri dipli unguentarium örnekleri

Figür 191: Pişirme hatalı unguentarium örnekleri

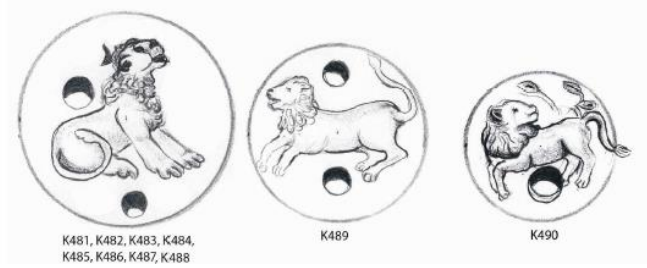
Figür 192: Aziz Philippus betimli unguentarium mührü

Figür 193: Haç motifli kandil örneği

Figür 194: Aziz figürlü kandil

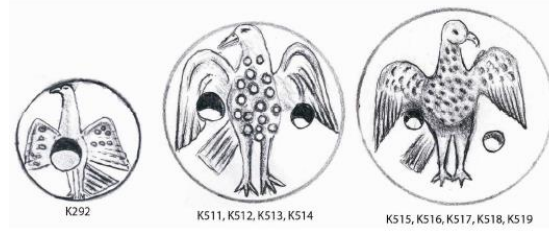
Figür 195: Aslan tasvirleri

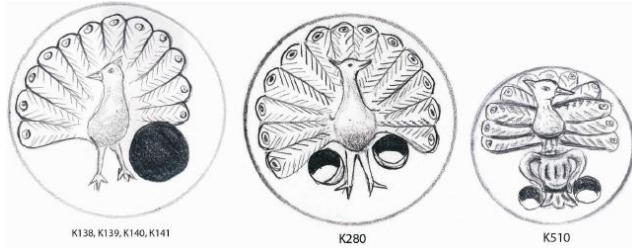
Figür 196: Boğa tasvirleri

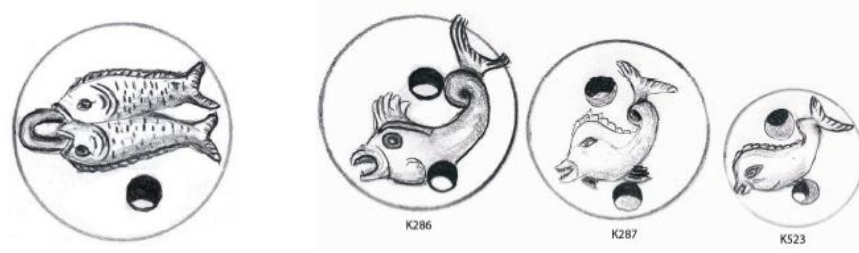
Figür 197: Geyik tasviri
Figür 198: Horoz tasviri

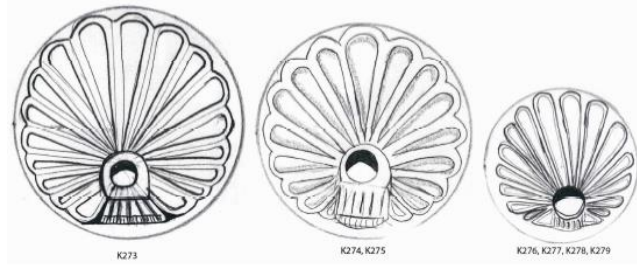
Figür 199: Kartal tasvirleri

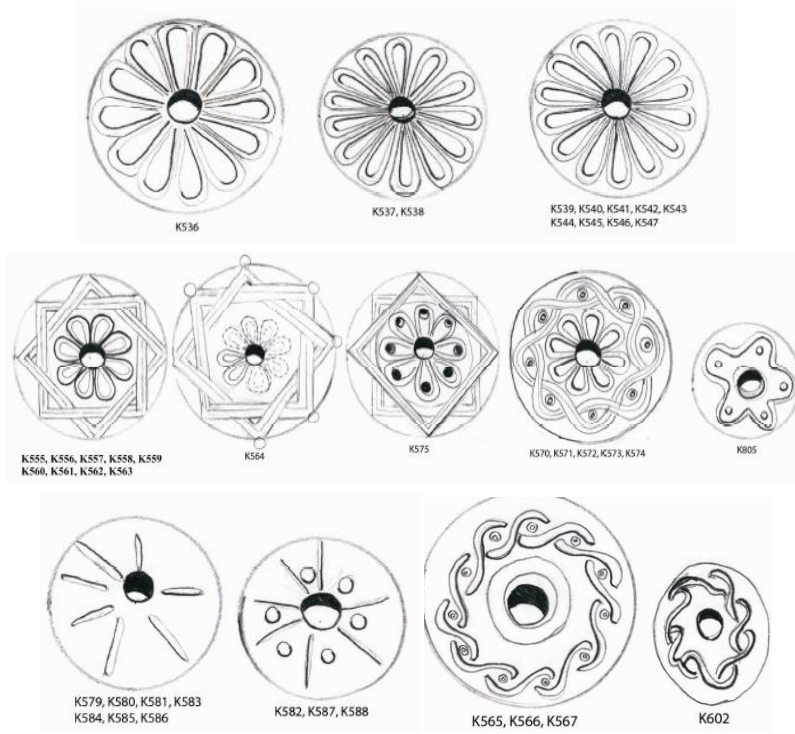
Figür 200: Tavus kuşu tasvirleri

Figür 201-202: İkili balık ve yunus balığı tasvirleri

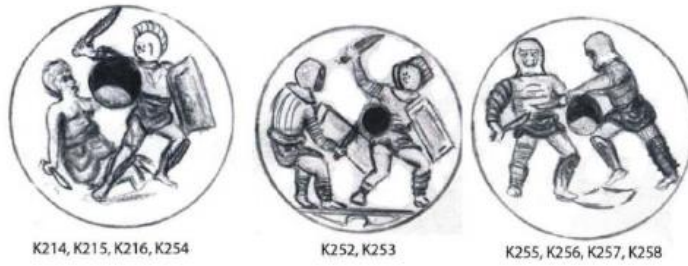
Figür 203: İstiridye kabuğu tasvirleri

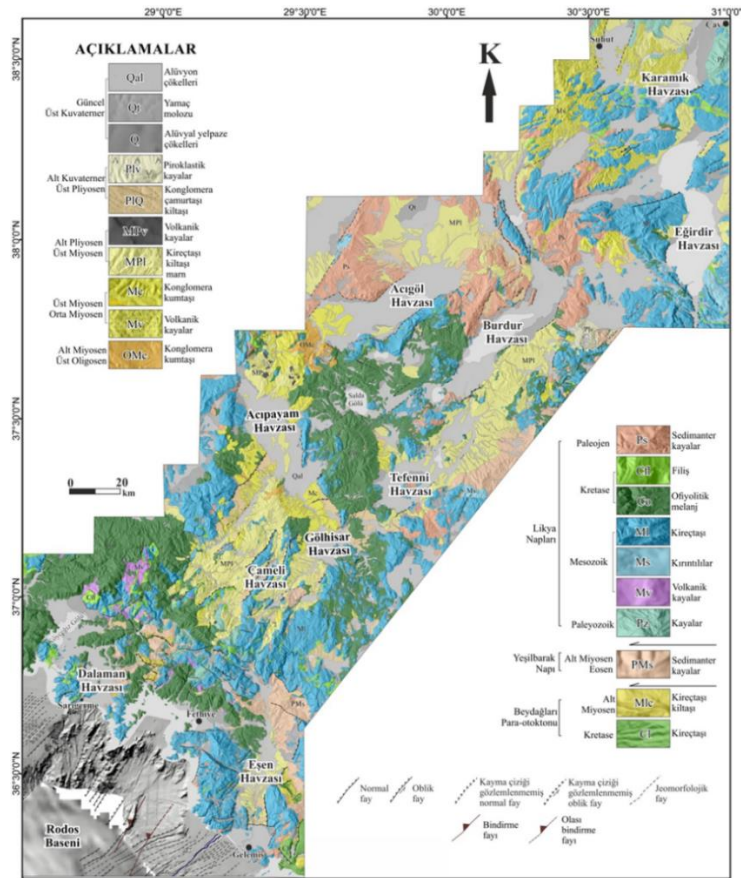
Figür 204: Diğer bezemelerden örnekler

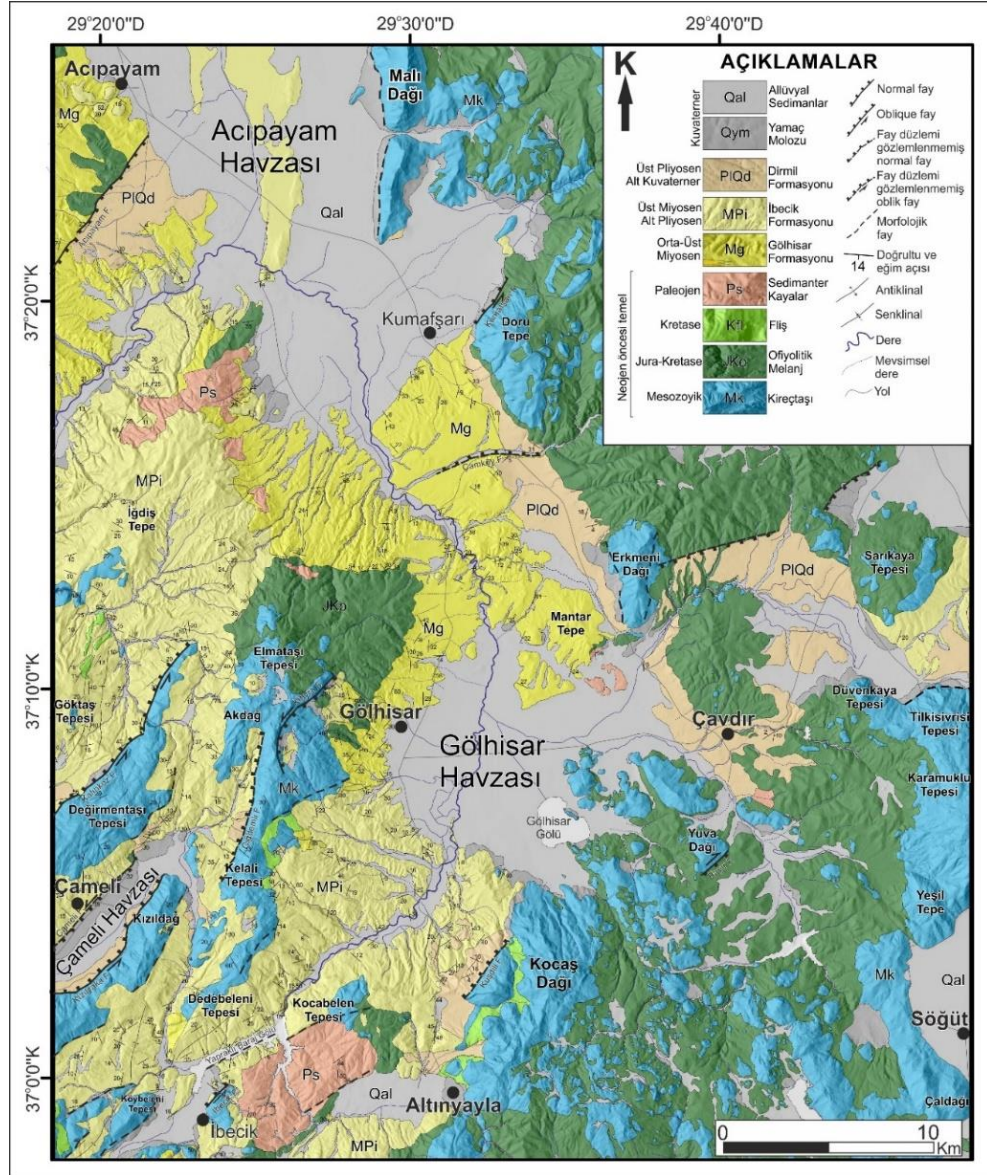
Figür 205: Menorah betimli kandil

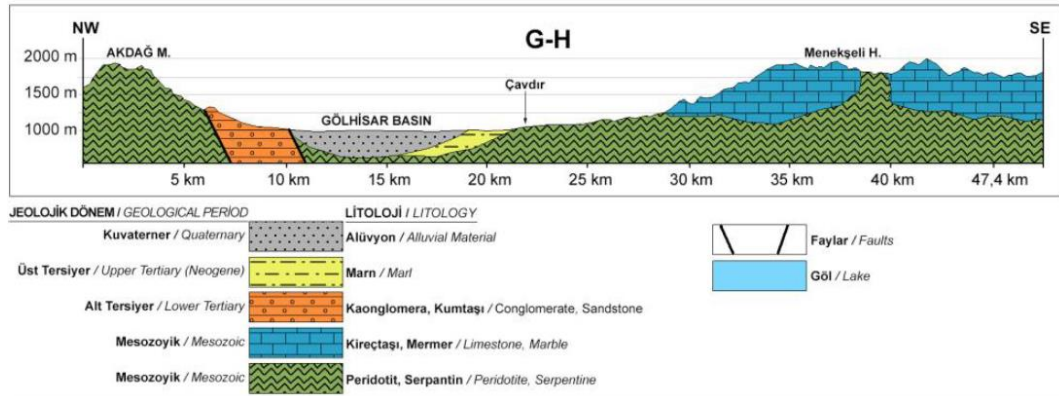
Figür 206: Gladyatör tasvirleri

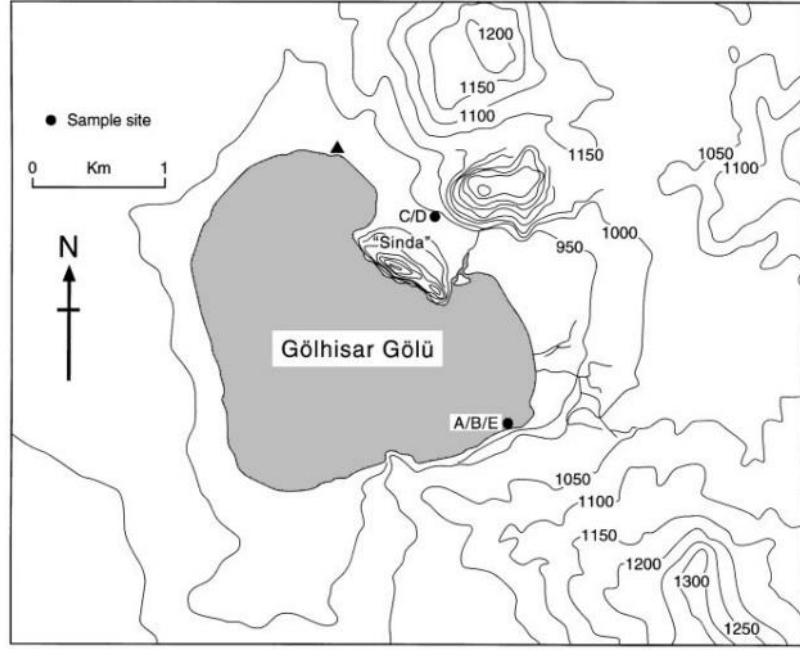
Harita 29: Burdur-Fethiye zonuun jeolojik haritası

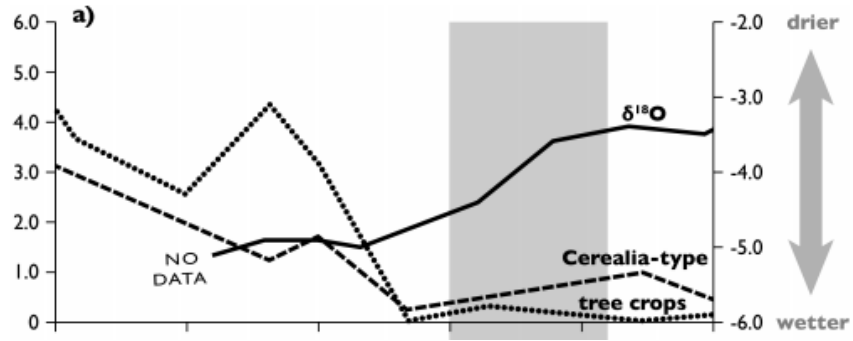
Harita 30: Bölgenin jeolojik oluşumu ve fay hatları

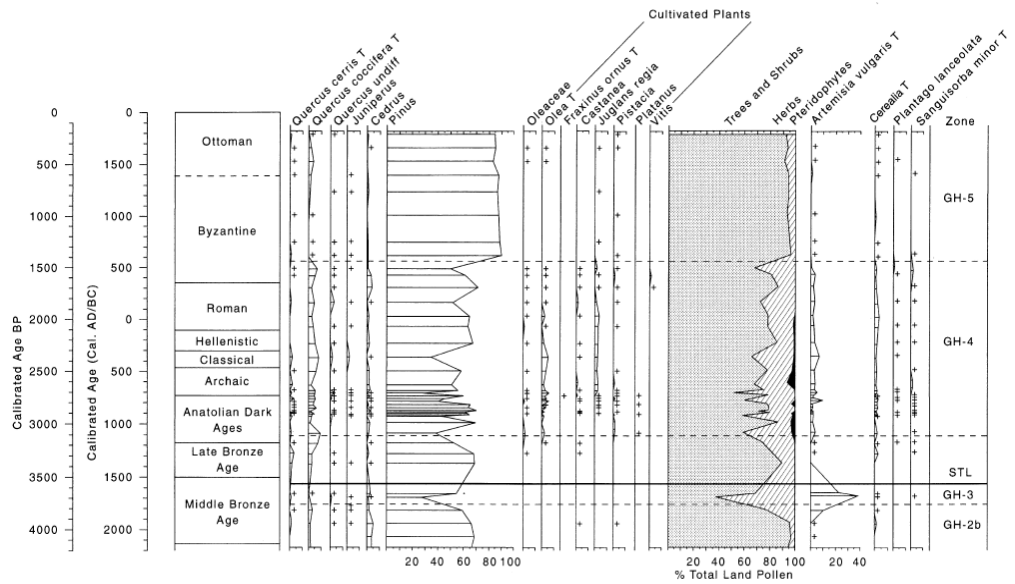
Figür 207: Gölhisar havzasının jeoloji ve topografya özelliklerini gösteren kesit ve profiller

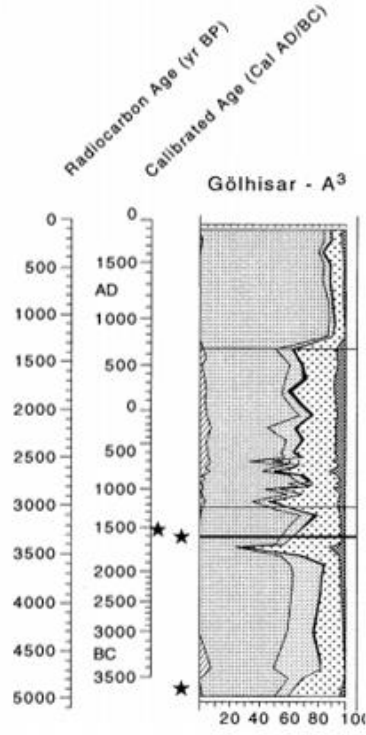
Harita 31: Gölhisar Gölü polen analizi çalışma alanı

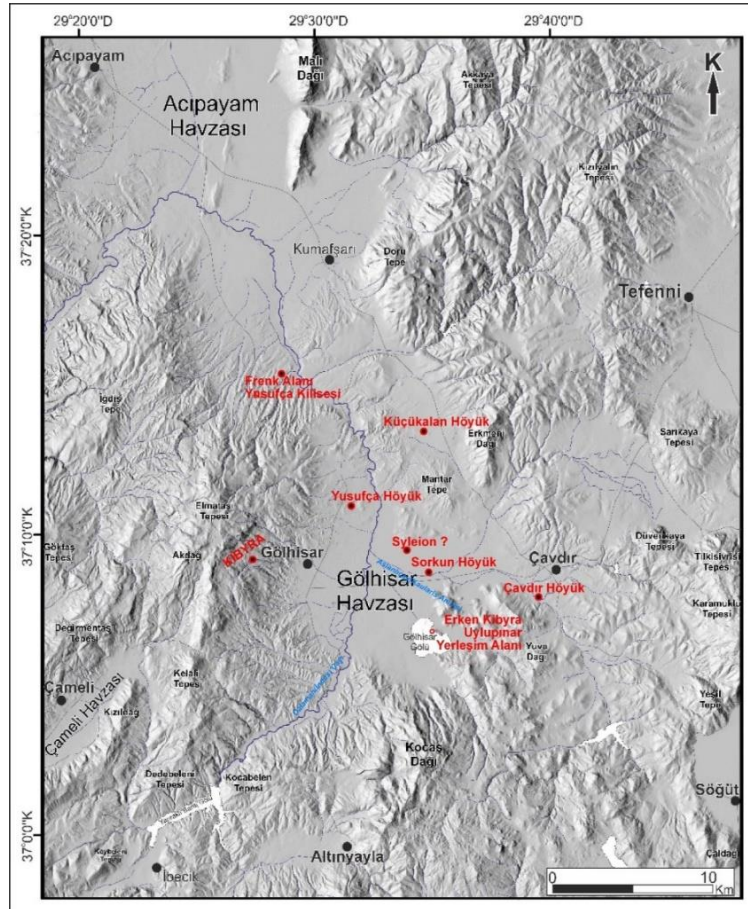
Grafik 7: İzotop analizi verileri ve iklim değişikliği

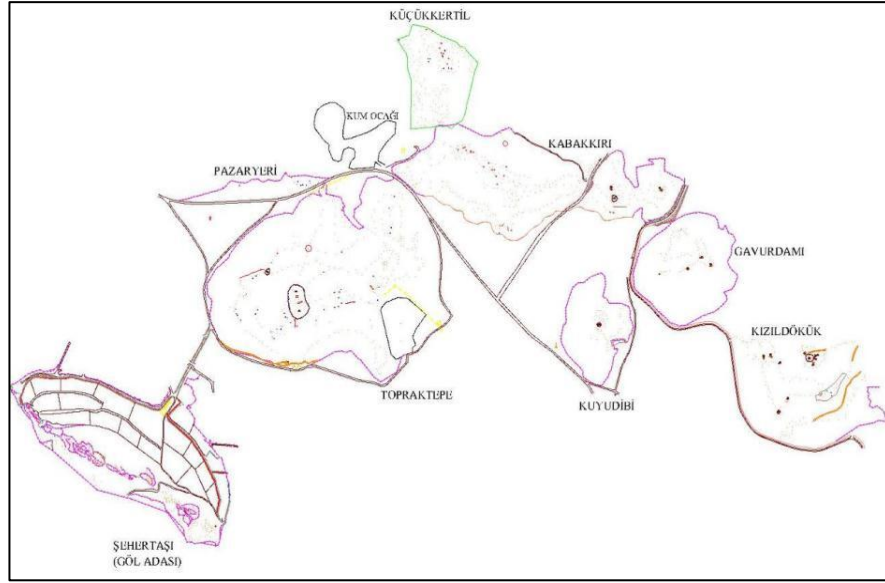
Grafik 8: Polen diyagramı ve kalibre edilmiş radyokarbon tarihlleme grafiği

Grafik 9: Polen diyagramı ve kronolojik değişim

Harita 32: Bölge topografyası ve Gölhisar Gölü çevresi antik yerleşimler haritası

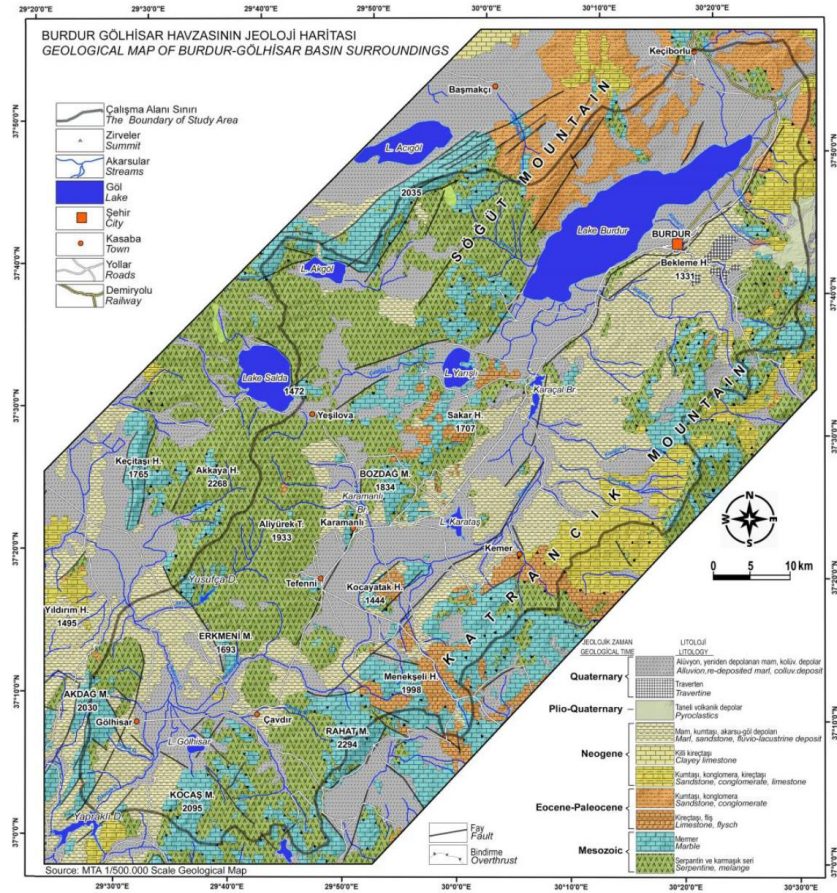
Harita 33: Göl Adası/Şehertaşı yerleşim haritası

Figür 208: Göl Adası/Şehertaşı, Toprak Tepe ve Kertil Tepesi

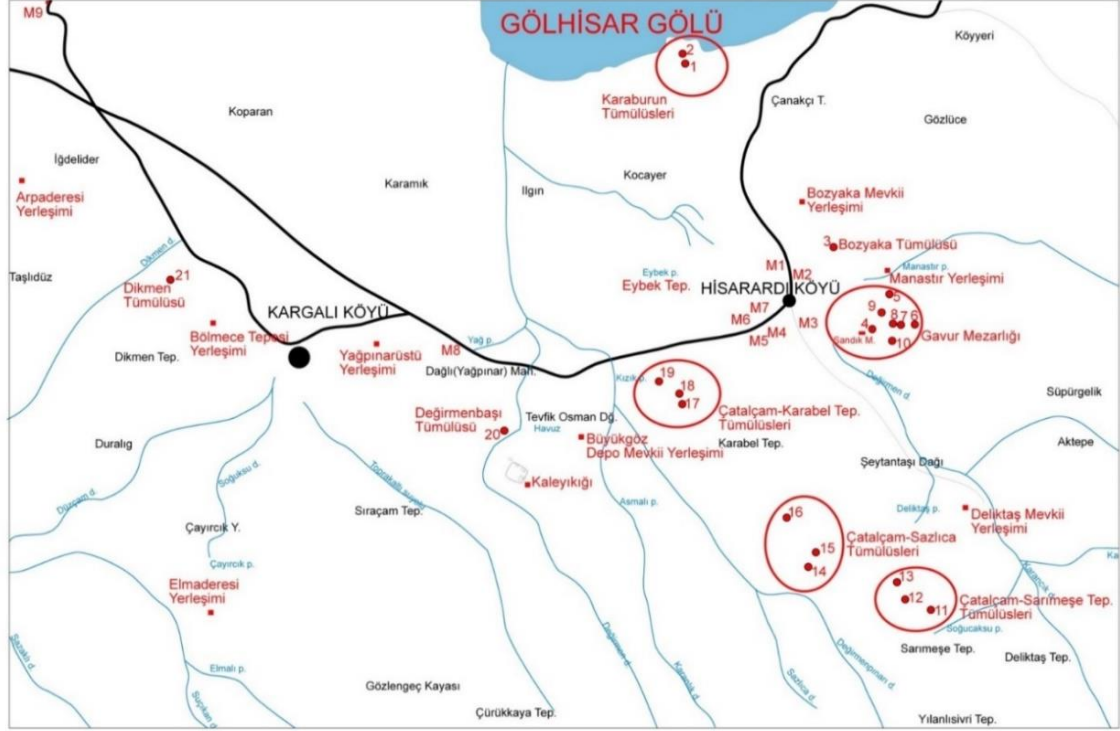
Figür 209: Göl Adası/Şehertaşı, geç dönem surları

Harita 34: Gölhisar Havzası ve Tefenni-Karamanlı düzlüğü jeoloji haritası

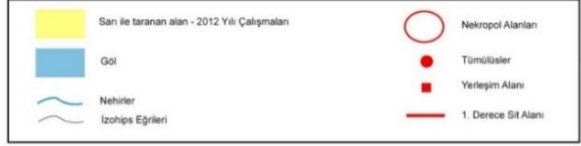
Figür 210: Gölhisar Ovası genel görünüm

2013 YILI UYLUPINAR (Erken Kibyra) YÜZEY ARAŞTIRMASI

0 2 4 km

Harita 35: Gölhisar Gölü güney kesimi yerleşim alanları

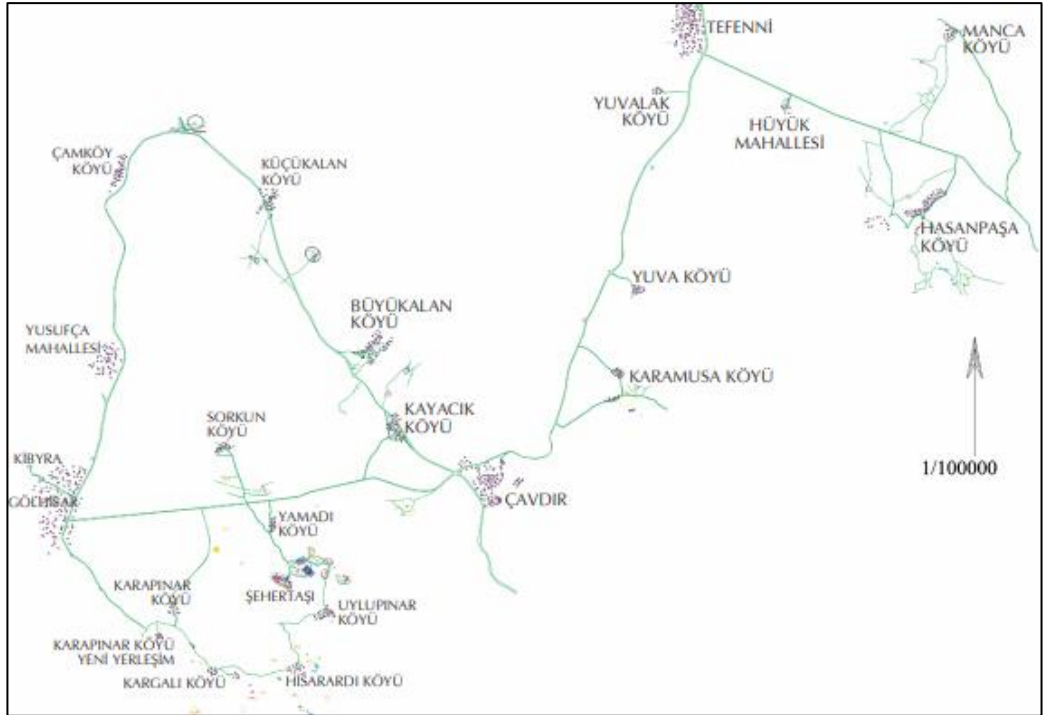
Figür 211: Hisarardı Köyü surları

Figür 212-213: Kale Yıkığı Mevkii, mekânlar

Figür 214: Yusufça Örenlik, ezgi taşı

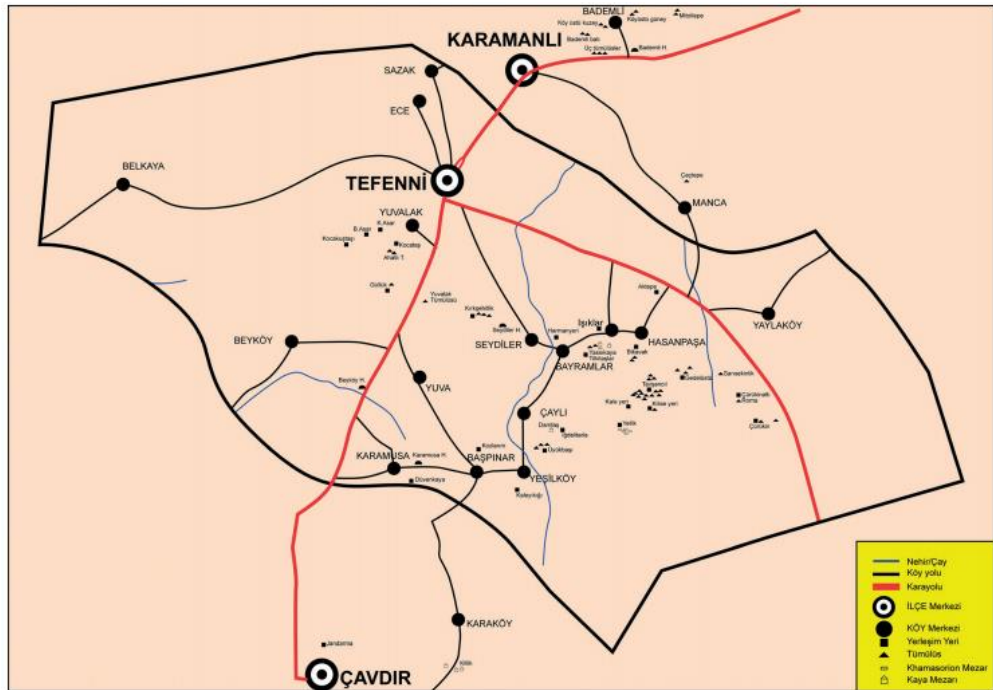
Harita 36: Çavdır ve çevre köyleri

Figür 215: Çavdır Bayır Köyü, Bağarası Mevkii

Figür 216-217: Bayır Köyü Kilisesi kurtarma kazısı sondajları

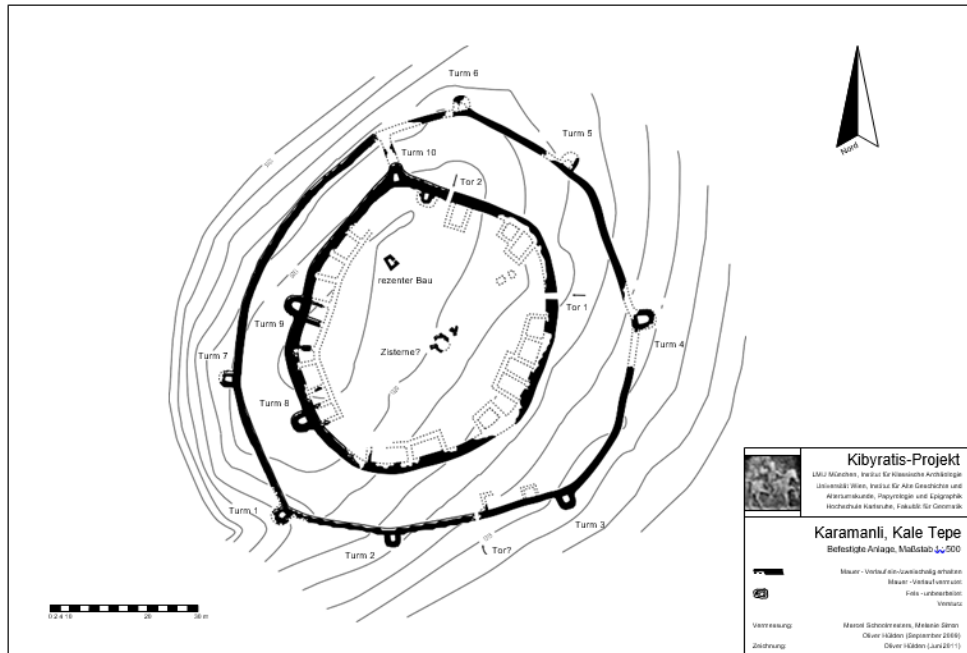
Harita 37: Tefenni-Karamanlı düzlüğü yerleşim haritası

Figür 218: Karamanlı Barajı çevresi, Geç Antik Çağ yerleşim alanı

Figür 219-220: Ezme ve oluk taşı

Figür 221: Karamanlı Kaletepe, sur planı

Figür 222: Yeşilova savunma duvarları

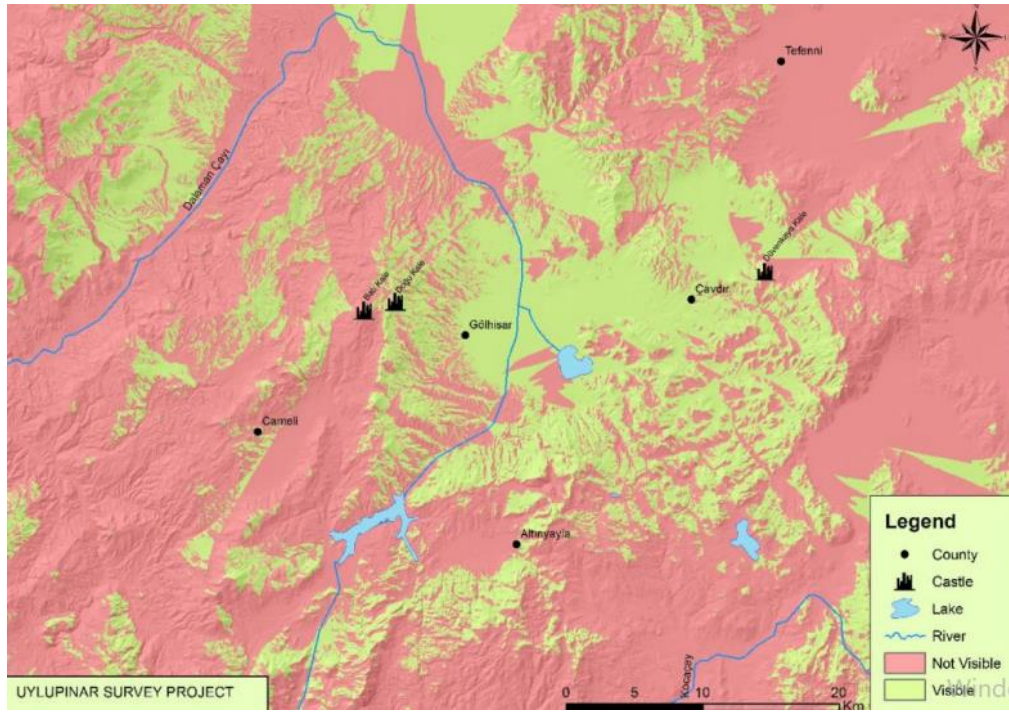
Figür 223: Kocayayla Göl çanağı

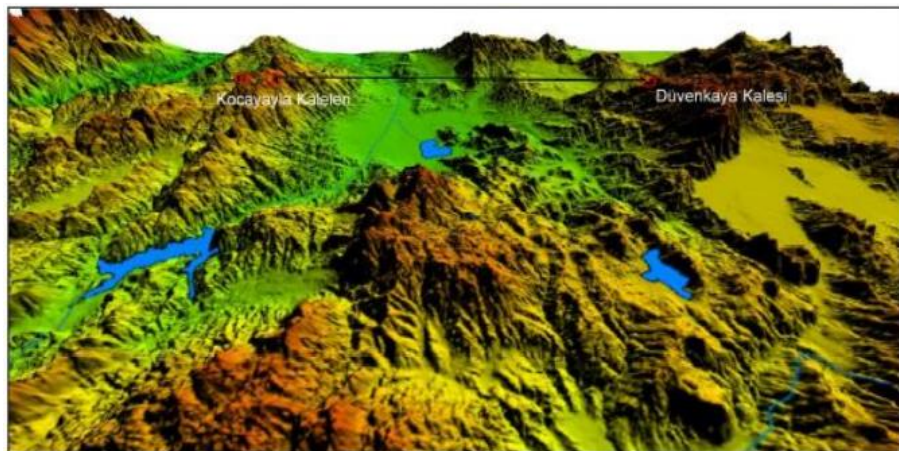
Figür 224: Kocayayla Gölü, şapel

Figür 225-226: Kocayaran Tepesi, Doğu Kale ve Batı Kale

Harita 38: Kocayayla Kale yerleşimlerinin gözetleme alanı

Harita 39: Kocayayla Kale yerleşimlerinin gözetleme alanı

Figür 227: Çukurçeşme Mevkii, çiftlik yerleşimleri

Figür 228: Yusufça Yaylası Dokuzkavaklar Mevkii, kilise

Figür 229: Gölhisar'ın batısındaki Anadolu karaçamları

TABLÖLAR-LEVHALAR

TABLO 1

KİBYRA GEÇ ANTİK ÇAĞ SİKKELERİ

ENV. ETD. NO.	BULUNTU YERİ	TAR.	İMP.	DARP.	ÖN YÜZ	ARKA YÜZ	MALZ	REF.
KBR' 08-66	Stadion Propylon	610-641	Heracleius	CON (4st officina)	JJNNhERACLI USETHERACO NSTPAV	M - A N N O (II II)	Bronz	SBCV 810; DOC II part 1, 105c, 1056a
KBR' 08-71	Stadion Propylon	582-602	Mauricius Tiberius	T	ONmA (VRC)	K - A N N O	Bronz	DOC 120- 33, Volume I
KBR' 08-49	Stadion Sphendone	317-326	Crispus	SIS (1st officina)	IVL CRISPVS NOBC	VOT CAESARVM NOSTORVM /ASIS [...]	Bronz	RIC VII 148; VM 013
KBR' 09-130	Agora	393-395	Honorius	SMK (1st officina)	DN HONORIVS PF AVC (?)	GLORIA ROMANOR VM	Bronz	RIC IX 088(c); LRBC II, 2188; Cohen 20
KBR' 09-131	Stadion Propylon	610-641	Heracleius	?	(JJNNh)ERAC LI (US)ETHERAC ONS(TPAV)	M - A N N O	Bronz	Sear 824
KBR' 09-133	Stadion Propylon	565-578	II. Iustinus	?	..VS PP A..	K	Bronz	?
KBR' 09-131	Stadion Portiko	308-324	I. Licinius	SMH (3st officina)	IMP LICINIVS AVG	IOVI CONSERVA TORI AVG	Bronz	RIC VII, 17.
KBR' 09-132	Odeion	337-361	II. Constantius	CON	FL IVL CONSTANTIV S NOB C	PROVIDENT IAE AVGG	Bronz	RIC VII 21
KBR' 09-133	Stadion Propylon	324-329	I. Constantinus	SMAN (3st officina)	CONSTANTIN VS IVN NOB C	PROVIDENT IAE AVGG	Bronz	RIC 463;461
KBR' 09-134	Odeion Stoa	337-340	II. Constantinus	SMAN	D V CONSTANTIN VS P T AVGG	VN/MR	Bronz	RIC VIII 112
KBR' 09-135	Tiyatro	337-340	II. Constantinus	SMAN (1st officina)	D V CONSTANTIN VS P T AVGG	VN/MR	Bronz	RIC VIII 112
KBR' 09-136	Stadion Propylon	364-378	Valens	SMN (3st officina)	D N VALENS P F AVG	GLORIA ROMANOR VM	Bronz	RIC 9b.
KBR' 09-137	Odeion Stoa	546	I. Iustinianus	TES (4st officina)	D N IVSTINIANVS PP AV..	K - A N N O	Bronz	Sear 174
KBR' 09-138	Odeion	582-602	Mauricius Tiberius	THEUP (3st officina)	D N MAUGI [...] NPLU	M - A N N O (X II)	Bronz	DOC 166b; SB 533
KBR' 09-139	Stadion Propylon	?	?	TES	[...] ER P AVG	XX	Bronz	?
KBR' 10-5	YOM 6 (Mezar içi)	400-404	Arcadius	SMK (1st officina)	AEL EVDO- XIA AVC	SALVS REIPVBLIC AE	Bronz	RIC 103; SR 4241; VM 006
KBR' 10-45	Stadion Apsis	?	?	CON	?	M- A N N O (II I)	Bakır	?
KBR' 10-47	Agora	364-378	Valens	SMKA (1st officina)	D N VALENS P F AVG	GLORIA ROMANOR VM	Bronz	RIC IX 016(a) (type xivb);

								LRBC II, 0526
KBR' 10-48	Agora	378- 383	II. Valentinianus	SMNB (2st officina)	D N VALENTINIA NVS P F AVC	VRBS ROMA	Bronz	RIC IX 27(d); RSC V 817e
KBR' 10-49	Agora, I. Teras Caddesi, Bati Stoa, 2. Dükkan Önü	348- 354	II. Constantius	?	D N CONSTANTIV S P F AVG	FEL TEMPRE PARATIO	Bronz	RIC VIII 96; LRBC 2476; LRBC II, 2488
KBR' 10-50	Agora, I. Teras Caddesi, Bati Stoa, 2. Dükkan Önü	308- 324	I. Licinius	?	IMP C VAL LICINIVS	?	Bronz	?
KBR' 11-109 (etd.)	Agora, I. Teras Caddesi	?	?	CON (3st officina)	?	?	Bronz	?
KBR' 11-110 (etd.)	Agora, I. Teras Caddesi, Doğu Stoa, 7-8. Dükkan Arası	395- 408	Arcadius	SMK	?	?	Bronz	?
KBR' 11-111 (etd.)	Agora, I. Teras Caddesi, Doğu Stoa, 7-8. Dükkan Arası	313- 317	I. Licinius	SMK	IMP C VAL LICIN LICINIVS P F AVG	IOVI CONSERVA TORI	Bronz	RIC VI 069a/ RIC VII 013
KBR' 11-112 (etd.)	Agora, I. Teras Caddesi, Doğu Stoa, 7-8. Dükkan Arası	565- 578	II. Iustinus	TEC	DN [...]	M - A N N O	Bronz	?
KBR' 11-113 (etd.)	Agora, I. Teras Caddesi, Doğu Stoa, 7-8. Dükkan Arası	395- 401	Arcadius	ANT	DN ARCADIVS PF AVC	VIRTVS EXERCITIV S	Bronz	?
KBR' 11-114 (etd.)	Nekropol Yolu	379- 383	I. Theodosius	?	THEO [...] / SIVS P F AVC	?	Bronz	?
KBR' 11-117 (etd.)	Stadion İstinat Duvarı	395- 401	Arcadius	?	[...] AVC	VIRTVS EXERCITIV S (?)	Bronz	?
KBR' 11-118 (etd.)	Tiyatro Cavea	383- 408	Arcadius	?	?	?	Bronz	?
KBR' 11-119 (etd.)	Tiyatro Cavea	383- 408	Arcadius	?	D N ARCADIVS	?	Bronz	?
KBR' 11-121 (etd.)	Odeion (B5)	527- 565	I. Iustinianus	?	?	K - A N N O (II)	Bronz	?
KBR' 11-122 (etd.)	Odeion (B5)	364- 375	I. Valentinianus	SMKB	VALENTINIA NVS P F AVC	SECVRTAS REIPVBLIC AE	Bronz	RIC IX 012(a); LRBC II, 2328

KBR' 11-123 (etd.)	Odeion Dış Cephe	?	?	CON	?	CONSERVATORI REIPUBLICAE	Bronz	?
KBR' 11-124 (etd.)	Odeion Dış Cephe	348-354	II. Constantius	?	DN CONSTANTIVS P F AVG	TEMP REPARATIO	Bronz	RIC VIII 090; LRBC II, 2018
KBR' 11-127 (etd.)	Odeion Dış Cephe	364-378	Valens	ANTO	[...] P F AVG	SECVRITAS REIPUBLICAE	Bronz	RIC IX 010(b); LRBC II, 1940
KBR' 11-128 (etd.)	Odeion (A1)	527-565	I. Iustinianus	K	[...] AVC	K - A N N O (I)	Bronz	?
KBR' 11-129 (etd.)	Odeion (A2)	395-401	Arcadius	CONS (4st officina)	DN ARCADIVS PF AVC	VIRTIVS EXERCITVS	Bronz	?
KBR' 11-131 (etd.)	Odeion Dış Cephe	565-578	II. Iustinus	CON	Justin II ve Sophia	M - A N N O (I)	Bronz	SBCV 360; DOC 22-43
KBR' 11-133 (etd.)	Odeion (A6)	548-549	I. Iustinianus	CON	DN IVSTINIANVS PP AVC	M - A N N O (XXII)	Bronz	Hahn MIB 95a
KBR' 11-134 (etd.)	Geç Dönem Hamam, 4 No'lu Oda	565-578	II. Iustinus	CON	Justin II ve Sophia	M - A N N O (X)	Bronz	SBCV 360; DOC 22-43
KBR' 11-135 (etd.)	Geç Dönem Hamam, 5 No'lu Oda	527-565	I. Iustinianus	?	DN IVSTINIANVS PP AVC	K	Bronz	?
KBR' 11-136 (etd.)	Geç Dönem Hamam, Güney Cephe	293-306	I. Constantius	KB	IMP CONSTANTIVS P P AVG	CONCORDIA MILITVM	Bronz	?
KBR' 11-137 (etd.)	Odeion Dış Cephe	347-348	II. Constantius	?	[...] CONSTANTIVS P F AVG	OTIS XX MVLTVS XXX	Bronz	?
KBR' 11-138 (etd.)	Geç Dönem Hamam, 2. Oda	337-361	II. Constantius	?	FL IVL CONSTANTIVS NOB C	PROVIDENTIAE CAESS	Bronz	RIC VII 053; LRBC I, 0806; SRCV 3984
KBR' 11-139 (etd.)	Geç Dönem Hamam, Doğu Cephe	336-340	II. Constantius	SMH (4st officina)	[...] CONSTANTIVS P F AVG	GLORIA EXERCITVS	Bronz	RIC VIII 094
KBR' 11-140 (etd.)	Geç Dönem Hamam, 5 No'lu Oda	527-565	I. Iustinianus	CON	DN IVSTINIANVS PP AVC	M	Bronz	SB 158
KBR' 11-140 (env.)	Stadion İstinat Duvarı	383-408	Arcadius	CONS (2st officina)	ARCADIVS PF AVC	EXERCITIVI RTVS	Bronz	RIX X 0056; LRBC II, 1975
KBR' 11-141 (env.)	Tiyatro	406-408	Arcadius	SMA	?	GLORIA ROMANORVM	Bronz	RIC X 0156; LRBC II, 2923
KBR' 11-143 (env.)	Agora, I. Teras Caddesi, Batı Stoa	542-565	I. Iustinianus	CONOB	DN IVSTINIANVS PP AVC	VICTORIA AVCC	Altın	SBCV 142; MIBE 15; DOC 10
KBR' 11-144 (env.)	Odeion (A1)	602-610	Phocas	CONOB	DN FOCAE PP AVC	XXXX	Bronz	DOC II; SB 640

KBR' 11-145 (env.)	Agora, I. Teras Caddesi, Batı Stoa, 8. - 9. Dükkan Arası	527-565	I. Iustinianus	KYZ	DN IVSTINIANVS PP AVC	M - A N N O (XY)	Bronz	SB 207
KBR' 11-146 (env.)	Odeion (A5)	286-305	Maximianus	(S)M-SD	?	IHTHTI EXERCITVS	Bronz	?
KBR' 11-176 (env.)	Agora, I. Teras Caddesi, Doğu Stoa, 6. Dükkan	395-401	Arcadius	?	DN ARCADIVS PF AVC	VIRTVS EXERCITI	Bronz	RIC X 0071; LRBC II, 2792
KBR' 11-177 (env.)	Kent İçi Yüzey	527-565	I. Iustinianus	?	DN IVSTINIANVS PP AVC	K - A N N O (XUI)	Bronz	?
KBR' 11-178 (env.)	Odeion (A6)	379-395	I. Theodosius	?	DN THEODOSIVS	GLORIA ROMANOR VM	Bronz	RIC 46a
KBR' 11-179 (env.)	Odeion (A6)	527-565	I. Iustinianus	THEUP	?	M - A N N O (XUI)	Bronz	?
KBR' 12-06 (etd.)	Odeion	602-610	Phocas	?	?	XXXX ANNO	Bronz	?
KBR' 12-27 (etd.)	Agora, I. Teras Caddesi	612-613	Heracleius	KYZ	[...] RPAV [...]	M - A N N O	Bronz	?
KBR' 12-48 (etd.)	Agora, Sur Duvarı Önü	527-565	I. Iustinianus	?	?	K - A N N O (XUI)	Bronz	?
KBR' 12-49 (etd.)	Agora, I. Teras Caddesi, Batı Stoa, 3. Dükkan	348-354	II. Constantius	?	DN CONSTANTIVS PF AVG	FEL TEMP RE PARATIO	Bronz	RIC VIII 132; LRBC II, 2625
KBR' 12-73 (etd.)	Odeion, Stoa Kuzey Bölüm	565-578	II. Iustinus	NIKO	Justin II ve Sophia	M - A N N O (X)	Bronz	SBCV 0369; DOC I 100a
KBR' 12-98 (etd.)	Agora, I. Teras Caddesi, Doğu Stoa, 5. Dükkan Önü	337-361	II. Constantius	SMKS	FL IVL CONSTANTIVS NOB C	PROVIDENT IAE CAESS	Bronz	RIC VII 075; LRBC I, 0868; SRCV 3924v
KBR' 12-108(et d.)	Agora, I. Teras Caddesi, Doğu Stoa, 3. Dükkan Önü	582-602	Mauricius Tiberius	CON	?	M - A N N O (II)	Bronz	?
KBR' 12-124(et d.)	Agora, I. Teras Caddesi	582-602	Mauricius Tiberius	TEHU[P]	?	M - A N N O (XUI)	Bronz	?
KBR' 12-130(et d.)	Agora, I. Teras Caddesi	527-565	I. Iustinianus	CON	DN IVSTIANVS PP AVC	M - A N N O (XV)	Bronz	SB 158
KBR' 12-144(et d.)	Stadion, Batı Cavea	347-348	II. Constantius	?	DN CONSTAN [...]	VOT XX MVLT XXX	Bronz	RIC VII 056

KBR' 12-145(et d.)	Stadion, Batı Cavea	337-361	II. Constantius	SMTS	[...] CONSTANT [...]	GLORIA EXERCITVS	Bronz	RIC VII 143; LRBC I, 0674; SRCV 3887
KBR' 12-155(et d.)	Agora, I. Teras Caddesi	379-395	I. Theodosius	?	DN THEODOSIVS PF AVC	?	Bronz	?
KBR' 12-205(et d.)	Agora, I. Teras Caddesi, Doğu Stoa, 3. Dükkan	565-578	II. Iustinus	NIKO	Justin II ve Sophia	M - A N N O (II)	Bronz	DOC I 99a; SB 369; MIB 46b
KBR' 12-210 (etd.)	Tiyatro	337-361	II. Constantius	SMK	CONSTANTIV S NOB C	GLORIA EXERCITVS	Bronz	RIC VII 346
KBR' 12-03 (env.)	Agora, I. Teras Caddesi	313-318	I. Constantinus	SMN	IMP [...] CONSTANTIN [...]	CONSERVATORI	Bronz	RIC VII 118; VM 084v
KBR' 12-25 (env.)	Stadion, Batı Cavea	347-348	II. Constantius	?	DN CONSTANTIV S PF AVG	VOTIS XX MVLT XXX	Bronz	RIC VIII 261 & RIC VIII 291 ;RSC 342-3r
KBR' 13-02 (etd.)	Stadion, Portiko	364-378	Valens	SMK (1st officina)	?	GLORIA ROMANOR VM	Bronz	RIC IX 005(a); LRBC II, 1275
KBR' 13-08(etd.)	Agora, I. Teras Caddesi	886-912	VI. Leon	?	?	LEOn/En ΘEO bA/SILEVS R/OMEOn	Bronz	SBCV 1728; DOC III 5
KBR' 13-11(etd.)	Agora, I. Teras Caddesi, Doğu Stoa, 4. Dükkan	337-355	II. Constantius	?	DN CONSTANTIN VS	?	Bronz	?
KBR' 13-16(etd.)	Doğu Nekropol, Ant Mezar	383-408	Arcadius	?	DN ARCADIVS PF AVC	VOT X MVLT XX	Bronz	RIC X 0048
KBR' 13-17(etd.)	Agora, I. Teras Caddesi, Doğu Stoa 7. Dükkan	313-319	I. Constantinus	?	IMP CONSTANTIN VS PF AVG	SOLI INVICTO COMITI	Bronz	RIC VI unlisted; SRCV 3868; VM 063
KBR' 13-20(etd.)	Agora, I. Teras Caddesi	337-340	II. Constantinus	?	IMP CONSTANTIN VS IVN NOB C	GLORIA EXERCITVS	Bronz	RIC VII 365
KBR' 13-28(etd.)	Agora, I. Teras Caddesi	527-565	I. Iustinianus	NIKO	DN IVTINIANVS PP AVC	M - A N N O (XXI)	Bronz	DOC 220e.1 Volume I; SBCV 220
KBR' 13-46(etd.)	Agora, I. Teras Caddesi, Doğu Stoa, 6. Dükkan	610-641	Heracleius	?	JNNherACL I USEThERACO NSTPAV	M - A N N O (II II)	Bronz	?
KBR' 13-51(etd.)	Agora, I. Teras Caddesi	313-319	I. Constantinus	?	IMP CONSTANTIN VS P F AVG	SOLI INVICTO COMITI	Bronz	RIC VII unlisted; SRCV

								3881v; VM 088v
KBR' 13-53(etd.)	Doğu Nekropol, Anıt Mezar	383-408	Arcadius	?	?	?	Bronz	?
KBR' 13-61(etd.)	Agora, I. Teras Caddesi	602-610	Phocas	?	Dmfoca PERPP AVG	XXXX - A N N O (II)	Bronz	DOC II 72b;SB 665; MIB III 76
KBR' 13-66(etd.)	Agora, I. Teras Caddesi	383-408	Arcadius	?	DN ARCADIVS PF AVC	?	Bronz	?
KBR' 13-70(etd.)	Agora, I. Teras Caddesi	610-641	Heracleius	NIKO	DN HERACLIPER P AVC	M - A N N O (I)	Bronz	?
KBR' 13-100(et d.)	Agora, I. Teras Caddesi Doğu Stoa	337-340	II. Constantinus	?	CONSTANTIN VS [...]	GLORIA [...]	Bronz	?
KBR' 13-101(et d.)	Agora, I. Teras Caddesi Doğu Stoa	379-383	I. Theodosius	?	DN THEODOSIVS PF AVC	CONCORDI A AVGGG	Bronz	RIC IX 047(d); LRBC II, 2707
KBR' 13-105(et d.)	Agora, I. Teras Caddesi Doğu Stoa	347-348	II. Constantius	?	DN CONSTANTIVS PF AVG	VOT XX MVL T XXX	Bronz	RIC VIII 036; LRBC I, 1478
KBR' 13-109(et d.)	Agora, I. Teras Caddesi	383-408	Arcadius	?	DN ARCADIVS PF AVC	VOT V	Bronz	?
KBR' 13-111(et d.)	Doğu Nekropol, Anıt Mezar, Güney Temenos	308-324	I. Licinius	ALE	IMP C VAL LICIN LICINIUS P F AVG	IOVI CONSERVATORI AVGG	Bronz	RIC VII 013
KBR' 13-118(et d.)	Agora, I. Teras Caddesi, Doğu Stoa, 9. Dükkan	336-337	I. Constantinus	SMN (4st officina)	CONSTANTINVS MAX AVG	GLORIA EXERCITVS	Bronz	RIC VII 143; LRBC I, 0674; SRCV 3887
KBR' 13-130(et d.)	Agora, I. Teras Cad	379-383	I. Theodosius	?	?	VOT XX MVL T XXX	Bronz	?
KBR' 13-181(et d.)	Doğu Nekropol, Anıt Mezar, 1. Oda	336-340	II. Constantius	SMK (4st officina)	DN CONSTANTIVS P F AVG	GLORIA EXERCITVS	Bronz	RIC VIII 086
KBR' 13-02 (env.)	Odeion	313-317	I. Constantinus	SMN	IMP CONSTANTINVS AVG	IOVI CONSERVATORI AVGG	Bronz	RIC VII 008
KBR' 13-06 (env.)	Doğu Nekropol, Anıt Mezar	364-375	I. Valentinianus	SMKB	DN VALENTINIANVS P F AVG	SECVRITAS REIPVBLICAE	Bronz	RIC IX 010(b); LRBC II, 1940
KBR' 13-19 (env.)	Agora, I. Teras Caddesi	336-337	I. Constantinus	?	CONSTANTINVS MAX AVG	GLORIA EXERCITVS	Bronz	RIC VII 353; LRBC I, 0357; SRCV 3886

KBR' 13-81 (env.)	Agora, Sur Duvarı	293-306	I. Constantius	?	CONSTANTIV S NOB C III	CONCORDI A MILITVM	Bakır	RIC VI 018a; SRCV 3678v; VM 032v
KBR' 13-82 (env.)	Stadion, Spendone	305-312	Galerius Maximianus	MKV (4st officina)	CAL MAXIMIANVS P F AVG	GENIO AVGVSTI	Bronz	RIC VI 160b; SRCV 3764; VM 009
KBR' 13-83 (env.)	Stadion, Spendone	308-324	I. Licinius	?	IMP LICINIVS AVG	VICTORIAE LAETAE PRINC PERP	Gümüş	?
KBR' 13-84 (env.)	Stadion, Spendone	325-326	Crispus	MNH (3st officina)	D N F L IVL CRISPVS NOB CAES	PROVIDENT IAE CAESS	Gümüş	RIC VII 064; LRBC I, 1335; SRCV 3924v
KBR' 14-4 (etd.)	Nekropol Yolu, Kuzey A-1, Lahit 4	364-375	I. Valentinianus	?	DN VALENTINIA NVS PF AVG	SECVRITAS	Bronz	RIC IX 017(a)
KBR' 14-17 (etd.)	Agora, I. Teras Caddesi, Doğu Stoa, 10. Dükkan	378	Valens	CON	DN VALENS PF AVC	VOT XX MVLT XXX	Bronz	RIC IX 022(b); LRBC II, 2553
KBR' 14-20 (etd.)	Agora, I. Teras Caddesi, Doğu Stoa, 11. Dükkan	6. yy.	I. Iustinianus	NIKO	DN IVTINIANVS	M - A N N O	Bronz	?
KBR' 14-25 (etd.)	Nekropol Yolu, Kuzey A1	401-403	Arcadius	CON	HONORI VS AVC	CONCORDI A AVCC	Bronz	RIC X 0092; LRBC II, 2423
KBR' 14-29 (etd.)	Agora, I. Teras Caddesi, Doğu Stoa, 10. Dükkan içi	565-578	II. Iustinus	CON	Justin II ve Sophia (?)	M - A N N O (X)	Bronz	SBCV 0369; DOC I 100a
KBR' 14-58 (etd.)	Nekropol Yolu, Kuzey A1	367-375	Gratianus	SMK (3st officina)	D N GLATIANVS P F AVG	GLORIA ROMANOR VM	Bronz	RIC IX 026-C; LRBC II, 1720
KBR' 14-72 (etd.)	Nekropol Yolu, Kuzey A1	379-392	I. Theodosius	CONS (3st officina)	?	?	Bronz	?
KBR' 14-87 (etd.)	Nekropol Yolu, Kuzey A2	401-403	Arcadius	CONOB	D N ARCADIVS P F AVG	CONCORDI A AVGG	Bronz	RIC X 0098
KBR' 14-97 (etd.)	Nekropol Yolu, Kuzey A1	293-306	I. Constantius	?	D N CONSTANTIV S	?	Bronz	?
KBR' 14-156 (etd.)	Nekropol Yolu, Kuzey A1	293-311	Galeria Valeria	SMTS	[...] GAL-VALE [...]	?	Bronz	RIC 211
KBR' 14-171 (etd.)	Agora, I. Teras Caddesi	363-364	Iovianus	?	D N FLCL IVLIANVS P F AVG	VOT X MVLT XX	Bronz	RIC VIII 329; LRBC II, 0695; SRCV 4074

KBR' 15-11 (etd.)	Roma Hamam Kompleksi	307 – 337	I. Constantinus	N	IMP C FL VAL CONSTANTINVS P F AVG	PROVIDENTIAE AVG	Bronz	RIC VII
KBR' 15-17 (etd.)	Odeion	378 – 383	Gratianus	SMKB	DN GRATIANVS PF AVC	CONCORDIA AVCC	Bronz	RIC X 039(b); LRBC II, 1827
KBR' 15-22 (etd.)	Roma Hamam Kompleksi	379-395	I. Theodosius	?	DN THEODOSIVS PF AVC	SALVS REIPVBLICAE	Bronz	RIC IX 045(b); LRBC II, 2407
KBR' 16-1 (etd.)	Kent İçi Yüzey	379-383	I. Theodosius	?	DN THEO [...] AVC	?	Bronz	?
KBR' 16-6 (etd.)	Agora, III. Teras, Tholos Nymphaeum	4. yy		?	[...] VS PF AVG [...]	?	Bronz	?
KBR' 16-13 (etd.)	Agora, III. Teras, Tholos Nymphaeum	540	I. Iustinianus	TE	?	K- A N N O (XIII)	Bronz	?
KBR' 16-15 (etd.)	Agora, III. Teras, Tholos Nymphaeum	364-378	Valens	?	D N VALEN [...]	VICTORIA AVGG	Bronz	RIC IX 056(a); LRBC II, 0778
KBR' 16-16 (etd.)	Doğu Nekropol, Anıt Mezar	337-361	II. Constantius	?	D N CONST [...]	FEL TEMP REPERATIO	Bronz	RIC VIII 070; LRBC II, 2474
KBR' 16-21 (etd.)	Agora, III. Teras, Tholos Nymphaeum	363-364	Iovianus	?	D N IOVIANVS P F AVG	VICTORIA ROMANORVM	Bronz	RIC VIII 237 or RIC VIII 238; LRBC II, 1700; SRCV 4085v
KBR' 16-24 (etd.)	Doğu Nekropol, Anıt Mezar, YOM 17	395-401	Arcadius	?	DN ARCADIVS PF AVC	VIRTVS EXERCITVS	Bronz	RIC IX 044(c); LRBC II, 2402
KBR' 16-28 (etd.)	Agora, III. Teras, Tholos Nymphaeum	379-383	I. Theodosius	?	D N THEODO [...]	?	Bronz	?
KBR' 16-29 (etd.)	Doğu Nekropol, Anıt Mezar, 16 Nolu Lahit	367-375	Valens	?	?	SECVRITAS [...]	Bronz	?
KBR' 16-30 (etd.)	Doğu Nekropol, Anıt Mezar, 16 Nolu Lahit	364-378	Valens	?	D N VALENS PF AVG	?	Bronz	?
KBR' 16-31 (etd.)	Doğu Nekropol, Anıt Mezar, 16 Nolu Lahit	364-378	Valens	?	DN [...]	SECVRITAS [...]	Bronz	?

KBR' 16-32 (etd.)	Doğu Nekropol, Anıt Mezar, 16 Nolu Lahit	364-378	Valens	?	D N VALENS P F AVG	SECVRITAS PVBLICAE	Bronz	RIC IX 027(b); LRBC II, 1753
KBR' 16-33 (etd.)	Agora, III. Teras, Tholos Nymphaeum	363-364	Iovianus	?	D N IULIANVS P F AVG	SPES REI PUBLICAE	Bronz	?
KBR' 16-34 (etd.)	Agora, III. Teras, Tholos Nymphaeum	383-388	I. Theodosius	SMKA	DN THEODOSIVS PF AVC	VOT X MVLT XX	Bronz	RIC IX 077(b); RSC V 67†c
KBR' 16-35 (etd.)	Doğu Nekropol, Anıt Mezar, 16 Nolu Lahit	353-354	II. Constantius	?	D N CONSTANTIVS AVG	FEL TEMP REPARATIO	Bronz	RIC VIII 070; LRBC II, 2474
KBR' 16-36 (etd.)	Doğu Nekropol, Anıt Mezar, 16 Nolu Lahit	353-354	II. Constantius	?	D N CONSTANTIVS AVG	FEL TEMP REPARATIO	Bronz	RIC VIII 070; LRBC II, 2474
KBR' 16-37 (etd.)	Doğu Nekropol, Anıt Mezar, 16 Nolu Lahit	353-354	II. Constantius	SMK (4st officina)	D N FL C [...] VS NOB C	FEL TEMP REPARATIO	Bronz	RIC VIII 193; LRBC 924
KBR' 16-38 (etd.)	Doğu Nekropol, Anıt Mezar, 16 Nolu Lahit	353-354	II. Constantius	?	CONSTANTIVS PF AVG	NOB FEL TEMP REPARATIO	Bronz	RIC VIII 070
KBR' 16-40 (etd.)	Doğu Nekropol, Anıt Mezar, 16 Nolu Lahit	395-403	Honorius	?	?	VOT X MVLT XX	Bronz	RIC X 0049
KBR' 16-41 (etd.)	Agora, III. Teras, Tholos Nymphaeum	527-565	I. Iustinianus	?	DN IVTINIANVS PF A [...]	M - A N N O (X II II)	Bronz	SBCV 533
KBR' 16-12 (env.)	Agora, III. Teras, Tholos Nymphaeum	313-319	I. Constantinus	?	DN CONSTANTINVS PF AVG	SOLI INVICTO COMITI	Bronz	RIC VII 017; SRCV 3881; VM 088
KBR' 16-18 (env.)	Agora, III. Teras, Tholos Nymphaeum	317-320	I. Constantinus	HT	IMP CONSTANTINVS AVG	PROVIDENTIAE AVGG	Bronz	RIC VII 504; SRCV 3878
KBR' 16-22 (env.)	Doğu Nekropol, Anıt Mezar, 16 Nolu Lahit	379-383	I. Theodosius	CONOB	DN THEODOSIVS PF AVC	CONCORDIAVCCC	Bronz	RIC IX 032(d); LRBC II, 1071
KBR' 16-24 (env.)	Doğu Nekropol, Anıt Mezar,	348-354	II. Constantius	CONS (5st officina)	D N CONSTANTIVS P F AVG	FEL TEMP REPERATIO	Bronz	RIC VIII 090; LRBC II, 2018

	16 Nolu Lahit							
KBR' 16-25 (env.)	Doğu Nekropol, Anıt Mezar, 16 Nolu Lahit	348-354	II. Constantius	?	DN CONSTANTIVS NOB CAES	FEL TEMP REPERATIO	Bronz	RIC VIII 097
KBR' 17-01 (etd.)	Roma Hamam Kompleksi	348-354	II. Constantius	?	CONSTANTIVS PF AVG	FEL TEMP REPERATIO	Bronz	RIC VIII 090; LRBC II, 2018
KBR' 17-03 (etd.)	Roma Hamam Kompleksi	383-408	Arcadius	SMKA	DN ARCADIVS PF AVC	VOT V	Bronz	RSC V 27c
KBR' 17-06 (etd.)	Roma Hamam Kompleksi	560	I. Iustinianus	TES	DN IVTINIANVS PP AVC	K- A N N O (XXX III)	Bronz	?
KBR' 17-12 (etd.)	Agora II. Teras Caddesi, 1. Dükkan	337-340	II. Constantinus	?	CONSTANTINVS IVN NOB C	GLORIA EXERCITVS	Bronz	RIC VII 365
KBR' 17-13 (etd.)	Agora Güney Teras Duvarı	348-354	II. Constantius	?	DN CONSTANTIVS PF AVG	?	Bronz	?
KBR' 17-17 (etd.)	Agora II. Teras Caddesi, 1. Dükkan	363-364	Iovianus	?	IVLIANVS AVG	EXERCITVS ROMANORVM	Bronz	RIC VIII 094
KBR' 17-26 (etd.)	Agora, Güney Teras Duvarı	541-542	I. Iustinianus	NIKO (5st officina)	IVTINIANVS [...] AVC	M - A N N O (X U)	Bronz	?
KBR' 17-02 (env.)	Agora II. Teras Caddesi	348-354	II. Constantius	?	DN CONSTANTIVS PF AVG	FEL TEMP REPERATIO	Bronz	RIC VIII 072
KBR' 17-15 (env.)	Agora, Merdivenli Ana Cadde	527-538	I. Iustinianus	CON (4st officina)	DN IVSTINIANVS PP AVC	M - A N N O (VII)	Bronz	SB 158
KBR' 18-04 (etd.)	Tiyatro	316-337	I. Constantinus	?	CONSTANTINVS PF AVG	?	Bronz	?
KBR' 18-06 (etd.)	Roma İmparatorluk Dönemi Tapınağı I	348-354	II. Constantius	?	DN CONSTANTIVS [...]	FEL TEMP REPERATIO	Bronz	RIC VIII 090; LRBC II, 2018
KBR' 18-12 (etd.)	Odeion, Geç Dönem Yapı Grubu	348-354	II. Constantius	?	DN CONSTANTIVS PF AVG	FEL TEMP REPERATIO	Bronz	RIC VIII 090; LRBC II, 2018
KBR' 18-17 (etd.)	Kuzey Yamaç 1 Nolu Mekan	312	Galerius Maximianus	ANT	IMP C GAL VAL MAXIMINVS PF AVG	SOLI INVICTO	Bronz	RIC 164b
KBR' 18-19 (etd.)	Roma İmparatorluk Dönemi Tapınağı I	336-337	I. Constantinus	CONS	CONSTANTINVS MAX AVG	GLORIA ROMANOV M	Bronz	RIC VII 023; LRBC I, 0984
KBR' 18-26 (etd.)	Roma İmparatorluk Dönemi Tapınağı I	565-578	II. Iustinus	NIKO	Justin II ve Sophia	M - A N N O (CII)	Bronz	?
KBR' 18-51 (etd.)	Kuzey Yamaç 1 Nolu Mekan	337-350	Constans	SIS	CONSTANS PF AVG	GLORIA EXERCITVS	Bronz	RIC VII 255

KBR' 18-52 (etd.)	Kuzey Yamaç 1 Nolu Mekan	308-309	I. Licinius	HT (3st officina)	IMP C VAL LICIN LICINIVS	GENIO IMPERATORIS	Bronz	RIC VI 037b; SRCV 3795; VM 012
KBR' 18-53 (etd.)	Kuzey Yamaç 1 Nolu Mekan	582-602	Mauricius Tiberius	NIKO	?	?	Bronz	?
KBR' 18-55 (etd.)	Kuzey Yamaç 1 Nolu Mekan	311-317	I. Licinius	SMANT	IMP LICINIVS AVG	IOVI CONSERVATORI	Bronz	RIC VI 069a/ RIC VII 013
KBR' 18-56 (etd.)	Roma İmparatorluk Dönemi Tapınağı I	330-333	I. Constantinus	CONS	CONSTANTINVS NOB C	GLORIA EXERCITVS	Bronz	RIC VII 359
KBR' 18-57 (etd.)	Roma İmparatorluk Dönemi Tapınağı I	582-602	Mauricius Tiberius	?	?	?	Bronz	?
KBR' 18-59 (etd.)	Roma İmparatorluk Dönemi Tapınağı I	602-610	Phocas	CON (3st officina)	D N FOCA PERP AVC	XX	Bronz	SBCV 654A; MIB 93
KBR' 18-65 (etd.)	Roma İmparatorluk Dönemi Tapınağı I	565-578	II. Iustinus	TEC	Justin II ve Sophia	K	Bronz	SBCV 366; DOC 65-85
KBR' 18-69 (etd.)	Agora, III. Teras, Tholos Nymphaeum	348-358	II. Constantius (?)	?	?	?	Bronz	?
KBR' 18-70 (etd.)	Odeion, Geç Dönem Yapı Grubu	602-610	Phocas	KYZB	?	XXXX II ANNO	Bronz	DOC 72a; MIB 76; SB 665
KBR' 18-71 (etd.)	Roma İmparatorluk Dönemi Tapınağı I	337-340	II. Constantinus	?	VIC CONSTANTINVS AVG	VICTORIA AVG	Bronz	?
KBR' 18-72 (etd.)	Roma İmparatorluk Dönemi Tapınağı I	395-401	Arcadius	?	DN ARCADIVS PF AVC	VIRTVS EXERCITI	Bronz	RIC X 0071; LRBC II, 2792
KBR' 18-74 (etd.)	Roma İmparatorluk Dönemi Tapınağı I	313-317	I. Licinius	SMN	IMP C VAL LICINIVS PF AVG	IOVI CONSERVATORI	Bronz	RIC VII 013; SRCV 3798v
KBR' 18-78 (etd.)	Odeion	330-333	I. Constantinus	SMN (3st officina)	CONSTANTINVS NOB C	GLORIA EXERCITVS	Bronz	RIC VII 059; LRBC I, 1436
KBR' 18-81 (etd.)	Roma İmparatorluk Dönemi Tapınağı I	565-578	II. Iustinus	NIKO	Justin II ve Sophia	M - A N N O (X)	Bronz	SBCV 0369; DOC I 100a
KBR' 18-90 (etd.)	Stadion, Portiko	565-578	II. Iustinus	?	Justin II ve Sophia	K - A N N O (X)	Bronz	?
KBR' 18-06 (env.)	Roma İmparatorluk Dönemi Tapınağı I	336-340	II. Constantius	SMAN (8st officina)	DN CONSTANTIVS PF AVG	GLORIA EXERCITVS	Bronz	RIC VIII 054; LRBC II, 1388
KBR' 18-13 (env.)	Roma İmparatorluk	395-401	Honorius	?	DN HONORIVS PF AVC	VIRTVS EXERCITI	Bronz	RIC X 0065;

	k Dönemi Tapınağı I							LRBC II, 2439
KBR' 18-17 (env.)	Kuzey Yamaç, 1 Nolu Mekan	316- 317	I. Constantinus	?	DN CONSTANTIN VS PF AVG	IMP C FL VAL CONSERVA TORI	Bronz	?
KBR' 18-21 (env.)	Kuzey Yamaç, 1 Nolu Mekan	337- 340	II. Constantinus	?	DN CONSTANTIN VS PF AVG	FEL TEMP REPARATIO	Bronz	RIC VIII 070; LRBC II, 2474
KBR' 19-06 (etd.)	Agora III. Teras A Yapısı	337- 350	Constans	?	CONSTANS PF AVG	FEL TEMP [...]	Bronz	RIC VIII 132
KBR' 19-07 (etd.)	Roma Hamam Kompleksi	388- 393	Arcadius	?	DN ARCADIUS PF AVC	SALVS REI PVBLICAE	Bronz	RIC IX 058(c); LRBC II, 1107
KBR' 19-09 (etd.)	Agora III. Teras A Yapısı	406- 408	Arcadius	?	?	GLORIA ROMANOR VM	Bronz	?
KBR' 19-66 (etd.)	Roma Hamam Kompleksi	353- 354	II. Constantius	?	DN CONSTANTIV S NOB [...]	FEL TEMP REPARATIO	Bronz	RIC VIII 097
KBR' 19-68 (etd.)	Bazilika	393- 395	Honorius	SMKA	DN HONORIVS PF AVC	GLORIA ROMANOR VM	Bronz	RIC X 0149; LRBC II, 2573
KBR' 19-74 (etd.)	Bazilika	353- 354	II. Constantius	ALE (4st officina)	DN CONSTANTIV S PF AVG	FEL TEMP REPARATIO	Bronz	RIC 48
KBR' 19-90 (etd.)	Bazilika	565- 578	II. Iustinus	NIKO	DN IVSTINVS PP AVC	M - A N N O	Bronz	?
KBR' 19-106 (etd.)	Bazilika	353- 354	II. Constantius	?	CONSTANTIV S PF AVG	[...] REPARATIO	Bronz	?
KBR' 19-115 (etd.)	Bazilika	393- 395	Honorius	?	DN HONORIVS [...] AVC	?	Bronz	?
KBR' 19-116 (etd.)	Ana Cadde	491- 518	I. Anastasius	CON	DN ANASTASSIV S PP AVC	M	Bronz	DOC 23f var. (stars vertical); SB 19; MIBE 27
KBR' 19-26 (env.)	Bazilika	337- 361	II. Constantius	SMH (4st officina)	FL IVL CONSTANTIV S NOB C	PROVIDENT IAE CAESS	Bronz	RIC 97

TABLO 2

**KİBYRA GEÇ ANTİK ÇAĞ SİKKELERİNİN
İMPARATORLARA GÖRE DARPHANE DAĞILIMI**

	ALEX	CONS	TIC	SIS	CYZ	HERAC	ANT	NICO	THES	SER
MAXIMIANUS										1
I. CONSTANTIUS					1					
GALERIUS MAXIMIANUS					1		1			
I. CONSTANTINUS		2				1	2	4		
I. LICINIUS	1				1	2	1	1		
CRISPUS				1				1		
II. CONSTANTINUS							2			
CONSTANS				1						
II. CONSTANTIUS	1	2			4	2	1		1	
IOVIANUS										
I. VALENTINIANUS					2					
VALENS		1			2		1	1		
GRATIANUS					2					
II. VALENTINIANUS								1		
I. THEODOSIUS		2			1					
ARCADIUS		4			4		1			
HONORIUS					2					
I. ANASTASIUS		1								
I. IUSTINIANUS		5			2		1	3	3	
II. IUSTINUS		3						5	2	
MAURICIUS TIBERIUS		1	1				2	1		
PHOCAS		2			1					
HERACLIUS		1			1			1		
TOPLAM	2	24	1	2	24	5	12	18	6	1

LEVHALAR

KURŞUN MÜHÜRLER

A. YÖNETİCİLERE (ASKERİ) AİT KURŞUN MÜHÜRLER

1. Georgios Archon

2. Neboulos

B. İDARİ GÖREVLİLERE AİT MÜHÜRLER

1. Martinus Protector/Protiktor

2. Theophylaktos Chartoularios

C. ONURLANDIRMA ÜNVANI ALMIŞ KİŞİLERE AİT MÜHÜRLER

1. Pantoleon apo Eparchon

2. Eusebios apo Eparchon

KURŞUN MÜHÜRLER

D. DİĞER MÜHÜRLER

1. Zotikos

2-3. Nektarios

4. Prokopios

5. Ioannes oğlu Theophilos

6. Megas

7. Romanos

AMPULLALAR

TİP 1:

(a)

(b)

(c)

(d)

TİP 2:

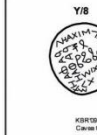

(e)

UNGUENTARIUM MÜHÜRLERİ

MONOGRAMLI MÜHÜRLERDEN ÖRNEKLER

<p>M3/A</p> <p>KBR11 Odoan/Bou Güny 08 11.02.2009 Kasa 18 Pajet: 13 ÇimNo: 1 Aktara Rang: 21 YR 04 Aktara Rang: 21 YR 04</p>	<p>M3/B</p> <p>KBR10/Bou Güny 08</p>	<p>M3/C</p> <p>KBR10/Bou Güny 08 4.14.10.00</p>	<p>M3/D1</p> <p>KBR10 Odoan/Bou Güny 08 Kasa 18 Pajet: 6 ÇimNo: 1 Aktara Rang: 21 YR 04 Aktara Rang: 21 YR 04</p>	<p>M3/D2</p> <p>KBR10/Bou Güny 08 Kasa 18 Pajet: 6 ÇimNo: 1 Aktara Rang: 21 YR 04 Aktara Rang: 21 YR 04</p>	<p>M3/E</p> <p>KBR10/Bou Güny 08</p>	<p>M3/F</p> <p>KBR10/Bou Güny 08</p>	<p>M3/G</p> <p>KBR10/Bou Güny 08</p>
<p>M3/J2</p> <p>KBR11 Güny 08 Kasa 18 Pajet: 13 ÇimNo: 1 Aktara Rang: 21 YR 04 Aktara Rang: 21 YR 04</p>	<p>M3/K</p> <p>KBR10/Bou Güny 08</p>	<p>M3/L</p> <p>KBR10/Bou Güny 08</p>	<p>M3/M</p> <p>KBR10/Bou Güny 08 Kasa 18 Pajet: 6 ÇimNo: 1 Aktara Rang: 21 YR 04 Aktara Rang: 21 YR 04</p>	<p>M3/N1</p> <p>KBR10/Bou Güny 08 Kasa 18 Pajet: 6 ÇimNo: 1 Aktara Rang: 21 YR 04 Aktara Rang: 21 YR 04</p>	<p>M3/N2</p> <p>KBR10/Bou Güny 08 Kasa 18 Pajet: 6 ÇimNo: 1 Aktara Rang: 21 YR 04 Aktara Rang: 21 YR 04</p>	<p>M3/N3</p> <p>KBR10/Bou Güny 08</p>	<p>M3/N4</p> <p>Thom Thom, Thom</p>
<p>M3/O1</p> <p>KBR10/Bou Güny 08</p>	<p>M3/O2</p> <p>KBR10/Bou Protokollüğü</p>	<p>M3/O3</p> <p>KBR10 Odoan/Bou Güny 08 Kasa 18 Pajet: 6 ÇimNo: 1 Aktara Rang: 21 YR 04 Aktara Rang: 21 YR 04</p>	<p>M3/O4</p> <p>KBR10 Odoan/Bou Güny 08 Kasa 18 Pajet: 6 ÇimNo: 1 Aktara Rang: 21 YR 04 Aktara Rang: 21 YR 04</p>	<p>M3/O5</p> <p>KBR10 Odoan/Bou Güny 08 Kasa 18 Pajet: 6 ÇimNo: 1 Aktara Rang: 21 YR 04 Aktara Rang: 21 YR 04</p>	<p>M3/O6</p> <p>KBR10/Bou Güny 08</p>	<p>M3/O7</p> <p>KBR10 Odoan/Bou Güny 08 Kasa 18 Pajet: 6 ÇimNo: 1 Aktara Rang: 21 YR 04 Aktara Rang: 21 YR 04</p>	<p>M3/O8</p> <p>KBR10 Odoan/Bou Güny 08 Kasa 18 Pajet: 6 ÇimNo: 1 Aktara Rang: 21 YR 04 Aktara Rang: 21 YR 04</p>
<p>M3/P2</p> <p>KBR10 Odoan/Bou Güny 08 Kasa 18 Pajet: 6 ÇimNo: 1 Aktara Rang: 21 YR 04 Aktara Rang: 21 YR 04</p>	<p>M3/P3</p> <p>KBR10 Odoan/Bou Güny 08 Kasa 18 Pajet: 6 ÇimNo: 1 Aktara Rang: 21 YR 04 Aktara Rang: 21 YR 04</p>	<p>M3/R1</p> <p>KBR10 Odoan/Bou Güny 08 Kasa 18 Pajet: 6 ÇimNo: 1 Aktara Rang: 21 YR 04 Aktara Rang: 21 YR 04</p>	<p>M3/R2</p> <p>KBR10 Odoan/Bou Güny 08 Kasa 18 Pajet: 6 ÇimNo: 1 Aktara Rang: 21 YR 04 Aktara Rang: 21 YR 04</p>	<p>M3/R3</p> <p>KBR10 Odoan/Bou Güny 08 Kasa 18 Pajet: 6 ÇimNo: 1 Aktara Rang: 21 YR 04 Aktara Rang: 21 YR 04</p>	<p>M3/R4</p> <p>KBR10 Odoan/Bou Güny 08 Kasa 18 Pajet: 6 ÇimNo: 1 Aktara Rang: 21 YR 04 Aktara Rang: 21 YR 04</p>	<p>M3/R5</p> <p>KBR10/Bou Güny 08</p>	<p>M3/R6</p> <p>KBR10/Bou Güny 08</p>
<p>M3/R7</p> <p>KBR10 Odoan/Bou Güny 08 Kasa 18 Pajet: 6 ÇimNo: 1 Aktara Rang: 21 YR 04 Aktara Rang: 21 YR 04</p>	<p>M3/R8</p> <p>KBR10 Odoan/Bou Güny 08 Kasa 18 Pajet: 6 ÇimNo: 1 Aktara Rang: 21 YR 04 Aktara Rang: 21 YR 04</p>	<p>M3/R9</p> <p>KBR10 Odoan/Bou Güny 08 Kasa 18 Pajet: 6 ÇimNo: 1 Aktara Rang: 21 YR 04 Aktara Rang: 21 YR 04</p>	<p>M3/R20</p> <p>KBR10 Odoan/Bou Güny 08 Kasa 18 Pajet: 6 ÇimNo: 1 Aktara Rang: 21 YR 04 Aktara Rang: 21 YR 04</p>	<p>M3/R21</p> <p>KBR10 Odoan/Bou Güny 08 Kasa 18 Pajet: 6 ÇimNo: 1 Aktara Rang: 21 YR 04 Aktara Rang: 21 YR 04</p>	<p>M3/S1</p> <p>KBR10 Odoan/Bou Güny 08 Kasa 18 Pajet: 6 ÇimNo: 1 Aktara Rang: 21 YR 04 Aktara Rang: 21 YR 04</p>	<p>M3/S2</p> <p>KBR10 Odoan/Bou Güny 08 Kasa 18 Pajet: 6 ÇimNo: 1 Aktara Rang: 21 YR 04 Aktara Rang: 21 YR 04</p>	<p>M3/S3</p> <p>KBR10 Odoan/Bou Güny 08 Kasa 18 Pajet: 6 ÇimNo: 1 Aktara Rang: 21 YR 04 Aktara Rang: 21 YR 04</p>

YAZILI MÜHÜRLERLERDEN ÖRNEKLER

<p>Y1/A</p> <p>KBR10 Odoan/Bou Güny 08 Kasa 18 Pajet: 6 ÇimNo: 1 Aktara Rang: 21 YR 04 Aktara Rang: 21 YR 04</p>	<p>Y1/B1</p> <p>KBR10 Odoan/Bou Güny 08 Kasa 18 Pajet: 6 ÇimNo: 1 Aktara Rang: 21 YR 04 Aktara Rang: 21 YR 04</p>	<p>Y2/A1</p> <p>KBR10 Odoan/Bou Güny 08 Kasa 18 Pajet: 6 ÇimNo: 1 Aktara Rang: 21 YR 04 Aktara Rang: 21 YR 04</p>	<p>Y2/A2</p> <p>KBR10 Odoan/Bou Güny 08 Kasa 18 Pajet: 6 ÇimNo: 1 Aktara Rang: 21 YR 04 Aktara Rang: 21 YR 04</p>	<p>Y3/A1</p> <p>KBR10 Odoan/Bou Güny 08 Kasa 18 Pajet: 6 ÇimNo: 1 Aktara Rang: 21 YR 04 Aktara Rang: 21 YR 04</p>	<p>Y3/A2</p> <p>KBR10 Odoan/Bou Güny 08 Kasa 18 Pajet: 6 ÇimNo: 1 Aktara Rang: 21 YR 04 Aktara Rang: 21 YR 04</p>
<p>Y3/A3</p> <p>KBR10 Odoan/Bou Güny 08 Kasa 18 Pajet: 6 ÇimNo: 1 Aktara Rang: 21 YR 04 Aktara Rang: 21 YR 04</p>	<p>Y1/4</p> <p>KBR10 Odoan/Bou Güny 08 Kasa 18 Pajet: 6 ÇimNo: 1 Aktara Rang: 21 YR 04 Aktara Rang: 21 YR 04</p>	<p>Y1/5</p> <p>KBR10 Odoan/Bou Güny 08 Kasa 18 Pajet: 6 ÇimNo: 1 Aktara Rang: 21 YR 04 Aktara Rang: 21 YR 04</p>	<p>Y1/6</p> <p>KBR10 Odoan/Bou Güny 08 Kasa 18 Pajet: 6 ÇimNo: 1 Aktara Rang: 21 YR 04 Aktara Rang: 21 YR 04</p>	<p>Y1/7</p> <p>KBR10 Odoan/Bou Güny 08 Kasa 18 Pajet: 6 ÇimNo: 1 Aktara Rang: 21 YR 04 Aktara Rang: 21 YR 04</p>	<p>Y1/8</p> <p>KBR10 Odoan/Bou Güny 08 Kasa 18 Pajet: 6 ÇimNo: 1 Aktara Rang: 21 YR 04 Aktara Rang: 21 YR 04</p>
<p>Y1/B</p> <p>KBR10 Odoan/Bou Güny 08 Kasa 18 Pajet: 6 ÇimNo: 1 Aktara Rang: 21 YR 04 Aktara Rang: 21 YR 04</p>	<p>Y1/10</p> <p>KBR10 Odoan/Bou Güny 08 Kasa 18 Pajet: 6 ÇimNo: 1 Aktara Rang: 21 YR 04 Aktara Rang: 21 YR 04</p>	<p>Y1/11</p> <p>KBR10 Odoan/Bou Güny 08 Kasa 18 Pajet: 6 ÇimNo: 1 Aktara Rang: 21 YR 04 Aktara Rang: 21 YR 04</p>	<p>Y1/12</p> <p>KBR10 Odoan/Bou Güny 08 Kasa 18 Pajet: 6 ÇimNo: 1 Aktara Rang: 21 YR 04 Aktara Rang: 21 YR 04</p>	<p>Y1/13</p> <p>KBR10 Odoan/Bou Güny 08 Kasa 18 Pajet: 6 ÇimNo: 1 Aktara Rang: 21 YR 04 Aktara Rang: 21 YR 04</p>	

KANDİLLER: TİP 1

KANDİLLER: TİP 2

KANDİLLER: TİP 3

KANDİLLER: TİP 4

İNDEKS/DİZİN

A

agora, ii, 22, 55, 57, 59, 72, 78, 102, 103, 107, 110, 111, 133, 134, 135, 136, 138, 140, 141, 152, 167, 169, 170, 171, 173, 179, 181, 187, 193, 239, 240, 242, 279
ampulla, 179, 180, 181, 182, 183, 184

B

bazilika, 57, 102, 239

D

deprem, 21, 22, 31, 32, 33, 55, 113, 126, 134, 141, 148, 237, 238, 240, 242

E

Epiphanius, 27, 42, 43, 44, 45, 124, 236, 237, 250

G

geyik, 90, 96, 97, 98, 204, 205, 330, 366

H

haç, 43, 64, 65, 76, 78, 85, 87, 88, 89, 110, 125, 147, 148, 149, 154, 164, 165, 166, 167, 168, 171, 172, 174, 175, 179, 180, 191, 194, 199, 203, 204, 224, 244
hamam, 102, 116, 123, 124, 125, 126, 127, 133, 187, 241, 331, 332, 385, 408
haydut, 36, 38, 39, 238
Hıristiyan, 7, 8, 23, 27, 41, 44, 45, 55, 62, 66, 71, 72, 73, 77, 97, 98, 101, 123, 124, 125, 143, 144, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 158, 177, 181, 189, 194, 199, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 229, 236, 237, 240, 242, 243, 258, 274, 290, 332, 409

İ

işlik, 78, 119, 120, 179, 180

K

kandil, 46, 47, 109, 147, 194, 195, 196, 199, 200, 201, 202, 204, 205, 207, 208, 209, 244, 329, 333, 346, 417, 420
Kibyra, 2, i, ii, iii, 15, 16, 17, 18, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 28, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 48, 50, 51, 52, 53,

55, 56, 57, 60, 61, 62, 66, 68, 69, 70, 71, 73, 78, 79, 80, 81, 83, 84, 99, 101, 102, 103, 104, 106, 107, 109, 110, 111, 112, 113, 116, 117, 118, 119, 120, 123, 125, 126, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 138, 140, 141, 143, 145, 146, 147, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 160, 161, 166, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 178, 179, 181, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 212, 213, 214, 216, 217, 219, 220, 221, 222, 223, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 254, 255, 256, 261, 268, 272, 273, 274, 275, 278, 290, 291, 292, 293, 300, 303, 307, 308, 314, 317, 321, 323, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 336, 339, 342, 344, 349, 351, 360, 362, 367, 369, 391, 392, 414, 415, 458

Kibyris, 20, 37, 43, 45, 60, 215, 235, 261, 262, 269, 282

Kibyrraioton, 48, 49, 50, 51, 167, 168, 170, 175, 244

kilise, ii, 8, 33, 39, 42, 57, 62, 63, 65, 66, 67, 68, 69, 71, 72, 73, 77, 79, 80, 82, 83, 84, 95, 123, 124, 125, 146, 148, 153, 167, 188, 189, 194, 203, 217, 222, 225, 229, 232, 239, 242, 333, 432

kurşun mühür, 42, 48, 51, 53, 139, 151, 161, 162, 163, 165, 166, 168, 169, 170, 171, 173, 190, 243

M

martyrium, 148, 149, 242

menorah, 46, 147, 207

mozaik, 91, 92, 93, 95, 96, 97, 98, 113, 114, 126, 135, 205, 222

N

nymphaeum, 51, 59, 106, 110, 131, 135, 136, 138, 242, 332, 406

P

pastophorion, 69, 75, 76

piskopos, 41, 172, 173, 174, 189

piskoposluk, 41, 42, 66, 70, 125, 192, 237

R

rölik, 76, 329, 360
röliker, 76

S

spicatum, 74, 75, 76, 106, 107, 108, 115, 121,
146, 330, 331, 374, 375, 381

Ş

şapel, 99, 100, 217, 218, 224, 227, 228, 240, 333,
430

T

Theos Hysistos, 26, 27, 43, 45, 46, 47, 208, 220,
236, 301, 319, 329, 334, 346
toz peçesi, 28, 29, 30, 237

transept, 63, 64, 65, 66, 81, 296
trikonkhos, 73, 74, 75, 79, 100, 129, 239

U

unguentarium, 43, 53, 109, 116, 171, 176, 185,
187, 188, 189, 190, 192, 193, 241, 244, 331,
332, 382, 416, 417

V

veba, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 231, 238

Y

Yusufça, 42, 53, 62, 80, 82, 84, 85, 91, 93, 94,
95, 96, 97, 98, 133, 205, 211, 213, 215, 220,
221, 222, 223, 225, 229, 231, 233, 238, 239,
245, 246, 277, 333, 334, 360, 362, 427, 432

ÖZGEÇMİŞ

Adı Soyadı : ESRA SAYIN
Ünvanı : Araştırma Görevlisi
Çalıştığı Kurum : İstanbul Gelişim Üniversitesi

Eğitim:

Lisans: Uludağ Üniversitesi, Arkeoloji (2008-2012)
Yüksek Lisans: Uludağ Üniversitesi, Arkeoloji (2012-2015)
Doktora: Pamukkale Üniversitesi, Arkeoloji (2015-2022)

Yayınlar:

1. Makaleler:

Ü. Demirer-**E. Sayın**, ‘Kıbyra’dan Ekinusu İon Kymationlu Dor Başlıkları’, Anasay, 10, ss.43-60, 2019.
Ü. Demirer-**E. Sayın**, ‘Arpalık Tepe’de Bulunan Adorant Heykelcikler’, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Uygulamalı Bilimler Dergisi (MAKUUBD), 3(2), ss. 308-323, 2019.
E. Sayın-Ü. Demirer, ‘Preventive Conservation and Repair Work at Cibyra from 2010 to 2017’, PHASELIS: Disiplinlerarası Akdeniz Araştırmaları Dergisi, ss. 206-229, 2019.
E. Sayın, ‘Antik Çağ’ın Grotesk Figürinleri’, Gazi Üniversitesi Akademik Sanat Dergisi, Cilt: 4 Sayı: 5, ss. 28-49, Ankara 2019.

2. Sözlü Bildiriler:

E. Sayın, ‘Kıbyra Kenti Agora I. Teras Caddesi’nde Yer Alan Zemin Döşemelerinin Koruma ve Onarım Çalışmaları’, Sosyal Bilimlerde Güncel Akademik Çalışmalar-2018, Antalya 2018.

3. Diğer Yayınlar:

Ü. Demirer - **E. Sayın**, ‘Kıbyra Restorasyon, Anastylosis ve Koruma Çalışmaları’, bkz: Ş. Özüdoğru, ‘Kıbyra Kazı, Koruma ve Onarım Çalışmaları 2015’, ANMED/ 14, Antalya 2016.
E. Sayın – D. Karaoğlu, ‘Kıbyra Restorasyon, Anastylosis ve Koruma Çalışmaları’, bkz: Ş. Özüdoğru, ‘Kıbyra 2012 Yılı Kazıları’, ANMED/ 11, Antalya 2013.

Katıldığı Araştırma Projeleri:

(2021/Halen) Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Çobankale Kazı ve Restorasyon Çalışmaları, Türkiye.
(2012/2017) Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Kıbyra Kazı ve Restorasyon Çalışmaları, Türkiye.
(2011) Akdeniz üniversitesi, Patara Kazı Çalışmaları, Türkiye.
(2009/2010) Uludağ Üniversitesi, Myndos Kazı Çalışması, Türkiye.
(2009) Trnava Üniversitesi, Sv. Mikuláša Kilisesi Kazı Çalışması, Slovakya.